

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 30 Sayı / Issue: 61 Nisan / April 2024 e-ISSN 2458-9071

30.yıl

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

N. Gami, Ankara 24

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ**

SELÇUK TÜRKİYAT

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 61-NİSAN / APRİL
KONYA 2024

<https://yayinevi.selcuk.edu.tr>

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY****DİZİNLER / INDEXES:**

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of

ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM, TR DİZİN, MLA

DİJİTAL PLATFORMLAR / DIGITAL PLATFORMS

SOBIAD, İSAM, ACAR INDEX, ASOS, EBSCO, Research Data Bases

e-ISSN 2458-9071

NİSAN / APRİL 2024 – SAYI / ISSUE: 61

İMTİYAZ SAHİBİ / ON BEHALF OF SELÇUK UNIVERSITY

Prof. Dr. Metin AKSOY (Rektör / Rector) -Selçuk Üniversitesi

EDİTÖRLER**Baş Editör**

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

Tarih Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK-
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Dr. Hatice AKSOY -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BURGU -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

EDITORS**Editor-in-Chief**

Assist. Prof. Dr. Sezai DEMİRTAŞ -Selçuk
University, Faculty of Letters, Department of
Turkish Language and Literature,
e-mail: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

History Editors

Assist. Prof. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Dr. Hatice AKSOY -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Abdullah BURGU-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü

Arş. Gör. Havva YALDIZ –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sibel KARADEMİR- Selçuk
Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, El Sanatları Bölümü,
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörleri

Dr. Doğan Can AKTAN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Dr. Derya Deniz GEZER -
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Bölümü
e-posta: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Almanca Dil Editörü

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-posta: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Turkish Language and Literature Editor

Research Assistant, Havva YALDIZ-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID:0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Archeology and Art History Editors

Assist. Prof. Dr. Ayben KAYIN –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History,
e-mail: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sibel KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Architecture
and Design, Handicrafts Department
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

English Language Editors

Dr. Doğan Can AKTAN -Selçuk University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Dr. Derya Deniz GEZER-
Selçuk University, Department of Foreign
Languages
e-mail: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

German Language Editor

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk University, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-mail: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Rusça Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Leyla HACIZADE -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Russian Language Editor

Assist. Prof. Dr. Leyla HACIZADE –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Sosyal Medya, Dil ve İstatistik Editörü

Arş. Gör. Ümmü Nur ÇİFTÇİ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ummunurciftci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4322-355X
Konya / TÜRKİYE

Social Media, Language & Statistics Editor

Research Assistant, Ümmü Nur ÇİFTÇİ -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ummunurciftci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4322-355X
Konya / TÜRKİYE

Sekreteryaya

Mustafa Deniz
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

Secretariat

Mustafa Deniz
Telephone: +90 0332 241 05 62
Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Address:
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design:
Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

DİZGİ / COMPOSITION:

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author is responsible for their article content academically.

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri
Bölümü,
e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345,
Bakü / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ -
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –
Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV -
Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi,
Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü,
Türkoloji Bölümü, e-posta:
alimoff@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / AMANYA

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi,
Filoloji Enstitüsü, Sibirya Halkları Folkloru
Sektörü,
e-posta: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSYA FEDERASYONU

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Nesimi Institute of Linguistics,
Department of Turkic Languages,
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345
Baku / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir University, Necatibey Faculty of
Education, Department of Social Sciences
and Turkish Language Teaching,
e-mail: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV –
Johannes Gutenberg University of Mainz,
Institute for Slavic, Turkic and Circum-
Baltic Studies, Department of Turkology,
e-mail: alimoff@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / GERMANY

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Siberian Branch of the Russian Academy
of Sciences, Institute of Philology, Sector of
Folklore of Siberian Peoples,
e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSSIAN FEDERATION

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of History,
e-mail: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN -
Taşkent Devlet Üniversitesi, Doğu
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Taşkent / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN-
Tashkent State University, Institute of
Oriental Studies,
e-mail: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Tashkent / UZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN –
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN -
Istanbul Medeniyet University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Fine Arts University Faculty
of Arts and Sciences Department of
History,
e-mail: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sefer SOLMAZ –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Murat KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Letters, Art
History of Department,
e-mail: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi
e-posta: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI -
Marmara University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yenal Ünal –
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Yenal Ünal -
Bartın University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk Üniversitesi, / Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
e-posta: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan University, Ereğli
Faculty of Education, Department of Social
Sciences and Turkish Language Teaching,
e-mail: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian Üniversitesi, Dilbilimi ve Diller
Tarihi Bölümü,
e-posta: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Krakow / POLANYA

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian University, Department of the
History of Languages and Linguistics,
e-mail: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Cracow / POLAND

Dr. Pavel Rykin –
Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim
Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Dilleri
Bölümü,
e-posta: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSYA FEDERASYONU

Dr. Pavel Rykin –
Russian Academy of Sciences, Institute for
Linguistic Studies, Department of
Languages of Russia,
e-mail: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSSIAN FEDERATION

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan
Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türkoloji Bölümü,
e-posta: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Assist. Prof. Dr. Nurdin USEEV, Kyrgyz
Turkish Manas University, Faculty of
Humanities, Department of Turkology,
e-mail: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bishkek / KYRGYZSTAN

Doç. Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI,
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk University, Faculty
of Letters, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER –
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Zafer SEVER –
Erzurum Technical University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN –
Selçuk Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Fotoğrafçılık ve Grafik
Anabilim Dalı,
e-posta: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Photography and Graphics,
e-mail: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü/Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Turkish History Department,
e-mail: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Social and Human Sciences, Department of
Turkish Language and Literature, New
Turkish Language Program,
e-mail: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurresit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
e-posta: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurresit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of International
Relations,
e-mail: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara University, Faculty of Humanities
and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp
Okulu, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
National Defense University, Turkish
Military Academy, History Program,
e-mail: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History,
e-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN -
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı,
e-posta: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty
of Letters, Art History Department, Turkish
and Islamic Art Program,
e-mail: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and
Literature,
e-mail: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık
Anabilim Dalı,
e-posta: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İli Uzay PEKER –
Middle East Technical University,
Faculty of Architecture,
Department of Architecture,
e-mail: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi,
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi,
e-posta: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Turkish and Social Sciences
Education, Division of Turkish Language
and Literature Education,
e-mail: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz
Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of English Language and
Literature,
e-mail: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay University, Faculty of
Economics, Administrative and Social
Sciences, Department of History,
e-mail: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kırgızistan TÜRKİYE Manas Üniversitesi,
Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Kırgızca-
TÜRKİYE Türkçesi Bölümü,
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bişkek / KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kyrgyz Turkish Manas University,
Department of Translations, Kyrgyz-Turkish
Program
e-mail: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bishkek / KYRGYZSTAN

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim
Bilimleri Anabilim Dalı,
e-posta: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Communication Sciences,
e-mail: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta:
erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan University, Faculty of Humanities
and Literature, Department of Turkish
Language and Literature, Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU, Selçuk
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve
Finansman Anabilim Dalı,
e-posta: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU –
Selcuk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Business
Administration,
e-mail: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk
Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
Bölümü, Müzikoloji Anabilim Dalı,
e-posta: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish
Classical Music Conservatoire, Department
of Musicology,
e-mail: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: gurergulsevin@gmail.com,
İzmir/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs University, Faculty of
Humanities and Social Sciences, Department
of History,
e-mail: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü,
Resim-İş Eğitimi Anasanat Dalı,
e-posta: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of
Education,
Fine Arts Education Department,
e-mail: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ
Anabilim Dalı,
e-posta: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: m.koksal@iku.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür University, Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: m.koksal@iku.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan University, Ahmet
Keleşglu Faculty of Education, Department
of Turkish and Social Sciences Education,
Turkish Language and Literature Education
Program,
e-mail: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mtemel@mu.edu.tr
Muğla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: mtemel@mu.edu.tr
Mugla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Art History
Department,
e-mail: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: mustafabalci@istanbul.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafabalci@istanbul.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selcuk
University, Faculty of Letters, Department of
History,
e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
e-posta: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rus Dil Bilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü-Güney-
Doğu Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları
Anabilim Dalı,
e-posta: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures-Department of South-Eastern
Turkish Dialects and Literatures,
e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selçuk Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi,
Moda Tasarımı Bölümü-Moda Tasarımı
Anabilim Dalı,
e-posta: nkilinc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selcuk University, Selcuk University, Fashion
Design Department-Fashion Design
Department,
e-mail: nkilincselcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü-
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
e-posta: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selcuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Ortaçağ Arkeolojisi
Anabilim Dalı,
e-posta: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz University, Art History
Department-Medieval Archeology
Department,
e-mail: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara University,
Institute of Turkic Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege University, Institute of Turkic World
Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: okunduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI -Selçuk
University, Department of Art History-
Department of General Art History, e-mail:
okuduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü-Ortaçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya University, Department of History-
Department of Medieval History,
e-mail: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi
Bölümü-Türk Halkbilimi Anabilim Dalı,
e-posta: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe University, Department of Turkish
Folklore-Department of Turkish Folklore,
e-mail: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers Üniversitesi, Center for Middle
Eastern Studies,
e-posta: pgolden@andromeda.rutgers.edu
Columbia / ABD

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers University, Center for Middle
Eastern Studies,
e-mail: pgolden@andromeda.rutgers.edu,
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi University, Department of Turkish and
Social Sciences Education-Department of
History Education,
e-mail: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü-Türk Dili Ve
Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk University, Department of Turkish
and Social Sciences Education-Department of
Turkish Language and Literature Education,
e-mail: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Ancient Turkish Literature,
e-mail: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: ogan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of New Turkish Language,
e-mail: tdogan@erbakan.edu.tr,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai Üniversitesi, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-posta: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANYA

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai University, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-mail: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANIA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Department of History-Department of
General Turkish History,
e-mail: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Anabilim Dalı, e-posta:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ - Ankara
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, e-mail:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selçuk Üniversitesi, Lokanta ve İkram
Hizmetleri Bölümü-Turizm ve Otel
İşletmeciliği,
e-posta: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selcuk University, Department of Restaurant
and Catering Services-Tourism and Hotel
Management,
e-mail: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selçuk Üniversitesi, Alman Dili Ve
Edebiyatı Bölümü-Alman Kültürü ve
Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ –
Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay Üniversitesi, Tarih Bölümü-
Tarih Programı,
e-posta: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Doç. Dr. Bilal DEDEYEV –
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi
Fenler Bölümü,
e-posta: bdedeyev@beu.edu.az
Bakü / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius Üniversitesi,
Baltık Araştırmaları Bölümü,
e-posta: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LİTVANYA

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selcuk University, Department of German
Language and Literature-Department of
German Culture and Literature,
e-mail: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ -
Hacettepe University, Institute of Turkic
Studies,
e-mail: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay University, Department of
History-History Program,
e-mail: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege University, Institute of Turkish World
Studies-Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Bilal DEDEYEV –
Baku Engineering University, Department of
General Sciences,
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az
Baku / AZERBAIJAN

Assoc. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius University, Department of Baltic
Studies,
e-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LITHANIA

Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Türk ve İslam
Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya University, Department of Art
History-Department of Turkish and Islamic
Arts,
e-mail: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selçuk Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı
Bölümü-Urdu Dili Ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selcuk University, Department of Urdu
Language and Literature-Department of
Urdu Language and Literature,
e-mail: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA –
Varşova Üniversitesi, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-posta: m.godzinska@uw.edu.pl
Varşova / POLONYA

Assoc. Dr. Marzena GODZINSKA,
University of Warsaw, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-mail: m.godzinska@uw.edu.pl
Warsaw / POLAND

Doç. Dr. Mehmet YASTI –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü-Eski Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Mehmet YASTI -
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of Old Turkish Language,
e-mail: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri
Arkeolojisi,
e-posta: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Murat KARADEMİR, Selcuk
University, Department of Art History-
Archeology of the Turkish World and
Medieval Cultures,
e-mail: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN –
Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Mustafa ÇIPAN -
Selcuk University, Institute of Turcic Studies-
Turkish Language and Literature
Department,
e-mail: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: ridvanozturk1961@gmail.com,
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan University, Department
Of Turkish And Social Sciences Education-
Department Of Turkish Language And
Literature Education,
e-mail: ridvanozturk1961@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

SELÇUK TÜRKİYAT, NİSAN / APRİL 2024; 61

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

DERLEME / REVIEW ARTICLE

Zeki Velidi Togan'ın İbrahim Kafesoğlu'na Cevabı

Zeki Velidi Togan's Answer to Ibrahim Kafesoglu

01-22

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) Rusçuk Kazası'nın Lojistik ve Sefer
Organizasyonuna Katkısı

*Contribution of Ruse District to Logistics and War Organization in the
Ottoman-Russian War (1768-1774)*

23-46

İbrahim Etem ÇAKIR

An Example of Turkish-Tatar Urbanism in Siberia: Kyzyl Tura
Sibirya'daki Türk-Tatar Şehirciliğine Bir Örnek: Kizil Tura

47-67

Yusuf AKBABA

Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi
*Administrative and Financial Decline of the Khârizmshâhs in the Time of Jalâl al-Dîn
Menguberdi*

69-85

Abdullah BURGU

Küçük Kaynarca Antlaşması'nı İmzalayan Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri
Ahmed Resmi Efendi Who Signed Treaty of Küçük Kaynarca, and His Works

87-104

Telli KORKMAZ

Türkistan'da İdari Yerlileştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı:
G. I. Safarov ve Türkbüro'nun (1920-1922) Rolü
*The Emergence of the Problem of Administrative Indigenization (Korenizatsiya) in Turkestan:
The Role of G. I. Safarov and the Turkburo (1920-1922)*

105-132

Emre TEĞİN

Tutanak ve Hatıralar Işığında Sivas Kongresi'nde Manda Tartışmaları
Mandate Debates in the Sivas Congress in the Light of Reports and Memoirs
 133-163

Halil İbrahim ÇELİK

Manihaist Dinî Toplulukların Düzenine İlişkin Eski Uygurca Fragmanlar
Old Uyghur Fragments Relating to the Order of Manichaeian Religious Communities
 165-190

Tümer KARAAYAK & Mehmet ÖLMEZ

Yenisey Yazıtlarında Yalancı Birleşik Sözcükler
Pseudo-Compound Words in Yenisei Inscriptions
 191-209

Aysel AHMEDOVA

Dîvânü Lugâti't Türk'te Oluş Fiilleri: Çürümek Kavram Alanı
Process Verbs in Dîvânü Lugâti't Türk: The Concept Field of Decay
 211-236

Özge Eker KAVALÇALAN

Bir Rönesans İnsanı Gazi Zahirreddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" Eserinde
 Mimarlık ve İmar Dünyası
The World of Architecture and Construction According to the "Babürnâme" by Gazi

Zahireddin Muhammed Babür, a Renaissance Man

237-261

Çağlayan HERGÜL

Kudüs'teki Özbek Tekkesinde Bulunan Çağatayca Yazmalar
The Chagatai Manuscripts at the Library of the Uzbek Zawiya in Jerusalem
 263-287

Serkan ÇAKMAK

Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar:
 Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri
Contributions to Late Period Eastern Turkish Studies:

Abdî and His Work Named Farah-Al-Kalb

289-304

Fatih BAKIRCI & Dilara TÜRKELİ

Yunus Emre Divanı'nda Tanrı Anlayışının Esmayihüsna Bağlamında Çözümlemesi
Analysis of the Concept of God in Yunus Emre's Divan in the Context of Al Asma Ul Husna
 305-337

Halil BUNSUZ

Sadrazam ve Şair Ramî Mehmed Paşa Hakkında Yazılan Şiirler
Poems Written about Grand Vizier and Poet Rami Mehmed Pasha

339-365

Ahmet TOPAL

Popüler Roman Odağında Kırgız Yazar Çolponbek Abikeyev'in
Brilliant Cilan Romanını Okumak

*Reading Kyrgyz Author Cholponbek Abikeyev's Novel Brilliant Cilan through
the Lens of Popular Novels*

367-392

Ayşe ŞENER

Fantastik Roman ve *Babil Melikesi* Romanında Fantastik Unsurlar
Fantastic Novel and Fantastic Elements in the Babil Melikesi

393-409

Hünkar KARACA YALÇIN

17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve
Coffee as a Turkish Image in the 17th- 18th Century European Painting

411-437

Bilge ÖZKAYMAK & Ali BAŞ

Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkeleri
Anatolian Seljuk Coins Found in the Anemurium A I 11 Barrel Vaulted Tomb

439-473

Mehmet TEKOCAK & Mustafa ÇETİNASLAN

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921

Turkish Prisoners of War in Russia 1914-1921

Kutlu, Cemil, (2023), *Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921*, Türk Tarih Kurumu
Yayınları, Ankara. ISBN: 978-975-17-5578-0, 1. Baskı, 500 s.

475-479

Hasan DEMİRCİ

Hüseyin Rahmi Gürpınar Külliyyatı ve Gulyabani

Hüseyin Rahmi Gürpınar Collection and the Gulyabani

Gürpınar, Hüseyin Rahmi (2021), *Gulyabani*. (N. Tanç, haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayınları. ISBN: 978-975-17-4771-6, 188 s.

481-483

Süleyman YİĞİT

Zeki Velidi Togan'ın İbrahim Kafesoğlu'na Cevabı**Zeki Velidi Togan's Answer to Ibrahim Kafesoglu****Saadettin Yağmur GÖMEÇ *** Öz

Bilindiği üzere Çingiz Han'ın Türklüğü meselesi hem Türkiye, hem de Türkiye dışında pek çok âlimin gündemini meşgul etmiştir. Esasında aynı konu bugün de güncelliğini korumaktadır. O yüzden yıllardır Çingiz ve atalarının kökeni hakkında binlerce çalışma yapılırken, bazan da bu durum ilim adamlarının arasında tatlı münakaşalara sebep olmaktadır. İşte onlardan birisi de bundan yetmiş bir yıl önce Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile Prof. Dr. Zeki Velidi Togan arasında yaşanmıştır. Zeki Velidi Togan kendi bakış açısına göre Çingiz Han'ın Türk olabileceğini ileri sürerken, rahmetli İbrahim Kafesoğlu da Togan üzerinden hareketle karşı tezi, yani onun Türk olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu 1953 senesinde İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 5. cilt, 8. sayısında "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi" adıyla, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a yönelik bir eleştiri makalesi yayınlamıştır. Bunun üzerine Zeki Velidi Togan da aşağıda metnini verdiğimiz "Doc İbrahim Kafesoğluna Cavabım" adlı yazıtı hazırlayıp, o zamanının bütün ilgililerine ya elden vermiş ya da göndermiştir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Zeki Velidi Togan, İbrahim Kafesoğlu, Çingiz Han, Çingiz Han'ın Türklüğü Meselesi.

Abstract

* Prof. Dr., Ankara University,
Faculty of Language and History-
Geography, Department of History
sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

As it is known, the issue of Chingiz Khan's Turkishness has occupied the agenda of many scholars both in Turkey and outside Turkey. In fact, the same issue remains current today. That's why, while thousands of studies have been carried out over the years about the origin of Chingiz and his ancestors, this sometimes causes heated debates among scientists. One of them happened seventy-one years ago between Prof. Dr. Ibrahim Kafesoglu and Prof. Dr. Zeki Velidi Togan. While Zeki Velidi Togan claimed that Chingiz Khan could have been a Turk according to his point of view, the late Ibrahim Kafesoglu tried to prove the opposite thesis, that is, that he was not a Turk, based on Togan. Accordingly, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu published a critical article on Prof. Dr. Zeki Velidi Togan under the title "Mongols and Genghis Issue in Turkish History" in Volume 5, Issue 8 of the I.U. Faculty of Literature History Journal in 1953. Thereupon, Zeki Velidi Togan prepared the article titled "My Answer to Doc Ibrahim Kafesoglu", the text of which is given below, and either hand-delivered it or sent it to all the relevant people at the time.

Keywords:

Zeki Velidi Togan, Ibrahim Kafesoglu, Chingiz Khan, Issue of Chingiz Khan's Turkishness.

Başvuru/Submitted: 30/01/2024

Kabul/Accepted: 27/03/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Gömeç, S. Y. (2024). Zeki Velidi Togan'ın İbrahim Kafesoğlu'na Cevabı. *Selçuk Türkiyat*, (61): 01-22. Doi: 10.21563/sutad.1428389

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Gömeç, S. Y. (2024). Zeki Velidi Togan'ın İbrahim Kafesoğlu'na Cevabı. *Selçuk Türkiyat*, (61): 01-22. Doi: 10.21563/sutad.1428389

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Asistanlık yıllarımda, bir zamanlar rahmetli Prof. Dr. Mükrimin Halil Yınanç'ın yeğeni, yine kendisi de Allah'ın rahmetine kavuşmuş Prof. Dr. Refet Yınanç Ankara Gazi Üniversitesine öğretim üyesi olarak gittiğinde, onun kaldığımız odasında, Mükrimin Halil Yınanç'ın kitapları arasında merhum Prof.Dr. Zeki Velidi Togan'ın, Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu ile soruşturma konusu haline gelen daktilo ile yazılmış "Doc İbrahim Kafesoğluna Cavabım" başlıklı yazısını bulmuştum. Muhtemelen bu mektup veya reddiye Zeki Velidi Togan'ın İ.Ü. Edebiyat Fakültesi arşivindeki dosyasında yer alıyordu. Çünkü Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun hakkında bir tez hazırlayan Neşe Çetin, arşivdeki Zeki Velidi'nin dosyasından yararlanarak, 23 sayfalık bir yazıyı pek çok kişiye gönderdiğini, bunun üzerine Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden meydana getirilen bir heyetin durumu değerlendirdiklerini, Hukuk Fakültesinden iki profesörün de belgeyi incelediklerini, muhtevasında herhangi bir rencide edici durumun bulunmadığına karar verdiklerini söylüyor. Ayrıca Edebiyat Fakültesinden Mükrimin Halil Yınanç, Şehabettin Tekindağ ve Akdes Nimet Kurat'tan da bu süreçte görüş alınmıştır (Çetin, 2006, s. 54-55). Fakat soruşturmalarım neticesinde Zeki Velidi'nin dosyasında böyle bir yazıya ulaşamadıysam da, 1990'lı yıllarda elimdeki nüshayı Togan Hoca'nın kızı Prof.Dr. İsenbike Togan'a yayınlaması için vermek istedim, ancak bazı konularda fikir ayrılıklarımız bulunduğundan kabul etmedi. Bu arada kendisinde bu yazının bir kopyasının olup-olmadığını bilmediğimden veya metnin orijinal şekliyle yayımlandığına dair bir şey rastlamadığımdan yıllar sonra Togan Hoca'nın, yine benim bizatihi hocalığı yapmış, büyük âlim Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na "Çingiz Meselesi" hususunda vermiş olduğu cevabı yayınlamayı zaruri gördüm.

Ayrıca Zeki Velidi'nin 1941'de İstanbul'da yayınlanan "Moğollar, Çingiz ve Türkler" isimli 32 sayfalık küçük bir araştırması varsa da; bu makale-mektubunda izah ettiği üzere böyle bir yazıyı kaleme almasının sebebi, rahmetli Kafesoğlu'nun 1953 senesinde İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 5. cilt, 8. sayısında "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi" adlı çalışmasında Togan Hoca'yı eleştirmesi yüzündendir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu her ne kadar makalesinin girişinde "hemen söyleyelim ki, şöhretli tarih profesörümüzün eserinin yalnız zayıf noktalarını belirtmeğe ma'tuf tek taraflı tenkidler yapmak veya gayr-ı ilmî bir gaye ile eserin noksan ve kusurlarını ortaya dökerek değerini düşürmek asla düşünülmemiştir" diyorsa da, ardından gelen cümle de tam tersini söylediğini (Kafesoğlu, 1953, s. 107) adeta beyan ediyor.

Bununla birlikte yazıda bir zamanlar iki âlimin tatlı rekabetinin izlerine dair cümleler göreceksiniz, fakat siz değerli okuyucuların bunları pek dikkate almamanızı istirham ediyoruz. Metindeki kelimelerin bugün okunuşlarında bazı farklılıklar ve gramer kaidelerine aykırılıklar varsa da ne bunlara, ne de uzun ve imla kaidelerine pek uymayan, belki buna bağlı olarak bazan anlam bütünlüğünü yitiren cümlelere müdahalede bulunmadık. Kısacası metni mümkün-mertebe olduğu gibi, siz okuyucuların dikkatine sunuyoruz. Ayrıca başlığın altında Arapça "ona okçuluğu öğrettim, güçlenince o bana ok attı" mealinde, muhtemelen bir hadis veya söz vardır.

Maalesef belgenin son birkaç sayfasının Çingizliler ve Moğollar hakkında tez yapan talebelerim tarafından kaybedildiğini de üzümlere belirtmek isterim. O yüzden bu eksik sayfaların temini hususunda başta Edebiyat Fakültesi olmak üzere her tarafla ilişkiye geçtim. Zeki Velidi konusunda çalışmalar yapan meslektaşlarıma sordum, ellerinde böyle bir şeyin olmadığını söylediler. Son olarak Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın talebelerinden Prof. Dr. Tuncer Baykara ile irtibat kurdum. Kendisi bana böyle bir teksir metnini hatırladığını, ancak hastalığı sırasında çocuklarının evinde yaptığı değişiklik nedeniyle neyin, nerede olduğunu bilemediğini, eksik de olsa bu yazıyı yayınlamam gerektiğini söyleyince, böyle bir işe giriştiğimi ifade etmek isterim. Şimdi aşağıda söz konusu yazının metnini vermekteyiz.

“Doc İbrahim Kafesoğluna Cavabım”

Birkaç ay önce Edebiyat Fakültesinin Tarih zümresinde doçentlik unvanını almış olan İbrahim Kafesoğlu, doktora ve doçentlik tezlerinin tahlil ve tenkidi sırasında, kendisinin yalnız siyasî mevzular üzerinde durmuş ve Selçuklularla Harzemşahlar devrinin kültür meselelerine yanaşmamış olduğunu belirtmiş bulunmam üzerine bana güvenmişti. Gerçi ben her iki tezi pek iyi derece ile kabul etmeyi teklif etmişim; fakat Fakülte Profesörler Meclisinin bu tezleri “Prof. Z. V. Togan'ın kaydettiği eksiklikleri doldurmak şartıyla neşretmek” hakkındaki kararını da kendisi için haysiyet kırıcı bulmuş ve eserini benimle istişareye lüzüm görmeden tabettirmiştir. Aynı zamanda “sen misin benim tezimde eksik bulan” zihniyetiyle bana karşı taarruza geçmek üzere hazırlanmış ve doçentlik unvanını almasından birkaç ay sonra içinde topladığı bu zehirleri zümremizin Tarih Dergisinin 8. cildinde ortaya dökmüştür. Halbuki senelerce benimle aynı odada, hattâ aynı masada çalışan Kafesoğlu 1949 senesinde kendisini Anadolu tetkik seyahatinde yanıma aldığım vakit mukerreren “işte gerekli bilgiyi ancak sizden öğreniyoruz” demiş ve doçent olmak için bizzat ve bilvasıta beni kazanmak üzere çalışmıştı. Benim “Umumî Türk Tarihine Giriş” isimindeki eserime fikrinde en zayıf ve Türkiye müverrihlerinin bir kısmınca ilgi ile karşılanabilecek bir yer telâkki ettiği dört buçuk sahifelik bir faslı (s. 64-68) ele almış ve buna karşı 32 sahifelik bir yazı ile beni müteaddit yalan ve isnatlarla terzil etmek istemiştir. Yazı başından sonuna kadar taasup ve kin hissiyle meşbudur.

Mesele şudur ki:

1) Moğol hükümdarı Cengiz'in mensup olduğu Börçegin sülâlesi diğer Moğollardan tamamen farklı olarak sarışın, elâ gözlü ve uzun boylu olmuşlar, aynı sülâlenin başka bir kolundan Aksak Temir ile oğlu Şahruh ve torunları Baysungur, Uluğ Bey ve İbrahim Mirza'lar da öyle olmuş, Cengiz neslinin elâ gözlülüğü yüzünden sülâlesinin ismi olan Börçegin yani şimdi Rus âlimleri O.Smironova, B. Pankratov ve A. Siminov'ların Reşideddin neşrinde “Çigin”i “tegin” diye kesin olarak tesbit ettiklerine göre “Böritegin” kelimesi dahi “elâ gözlü” manasına gelen bir kelime telâkki olunmuştur. Daha geçen asırda dikkat eden garpli âlimler, Börçegin sülâlesinin yine elâ gözlü ve sarışın eski Göktürk hükümdarları gibi Bozkurt ve demirci hanlar neslinden neşet ettiklerine dair rivayetleri benimsemiş olmalarını ele almışlardır. Göktürklerin dedelerinin “Garp denizi” tarafından gelmiş olduğuna dair rivayetler gibi Çengiz'in gizli tarihinde de büyük cedlerinin “Gök Tengiz”den geldikleri

kaydedilmiştir. Aral Gölü ile birleştirilen “Garp denizi” yanında Moğolların Aral gölüne her vakit “Gökçe deniz” demiş olmaları dikkate değer bir keyfiyettir. Bununla beraber bu deniz kelimesi de gizli tarihte “Tengiz” olarak Türkçe kaydedilmiştir.

2) 16-18. asırlarda Moğol-Kalmuk hanları Orta Asya'nın merkezi ve şimalî kısımlarında, Yayık ve İdil havzasında yaşayan Türkler üzerinde mutlak hakim oldukları halde Türklerden hiç kimse bunları kendinden saymamış, hükümdarlarına “han” dememiş, “taysı” demiş; Moğol-Kalmuk kabileleri Türkleşmediği gibi, Türklerden de hiç bir kabile yahut zümre Moğollaşmamış; halbuki Çengiz'in zamanındaki Şark Türkleri onu, ecdadını ve oğullarını kendi hanları saymışlar, onları Açına ve “Ergene Kun” ananelerinin hakiki hamileri olarak tanımışlar. Türklerin bu nazarlarını onlara komşu olan Müslüman kavimler dahi benimsemişler. Çengiz'in Moğollar arasında devlet kurmuş, ana dilinin Moğolca, yani Türkçeden ayrı bir dil olduğu asırdaşlarınca malûm olduğu halde bu muasırlarından Minhâcü Cüzcânî (ki malûmatını bizzat Çengiz'i görüp onunla konuşan kimselerden almıştır) Çengiz'in zuhurunu “Moğol kabilelerinin reisi Tuğrul Tegin lâkablı Temirci Tatar neslinden gelen bir Türk'ün hurûcu” olarak anlattığı gibi aynı kabileden olan diğer bir sergerde için de “Moğol kabileleri arasında hükümlanlık eden diğer bir Türk daha vardı” (Dar mayân-i qabâil-i mugul yak turk-i diğer bûd buzurk u farmande) / s. 331/ diye bahsetmektedir. Çengiz'in ecdadının bu ilk vatanının da ismini dahi “Balıq çaq” diye Türkçe olarak kaydetmiştir. Çengiz'in düşmanı olan Harzemşah'ın tarihçisi, aslen Türkistanlı Nesevî dahi Çengiz'in mensup olduğu “Temirci” kabilesi yani sülâle hakkında “Türk kabileleri arasında en şeriri” tabirini kullanmıştır. Keza Çengiz'in kendisine Türkçe konuşma nisbet edildiği gibi oğlu Tuluy'un Türkçe konuştuğu, diğer torunu Hülâgû'nun da Mısır Kölemenlerinin mümessili Karatay ile Türkçe görüştüğü çağdaşları tarafından tesbit edildiğinden Çengiz'in Moğollar arasında hükümlanlık eden bir Türk sülâlesi neslinden gelmiş olacağı, yani bu sülâle mensuplarının konuşma dilleri Moğolca olduğu halde Türkçe de bilmiş olacakları tarafımdan ileri sürülmüştür. Hiçbir devlet ananesine malik olmayan şarkî ve şimalî Moğollar arasında büyük bir devlet kuran Börçegin yani Börütegin sülâlesine ait en eski rivayetlerde ve gizli tarihte has isimlerden, ananeye ve devlet teşkilâtına ait ıstılahlardan çoğunun ve en mühimlerinin Türkçe oluşu da bu fikir için bir destek teşkil etmektedir¹.

3) Bu mütalâayı teyit eden bazı deliller tarafımdan kısmen naklolunmuştur: Çinlilerin Wu-tai-shi nam vakayinâmesinde Ak Tatarların Çengiz'e muasır olan reisi Alaquş Tegin'in 9. asırda şimalî Çin'de yaşayan Şato Türklerinin hâkim kabilesi olan Wan-gu kolundan geldiği ve bu Şatoların büyük kumandanı Lekoyang'ın Çinlilere mağlup olduktan sonra bir aralık Tatarlara kaçtığı zikredilir (bu kayıtlar Palladius ve Eberhard tarafından nakledilmişlerdir). 1221 senesinde Moğol hükümetini ziyaret eden

¹ Bu nevi kelimelerden Gizli Tarih'te ve Juan sülâlesi tarihinde görülen şunları zikredebiliriz: Tengiz, Bataçı, alaça at, topçaq, çerik, yargucu, Qutula, erdem, Erdemçi Öteçegin, Ottegin, Balçıq, bavurcu, qorcu, qorucu, elçi, öke (öge), qoycu, yurtcu, tunga, arıq, qışlıq, oğlan, yasaq, çerbi (çeribeği), sübeği, soqur (kör); yine Hambis ve Pelliot'nun tahlil ettikleri şecerelerde (Le Chapitre CVII du Yuan-che, Toung pao, 1945) Qurluğ, Soqurluq, Salıntuq, Arslan, Ürüngtemür, Buralgı, İçil (İç-il), Belgü (Belgütay), ogroq, ogroqçı, togluq, Salçı ve saire. Buna bir de tutuq, tarhan, buyruq, bitikçi, eyü oğlan (ev oğlan), ulug ef (ulug yurt) gibi kelimeler ilave edilebilir.

cenubî Çin elçisi Çiao-hong, Çengiz'in Kara Tatarlardan olduğunu söylediği halde umumiyetle Tatarları yani Tatarların hâkim unsurunu Şato Türklerinden göstermiştir. Bu rivayet Çengiz'in mensup olduğu Börçegin sülâlesini de içine alan Kıyat aşiretinin garbî kısmının Şatolarla komşu olduğuna dair Çin vakanivüsleri tarafından yapılan bir kayda (Minorsky-Halaon, Mervezi, 99) da uymaktadır. Diğer taraftan bir kısım Tatarların daha 8-9. asırlarda Şatoların yaşadığı bölgede Çumul Türkleri ile birlikte bulduklarını Prof. Bailey tarafından neşredilmekte olan eski Hotan yazılarından da öğreniyoruz. Benim, Çengiz'in ecdadının bu Şato Türklerinden gelmiş olacağına dair fikirlerimi Prof. Dr. Eberhard da destekliyerek Çengiz'e ait eski rivayetlerde bir Türk rivayeti olan "alaca at" rivayeti bulunduğunu kaydetmiş (Ostasiatische Zeitschrift, XVII, 1942 s. 187-8) ve Çengiz'in tatbik ettiği paysa usulünün de eski Şatolarda müstamel çelik üzerine yazılmış fermanlar ile bir olması ihtimalini ve Şato kahramanı Lekoyang'ın filhakika Tatarlara kaçmış olduğunu zikretmiştir (Belleten, XI, 1947, s. 22).

4) Bugün olduğu gibi 14-15. asırlardan beri geçen bütün devirlerde Özbek, Kazak ve Nogay kabileleri arasında Nayman, Celayır, Kiray (Kirayit), Kongrat, Katagan, Tatar, Kıyat, Nüküz gibi hâkim aşiretlerin Türkçe konuştukları, hattâ bunlardan Harezmi'de yaşayan Kongratlarla Kâşgar mıntıkasında yaşayan Doglatların daha Çengiz'in oğulları zamanında, başka Türk kabilelerince bir Türk kabilesi sayıldığı malûmdur. Bütün bu kalabalık şark kabilelerinin hemen aynı batın içersinde Türkleşmiş olmaları imkânsız sayılarak kendilerinin daha Moğolistan'da iken ya tamamen Türk veyahut iki dilli (bilingual) olduğu İngiliz âlimi Howorth ve Rus âlimi Aristov tarafından ileri sürülmüştü. Bu vaziyet karşısında 12 ve 13. asırlarda Moğolistan'da yaşayan kabilelerden kalmış ve tarihlerde zikredilmiş şahıs isimlerini, coğrafi isimleri, yayla ve kışla adlarını tetkik etmek icab etmiş ve tarafımdan da bu babda elde edilen materyel, kısmen incelenerek Naymanların, Kongrat ve Ak tatarların Türklüğü; Kara Tatarlarla Şimal Tatarlarının, Cacrat vesairenin Moğolluğu; Oyrat, Kıyat ve Bayavut gibi aşiretlerin muhtemel olarak Moğollaşmış Türkler olacakları tesbit olunmuş ve bu hususlarda bilhassa İstanbul kütüphanelerindeki el yazmaları üzerindeki çalışmalarım bana esas olmuştur.

5) Bu mesele aynı zamanda Altay zümresine dahil Türklerle Moğolların yakınlığı meselesine temas etmeği de icab ettirmiştir. Bu münasebetle ben bu hususta sarıh fikirleri olan garpli âlimlerin, bilhassa Poppe, Ramstedt ve Vladimirtsov'un Türk ve Moğol akrabalığı fikrine temayül etmişimdir. Ben bir lisaniyatçı olmadığımından bu hususta kendi tarafımdan bir mütalea sardetmedim. Yazılarımda bir iltizam mahiyetinde değildir. Yalnız "Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebet meselesi bugün ve Vladimirtsov gibi âlimlerin tetkikleri sayesinde güzel inkişaf yapmış" olduğunu kaydetmişimdir (Giriş, s. 64); kaldı ki bu sahada, bu son iki sene zarfında müteveffa Ramstedt'in² yeni eserinden başka Benzing'in³ ve umumî lisaniyatçı W. K. Mathews'in⁴ ve K. Menges'in⁵ çıkardıkları eserlerle bu meselenin umumî manzarası

² G. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, Helsinki 1952.

³ J. Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie un der Turkologie*, Wiesbaden 1953.

⁴ W. K. Mathews, *Languages of the USSR*, Cambridge University Pres, 1961, p. 32-84, buna tenkit N. Poppe, *Uralaltaische Jahrbücher*, XXIV, 1953.

daha vazih bir şekilde tasvir edilmiştir. Benzing bu meseleyi temamiyle bitaraf olarak ve tam bir vukufu tetkik ettikten sonra “Moğol ve Türk dillerinin Altay zümresindeki münasebeti muhakkak olan eski akrabalık ile beraber karşılıklı söz alıp vermenin çokluğu bakımından Fransızca ile İngilizceye benzemekte, bununla beraber Moğolca Altay dilleri arasında daha eski vazih bir şekil arz etmektedir” diyor (besonders klares und besonders altertümliches Glied der altaischen Sprachen, s. 42).

Bugünkü Moğollar ve Kalmuklar Çengiz’i ve Börçegin sülâlesini biz Türklerle paylaşmayı asla hatırlarına getirmezler; garplı âlimler de bu meseleye çoğunca Çengiz neslinin sarışın olması dolayısıyla, yani daha ziyade istidradî olarak temas ederler. Bu mesele ancak Türkler için mühimdir. Yani eğer Çengiz menşe itibariyle Türk değilse o zaman kendisinin ve oğullarının ordularında % 80 ini teşkil eden Türkler onu neden kendi hanları olarak kabul ettiler? Çünkü Moğol unsuru bugün Ortaasya’da 20 milyon Türk’ün karşısında ancak 2 milyon teşkil ettiği gibi Çengiz’in zuhuru esnasında da nisbet yine o veyahut daha az olmuştur. Çengiz nesli Ortaasya’da zamanımıza kadar tam 7 asır hâkim sülâle olarak kaldı. Acaba Türkler bu 7 asır zarfında bir ecnebi boyunduruğu altında mı kaldılar? Ben nâçiz incelemelerim neticesinde buna hayır diye cevap verdim. Eğer Çengiz’in kat’iyen Türkçe bilmediğine dair söz götürmez bir yeni vesika çıksa bile (ki öyle birşey daha yoktur), yine onun mensup olduğu sülâlenin kendisini eski Türk hanlarından saydıklarına dair kayıtlar sarsılmaz. Bugün Hindistan’da Türkçeyi tamamen unutmuş eski Babur oğulları ile Mısır’da ancak Arapça konuşan yeni nesil Türk eşrafı bununla menşe itibariyle de Türk olmak hakkını kaybetmiş sayılmazlar. Keza Lehistan’da bugün lehçe konuşmakta olan Tatarlara da siz menşe itibariyle Türk değilsiniz denilemez. Bugün yaşayan 92 Özbek kabilesinin yarısından fazlası Reşîdeddin’de Moğol kabileleri olarak gösterilen uruğlardan ibarettir. Bunlara kim siz Türk değilsiniz diyebilir? Bugün Hindistan yolu ile Türkiye’ye gelmiş ve gelmekte olan 2000 kadar Altay Kazak Türkleri, birçokları tarafından Moğol kabilesi sayılan Nayman ve Kiray (Kireyit) uruğlarından olmakla onlara siz Türk değilsiniz, Moğolsunuz denilebilir mi? Bugün İstanbul’da kendi jargonlarıyla Türkçe konuşan Rum ve Ermeniler’den Türk ismi esirgenmediği halde bize dünyanın her tarafından âlimleri toplayıp bir cihan tarihi ve onun ortasını teşkil eden Türk tarihi yazdırıp bırakan İlhanlı Gazan Han ile 1370 te Orta Asya kabilelerini umumî kurultaya dâvet ederken “sizi büyük Türk ve Çağatay kurultayına dâvet ediyorum” diye dâvet ettiği resmî tarihlerinde yazılan Temür’ü Türk saymakla Türklüğe bir zillet damgası mı vurulmuş olacaktır? Ekseriyeti Reşîdeddin’in “Moğol Uruğları”ndan ibaret olduğunu zikrettiğimiz Özbek ve Kazak camiaları bugün 12 milyonu geçmektedir. Bunlar kendileri kadar Türk saydıkları Çengiz ve Temür kültürüne taparlar. Onları bu yüzden kendilerini Türk saymaktan kimse menedemez. Cihangüşâ-i Cüveynî’nin Uygurca tercümesinde Çengiz’in ecdadına nisbetle “Moğol ve Türk ellerinin esası birdir” (Moğol ili bile Türk ulusunun asıl dünyada bir turur) denildiği gibi Çengiz’in mensup olduğu sülâlenin aslen Türk olduğu halde efsanevî Ergenekon devrinden sonra Türkçeyi unutup Moğolca konuştukları kaydedilmiştir (s. 22: Mogolça til bile her niçük bolsa her nimege bir at koyup siyüleştiler, burunğı

⁵ K. Menges, Zu einigen Problemen der tungusischen Gramatik, *UJ*, XXIV, 1953.

tillerini unuttular). Bu vaziyet karşısında biz Çengiz'in mensup olduğu Börütegin sülâlesini menşe itibariyle Türk olarak kabul ettiğimiz gibi Ortaasya, Azerbaycan, Kazan ve Kırım'da asırlarca hüküm süren torunlarını da elbette Türk olarak kabul ederiz.

"Umumi Türk Tarihine Giriş" kitabımda bu mevzua ait yazım ancak dört buçuk sahife olmasına rağmen içerisinde mütehasısları ilgilendiren bazı yeni buluşlar da vardır. O cümleden: 1) Reşîdeddin'in Topkapı Sarayı nüshasında Şimal Tatarlarından nakledilen kelimelerim Moğolca olduğunun Ramstedt'le birlikte tarafımdan tesbiti. Yani Şimal Tatarlarının Türk olmayıp Moğol oldukları keyfiyetinin isbat edilmiş olması. 2) Aynı Reşîdeddin'in Topkapı ve Ayasofya nüshalarında Naymanların dilinden naklolunan kelimelerin tamamıyla Türkçe olduğunu yani bu kabilenin muhakkak Türk olduğunun tesbiti. 3) Reşîdeddin tarihinin Olcaytu Han'a takdim ettiği asıl nüshanın Farsça olmayıp Moğolca yazılmış olması keyfiyetinin aynı Reşîdeddin'in nüshası Nuruosmaniye'de bulunan diğer bir eserinden alınarak isbat edilmesi. 4) Çengiz nesebnâmesinin Uygur harfleriyle Moğolca yazılan Topkapı Sarayı nüshasının ilim âlemine tanıtılması. İşte bu gibi bazı yeni malûmat ihtiva etmesi dolayısıyla kitabımın bu küçük faslı Amerikalı Mongolist Black ile Finlandiyalı Ramstedt'in dikkatini çekmiş ve Ramstedt de bunu benim yardımımıyla Almancaya tercüme etmiştir.

İşte meselenin ilmî tarafı budur. Bu ilmî tarafından bana tarihimizin binlerce meselesinin âdeta fihristi mahiyetinde olan eserimde bulunması pek tabii olan yanlışlıklar (meselâ: Mâverdî'nin muasırı olarak Tuğrul Bey'in yerine Melikşah'ın gösterilmesi; bir satırın düşmesi yüzünden "Türkmen"i andıran bir kelimenin "Kitâb al-Ticân" yerine "Taberî"de imiş gibi çıkması; Kafkasya'daki Köbeçilerin bugünkü dilleri ve saire) gösterilmiş olsa ben bunları minnettarlıkla kabul eder ve eserimin ikinci tabında tashih ederdim. Fakat Doçent Kafesoğlu'nun "Tarih Dergisi"nde çıkan yazısının bu gibi meselelerin, hasseten Çengiz meselesinin feragatle ele almak gibi ilmî cihetiyle alış verişi yoktur. O ancak beni terzil etmek, kaynaklardan istifadede sahtekârlık yapmakla itham etmek maksadiyle göya aynı kaynaklar üzerinde çalışarak yazılan bir ilmî makale kisvesine bürünmüş bir tezvir ve iftiranâmeden ibarettir. Onun maksadı şu sözlerinden anlaşılır. "Türk tarihini siyaset, kültür, din, ırk ve saire yönlerinden kucaklamak iddiasıyla yazılan bazı eserler", "mesnetsiz nazariyeler", "lüzümsüz ispekulasyonlar", "indî faraziyeler", "abes görüşler", "ilmî tetkiklerimizin birer fantezi töhmeti altına alınmasına sebep olacak yazılar", "ilmî müsamahayı suiistimal", "halline muvaffak olunmayan problemleri malûm gerçekler gibi almak", "kıymetsiz delillere isnat", "zorlamalar yapıldığı zaman hakikatlerin ne kadar değiştiği görülür", "sayın profesör emek ve bilgi mahsülü çalışmaların (yani başkalarının mesai mahsülleri) kendisine mal edivermesi çok gariptir", "kaynaklarda tasarrufta insafsızlık", "bazı yerli ve yabancı kaynaklardaki materyaller müellifin hükümlerine uygun şekilde manalandırılmaya çalışılmıştır". İşte Kafesoğlu bu hükümlerine uygun olarak benim sözlerimi yahut kaynakların sözlerini tahrif ederek yahut uydurarak, deliller aramıştır. Ve en çok da benim faraziye kabilinden ihtimal olarak söylediğim

sözlere kat'î iddialar şeklini vererek, değiştirerek almıştır. Kafesoğlu'nun tezvirlerini bir bir sayacağım.

1) S. 108'de "Giriş kitabını yazmaktan gayesi Çengiz'in Türk olduğunu isbat etmek ve Moğolların dil ve kültür, sanat ve ilh. yönlerinde Türklük âleminin temelini teşkil etmektir" sözü yalandır. Ben bilâkis medeniyet itibariyle faik olan Uygurların ve Müslüman Türklerin medenî nüfuzlarına tâbi olarak Moğolların Türkleştiklerini (s. 78-79) anlatmışımdır; yazı ve devlet teşkilâtlarının Türklerden geldiğini söylemişimdir. Moğolların ziraatı Türklerden öğrendiklerini (s. 41), Moğol devrinde şarktan doğu Türkleri çok ve kalabalık olarak geldikleri halde Oğuz dilinin galip gelmesinin sebebini de bununla izah etmişimdir (s. 242, 262-264). Keza ölçü ve kıymet mefhumlarının, "ortak", "yastık", "sum" ve "kadak" (s. 116), yazının ve "bitikçi" ve "yarguç" müesseselerinin Moğollara Türklerden geçtiğini yazmış, "Moğol ve Doğu Türk kabileleri Türkistan'ın medenî ülkelerine bitişik mıntikalarda yaşayan Türklere nisbetle çok geri insanlar olmuştur" (s. 133) demişimdir. Umumiyetle Çengiz-Börçegin sülâlesinin Türk menşei ihtimalini ileri sürmenin sebeplerinden biri de Çengiz'in yaşadığı Kara Tatarlar muhitinin eskiden siyasî hayata karışmamış ve çok geri kalmış insanlar olduğu halde Çengiz'in büyük devlet kurabilmesinin asıl Göktürk ve Şato devlet ananelerinin vârisi olması ve medeniyeti Uygurlardan öğrenmiş olmasını izah etmektir. Moğolların dil, kültür ve sanat bakımlarından Türklük âleminin temelini teşkil ettiğini söylediğimi iddia etmek çırpıplak bir iftiradır.

2) Ben 1941'de neşrolunan kitabımda (s. 5) "Moğolların dil ve etnografisi, Ramstedt, Vladimirtsov, Poppe ve Kotwiç gibi güzide Mongolistlerin tetkikatı sayesinde, bazı zevatın meselâ Nemeth'in bidayetteki itirazlarına rağmen kat'î surette aydınlatılmıştır. Şimdi artık güneş gibi açık belli ki Moğollarla Türkler birer birader kavimlerdir. Moğolca ile Türkçe Altay lisanları zümresinden birbirine yakın iki kardeş lisandır. Bunlar Altay lisanlarının tekâmül tarihinde biri diğerini tamamlarlar, zamanımızın âlimleri ancak bu iki lisanın hangisi proto Türk-Moğol diline daha yakın yani bunların hangisi daha eski olduğu hakkında münakaşa ederler" demişimdir. 1912-15 senelerinde intişar eden eserlerimde Moğolların Türklerle akrabalığını asla kabul etmediğim halde 1941'de intişar eden bu eserimde bu fikri ileri sürmem Ramstedt ve Poppe gibi âlimlerin o günlerde çıkan eserleri, bilhassa Kotwiç'in Altay dillerinde pronomlara ait 1936 senesinde intişar eden tetkikatının neticesini kabul etmemden ileri gelmiştir. 1946'da çıkan "Giriş"te ise "Moğol ve Türk dillerinin akrabalığı meselesinin daha kat'î bir şekilde olmadığı"nu yazmışımdır (s. 64). Kafesoğlu bunları tamamen tahrif ederek bana (s. 117) "Türkçe ile Moğolcanın aynı dil olduğunu" söylediğimi ve Türkçenin bir Moğol lehçesi intibasını vermek" istediğimi ve s.119'da "Moğol dilinin Türk dilinden daha eski olduğunu yani Moğolcanın Türk dilinin bir nevi prototipi olduğunu", söylediğimi yalandan isnat ediyor. Kafesoğlu bununla bırakmıyor, benim öteki sözlerimden altı çizilmiş cümleleri tahrif ederek bana "güzide Mongolistlerin tetkikleri sayesinde Türkçe ile Moğolcanın aynı dil olduğu meselesi kat'î surette aydınlatılmıştır" şeklinde yalan bir söz isnat ediyor ve bu sözleri göya benim sözlerim olduğunu göstermek üzere italik ile yazıyor. Benim eserimde "Türkçe ile Moğolcanın aynı dil olduğu" sözü kat'iyen yoktur. Ben ancak "Moğolların

dil ve etnoğrafyası" meselesi kat'î surette aydınlatılmıştır demişimdir. Prof. Nemeth'in bidayetteki itirazı sözü de ancak buna aittir, çünkü 1929 senesinde görüştüğümüzde asıl Moğol dil ve etnoğrafyasının dahi aydınlatılmadığını iddia etmişti. O tarihten sonra 1941 senesine kadar mütehasıs âlimlerin çalışmaları Moğol dil, âbide ve lûgatlerini ve lehçe farklarını gösteren tetkikleri neticesinde tamamen başka bir şekil aldığı aşikârdı. Aynı Kafesoğlu s. 116'da benim 1946'da çıkan Giriş kitabımın 64. sahifesinde "Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebet meselesi bugün kat'î bir şekil almamışsa da son senelerde Ramstedt, Kotwiç, Vladimirtsov gibi âlimler sayesinde epey aydınlatılmıştır" cümlesindeki altı çizilmiş sözleri çıkararak "Türk Moğol dilleri arasındaki münasebet meselesi son senelerde.....aydınlatılmıştır" şekline sokmuştur.

3) Kafesoğlu benim dayandığım Mongolistleri (ki ben bunlardan Vladimirtsov, Ramstedt ve Kotwiç gibi en yakın dostlarım ile daima mektuplaşmış, hattâ bunlardan birinci ve ikincisini 1919 senesinde aklıktan kurtararak ilmî dostluğa bir de şahsî dostluk eklemiştir) kendim için mesnet göstermemi bir sahtekârlık eseri gibi göstermek istiyor ve s. 122, 123'te "Zeki Velidi kendi mütalâasına uygun fikirde olduğunu sanarak misal gösterdiği Vldimirtsov da Türk ve Moğol dillerindeki bazı unsurların bu iki lisanın kadim bir müşterek dilden türediklerini isbate engel olduğunu, meselenin hallini müstakbel tenkitlere bırakmanın daha isabetli olacağını belirtmiştir" diyerek Prof. Caferoğlu'nun "Türk Dil Tarihi Notları" s. 24'ten göya harfiyen nakillerde bulunuyor. Fakat Caferoğlu'nun eserinde Vladimirtsov'un nüshaları bende de bulunan kitaplarına dayanarak "başta tereddüt eden Vladimirtsov'un nihayet Moğol yazı dili ile Halha şivesine ait yazdığı mukayeseli gramerinde Türk-Moğol dillerinin bir aile teşkil ettiği kanaatine varmıştır. Aynı görüş sonraları Nemeth'çe de kabul edilmişti". İşte Kafesoğlu, Caferoğlu'nun aynı Fakülte neşriyatında Türkçe olarak yayınladığı sözlerini bu şekilde ve ilmî haysiyetle bağdaşamayacak surette tahrif etmiş; Vladimirtsov'un Caferoğlu tarafından gösterilen eserinde ise (s. 45) vazih olarak şöyle yazılmıştır: "Moğol dili Türkçe ve Tunguzca'nın da dahil olduğu Altay dilleri ailesine mensuptur. Moğol, Türk ve Tunguz dilleri bir zamanlar konuşulan tek bir dilin inkişaf safhalarında vucûde geldikleri için akraba sayılırlar; bu dillerin umumî bir ana dili olmuştur ki ona Altay dili ismi verilmektedir". İşte Kafesoğlu'nun yalan ve uydurmalarla hem Caferoğlu'nun sözlerini, hem Vladimirtsov'un sözlerini tahrif ederek bu âlimi bana karşı yalancı şahit göstermek istemesinin neticesi budur.

4) Yine Altay dilleri ve Moğolca mütehasısı Kotwiç'i mesnet göstermemi yalana çıkararak "Kotwiç de bilâhère Türkçe ile Moğolca arasında yakınlık bulunmadığını itiraf etmiştir" diye bir yalan uyduruyor ve İslâm Ansiklopedisindeki Altayık maddesine dayanıyor. Halbuki orada gösterilen ve 1932 senesinde çıkan "Contributions aux Etudes Altaïques" adlı eserinde (s. 234) bu zat arada münakaşa götürmez yakınlıktan bahsederken bunun menşe birliğinden ziyade temaslara atfetmek temayülünü zayıf bir surette ifade ettikten sonra "fakat bu, menşe birliği nazariyesini red değildir; bu sözlerim meselenin sathına aittir; meselenin temeline dokunmuyorum; bu geniş ve büyük mesele için lâıyk olan en doğru yol bu ihtiyat yoludur" demiştir. 1933 senesinde hasta iken kendisini Vilna'da yatağında ziyaret

ettiğim vakit ve 1935'te Lwow'da görüştüğümüzde bana şahsen de bu ihtiyatın sebeplerini anlatmıştı. Mesele Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebette en çok hissedar olan akrabalık mı yoksa temaslar mı olduğu cihetidir. Bunda Kotviç akrabalığı reddetmeyi hiçbir zaman düşünmemiştir; nitekim 1936'da çıkan ve Altay dillerinde pronomlar meselesine tahsis edilen mühim eserinde (s. 8-13) Türkçemizde "ikiz", "üçüz", nominal sufix ile menşei bir olduğunu ileri sürdüğü mütekellim zamirin cemi şeklinin Tunguzca ve eski edebî Moğolcada muhafaza olunan "inclusiv" şeklini Türk-Moğol ve Tunguz dillerinin ilk şekillerinde müfret ve cemiden başka bir de "dual" şekli bulunduğunu izah ederken akrabalık fikrinin mültezimi olan Karl Menges'ten⁶ daha ileri gelen bir akrabalık nazariyesi taraftarı olmuştur (Ainsi se degagé l'intressante question de l'existence dans les langues. Altaïques non seulement du singulier et du pluriel mais encore du dual). W. Kotviç Altay dilleri üzerindeki bütün çalışmalarını hayatının son yıllarında bir araya toplayıp Leh dilinde "Studia nad jazıkami altaiskimi" (Altay dilleri üzerinde araştırmalar) unvaniyle bir büyük eser vücuda getirmişti. 314 sayfa tutan bu eser müellifinin vefatından sonra 1953'te Krakow Ulûm Akademisi tarafından neşredilmiştir. Bunda Kotviç bu mevzuu büyük vukuf, ihata, ihtiyat ve dikkatle incelemiştir. Bu eser bu âlimin son sözüdür. O Altay kavimlerinin bir zamanlar müşterek bir dilde konuşmuşlar mıdır, yoksa bu diller aynı esaslar üzerinde türeyip müvazi olarak inkişaf etmişler ve bir birlik teşkil etmişler midir meselesi üzerinde çok durmamış. Geniş tetkikatının neticesinde Moğol dilinin Türk diline en yakın bir Altay dili olduğu keyfiyetini (s. 313) şu sözlerle ifade etmiştir: "Moğolcada Türkçe ile müşterek hususiyetler kelime ve lügat birliği sıfatıyla % 25, morfoloji bakımından % 50; Tunguzcanın Türkçe ve Moğolca ile müşterek hususiyetleri ise kelime ve lügat bakımından % 10, morfoloji bakımından daha az olup % 5'tir". İşte Kafesoğlu'nun bana karşı yalancı şahit olarak çıkarmak istediği Kotviç'in tetkikat neticeleri budur.

5) Türk-Moğol yakınlığı meselesini daha çok komşulukla izaha temayül gösteren Nemeth'ten bahsederken Kafesoğlu (s. 123) Necip Üçok'un da aynı fikirde olduğuna ve Türk-Moğol akrabalığını reddetiğine dair göz önünde bir yalan uyduruyor. Halbuki merhum Necip, Kafesoğlu'nun gösterdiği makalesinde (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. I, s. 9'da) ancak "aynı dil birliğine mensup Moğollardan bahsetmiş ve "Türkler dil birliği yönünden Moğollara akrabadırlar. Bunun için Türk, Moğol, Mançu ve saire dillerinin hepsine birden toplu olarak Altay dilleri adı takılmıştır" demiş ve Nemeth'i tahtiye etmiştir. İşte Kafesoğlu'nun üçüncü şahidi.

6) Ben yazılarımda Altay zümresinden bahsettiğim halde Ural-Altay dilleri nazariyesi ile kat'iyen uğraşmadım. Bu dil ailesinde birbirine en yakın olduğu Ramstedt tarafından ileri sürülen Moğol ve Türk dilleri hakkında "bu meselenin daha kat'î bir şekil almamış" olduğunu söyliyerek ve dil akrabalığı hususundaki münakaşalarla uğraşmıyarak "bilhassa" içtimai teşkilât itibariyle Türklere kardeş oldukları"nı (Giriş, s. 64) söylemişimdir. Çünkü içtimaiyat benim daha iyi bildiğim bir mevzudur. İbn Faldân kitabımda (s. 192-193, 274) Çengiz'in menşei ve Türk-Moğol münasebetlerine temas ederken "şecere tutuyor mu, tutmuyor mu meselesinden katı

⁶ Ural-altische Jahrbücher, XXIV, 1953, s. 113-114.

nazar", "d.h.wohl", "hat man angesehen", beide galten als ve "m.E." gibi ihtiyat ibareleri kullanmışımdır. "M.E." (meines Erachtens) yani "fikri âcizâneme göre bu öyle olabilir" diyorum. Altay dilleri meselesinde en ihtiyatlı âlim olan Kotviç'in usulünü tercih etmem ve onu mesnet olarak yazmam da bu yüzdendir. Bu hususlarda 1912, 1915, 1927, 1931, 1939, 1941 ve 1946 senelerinde yazdıklarım arasında azçok farklar vardır. Bu farklar da fikirlerine dayandığım mütehassis arkadaşların nazarlarında arasına hasıl olan değişmelere dayanmıştır. Ben hiçbir zaman bir fikre saplanıp kalmam. Kendi saham olmıyan hususlarda mütehassısların fikirlerini aksettirim. Bütün bunlara rağmen Kafesoğlu benim ihtiyat ihtiva eden sözlerimi çıkarmış ve bunlara kat'î iddialar şeklini vermek üzere tahrif etmiş ve uydurmuştur. Ben kitabımda (s. 64) "sadece bir ihtimal olarak Şivi isminin Moğollar için umumî isim olarak kullanılmış olacağını tasavvur etmek mümkündür", s. 65 "itlak olunmuş görünüyor", "sayılabılır", "oldukları anlaşılıyor", s. 66 "mümkün olduğunu", "pek barizdir", "teyit edileceği", "herhalde", "olması gerekir", s. 67 "çok ihtimal olarak", "anlaşıldığı görülüyor", "nisbet edilmişti", "...saymışsa haklıdır", "kaydedildiği gibi", şeklinde ihtiyat ihtiva eden tabirler kullandığım halde Kafesoğlu benden yaptığı nakillerde bunları bir kenara atmış ve yerine benim sözlerim gibi ve tırnaklar içine alarak s.126'da benim "herhalde Çengiz.....neslinden geliyor" cümlesindeki "herhalde"yi çıkarmış ve yine benim "Moğol aşiretleri arasında yaşyarak Moğollaşan bir Türk şubesinden başka birşey olmasa gerek, fakat en çok ihtimal olarak Kayatların bir Oğuz aşireti olmayıp" sözlerimden de "en çok ihtimal olarak" sözüm atılmıştır. Ben "Çin kaynaklarına göre Çengiz'in ecdadı" demişim; Kafesoğlu bunu "ona (yani Zeki Velidi'ye) göre Çengiz'in ecdadı" şekline sokmuş; aynı 126 sahife haşiye 77'de benim iki eserimden yapılan nakillere tam tahrif yoluna sapılarak benim kendi fikrim olmayıp Çin kaynaklarının fikri olduğunu tasrih ettiğim sözler "Çinli Menhona göre", "Şato şubesinden neşet ettiği kaydolunduğu gibi" diye Çin kaynaklarına dayandığım ve onların sözlerini naklettığım halde Kafesoğlu bunları bana nisbet etmiş; benim eserimde s. 8-9'da Çinli Çiaho-Hung'dan nakledilen sözlerimde değiştirilerek bu husus bana nisbetle "Çengiz Şatolardan neşet etmiştir" şekline sokulmuştur. Eserimde (s. 61'de) ise Şato meselesi kat'iyen bahis mevzuu değildir ve bütün bunlar tahrif ve uydurmadan ibarettir. Yine ben eserimde hiçbir yerinde söylemediğim halde Kafesoğlu bana (s. 124) "Çengiz Göktürklerden gelip bütün emeli dağınık halde yaşayan soydaşı Türk kavimlerini birleştirmektir" şeklinde bir uydurma isnat ediyor; ben ise "emel"den değil ancak Çengiz'in fütühatı neticesinde Türklerin toplanmış olduğunu yani Çengiz fütühatı ile dağınık Türkleri topladığını bir tarihî hakikat olarak bahis mevzuu etmiştim. Ben "Çengiz sülâlesi efsanevî Bozkurt'tan geldiklerine inanmışlar" demiştim; Kafesoğlu (s. 126) bunu da değiştirerek "Bozkurttan gelmişler diyor" şekline çevirmiştir. Ben "Uluğ Beğ'in eserlerinde bir Türkçe şiir Çengiz'e nisbet edilmiştir" dedim. Kafesoğlu bunu da değiştirerek bana "Çengiz, Uluğ Bey'de Türkçe konuşmuştur" diye sahte bir cümle isnat etmiştir. Ben ise burada Uluğ Beğ'in ve ona kaynak olan eser sahibinin Çengiz'i Türk bilerek ve Türkçe de konuştuğunu bildirmek üzere Çengiz'e bir Türkçe şiirin "nisbet edildiği"ni söylemişim, yoksa Çengiz'in Türkçe şiir söylediğini değil. Ben s. 66'da Çengiz'in Kıy yahut Kay'lardan geldiğini söyledim. Pelliot'da da (Hord d'Or, s. 156) böyledir; Kafesoğlu (s. 126) benim sözümü

değiştirerek Çengiz'in Osmanlıların mensup olduğu Kayı'lardan geldiğini söylediğim şekline sokuyor. Yine bir yerinde (s. 111) "dil ailesi tabirini aynı zamanda soy birliği mânasına alarak fikriyat yapan sayın profesör" diye alay ediyor. Fakat ben soy birliği diye hiçbir yerde bahsetmedim. Bahsettiğim şey mütehasısların ileri sürdüğü ve benim de kabul ettiğim lisanın menşe birliği ve kat'î olarak kendimin de ileri sürdüğüm içtimaî teşkilât birliğidir. Bilâkis tarihî zamanlarda ve tarihten evvel Altay kavimlerinden bir kısmının Uzakdoğu kavimleriyle karışarak Moğol tipine intisap ettiğini, diğerlerinin ise Hind-Avrupa kavimleriyle karışarak onlarla Moğollar arasında mutavassıt bir şekil aldıklarını yani bu surette Türklerle Moğollar arasında antropolojik farklar hasil olduğunu ileri sürmüştür. Fakat s.6'da mensup olduğumuz ırkın iki esasî kitlesi sözünü kullanmışsam bunun antropoloji ile ilgisi yoktur. Yani Kafesoğlu makalesinde ilim namına yazılan yazılardaki ihtiyat tabirlerini bir tarafa atarak, kendi iddiasına göre cümleler uydurarak, namus ve şeref hususuna kıymet veren şahsiyetlere tecavüzün en çirkin şekli olduğunu pek iyi bilerek şuurla bu işleri yapmıştır.

7) Şato rivayetini risalemde⁷ s. 9'da Çiao-Hung seyahatnâmesinin Fakültemizde tahsil eden şimdi uzman olarak dâvet edilen Çinli Celâleddin Wang'ın tercümesinden aldığımı tasrih etmiştim. Rus âlimi Vasiliyev'in bu seyahatnâmeğe yanlış bir isim verdiğini de söylemişimdir. Kafesoğlu ise (s. 131) beni "yanlış olan Rus Vasiliyev'in tercümesinden almış" olmakla itham ediyor ve Pelliot'nun bu eserin menşei ve Çin elçisinin bizzat Çengiz'e mi, yoksa Mohuli'ye mi gittiğinden bahseden sözlerini de naklederek göya Vasiliyev'in Şato hakkındaki kısmı yanlış olmuş da Pelliot bunu göstermiş gibi bir yalan uyduruyor. Doğrusu Pelliot'nun Tong-pao XXVI, 165'teki sözlerini hiç okumadan bana karşı koyuyor. Uydurmacılığı o derece ileri götürüyor ki Pelliot'nun sözleri Vladimirtsov'un eserinin Rusçasında s. 13-14'te diye gösterildiği halde Abdulkadir İnan'ın Türkçe tercümesinde basım hatası olarak s. 131-134 diye yanlış neşredildiğinin farkında olmıyan Kafesoğlu bu yanlışlığı da beraberce çalarak Pelliot'nun makalesi için s. 131-134 kaydını koyuyor. Görmemiş, okumamış olduğu bu makalede Pelliot'nun Şatolara ait sözlerini de ezberden tahrif edivermiş. Halbuki Pelliot mezkûr mecmua t. XXVI, s. 124'te Ak Tatarların hâkim kabilesinin bu Şatolardan geldiğini söylüyor (Ce ne serait donc pas tort que les texts de l'époque Mongol les disent desendants des Turcs Chat'o). Kafesoğlu Şatoların Tu-kiu yani Göktürk Türklerinin bir kabilesi olduklarını yine aynı benim istifade ettiğim kaynaklardan alarak göya reddediyor ve s. 130'da "Şato Hanları Göktürklerden değildir" diyerek benim de istifade ettiğim E. Chavannes'ı (s. 96, 310) gösteriyor. Halbuki Chavannes gösterilen sahifelerde aynı benim dediklerimi Çin kaynaklarından alarak tesbit etmiştir. S. 96'da Chavannes diyor ki "Chat'o sont une tribu détachée de Tou-Kiu occident de la race des Tchou-Jou". Aynı sözler Pelliot ve Groussé (Empire, s. 489) tekrarlanmıştır. Chavannes s. 97'de Tou-Kiu de Chat'o diye bunların evvelce Usun'ların memleketlerinde oturduklarını, s.98'de bunların İli ve Çu (Tchou-Yue) nehri havzasında oturduklarını, sonra Beşbalık tarafına geçtiklerini, s. 309, 310'da sonradan Çin'e büyük hâdiselerin başında bulunan kahraman Lekoyang'ın beşinci

⁷ Moğollar, Çengiz ve Türklük,

büyük babası Fou-kuo'nun Tou-Kiu hakanının damadı ve Türgiş Hakanı Su-lu'nun bacanağı olduğunu ve Açına yani Bozkurt neslinden gelen hatununun tarihini, bu Fou-kuo'nun muahharen Uygur devleti şehri olan Beşbalığı Kültegin ve Bilge Kağan zamanında işgal ettikten sonra Çinlilerle anlaştığını uzun uzadıya anlatmıştır. Çengiz'in çağdaşı olan Ak Tatarların reisi Alakuş Tegin'in Şatolardan geldiğini yine Pelliot gibi tasrih eden Eberhardt'ı da (Belleten, VIII, 586) Kafesoğlu benim karşıma çıkarmak istiyor. Halbuki Eberhardt "Ak Tatar-Ongutlar kendilerini Türklüğünde şüphe olmıyan Şatolardan getiriyorlar" demiş ve "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, III, 365-369'da da bu Şato'ların Tu-kiu'ların Çu-yu kısmından olduğunu ve Tu-Kiu'ların gök ilâhına kurban eylemek âdetlerini Çin'e geldikten sonra da muhafaza ettiklerini anlatmış ve "The Foundation of the Shato-power" namıyla yazdığı makalesinde Şatoların bütün kol ve şubelerini tafsilâtle saymıştır. Bir de Şato meselesinde Vladimirtsov'u da bana karşı koymak istiyor. Göya Vasiliyev'in yanlış Rusça tercümesinin kendisini de yanlışlığa sevkettiğini de itiraf etmiştir diyor. Yani Vladimirtsov bu yanlış tercüme yüzünden Şato meselesinde yanlışlığa sevk edilmiş oluyor. Burada Kafesoğlu, Vladimirtsov'un kitabının Türkçe tercümesinden s. 23'te haşiye 3.ü naklediyor. Halbuki Vladimirtsov burada ancak benim de "Çengiz ve Türkler" risalemde s. 9'da zikrettiğim noktaya yani Vasiliyev'in bu eseri Menhun isminde birisine nisbet etmiş olmasının yanlışlığına işaret etmiştir. Hülâsa bu Şato meselesinde de Kafesoğlu beni terzil etmek için yalan üstüne yalan uydurmuştur.

8) Çengiz'in zuhuru esnasında Moğol sayılan bazı kabilelerin aslen Türk olduğu tarafımdan ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Naymanlardır. Bayavut aşireti hakkında da şarkî Oğuzların buradaki Moğollar ve Kimek Türkleri arasında sıkışıp kalan bir kısmı olabileceğine dair bir fikir söylenmiştir. Bu bir nazariyedir. Kafesoğlu burada bana karşı Köprülü Fuat'la Pelliot'nun yazılarını göstererek "bunların birbirinden ayrı kavimler olduğu anlaşılmıştır" diyor (s. 111) ve o zaman Moğolistan'da Moğollaşmış Türklerin bulunduğu hakkındaki fikirlerimi bu iki âlime dayanarak cerhetmek istiyor. Bu Bayavutlar eskiden Moğolistan'da yaşayan şarkî Oğuzların bakiyesi olmalı. Fakat bunu Pelliot reddetmiyor, yalnız Moğol Bayavut'ların Oğuz Bayat'larla bir olması hususunda Aristov'un haklı olduğuna emin değilim diyor (je ne suis pas sûr qu'Aristov et Grumm Grzmailo aient rasion de considérer Bayat et Baya'ut comme un seul et même nome. Campagnes de Cengiz Khan, 89); mamafih Harezmsahlardaki Kimek ve Kanglı Bayavut'larını ele alarak Türklerde de bu kavme Bayavut denildiği gibi Moğollar da Bayat şeklini kullanmışlardır demiştir. Köprülü Fuat'a gelince Belleten, VII, 237-38 "Moğolistan'daki Bayavut'ların da esasen bunlardan (yani Türk Bayavut'lardan) ayrılmış olması muhtemeldir" demiş, yani tam benim dediğimi söylemiştir. O bu kabile isminin Uygurlarda Bayagut şeklinde yazıldığını da Marquart gibi zikretmiştir. Kafesoğlu benim fikirlerimi tamamen tahrif ederek "sayın Prof. demek istiyor ki kaynaklarda kabilelerin menşei hakkında tasrihlerin ehemmiyeti yoktur, mademki Türk Moğol kardeşirler, Moğolların Türkçe, Türklerin Moğolca konuştuklarını düşünmekte bir mahzur yoktur" diye bana karşı istizââver tabirlerle yalandan bir suç isnat etmek istiyor. Köprülü ile Pelliot'yu da "hayır o zamanlar Moğolistan'da Moğollaşan Türkler yoktu ve bunlar arasında da bir kaynaşma vaki olmamıştı" diyeceklermiş gibi karşıma çıkarmak istiyor. İşte Pelliot'nun eserlerinden

mülhem olan R. Groussé'nin sözleri: "C'est surtout entre Turcs orientaux et Mongols que la situation respective des langues, sinon le fond ethnique a changé. C'est ainsi que dans l'aetuel Souei-juan les anciens Turcs Chat'o IXe siècle, les anciens Turcs Ongut du XIIIe sont au jourd'hui entièrement Mongolisés" ve XIII. asırdan evvel Türk olup da sonra Moğollaşan birkaç kabileyi daha zikreder; L'Empire Mongol, page 558-59. Yine aynı eserde, s. 3-5'te bu gibi fikirler söylenmiş ve s. 351'de de; "C'est ainsi que la situation des nations turques et des nations mongoles les unes par rapport aux autres a pu être madifiée frequemment a cours de l'histoire" denilmiştir. Bugün yaşıyan Moğol kabilelerinin kollarını ve kollarının ufak şubelerini tetkik eylemek fırsatını bulan Grumm Grijmailo ile Pelliot ise bu kaynaşmanın bir tarihî hakikat olduğunu herkesten daha iyi bilmektedirler. Nerede kaldı ki Pelliot, Kafesoğlu'nun tezvirlirinin doğruluğuna şahadet etsin.

9) Kafesoğlu s. 131'de Çengiz'in demirci Tarhanlar neslinden geldiğini ve bunun Çengiz'in daha kendi hayatında Ortaasya'da ve Çin'de olduğu gibi İslâm âleminde dahi böyle tanındığını gösteren rivayetlere ait mutalealalarımı da insafsızca tahrif etmiş, "Sayın Profesörün Çengiz'in cedlerinin demirci tarhanlardan geldiğini ileri sürmesi, Çengiz'in adı olan Temuçin'in demirci demek olacağı ve bunun İslâm kaynaklarında....."⁸ diyerek bana iki satır içerisinde üç yalan isnatta bulunmuştur:

- 1) Ben Çengiz'in Ergenekon demircilerinden neş'et etmiş olduğunu söylemedim. Kafesoğlu'nun burada benim "neş'et etmiş olduğuna dair rivayetler" şeklindeki sözümün son kısmını çıkarıp yalnız "neş'et etmiş" yazmasından bu isnat çıkmıştır.
- 2) Diğer taraftan ben "Temuçin" kelimesinin "demirci" demek olduğunu bir yerde iddia ettiğimi bilmiyorum.
- 3) Ben "İslâm kaynaklarında böyle yazılmıştır" gibi bir şey de söylemedim. Çünkü ben "Cüzeciânî, İbn ül-Esîr ve Nesevî gibi İslâm müellifleri" demişimdir. Kafesoğlu bu "gibi" kelimesini atmış ve bana bütün İslâm müelliflerinde böyle olduğunu iddia etmeyi isnat etmiştir.

Kendilerinden nakillerde bulunduğum üç İslâm müellifinde Çengiz'in meşhur lâkabı veyahut kabilesinin ismi olarak "Temuçin" değil "temirci" sözü geldiği bahis mevzuu edilmiştir. Ben bunları Berezin'den ve Marquart'tan almışım. Marquart (Commanen, s. 128) Çengiz'in demirci hanlar neslinden geldiğine dair mütaleada bulunurken aynı üç İslâm müellifini zikretmiştir. Kafesoğlu benim İbn ül-Esîr'den naklimi bir yalancılık gibi göstermek istiyor. Fakat Marquart İbn ül-Esîr, XII, 176'da *جيكذ حلن النهرجى* sözünün son kısmının *التمرچى* olarak okunması icab ettiğini söylemiş, Kafesoğlu ise İbn ül-Esîr'in o sözlerini sükûtle geçerek ancak s. 326'da kelimenin naşir tarafından kendi dâvasına uygun bir şekilde yazılmış olmasını bana karşı delil olarak getirmiştir. Fakat İbn ül-Esîr'in Ayasofya yazma nushasında (No. 3066) matbu nushasının her iki yerindeki sözler *vr 148b ve 192b'de جينكذ حلن التمرچى ve المعروف بتمرچى* şeklinde; aynı İbn ül-Esîr'in en musahhah ve mu'teber nüshası olan Topkapı Sarayı yazmasında ise (No. 2934 vr. 821b) pek vazih olarak *التمرچى*, vr. 832b hattâ

⁸ Yukarıdaki cümlelerin son kısmı okunamamıştır (Yayına hazırlayan).

harekeli olarak المعروف تمرجي yazılmıştır. Nesevî'nin matbu Arapça nüshasında Çengiz'in sülalesine "temirci" (تمرجي) denildiğine dair kaydı de Kafesoğlu kendi iddiasına uygun bir şekilde te'vil etmek istiyor; halbuki bu kitabın Mükrimin Halil'in elinde bulunan Farsça nüshasında تمرجي şeklinde yazılmıştır. Yani Cüvecânî'de s. 331'de Çengiz'in cediti sıfatıyla ve Ergenekon efsanesiyle ilgili olarak ve üzerine hareke koyularak yazılan "Temurçi Tatar" (تمرجي تاتلر) isminin aynıdır. Bu halde Marquart gibi benim de matbu nüshalarda noktasız yazılan bu isimleri tereddütsüz "temirci" okumamızın doğruluğunda şüphe yoktur. Yalnız Kafesoğlu Marquart'tan habersizdir, yahut da yabancıya dış geçiremeyeceğinden mahsus susuyor ve temurçi'ye ait yazılarımızı kasden "Timuçin"e çevirerek metinleri zorlamak istiyor.

10) Çengiz'i rüyasında gördüğünü söyleyen bir Arab'ın iddialarını yalan çıkarmak için Ögeday Han "sen Türkçe ve Moğolca biliyor musun"? diye sormasına karşı bilmiyorum deyince "Ögeday Han'ın "babam Moğolcadan başka dil bilmiyordu" demiş imiş. Bu kelime de Sir Denison Ross'un 1940 senesinde fotoğrafını bize getirdiği ve gösterdiği eski Cüveynî nüshasında "babam Türkçe ve Moğolca'dan başka dil bilmiyordu" şeklinde yazılmıştır. Ögeday Han suâlinde Arabı ilzâm eylemek için Çengiz'in konuştuğu diller sıfatıyla "sen Türkçe ve Moğolca biliyor musun" dedikten sonra ikinci sözünde sadece "Moğolca" sözünün Türkçe ile Moğolcanın her ikisine de şâmil olması o zamanın âdet ve uslûbuna göre bellidir (bk. W. Fischel, İbn Khaldun and Tamerlane, Berkeley 1952, p. 38, 89). Fakat Kafesoğlu burada beni yalancı çıkarmak için (s. 134) Cüveynî'nin nüshalarında "Türk ve Moğol dillerini biliyor musun" sözündeki Türk kelimesini de Cüveynî'nin metninden silmek istiyor. Çünkü Paris kütüphanesinde mevcut ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında yazılan ve "D" ile işaret edilen muahhar bir nüshasında "Turkî" kelimesi metnin kenarına yazılmış imiş. Fakat Paris kütüphanesinde mevcut bütün diğer eski nüshalar da, ki bunlar 7 tanedir "Turkî u Mogolî" diye yazıldığı için Cüveynî'yi neşreden Mirza Muhammed Qazvînî "zebânı Turkî ve Mogolî mîdânî" şeklini metine almış ve haşiyesinde de "D nüshasında metinde Mögölî, kenarda Turkî ve Mogolî" notunu vermiştir. İşte burada Kafesoğlu kendi hünerini göstermiş: O beni yalancı çıkarmak için diyor ki "Mirza Muhammed Qazvînî metnin aslında Türkçe sözünün hiç geçmediğini, sadece Moğolca bilir misin diye sorulduğunu, fakat bilâhare sahifenin kenarına Türkçe kelimesinin ilâve edildiğini tasrih etmektedir". İşte bir üniversite mensubuna, hele yeni isim olmuş bir doçente dünkü hocasını yalancı çıkarmak için yapılan şaheser bir uydurma!.. Mirza Muhammed bütün diğer 7 nüshada "Türkçe ve Moğolca" denildiği için metne o şeklini almış, fakat nüsha farkını göstermekte titizliği yüzünden muahhar bir nüsha olsa dahi "D nüshası"nda Turkî kelimesinin kenarda yazılmış olduğunu kaydetmiştir. Bunu Kafesoğlu değiştirerek göya yalnız "D nüshası"nın kenarında bu Turki kelimesi varmış fikrini vermek için o uydurma yoluna girmiş ve Mirza Muhammed'e hiç söylemediği sözleri isnat etmiştir. Şöyle ki Mirza Muhammed Qazvînî "metnin aslında Türkçe sözünün hiç geçmediğini, sadece Moğolca bilir misin diye sorduğunu" bu haşiyede kat'iyen yazmamış, bilâkis metne "Turkî ve Mogolî biliyor musun"? sözünü almıştır. Diğer taraftan Muhammed Qazvînî "fakat bilâhare sahifenin kenarına bir Türkçe kelimesinin ilâve edildiğini de" haşiyesinde asla yazmamıştır. Kafesoğlu bu "bilâhare" sözünü nasıl uydurabilmiş ve Qazvînî'ye nisbet etmiş, buna insanın akli ermez. Çünkü

böyle birşey uydurmak için hiç olmazsa Paris nüshasını gidip görmüş olması gerekirdi. Cihangûşaî Cüveynî'nin Siir Denison Ross tarafından elde edilen eski nüshasından maada bizim İstanbul kütüphanelerinde de nüshaları vardır. Bunlardan Amca Hüseyin Paşa (No. 359) nüshası 698 hicrîde yazılmıştır. Burada da vr. 6b'de ترکی و مغول می دانی تررقان olarak yazılmış, yine Fatih kütüphanesinde 4316 sayılı eski nüshada da aynı şekilde "sen Türkçe ve Moğolca biliyor musun"? şeklinde yazılmıştır.

11) Kafesoğlu s. 121 haşiyeye 52'de bana karşı yine bir yalan isnatta bulunmakta, göya ben başka âlimlerin "emek ve bilgi mahsülü çalışmalarını neticelerini kendime mal etmiş" ve LİR yahut ŞAZ sesleri kullanan Türklerin dilleri için "Lirtürkisch ve Şaztürkisch" tabirlerini kullanmış imişim (İbn Faldan, s. 105). Türklerde bu sesleri değişik olarak kullanan lehçeler çoktan malûm ise de bu zümreler için ayrı bir kısa isim verilmemişti. Bu tabirleri ilk defa ben teklif ettim. Sonra onu başka âlimler de aldılar. Geçen Eylül ayında Paris'te Türkologlar toplantısında da bu iki tabirin çok yerinde olduğu bazı arkadaşlar tarafından söylendi. Kafesoğlu bana böyle bir hırsızlığı isnat ederken tâbii ki kimin malını çalmış olduğumu tasrih etmiyor. Yalnız kötü bir isnatta bulunmakla iktifa ediyor.

12) Kafesoğlu s. 108 haşiyeye 5'te ve sahife 111 haşiyeye 12'de Türkolojinin kendisince kat'iyen meçhul sahalara gelerek bana eski Türklerin menşei meselesine ait "70 sene evvelki eskimiş nazariyelere uyararak temelsiz iddialarda bulunma"yı isnat ediyor. En büyük otorite saydığı Macar profesörü Nemeth bütün mütalealarında ancak filolojiye ve filolojide de daha çok kendi filolojisine ehemmiyet veren bir âlimdir. Yakın dostumdur, kendisini 1924 senesinden beri tanırım. Fakat yakın zamanlarda yaşayan bazı Türk şivelerinin biraz eski şeklini "Urtürkisch" yahut "Vorturkisch" diye almasını asla kabul etmemiş, bilhassa "Bulgar" kelimesini "Bulgamak"tan çıkarmasını ve buna benzer birçok etimolojilerini reddetmiş, kendisiyle şahsen toplantılarda münakaşa etmişimdir. İbn Fadlan'a olan haşiyelerimde de (s. 105) bu hususa işaret etmişimdir. O da beni tarihî tetkiklerde filolojiye az kıymet vermekle ve daha ziyade tarihî rivayetlere ehemmiyet vermekle itham etmiştir. Buna rağmen kendisiyle son defa 1943 senesinde Budapeşte'deki görüşmemize kadar 20 sene zarfında en samimî dostane münasebetlerde bulunmuşumdur. Türklerin asıl vatanı Ural-Aral-Altay arası olduğuna ve Ural kavimlerinin Ural dağlarının garbî yamaçlarında tarihten önceki devirlerde yaşadıklarına dair fikirlerimiz mutabıktır. Nemeth buna dair fikirlerini 1929 senesinde Macaristan'da yaptığım seyahatlar esnasında bana mufassal anlatmıştı. Sonra onları kitap şeklinde neşretti ve ben de kitabın Türkçe hülâsasını kendi ağzından ve merhum Dr. Tagan vasıtasıyla çıkardım. Buna göre Türkler Milâddan en az 2000 sene evvel Aral gölü cenubunda ve bu göl çevresinde Aryanî Hintlilerle temasta bulunmuşlar ve onlardan medenî hayata ait kelimeler almışlardır ve Sümercedeki "tengir" kelimesi de "tengri" kelimesinin aynıdır ve bu kelime Sümerlerden Türklere değil bilâkis Türklerden Sümerlere geçmiştir. Büyük İskender Milâddan evvel 4. asırda Türkistan'ı işgal ettiği vakit oralarda bulunan Saka İskitleri de Nemeth'in fikrinde Türk idiler, buna delil de "kardeş" demek olan "kartasus" kelimesidir. Onun fikirlerini hülâsa eden bir makalesi 1940'ta "Ülkü" mecmuasınının 89-90 sayılarında Türkçeye tercüme edilerek intişar etmiştir. 1945'te Macaristan'ın işgalinden sonra zimemdarları vucütçe

çok zayıf ve çok korkak olan bu dostumuzu Budapeşte Üniversitesine Rektör yaparak kendisini birçok dostlarından tecrit ettiler ve onun eliyle onun bazı eski arkadaşlarına kötü muamelelerde bulundular. Ve Nemeth Türklerin anavatanı hakkındaki eski fikirlerine de Sovyet siyasetine uydurmak mecburiyetinde kaldı. “Türklerin eski tarihi” mevzuuna dair 1940’ta neşredilen eserini 1947’de yeniden neşretti. Bu son yazısında o (s. 62) beni de Türklerin anavatanı hakkında kendisiyle aynı fikirde olmam dolayısıyla zikretmişse de Ortaasya’nın bugün “Türkistan ismiyle ma’ruf olan kısımlarında Türklerin eskiden Hindo-Aryanilerle ve Sümerlerle temaslarda buldukları hakkındaki fikirlerden tamamen vazgeçerek bugün Sovyetlerde bilhassa itina ile tatbik olunmakta olan “Rus noktai Nazarı”nu kabul etmiş ve Zeki Velidi Türkistan’ın cenubî kısımlarının da eskiden Türklerle meskûn olduklarını iddia ediyorsa da buna Barthold’un zannettiği gibi milâdî 6. asırdan evvel Türkistan’ın Türklerle meskûn olmadığına dair mütealalarını karşı koymak gerektir demiştir. İşte Kafesoğlu da bir peyk memleketi âlimi olan Nemeth’in bugün Sovyet şeraiti altında eski fikirlerinden vazgeçerek Türkistan’ın eskiden Türklerle meskûn olmadığı fikrini ortaya atmasını mal bulmuş mağribi gibi sevinçle karşılamış ve bana karşı işte siz öyle diyorsanız da büyük âlim Nemeth böyle diyor diye benim yüzüme vurmak istemiştir. İşte bizim bütün bu gibi fikirlerimize Sovyet matbuatında Turancı Zeki Velidi’nin uydurmaları diye karşı çıkan Ermeni Erşaruni efendiler de Kafesoğlu’nun “Ali’yi sevdiğinden değil Muaviye’yi sevmediği” için peyk âliminin sözlerine dayanarak yazdığı bu sözlerini kendi neşriyatlarında lehlerinde bir delil olarak “Zeki Velidi’nin Ortaasya’da Türklerin eski tarihine ait fikirlerinin mesnetsizliği Türkiye’nin kendisinde de tanınmıştır” diye yazabilirler. Türkistan’ın milâdî 6. asırdan evvel dahi Türklerle meskûn olduğunu iddia etmek 70 sene evvel söylenen eski fikirler ise bu fikirleri 1911 senesinde neşrettiği büyük İskit tarihinde şiddetle ve kuvvetli delillerle müdafaa eden büyük İngiliz âlimi E. Minns ile “Sino-Iranica”sını 1919’da Chikago’da neşreden Amerikalı Sinolog-İranist ve Mongolist Berthold Laufer’in de mi 70 sene evvel çürümüş fikirler takip eden adamlardır? Aceba Kafesoğlu benim Giriş s. 392 satır 26’da “yeni Saka” ismini çıkaran Profesör H.Luders’a “Z” yerine “Y” diye itiraz eylememin de bu büyük âlim tarafında şükranla kabul olunmuş olduğundan haberi var mıdır? Aceba bu mevzuu anlıyor mu? Yakutlarda baştaki “y” yerine “s” kullanılmakla beraber ayrıca “Saka” kelimesinin de kullanıldığı farkında mı? Ben hiçbir zaman İranlı Sakaları inkâr etmedim; yalnız bunlardan ayrı olarak mevcudiyetinden bahsedilen “hâkim Saka” tabakasının Türk olabileceği fikrini bazı yeni delillerle tervic etmeye çalıştım. Nitekim Sovyetlerin geçen sene Fergane Pamir’inde “Saymalı taş” mevkiinde buldukları ve Milâddan evvel 200’lere kadar çıkarılan eski vakit eserlerinin Yenisey ve Minuse ve Altay eserleriyle ayniyeti Sovyet âlimlerinin bizzat kendileri tarafından şimdi itiraf edilmektedir. Kafesoğlu benim fikirlerimi tahrif ederek ve 70 sene evvelki eski fikirler diye alaya alarak Türkistan’ın Türklerin eski anayurdu olduğuna dair fikirleri cerhetmeye kalkışmakla acaba ne kazanacaktır?

13) Kafesoğlu’nun birkaç ay Macaristan’da kalıp dillerini az çok öğrenen ve Fransızca’yı da belki ancak benim kadar kavrayan ve başka bir garp dili bilmeyen birisi olduğunu bildiğim için bana “filoloji ve metodlarını” bilmemeyi yüzüme vurmasını (s. 136) ve Macarca 26 ciltlik bir eseri okumamış diye göstermesini (s. 103 haşiye 4) ancak

gölerek karşılamak icab eder. Fakat Şarkî Avrupa'nın eski arkeolojisine, bilhassa Hun ve Avarlar devrine ait malûmatı ihtiva eden bu mecmualardaki makalelerin başlıcaları yine bir dostum olan Fettich tarafından yazılmış olduğunu bu zatın yazılarının sonunda Almanca hülâsaları olduğunu ve eserlerini bana muntazaman göndermiş olduğunu zikretmem gerekir. Zaten bu mecmualardaki diğer mühim makaleler de Avrupa ilim dillerinde hülâsa edilmiştir. Yani bunlarda bizce gizli kalan birşey yoktur. Yalnız Macaristan'da tahsil eden diğer bir gencin (Belleten V, 92-95) vaktiyle tarafımdan cevaplandırılan bir yazısı da burada zikredildiğinden bu noktaya temas etmem gerekmektedir. Az çok Macarca bilmek bazı gençlere kimseye malûm olmıyan bir ilim kaynağının açılmış olduğu kanaatini ve kendilerinin bu dili bilmeyen üstatlarına dahi faikiyet kesbetmiş oldukları zehabını vermektedir. Muhakkak ki Fin, yahut Eston dillerinde de faydalı eserler çıkmaktadır. Onları ve Macarcayı bilmek şerefini biz bu Macar âşıkî asistanlara bağışlıyoruz.

14) Kafesoğlu s. 106-107'de bana akıl öğretiyor; Türk tarihini siyaset, kültür, din ve saire yönlerden ihata eylemek bizim için kabil değilmiş, Türk tarih ve kültürünü umumî meseleleri bahis mevzuu olan bir eserde bugün yapılacak yegâne iş dünya ilim âleminde varılan neticeleri veya kaynaklardan sağlanan mutaleaları olduğu gibi doğruca aksettirmekten ibaretmiş. Yani Macar filânlar ne yazmışlarsa biz onunla iktifa etmeliyiz bu gibi meseleler hakkında umumî fikirler serdetmek hak ve salahiyetini haiz olan Garplılar ve Macarlardır, bizim bu gibi işlere karışmamız ancak mahcubiyeti mucip olur. Ben ise Fakültemizde 28 senedir haddim dahilinde ilmî içtihat tezini almışım. Bu yoldaki çalışmalar bizim bazı zümrelerimizce benimsememiş olabilir, fakat bana Garp ilim çevrelerinde samimî dostlar ve arkadaşlar kazandıran da bu hususiyetimdir. Şahsen ihatası bir tek adam için kabil olmıyan sahalarda, meselâ Çince, Sanskritçe, eski İran dillerinde ve klasik dillerde yazılan kaynaklar sahasında bu sahalanın mutahassıslarının işbirliğini temin ettikten sonra tarihimizin bütün karanlık cihetlerine hulâl etmek mümkün olmaktadır ve bunu yapmamız hakkımız ve vazifemizdir. Müteveffa Barthold, Gregoire, Dunlop, M. Guidi, H. V. Mzik, Jansky gibi âlimler benim tekmil eserlerimi bu bakımdan Garplılarınki ile aynı değerde (ebenbürtig) olarak takdir yazıları yazmışlardır. Müteaddid garp ilmî cemiyetlerine ancak bu yoldaki içtihad mahsuli mesaim dolayısıyla fahrî aza seçilmişimdir. İstifade ettiğim birçok kaynakların daha neşredilmemiş ancak tarafımdan tetkik edilmiş olmasına rağmen bunlar itimadla kabul olunmaktadır. Aral Gölü cenubunda Ptolemeus'te zikredilen kavim isimlerinin Al-Birûnî'nin eski Horezm kaynaklarından istihrac ederek kaydettiği "Peçenek", "As" ve "Oğuz"lar olacağına dair ileri sürdüğüm fikirler Amerikan ansiklopedisi ilâveleri alınmış ise, yahut "Dokuzoğuzlar"ın "Göktürkler"den ayrı olduğuna dair mütalealarım, Barthold ve Minorski ve sairinin itirazlarına rağmen, son tahkikatlarla teyid ve kabul ediliyorsa, buna bizim tarih zümresi doçenti ne kadar acınsa yerinde olacaktır.

15) Kafesoğlu'nun yazılarında ençok canımı sıkan cihet Ortaasya'da Türklerle diğer Altay kavimleri arasında mevcut içtimaî teşkilât birliğini, bu kıtada ve umumen Asya'da büyük devletler kurulmasına saik olan devletçilik hususiyetlerini (Açına sülâlesi umdesini) bir Türk millî kültür birliği eseri saymayıp Macar Alfrödi'ye uyayım

diyerek, herhangi ırktan olsa dahi bozkırlarda yaşayan kavimlerin “nomad kültürlerinin bazı tezahürlerinde görülen birlik” diye izah etmesi (s. 109) dir. Halbuki ben Şamanizm hakkında Mircea Eliade ve Marcelle Bouteiller gibi zevatın bunları şimalin iptidaî kavimleri hurufatı sıfatiyle bahsetmeleri karşısında bunda umumî nomad ve iptidaî kavimler malı ile asıl Türklerin ve Altay kavimlerinin malı olduğunu, keza devlet teşkilâtı ananelerinin de bizim kendi malımız olanlarını yabancı unsurdan artık ayırabilmiş olduğumuzu, neticede Türk medeniyetinin birçok esasî hususiyetlerinin Asya ve Şimalî Amerika ve Avusturalya iptidaî kavimleri ve nomatlarının umumî müşterek örf âdetlerinden ayırt edilmiş olduğunu, bu bakımdan bizim Fakülteadaki tedrisatımızın da bir müsbet neticesi olduğunu zannetmekte idim. Üstelik ben, Türkler milâdî 6. asırda bir devlet kurarken tam ve işlenmiş devlet ananesine malik olduklarını ve bunun Ortaasya’da yaşayan herhangi bir İnan kavminden bu Türklere miras kalmamış olduğu keyfiyetini de ilim âlemince kabul edilmiş olduğunu artık anlamış olduğumuzu zannetmiştim. Bu cihetten Tomaschek, Minns ve Laufer gibi âlimlerin Milâddan evvel 7. asırdan başlayıp Ortaasya’da kurulan devletlerin kurucu ve idare edicilerinin Türk olduklarına dair mütalealarını kabul etmek ve onları yeni yeni delilleriyle takviye etmekte tereddüt etmemiştim. Şimdi bizim Tarih zümresi mensuplarından biri bana bu işimle ilim âleminde hacâletâver bir suç yapmış olduğumu mütehevvir bir edâ ile anlatmak isteyince buna elbette üzüntüden başka birşey duyamam.

16) Doçent Kafesoğlu s. 126’da benim eserlerimle milliyet fikrinin ve ruhunun zamanımızdan daha evvel, Ortaçağlarda dahi Türkler...

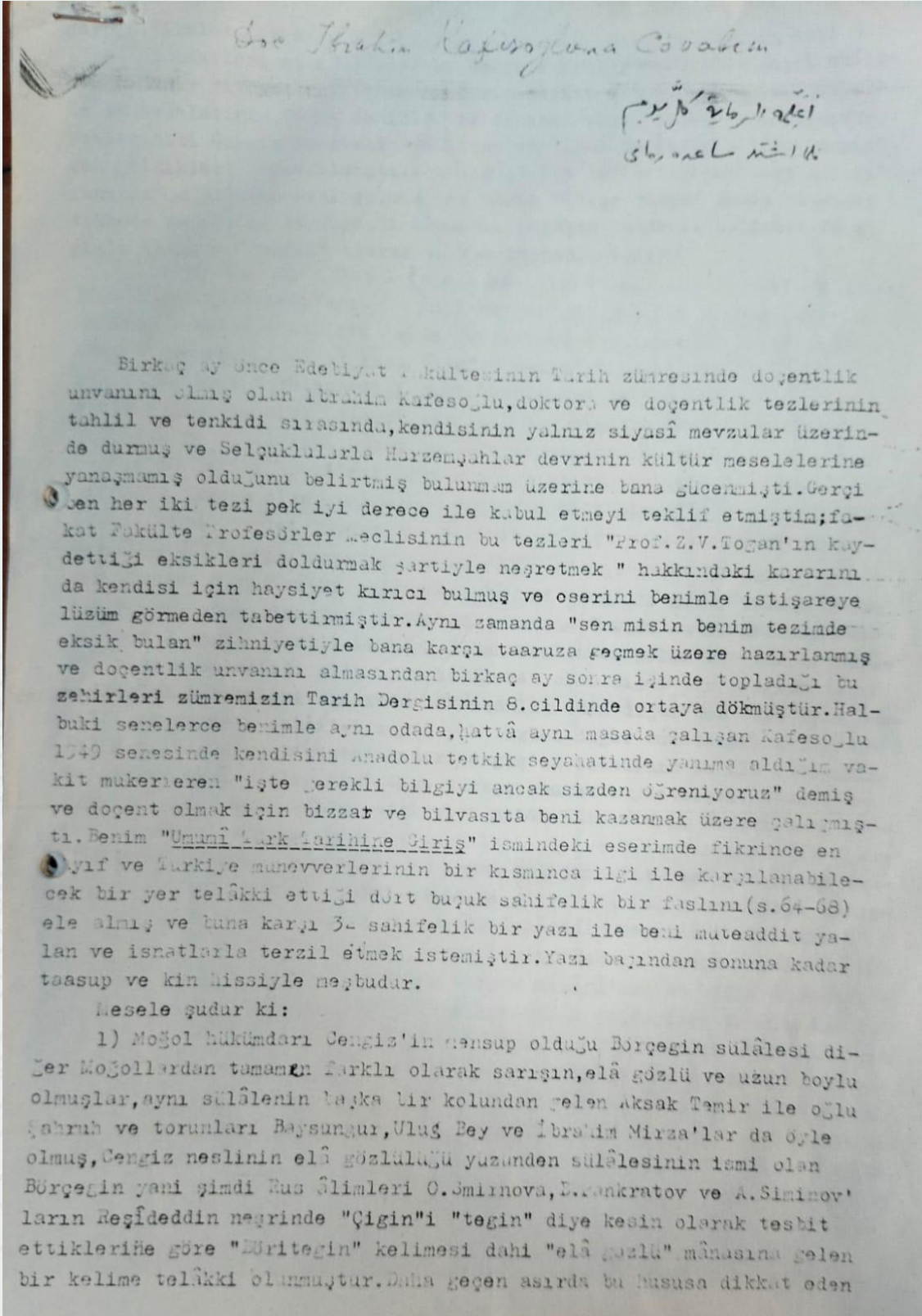
Ne yazık ki, belgenin bundan sonraki sayfa veya sayfaları kayıptır. Ancak netice itibarıyla Zeki Velidi Togan’ın, İbrahim Kafesoğlu’nun 1953 senesinde İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi’nin 5. Cilt, 8. sayısında “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi” adlı makalesinde kendisini eleştirmesi oldukça gücüne gitmiştir. Bu yüzden de hazırlamaya çalıştığımız bu cevap niteliğindeki savunmayı kaleme almıştır. Hem Kafesoğlu’nun iddialarına, hem de Togan’ın verdiği cevaplara baktığımızda aslında her ikisinin de bu meseleyi çözdüğünü söyleyemeyiz. Kanaatimiz odur ki, Çingiz Han ve Mogollar konusundaki tartışmalar tarihçiler arasında sonsuza kadar devam edecektir. Ancak bununla beraber Togan Hoca’nın bu cevap yazısında Türk tarihinde Tatar, Sha-to, Tokuz Oguz ve Mogol sayılan bazı kabilelerin Türklüğü konularında yapmış olduğu izahlar araştırmacılara bir fikir verebilir.

Kaynakça

- Çetin, N. (2006). *Bir tarihçi ve aydın olarak Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu hayatı ve eserleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1953). Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5/8,105-136.
- Ramstedt, G. (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. Helsinki: I. Lautlehre.
- Benzing, J. (1953). *Einführung in das Studium der altaischen Philologie un der Turkologie*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Mathiews, W. K. (1961). *Languages of the USSR*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Poppe, N. (1953). *Uralaltaische Jahrbücher*. XXIV, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Menges, K. (1953). Zu einigen Problemen der tungusischen Gramatik. *UJ*, XXIV.
- Togan, A. Z. V. (1941). *Moğollar, Çengiz ve Türklük*. İstanbul: Arkadaş Matbaası.

EKLER

Ek 1: Zeki Velidi Togan'ın İbrahim Kafesoğlu'na Cevap Metninin Aslı.

Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) Rusçuk Kazası'nın Lojistik ve Sefer Organizasyonuna Katkısı

Contribution of Ruse District to Logistics and War Organization in the Ottoman-Russian War (1768-1774)

İbrahim Etem ÇAKIR *

Osmanlı Devleti tarafından 1388'de fethedilen Rusçuk, zamanla gelişerek önemli bir şehir konumuna yükseldi. XVI. yüzyılda nüfus yapısı değişen ve Türk İslam şehrine dönüşen Rusçuk, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Roma döneminde olduğu gibi Tuna filosunun merkezi oldu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusçuk 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları dolayısıyla tehdit altında kaldı. Bu dönemde şehrin etrafı tahkim edildi. Taşlarla desteklenen derin ve kuru hendekler kazıldı, siperler, tabyalar oluşturuldu. 1773'te Ruslar, Rusçuk'un hemen dışında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu çalışmada 1768-1774 yılları arasında meydana gelen savaşlarda Rusçuk kazasının; ordu işesi, ulaşım araçları ve asker temini, malzeme ve asker naklinde üstlendiği fonksiyon ele alınmıştır. Zahire temininde ana merkezlerden birisi olan Rusçuk'tan hem doğrudan zahire tedarik edilmiş hem de civardaki kazalardan toplanan zahire buradan nakledilmiştir. Savaşlar sırasında gemi personeli, serdengeçti askerleri ve köprü yapımında istihdam edilen usta ve amele, üstü açık, şalope türü ince donanma gemileri ile öküz arabası ve top arabalarının çekilmesinde kullanılan atların bir kısmı Rusçuk'tan temin edilmiştir. Ayrıca Rusçuk kazasından savaşlara finansal destek sağlanmıştır. İmdâd-ı seferiyye, avâriz ve nüzü'l bedeli karşılığında belli aralıklarla nakit para toplanmıştır. Ana kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif kataloglarda bulunan arşiv kayıtları kullanılmıştır. Bu kayıtlar; ordu işesi, ulaşım araçları ve asker temininde Rusçuk kazasının katkısı ve Rusçuk İskeleyi'nin malzeme ve asker naklinde üstlendiği fonksiyon hususunda dikkat çekici bilgiler ihtiva etmektedir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ietem.cakir@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0676-9374
Erzurum / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Atatürk University
Faculty of Literature
Department of History
ietem.cakir@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0676-9374
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Rusçuk, Lojistik, Sefer Organizasyonu, Osmanlı-Rus Savaşları.

Abstract

Conquered by the Ottoman Empire in 1388; Ruse had developed and become an important city in the course of time. Ruse whose population structure changed in the 16th century and which became a Turkish-Islamic city had become the center of the Danube fleet as from the beginning of the 17th century just like in the Roman period. Ruse fell under a threat due to the wars of 1768-1774 and 1787-1792 in the second half of the 18th century. During this period, the city was fortified all around. Deep and dry ditches reinforced with rocks were excavated, shields and bastions were built. In 1773, the Russians were overwhelmed just outside of Ruse. This study examines the function of the District of Ruse in army kitchen, means of transportation, supply of soldiers, transportation of materials and soldiers during the wars that took place between 1768 and 1774. As Ruse was one of the main centers of grain supply, the grains were directly procured from Ruse and the

Başvuru/Submitted: 11/01/2022

Kabul/Accepted: 18/04/2024

grains collected from other districts nearby were also transported from here. During the wars; the crews, bouncer soldiers, masters and laborers employed in building bridges, a part of horses which were used to pull shallow-style small naval ships with open top and, ox carts and gun carriages were procured from Ruse. In addition, the District of Ruse financially supported the wars. Cash was collected at certain intervals in exchange for imdâd-ı seferiyye, avârız and nüzüül taxes. In this work, archival records in various catalogues in the Ottoman Archives of the Presidency are used as the main source. These records involve remarkable information about the contribution of the District of Ruse in army kitchen, means of transportation and supply of soldiers and the function of Ruse Pier in the transportation of materials and soldiers.

Keywords:

Ruse, Logistics, War Organization, Ottoman-Russian Wars.

Makale Bilgileri

Atıf: Çakır, İ. E. (2024). Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) Rusçuk Kazası'nın Lojistik ve Sefer Organizasyonuna Katkısı. *Selçuk Türkiyat*, (61): 23-46. Doi: 10.21563/sutad.1474161

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Çakır, İ. E. (2024). Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) Rusçuk Kazası'nın Lojistik ve Sefer Organizasyonuna Katkısı. *Selçuk Türkiyat*, (61): 23-46. Doi: 10.21563/sutad.1474161

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

XV. yüzyılın ortalarına kadar stratejik açıdan önem arz etmeyen Rusçuk, bu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Eflak çatışmalarının merkezinde yer aldı. XVI. yüzyılda nüfus yapısı değişen ve Türk İslam şehrine dönüşen Rusçuk'ta zamanla Müslüman nüfusunda ciddi bir artış meydana geldi (Erdoğan, 2005, s. 1607). Rusçuk, İstanbul-Varna arasındaki trafiğe at (Kuzucu, 2014, s. 29) ve arabacılar temin eden önemli bir kara istasyonu olmasının yanında, hareketli bir liman ve tersaneye de sahipti. Tuna gemileri çoğu zaman burada kışlar, bu tersanede hafif donanma yapılır ve gemiler tamir edilirdi. XVII. yüzyılda Rusçuk tersane sayesinde askerî ve ekonomik yönden önemli bir merkez haline geldi (Topal, 2011, s. 88-89; Topal, 2011, s. 3). Bu çalışmada 1768-1774 yılları arasında meydana gelen savaşlarda Rusçuk kazasının; ordu iaşesi, asker ve ulaşım araçları temininin yanı sıra bunların naklinde üstlendiği fonksiyon ele alınmıştır. Çalışmanın ana problematiğini Rusçuk kazasının 1768-1774 savaşları arasındaki genel durumu, halka yüklenen mükellefiyetler, halkın ve yerel idarecilerin sefer organizasyonuna katkısının ne düzeyde olduğu oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıtlar bu sorulara cevap verecek nitelik ve içeriktedir. Bu kayıtlarda savaş sırasında Rusçuk kazasının genel durumu, Rus ordusunun Rusçuk'a saldırısı, bu saldırıya karşı alınan önlemler, şehrin tahkimatının güçlendirilmesi, Rusçuk kazasından ordu iaşesi, ulaşım araçları, asker talebi ve Rusçuk İskeleyi'nin malzeme naklinde üstlendiği fonksiyon hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada sefer organizasyonu ve lojistik konusu bir kaza¹ ölçeğinde ele alınmış, Osmanlı Devleti için askerî ve siyasî alanda dönüm noktası olan 1768-1774 savaşının kaybedilmesindeki ana amiller de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1768-1774 Savaşları Öncesinde Rusçuk

Rusçuk, İmparator Vespasian (MS 69-79) idaresi altında güçlendirilen eski Roma nehir limanı Sexaginta Prista'nın (altmış gemi) alanı üzerine Rusenski Lom ırmağının Tuna'ya kavuştuğu yerin çok yakınında bu nehrin güney sahilinde kuruldu (Kiel, 2008, s. 246-247). IV. yüzyılda, Roma'nın Tuna sınırındaki diğer yerleşim birimleri gibi Rusçuk ve çevresi de birçok saldırıya uğradı. VII. yüzyıldan itibaren Bulgar Devleti'ne bağlı bir köy olarak gelişmeye başladı. Osmanlılar tarafından 1388'de fethedilen Rusçuk, gelişimini sürdürerek önemli bir şehir konumuna yükseldi (Erdoğan, 2011, s. 21).

Rusçuk, Bruggelu bir tüccarın seyahat notlarında (1380-1388) "Rosi" şeklinde yazılıdır. Zaman içerisinde Küçük Ruse Türkçeye Rusçuk diye çevrildi (Kiel, 2008, s. 247). Rusçuk, 1479 tarihli tahrir defterinde "Berü yaka-yı Yergöğü" (NBKM, OAK, 45, s. 76), 1530 tarihli defterde ise "Yergöğü beriyaka" olarak adlandırıldı (BOA. TT.370, s. 556). 1538 ve 1557 tarihli tahrir defterlerine göre Rusçuk, Çernovi kazasına bağlı bir yerleşim birimidir ve şehrin adı Rus idi (BOA. TT.439, s. 27; BOA. TT.382, s. 51). 1579 yılına ait defterde ise Rusçuk adıyla Çernovi kazasına bağlı bir yerleşim yeri olarak belirtildi (TKGM.KKA. TT.42, s. 12) Bu ifade sonraki dönem kayıtlarında da yer aldı (Rusçuk Şer'iyeye Sicili, R 39: 4a). Rusçuk, XVII. yüzyılda 1668-1669 yıllarında Niğbolu

¹ Bu konuda benzer bir araştırma için bakınız: (Öztürk, 2007, s. 147-172).

Sancağı'nın kazaları arasındadır. XVIII. yüzyılda 1733-1734 tarihli kayıtlarda aynı durumun devam ettiği anlaşılmaktadır (Demir, 2014, s. 36).

XV. yüzyılın ortalarına kadar stratejik açıdan önem arz etmeyen Rusçuk, bu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Eflak çatışmalarının merkezinde yer aldı. XVI. yüzyılda ise Rusçuk önem kazandı ve nüfusunun artması ile birlikte idarî statüsü de değişti. XVI. yüzyılın ortalarında kaza statüsü kazandı (Erdoğan, 2011, s. 22). 1530 tarihli tahrir defterine göre şehirde Müslüman 50 hâne ve 8 mücerred; gayrimüslim 385 hane, 189 mücerred ve 13 bive kayıtlıdır (BOA. TT.370, s. 556). Demografik yapıdaki değişim ile birlikte bir Hristiyan köyü olmaktan çıkıp Türk İslam şehrine dönüşen Rusçuk'ta zamanla Müslüman nüfusunda artış meydana geldi (Kiel, 2008, s. 247). 1557 yılında Müslümanlar; 208 askerî, 467 hane ve 288 mücerred, gayrimüslimler ise 628 hâne ve 402 mücerredin yanı sıra 10 bive, 22 kıbtî, 22 mücerred kıbtî, 6 Latin şeklinde kayıtlıdır (BOA. TT.382, s. 70). XVI. yüzyılın sonlarındaki savaşlar sırasında Rusçuk, Eflak voyvodasının işgaline ve yıkımına maruz kaldı. Şehrin gelişiminde bir süreliğine kesinti söz konusu olsa da kısa sürede bu durum ortadan kalktı (Erdoğan, 2011, s. 22).

XVII. yüzyılda nüfus artışı devam eden Rusçuk, donanma ve limanı ile askerî ve ekonomik yönden önemli bir yer haline geldi (Erdoğan, 2011, s. 22). Rusçuk'un nüfusunun hızlı artmasının sebeplerinden birisi Rusçuk'un Osmanlı ordusunun stratejik planlarına dâhil edilmesidir. Coğrafi konumu ekonomik hayatın gelişimi için uygun şartlar sağladığından şehir Osmanlı pazarına aktif ve başarılı bir şekilde katılan birimler arasında yerini aldı (Topal, 2015, s. 3). XVII. yüzyılın ortalarında Rusçuk'u ziyaret eden Evliya Çelebi Rusçuk'un Tuna kenarında 2200 hanenin yaşadığı bir şehir olduğunu ve Müslüman mahallelerinden başka üç gayrimüslim mahallesinin bulunduğunu ifade eder. Üç hanı, Tuna kenarında konumlanmış bir hamamı, üç yüz dükkânı vardı. Halkı zengindi ve ticaret gelişmişti, haftalık olarak pazar kurulmaktaydı (Evliya Çelebi, 2014, vr. 112b). XVII. yüzyılda kazanın güney yarısındaki Bulgar Hristiyanlarının birçoğu İslâmiyet'i seçti ve tedricen Türkleşti. XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kazanın bütün nüfusunun (81 köyle kasabalar dâhil olmak üzere) % 79'u Müslümandı (Kiel, 2008, s. 247).

Rusçuk, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Roma döneminde olduğu gibi Tuna filosunun merkezi haline geldi (Topal, 2011, s. 4). Osmanlı Devleti Macaristan'ı ele geçirdikten sonra Tuna Kaptanlığını ihdas etti. Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra Tuna'daki donanma 19 kalite, 33 firkate, 3 şayka ve 100 üstü açık nakliye gemisinden oluşuyordu. Üstü açıklardan 12'si Rusçuk'ta bulunuyordu. Rusçuk sahilinde bir tersane olup Tuna gemileri çoğu zaman burada kışlardı. Bu tersanede hafif donanma yapılıp ve gemiler tamir edilirdi (Uzunçarşılı, 1988, s. 403-404).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusçuk, 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları sırasında tehdit altında kaldı (Çakır, 2018, s. 862). Bu dönemde şehrin savunma hatları güçlendirildi. Derin ve kuru hendekler kazıldı, siperler ve tabyalar meydana getirildi. 1773'te, Feld Mareşal Rumyantsev kumandasındaki Ruslar, Rusçuk'un hemen dışında ağır bir yenilgiye uğradı (Bezikoğlu, 2001, s. 90; Kiel, 2008, s. 248). Ruslara karşı kazanılan zaferde büyük katkısı olan Rusçuk Seraskeri Vezir Ali Paşa ile Rusçuk Ayanı Çelebizâde Ağa ve adamları toplamda 700 kuruş ile ödüllendirildi (BOA. C.AS,

861/36883). Rusçuk civarında mağlup edilen Rus ordusu farklı cephelerden Osmanlı ordusunu yıpratmak ve Osmanlı hükümetini barışa zorlamak için harekete geçti. Rusçuk seraskeri olan Vezir Gazi Hasan Paşa'ya gönderilen fermana göre Rusların Tuna hattına saldırıları devam ettiğinden bu hususta düşmana karşı gerekenin yapılması emredildi (BOA. C.AS, 1061/46698).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları ve Rusçuk Kazası

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti siyasî ve askerî yönden pek çok sorunla mücadele ederken Moskov Knezliği Kazan (1552) ve Astrahan (1556) hanlıklarına son verdi, 1678 yılında Ukrayna toprakları üzerinde hâkimiyet kurdu. Böylece Kuzey Karadeniz, Balkanlar ile Kafkasya'ya hâkim olan Osmanlı Devleti'ne karşı avantajlı bir konuma yükseldi. Bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler Kırım üzerindeki çıkar çatışmalarından dolayı gerginleşmeye başladı (Koçak, 2017, s. 460). Osmanlı Devleti Belgrad Antlaşması (1739) ile elde ettiği durumu muhafaza etmekteydi. Batılı devletlerle barış ve tarafsızlık politikası sürdürülürken, Avusturya Veraset Savaşları ve Yedi Yıl Savaşları sırasında da bu politikaya devam edildi. Rusya ise Osmanlı Devleti'ni bir savaşa zorlamak üzere aradaki antlaşmaya rağmen Lehistan'a asker sevk edip içişlerine karışmaktan geri durmuyordu (Sertoğlu, 2011, s. 2563). Rusya'nın yukarıda belirtilen tutumuna karşılık Osmanlı Devleti, iki devlet arasındaki meselelerin barış yoluyla çözümünden yana tavır sergilemişse de Sultan III. Mustafa döneminde Koca Ragıp Paşa'nın ölümünden sonra bu politika değişti (Demir, 2023, s. 215). Osmanlı padişahı huzurunda yapılan toplantıda Rusya'nın durumu gözden geçirildi. Rusya'nın muahedeye aykırı olarak Lehlileri himaye bahanesiyle asker sevk etmesi, Lehistan'ın içişlerine karışması, kendisine bağlı birini kral tayin etmeye kalkışması üzerinde duruldu. Rusya'nın Lehistan'ı işgal ederek Osmanlı topraklarına saldıracağı endişesi dile getirilerek Rusya'ya karşı sefer gündeme geldiyse de bundan önce Rusya'ya bazı teklifler yapılması, kabul etmediği takdirde harp açılması kararlaştırıldı (Uzunçarşılı, 2011, s. 368).

Rusya'nın Lehistan'ın içişlerine müdahalesinden dolayı Osmanlı hükümeti tarafından Rusya'nın İstanbul'da bulunan kapı kethüdasına ikaz yapıldı. Daha sonra elçilik görevlisi olan Obreskov, Eylül 1768'de Yedikule'de hapsedildi. Ardından Rusya'ya savaş ilan edildi ve savaş kararının ardından Hamza Paşa azledilerek yerine Yağlıkcızâde Mehmed Emin Paşa sadaret makamına getirildi (*Enverî Sadullâh Efendi ve Tarihi*, 2000, s. 17).

Osmanlı Devleti, Rusya'ya harp ilan etmesine karşılık ordusu savaşa hazır değildi (Sertoğlu, 2011, s. 2568). Davud Paşa sahrasında toplanan Osmanlı ordusunu dönemin padişahı III. Mustafa ziyaret etti (1 Nisan 1769) (*Enverî Sadullâh Efendi ve Tarihi*, 2000, s. 20). Davud Paşa karargâhından hareket eden Osmanlı ordusu için pek çok sorun söz konusuydu. En başta hedef ve takip edilecek güzergâh tam olarak belirlenmemişti. Diğer taraftan lojistik hazırlık tam değildi. Ordu "sefer taşıyla geziye çıkar gibi" yola çıkmıştı (Beydilli, 2003, s. 465). Savaş sırasında iaşe temini ile ilgili yaşanan problemler sefer organizasyonu ve lojistik hazırlığın önemini ortaya koymaktadır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'ni en fazla sıkıntıya sokan hususların başında iaşe temininde yaşanan sorunlar ve askerlerin firar etmesi gelmekteydi. Bu konuda dönemin mühimme

kayıtlarında çok sayıda hüküm vardır. Askerlerin firar etmesinin sebepleri arasında şiddetli yağışlar, savaşın meydana geldiği bölgede yerel halkın Ruslara yardımları ve veba salgınının baş göstermesi öne çıkmaktadır (168 Numaralı Mühimme Defter, 2007, s. 17). Firar eden askerler Rusçuk ve çevresinde çeşitli suçlara karışmışlardır. Köylünün elindeki ürünleri gasp etme, yol ve ulaşım güvenliğine zarar verme, çocuk kaçıma gibi toplumsal düzeni bozan eylemler gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Rusçuk kazasında üretimin aksamasına, köylülerin başka yerlere göç etmesine ve hatta bu bölgeden İstanbul'a gönderilen iaşenin azalmasına yol açmıştır (Tanıdı, 2022, s. 79).

Mayıs 1769'da önce Babadağı ardından İsakçı'ya ulaşan Osmanlı ordusu pek çok sıkıntı ile mücadele ederken Ruslar bu sırada Hotin Kalesi'ni muhasara altına aldı (Enverî Sadullâh Efendi ve Tarihi, 2000, s. 24-25). Sadrazamlık makamına Moldovanî Ali Paşa getirildi. Turla Bozgunu'ndan sonra Hotin Kalesi Ruslar tarafından ele geçirildi (Eylül 1769). Boğdan'ın işgali ve Yaş kasabasının Rusların eline geçmesi Kalas ve İbrail taraflarını da tehlikeye düşürdü. Diğer taraftan Rus ordusu Kasım 1769'da Eflak'ın istilasına başladı (Sertoğlu, 2011, s. 2568) Hotin önlerinden çekilmesi ve bu kalenin elden çıkması üzerine Moldovanî Ali Paşa görevden azledildi ve babasının şöhretinin de etkisiyle İvazzâde Halil Paşa sadaret makamına tayin edildi (12 Aralık 1769) (Saricaoğlu, 2001, s. 494-496).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda önemli bir dönüm noktası olan Kartal (Larga) Muharebesi'nde Osmanlı ordusu ağır bir mağlubiyet aldı (2 Ağustos 1770) Tuna üzerine köprü kurmadan yapılan teşebbüs ve Hotin üzerine gidileceği de hesaba katılarak ordunun erzak ve ağırlıklarının beraber götürülmesi büyük bir hata idi. Bu yenilgi sonucunda İsmail, Kili, İbrail ve Akkerman kaleleri kaybedildi (Uzunçarşılı, 2011, s. 386-389).

Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı Mora ve Akdeniz üzerinden de harekete geçti. Mora'da Ortodoks halkı Osmanlı aleyhine kıskırtan Rusya, Baltık Denizi'ndeki donanmasını Cebelitarık Boğazı'ndan Akdeniz'e ulaştırdı. Mora halkını ayaklandırdı, Koron, Modon ve Navarin'i kuşattı. Çeşme Limanı'nda demirleyen Osmanlı donanması Rus filosu tarafından yakıldı. İnsan kaybının yanı sıra çok sayıda gemi kullanılamaz hale geldi (7 Temmuz 1770). Rusya İstanbul'u tehdit etmek üzere Limni taraflarına yöneldiyse de burada tutunamadı (Sertoğlu, 2011, s. 2575-2584).

1768 harbinde Rusya'nın birinci derece hedefi Kırım'ı işgal etmek idi. 1770'de Ruslar Kırım üzerine büyük bir kuvvet sevk etti. 1771'de ise hücumlarını tekrarladı. Kırım ileri gelenlerinden bazıları Ruslarla anlaştı. Temmuz 1771'de Rusya Kırım'a ayakbastı. Bu durum karşısında Kırım ahalisi Anadolu sahillerine göç etmeye başladı (Uzunçarşılı, 2011, s. 405-410). Kırım'ın işgalinden sonra Rusya savaşa son vermek istiyordu. Osmanlı tarafına gönderilen sulh teklifi Osmanlı başkentinde şüpheyle karşılandı. Barış görüşmeleri 1772 yılında devam ettiyse de 1773'de tekrar savaş haline geri dönüldü (Mehmed Emin Recâî Efendi'nin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşına Dair Mecmuası, 2017, s. 16-28).

1768-1774 Osmanlı-Rus kara savaşlarının sona erdirilmesi için yapılan ilk önemli teşebbüs, 1772'nin Mayıs ayında Yergöğü'de imzalanan mütarekeden sonra Rus işgalinde olan Boğdan'ın Fokşan kasabası yakınlarında yapılan barış görüşmeleridir.

Bu görüşmeler Osmanlı egemenliğindeki bir Müslüman hanlığın bağımsızlığının ve bu bağlamda Osmanlı padişahının halifelik yetkisinin tartışmaya açıldığı ilk uluslararası resmî toplantı olması bakımından önem arz etmektedir (Yıldız, 2022, s. 2). 19 Ağustos 1772'de başlayan ve yaklaşık bir ay devam eden görüşmelerde ilerleme sağlanamadı. Müzakerelerin neticesiz kalması üzerine Osmanlı murahhasları Rusçuk tarafına döndü. Rusların görüşmeleri aniden keserek saldırıya geçme ihtimaline karşı cephelerde teyakkuz durumuna geçildi (Köse, 2020, s. 78). Harp devam ederken Osmanlı tahtına I. Abdulhamid geçti (21 Ocak 1774) (Aktepe, 1988, s. 213-214). Mayıs 1774'te Rus kuvvetleri Hacıoğlupazarı'na kadar ilerledi. Tutrakan'da Osmanlı kuvvetlerini mağlup eden Ruslar Rusçuk'u kuşatma altına aldı. Haziran'da Romyantsev komutasındaki Rus ordusu Silistre önlerine ulaştı (Jorga, 2005, s. 413).

Rusçuk ve Rusçuk'un karşı kıyısında yer alan Yergöğü 1768-1774 savaşı sırasında tehdit altında kaldı. Rusların, Eflak tarafından Yergöğü'ne saldırı yapacağı anlaşılınca Rusçuk, Böğürdelen, Fethülislam, Hisarcık, Güvercinlik, Ada-yı Kebir, İsakçı ve Belgrad şaykalarının² kaptanları alarma geçirildi. Rusçuk ve Tuna sahillerinin muhafazası hususunda dikkatli olunması istenildi ve şaykalardaki kürekçi ve dümencilerin üçer aylık ücretleri için gereken para hazineden gönderildi (168 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 569). Rusların Yergöğü'ne düzenlediği saldırılar Rusçuk için ciddi bir tehdit oluşturdu (BOA. C.AS, 61/2876).

Ruslar tarafından işgal edilen Yergöğü, Rusçuk Seraskeri İzzet Ahmed Paşa'nın üstün gayreti ve emrindeki kuvvetlerin direnişi sayesinde geri alındı. Hatta bu başarısından dolayı serasker Vezir İzzet Ahmed Paşa, Rusçuk Yeniçeri Zabiti ve Kırım hanlarından Mesud Giray padişah tarafından Evâil-i Rebiülevvel 1185/14-23 Haziran 1771 tarihli yazı ile tebrik edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 1513).

Osmanlı-Rus Savaşı her iki tarafı da yıpratmıştı. Rus halkı ağır vergilerden şikâyetçiydi. Don Kazakları arasında isyan meydana geldi. Rus başkomutanının mükerrer müracaatlarına ve ısrarlarına rağmen Osmanlı tarafı barış müzakerelerine yanaşmadı. Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa ilk olarak Eflak ve Boğdan'ın düşman istilasından kurtarılmasını istiyordu. Ancak Kozluca Mağlubiyeti, Rusların Şumnu taraflarına yönelmeleri ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum barış yapılmasını zorunlu hale getirdi (Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi, 2018, s. 458 vd). Kaynarca'da yapılan görüşmelerin ardından tarihe Küçük Kaynarca Antlaşması olarak geçen muahede Prut Antlaşması'nın yıldönümünde imzalandı (21 Temmuz 1774) (Köse, 2020, s. 110). Antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı: Kırım bağımsız olacak ve dinî işlerde Osmanlı hilafet makamına bağlı kalacak, Aksu Nehri iki devlet arasında sınır kabul edilecekti. Rus işgali altındaki; Besarabya, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Akdeniz adaları Osmanlı'ya iade edilecek, Rus ticaret gemileri boğazlardan geçebilecek, Rusya İstanbul'da daimi elçi bulundurabilecek ve kapitülasyonlardan yararlanacaktı (Zinkeisen, 2011, s. 413-414; Sertoğlu, 2008, s. 2605-2606; Köse, 2020, s. 112-119).

² Şayka, altı düz ve enli, Özi, Dinyeper ve Tuna nehirleriyle Karadeniz'de Osmanlılar ve Kazaklar tarafından kullanılmış ince donanma gemilerindedir (Bostan, 1992, s. 88)

Ruşçuk'un Tahkimi ve Savunması

Ruşçuk'un savunmasında kalenin önemi ortadaydı. Evliya Çelebi XVII. yüzyıl ortalarında Ruşçuk Kalesi hakkında şunları kaydeder: Tuna kaleleri içerisinde Ruşçuk Kalesi sağlam bir set durumundadır. Burası Tuna kenarında alçak kayalı burun üzerinde taş yapıllı küçük bir kaledir. Çevresi Tuna Nehri ile kuşatıldığı için adeta ada gibidir. Doğu tarafındaki hendek üzerindeki tahta köprü ile kaleye geçilir. Gece olduğunda kaledeki askerler köprüyü kaldırıp kale kapısına siper ederek kaleyi ada konumuna getirirler. Burçları ve bedenleri sağlam olan kalede Yergöğü Kalesi'ne çevrilmiş balyemez ve şayka topları vardır (Evliya Çelebi, 2014, vr.112b).

XVIII. yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları Ruşçuk'un stratejik açıdan daha ehemmiyetli bir yer olmasını sağladı. Ruşçuk'un işgale uğramasının diğer şehirlerin işgalini kolaylaştıracağı Osmanlı askerî bürokrasisi tarafından eskiden beri bilinmekteydi. Bu sebeple Ruşçuk'un tahkimi hususuna önem verildi. 1768'de Osmanlı-Rus Savaşı başlamadan evvel Ruşçuk'un tahkimi için harekete geçildi. 7 Cemaziyelevvel 1174/15 Aralık 1760 tarihinde Ruşçuk kadısı ve Ruşçuk bina eminine gönderilen emir ile Ruşçuk Kalesi'nin duvar, cebehane ve nevbethanesinin tamirâtı için keşif yapılarak rapor hazırlanması istendi. Ayrıca Sultan II. Bayezid tarafından inşa edilen caminin tamirine karar edildi (BOA. C.AS, 443/17436). Caminin tamir masrafları için Hashâ-yı Cebelüyân-ı Tataran Mukatası'ndan 250 kuruş havale yapıldı (BOA. C.AS, 1177/52457). 1768-1774 savaşından sonra da Ruşçuk Kalesi'nin bakım ve onarımı hususuna önem verildi (BOA. C.AS, 1037/45514; BOA. C.AS, 1120/49645).

Ruşçuk, Tuna ve çevresinin muhafazasında oldukça önemli bir mevki idi. Ruşçuk Seraskeri Vezir Ahmed Paşa ile Rumeli Seraskeri Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen 10 Şevval 1185/16 Ocak 1772 tarihli hükümde Bükreş taraflarına giden Ruşçuk ahalisinden bazı askerlerin geri döndükleri, Yergöğü'nde dahi tutunamayıp Ruşçuk'a geldiklerinden bahsedilmektedir. Ruşçuk'un Tuna sahilinde yer alan kazaların savunmasındaki stratejik önemi ise şu şekilde ifade edilmiştir: "Ruşçuk Kasabası Balkanların berü yakasındaki kasabât ve kazaların kilidi mesabesinde olmakdan naşi..." (BOA. C.AS, 190/7353). Şayet Ruşçuk düşman tarafından ele geçirilirse çevre kazaların işgali kolaylaşacaktı. Ruşçuk ve Tuna savunma hattının güçlendirilmesi için alınan tedbirler ise çete kayıkları hazırlanması, seferberlik ilan edilerek Tuna'nın her iki yakasındaki kazalar başta olmak üzere Rumeli eyaletindeki kazalardan muvazzaf ya da muvazzaf olmayan kişilerin Ruşçuk ve Silistre'de istihdam edilmesi şeklindedir³ (BOA. C.AS, 190/7353).

Tuna sahillerinin korunmasında kilit konumunda olan Ruşçuk'un savunmasına çok önem verilmiştir. Mühimme defterlerinde Tuna sahillerinin ve Ruşçuk'un savunması için yapılan faaliyetlere dair çok sayıda hüküm yer almaktadır. Rusya'nın İsmail taraflarını işgali Tuna kıyısındaki şehir ve kasabaların işgalini kolaylaştırdı. Rus tehdidine karşı Ruşçuk, Niğbolu, Silistre, Tulca, Sünne Boğazı ve Hırsova'nın savunması için civar kazalardan yeniçeri ve kul oğlanlarının gönderilmesi talep edildi

³ Dönemin tarih kaynaklarında Ruşçuk, Varna ve Şumnu gibi yerlerin savunma anlamında stratejik mahaller olduğu özellikle vurgulanmıştır. *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi*, s. 451-453; *Tarih-i Sefer-i Rusya'ya Göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı*, 2012, s. 81.

(168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 871-876). Toplanan askerin sevki hususunda daha sonra ilgili kadılıklara yeniden emirler yazıldı (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 1289). Tuna'nın etrafındaki yerleşim birimleri ve kalelerin muhafazası hususunda şayka, çete, topkeş-top çeken türü kayık-gemi ile koruma yapıldı (BOA. C.BH, 120/5829; BOA. C.BH, 93/450). Ayrıca Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Zıştovi'de çok sayıda çete kayığı inşa edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 1144).

Rusçuk'un muhafazası göreviyle Haleb Valisi ve Eflak Seraskeri Vezir Mehmed Paşa görevlendirildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 1144). Rusçuk ve civarının savunması için Tırnova, Osmanpazarı, Eski Cuma, Hezargrad, Şumnu ve Karınabad kazalarından yeniçeri, kul oğlanı talep edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 872, 935, 947, 1340). Ancak bu taleplerin bir kısmının yerine getirilemediği, asker temininde sıkıntı yaşandığı daha sonra bölge kadılarına gönderilen hükümlerden anlaşılmaktadır (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 947). Tuna sahillerinin korunması için toplanan askerlerin masraflarının karşılanması sorumluluğu ise Rusçuk Ayanı Çelebi Ağa'ya verildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 904).

Rusçuk'un karşı kıyısında yer alan Yergöğü, Rus ve Eflak kuvvetlerinin saldırısına maruz kalınca Rusçuk tarafındaki asker ile Ruslara karşı koyuldu. Eflak Seraskeri Vezir Ahmed Paşa'nın Rusçuk'taki mevcut asker ve maiyetine verilen diğer kazalardan toplanan askerler ile düşman üzerine varması kararlaştırıldı (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 1339, Evahir-i Zilkade 1184/8-17 Mart 1771).

Ruslar 1773'te Yergöğü'nü işgal ettikleri sırada Rusçuk'a top atışları yaptıkları için Rusçuk Kalesi'nin duvarının bir kısmı yıkıldı. Yıkılan kısımların onarılması için Rusçuk Ayanı Seyyid Hasan'a emir gönderildi (BOA. C.AS, 736/30886, 22 Rebiülahir 1187/13 Temmuz 1773). 1774'te kaleyi kuşatan Ruslar antlaşmadan sonra kuşatmayı kaldırdı. Aynı yılda yapılan şehir planına göre şehri çevreleyen kale duvarının doğu ve batı tarafında ikişer, güney tarafında ise beş olmak üzere dokuz savunma noktası bulunuyordu. Kalenin Tuna tarafında ise eski kale ve dört tabya vardı. Şehrin savunmasında taş binalar ve camiler de savaş sırasında savunmaya ve şehrin tahkimine katkı sağladı (Erdoğan, 2011, s. 42). Savaş sona erdikten sonra da kalenin tamirine devam edildi. 26 Zilkade 1191/26 Aralık 1777 tarihli belgeye göre Rusçuk ve Yergöğü kalelerinin tamir işlerinin devam etmesi için 5000 kuruş para tahsis edildi (BOA. C.AS, 626/26439).

1768-74 savaşı sırasında Rusçuk şehrinin etrafı tahkim edildi. Tahkim işinde öncelikli olarak topçu zeminliklerin tamiri için izin talep edildi. Bu talep doğrultusunda savaş sırasında yıkılan ve zarar gören yerlerin onarımı gerçekleştirildi (BOA. C.AS, 443/18473, 1 Cemaziyelevvel 1187/21 Temmuz 1773). Şehrin savunmasının güçlendirilmesine yönelik faaliyetler sırasında Rusçuk hendeklerinde inşa olunan Tabakhane Tabyası muhafazasında görevli topçu askerlerinin her birine ekmeğin yanı sıra 100 dirhem et verilmesi kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 1048/46044).

Finansman, Savaş Lojistiği ve Sefer Organizasyonuna Katkı

Finansman

Osmanlı Devleti'nde savaşlar cizye, mukataa, avarız ve nüzül, ağnam gelirleri, muhalledât, çeşitli bedeller, ganimet ve ek malî kaynaklar gibi kaynaklarla finanse edilirdi (Ertaş, 2007, s. 301-326). Savaş sırasında Rusçuk kazasından avarız ve nüzül bedeli tahsil edildi. 1185/1771-1772 senesine mahsuben Rusçuk kazasından toplanan avarız ve nüzül bedeli 10790,5 kuruştur (TSMA.d.5853). Avarız ve nüzül mükellefiyeti bağlamında savaşa finans desteği veren Rusçuk halkından zaman zaman borç para da sağlandı. Bu çerçevede Rusçuk taraflarındaki ordunun giderleri için Rusçuk halkından 12000 kuruş borç alındı (BOA. C.AS, 336/13939, 23 Cemaziyelahir 1187/11 Mayıs 1771).

Asker ve İşçi Temini

1736-1739 Osmanlı-Habsburg/Rus savaşlarından sonraki barış döneminde Osmanlı ordusunun modernizasyonu çalışmaları yeterince devam ettirilemedi. Osmanlı-Safevî/Nadirşah harpleri dışında (1746'da bu savaşlar da sona ermiştir) savaş olmadığı için Osmanlı ordusu savaşa hazır da değildi. Dönemin müelliflerine göre 1739 Belgrad Antlaşması'ndan sonraki uzun barış döneminde Osmanlı tarafında savaşın ne olduğunu bilen asker sayısı azalmıştı. 1768-1774 savaşı sırasında askerî bürokrasideki savaş ilmine yeteri düzeyde vâkıf olmayan kişiler yüzünden Osmanlı ordusu daha İstanbul'dan ayrılmadan disiplinsiz davranışlar vuku bulmuştu (*Mustafa Kesbî'nin 1768-1774 Harbi Vekâyi'i*, s. 50) Tecrübeli devlet adamı Koca Ragıp Paşa'nın vefatından sonra savaş yanlısı bürokratlar işbaşına geldi ve hemen Rusya'ya savaş ilan edildi. 1768-1774 savaşına yeteri kadar organizasyon ve lojistik hazırlık yapmadan başlamış olan Osmanlılar savaş sırasında pek çok sorunla karşılaştı.

1768-1774 savaşı sırasında karşılaşılan sorunlardan birisi asker sayısının yeterli olmaması idi. Rumeli'deki pek çok kazadan asker toplanmasına karşılık asker olarak yazılanların bir kısmı muharebeler sırasında firar etmekteydi. Profesyonel olmayan bu askerlerin toplamı sayıca belirli bir düzeye ulaşmış idi. Ancak bunlar disiplinden yoksun kalabalık bir görüntü arz ediyordu. Evasıt-ı Receb 1183/10-19 Kasım 1769 tarihli hükümde Rusçuk kadısı ve Rusçuk Ayanı Seyyid Süleyman'dan bin adet piyade askerin İbrail Muhafızı Vezir Abdi emrine gönderilmesi talep edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 169-171). Daha sonra gönderilen hükümlerde temin edilen askerlerin vakit kaybedilmeden İbrail'e ulaştırılması hususu yer aldı (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 236-238).

Rusçuk, civar kazalardan temin edilen askerlerin toplanma ve dağıtım yeri idi. Prevadi, Karasu, Köstence, Hacıoğlupazarı, Kozluca, Osmanpazarı ve Eski Cuma kazalarından "nefir-i amm" şeklinde toplanan askerler Rusçuk, Zıştovi ve Niğbolu üzerinden Silistre'ye gönderiliyordu (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 261-262, Evahir-i Receb 1183/20-29 Kasım 1769). Rusçuk'tan asker temini ile ilgili başka bir kayıta ise Yergöğü Kalesi ve civarının korunması ile gayrimüslim reaya isyanlarının bastırılması için Rusçuk'tan üç yüz piyade tedarik edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 227, Evail-i Şaban 1183/30 Kasım-9 Aralık 1769). Rusların Bükreş'i ele geçirmesi (1770) Yergöğü ve Rusçuk taraflarında halk arasında paniğe neden oldu. Bu hususta Rusçuk Ayanı Seyyid Çelebi Süleyman Ağa'nın yardım

talebi doğrultusunda çevre kazaların (Yergöğü, Rusçuk, Hezargrad, Cumapazarı, Osmanpazarı) her birinden üçer yüz asker toplanması kararlaştırıldı (BOA. *AE.SMST.III*, 11/752).

Muharebeler sırasında asker ihtiyacı dışında köprü ve gemi yapımı ile nakliye işinde çalışacak çok sayıda elemana ihtiyacı duyuldu. Osmanlı Devleti'nin uzun bir fasılının ardından Rusya ile savaşa karar vermesi muharebeler sırasında birçok soruna neden oldu. Köprü inşasında yaşanan sıkıntılar buna örnek teşkil edecek niteliktedir. Ancak olumsuz hava koşulları ve Rus baskınlarına rağmen Tuna geçitlerinde ve Tuna ötesindeki nehirlerde köprü inşa faaliyetlerinin istenilen düzeyde gerçekleştirildiği dönemin kayıtlarından anlaşılmaktadır (Tuğluca-Bayram, 211, s. 161-612). 29 Receb 1184/18 Kasım 1770 tarihli kayda göre, ilkbaharda sefere katılacak askerlerin naklinde kullanılmak üzere İsakçı önünde inşa edilecek köprü (Tuğluca-Bayram, 2011, s. 147-152) için usta ve amele tedarikine başlandı. Rusçuk, Hırsova, Niğbolu, Silistre, Zıstovi kazalarından sağlanan demirci ve amelelerin ücretleri köprü emini tarafından karşılandı. Köprü inşası için 300 amele ve 60 demirci Rusçuk'tan temin edildi (BOA. *C.NF*, 19/932, 29 Receb 1184/18 Kasım 1770). Silistre tarafında inşa edilen büyük köprünün (Tuğluca-Bayram, 2011, s. 154-155) inşasında görev yapan neccar, demirci ve amelenin de bir kısmı Rusçuk'tan karşılandı (BOA. *C.AS*, 72/3399, 26 Zilhicce 1187/10 Mart 1774). Ödenecek işçilik ücretleri; marangoz için 40, demirci için 30 ve amele ücreti ise 20 akçe olarak tespit edildi. İbrail Kalesi'nin tamirinde görev yapacak amelelerin de bir kısmı Rusçuk'tan tedarik edildi (BOA. *C.AS*, 818/34778, 11 Şevval 1182/11 Mayıs 1771). Savaş sırasında Yergöğü'nün savunulması önem arz ettiği için hendek açılması gündeme geldi. Hendek kazılması işinde çalışan işçilerin bir kısmı Rusçuk'tan sağlandı (BOA. *C.AS*, 553/23218, 1 Şevval 1184/18 Ocak 1771). İsakçı'da üstü açık gemilerde⁴ istihdam edilmek üzere Niğbolu, Rusçuk ve diğer kazalardan 1440 işçi tedarik edildi. Ancak, İsakçı Ruslar tarafından işgal edilince bu elemanların gönderilmesinden vazgeçildi (BOA. *C.AS*, 991/43322, 22 Muharrem 1186/22 Nisan 1772). Tuna Nehri savaşları sırasında nakliye işinde sıkça kullanıldı. Gerek asker gerekse iaşe ve savaş araç-gereçlerinin naklinde ince donanma gemilerinden istifade edildi. Yeni gemilerin inşasında görev yapan elemanlardan bir kısmı Rusçuk'tan sağlandı. İsakçı'da yapılan üstü açık gemilerde çalıştırılmak üzere Rusçuk'tan 500 cerahor talep edildi. Rusçuk Defterdarı Kureyszâde Mehmed 110 cerahoru tedarik edip gönderdi, geri kalanların ise tedarik edilmeye çalışıldığını bildirdi (BOA. *C.ML*, 190/7853, 17 Receb 1184/6 Kasım 1770).

Savaş sırasında Tuna sahilinde bulunan kazalardan İsakçı'daki⁵ ambarlara zahire nakli yapıldı. Nakliye işinde üstü açık gemiler daha fazla tercih ediliyordu. Rusçuk kadısı ve ayanına gönderilen 28 Cemaziyelevvel 1182/10 Ekim 1768 tarihli hükme göre daha önce yapımına karar verilen 50 adet üstü açık gemiye ilave olarak 130 üstü açık geminin yapımına başlandı. Rusçuk başta olmak üzere Yergöğü, Hezargrad, Şumnu,

⁴ Üstü açık gemiler, ince donanma gemilerindendi. Tuna donanmasında ve nakliyede kullanılan üstü açıklarda bir dümenci ve sekiz kürekçi bulunuyordu. Bostan, 1992, s. 89.

⁵ İsakçı, Lehistan ve Rusya'ya karşı yapılan seferlerde kullanılan önemli bir menzil noktası ve ürünlerin depolandığı bir merkez durumundaydı. İnbaşı, 2004, s. 64, 217-289.

Ziştovi ve Niğbolu kazalarının her birinden marangoz, demirci ve amele tedarik edildi (BOA. C.AS, 985/43000). 180 üstü açık geminin inşası için hazineden 42000 kuruş para tahsis edildi (BOA. C.BH, 17/841). Rusçuk Ayanı Çelebi Ağa'ya (Seyyid Süleyman) gönderilen hükümde 180 kıta üstü açık geminin biran önce tamamlanması emredildi (BOA. C.BH, 14/678).

Rusçuk, savaş sırasında diğer kazaların topçu, cebeci ve arabacıların temininde de önemli fonksiyonlar üstlendi. Rusçuk Seraskeri Vezir İzzet Ahmed Paşa'ya gönderilen Evasıt-1 Muharrem 1185/26 Nisan-5 Mayıs 1771 tarihli hükümde, Babadağı'dan Tutrakan'a gönderilen topların yapımı ve korunması için Rusçuk'ta mevcut olan topçu, cebeci ve arabacıların temin edilerek Tutrakan'a gönderilmesi kendisinden talep edildi (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 1458).

İaşe Temini

Osmanlı Devleti, bilhassa savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu yiyeceği "avârız-ı divâniyye" yükümlülüğü dâhilinde nüzül, sürsat ve mubayaa yoluyla halktan temin etmekteydi. Ordu iaşesinin tedariki için uygulanan geleneksel metot, hazinenin parasal yükünü hafifletmeyi ve askerî birliklerin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyordu (Ertaş, 2007, s. 119-121). Nüzül ve sürsat ile sağlanan erzak orduya yeterli gelmediği durumlarda devlet tarafından erzak satın alma yoluna gidiliyordu. Satın alma karşılığında ödenen ücretler devlet hazinesinden, taşra hazineler gelirinden ya da ordu hazinesinden karşılanıyordu. Bu türden alımlara işтира (mubayaa) ve bu yolla temin edilen zahireye işтира zahiresi adı verilmekteydi (İnbaşı, 2004, s. 229). Devlet ihtiyaç halinde hem belirli menzil ve ambarlarda zahire stoklamak hem de cephede savaşan hareket halindeki ordunun iaşesini sağlamak amacıyla zahire satın alma yoluna gidiyordu. Bu şekildeki satın alımlarda ya piyasa fiyatları ya da devletin belirlediği fiyatlar geçerliydi. Satın alınan zahirenin yol masrafları devlet tarafından karşılanıyordu. Görünürde alım-satım uygulaması gibi olsa da esasında işтира, avârız-ı divâniyye türünden bir mükellefiyet idi (Ertaş, 2007, s. 121).

1768-1774 savaşında zahire temininde çok defa problem yaşandı. Rusçuk'a yakın kazalardan arpa, buğday vs. ürünlerin tedarikinde problem ortaya çıktığında zahire temini için ilk başvuru kazalardan birisi Rusçuk idi. Rusçuk'ta görevli serasker, kadı, defterdar ve iaşe görevlisinden Ziştovi ve Niğbolu'dan zahire tedarik edilinceye kadar Rusçuk'taki tüccardan mubayaa yöntemiyle zahire satın alınması talep edildi. Mubayaa edilecek zahire için ordu hazinesinden 10000 kuruş gönderildi (BOA. C.AS, 1189/53091).

İaşe tedarikinde Rusçuk önemli bir fonksiyon üstlenmişti. Rusçuk'tan hem doğrudan zahire tedarik ediliyor hem de diğer kazalardan toplanan zahire Rusçuk İskelesi'nden cephedeki orduya ulaştırılıyordu. Sefer iaşesinin temin edilmesinde sıkça başvuru yöntemler mubayaa ve işтираdır. Hububat olarak toplanan ürünler arasında arpa önemli bir yere sahipti. Arpa, ekmek yapımından ziyade orduda hayvan yemi olarak tüketilmekteydi (İnbaşı, 2004, s. 245-246; Ertaş, 2007, s. 153-154). 10 Ramazan 1182/18 Ocak 1769 tarihli kayda göre sefer dolayısıyla arpa mubayaa yapılması için Rusçuk Ayanı Çelebizâde Süleyman Ağa'ya emir gönderildi. Rusçuk, Ziştovi, Niğbolu ve Silistre iskelelerine bağlı kazalardan satın alınması talep edilen arpa miktarı 160000

kile⁶ idi. Rusçuk İskelesi yoluyla nakledilecek miktar 50000 kile, Rusçuk kazasından mubayaa edilecek miktar ise 15000 kiledir. Mubayaa edilecek arpanın nakliye dâhil fiyatı 30 akçedir (BOA. C.AS, 1051/46187). Konuyla ilgili başka bir kayda göre Rusçuk'un da dâhil olduğu kazalardan sefer için toplanan arpa için ödenecek para hayli fazla idi. Buna göre Rusçuk'tan toplanan 50000 kile arpa karşılığında 12500 kuruş ödeme yapıldı (TSM.A.d.5636, s. 1). 27 Muharrem 1184/23 Mayıs 1770 tarihli kayıta ise mubayaa yöntemiyle temin edilen zahire miktarından ve hangi iskeleden ne kadar zahire nakledildiğinden söz edilmektedir. Buna göre Rusçuk'tan 38300 kile arpa mubayaa edildi. Rusçuk İskelesi'nden nakledilen arpa miktarı ise 463600 kiledir (BOA. MAD.d.3583, s. 1-3). 3 Safer 1184/29 Mayıs 1770 tarihli kayda göre Rusya ile olan savaş dolayısıyla geçen sene Rusçuk Ayanı Çelebi Seyyid Süleyman tarafından 100000 kile arpa satın alınmıştır. 1770 yılı yeni mahsulden yine 100000 kile arpanın mubayaa edilerek Rusçuk İskelesi'nde hazırlanması kararlaştırılmıştır. Aynı emirde Rusçuk dışındaki diğer kazalardan mubayaa edilecek zahirenin miktarı yer almaktadır. Mubayaa istenen arpa 1000000 kile olup kile fiyatı ise 50 akçedir (BOA. C.AS, 598/25217). Rusçuk İskelesi'ndeki toplanan zahirenin Hırsova ve Maçın taraflarına nakledilmesi görevi Rusçuk Seraskeri Vezir Ahmed Paşa ve Rusçuk Ayanı Mehmed'e verilmiştir (BOA. C.AS, 1192/53282, 15 Rebiülahir 1185/28 Temmuz 1771).

Peksimet, uzun süre dayanabilecek şekilde üretilen kurutulmuş ekmek olup, su ile ıslatılmak suretiyle yenilmekteydi. Fırın gibi altyapının olmadığı, harp halinin devam ettiği ya da yiyecek temininde güçlük çekildiği durumlarda askerlere verilmekteydi (İnbaşı, 2004, s. 259-260). 1 Şevval 1183/28 Ocak 1770 tarihli kayda göre Rusçuk'tan Çelebi Ağa tarafından mubayaa edilen un miktarı 30000 kiledir. Unun kile fiyatı 80 akçe olup peksimet tedariki için toplam 20000 kuruş ödeme yapılmıştır (BOA. MAD.d.21953). 4 Şevval 1183/31 Ocak 1770 tarihli kayıta ilkbaharda Rusya'ya karşı sefere çıkılacağından Rusçuk Ayanı Çelebi Seyyid Süleyman Ağa'dan 20000 kantar⁷ peksimet için Hezargrad kazasından 17000 kile buğday satın alması talep edildi. Talep edilen buğdayın kilesi 40 akçe olup tedarik yöntemi ise mubayaadır (BOA. C.AS, 203/8710). 27 Muharrem 1184/23 Mayıs 1770 tarihli kayıta ise mubayaa yöntemiyle temin edilen zahire miktarından ve hangi iskeleden ne kadar zahire nakledildiğinden söz edilmektedir. Buna göre Rusçuk'tan mubayaa edilen un miktarı 44700 kiledir. Rusçuk İskelesi'nde nakledilen un miktarı ise 73250 kiledir (BOA. MAD.d.3583, s. 1-3). 15 Rebiülevvel 1182/30 Temmuz 1768 tarihli kayıt Rusçuk İskelesi'nde 20000 kantar peksimetin pişirilmesi ile ilgilidir. Buna göre Rusçuk'ta toplam 16 fırın olup her bir fırının günlük peksimet pişirme kapasitesi 2 kantar idi. Bu hesaba göre 6 aylık dönemde toplam 5750 kantar peksimet pişirilebilirdi. Pişirilen peksimet çuvalarla naklediliyordu. Çuval imal eden muhtab esnafı ise darlık içindeydi ve en fazla 20000 çuval tedarik edebilecek kapasiteleri vardı. Hezargrad, Şumnu ve Eski Cuma kazalarından çuval mubayaa yapılması ve 10 adet yeni fırın inşa edilmesi için ilgili

⁶ İncelenen dönemde Rusçuk'ta zahire mubayaa işlemlerinde çoğunlukla İstanbul kilesi esas alınmıştır. Buna göre 1 kile arpa=22,25 kg; 1 kile un=25,656 kg, 1 kile buğday=25,656 kg üzerinden işlem görmüştür. Hinz, 1990, s. 51.

⁷ Osmanlı Devleti'nde bir kantar 44 okkaya karşılık gelmektedir. Buna göre 1 kantar=56.449 kg. İnalçık, 2000, s. 443.

yerlere emir gönderilmesi kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 1215/54482). 27 Rebiülevvel 1182/11 Ağustos 1768 tarihli Rusçuk, Hezargrad, Şumnu ve Eski Cuma kadılarına ve Rusçuk Ayanı Süleyman'a gönderilen emir, adı geçen kazalardan çuval satın alınması, Rusçuk'ta 5 adet fırın inşa edilmesi ve mevcut fırınların kapasitelerinin artırılarak 20000 kantar peksimetin en kısa zamanda pişirilmesi hakkındadır (BOA. C.AS, 1215/54490). Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen 10 Şevval 1183/6 Şubat 1770 tarihli kayıt ilkbahardaki sefer için Rusçuk ve Silistre civarındaki yerlerden 30000 kantar peksimetin tedarikinin planlamasıyla ilgilidir (BOA. C.AS, 395/16302). 29 Rebiülahir 1186/30 Temmuz 1772 tarihli kayıta H.1185/1171-1172 yılına mahsus Rusçuk kazasından Rusçuk defterdarı ve ayanı Mehmed Ağa marifetiyle mubayaa ve iştirah olunan zahire miktarlarına yer verilmiştir. Buna göre Rusçuk'tan 44700 kile (İstanbul kilesi) un mubayaa yöntemiyle, 10022 kile un ise iştirah yöntemiyle satın alınmıştır. Peksimet yapımı için buğdaydan elde edilen un miktarı 15947 kiledir. Mubayaa olunan arpa miktarı 138300 kile, iştirah edilen arpa miktarı ise 238288 kiledir (BOA. C.AS, 1217/54621). 12 Zilkade 1186/4 Şubat 1773 tarihli kayda göre gelecek yılda sefere çıkacak ordunun ihtiyaçlarına harcanmak üzere Rusçuk, Niğbolu ve Tırnova kazalarından zahire mubayaası için 11000 kuruş gönderilmiş olup toplamda 30000 kuruş ödeme yapılmıştır (BOA. C.AS, 959/41718).

21 Rebiüevvel 1187/12 Haziran 1773 tarihli kayda göre seferde bulunan askerlerin zahire ihtiyacı için Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu ve Silistre iskelelerine bağlı kazalardan un, arpa ve buğday mubayaası gerçekleştirildi. Rusçuk kazasından mubayaası istenen zahire miktarı şu şekildedir: 44700 kile un, 138300 kile arpa, 17000 kile buğday. Mubayaa fiyatları ise; un 80 akçe, arpa 30 ve 50 akçe, buğday ise 40 akçedir (BOA. C.AS, 188/8117; BOA. HAT.d. 16/719).

Ordunun ihtiyacı olan zahire çeşitli kazalardan temin edildikten sonra Rusçuk'a nakledilmekte oradan da orduya nakli gerçekleştirilmekteydi. Rusçuk'ta zahire toplama işiyle görevli Seyyid Hasan Ağa'nın, Niğbolu ve Zıştovi kazalarından Rusçuk'a 25000 kile un ve 25000 kile arpa tedarik etmesi kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 1213/54412). 18 Zilkade 1186/10 Şubat 1773 tarihli kayıta ise Rusçuk'tan Çelebi Ağa tarafından 25000 kile un ile 25000 kile arpanın orduya nakli için gemiler kiralandığı ve kısa sürede nakil işleminin tamamlanacağından söz edilmektedir (BOA. C.ML, 307/12506).

Ordunun diğer ihtiyaçlarının temini için de belli aralıklarla mubayaa yapılmaktaydı. 8 Ramazan 1182/16 Ocak 1769 tarihinde İsakçı, Hırsova, Maçın, Babadağı, Tulca, İbrail, Yergöğü, Rusçuk, Silistre kazalarından 45000 kantar saman, 9000 araba odun, 4500 araba ot satın alınması için emirler gönderildi (BOA. C.AS, 190/8214). 7 Rebiülahir 1183/10 Ağustos 1769'da İsakçı, Hırsova, Maçın, Babadağı, Tulca, İbrail, Rusçuk, Yergöğü ve Silistre kazalarından buğday, saman ve ot alımı yapıldı. Rusçuk'tan 9000 kantar saman satın alındı (BOA. C.AS, 473/19743). Rusçuk Defterdarı Mehmed Ağa'ya gönderilen hükümde Rusçuk'ta bulunan orduda yağ kıtlığı yaşandığından, Rusçuk'ta sakin olan Yergöğülü Balioğlu Mehmed'in elindeki yağın satın alınarak parasının ödenmesi kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 55/2573 (21 Rebiülevvel 1187/12 Haziran 1773)).

Mubayaa ya da iştirâ yöntemiyle tedarik edilen zahirenin finansmanı genellikle ordu hazinesinden sağlanmaktaydı. Ancak zahirenin ücretinin zamanında ödenmemesi ya da toplanan ürünün eksik gönderilmesi gibi sorunlarla karşılaşılmaktaydı. Bu ve buna benzer sorunlar belgelere yansiyordu. Ödeme konusunda sorunla karşılaşan mubayaa emini Mehmed Ağa, Rusçuk Seraskeri Vezir İsmail Paşa'ya müracaatta bulundu. İsmail Paşa'nın gönderdiği mektuba göre mubayaa için paraya ihtiyaç vardı. 15000 kuruşun ordu hazinesinden verilmek üzere padişahın emri talep edildi (BOA. C.AS, 304/12581). Rusçuk kazası köylerinden toplanan zahirenin noksan gönderilmesinden dolayı Rusçuk Seraskeri Gazi Hasan Paşa nezdinde yetkili kişilerden hesap soruldu. Rusçuk kazasından tedarik edilen oşür hasılatı ile mevcut zahire arasında büyük bir fark olduğu tespit edildi. 22201 kile buğday, 7500 kile darı ve 12450 kile arpanın noksan olduğu Mevkufat Kalemî defterlerinin incelenmesi ile ortaya çıkarıldı (BOA. C.AS, 964/41968 (29 Şevval 1187/13 Ocak 1774)).

Savaş sırasında iaşe hususunda karşılaşılan zorluklardan birisi de Rusların Tuna Nehri'nde uyguladığı ablukadır. Ablukadan dolayı Silistre'deki ordunun arpa ve peksimet ihtiyacı için Zıştovi ve Niğbolu kazalarından toplanan zahirenin naklinde problem yaşanıyordu. Toplanan zahire gemilerle Rusçuk İskeleyi'ne ulaştırılsa da nehir yoluyla Silistre tarafına nakli yapılamadı. Çözüm olarak kayıklarla sahile taşınacak zahirenin arabalarla Silistre'deki orduya ulaştırılması kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 413/17080, Selh-i Rebiülahir 1187/20 Temmuz 1773).

1768-1774 savaşı sırasında Rusçuk halkına yüklenen sorumluluklardan birisi de bu bölgenin muhafazasında görev alan Kırım Hanı Mesud Giray ve onun maiyetindeki askerlerin iaşelerinin sağlanması idi. Savaş sırasında bir müddet Rusçuk'ta kalan Kırım hanı ve askerlerinin arpa, et, ekmek, kahve, mum, zahire ve benzeri iaşelerinin önemli bir kısmı Rusçuk'tan temin edildi (BOA. C.AS, 638/26862; BOA. C.AS, 1016/44533).

Savaş Malzemesi Temini

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusçuk, Rusların tehdidi altında kaldı. Şehrin tahkimi, kalenin ve tabyaların güçlendirilmesi çalışmaları yapıldı. Bunun yanı sıra Rusçuk Kalesi'ndeki mühimmat miktarı da artırıldı. Daha sonra meydana gelen savaşlarda kaledeki mühimmattan istifade edildi (Çakır, 2018, s. 876). Rusçuk'un tahkimatı için şehrin etrafına hendek kazıldı, tabya inşa edildi ve kaledeki mühimmat miktarı artırıldı. 9 Cemaziyelevvel 1184/31 Ağustos 1770 tarihli kayıta Rusçuk Kalesi için gerekli top ve mühimmat listesi yer almaktadır. Bu listede talep edilen mühimmat miktarı şu şekildedir: Balyemez top (25-yedi vukiyyeden on vukiyyeye kadar), menzil topu (25-üç dört vukiyye), şahî havan (500), barut, yuvarlak ve lazım olan diğer malzemeler, havan (10-on kıta), humbara, el hunbarası, kazma (3000), kürek (3000) ve torba (6000). Bu malzemelerin Varna ve İsakçı'dan nakli için izin talep istendi (BOA. C.AS, 772/32658).

Savaş sırasında Rusçuk Kalesi'ne mühimmat sevki devam etti (BOA. C.AS, 783/33177). 1 Rebiüevvel 1187/23 Mayıs 1773 tarihli kayda göre Rusçuk'a 25 kantar barut gönderildi (BOA. C.AS, 736/30879). 23 Şaban 1187/9 Kasım 1773 tarihli hükme göre Rusçuk Kalesi'nde barut miktarının azaldığı ve Rusçuk'un her an düşman

saldırısına maruz kalacağından Niğbolu'dan Rusçuk'a barut gönderileceğinden söz edilmektedir (BOA. C.AS, 840/35862). Yergöğü Kalesi'nin barut ihtiyacı genellikle Rusçuk'tan sağlanıyordu. 2 Muharrem 1188/15 Mart 1774'te Yergöğü'ne 50 kantar siyah barut nakledildi (BOA. C.AS, 1206/54039). Rusçuk'tan talep edilen diğer bir malzeme güherçiledir. Gelibolu Baruthanesi'nde barut yapımında kullanılan güherçilenin bir kısmı Rusçuk Ayanı Süleyman Ağa'dan talep edildi (BOA. C.AS, 1213/54407, 27 Rebiülahir 1182/18 Temmuz 1773).

Ulaşım Vasıtalarının Temini

Gemi

Ulaşımında önemli bir fonksiyon üstlenen ve ince donanma gemilerinin kullanımına imkân veren Tuna Nehri savaş sırasında nakliye işinde sıkça kullanıldı. Seferler sırasında devlete ait gemilerin yanı sıra kiralama yöntemi ile tüccar gemilerinden de yararlanıldı (Ertaş, 2007, s. 107). 1768-1774 savaşı sırasında ihtiyaç duyulan ince donanma gemilerinin büyük bir kısmı Rusçuk'ta inşa edildi. Buna göre, Tutrakan Muhafızı Feyzullah Paşa'nın maiyetinde kullanılmak üzere üstü açık gemiye ihtiyaç bulunduğundan 10 kıta üstü açık geminin Rusçuk İskelesi'nde hazırlanmasına ve her bir üstü açık gemi için 400 kuruş para gönderilmesine karar verildi (BOA. C.AS, 1195/53429, 12 Receb 1183/11 Kasım 1769). Rusçuk'ta inşa edilen çete kayıklarının top ihtiyacı çevre kazalardan temin ediliyordu. Çete kayığı nehirlerdeki top çeken kayıklarındandı (Uzunçarşılı, 1988, s. 456). Vidin Muhafızı Vezir Ahmed Paşa'dan Rusçuk'ta inşa edilen 7 büyük çete kayığı için küçük toplar tedarik edip göndermesi talep edildi (BOA. C.AS, 710/29783). Rusçuk kadısı ve Rusçuk Ayanı Çelebizade Süleyman Ağa'dan Tuna Nehri'ndeki iskelelerden İsakçı ambarına zahire ve malzeme naklinde kullanılmak üzere 130 üstü açık gemi yaptırılmaları emredildi. Gemi inşasında kullanılacak demirci, marangoz ve amele Rusçuk ve civardaki kazalardan temin ve her bir gemi için gerekli olan 5 kantar ham demir ve diğer malzemenin mubayaa edilmesi kararlaştırıldı. Gemilerin yapımı için hazineden para gönderildi (BOA. C.AS, 1042/45770, 12 Cemaziyevvel 1182/24 Eylül 1768).

Savaşlar sırasında nakliye işinde kullanılacak gemilerin tedarikinde zaman zaman kiralama yöntemine de başvuruluyordu. 1772 senesinde Tutrakan ve Rusçuk civarında kullanılmak üzere 40 kıta üstü açık gemiye ihtiyaç vardı. 19 kıta mevcut idi. 21 kıta geminin ise satın alınmasından ziyade kiralınmasının daha uygun olacağı düşünüldü. Başmuhasebe biriminde yapılan hesaplamalara göre kiralanan geminin aylık kira ücreti 45 kuruş idi. 40 gemide toplam 240 mürettebat çalışacaktı. Bu görevlilerden dümenci, kürekçi ve ağalara ödenecek bir aylık ücret toplamı (1510 kuruş) ve bir aylık yiyecek tutarı Rusçuk muhafızına gönderildi (BOA. C.AS, 37/1695, 26 Cemaziyelahir 1186/24 Eylül 1772). 20 Rebiülevvel 1187/11 Haziran 1773 tarihinde ise Rusçuk kadısı ve Rusçuk Ayanı Seyyid Mehmed'den 10 kıta büyük üstü açık geminin tedariki talep edildi. Gemilerin masrafları için ordu hazinesinden ödeme yapılacağı ayrıca belirtildi (BOA. C.BH, 93/4498).

Rusçuk'tan, gemi inşasında kullanılan ağaç ve benzeri malzeme talebi de oluyordu. 5 Zilhicce 1184/22 Mart 1771 tarihinde Rusçuk ve Silistre kadılarında Tuna Nehri'nde

zahire ve mühimmat naklinde kullanılan üstü açık gemilerin tamir ve teçhizatı için gerekli olan ağacın satın alınması talep edildi (BOA. C.BH, 125/6096).

Yük ve Binek Hayvanı

Yük hayvanları daha çok kara yolu ile savaş alanına götürülen top arabalarının çekilmesinde kullanılmaktaydı. Havan, şayka ve diğer top arabalarına camus ve atlar koşulmaktaydı. Savaş kararı alındıktan sonra topların savaş alanına götürülmesi için atlar temin edilirdi. (Ertaş, 2007, s. 94-95). İncelenen dönemde bilhassa top naklinde kullanılan atların bir kısmı Rusçuk'tan sağlandı. İhtiyaç duyulan topkeşan bargirlerinin hangi kazadan ne kadar temin edileceğinin tespitinden sonra ilgili kazaların kadı ve görevlilerine emirler gönderildi. 13 Cemaziyelahir 1182/25 Ekim 1768 tarihinde Rusçuk-Edirne arasında bulunan kadılara yazılan hükümde ilkbaharda Rusya üzerine sefere çıkılacağından şahî topların nakledilmesi için Rusçuk'tan temin edilen 1454 beygirin Davutpaşa Sahrası'na getirileceğinden söz edilmiştir. Adı geçen kazalardan ayrıca saman ve arpanın tedariki talep edildi (BOA. C.BH, 825/35155). Savaş başladıktan sonra da Rusçuk'tan yük hayvanı talebi devam etti. Top arabalarının nakli için Rusçuk'tan 50 bargirin mubayaa yöntemiyle temini ve her bir bargir için 25 kuruş ödeme yapılması, ödemenin ordu hazinesinden karşılanması kararlaştırıldı (BOA. C.AS, 554/23230). Tutrakan'da bulunan askerlerin ihtiyacı için Zıştovi'den temin edilen hububatın Rusçuk'tan nakledilmesi ile ilgili olarak Rusçuk kadısına ve iaşe işiyle görevli Seyyid Hasan'a emir gönderildi (BOA. C.AS, 561/23523). Rusların baskısından dolayı zahirenin Rusçuk'tan Tutrakan'a gemilerle nakli yapılamayacağı anlaşıldığından öküz arabalarıyla taşınması kararlaştırıldı. 40 öküz arabası ile bu nakil işi gerçekleştirildi (BOA. C.AS, 929/40189, 20 Muharrem 1187/13 Nisan 1773).

Araba

Osmanlı Devleti'nde seferler sırasında eşya, erzak ve topların naklinde, hasta ve yaralıların ve cenazelerin taşınmasında arabalardan istifade edilirdi (İpşirli, 1991, s. 243). İncelenen savaş sırasında zahire, mühimmat ve çeşitli eşyaların taşınmasında kullanılmak üzere Rusçuk'tan daha çok öküz arabası ve sirem arabası tedarik edildi. Halkın elindeki ulaşım araçları seferberlik hükümleri doğrultusunda ücret karşılığında kullanılmaktaydı. Ruslardan intikam almak üzere Babadağı'ndan harekete geçen Osmanlı ordusunun zahire ve diğer malzemelerini taşımak üzere Rusçuk'tan 150 kıta öküz arabası talep edildi (BOA. C.AS, 991/43314, 3 Şevval 1183/30 Ocak 1770). 26 Cemaziyelahir 1184/17 Ekim 1770 tarihli kayıta Rusçuk ve Babadağı'na gönderilecek top ve cebehane mühimmatı ile köprü inşasında kullanılacak malzemenin nakli için Rusçuk'tan araba ve yük hayvanı kiralandı (BOA. C.AS, 35/1590).

Rusçuk İskelesi'nden Malzeme Nakli

Tuna'da seyrüsefer yapan nehir filosu Osmanlı ordusu için adeta bir hayat kordonu gibiydi (Murphey, 2007, s. 124). 1768-1774 savaşı sırasında Tuna çevresinden tedarik edilen hububat, askerî mühimmat ve çeşitli malzemelerin naklinde Rusçuk İskelesi sıkça kullanıldı. Savaş henüz başlamamışken önemine istinaden Rusçuk İskelesi'nin tamiri için keşif yapıldı (BOA. C.NF, 13/641, 23 Muharrem 1182/9 Haziran 1768). Nakliye işinde kullanılan gemiler ya doğrudan kiralanıyordu ya da nakledilen ürün miktarına göre gemiler için navl bedeli ödemesi yapılıyordu. Tuna sahillerindeki

iskelelerde toplanan zahire başta Rusçuk olmak üzere Niğbolu, Silistre ve Zıstovi iskelelerinden naklediliyordu (BOA. *AE.SMST.III*, 15/993, 17 Cemaziyelevvel 1184/8 Eylül 1770). Tulca, Hırsova ve Maçın taraflarında muhafaza görevinde olan askerlerin iâşesi yetersiz olduğu için Rusçuk Seraskeri Vezir Ahmed Paşa'ya gönderilen 9 Zilhicce 1184/26 Mart 1771 emir doğrultusunda Rusçuk, Niğbolu ve Zıstovi iskelelerinde toplanan zahirenin Maçın ve Hırsova'ya nakli gerçekleştirildi (BOA. *C.AS*, 443/18464). Savaş sırasında Rusçuk İskelesi'nden nakledilen iâşe arasında sucuk ve pastırma da vardı. Niğbolu kazasından temin edilen 10865 vukiyye sucuk ve pastırmanın Rusçuk İskelesi'ne nakli için 60 kuruş navl bedeli ödemesi yapıldı (BOA. *C.AS*, 550/23086, 26 Zilkade 1186/18 Şubat 1773). 25 Şevval 1184/11 Şubat 1771 tarihinde Tuna üzerine kurulacak köprünün tombaz ve kerestesinin Bosna ve Belgrad taraflarından temin edilmesi kararlaştırılmış iken, 40 kıta tombazın Rusçuk ve Niğbolu taraflarından hazırlanması ve parasının ise mirî hazineden ödenmesi için emir yazıldı (BOA. *C.AS*, 48/2233).

Rusçuk'tan malzeme nakli için çok sayıda eleman görevlendirmesi yapılıyordu. Nakliyecilere karşı zaman zaman olumsuz davranışlar söz konusu oluyordu. Bunun önlenmesi için emirler gönderilerek, iş yapan kişilerin rencide edilmemesi hususunda çaba gösterilmesi yetkili kişilere hatırlatılıyordu (BOA. *C.ML*, 627/25800, 21 Safer 1183/26 Haziran 1769). Rusçuk'tan Tuna yoluyla zahire naklinde karşılaşılan en önemli sorun Tutrakan tarafında Rus kuvvetlerinin mevzilenmesi ve malzeme nakline engel olmasıdır. Bu engelin ortadan kaldırılması için Tutrakan muhafızı ile Rusçuk Seraskeri Ali Paşa'nın ortak bir harekât yaparak düşman tabyasını ele geçirmeleri ve Tuna yolunu açmaları kendilerinden talep edildi (BOA. *C.AS*, 923/39882, Evahir-i Rebiülahir 1187/12-20 Temmuz 1773). Ancak tüm bu girişimlere rağmen Tutrakan da dâhil olmak üzere Silistre ve çevresi Ruslar tarafından işgal edildi. Rus saldırıları ve işgalinden dolayı Tutrakan halkının bir kısmı Rusçuk'a göçtü (BOA. *AE.SMST.III*, 358/28676).

Tablo 1. Çelebizâde Seyyid Mehmed Ağa Tarafından Rusçuk'tan Kiralanan Gemilerle Nakledilen İâşe Miktarı ve Navl Bedeli

Gemi Sahibinin Adı	Peksimet	Un	Navl Ücreti		
Mustafa Beşe	840 çival	913 kantar, 14 kıyye	100 çival	515,5 kile	362,5 kuruş
Ömer Beşe	810 çival	821 kantar, 15 kıyye	100 çival	557 kantar	323,5 kuruş 10 pare
Hacı Salih	680 çival	727 kantar, 13 kıyye	100 çival	514 kile	281 kuruş 10 pare
Halil Beşe	644 çival	710 kantar, 4 kıyye	100 çival	5420 kile	262 kuruş
Toplam	2974 çival	3172 kantar, 2 kıyye	400 çival	2128,5 kile	1250 kuruş

Kaynak: (BOA. *C.ML*, 190/7853, 17 Receb 1184/6 Kasım 1770).

Diğer Meseleler

1768-1774 savaşı sırasında başta Rusçuk kadısı olmak üzere mubayaa eminleri, iskele-tersane görevlilerinin sefer organizasyonunu başarılı bir şekilde yürüttükleri anlaşılmaktadır. Geniş bir alanda birçok muharebenin meydana geldiği savaş uzun süre devam ettiği için Rusçuk halkı savaştan olumsuz etkilendi. Karşılaşılan sorunlardan birisi eşkiya saldırıdır. Bu hususta mühimme defterlerinde çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Yerel yöneticiler sefer organizasyonu ile meşguldü. Asker ve güvenlik görevlilerinin büyük çoğunluğu ise cepheydi. Güvenlik ve idarî açıdan oluşan boşluktan dolayı eşkiya saldırıları arttı. Üstelik eşkiya saldırıları sadece Rusçuk'ta değil aynı zamanda diğer yerleşim birimlerinde de meydana geliyordu. Evahir-i Şevval 1183/17-25 Şubat 1770 tarihli kayıta Silistre, Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu, Hezargrad, Osmanpazarı, Eski Cuma, Şumnu, Prevadi, Kozluca ve Hacıoğlupazarı kazalarında toplanan eşkiyanın memur, tüccar ve yolcuların yollarını kesip para ve eşyalarını gasp ettikleri, pek çok köyün ahalisine zarar verdiklerinden bunların yakalanıp cezalandırılması hususu yer almaktadır (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 584). Savaş sırasında Rusçuk'a yakın kazalara yapılan Rus saldırıları ve eşkiya baskısından dolayı ahalinin bir kısmı göç etmek zorunda kaldı. Saldırlara maruz kalanlardan bazıları Rusçuk'a yerleşti (BOA. C.AS, 1070/47102, 11 Cemaziyelevvel 1185/22 Ağustos 1771).

Savaş sırasında karşılaşılan sorunlardan birisi de mütegalibe olarak adlandırılan zorba takımının ahaliye zarar verip, mallarını yağma etmeleridir. Eflak Voyvodasının gönderdiği bir maruza göre savaş dolayısıyla Eflak taraflarına yönelen eşkiya ve mütegalibe, reayanın ürünlerini yağmalıyor ve üretim faaliyetlerinin aksamasına neden oluyordu (BOA. C.HR, 68/3373, 19 Safer 1183/24 Haziran 1769). Rusya tarafından Eflak reayasının Osmanlı aleyhine isyana teşvik edilmesinden dolayı bu şikâyetler merkezî hükümet tarafından ciddiyle ele alındı. Eşkiya ve diğer mütegalibenin hareketlerine engel olunması ve Eflak reayasının korunması için başta Rusçuk olmak üzere diğer kazaların yöneticilerine hükümler gönderilmiştir (168 Numaralı Mühimme Defteri 1769-1771, hüküm: 314, 317, 319, 664).

Sonuç ve Değerlendirme

1768-1774 savaşında Rusların tehdidi altında kalan Rusçuk'un, Tuna sahilinde yer alan kazaların savunmasındaki stratejik öneminden dolayı savunma hatları güçlendirilmiştir. Şehir tahkim edilmiş, şehrin etrafına hendek kazılmış, kale ve tabyalar onarılmıştır. Bunun yanı sıra Rusçuk Kalesi'ndeki mühimmat miktarı da artırılmıştır. Rus işgaline maruz kalan Yergöğü'nün savunmasında Rusçuk hayati bir rol oynamış, Yergöğü'ne asker ve malzeme nakledilerek işgale karşı konulmuştur.

Rusçuk kazasının yöneticileri ve ahali 1768-1774 yılları arasında meydana gelen muharebeler sırasında iâşe, asker ve ulaşım araçlarının temini ve naklinde büyük bir çaba göstermiştir. Ordu iâşesinin karşılanmasında ana merkezlerden birisi Rusçuk'tur. Kazadan zahire tedarikinde daha çok mubayaa ve işтира yöntemi tercih edilmiştir. Rusçuk'tan hem doğrudan iâşe temin edilmiş hem de civardaki diğer kazalardan toplanan zahirenin Rusçuk İskelesi'nden ordugâha ulaştırılması sağlanmıştır. Rusçuk kazasından finansal destek de sağlanmıştır. İmdâd-ı seferiyye, avâriz ve nüzül bedeli

karşılığında belli aralıklarla kaza halkından nakit para toplanmış, bazen de ahaliden borç para temin edilmiştir.

Osmanlı Devleti 1768-1774 savaşı sırasında asker sayısı yönünden sıkıntılar yaşamıştır. Seferberlik uygulamasıyla Rusçuk'tan savaşılabilecek durumdakiler orduya dâhil edilmiştir. Ancak bu askerlerin zaman zaman disiplinsiz davrandıkları ve ordudan firar ettikleri anlaşılmaktadır. Savaşlar sırasında gemi personeli, serdengeçti askerleri ve köprü yapımında istihdam edilen usta ve amelelerin bir kısmı Rusçuk'tan sağlanmıştır.

Rusçuk, XVIII. yüzyılda meydana gelen savaşlardan dolayı Osmanlı ordusunun stratejik planlarına dâhil edilmiştir. Tuna'daki gemiler çoğu zaman Rusçuk'ta kışlamış, Rusçuk Tersanesi'nde çok sayıda ince donanma gemisi imal edilmiştir. Üstü açık, şalope ya da şayka türü ince donanma gemileri Rusçuk'ta inşa edilen gemilerdendir. İnşa edilen gemilerden başka bu tersanede gemiler tamir edilmiştir. Zahire, mühimmat ve çeşitli eşyaların taşınmasında kullanılan öküz arabası ve sirem arabaları ile top arabalarının çekilmesinde kullanılan atların bir kısmı Rusçuk'tan karşılanmıştır.

Savaşlar sırasında eşkıyalık olayları artmıştır. Mütegalibe olarak adlandırılan zorba takımı halkın üretim faaliyetlerine engel olup eşya ve mallarını gasp etmişlerdir. Bu dönemde halkın şikâyetleri had safhaya ulaşmıştır. Halkın zarar görmemesi için gereken tedbirlerin alınması hususunda ayan ve kadılar uyarılmışsa da savaş sırasında yöneticilerin haksız uygulamaları ve eşkıyalık faaliyetleri devam etmiştir. Bu durum kazada üretim faaliyetlerinin aksamasına ve sefer organizasyonunda sorunlara neden olmuştur.

Rusçuk ve çevresini olumsuz etkileyen hususlardan bir diğeri de asker kaçakları ve savaştan firar edenlerle ilgilidir. Asker kaçakları ve firariler Rusçuk ve çevresinde çeşitli suçlara karışmalarının yanında bilhassa köylünün elindeki ürünleri gasp etme, yol ve ulaşım güvenliğine zarar verme, çocuk kaçırma gibi toplumsal düzeni bozan eylemler gerçekleştirmişlerdir. Bu eylemler Rusçuk kazasında üretimin aksamasına, köylülerin başka yerlere göç etmesine ve hatta bu bölgeden İstanbul'a gönderilen işenin azalmasına yol açmıştır.

1768-1774 savaşında Osmanlılar Ruslara mağlup oldu. Bu başarısızlığın nedenleri arasında; Osmanlı Devleti'nin acele savaş kararı alması, hedef ve takip edilecek güzergâhın tam olarak belirlenememesi, sefer organizasyonu ve lojistik hazırlığın yeterli ölçüde yapılamaması, ordunun "sefer taşıyla geziye çıkar gibi" yola çıkması, savaş sırasında iâşe temini ile ilgili yaşanan problemler, askerlerin bir kısmının firar etmesi, şiddetli yağışlar, savaşın meydana geldiği bölgede yerel halkın Ruslara yardımları ve veba salgınının baş göstermesi öne çıkmaktadır. Bunlara ilave olarak dönemin askerî bürokrasisinin savaşın sevk ve idaresinde yetersiz kalması, kendi aralarındaki çıkar çatışmaları ve en önemlisi 1736-1739 savaşlarından sonra Osmanlı ordusundaki ıslahat çalışmalarına ara verilmesi bu mağlubiyetin nedenleri arasındadır.

Extended Abstract

Conquered by the Ottoman Empire in 1388; Ruse had developed and become an important city in the course of time. Ruse, which was not strategically important until the middle of the sixteenth century, was at the center of the Ottoman-Wallachian conflicts in the second half of this century. Ruse whose population structure changed in the 16th century and which became a Turkish-Islamic city had become the center of the Danube fleet as from the beginning of the 17th century just like in the Roman period. Ruse fell under a threat due to the wars of 1768-1774 and 1787-1792 in the second half of the 18th century. During this period, the city was fortified all around. Deep and dry ditches reinforced with rocks were excavated, shields and bastions were built. In 1773, the Russians were overwhelmed just outside of Ruse.

This study examines the function of the District of Ruse in army kitchen, means of transportation, supply of soldiers, transportation of materials and soldiers during the wars that took place between 1768 and 1774. As Ruse was one of the main centers of grain supply, the grains were directly procured from Ruse and the grains collected from other districts nearby were also transported from here. During the wars; the crews, bouncer soldiers, masters and laborers employed in building bridges, a part of horses which were used to pull shallop-style small naval ships with open top and, oxcarts and gun carriages were procured from Ruse. In addition, the District of Ruse financially supported the wars. Cash was collected at certain intervals in exchange for imdâd-ı seferiyye, avârız and nüzül taxes. Ruse played a vital role in the defense of Yergögü, which was occupied by the Russians, and the occupation was resisted by transferring soldiers and supplies here. Many reasons can be put forward for the defeat of the Ottoman Empire in the Ottoman-Russian wars of 1768-1774. Among these reasons; The Ottoman State's hasty war decision, the target and the route to be followed were not fully determined, the expedition organization and logistics preparations could not be made sufficiently, the army set out as if they were going on a trip with a cruise bowl, the problems experienced in the supply of food during the war, the problems experienced by some of the soldiers. escape, heavy rains, the help of the local people to the Russians in the region where the war took place, and the outbreak of the plague come to the fore. In addition to these, the inadequacy of the military bureaucracy of the period in the conduct and administration of the war, the conflicts of interest among themselves, and most importantly, the interruption of the reform works in the Ottoman army after the 1736-1739 wars can be counted.

In this work, archival records in various catalogues in the Ottoman Archives of the Presidency are used as the main source. These records involve remarkable information about the contribution of the District of Ruse in army kitchen, means of transportation and supply of soldiers and the function of Ruse Pier in the transportation of materials and soldiers.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri****A. St. Cyril and Methodius National Library of Sofia (NBKM), Oriental****Department, Sofya-Bulgaristan**

NBKM, OAK, 45.

NBKM, *Rusçuk Şer'iyeye Sicili*, R 39.**B. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)-İstanbul****Ali Emiri (AE)**

AE.SMST.III (III. Mustafa), 11/752, 15/993

Cevdet (C)**Askeriye (C.AS)**

Dosya/Gömlek nr. 710/29783, 37/1695, 1042/45770, 72/3399, 1195/53429, 929/40189, 783/33177, 840/35862, 1051/46187, 55/2573, 1215/54482, 1215/54490, 598/25217, 48/2233, 190/7353, 1206/54039, 1048/46044, 443/18473, 190/8214, 473/19743, 959/41718, 188/8117, 443/18464, 861/36883, 1061/46698, 61/2876, 443/17436, 1177/52457, 1037/45514, 1120/49645, 736/30886, 626/26439, 818/34778, 553/23218, 991/43322, 1189/53091, 1051/46187, 1192/53282, 203/8710, 395/16302, 1217/54621, 1213/54412, 304/12581, 964/41968, 413/17080, 772/32658, 736/30879, 1213/54407, 991/43314, 35/1590, 550/23086, 923/39882, 1070/47102, 1016/44533, 638/26862, 336/13939, 554/23230.

Hariciye (C.HR)

Dosya/Gömlek nr. 68/3373.

Bahriye (C.BH)

Dosya/Gömlek nr. 13/611, 14/678, 17/841, 93/450, 93/4498, 120/5829, 825/35155, 125/6096.

Maliye (C.ML)

Dosya/Gömlek nr. 190/7853, 307/12506, 627/25800.

Nafia (C.NF)

Dosya/Gömlek nr. 13/641, 19/932.

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Dosya/Gömlek nr. 16/719, 1429/58503.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)

Defter nr. 3583, 21953.

Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNS.NMH)

Defter nr. 9.

Tapu-Tahrir Defterleri (TT)

Defter nr. 370, 382, 439.

C. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM. KKA)**Ankara****Tapu-Tahrir Defterleri (TT)**

Defter nr. 42.

D. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Defter nr. 5636, 5853.

Kaynak ve İnceleme Eserleri

Aktepe, M (1988). Abdulhamid I. *İslâm Ansiklopedisi*, (C. I, s. 213-216), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Beydilli, K. (2003). Mehmed Emin Paşa-Yağlıkcızâde. *İslam Ansiklopedisi*, (C. XVIII, s. 464-465). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bezikoğlu, M. (2001). *The Deterioration of Ottoman Administration in the Light of the Ottoman-Russian War of 1768-1774* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Bostan, İ. (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tesâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakır, İ. E. (2018). Osmanlı-Rus/Avusturya Savaşları'nda (1787-1792) Rusçuk Kazasının Lojistik ve Sefer Organizasyonuna Katkısı. *XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongrede Sunulan Bildiriler*, IV/2, s. 859-891, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çalışkan, M. S. (2000). *(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullâh Efendi ve Tarihi'nin I. Cildinin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çetin, E. (2017). *Mehmed Emin Recâî Efendi'nin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşına Dair Mecmuası (Değerlendirme-Çeviri Metin)* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çiçek, H. (2018). *Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*. (Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Demir, S. (2014). *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı* (Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, U. (2023). *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdoğan, M. (2011). Rusçuk Kalesi. M. Bayrak Ferlibaş, (Ed.), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk içinde* (s. 21-55). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Erdoğan, M. (2015). XVI. Yüzyılda Rusçuk'ta Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapı. *Yeni Türkiye*, 67, 1604-1618. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ertaş, Y. (2007). *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Evliya Çelebi (2014). *Seyahatnâme (III. ve IV. Cilt)*, İndeksli Tıpkıbasım 2. Cilt, (S. A. Kahraman, yay. haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri* (A. Sevim, çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600*. İstanbul: Eren Yayınları.
- İnbaşı, M. (2004). *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İpşirli, M. (1991). Araba. *İslâm Ansiklopedisi*, (C. III, s. 242-245). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V* (N. Epçeli, çev., E. Afyoncu, yay. haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kırca, E. (2007). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 168 Numaralı Mühimme Defteri (S. 1-200) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon, Değerlendirme*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kiel, M (2008). Rusçuk. *İslâm Ansiklopedisi*, (C. XXXV, s. 246-247). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçak, Z (2017). 1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32, 59-490.
- Köse, O (2020). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuzucu, S (2014). Osmanlı Sefer Organizasyonunda Atların Yeri ve Önemi: 1768-1774 Osmanlı - Rus Savaşı Örneği. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24, 21-33.

- Murphey, R (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (M. T. Akad, çev.). İstanbul: Homer Yayınları.
- Osmanoğlu, S. (2017). *Mustafa Kesbi'nin 1768-1774 Harbi Vekâyi'i (Değerlendirme-Çeviri Metin)* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Öztürk, T (2007). Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon'un Yeri. *Osmanlı Araştırmaları*, 29, 147-172.
- Sarıcaoğlu, F (2001). İvazzâde Halil Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (C. XIII, s. 494-496). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sertoğlu, M (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tanıdı, D (2022). *Osmanlı Devleti'nde Huzursuz Bir Kesim ve Faaliyetleri: XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta Suç, Suçlular*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Topal, M (2011). II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi. M. Bayrak Ferlibaş, (Ed.), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk* içinde (s. 57-89). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Topal, M (2011). Rusçuk Şehrinin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler. M. Bayrak Ferlibaş, (Ed.), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk* içinde (s. 1-20). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Topal, M (2015). Balkanlarda Bir Modernleşme Örneği: Rusçuk. *Mavi Atlas IV*, 1-25.
- Tuğluca-Bayram, M-Z.B (2021). 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbinde Yüzer Köprücülük Faaliyetleri. *Osmanlı Araştırmaları*, LVIII, 121-167.
- Uzunçarşılı, İ.H (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H (2011)., *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar IV/ I. Bölüm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yavuz, H. (2012). *Tarih-i Sefer-i Rusya'ya Göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı* (Yüksek Lisans Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, H (2022). 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ortasında Kırım Pazarlığı: Fokşan Barış Müzakereleri. *Kadim* 3, 1-30.
- Zinkeisen, HJ. W (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi VI*, (N. Epçeli, çev., E. Afyoncu ed.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

An Example of Turkish-Tatar Urbanism in Siberia: Kyzyl Tura

Sibirya'daki Türk-Tatar Şehirciliğine Bir Örnek: Kızıl Tura

Yusuf AKBABA * Abstract

This study examines the geographical location, historical origins, and socio-economic and political dynamics of Kyzyl (Kızıl) Tura, a city situated in Siberia and inhabited by the Turkish-Tatar population. Emir Timur's military expeditions in the second half of the 14th century led to a decline in trade along the Trans-Asian road system and subsequently caused international trade to move to Trans-Siberia. In Siberia, the construction of new Turkish-Tatar cities and the expansion of already existing settlements started at the same time. The main argument of this study is that the presence of the Turkish-Tatar population in Siberia was considerable. Additionally, it suggests that the Turkish-Tatar urbanisation and commercial network played a significant role in the historical development of the region, as exemplified by the case of Kyzyl Tura. The objective of this study is to provide advantages to researchers in the field by demonstrating that the Turkish-Tatar presence in the region, as well as the subsequent changes in demographic and political structures following Russian colonisation, have exhibited variations throughout history. The study engaged in a comparative evaluation of data obtained from primary sources and contemporary literature. The utilisation of Russian chronicles and period maps was done. This study seeks to gather comprehensive information on Kyzyl Tura and provide evidence of Turkish-Tatar urbanism in Siberia through the examination of Kyzyl Tura. Research has demonstrated a deterioration in the transport network and trade after the settlement of Russians in numerous Turkish-Tatar cities in Siberia.

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
yakbaba@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1082-616X
Eskişehir / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences History Department
yakbaba@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1082-616X
Eskişehir / TÜRKİYE

Keywords:

Siberia, Ishim Khanate, Kyzyl Tura, North Trade Road, Russian Imperialism.

Öz

Bu çalışma Sibirya'daki Türk-Tatar şehirlerinden biri olan Kızıl Tura'nın konumunu, kuruluşuna dair varsayımları ile ticari ve siyasi ilişkilerini ele almaktadır. Tarihsel sürece bakıldığında, 14. yüzyılın ikinci yarısında Emir Timur'un gerçekleştirdiği askeri seferler sonucunda Trans-Asya yol sisteminde ticaret gerilemiş ve kısa bir süre sonra uluslararası ticaret Trans-Sibirya'ya kaymıştır. Bunun sonucunda Sibirya'da yeni Türk-Tatar şehirleri kurulmaya, hâlihazırda var olanlar da gelişmeye başlamıştır. Çalışmanın temel hipotezi, Sibirya'da Türk-Tatar varlığının yoğun biçimde bulunduğu ve Türk-Tatar şehirciliğinin ve ticari ağının bölge tarihinde önemli bir ağırlığa sahip olduğudur. Bu da Kızıl Tura örneği üzerinden gösterilmiştir. Böylece bu alanda çalışacak olan araştırmacılara fayda sağlamak ve bölgedeki Türk-Tatar varlığını ve bilhassa 16. Yüzyılın sonlarından itibaren sistematik biçimde uygulanan Rus kolonizasyonu sonrası değişen demografik ve siyasi yapının tarih boyunca aynı olmadığını göstermek amaçlanmıştır. Çalışmada ana kaynaklar ve modern yazında yer alan bilgiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bilhassa Rus kronikleri ve dönem haritaları kullanılmıştır. Bu sayede Kızıl Tura hakkında genel bilgiler edinilmeye ve Sibirya'da Türk-Tatar şehircilik geleneğinin varlığı Kızıl Tura

Başvuru/Submitted: 15/09/2023

Kabul/Accepted: 26/01/2024

üzerinden kanıtlanmaya çalışılmıştır. Sibirya'daki birçok Türk-Tatar şehirlerinin Rusların bölgeye yerleşmesinden sonra ulaşım ağı sisteminin ve bununla bağlantılı olarak ticaretin gerilediği gösterilmiştir. Ayrıca Kızıl Tura'nın, şehircilik geleneğinin yokluğu yahut nüfus azlığı gibi nedenlerle yıkılmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Sibirya, İşim Hanlığı, Kızıl Tura, Kuzey Ticaret Yolu, Rusya Emperyalizmi.

Makale Bilgileri

Atıf: Akbaba, Y. (2024). An Example of Turkish-Tatar Urbanism in Siberia: Kyzyl Tura. *Selçuk Türkiyat*, (61): 47-67. Doi: 10.21563/sutad.1360861

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Akbaba, Y. (2024). An Example of Turkish-Tatar Urbanism in Siberia: Kyzyl Tura. *Selçuk Türkiyat*, (61): 47-67. Doi: 10.21563/sutad.1360861

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Introduction

For ages, Siberia has served as the ancestral homeland of the Turkish people. Concerning this matter, an examination of the earliest cultural sites in Siberia is necessary. The archaeological site of Afanasievo, which has been dated to the fourth millennium BC, is notable (Stepanova and Polyakov, 2013, p. 72; Soenov and Trifanova, 2013, p. 72). The origins of its development have been identified in the Altai Mountains and the vicinity of Minusinsk. During the third millennium BC, there was a notable increase in the level of interaction between the Altai peoples and the inhabitants of Southern Siberia (Ögel, 1962, s. 16-17). This culture is characterised by its remarkable practices of animal husbandry, the establishment of cemeteries, and, notably, the significant emphasis on mineral processing. The Afanasyevo society was either forced to migrate or destroyed by the Okunevo society. The cultural period of this society dates back to B.C. II. The Okunevo society, renowned for its enormous stelae, practices inhumation in nearly all of its burials, with relatively few instances of cremation (Yıldırım, 2020b, s. 32). An additional culturally significant region in Siberia is Andronovo, which has been identified in the Tian Shan Mountains and Minusinsk region. Carbon dating indicates that Andronovo culture in Urals dates to the 2150 BC (Yıldırım, 2020a, p. 22). This culture often encountered animal bones. They adopted a nomadic lifestyle and engaged in animal husbandry (Yıldırım, 2020c, p. 453). Nevertheless, the practice of agriculture was also seen (Okladnikov, 2009, p. 123).

Furthermore, it is worth noting the presence of the Karasuk culture, which is associated with the inhabitants residing in the region spanning from the Tian Shan Mountains to the Altai Mountains. The duration of this period is believed to have spanned from approximately 1400 BC to around 1000 BC (Svyatko et al., 2009, p. 244). The extensive adoption of husbandry characterised the Karasuk culture, and it displays significant similarities with the Andronovo civilization. Moreover, it has served as a significant source of inspiration for numerous nomadic tribes. Additionally, it is worth noting that Tagar, a culturally significant location in southern Siberia, emerged as a prominent influence in the region around 800 BC (Okladnikov, 1968, p. 187). The practice of nomadic animal husbandry had a very important place in this culture. The findings also indicate that there had been a development in the mining industry. The presence of arrowheads was also observed. The use of harnesses implies that horses began to assume a significant role within the nomadic Turkish communities. Bronze was used as a recognisable characteristic.

There is a prevailing belief that the migration of Turkish peoples towards Southwestern Siberia commenced in the 2nd century, coinciding with the era of the Great Hun Empire (Topsakal, 2017, p. 61). During this period, the Great Hun Empire was characterised by three primary cultural zones, namely Katanda, Pazyryk, and Shibe Kurgans. Noble burial sites have been discovered within the geographical area. The southern Siberian region has witnessed a significant concentration of Kyrgyz populations since the 1st century. The Huns emerged victorious over them and subsequently incorporated them into the Hun Empire (Atlasi, 1911, p. 25). From this

point on, Turkish groups, originating from the Kem Valley and Altai governed the region for an extended period (Topsakal, 2017, p. 66).

During the Turkic Khaganate era, the migratory movements of the Kimek and Kipchak peoples held historical significance in the history of Siberia. They mingled with the local Turkish tribes and migrated to the Ishim (İşim) and Irtysh (İrtiş) regions. Hence, it is necessary to examine the historical migration of the Kimeks. The Kimeks, an ethnic group residing in the northern region of the Altai Mountains and surrounding the Irtysh River, were subject to the political authority of the Western Turkic Khaganate during the middle of the 7th century (Kumekov, 2013, pp. 119–120). Nevertheless, in the year 656, the leader of the Western Turkic Khaganate, Ho-lu Khagan, suffered a loss at the hands of the Chinese General Su Ting-fang near the Ye-hsi River, compelling him to withdraw his forces. General Su Ting-fang thereafter launched an assault on the tent belonging to Ho-lu Khagan, successfully seizing the drums, standards, and assorted artefacts that served as emblematic representations of his sovereignty. Following a brief period, Su Ting-fang apprehended Ho-lu Kagan, resulting in the decline of the Western Turkic Khaganate (Taşağıl, 2018, p. 285-286). Following the decline of the Western Turkic Khaganate, the Kimeks achieved their autonomy. During the latter half of the 8th century and the early years of the 9th century, it is evident that the Kimek tribes embarked upon two primary migration pathways. The first pertains to the movement towards the northwest, namely in the South Ural direction. The second one involves migration towards the southwest, specifically directed towards the Northeast Zhetysu (Yedisu) region (Kumekov, 2013, pp. 119–120).

The work titled *Hudūd al-‘ālam* believed to have been authored between 982 and 983, references the country of Kimek. The author of this work remains unidentified. *Hudūd al-‘ālam* is structured into four primary sections, namely *Andar az Khifchaq*, *Qarqarkhan*, *Yaghsun Yasu*, and *Namakiya* or *Yimakiya* (Hudūdü'l Âlem, 2020, p. 54). Another source from the same period is the literary work titled *Muruğ al-dhahab wa ma'adin al-jawhar* by al-Masudi, a prominent geographer and historian who resided during the 10th century. In this work, the author mentioned that the Kimeks resided in the regions known as the “Black Irtysh and White Irtysh coasts.” Furthermore, the author identified these people as a subgroup of the Turks residing beyond the Balkh River, referred to as *Amu Darya* (Ceyhun) (Mesudi, 2004, p. 32). Archaeological studies confirm the aforementioned information. Archaeologists have discovered ornately decorated quivers that once belonged to the Kimek people in the Upper Irtysh region, which serves as an illustration of this. These quivers were unearthed from burial mounds that have been dated to the period spanning the 9th to the 11th centuries (Matyuško, 2013, p. 105). Another notable source in the field is the literary work titled *Kitāb Nuzhat al-Mushtāq fi'khtirāq al-‘Āfāq*, authored by the renowned geographer al-Idrisi during the 12th century. This study references the existence of 16 cities within the Kimeks' domain. Six of these cities were probably established in the “Yaghsun Yasu” region, as documented in *Hudūd al-‘ālam* (Şeşen, 2001, p. 108; Sabitov, 2020, p. 140).

The Mongolian Khitans' westward expansion after leaving their native lands in North China during the early 11th century functioned as the impetus for the migration of Turkish tribes towards the western regions (Grousset, 2011, p. 150). The introduction of new migratory movements led to a disturbance in the social structure of the Kimeks, ultimately resulting in their dispersion and subsequent replacement by the Kipchaks. The prevailing consensus is that the Kipchak tribes governed the territory until the arrival of the Mongols.

Throughout history, Turkish populations have established settlements near the Tura River, located in the southern and western regions of Siberia. Their neighbours called them "Turalı" or "Turalılar", that is, urbanites (Tura-Turkish city) (Kızlasov, 1992, p. 48). The emergence of the Tyumen and Sibir Khanates along the Tura and Ishim rivers mostly resulted from the declining influence of the Golden Horde. Moreover, significant cities were founded. These cities held significant strategic and economic significance, encompassing both military and commercial aspects.

Focusing primarily on Kyzyl Tura, the establishment of the Ishim Khanate can be seen as an important point in the city's history. The Khanate's origins can be traced to the late 11th and early 12th centuries when the Kimek and Kipchak tribes migrated to the Ishim and Irtish districts and assimilated with the indigenous Turkish tribes (Fayzrahmanov, 2007, 389; Koblova, 2010, p. 36). Based on the evidence derived from Russian chronicles and the scholarly findings put forth by historians, it may be asserted that Kyzyl Tura served as a prominent administrative centre in the period immediately preceding the conquests of Genghis Khan. The heyday of Kyzyl Tura is believed to have occurred between the 14th and 15th centuries. The downfall of the city began in the 16th century.

V. A. Mogilnikov, a prominent researcher in the field, has established a connection between Kyzyl Tura and the archaeological site known as Krasnoyarsk II. This site was discovered in 1961 in the Ust-Ishim (Ust-İşim) district of Omsk oblast. Omsk State Pedagogical University, under the direction of E. M. Dançenko, conducted a thorough archaeological expedition between 1990 and 2000 to discover Krasnoyarsk's region. Dançenko points out the similarity between the names of Kyzyl Tura and Krasny Yar (Krasny Yar) (Dançenko, 2008, p. 58). Archaeological discoveries related to the mediaeval period were unearthed inside the boundaries of that region. The archaeological collection discovered at the site encompasses a variety of artefacts, including earthenware vessels and metallic objects, specifically iron knives, arrowheads, bronze buckles, clips, and figurines. Additionally, the collection comprises tools and items crafted from spindle whorls and bone materials (Matveyev, 2018b, p. 194).

The written sources encompass several notable works, including *Kara Tevarih* by Otemish Haji (Ötemiş Hacı), *the Yesipov Chronicle*, *the Stroganov Chronicle*, and *the Remezov Chronicle*, as well as Remezov's drawings and maps (the Chronicles translated into Turkish. See: Sibir Hanlığı Kronikleri I, 2020; Sibir Hanlığı Kronikleri II, 2020; Sibir Hanlığı Kronikleri III, 2020; Özkan, 2020; see also Karakulak, 2020; Sever, 2020; Arslantürk, 2020). Additionally, the jarligns found in the Topkapı Palace Museum

Archive, as published by Akdes Nimet Kurat, contribute to the available body of information (see: Kurat, 1940). Another potential source for examination is Johann Peter Falk's travelogue. As can be seen below, a number of sources are used, such as the Codex Cumanicus, *Dīwān Lughāt al-Turk*, and the Orkhon Inscriptions, to enable a comparative analysis that provides important lexicographic insights on the term Tura.

Through the primary sources cited above and the works proposed in the relevant subject of contemporary literature, this study attempted to uncover as much of Kyzyl Tura's comprehensive history as the available data would allow.

The History and Connotation of the Term "Tura"

Starting in the 12th century, several governments emerged in western Siberia. These governments emerged in proximity to specific city centres. The term "Tura" is commonly observed in the nomenclature of the settlements within the given geographic area. Examples of such city names include Chimgi (Çimgi) Tura, Kyzyl Tura, Yavlu Tura, Kara Tura, and Yashil (Yeşil) Tura. Hence, it is essential to begin by explaining the definition of the term tura. There is an abundance of material available on this subject among the sources. Because terms and roots from common Turkish make up the Siberian Turkish vocabulary (Gömeç, 2018, p. 152).

Through examination of the Orkhon Inscriptions, it is seen that while the explicit mention of the term tura is absent, there are words that can be traced back to the etymological root "tur". According to Vilhelm Thomsen, the term "bizin sü atı turug azığı yog erti" found in the 39th line of the Eastern section of the Kül Tigin inscription might be interpreted as "there was no headquarters or food for our army and horses." (Thomsen, 2011, pp. 151–152). The term "turug" refers to headquarters. Turkish historian and linguist Hüseyin Namık Orkun expressed this sentence as "Our army had bad horses and no supplies". Yet he translated the word "turug" as dwelling in the sentence "marıma yüz er turug bertim", "give my master a hundred men and a dwelling" in the seventh line of the Suci inscription (Orkun, 2011, pp. 46, 156–157).

According to the translation of *Dīwān Lughāt al-Turk*, the term "tura" is described as including all objects used for concealing oneself from enemies (*Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, 1985, p. 221). The term "Turag" means "shelter," while "tura" refers to a designated location for resting. Mahmud al-Kashgari stated, "The Turks call 'turgu ogur' for a place to stand, and the Oghuz say 'turası ogur'" (*Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, 1985, p. 33). Furthermore, the term "tura" is referenced in a line that he provided to elucidate the meaning of "Yaşnattı": "Yaşnat kılıç başına üze kakkıl yara, biçilip anın boynı takı kalkan tura" (Make the sword shine on its head; poke it, injure it, and cut off its neck and head shield). The term "Tura" in the line could refer to a trench (*Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, 1985, p. 356).

The term "tura" is also included in *Codex Cumanicus* (*Codex Cumanicus*, 1880, p. 146). In this context, the term "tura" refers to the act of standing upright. The term "turarmen" denotes the state or posture of being upright and straight. Nevertheless, Kuun was unable to interpret the sentence "Altu ayrğa tura tuser", which includes the term tura. According to Mefküre Mollova (1996), the translation of this statement was proposed as "That which divides in two gold falls upright" (p. 234).

Verbs that are derived from the root -tur continue to be used in the Crimean Tatar Turkish language. “Turmak” denotes the actions of standing up, existing, and assuming a standing position (D. Evirgen & C. Evirgen, 2017, p. 416). According to Otemiş Haji, in his work titled “Tarih-i Dost Sultan” or “Kara Tevarih” written in the 1550s, he mentioned that “Tura” was the settlement of the Manghuds (Ötemiş Hacı, 2017, p. 83; Togan, 1942, p. 41–42; Togan, 2020, p. 16). As can be observed, there exists a possibility that the term “tura” denotes the action of standing or rising and that the use of a shield in warfare originated from this linguistic root. In the context of city names, the term denotes the concept of a place to stand.

Establishment of the Kyzyl Tura According to Historical Records

The historical data concerning Siberian cities is derived from Russian chronicles. Nevertheless, the clarity of the material, particularly the names contained within these chronicles, is inadequate. Legend and reality are intertwined. Because of this issue, it has engendered considerable debate within the field over an extended period, leading to the emergence of diverse perspectives. The city of Kyzyl Tura also experiences a comparable issue. The Russian chronicles contain significant information regarding the city. The significance of the Stroganov, Remezov, and Yesipov chronicles should be noted in this context.

Based on the Stroganov chronicle, which is believed to have been composed during the 17th century, it is indicated that a king named Ivan, who was associated with the “Magmetov laws” of Tatar origin, held authority in Siberia.¹ Chingiz (Çingiz), someone who derived his authority from the common Tatar population, initiated a rebellion against Ivan, gathering a following of like-minded people. Through this collective effort, Chingiz successfully overthrew Ivan, resulting in his ascension to the position of monarch. The sole survivor of this slaughter was Taibuga (Taybuga / Taybuğa), the son of Ivan. Several years after the aforementioned event, Chingiz learned that he was Ivan's son, called him to his side, and gave him the title “Bey”. He wanted the remaining others to start calling him by that name. After this, Taibuga requested to be sent back. Chingiz did not refuse this request and sent him with an army. He went to the vicinity of the Irtysh River, where the Chyuds lived, and returned after subduing many people living in the Irtysh and Great Obi. After a short period, he once again requested permission. On this occasion, he proceeded towards the Tura River and established a settlement known as Chingiz (Sibirskiya Letopisi, 1907, p. 17–18).

A well-known Muslim ruler known as On presided over the Ishim (İşim) River region, according to Savva Yesipov's chronicle from the first half of the 17th century. A commoner named Chingiz initiated a rebellion against On.² Chingiz, engaged in a

¹ The expression “from the laws of Muhammad (Magmetov)” should refer to the Muslim Tatars.

² The Chinese called all Mongolian-speaking tribes Ta-ta, that is, Tatars, and divided them into three groups: white Tatars, black Tatars, and wild Tatars. White Tatars were the most civilised according to the Chinese; black Tatars were those who continued their nomadic lives; and wild Tatars, on the other hand, were the communities that made their living by hunting in the north of Lake Baikal. The

military campaign against him, which resulted in the defeat of On and his allies and ultimately led to his ascendancy to the position of Khan. Except for one of his sons, none of his retinue survived the massacre. His son's name was Taibuga. A few years later, Chingiz learned that Taibuga was On's son. He honoured and granted him sovereignty and the administration of his people (Sibirskiya Letopisi, 1907, p. 113).

Based on an alternate narrative that was created during the latter part of the 17th century under the direction of Pyotr Ivanoviç Godunov, the voivode of Tobolsk, it is suggested that Genghis Khan successfully conquered Bukhara. Taibuga, the leader of the Kazakhs, or Kyrgyz-Kazakh Horde, formally requested Genghis Khan to assume governance over the territories encompassing Irtysh, Tobol, Ishim, and Tura (Miller, 1937, p. 190). Genghis Khan handed the administration of these regions to him, and subsequent rulers from the lineage of Taibuga maintained their governance over these territories.

Another narrative can be found in Semyon Remezov's chronicle, which was authored during the latter part of the 17th and early 18th centuries. The chronicle identifies the ruler as Onsom, rather than Ivan. Based on the provided listing, the initial rulers are identified as Onsom, Irtishak (İrtişak), and Sargachik (Sargaçık). Onsom Khan resided near Ishim, specifically near the mouth of the Ishim River, within the settlement of Kyzyl Tura, and three fortresses. Following the reign of Onsom, Irtishak ascended to the position of ruler. According to Remezov's account, Irtishak derived his name from the Irtysh River, as he intended to symbolise the perpetuity of his reign, akin to the everlasting nature of the aforementioned river. Nevertheless, Chingiz, the leader of the Tyumen soldiers, emerged victorious over him. Following the death of Irtishak, Sargachik assumed the position of ruler. Nevertheless, the reign of Sargachik ended upon his arrest by Kuchum Khan. Remezov's account makes it obvious that the Ishim Tatars continued to use the name Sargachiks during his time (Sibirskiya Letopisi, 1907, p. 318).

Based on the accounts presented in the chronicles, it is evident that Chingiz and Taibuga emerge as significant historical individuals, while the Ishim River, Irtish, Tobol, and Tura regions hold geographical relevance across many narratives. According to the prevailing account in historical chronicles, it is widely believed that a Muslim Tatar ruler or Khan by the name of On or Ivan resided in the aforementioned territories. Additionally, it is asserted that a subordinate under his authority, identified as Chingiz, led a revolt against his rule, finally leading to the collapse of his reign. The younger son of the fallen Khan is known as Taibuga. Chingiz allocated a significant portion of his paternal property to him and bestowed upon him the position of commander within an army. Taibuga demonstrated effective leadership as the leader of this army, resulting in notable achievements. Historians carried out a comparative analysis of the individuals and events referenced in the accounts, resulting in the identification of four main alternatives.

expression common or commoner in the chronicles must refer to the Black Tatars. (For detailed information, see Sümer, 2011, s. 168.)

Firstly, during the time of Genghis Khan, two Tatars named On and Irtishak may have held concurrent positions of power in Siberia, with On ruling in Ishim and Irtishak ruling in Irtish. It is possible that Genghis Khan successfully annexed these territories and afterwards bestowed them upon Taibuga, a prominent regional noble. G. F. Miller, associated with establishing Siberian studies, served as the primary proponent for this theory (Miller, 1937, p. 190–191).

Secondly, there may exist a correlation between the person referred to as “On” in the chronicles and Toghrul Wang Khan (Tuğrul Ong Han), who was a contemporary of Genghis Khan. L. N. Gumilev, D. N. Maslyujenko, and J. E. Fischer—who can be considered one of Miller's disciples—all supported the theory in question (Fischer, 1774, p. 93). Maslyujenko expounded upon this notion, positing that the Taibuga dynasty strategically asserted a fictitious genealogical connection to Toghrul Wang Khan as a means to acquire political legitimacy (Maslyujenko, 2008, p. 107–108).

Thirdly, it is worth noting that On Khan could potentially refer to Bekkondy Oghlan, a person who existed during the latter part of the 14th century. Bekkondy Oghlan is known to have actively engaged in the conflict between Timur and Tokhtamysh, resulting in his death while supporting the cause of Tokhtamysh. According to M. G. Safargaliyev, the narratives might be interpreted as reflecting the historical conflict between Tokhtamysh (Toktamış) and Edigey. Furthermore, it is asserted that the chroniclers may have mistakenly identified Tokhtamysh as Onsom and Edigey as Chingiz. Tokhtamysh, who was slain close to the contemporary centre of Tyumen, was affiliated with the Islamic faith. According to Safargaliyev, Edigey, who was executed, did not belong to the common Tatar population. However, it is important to note that he also did not belong to the ruling family (Safargaliyev, 1960, p. 221).

Additionally, the chronicled “On” may refer to Shiban (Şiban/Şeyban), who was descendant of Jochi. The reason for the apparent similarity between the names of the two individuals is being attributed. Based on this hypothesis, it is postulated that Taibuga's lineage does not trace back to On but rather to Chingiz, a figure documented in the chronicles (Koblova, 2010, p. 38). Due to the lack of data provided in the sources, it is not possible to arrive at a conclusive determination.

In light of the historical establishment of Kyzyl Tura in the late 11th century, it seemed implausible for On to have resided in the region during the Genghis Khan period. Hence, the plausibility of the hypothesis positing that the chronicles depict the conflict between Edigey and Tokhtamysh is diminished. In addition, it is important to note that there is currently a lack of actual proof verifying the claim that Taibuga was indeed the son of Chingiz. However, it is worth noting the striking similarity in names between Shiban and On. According to Maslyujenko's analysis, it is plausible to consider that the Taibuga dynasty employed a strategy of claiming descent from Toghrul Wang Khan to prove their legitimacy. It is also suggested that the name Toghrul Wang Khan might have been documented in historical chronicles as On or Ivan. Owing to the lack of data and the insufficiency of archaeological investigations, it is difficult to arrive at a conclusive decision.

The state mentioned in the sources may be referred to as the Ishim Khanate, with its capital being Kyzyl Tura. The probable geographical location of Kyzyl Tura is believed to be near the present-day region of Ust Ishim. The city of Kyzyl Tura maintains a strong and interconnected relationship with the neighbouring city of Chimgi Tura, mostly due to the efficient transportation networks that connect the two cities. A straight-line distance of about 342 km separates Tyumen from the Ust-Ishim region. Given the significant interdependence between commercial and political factors, it is reasonable to believe that the establishment of Kyzyl Tura took place within the Ust-Ishim region. The geographical location of the city of Kyzyl Tura can be ascertained from the depiction in Remezov's *Kratkaya Sibirskaya Letopis (Kungurskaya)* as being situated in the northern part of the Ust-Ishim region. In the cartographic representation shown in the *Horograficheskaya Kniga Sibiri*, a settlement denoted as Irtishak (İrtişak) is observable in the northern vicinity of the Ust-Ishim region. This town is associated with Irtishak, the mythical sovereign of Kyzyl Tura. According to Remezov (1697–1711, p. 87), there was an eastern village known as Krasny Yar (Krasny Yar). In addition to Remezov, Johann Peter Falk, who arrived in Russia around the 1760s and held a position at the Russian Academy of Sciences, also undertook a journey to the Ust-Ishim region. The author's travelogue, which was also published in Russian, indicates that the city is situated at the estuary of the Ishim River (Remezov, 1880, p. 4; *Polnoe Sobranie Uçenih Puteşestviy po Rossii Tom Şestiy Zapiski Puteşestviya Akademika*, 1824, p. 396).

Development Process of Kyzyl Tura

Various historical circumstances and a conducive political environment, both domestically and internationally, might compel a state to align with other organisations and experience transformative processes. One potential outcome of this phenomenon is the development of novel centres and transport infrastructure in regions that were previously devoid of human habitation. The rulers of the Golden Horde were compelled to create new cities due to their need for access to viable water supplies and efficient transportation networks. Thus, it is not surprising that all of the recently developed cities are situated in proximity to expansive rivers that are conducive to transit. The cities had gradual and consistent growth in trade.

Emir Timur started his military expeditions in the latter half of the fourteenth century (for these expeditions see: Aka, 2017, p. 11-17; Alan, 2020, p. 36-37; Yüksel, 2021, p. 63; Tombuloğlu, 2020, p. 323-324). Thus, there was a notable decrease in trans-Asian trade, even if only temporarily, especially in the Idyll (Volga), Crimea, and Jetysu (Yedisu) regions (Baypakov et al., 1997, p. 212; Matveyev, 2018a, 160). In the year 1375, 103.2 thousand squirrel skins were transported to Italy across the regions of Crimea and the Sea of Azov. However, the following year, the export of squirrel and marten furs was limited to only 4.8 thousand units (Vorotintsev, 2019, p. 23). Consequently, there became an obligation to enhance the infrastructure of the northern regions to facilitate foreign trade. During the initial half of the 15th century, there was a notable emergence of trade along the Trans-Siberian axis, leading to the increased significance of the city of Chimgi Tura and its environs.

In the region of Western Siberia, establishing interconnectivity between cities held major importance. The need to facilitate trade, which was these cities' main source of wealth, served as the primary driving force behind this. Additionally, the establishment of efficient transportation networks was crucial for rapid mobilisation towards border regions during times of conflict. Furthermore, these networks play a vital role in facilitating the enforcement of regulations and policies. To establish these linkages, they needed to own vehicles capable of crossing rivers and accommodations along the roadways (Matveyev and Tatauraov, 2011, p. 96). Cities like Isker, Kyzyl-Tura, and Chimgi Tura were capable of offering these amenities. The routes under question possess significant strategic value for the surrounding region. The facilitation of transportation played a crucial role in promoting trade between the regions of the Idyll and Western Ural and the areas of Siberia, Central Asia, and China (Haydarov, 2017, p. 39).

The Khanate, believed to have been established in the late 14th century, was centred on the Tura River, with its capital located in Chimgi-Tura. The ruling authority of this state was comprised of the descendants of Shibān, who was the fifth son of Jochi (Kafalı, 1970, p. 67).³ The Kyzyl Tura region is also included within the territorial boundaries of this khanate. According to Haydarov, the decline in the overall political climate and adverse climatic circumstances in the Jochi nation between the 1360s and 1370s prompted the Shibānids to find the steppe and forest-steppe regions of Western Siberia to be appealing residential areas (Haydarov, 2017, p. 38).

During the 15th century, there was a notable escalation of political turmoil within the central areas of the Irtysh and Ishim regions. According to Tomilov, there is a belief that Kyzyl Tura served as the central command centre for Haji Mohammad (Hacı Muhammed), who was a descendant of Shibān, around the 1420s (Tomilov, 1981, p. 117). The initial mention of Haji Mohammad Khan can be traced back to Timur Qutlugh's Jarlig, which is dated 1398. In this Jarlig, it is written, "Mohammad's sons, May the elder Haji Mohammad and Mahmud be free Tarkhans" (Kurat, 1940, p. 148; Özyetgin, 1996, p. 137; Pochekeyev, 2009, p. 71). The term "Tarkhan" refers to the state of being exempted from certain requirements within the historical contexts of the Turkish and Mongol dynasties. These advantages were bestowed upon individuals who demonstrated their loyalty to the state and earned the ruler's approval. These privileges were granted to state servants, military commanders, scholars, sheikhs, and even merchants and were established by royal edict (Ahmetbeyoğlu, 2011, p. 20).

The historical account titled "Kara Tevarih" by Otemish Haji, a historian of the 16th-century Khiva Khanate, also includes references to the endeavours of Haji Mohammad. The work of Otemish Haji also provides the genealogy of Haji Mohammad (Ötemiş Hacı, 2017, p. 84). Nonetheless, the period of his ascendancy was only a few years, as Haji Mohammad Khan ultimately encountered his death during

³ Jochi had sons named Orda, Batu, Berke, Berkechir (Berkeçar), Shibān (Şiban), Tangad (Tangkut), Buval (Boal), Chilagun (Şilaukum), Sinqur (Şingar), Chimbay (Şimtai), Muhammed, Udur, Tuqa Timur (Tuka Timur) and Shingum (Şinggüm), in order of age. (Yolsever, 2021, s. 620).

the conflict he engaged in against Abu'l Hayr, another descendant of the Shiban lineage.

The discourse has revolved around the association between Haji Mohammad Khan and the Kyzyl Tura. In the context of Tatar history, Z. Y. Boyarşinova posited that Hadji Muhammad assumed leadership over the Tatars residing in the Ishim region during the 1420s. Boyarşinova further asserted that Haji Mohammad established a fortified centre known as Kyzyl Tura at the confluence of the Ishim and Irtish rivers (Boyarşinova, 1967, p. 34). Conversely, AN Nesterov presented a contrasting viewpoint, contending that the establishment of Kyzyl Tura, which served as the historical centre of the Taibugids, could not have occurred simultaneously with the activities attributed to Haji Mohammad Khan (Nesterov, 2007, p. 79). A. V. Parunin holds a contrary stance about the attribution of the foundation of Kyzyl Tura to Haji Mohammad Khan. According to Parunin, the city of Kyzyl Tura acquired its Tatar identity in the latter part of the 15th century, namely following the demise of Haji Mohammad (Parunin, 2011, p. 106). Given the growing significance of Kyzyl Tura, it can be assumed that Haji Muhammad Khan played a pivotal role in the expansion and development of the city, albeit not in its founding. Following the reign of Haji Mohammad Khan, Kyzyl Tura retained its significance as a prominent frontier city, maintaining its pivotal role in both the military and commercial domains.

The economic route extending from the Idyll to Chimgi Tura via the Ufa steppes saw increased significance during the reign of Abu'l Hayr after 1428 (Vorotintsev, 2019, p. 23). The aforementioned thoroughfare was designated Kazan Road. The trade route extends in a southeastern direction from Chimgi Tura to China, traversing the territories of the Irtysh, Baraba, and Kalmyk regions. The cities situated along the route served not only as pivotal transit points for facilitating international trade but also as significant suppliers of Siberian furs. The relocation of the capital of the Blue Horde to the city of Sugnak in the Syr Darya basin occurred in the year 1446 (Matveyev and Tataurov, 2011, p. 96). Nevertheless, the operation of international trade routes persisted. The Kyzyl Tura once again served as the main hub after Ibak, the grandson of Haji Mohammad Khan, ascended to the throne with the help of the Nogai chiefs.

In the year 1495, Muhammad Taibuga, who hailed from the Taibuga lineage and was the descendant of Ader, instigated a rebellion against Ibak Khan, whom he thought had usurped the throne. According to historical records, as documented in the Yesipov chronicle, Muhammad Taibuga was responsible for the demise of Ibak Khan. Taibuga successfully seized control of the city of Chimgi Tura, afterwards establishing a new settlement along the Irtysh River (Sibirskiya Letopisi, 1907, p. 115; Atlasi, 1911, p. 31). The city, known as Isker, was under the control of Muhammad Taibuga until his death. The period of Taibugids in Isker was from 1495 until 1563 (Ishakov, 2018, p. 75). The archaeological data indicates that trade also emerged in the city of Isker during this particular period. The excavation findings from 1922 indicate the presence of scales and weights in the city (Zikov, Kosintsev, & Trepavlov, 2017, p. 275). Following the reign of Muhammad Taibuga around the 1530s, Yadigar Khan, hailing from the Taibugids, assumed rule with his brother Bekbulat. Nonetheless, the incursion of

Russia into the Kazan Khanate in 1552 had a consequential impact on the Sibir Khanate as well. In the year 1555, Ediger (Yâdigâr) Khan acknowledged the authority of Russia (Acar, 2016, p. 394; Kemaloğlu, 2019, p. 505; Ünal, 2015, s. 614). This was the start of the end of the Taibugid rule.

In the year 1563, Kuchum Khan, identified as the descendant of Murtaza Khan according to *Shajara-i Turk* and tracing his genealogy back to the Shibani, collaborated with the Noghais against the Taibugids and took over the throne (Nebolsin, 1846, p. 36; Ebülğazi Bahadır Han, 2020, p. 132). He did not choose capital relocation and instead utilised the preexisting transportation infrastructure. The expansion of the road network extended to the northern regions of Irtysh and Ob, the southeastern Baraba steppes, and the southwestern steppes located south of the Ural. Kuchum Khan significantly extended the territorial boundaries. Subsequently, he proceeded to construct fortified military outposts along the territorial boundaries, undertake a comprehensive restructuring of the taxation framework, and oversee the construction of sophisticated engineering infrastructure to facilitate the crossing of rivers and other routes (Matveyev and Tataurov, 2010, p. 62). Kuchum Khan consistently supported armed garrisons along its southern frontiers as a defensive measure against the Kalmyks. During this period, the international trade route traversed the city of Isker and the Irtysh River, passing through Chinggi Tura and extending to the Kalmyks and China in the east by way of Barabinsk. The route traverses the area of Isker, situated on the left side of the Irtysh River, and proceeds towards the estuary of Ishim, where the Kyzyl Tura is situated nearby. The route extended along the southern coastline of the Tara River before ultimately arriving at the city of Ton-Tura through the Om River in the southeastern direction (Matveyev and Tataurov, 2011, p. 99).

The expansion of trade and the high demand for fur in international markets garnered the interest of Russian entrepreneurs. Russia, to acquire control over the region, employed these roadways for military objectives. On October 26, 1582, Yermak Timofeyevich, one of the Kozak chiefs appointed by Tsar Ivan IV, seized Isker (Kızlasov, 1992, p. 48). However, Kuchum continued to resist. In the year 1584, the formidable resistance of Kuchum Khan concluded the defeat and death of Yermak (Karakulak, 2019, p. 289). Another army was once again dispatched to confront Kuchum Khan in the year 1594. After a series of conflicts, it is thought that the struggle of Kuchum Khan ended with the Nogai Horde in 1598 (Atlasi, 1911, p. 173).

Following the period of Russian occupation, there was a notable and precipitous drop in both cities and commercial activities within the region. Remezov depicted the city in his chronicle, which was composed during the latter part of the 17th century. The image displays residential dwellings situated within a tripartite enclosure beside a prominent edifice of greater magnitude relative to the surrounding residences. This particular construction served as the abode of a governing figure who resided within the fortified walls (Remezov, 1880, p. 4). In the 1760s, Johann Peter Falk also conducted a trip to the aforementioned region. Falk described his observations, stating that approximately 20 versts downstream from the Ishim River's mouth, near a square area, there exists a ditch and a rampart measuring 293 sagan in length and 120 sagan in

width.⁴ Present at this location are a stone mosque minaret and a substantial stone dwelling (Polnoe Sobranie Učenih Puteşestviy po Rossii Tom Şestiy Zapiski Puteşestviya Akademika, 1824, p. 396). Based on the available evidence, it can be asserted that inhabitants were absent in the city during that period.

The expeditious occurrence of the city's desertion and destruction transpired. According to the research of Russian historian SF Tataurov, Siberian rulers were solely responsible for managing and regulating trade in the region (Tataurov, 2017, p. 357). T. F. Haydarov suggests that the primary cause was the classification of cities within the Siberian Khanate as trade centres or military-administrative centres, rather than to enhancing their economic capacity and transforming them into permanent settlements. (Haydarov, 2017, p. 39). Nevertheless, historical evidence suggests that commercial activities remained vibrant and city centres continued to flourish throughout the whole of the Kuchum Khan era. The Stroganov family took a significant level of interest in the routes leading to Siberia, Central Asia, and China. Hence, it can be asserted that Kyzyl Tura, akin to several Turkish-Tatar city centres in Siberia, experienced a fall in its populace due to the disintegration of the transportation infrastructure and the concomitant decrease in trade after the Russian settlement in the area. Kyzyl Tura and Chimgi Tura became less important due to trade route changes, while Verkhoturys and Perm became more important (Bahruşin, 1928, p. 79, 94). The population composition of the region underwent notable transformations. This was primarily due to Russia's establishment of new urban centres and the development of transit networks and systems that were strategically linked to its objectives. During the period spanning from the late 16th century to the early 18th century, the region witnessed an influx of Russians who established permanent settlements. (Vilkov, 1990, p. 274).

Conclusion

The first conclusion that can be drawn regarding the history of Kyzyl Tura is that it was politically motivated. Kyzyl Tura, a significant city under the Khanate of Sibir, held considerable political and economic significance over a certain period. It is likely that Kyzyl Tura was established prior to Genghis Khan's rule, around the 11th or 12th centuries. The Taibuga dynasty was probably an independent local dynasty. Following the reign of Genghis Khan, the Taibuga dynasty maintained control over the region of Kyzyl Tura and its environs for a considerable period. Subsequently, there was a notable escalation of political tensions in the region, leading to frequent changes of rule. Subsequently, the city fell under the control of the Khanate of Sibir; however, with Russia's occupation of the region, it was ultimately abandoned.

Additionally, it is possible to derive certain economic consequences. Drawing from the case study of Kyzyl Tura, it can be argued that trade served as the main source of income in the region. Despite the existence of pre-existing economic activities, Emir Timur's military expeditions caused a noticeable shift in trade in favour of the northern regions. As a result, there was a notable increase in logistical endeavours to guarantee

⁴ Here, verst and sagan are Russian units of measurement, and 1 verst corresponds to 1.066 kilometres and 1 sagan to 2.13 metres.

the continuous movement of international transit commodities. A comprehensive network of roads was successfully established. During the late 16th century, the economic prospects of the region drew the interest of Russia and its commercial community. Consequently, due to Russian occupations, the development of road networks and urban centres came to a standstill. Over time, Kyzyl Tura gradually ceased to be shown in cartographic depictions. Given the expeditious nature of the decline and abandonment process, it is possible to infer that Russia implemented an organised strategy in the aforementioned region. Based on this, it is possible to conclude that Kyzyl Tura was not devastated due to the region's lack of city-planning tradition. The city of Kyzyl Tura managed to sustain its existence for an extended period of almost four centuries, despite its complex political circumstances, due to its adherence to this unique tradition.

Sources

- Acar, S. (2016). Sibir Hanlığı. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu (Ed.), in *Avrasya'nın sekiz asrı Çengizoğulları* (p. 388-406). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aka, İ. (2017). *Timur ve devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2011). Tarkan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 40, s. 19-20). İstanbul: İSAM.
- Alan, H. (2020). *Bozkırdan cennet bahçesine Timurlular*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Arslantürk, H. (2020). Sibir hanlığı tarihinin inşasında bir kaynak tahlili: Stroganov Kroniği. Mehmet Alparı, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed.), in *Genel Türk Tarihi Kaynakları* (p. 339-348). Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Atalay, B. (Ed.). (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi* (C. I-III). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atlasi, H. (2011). *Sibir tarihi*. Kazan: Umid Elektro-Tipografiya. 1911.
- Bahruşin, S. V. (1928), *Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv.* Moskva: İzdanie Sabaşnikovih.
- Baypakov, K. M., Kozıbayev, M. K., Kumekov, B. E., Pişulina, K. A. (1997). *İstoriya Kazahstana (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*. T. 2, Almatı: Atamura.
- Boyarşinova, Z. Y. (1967). *Zapadnaya Sibir nakanune prisoedineniya k Rossii*, Tomsk: İzdatelstvo Tomskogo Universiteta.
- Dançenko, E. M. (2008). K Harakteristike istoriko-kulturnoy situatsii v srednem priirtşye na rubeje rannego jeleznoğo veka i Srednevekovya. in *Problemi Bakalskoy Kulturi: Materialı Nauçno-Praktičeskogo Seminara po Problemom Bakalskoy Kulturi* (45-60). Çelyabinsk: İzdatelstvo Rifey.
- Ebülgazi Bahadır Han (2020). *Şecere-i Türk*. (A. Acaloğlu, transl.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Evirgen, D. and Evirgen, C. (2017). *Polatlı Kırım Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Öncü Yayınları.
- Fayzrahmanov, G. L. (2007). *İstoriya zapadnoy Sibiri*. Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzatelstvo.
- Fischer, J. E. (1774). *Sibirskaya istoriya s samago otkritiya Sibiri do zavoevaniya sey zemli Rossiyskim orujiem*, Sankt Peterburg: İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Gömeç, S. Y. (2018). Sibiry'a'da Türk kültürüne dair izler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118(232), 143-154.
- Grousset, R. (2011). *Stepler imparatorluğu*. Halil İnalçık (Transl.). Ertuğrul Tokdemir, Mustafa Dönmez (Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hamidullin, S. İ. (2016). Oçerk İstorii Başkirskih Rodov Koşso (Kuşçi) Sızgi i Upey, B. A. Aznabayev, M. N. Farşatov, F. A. Nadrşina (Ed.), in *İstoriya Başkirskih Rodov Koşso Sızgi Upey* (T. 18, 20-87). Ufa: Kitap.
- Haydarov, T. F. (2017). Goroda i dorogi gosudarstva Şibanidov. D. N. Maslyujenko ve S. F. Tataurov (Ed.), in *İstoriya Ekonomika i Kultura Srednevekovih Tyurko-Tatarskih Gosudarstv Zapadnoy Sibiri* (36-40). Kurgan: İzdatelstvo Kurganskogo Gosudarstvennoğo Universiteta.

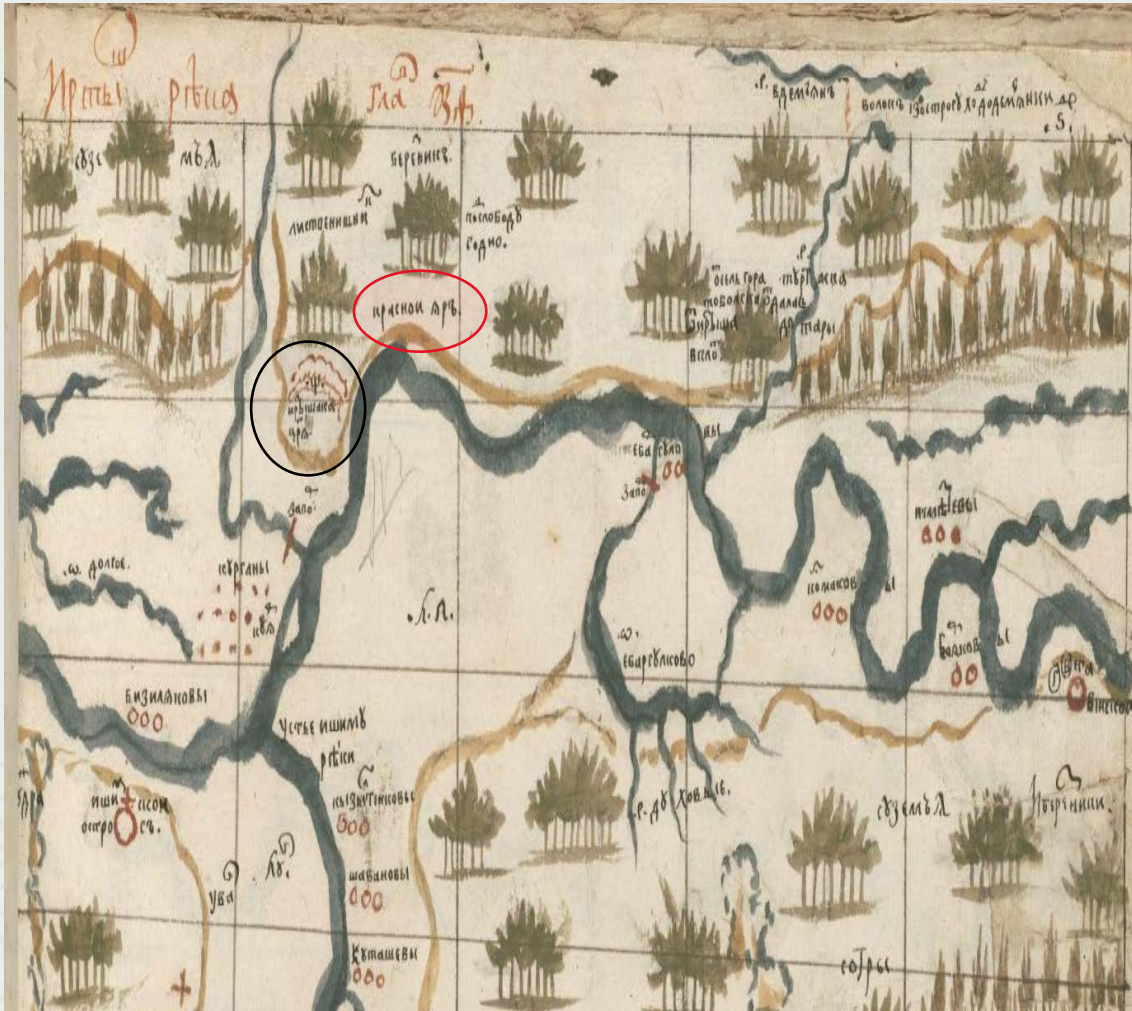
- Hudûdü'l Âlem.* (2020). Abdullah Duman, Özkan Ağarı (Ed.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İshakov, D. M. (2018). Klanovaya struktura, in *Tyumenskoe i Sibirskoe hanstvo* (75-82). Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta.
- Kafalı, M. (1970). Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda hanlıkları. *Tarih Dergisi*, 24, 59-68.
- Karakulak, M. (2019). Haydut ve devlet: Yermak'ın Batı Sibiryaya seferi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 27, 273-296.
- Karakulak, M. (2020). Sibiryaya'da Ruslar: Remezov kroniği ve Sibir hanlığı tarihi anlatısı, Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed.), in *Genel Türk Tarihi Kaynakları* (225-239). Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2019). Sibir hanlığı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ek-2, 505-506). Ankara: İSAM.
- Kızlasov, L. S. (1992). *Pismennye izvestiya o drevnih gorodah Sibiri*. Moskva: İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Koblova, E. Y. (2010). İşimskoe hanstvo v istočnikah i istoriografii. *Srednevekovie Tyurko-Tatarskie Gasudarstva*, 2, 36-40.
- Kumekov, B. E. (2013). *Arap kaynaklarına göre IX-XI. asırlarda Kimek devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurat, A. N. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki Altın Ordu Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Kuun, C. G. (Ed.). (1880). *Codex Cumanicus*. Budapeşte.
- Maslyujenko, D. N. (2008). *Etnopolitičeskaya İstoriya lesostepnogo pritobolya v srednie veka*, Kurgan: İzdatelstvo Kurganskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Matveyev, A. V. (2018a) Puti soobşeniya i trgovlya. in *Tyumenskoe i Sibirskoe Hanstvo* (159-172), Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta.
- Matveyev, A. V. (2018b). Goroda i gorodki. in *Tyumenskoe i Sibirskoe Hanstvo* (185-203), Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta.
- Matveyev, A. V. and Tataurov, S. F. (2010). Karta Sibirskogo hanstva: političeskoe, ekonomičeskoe i etničeskoe Napolnenie, *Srednevekovie Tyurko-Tatarskie Gasudarstva*, 2, 57-64.
- Matveyev, A., V. and Tataurov, S. F. (2011). Puti soobşeniya Sibirskih hanstv. *Vestnik Omskogo Universiteta*, 3, 95-101.
- Matyuško, İ. V. (2013). Pogrebalnyy obryad kočevnikov XI-XIII.vv. stepnogo priuralya. in *Tyurkskie Kočevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsı...)* (101-121). Kazan: İhlas İzdatelstvo.
- Mesudi. (2004). *Murûc Ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (A. Batur, ed.). İstanbul: Selenge Yay.
- Miller, G. F. (1937). *İstoriya Sibiri I*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Mollova, M. (1996). Nouvelle interpretation linguistique des devinettes esoteriques du Codex Cumanicus. *Oriens*, 193-158.
- Nebolsin, P. İ. (1846). *Pokorenie Sibiri*. Sankt Peterburg: İzdatelstvo Glazunovai Komp.
- Nesterov, A. (2007). Tyumenskoe Hanstvo: Gosudarstvo Sibirskih Şeybanidov v XV v. *Uralskoe Vostokovedenie*, 2007, 78-84.

- Okladnikov, A. P. (1968). *İstoriya Sibiri c drevneyshih vremen do naşih dnei tom perviy*. Leningrad: Nauka.
- Okladnikov, A. P. (2009). Tarihin şafağında İç Asya, Denis Sinor (Ed.). in *Erken İç Asya Tarihi* (61-140). İstanbul: İletişim Yay.
- Orkun, H. N. (2011) *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1962). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ötemiş Hacı. (2009). *Çengiz-name*. (İ. Kemaloğlu, ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ötemiş Hacı. (2017). *Kara Tavarih*. (İ. M. Mirgaleyev, E. G. Sayfetdinova, ed.). Kazan: İstitut İstorii im. Mardjani.
- Özkan, M. (2020). Sibir Hanlığı Tarihine dair bir kaynak incelemesi: Yesipov kroniği, Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed.), in *Genel Türk Tarihi Kaynakları* (197-209). Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Özyetgin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûb incelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Parunin, A. V. (2011). Taybugıdı: ot klana k knyajeskoy dinastii, *Sredevekovie Tyurko-Tatarskie Gosudarstvo*, 3, 94-111.
- Poçekayev, R. Y. (2009). *Pravo zolotoy ordı*. Kazan: Fen İzdatelstvo.
- Polnoe sobranie uçernih puteşestviy po rossii tom şestiy zapiski puteşestviya akademika*, 1824, Sankt Peterburg: İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Remezov, S. U. (1697-1711). *Horografiçeskaya Kniga Sibiri*.
- Remezov, S. U. (1880). *Kratkaya Sibirskaya letopis (Kungurskaya)*. Sankt Peterburg: Tipografiya F. G. Eleonskago i Ko.
- Sabitov, J. M. (2020). Etnogenetiçeskaya istoriya Kimakov v. IX-XII. vekah, in *Materiali IV. Vserossiyskoy (Natsionalnoy) Nauçnoy Konferentsii* (138-142). Kurgan.
- Safargaliyev, M. G. (1960). *Raspad zolotoy ordı*. Saransk: Mordovskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Sever, Z. (2020) Semen Ulyanoviç Remezov'un Sibiry atlası (Çertejnaya Kniga Sibiri), Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed.), in *Genel Türk Tarihi Kaynakları* (283-293). Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sibirskiya letopisi*. (1907). Sankt Peterburg: İzdanie İmperatorskoy Arheografiçeskiy Kommissii.
- Sibiry kronikleri I Yesipov kroniği*. (2020). Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever, Harun Arslantürk (Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibiry kronikleri II Stroganov kroniği*. (2020). Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever, Harun Arslantürk (Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibiry kronikleri III Remezov Kroniği*. (2020). Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever, Harun Arslantürk (Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Soenov V. İ. and Trifanova C. V. (2013). *İstoriya Altaya*, Gorno-Altaysk: GAGU.
- Stepanova H. F. and Polyakov, A. V. (2010). Afanasevskaya kultura: İstoriya izuçeniya i sovremennoe sostayanie, in *Afanasevskiy Sbornik: Sbornik Nauçnyy Statey* (4-15), Barnaul: Azbuka.

- Sümer, F. (2011). Tatarlar, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (XL, s. 168-170). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Svyatko, S., Mallory, J., Murphy, E., Polyakov, A., Reimer, P., Schulting, R. (2009). New radiocarbon dates and a review of the chronology of prehistoric populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia. *Radiocarbon*, 51(1), 243-273.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Taşağıl, A. (2018). *Göktürkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tataurov, S. F. (2017). Arheologičeskie pamyatniki Sibirskih hanstv poisk markerov, gosudarstvennosti, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, 5(2), 352-362.
- Thomsen, V. (2011). *Orhun yazıtları araştırmaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, Z. V. (1942). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (2020). *Başkurtların tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tombuloğlu, T. (2020). Timurlu devletinde yapılan ittifak evlilikleri. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 4(2), 322-334.
- Tomilov, N. A. (1981). *Tyurkoyaziçnoe naselenie zapadno-Sibirskoy ravnini v kontse XVI-pervoy četvyorti XIX. vv.* Tomsk: İzdatelstvo Tomskogo Universiteta.
- Topsakal, İ. (2017). *Sibirya tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ünal, F. (2015). Çarlık döneminde Rusların Sibirya araştırmaları. *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(41), 613-647.
- Vilkov, O. İ. (1990). *Oçerki Sotsialno-ekonomičeskogo razvitiya Sibiri kontsa XVI-naçala XVIII v.* Novosibirsk: Nauka.
- Vorotintsev, L. V. (2019). Severnyy transkontinentalnyy torgoviy put v Mongolskuyu epohu (XIII-XV vv.), *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya*, 69, 19-26.
- Yolsever, U. (2021). Kazak Hanlığı'nın kuruluşu evresinde doğu Deşt-î Kıpçak'ın Siyasi durumu üzerine. *ESOGÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 619-627.
- Yıldırım, E. (2020a). En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 28-37.
- Yıldırım, E. (2020b). *Türk bozkır kültürünün doğuşu Andronovo kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, E. (2020c). Türk etnogenezi meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki kültürler üzerine bir değerlendirme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(2), 447-458.
- Yüksel, M. Ş. (2021). *Timurlularda din-devlet ilişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zıkov, A. P., Kosintsev, P. A. and Trepavlov, V. V. (2017). *Gorod Sibir-Gorodişe isker*, Moskva: Nauka-Vostoçnaya Literatura.

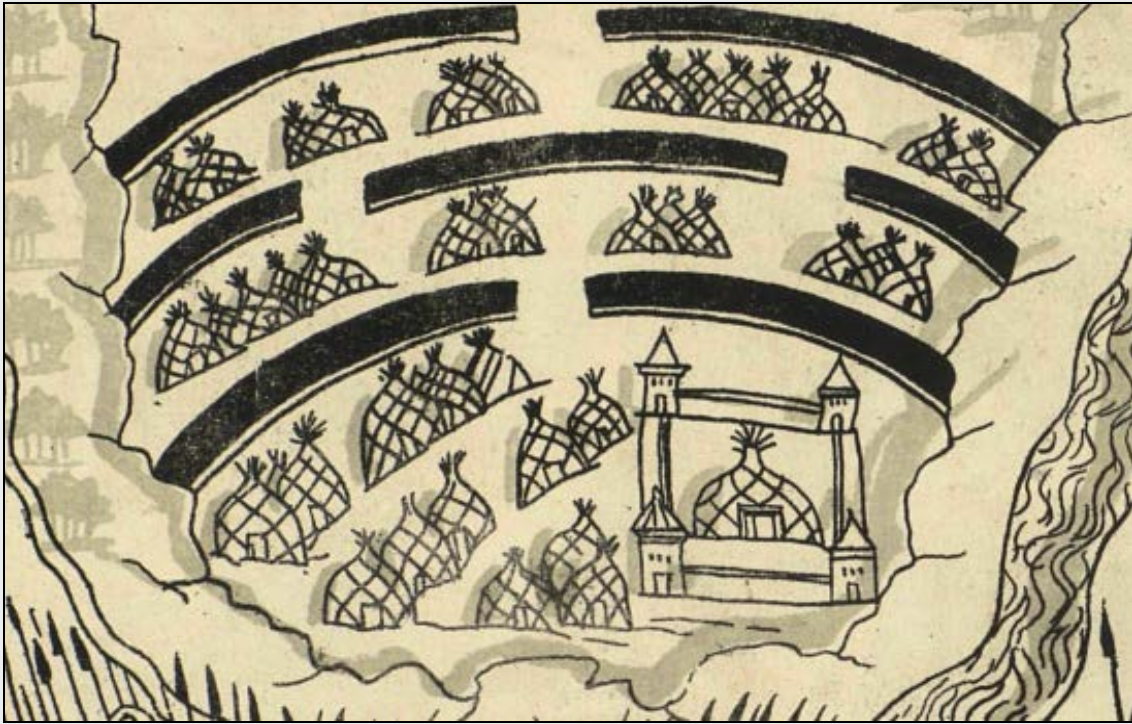
Appendix

Appendix 1: Irtishak (Inside Black Circle) and Krasny (Kyzyl?) Yar (Inside Red Circle) on the Remezov Map

(Remezov, 1711, p. 87)

Appendix 2: Remezov's Depiction of the Kyzyl Tura

(Remezov, 1880, p. 4.)

Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi

Administrative and Financial Decline of the Khârizmshâhs in the Time of Jalâl al-Dîn Mengüberdi

Abdullah BURGU *

Öz

Dönemin kroniklerinin verdiği bilgiler ve klasik anlayışa göre Hârizmşahlar Devleti özellikle Moğollarla yapmış oldukları mücadeleler neticesinde yıpranmışlardır. Nihayetinde de Anadolu'ya kadar gelerek 627/1230 yılında Türkiye Selçukluları ile Yassıçemen önlerinde karşılaşmışlar ve bir daha toparlanma şansını yitirmişlerdir. Hâlbuki Hârizmşahları çöküşe sürükleyen esas sebeplerin başında bürokratik geleneğin zayıflaması ve mali sistemin bozulması gelmekteydi. Nitekim Hârizmşahların Orta Çağın en önemli ve hareketli kavşak noktasında kurulup, ticari ve zirai mali imkânlarla sahip bir devlet oldukları bilinmektedir. Söz konusu imkânların yitirilmesi ve idari sistemin suistimallerle yıpratılması neticesinde güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. Diğer yandan Celâleddin Hârizmşah'ın etrafında ilişki ağlarını yönlendirebilecek bir nüfuza sahip devlet adamları ve emirler yer almışlardır. Yıkılışa giden süreçte devlet adamlarının hırs ve iç çekişmelerini bulmak mümkündür. Bu çalışma Hârizmşahlar Devletinin son dönemlerinde vezaret, mali dîvânlar ve kâtiplerin sebep olduğu idari krizleri ve mali sistemin bozulmasından dolayı yaşanan aksaklıkları incelemeyi amaçlamaktadır. Nitekim Hârizmşahları içeren günümüz çalışmalarında idari ve mali gerileyiş süreci neredeyse hiç ele alınmamıştır. Hatta İbrahim Kafesoğlu, Hârizmşahlar üzerine hazırladığı monografisinde bu durumun ihmal edildiğini itiraf etmektedir. Araştırmada çağdaş müelliflerin verdiği bilgiler doküman analizi metoduyla yorumlanacak, özellikle Celâleddin Hârizmşah'ın etrafında şekillenen yıkılış süreci prosopografik tahlile tabi tutulacaktır. Gerektiğinde modern araştırmaların konuyla ilgili kısmi değerlendirmelerine de başvurulacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr. Selçuk
University Faculty of Letters
Department of History
aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Harezmşahlar, Celâleddin Hârizmşah, Yassıçemen, Vezir, Kâtip.

Abstract

According to the classical understanding and the information of the chronicles of that time, the state of Khârizmshâhs was worn out mainly by the battles with the Mongols. Finally, they came to Anatolia and met the Seljuks of Turkey before Yassıçemen in 627/1230 and lost their chance to recover. However, the main reasons for the collapse of the Khârizmshâhs were the weakening of the bureaucratic tradition and the deterioration of the financial system. It is known that the Khârizmshâhs were a state located at one of the most important and active junctions of the Middle Ages and had financial opportunities for trade and agriculture. Due to the loss of these opportunities and the deterioration of the administrative system with abuses, they began to lose their power. On the other hand, there were statesmen and emirs around Jalâl al-Dîn Khârizmshâh who had

Başvuru/Submitted: 16/05/2023

Kabul/Accepted: 02/01/2022

the power to direct the networks of relations. The greed and internal conflicts of the statesmen can be found in the process that led to the collapse. The purpose of this article is to examine the administrative crises caused by the vizierate, the financial councils and the scribes, and the disruptions caused by the deterioration of the financial system in the last periods of the Khārizmshāhs state. In fact, the administrative and financial regression process has almost never been discussed in contemporary studies on the Khārizmshāhs. İbrahim Kafesoğlu even admits that this situation was neglected in his monograph on the Khārizmshāhs. In the study, the information provided by contemporary authors is interpreted using the method of document analysis, and in particular, the process of decay shaped around Jalāl al-Dīn Khārizmshāh is subjected to prosopographic analysis. If necessary, partial evaluations of modern research on the subject are also consulted.

Keywords:

Khārizmshāhs, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, Yassıçemen, Vizier, Scribe.

Makale Bilgileri

Atıf: Burgu, A. (2024). Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 69-85.
Doi: 10.21563/sutad.1297973

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Burgu, A. (2024). Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 69-85.
Doi: 10.21563/sutad.1297973

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Celâleddin Hârizmşah'ın devletin idaresini ele aldığı zamanlarda Hârizmşahlar ülkesinin büyük bir kısmı Moğol istilasına uğramış, sabık Hârizmşah¹ sultanları tarafından tesis edilen siyasi birlik dağılmıştı. Buna bağlı ekonomik ve sosyal istikrarsızlığın olumsuz sonuçları iktidar boşluğundan dolayı bütün ülkede hissedilir bir şekilde idari yapı ve mali sistemde yaşanmıştı. Celâleddin Hârizmşah'ın 617/1220 yılında devletin başına geçmesiyle hızlı bir toparlama sürecine girilmiş, yeni sultanın yaptığı atamalar ve çevresine verdiği güven neticesinde eski devlet adamları ve beyler onun etrafında yeni bir canlanma dönemi başlatmışlardı. Celâleddin Hârizmşah'ın 629/1231 senesine kadar sürecek olan saltanatının ilk beş senesi bir anlamda siyasi, idari ve mali toparlanma sürecine ayrılmış, son saltanat yılları tekrardan yıkıcı bir mahiyette iç ve dış meselelerin gölgesinde geçmiştir.

Celâleddin Hârizmşah'ın hanedan üyeleri ve Moğollara karşı vermiş olduğu mücadelelerle yeniden ve büyük bir gayretle toparladığı Hârizmşahlar Devleti, iç isyanlar, suistimaller ve devlet adamları arasındaki muhteris rekabetlerden dolayı ciddi bir gerileyişle yüz yüze kalmaktan kurtulamamıştır. Dönemin en önemli vekayinâmesini kaleme alan ve Celâleddin Hârizmşah'ın maiyetinde uzun yıllar görev yaptığından dolayı birçok hadiseye detaylarıyla vakıf konumundaki Muhammed b. Ahmed Nesevî (ö. 647/1249-50) Hârizmşahların çöküşünü canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Tabakât/biyografi türündeki eserinde, Celâleddin Hârizmşah'ın mücadeleleri ve zaferlerinin etrafındaki devlet adamları tarafından nasıl itibarsızlaştırıldığını mufassal bir biçimde kaydetmiştir. Dolayısıyla mezkûr müellifin ve ondan sonra gelen muahhar tarihçilerin kayıtlarından idari ve mali bozulmanın ana sebeplerini ortaya çıkarmak mümkündür.

Bu makalenin hipotezi, Hârizmşahların yıkılışıyla ilgili genel kabulün aksine mali-idari bozuklukların daha etkili bir unsur olduğu iddiasını taşımaktadır. Hârizmşahların esas çöküş süreçleri ve tarihten silinme nedenleri, Moğollar veya Türkiye Selçuklu-Eyyübî ittifakına karşı yaptıkları savaşlar olmayıp, idari yapının bozulması ve mali yönetimdeki aksamalardır. İç bünyenin zayıflamasıyla ve siyasi dengenin yitilmesiyle, Celâleddin Hârizmşah'ın büyük meydan savaşlarında dahi başarısızlıkla sonuçlanan bir çıkmaza girildiği görülecektir.

1. Hârizmşahların İdari Yapısı ve Mali Kaynakları

Hârizmşahlar diğer Türk-İslam devletlerinde görülen teşkilat yapısına ve idari makamlara sahiptiler. Hükümdarın hemen altında tam bir yetkiyle (vezâret-i tevfi) vezirler bulunmakta; bürokrasi divânlar aracılığıyla işlemekteydi. İdari mekanizma içerisinde maliye, yazışma (resail ve inşâ) ve askeri divânlardan sorumlu kâtipler çalışmaktaydılar. Ordu kumandanlarının yanı sıra hanedan üyelerinin oluşturduğu beyler, kendi birlikleriyle savaş ve seferleri yönetmekteydiler. Saray içerisinde ise protokollerden ve kabullerden sorumlu hâcibler görev almaktaydılar. İktisadî

¹ Hârizmşah kavramı erken İslâmî dönemde fetihler sonucunda bölgenin idarecilerine verilmiş bir unvandı. Hatta Belâzürî (ö. 279/892-93), Hârizm hükümdarını "Hârizm Meliki" (ملك خازم) adıyla anmıştır (Belâzürî, 1988, s. 406; Özbayraktar, 2023, s. 1065-1066).

faaliyetlerin yürütülmesinde vezir ve maliyeden sorumlu kâtiplerin yanı sıra özellikle Harezm ve Irak gibi büyük eyaletlerde amiller görevlendirilmişti. Tabi beylerin ve diğer mahalli hanedanların yıllık belirlenen vergilerinin toplanılması amacıyla vergi memurlarının görevlendirildiği de bilinmektedir. Nitekim Nesevî, kendisinin bu tür görevlerle birçok şehir ve kaleye gittiğini yazmıştır. Diğer yandan eyalet vezirliği adıyla bilinen idareciler, yetki ve mahiyeti bilinmemekle birlikte Irak, Horasan, Harezm ve Azerbaycan gibi eyaletlerde söz sahibi olmuşlardır (Gürbüz, 2005, s. 189). Fakat bu vezirlerin esas faaliyetlerini aşağıda belirtileceği üzere siyasi olaylara müdahalelerinde görmek mümkündür.

Hârizmşahlar Devleti'nde mali sistemin dinamiklerinde ise Orta Çağ'ın tipik iktisadî yapısına benzer faaliyetlerle karşılaşmaktadır. Buna göre, ziraat ve ticaret potansiyelleriyle oldukça bereketli ve mamur şehirlere sahip olan (Gürbüz, 2005, s. 201) Hârizmşahların gelir kaynakları savaşlarda ele geçirilen ganimet, tabi beylerden alınan vergiler, ticaret gelirleri ve ziraat vergilerinden müteşekkildi (Nesevî, 2021, s. 44; Korykoslu Hayton, 2015, s. 36). Bununla birlikte Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından beri emirlere ve komutanlara çeşitli bölgeler genellikle gelirlerin üçte birinin devlet hazinesine gönderilmesi şartıyla mukataa yani ikta olarak tevcih edilmekteydi. Nitekim Sultan Muhammed b. Tekiş (ö. 617/1220), Bağdat üzerine yürüdüğünde şehri mukataalara ayırmış ve bunları kime vereceğine kadar belirlemiştir (Nesevî, 2021, s. 41-42). Bu nedenle Tekiş b. İl-Arslan'dan (ö. 596/1200) Sultan Muhammed b. Tekiş'e çok sayıda mal ve hazine intikal etmiş, böylece Hârizmşah hazinesi zenginleşmişti. Neredeyse bütün Türkistan'a hâkim olup, Hindistan içlerine kadar ilerleyen ve ülkesini müreffeh bir hale getiren Sultan Muhammed b. Tekiş'in ünü o kadar artmıştı ki kendisine "*İskender-i Sâni*" elkabı verilmişti (Cüveynî, 2013, s. 302; Kazvinî, 2018, s. 394; Şebânkâreî, 2021, s. 108-109, 110).

Hârizmşahların son kudretli sultanı Celâleddin Hârizmşah zamanında da (617-1220/629-1231) yaklaşık on yıl boyunca bu uygulamalar ve mali politikalar devam etmiş, hatta Alamut İsmâîlilerinden de yıllık muayyen bir miktar vergi alınmıştır. Nitekim Alamut'tan senelik 100.00 dinar gönderilmesine dair anlaşmanın yapıldığı kayıtlarda görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 205). Özellikle Ahlat'ın ele geçirilmesiyle birlikte çok sayıda ganimet alınmış ve bunlar Celâleddin Hârizmşah'ın hazinesini doldurmuştur (Cüveynî, 2013, s. 375-376). Ziraatla ilgili yeni adımlar atılmış, özellikle verimi yükseltmek maksadıyla Azerbaycan'da Şarkî, Fahrî ve Nizamî adlarının verildiği yeni sulama kanalları dahi açılmıştır (Nesevî, 2021, s. 168-169).

Hârizmşahları, diğer Türk-İslâm devletlerinden ayıran önemli özellik arasında değerli madenler ve taşların daha yoğun bir biçimde kullanılmış olması gelmekteydi. Hârizmşahlar için her zaman değerli taşlar önemli bir nesne olarak merkezi hazinenin en ciddi gelir kaynakları arasında yer almıştır. Sultan Muhammed b. Tekiş, Cengiz Han'ın (ö. 624/1227) yakın adamlarından Keşlu Han'ın Hitay Hanı Kur Han'ı Kaşgar yakınlarında bozguna uğratması üzerine gönderdiği elçi vasıtasıyla ondan ele geçirdiği değerli eşyaları şu şekilde istemiştir: "...suretle hazinesinde bulunan bütün kıymetli taşları ve değerli şeyleri bana gönderecek" (Nesevî, 2021, s. 30). Nitekim Celâleddin Hârizmşah zamanında yakut, inci ve Bedehşân lalı gibi değerli taşların hazinede

muhafazasına ve ileri gelen devlet adamlarının kişisel hazinelerinde bulunuyor olmasına dair kayıtlar, verilen önemi göstermektedir.

Ayrıca merkezi hazinenin gelirlerini oluşturan kalemler içinde, bazı durumlarda cezalandırma yöntemiyle devlet adamlarına müsadere uygulandığına dair malumatlara da rastlanılmaktadır. Mesela 625/1227-28'de Gürcistan üzerine bir kez daha sefere çıkan Celâleddin Hârizmşah, muhtelif Gürcü hükümdarlarının ittifakına karşı devlet adamlarının görüşünü sormuştu. Asker sayılarının az olduğunu belirten veziri Şerefülmülk'e hiddetlenmişti. Vezir ise kendini affettirebilmek maksadıyla 50.000 dinar vermek zorunda kalmıştı (Cüveynî, 2013, s. 368). Ayrıca 626/1228 yılında Tebriz'i kendine başkent yapan Celâleddin Hârizmşah, aynı sefer esnasında Tebriz veziri Nizameddin ve ağabeyi Şemseddin Tuğrai'nin isyan ettiğini öğrenmişti. Hemen başkentine dönen Celâleddin Hârizmşah, Nizameddin'i katlettirip, Şemseddin'e ise 100.000 dinar para cezası vermiştir. Ancak bir müddet sonra işin aslının Vezir Şerefülmülk ve adamlarının bir iftirası olduğu anlaşılmıştır. Müsadere parasının ise ancak 30.000 dinarı devlet hazinesine intikal etmiştir (Nesevî, 2021, s. 114; Taneri, 1993, s. 61). Ayrıca müsadere uygulanan bir olay daha yaşanmış, Irak'ta vezâret görevini yürüten Şerefüddin Aliyyü't-Tefrişî, hakkındaki halk tarafından Celâleddin Hârizmşah'a yapılan şikâyetleri affettirmek maksadıyla hazineye 100.000 dinar vermiştir (Nesevî, 2021, s. 129).

Devlet adamlarının ve diğer idarecilerin takdim ettiği hediyeler de merkezi hazinenin bir gelir kaynağı olarak yerini almıştır. Celâleddin Hârizmşah, İsfahan'a gittiği 621/1224 senesinde, Fars atabeyi Sad'ın kızıyla yaptığı evliliğin bir neticesi olarak İsfahan hazinesi kendisine verilmiştir. Şiraz'a doğru hareket eden Celâleddin Hârizmşah'a, Yezd emiri bağlılık bildirerek, hazinesini dolduracak hediyeler sunmuştur. Ayrıca Irak eyaletini kardeşi Gıyaseddin'den aldığı aynı yıl içerisinde neredeyse tüm tabilerden mal ve para gelmeye başlamıştır (Nesevî, 2021, s. 101, 103).

Diğer yandan nüfus ve beşeri unsurların mali sisteme katkısı sürekliliğini korumuştur. Özellikle olağanüstü durumlarda peşin vergi tahsiline veya tam tersi halkın zor duruma düşmesinin engellenmesi maksadıyla erteleme yapılmıştır. Otrar Hadisesi'nden sonra (615/1218) olduğu gibi bazı durumlarda da halktan vergilerin peşin tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir. Hatta bir yıl içerisinde üçünde defa vergi tahsili gerçekleştirildiği durumlar da görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 55).

2. İdari Anlaşmazlıklar ve Muhalefet

Hârizmşahların en parlak devirlerinin içinde bile devlet adamlarının rekabetinden dolayı devleti yıpratıcı süreçlere girilmiştir. Mesela tüm Türkistan'ın kaderini değiştiren Otrar Hadisesi'nin yaşanmasını tetikleyen ve Sultan Muhammed b. Tekiş'in dayızadesi olan İnal Han, planladığı komployla Moğol tacirlerin öldürülmesini sağlamıştı (Nesevî, 2021, s. 54; Cüzcânî, 2015, s. 136-137). Sultan Muhammed b. Tekiş, Türkan Hatun'un akrabalarından müteşekkil kumandanlara güvenmemiş, onların sürekli Moğollarla işbirliği yapmalarından şüphe duymuştur (Barthold, 1990, s. 444). Celâleddin Hârizmşah, idareyi ele aldıktan sonra etrafındaki devlet adamlarının çoğunluğu babası zamanında endişe duyulan kimseler olması sebebiyle aynı tedirginlikler yaşanmış ve Celâleddin Hârizmşah bu konuda ilk muhalefeti babasının

ölümüyle yaşamıştır. Etrafındaki kimselerin muhalefetinden dolayı bir müddet boyunca tahta çıkamamış ve cülus töreni gerçekleştirilmemiştir.

Celâleddin Hârizmşah saltanata kavuştuğunda idari ve bürokratik krizler bizzat kendi akrabaları tarafından çıkarılmıştır. Mesela babaannesi, Kıpçak Kadir Han'ın soyundan dirayetli ve gururlu bir hanım olarak tasvir edilen (Cüzcânî, 2015, s. 130, 139) Türkan Hatun, (ö. 630/1232) Cengiz Han'ın yanında esir tutulduğu esnada hizmetlisi Bedrüddin Hilal'in "*Haydi kaçalım! Celâleddin'e sığınalım, bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz.*" şeklindeki kaçma teklifine, "*Asla, ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Azlağ ve Akşah'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Cengiz'in cariyesi olmayı tercih ederim.*" diyerek Celâleddin Hârizmşah'a muhalefetini ilan etmişti (Nesevî, 2021, s. 60). Bu şekilde vuku bulan ve esasında Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından itibaren sürekliliğini koruyan aile içi ana-oğul/büyükanne-torun rekabeti Hârizmşahların idari yapısında ciddi sarsıntılara neden olmuştur (Taneri, 1993, s. 39). Yeni sultanın ve devletin çeşitli eyaletlerinde idarecilik yapan şehzadeler neredeyse tüm enerjilerini birbirleriyle mücadeleye harcamışlardır. Dolayısıyla siyasi bir bütünlükten yoksun görünüm Moğolların istilalarının önünü açıp, alanını genişletmiştir. Nitekim Celâleddin Hârizmşah'ın Moğollarla ilgilenmeyi bırakmasına rağmen iç meselelerden faydalanmak isteyen Moğolların dikkati hâlâ onun üzerinde kalmıştır (Roux, 2006, s. 301).

Ayrıca Şehzade Uzlağ ile Tuşi Pehlivan (Kutluğ Şah) ve onlara tabi devlet adamları Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamak için bir çaba yarışına girmişlerdi. Hatta bu iki şehzade, Celâleddin Hârizmşah'ı öldürmek için planlama yaptıklarının haberi İnanç Han tarafından kendisine bildirilmiş ve önlem almak zorunda kalmıştır. Buna rağmen o, Uzlağ ve Akşah'a Moğollar karşısındaki hezimetlerinden sonra dahi Nişabur yakınlarındaki bir kaleyi ve mukataasını bağışlamıştır (Nesevî, 2021, s. 74-75; Barthold, 1990, s. 457; Taneri, 1993, s. 45). Sultan Muhammed b. Tekiş'in saltanata dair vasiyetinin² hilafına gerçekleşen teşebbüsler nedeniyle Celâleddin Hârizmşah'ın cülus ve tahta çıkma töreni gecikerek yerine getirilmiştir. Nitekim Hindistan'dan döndükten sonra tahtına kavuşabilmiştir. Ayrıca tarafgirlik yapan yetişmiş devlet adamları ve beyler, ya saltanat kavgasında canlarını yitirmişler ya da sürgün ve hapis gibi cezalandırmalarla görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Böylece idari kadrolar ve dîvânlar ehil olmayan kimseler eline bırakılmıştır.

Devlet adamlarının sıklıkla komploya başvurarak rakiplerini gözden düşürmeye çalıştıkları ve çoğunlukla bunu başardıkları bilinmektedir. Örneğin Ahlat'ı aldıktan sonra haremîni veziri Şerefülmülk'e emanet eden Celâleddin Hârizmşah, onun haremîne ve hazinesine dokunduğunu öğrenmiş ve vezirini tedip maksadıyla harekete geçmişti. Bu yüzden Gilan önlerine giderek, Şerefülmülk'ün mallarını yağmalatmış ve

² Muhammed b. Tekiş, Türkan Hatun'un etkisiyle sağlığında Uzlağ Şah'ı kendisine ve devletine varis ilan etmişti. Ancak Hazar Denizi'ndeki Abeskün Adası'na sığındığı esnada yanında bulunan Celâleddin Mengüberdi, Ak Sultan ve resmi veliaht Uzlağ Şah ve beraberlerindeki devlet maiyetine ölmeden önce Celâleddin Mengüberdi'nin etrafında birleşmelerini tavsiye ederek, yeni veliaht olarak onu göstermiştir (Kafesoğlu, 1983, s. 283; Barthold, 1990, s. 457).

kendisini hapsedirmiştir. Vezir tutuklu kaldığı hapiste ölmüş ve sonradan bu hususta masum olduğu ortaya çıkmıştır (Cüveynî, 2013, s. 379). Dolayısıyla bu olayın veziri gözden düşürmek amacıyla planlanan bir komplo olduğu görülmektedir.

Devlet adamlarını bertaraf etmenin en kısa ve etkili yolu olarak suikast ve cinayetler işlenmiştir. Celâleddin Hârizmşah'ın daha bir şehzadeyken devletin başına getirilmesi kararlaştırıldıktan sonra bir grup devlet adamı onu ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçmişlerdi. Bu planı yine içlerinden biri olan Oğul Hacib, Celâleddin Hârizmşah'a bildirmiş, bu nedenle Celâleddin Hârizmşah tahta çıkmadan Harezm'den ayrılarak, Şadyah'a gitmişti (Cüveynî, 2013, s. 34). Söz konusu teşebbüslerin benzerleri genellikle mukataa ve ihsan dağıtımında kendini göstermiştir.

Celâleddin Hârizmşah'ın kardeşi Gıyaseddin, annesiyle evli bulunan Barak Hâcib tarafından Kirman'da katledilmiş, hatta bu esnada olaya müdahale etmek isteyen Muhammed b. Tekiş'in hanımı da öldürülmüştür (Cüveynî, 2013, s. 394; Cüzcânî, 2015, s. 141). Gıyaseddin'in kendisi de esasında Celâleddin Hârizmşah'ın nedimi Nusret Melik b. Hermil'i katletmişti (Cüveynî, 2013, s. 392; Kazvinî, 2018, s. 397). Devlet adamları arasında cinayetlerin bir bertaraf yöntemine dönüştüğünü bu olaylar üzerinden görmek mümkündür.

Vezir Şerefülmülk, itibar suikastında da bulunmuş ve bu maksatla Nesevî'ye yönelik Celâleddin Hârizmşah nezdinde muhtelif tezviratlar yapmıştır. Hâlbuki eserinden anlaşıldığı kadarıyla bu müellif, hamisi Celâleddin Hârizmşah'a karşı hürmet ve sevgiyle sitayiş dolu ifadeler kullanmaktadır. Ayrıca yanlış anlaşılmanın önüne geçmek maksadıyla harekete geçip, kamuoyunda rahatsızlık uyandıran teşebbüsleri Celâleddin Hârizmşah lehine çevirmeye çalıştığı eserinde açıkça görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 183, 195).

Sadece iktidar ve güç kavgasıyla ilgili meselelerde değil hukukla ilgili makamların tayin işlerinde de komplolara rastlamak mümkündür. Tebriz şehri kadılığı için İzzüddin Kazvinî, kendisine rakip olarak gördüğü Muhammed Tuğra'yi, çeşitli yalanlar ve iftiralarla kötü durumda göstererek, Vezir Şerefülmülk'ün gözünden düşürmüştür. Böylece Vezir Şerefülmülk sayesinde Şaban 622/Ağustos 1225 senesinde Tebriz'e kadı olmayı başarmıştır (Nesevî, 2021, s. 118).

Celâleddin Hârizmşah, etrafında bulunan yakın adamlarının ve kumandanlarının sadakati ve ciddiyeti konusunda da talihsizlikler yaşamıştır. Bu tür durumlar özellikle Moğollara karşı yapılan mücadelelerde kendini göstermiştir. Bir keresinde Cormagon Noyan komutasındaki Moğollarla mücadele etmek maksadıyla istihbarat bilgisi öğrenmek isteyen Celâleddin Hârizmşah, Buku Han komutasındaki bir birliği görevlendirmiştir. Buku Han, Azerbaycan'a gidip ciddi bir tahkikat yapmadan Moğolların bölgeye gelmediği kanaatine ulaşmış ve işin aslını öğrenmeden geri dönerek, Celâleddin Hârizmşah'a Moğolların uzaklarda bulunduğunu haber etmiştir. Ancak Moğol askerleri, tehlikenin uzak olduğunu düşünen Celâleddin Hârizmşah'ın kampının yakınına kadar gelerek onu kuşatmışlardır ve ordusu dağılan Celâleddin Hârizmşah, bu ani baskın karşısında kaçmaktan başka çare bulamamıştır (Cüveynî, 2013, s. 380-383).

Celâleddin Hârizmşah'ın saltanatının son zamanlarında gerçekleşen bir dizi isyan özellikle Azerbaycan bölgesinde idari zafiyetlerden kaynaklanmıştır³. Bölgede malikâne elde eden Vezir Şerefülmülk'ün haksız vergi talebi ve gasp davranışları, Tebriz ve Gence'de halkın isyan etmesinde önemli bir etkene dönüşmüştür. Devlet adamları içerisinde şehzadelikten beri Celâleddin Hârizmşah'ın yanında bulunan ve tahta çıkmasında da etkili olan Vezir Şerefülmülk'ün, Nesevî'nin kaydına göre, Azerbaycan havalisini kendi mülküne geçirme isteğiyle ihanete giriştiği bilinmektedir. Hatta burada atabeylerden bakiye kalan beylerin isyanını önlemek amacıyla görevlendirildiğinde, Erran ve Azerbaycan malikânelerinden kendi malı gibi faydalanmasını şart koşmuştu. Sonradan bu mukataaların gelirlerini her ay kendi hazinesine göndermiştir. İradesini pekiştirmek amacıyla Vezir Şerefülmülk, Celâleddin Hârizmşah'ın Türkiye Selçukluları, Eyyübiler ve Moğollara karşı yenilgisini fırsat bilerek Alaeddin Keykubad ve Melik Eşref'e, Azerbaycan emirliği karşılığında tâbiyet mektupları dahi göndermekten geri kalmamıştır. Celâleddin Hârizmşah için daha da vahimi, vezirinin Türkmen beylerinden Hüsameddin Kılıçarslan'a gönderdiği mektuptu. Vezirin ölümüne sebep olan ve Celâleddin Hârizmşah'ın eline geçen bu mektup, Vezir Şerefülmülk tarafından sultanın harem ve hazinesinin kendi istifadesi için saklanmasını talep edecek kadar hayal kırıklığı içermekteydi (Nesevî, 2021, s. 146-147, 165, 216-217; Taneri, 1993, s. 63-64). Nitekim onun buradaki faaliyetleri ve Hoy'da Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul Şah'ın kızı Melike Hatun'a olan davranışları, Celâleddin Hârizmşah'ın Yassıçemen Savaşına girip, yenilmesine sebep olmuştur (Demirci, 2022, s. 30-31).

Aynı vezirin teşebbüsleriyle Hârizmşahlar ile İsmâîlîlerin münasebetleri de bozulmuştur. 625/1227 yılında Bağdat'a gizli olarak gittiği düşünülen bir Moğol elçisinin tahkikatı bahanesiyle 70 kişilik İsmâîlî tüccar kervanı Vezir Şerefülmülk tarafından tamamen katledilmiştir. Olay İsmâîlî-Hârizmşah ilişkilerini son derece menfi etkilemiş, elçi teatisiyle diplomatik yollar aranmaya çalışılmış ve tacirlerin gaspa uğrayan mallarından ancak 30.000 dinar ile 10 Arap atı iade edilebilmiştir (Taneri, 1993, s. 71-72). Bu olay Otrar Hadisesi'nin bir benzeri olmak bakımından dikkat çekici görünmektedir.

Vezir Şerefülmülk'ün idari bir gerileyişin müsebbibi olmasının altında yatan en önemli sebebin başında, eskiden kendisinin sıradan bir hâciblik görevi yapması gelmektedir. Celâleddin Hârizmşah'ın, daha önceki uygulamaların aksine vezirlik makamına sadece saray protokollerinden sorumlu görevliyi getirmesi (Taneri, 1993, s. 114), ileride yaşanacak sorunların başlangıcını oluşturmuştur. Aynı vezir, diplomasi kurallarını hiçe sayarak, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın elçilerine menfi davranışlar sergileyerek, onları tehdit etmişti. O esnada resmî yazışmalardan sorumlu inşâ dîvânında görev yapan ve Celâleddin Hârizmşah'ın biyografisini yazan

³ Bazı durumlarda da isyanlar mahalli idarecilerin kıskırtmaları sonucu gerçekleşmiştir. Celâleddin Mengüberdi'nin Irak'ı yöneten kardeşi Gıyaseddin'e sığınan çok sayıda emir bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan Atabey Özbek, İsfahanlılarla ettiği muharebelerde Moğollar önünden kaçıp, Gıyaseddin'in ordusuna ilhak olan askerleri isyana teşvik etmiş, hükümete ait ambarlara saldırmış ve halkın işleriyle ilgilenmemiştir (Nesevî, 2021, s. 88).

müellif Nesevî, bu olaya şahit olmuş, vezire sebebini sorduğunda ise “bana getirdikleri hediyeler 2000 dinar tutmaz.” şeklinde muhteris bir cevap almıştır (Nesevî, 2021, s. 191).

Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından itibaren (596-617/1200-1220) merkezîyetçiliğin yerini mahalli idareciliğe bırakması, Celâleddin Hârizmşah’ın sürekli isyanlarla karşılaşmasının esas sebebini oluşturmuştur. Mesela Tacüddin Karnar, Nişabur; Elçi Pehlivan’ın oğlu İltekin, Şiraz ve Beyhak; Hitaylı Şal, Cüveyn, Cam ve Baherz; şihne Nizamüddin, İsferein, şihne Şemsüddin, Salul kalesini almıştı. Nesa’da Nusredüddin Hamza; Ebîverd ve Merv’de Tacüddin Ömer kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Mezkûr emirler birbirinin yanı sıra Hârizmşah şehzadeleriyle de çarpışmışlar ve onları meşgul etmişlerdi (Nesevî, 2021, s. 103-104; Cüzcanî, 2015, s. 132-134).

İndus nehri civarında Moğol Hükümdarı Cengiz ile yapılan büyük bir muharebede ganimet paylaşımından rahatsızlık duyan Hârizmşah beyleri Seyfüddin Buğrak ve Muzafferülmülk birbirine düşmüş, Muzafferülmülk, Kanglı birliklerinin cezalandırılmasına rıza göstermeyen Celâleddin Hârizmşah’a gücenerek yaklaşık 20.000 kişilik Halaç askerleriyle ondan ayrılmıştır. Sonrasında ise bu askerler muharebeyi uzaktan izlemişlerdir. Nihayetinde bu teşebbüslerinin bedelini Moğolların galibiyetiyle birlikte canlarıyla ödemişlerdir (Nesevî, 2021, s. 91-92; Cüveynî, 2013, s. 346, 386-387; Şebânkâreî, 2021, s. 115; Barthold, 1990, s. 467, 471; Taneri, 1993, s. 47-48). Dolayısıyla bu savaşta Celâleddin Hârizmşah yenilmiş, ailesini ve haremmini Moğollara esir düşürmemek için kendi gözünün önünde katlettirmiş ve büyük bir mali krizle baş başa kalmıştır. Çözümü ise Hindistan içlerine çekilip buradaki emirlerden ve meliklerden mal toplamada bulmuştur. Hatta Hint eşkıyalarına baskın yaparak ganimetler kazanmıştı. Mesela Gur sultanlarının gulamlarından Delh meliki Şemsüddin İltemiş, Celâleddin Hârizmşah’a hazine ve hediyeler takdim etmişti. Buradan Erdebil, Rey, Tebriz, İsfahan, Kirman, Tiflis gibi şehirlere gidip hâkimiyetini sağlamlaştıran Celâleddin Hârizmşah, Ahlat’ı kuşatmış ve ele geçirmişti. Ancak bir müddet sonra kardeşi Gıyaseddin Pirşah’ın isyan haberini alıp, sarsılmıştı. Moğollarla bu esnada gerçekleştirdiği savaşı, bu durumun etkisiyle kaybetmiştir. (Şebânkâreî, 2021, s. 115-116; Cüzcanî, 2015, s. 143; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 2011, s. 228; Cüveynî, 2013, s. 349-350).

Celâleddin Hârizmşah, kardeşi Gıyaseddin’in emirlerini kendi tarafına çekmek için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Yeğeni Ebubekir Malik kendisiyle birlikte hareket edeceğini bildirmiştir (Nesevî, 2021, s. 102). Özellikle Celâleddin Hârizmşah’ın yanına kardeşi Gıyaseddin’in yanından ayrılan emirler gelmişti. Bunlar, Hicakan Han, Pehlivan, Orhan, Siper, Takaşiyarok Cenkeci gibi kimselerdi. Mezkûr emirler, Celâleddin Hârizmşah’a Irak üzerine bir sefere çıkılarak, Gıyaseddin’den buranın alınmasını tavsiye etmişlerdi (Nesevî, 2021, s. 95, 97). Burada bazı emirlerin ihtilaf içerisine düşüp farklı fikirler ileri sürdükleri görülmektedir. Cihan Pehlivan Özbek, Hind’de kalıp buranın muhafazasının daha şerefli olacağını bildirmiştir. Fakat Celâleddin Hârizmşah, Irak-ı Acem’e gitmeyi uygun bularak Kirman’a varmıştır (Nesevî, 2021, s. 98).

Moğollarla işbirliği yapmaktan çekinmeyen emirler, istihbarat sızdırma yolunu tercih etmişlerdir. Mesela Nesa civarındaki Neşçivan mukataasının mutasarrıfı Ebü'l-Fetih anlaşma yapmanın yanında Moğollara istihbarat bilgisi de vermekten geri durmamıştır. Nihayetinde Nesa emiri tarafından Moğollarla birlikte o da öldürülmüştür (Nesevî, 2021, s. 80-81). Yine, Gıyaseddin tarafından Kirman'ın yönetimi verilen Barak Hacib itimat kazanmış olsa da, emirlerden Orhan tarafından tutuklanıp, Kirman'ın Hârizmşahlar tarafından ilhak edilmesini söylenmişti. Buna karşın, Vezir Şerefülmülk, onun ilk itaat eden bey olduğunu belirterek, bu teşebbüse mani olmaya çalışmıştır (Nesevî, 2021, s. 101). Buna rağmen Barak Hacib hem Celâleddin Hârizmşah'ın kardeşi Gıyaseddin'in annesine göz koyup evlenmiş hem de Kirman melikliği sırasında Celâleddin Hârizmşah'a isyan ederek, onu uğraştırmıştır ve nihayetinde Cengiz Han'ın yanına geçerek, Celâleddin Hârizmşah'ın ordusu hakkında istihbarat bilgileri vermiştir (*Târih-i Âl-i Selçuk*, 2014, s. 34).

Ricat veya kaçıp düşman devletlere sığınma gibi teşebbüsler idarede ve savaş alanlarında önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Bilindiği gibi Celâleddin Hârizmşah'ın en mühim iç mücadelesi kardeşleri Uzlağ, Gıyaseddin ve Rükneddin ile gerçekleşmiştir (Cüzcânî, 2015, s. 143). İsfahan şihnesi Emir İbn Harmil'i katleden Gıyaseddin, işlediği cinayet nedeniyle cezalandırılmaktan korkarak 625/1228 senesinde İsfahan'da Moğollarla yapılan savaş esnasında meydandan kaçarak Celâleddin Hârizmşah'ı zor durumda bırakmıştır (Nesevî, 2021, s. 133, 138; Taneri, 1993, s. 59).

Atabey Özbek'in kölesi ve yakın adamı Bağdin, Moğolların Azerbaycan'a saldırıları esnasında bir günde 400 civarında Harezm askerini katletmiş, buna rağmen Celâleddin Hârizmşah tarafından kendisine sarayda bir makam tayin edilmesine rağmen korkusundan Eyyübîler'den Melik Eşref'e iltica etmiştir. Tekrar Azerbaycan'a gelip, burada müstakil bir atabeylik teşebbüslerine giriştiğinde ise Vezir Şerefülmülk tarafından Urmiye bölgesi mukataa verilmek suretiyle bağımsızlık amacı önlenmiştir (Nesevî, 2021, s. 158-159).

3. Mali Krizler ve İktisadî Zayıflama

Şehirleri ve kırsal bölgeleri taarruzlarla beşeri faaliyetlerden yoksun bırakan Moğol istilası, Hârizmşah Devleti hazinesine ciddi zararlar açmıştır. Bu kaos ve kriz ortamında halk kendince tedbirler almaya çalışmıştır. Celâleddin Hârizmşah döneminde hazine gelirleriyle ilgili en dikkat çeken detaylardan biri halkın Moğollara duyduğu korkudan dolayı mallarını gömmeleri veya saklamalarıdır. Mesela Hindistan'dan Horasan ve Irak'a gelen Celâleddin Hârizmşah, bu yolla 30.000 dinar ele geçirmişti. Toprağa gömme o derece yaygın hale gelmişti ki bazı çiftçiler ise bir gün içinde, toplam vereceği vergi nispetinde hazine bulurlardı (Nesevî, 2021, s. 70). Nitekim gizlemelerden dolayı gelirleri tespit edemeyen devlet, anlaşıldığı kadarıyla mühim bir gelir kaynağından mahrum kalma eşğine gelmişti.

Özellikle saray içerisinde gerçekleşen yolsuzluklar da Hârizmşahların iktisadî yapısını ciddi manada yıpratmıştır. Saray masraflarının giderleri çoğunlukla çeşitli eyaletlerin vergisinden karşılanmaktaydı. Saray mutfağı, fırın ve ahırlardan sorumlu İhtiyarüddin lakabıyla bilinen Zırhçı Cemal, 621/1224'ten 624/1227'ye kadar yaklaşık üç sene boyunca vergi gelirlerinden kendi tasarrufuyla harcamalar yapmıştır.

Gürcistan seferine çıkan Celâleddin Hârizmşah, Gürcü Behram'ın kalesini kuşattığı gün bu harcamaların hesabını istemiş ve 150.000 dinar tutarında bütçe açığı ortaya çıkarılmıştır. Bu açık, Zırhçı Cemal'den istenmiş, o ise hile yaparak vezirlerden 60.000 dinar tutarında alacağı olduğunu belgeleriyle kanıtlamıştır. Çünkü çağdaş müellif Nesevî'nin belirttiğine göre, *"para almakla itham edilenler arasında sadece birisi, sonradan maliye dîvânına müşavir olacak olan Şemsüddin Muhammed elini kirletmemiştir."* Çoğunluğu yeni atanan diğer memurlar açığı azaltmanın yollarını deneyerek 90.000 dinara düşürdükleri miktarı Celâleddin Hârizmşah'a bildirmişlerdir. Sultan, paranın iadesi için onu sıkıştırmış, nihayetinde intihar teşebbüsünde bulunmasından dolayı, *"Bu bir işe yaramaz delinin biridir."* diyerek görevinden tamamen azletmiştir (Nesevî, 2021, s. 172-173).

Saltanatı boyunca Celâleddin Hârizmşah'ın neredeyse tüm faaliyetlerine şahit olan Nesevî, zırhçı Cemal'in, maliye reisliğine getirildikten sonra nasıl rüşvet işlerine bulaştığını şu şekilde anlatmaktadır:

"...iş hile, tehir ve teşviştan ibaretti. Dîvân azası yerlerinde kalmak için buna para veriyorlar, sonra verdiklerinin birkaç mislini çıkarıyordu. Bu hal çok zaman sürdü. Bu Cemal'in başlıca suistimali, insanların hakkını iptal etmek, aidatını tehir etmek ve terakkilerine mani olmaktı." (Nesevî, 2021, s. 189).

Anlaşıldığı kadarıyla Hârizmşahlar Devleti'nin idari yönetiminde işinin ehli devlet adamları yoktu. Mevcut memurlar, buldukları makamların kazançlarının cazibesine kapılarak yolsuzluk yapmaktaydılar. Nitekim Nesevî kendisi kâtiplikten bazen günde 1000 dinar kazandığını belirtmiştir (Nesevî, 2021, s. 111). Bu rakam devlet dairesinde oldukça kazançlı makam ve mevkiler olduğunu açıkça göstermektedir.

Muhtemelen Hârizmşahların hem idari hem de mali gerileyişinin esas sebeplerinden birisi de Moğollar tarafından kadim şehirlerdeki âlimler, zanaatkârlar ve tacirler gibi yetişmiş insan gücünün Moğol memleketlerine götürülmüş olmalarıdır (Gürbüz, 2005, s. 203). Kaynaklar ihtikâr (mal stoğu) ile ilgili net bir bilgi vermemiş olsa da Moğol istilasının getirmiş olduğu kaos ortamı büyük tüccarları, eyalet vezirlerini ve hatta sıradan insanları bu tür mal biriktirme teşebbüslerine teşvik etmiş görünmektedir. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi sıradan insanlar bile mallarını gömerek, basit tedbirler almaya çalışmışlardır.

Belirli bir hizmet karşılığında beylere dağıtılan arazi ve çiftlikleri kapsayan mukataa usulünün tatbik edilmesi hem iktisadi hem de idari zafiyetlerin yaşanmasını etkilemiştir. Çünkü ikta sahipleri mevcut durumlarını koruyabilmek için hiç tereddüt etmeden birbirlerini zor durumda bırakacak teşebbüslere girişmişlerdir. Celâleddin Hârizmşah'ın dayızadesi olan Herat Hâkimi Eminü'l-Mülk burayı mukataa usulüyle yönetmekteydi (Nesevî, 2021, s. 78). Nitekim bu mukataa usulü çoğunlukla emirler arasında ciddi rekabetlerin yaşanmasına ve tüm işlerin bu meselelere yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Buhara emirliği yapan Bedrüddin İnanç Han'ın Moğolların korkusundan çöle çekildiğini öğrenen Nesa Emiri İhtiyarüddin Zengi, Buhara emirinin zafiyet ve acziyet içeren durumunu kendi mukataalarını korumak maksadıyla kullanmıştır (Nesevî, 2021, s. 79).

Celâleddin Hârizmşah'ın mukataa tevcihiyle Peşaver mutasarrıfı olan Gurlu Harabost, Gazne müdafaasız kalınca isyana kalkışıp, kendi ikbali için bölgeyi ele geçirmeye çalışmıştır (Nesevî, 2021, s. 89). Ayrıca Gazne'de Celâleddin Hârizmşah'ın maliye işlerine bakan nazırı Radiyülmülk, istiklal ilan etmek maksadıyla kendisini dîvân işlerine atayan Selâhüddin'i öldürmüştür. Celâleddin Hârizmşah'ın israftan kaçınma uyarısı ve tedbirleri alma konusunda emrinin tam tersini yapmaya çalışan Radiyülmülk, emirlerine uymadığı için Celâleddin Hârizmşah'ın emriyle Gazne'de işkeneyeyle katledilmiştir (Nesevî, 2021, s. 90). Yine Nesa'nın idari-mali işlerinden sorumlu Ziyaülmülk, 10.000 dinar getiren bir mukataayı kendisine vermesine rağmen, hazine aidatlarını göndermekten imtina etmiştir (Nesevî, 2021, s. 145).

Ahlat'ın ele geçirilmesinden sonra emirlerden Orhan, Sermara'nın mukaatasını istemiştir. Eski mültezim Şerefeddin Ezdere'nin amcası Hüsameddin Hızır, Erciş'i alarak, Ahlat kuşatması boyunca ordunun ikmal ve iaşesini sağlamıştı. Kuşatma boyunca destek veren bu aileden iktanın alınması Nesevî'yi dahi hayretler içinde bırakmış hatta o tevcih belgesini hazırlamak istememiştir (Nesevî, 2021, s. 195).

Celâleddin Hârizmşah'ın neden iktidarına zarar vermesine rağmen mukataa usulünü yaygın bir şekilde uyguladığını Nesevî açık bir şekilde belirtmiştir:

“Sultan Hindistan'da iken hizmetlerinden memnun olduğu beyleri nakten mükâfatlandırmaya hazinesi müsaade etmezdi. Bunları tatlı dil, güler yüzle taltif eyler, Irak ve Horasan'ı elde ettiği vakit kendilerine birer malikâne vereceğini vadeyledi. Şu iki eyalet ele geçtiği gibi vaatlerini de yerine getirdi.” (Nesevî, 2021, s. 129).

Mali yönetim esnasında sorumlu amil, eyalet veziri v.b. idareciler tarafından görevi kötüye kullanma birçok açıdan tahribat yaratmıştır. Mesela Safiyeddin Muhammed Tuğraî, Vezir Şerefülmülk'ün himayesinde tuğraîlik görevine getirilmiş, sadakatini kazandığı için Horasan vezirliğine kadar yükselmiş ve ikinci Gürcistan seferinde Tiflis civarına görevlendirilmişti. Yaklaşık bir yıl boyunca bölgenin vergilerini toplamış, halk ise onu cebri davranışlarından dolayı Rey'de bulunan Celâleddin Hârizmşah'a şikâyete gelmişti. Bu şikâyetlerle birlikte Safiyeddin Muhammed Tuğraî'nin servet biriktirdiği ortaya çıkmıştır. Rey'e gelen Safiyeddin Muhammed Tuğraî tutuklanmış, malın iadesine zorlanmıştır. Bu süreçte yaşanan suistimalleri Nesevî şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu hükümete büyük memurların suistimalleri, kendi sultanlarına ait paralara nasıl el uzattıklarını şu vaka gösterebilir: Tuğraî Rey'de teokif bulunduğu vakit hazine nazırı Hamidüddin bir gün hapishaneye gelmiş ve Sultan tarafından gönderilmiş gibi şöyle söylemiş: ‘Eğer affolup kurtulmak istersen, senin malın olan mücevherleri bana gönder, sakladığın Şerefülmülk'e ait altınları da hazineye gönder.’ Tuğraî bu tacirin kendisine Şerefülmülk namına tevdi eylediği 4000 dinarı ve 70 tane gök yakut, lâlibedeşan, zümrüt, firuzeyi hemen hazine nazırına teslim etmiş. Hâlbuki hazine nazırı bu adamın hakkındaki hiddete bakarak öldürüleceğine hükmetmiş, bunların hiçbirisini yerine vermemiş.” (Nesevî, 2021, s. 142-143).

Görüldüğü gibi Celâleddin Hârizmşah'ın etrafındaki emirler ve beyler, idari-mali açıdan Hârizmşahların zayıflamasında birinci dereceden rol oynamışlardır.

4. Celâleddin Hârizmşah'ın Tedbirleri

a. Uyarılar ve Siyasi Evlilikler

Celâleddin Hârizmşah, daha Moğol istilasının başlangıcında babası Sultan Muhammed b. Tekiş'e önlem alması için bazı uyarılarda bulunmuş fakat babası kaderden kaçısın olmayacağı bahanesiyle bu uyarıları dikkate almamıştı. Yine Celâleddin Hârizmşah tahta geçtikten sonra Moğollarla yaptığı mücadeleler esnasında gittiği şehirlerde halktan şehir surlarının tahkimini istemiştir. Mesela 15 Zilhicce 617/10 Şubat 1220'de Mâzendaran bölgesinde Zevzen'e vardığında halka Moğol ordusunun gelmekte olduğunu, onlara karşı kale duvarlarının onarılması gerektiğini söylemiş fakat yine dikkate alınmamıştır (Cüveynî, 2013, s. 344).

Celâleddin Hârizmşah, siyasi evlilikler yoluyla da siyasi birliğini sağlayıp, mali kayıpları telafi etmek maksadıyla tedbirlere başvurmuştur. Gaznin Emiri Emin Melik'in kızıyla evlenerek, ordusuna güç katmış ve böylece Moğollara karşısında galibiyetler elde etmiştir (Cüveynî, 2013, s. 344-345; Barthold, 1990, s. 466). Sind yenilgisinden sonra Raca Kokar Sankin'e elçi göndererek kızını istemiş ve bu talebe olumlu cevap alarak Hindistan'da itibarını artıracak sıhri ilişkiler kurmuştur. Ayrıca Raca, ona oğlunun komutasında bir orduyu yardımcı kuvvet olarak göndermiş ve bu hareketi karşılığında kendisine Celâleddin Hârizmşah tarafından "Kutlug Han" unvanı verilmiştir (Cüveynî, 2013, s. 351). Barak Hacib ise Celâleddin Hârizmşah'a kendi kızıyla evlenmesi teklifini göndermiş ve Celâleddin Hârizmşah bunu kabul ederek, onun kızıyla nikâhlanmıştır (Cüveynî, 2013, s. 353; Kazvinî, 2018, s. 399). Şiraz'a gittiği esnada Atabeg Saad'ın kızıyla evlenerek, Şiraz emirinin de takviyesini almıştır. Yukarıda belirtildiği gibi bu evlilik üzerine İsfahan hazinesi de kendisine verilmiştir. 624/1224 senesinin başında ise Tüster'e giderken, yolda daha sonra Bağdat kuşatmasında Moğollara karşı şehri savunan Türkmen beyi Şihabeddin Süleyman Şah'ın kız kardeşiyle evlilik gerçekleştirmiştir (Nesevî, 2021, s. 101, 161; Cüveynî, 2013, s. 354-356; Kazvinî, 2018, s. 399).

Bağdat üzerine yürüdükten sonra Tebriz önlerine gelen Celâleddin Hârizmşah, burayı muhasara etmiş ve kuşatma öncesi kaçan Atabeg Özbek'in adamları ciddi manada direniş göstermişlerdi. Şehrin bu şekilde korunamayacağını düşünen Özbek'in hanımı ve Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul'un kızı Melike Hatun, Celâleddin Hârizmşah'a kocasıyla nikâh ahdinin bozulduğunu bildiren gizli bir haber göndermiştir. Celâleddin Hârizmşah bu hatunun siyasi maksatla yapılan evlilik teklifini kabul etmiştir (Cüveynî, 2013, s. 358; Kazvinî, 2018, s. 399). Nitekim bu olay dönemin kamuoyu tarafından hoş karşılanmamış ve halk bu durumdan rahatsızlık duymuştur. Fakat bu yöntemle Tebriz, savaş ve muhasara esnasında büyük bir yıkımdan kurtulmuştur.

b. İstişare ve Diğer Önlemler

Celâleddin Hârizmşah, neredeyse tüm seferlerinde ve askerî teşebbüslerinde vezirlerinden ve diğer devlet adamlarından fikirlerini sormuş, makul bulduklarını kabullenmiş, cevval kişiliğine ve politikasına ters olan önerileri ise kızarak reddetmiştir. Mesela 625/1127 senesindeki ikinci Gürcistan seferinde, bölge hükümdarlarının ittifakı karşısında vezirlerden Şerefülmülk, "Askerlerimizin sayısı,

düşmanınkinin onda biri kadar bile olmadığından buradan gidip onların suyunu keselim. Bu şekilde onlar sıcakta susuzluktan zayıf ve halsiz düşerlerken dağınık vaziyette olan askerlerimiz gelir bize katılır. O zaman güçlenmiş olarak düşmanın üzerine yürürüz.” şeklinde fikrini belirtince, önündeki mürekkep şişesini vezirin başına fırlatan Celâleddin Hârizmşah, “Onlar koyun sürüsünden farksızdır. Aslanın, ceylan sürüsünün kalabalık oluşundan ne korkusu olur?” demiştir (Cüveynî, 2013, s. 368-371; Taneri, 1993, s. 67). Celâleddin Hârizmşah’ın bu kararlılığı Gürcü ittifakı karşısında büyük bir zafer kazanmasıyla neticelenmiştir.

Meraga şehrine geldiğinde ise emirler ve vezirlerin topladığı mecliste, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad’a bir dostluk ve ittifak mektubu gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu mektubu aynı zamanda Anadolu’ya elçi olarak gelecek olan Kadı Mucireddin Tahir b. Ömer el-Harezmî kaleme almıştır. İbn Bibi (ö. 684/1285’ten sonra), bu olayı şu şekilde aktarmıştır:

“...Meraga şehrine geldi. Orada vezirler, büyükler, serleşkerler ve devletin müdebbirleri ile görüş alış-verişinde bulundu... İşlerin yoluna konulması ve emellere ulaşılması için en önemli yol olarak Selçuklu soyundan büyük bir padişah olan Rum ülkesinin meliki Sultan Alaeddin ile barış yollarının açılmasını gördüler.” (İbn Bibi, 1996, C. I, s. 374-375).

Anlaşıldığı kadarıyla istişare her zaman Hârizmşahlar Devleti için olumlu sonuçlar doğuracak kararların alınmasında etkili olmuştur. Ancak alınan kararların tatbikinde yaşanan ve çoğunlukla devlet adamlarının müdahalesiyle şekillenen siyasi aksaklıklar acı tecrübelerin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

İbn Bibi’nin verdiği detay neticesinde meşveret meclislerinde vezirler, emirler, başkomutanlar ve kâtiplerin fikirlerinin alındığı anlaşılmaktadır.

Celâleddin Hârizmşah bir tedbir yöntemi olarak af ve bağışlamayı da kullanmıştır. Bu tür tedbirlerinden en fazla dikkat çeken Bağdat Abbâsî Hilafeti’ne doğru hareket ettiği esnada gerçekleşen savaşta Muzaffereddin Gökbörü komutasındaki orduyu hezime uğrattığında bu büyük kumandanı affetmesidir (Taneri, 1993, s. 67). Böylece hilafet çevresinde önemli bir nüfuza sahip olan Muzaffereddin Gökbörü’yi hizmetine almıştır.

Celâleddin Hârizmşah, mali işlerde yürütülen suistimallerin hepsinden haberdar olmuş ve bunları yakından takip etmiştir. Özellikle dîvânlarda gerçekleşen yolsuzluklara karşı tedbir amacıyla görev değişikliği ve aziller yaparak tedbirler almaya çalışmıştır. Mesela maliye dîvânının başına muhtemelen yukarıda ismi geçen zırhçı Cemal ile aynı kişi olan Cemal Aliyyü’l-İrakî’yi getirerek, sert tabiatının suistimallerin önüne geçeceğini düşünmüştür (Nesevî, 2021, s. 188-189).

Sonuç

Hârizmşahlar, kısa süren saltanatlarında Anadolu’dan Hindistan’a kadar geniş coğrafyanın hâkimi olarak büyük bir devleti yönetmişlerdir. En müreffeh dönemlerinde Moğol istilası gibi talihsiz olaylar yaşanmış, devlet eski gücünü kaybetme tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Babası Muhammed b. Tekiş’in ani ölümü üzerine devletin başına geçen Celâleddin Hârizmşah, iktidar kavgası ve Moğollarla

yapılan savaşlar ekseninde şekillenen çok yönlü mücadelelere rağmen hızlı bir toparlanma süreci başlatmıştır.

Celâleddin Hârizmşah yeni bir idari-mali reform getirmemekle birlikte bu alanlarda canlanma sürecinin mimarı olmuştur. Fakat tüm çabasına rağmen etrafındaki yakın adamları, veziri ve idarecileri onun çabalarına gölge düşürecek mahiyette suistimaller ve görevi kötüye kullanma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Hatta aynı kanı taşıyan kardeşi bile Moğollarla yapılan büyük bir meydan savaşında ricat ederek, Celâleddin Hârizmşah'ı zor durumda bırakmaktan çekinmemiştir. Vezir Şerefülmülk ve diğer maliyeciler kâtipler yolsuzluklarla devlet hazinesini boşaltma amacını güderek, Celâleddin Hârizmşah'ın enerjisini başka noktalara çekmeyi başarmışlardır. Tüm bu olgular, Hârizmşahların aslında savaş meydanlarında değil de, iç bünyede yani idari ve mali yapıda gerileyişi tetiklemiştir. Dolayısıyla Celâleddin Hârizmşah, Yassıçemen Savaşından sonra toparlanma şansını yitirmiş ve Hârizmşahlar Devleti yıkılma aşamasına girmiştir.

Extended Abstract

The State of the Khârizmshâhs, which was founded on the legacy of the Great Seljuks and expanded its domain to India, entered the phase of collapse very quickly after the accession of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh to the throne. Especially with the disorganization in the management of financial affairs, serious problems were encountered, and irreparable economic crises were experienced. However, in addition to land taxes, even enemy goods and commodities obtained from treasures, which could be considered as spoils, had an important place in the income sources of the state. It was known that trade activities that contributed to the state treasury were continuing. The simultaneous decline and collapse of the state during the reign of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh made the bureaucracy and basic administrative units ineffective. Thus, in addition to the Mongol threats, they also had to deal with administrative-financial problems, and despite the precautions, almost none of them could be solved. The country of the Khârizmshâhs, which was the scene of the quarrel between the brothers of the sons left behind by the death of Sultan Muhammed bin Tekish, entered a new era with the success of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh in consolidating his power, but in a short time it experienced an administrative shock and financial crisis that could not be reformed internally. Although there were various reasons for this result that led to the collapse of the state, the internal conflicts of the high-ranking emirs and beys were undoubtedly the most important factor.

The most important problems that Jalâl al-Dîn Khârizmshâh faced in his attempts to consolidate his power and expand the dominance of his state were the quarrels between his brothers, the rivalry of the emirs and Türkan Khatun's negative attitudes towards him. This situation resulted in the powerful statesmen and the sultan who ruled the state spending almost all their energy on internal problems. Therefore, sufficient cooperation could not be achieved in the fight against the Mongols, the main threat, and the upcoming danger. Following the beginning of the reign of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh, an issue of legitimacy was brought to the agenda and the way for disagreements between the brothers was paved. Statesmen and provincial

administrators could not remain neutral and chose to act according to their own interests. With the advantages of similar reasons, the Mongols captured the country of Khwarazm in a short time and managed to advance into the interior of Anatolia. As the enemy forces advanced, the emirs responsible for taking precautions against them became busy with assassinating each other's reputation. As a matter of fact, Vizier Şerefülmülk draws attention as the main responsible for the disruptions in the administrative mechanism with the policies and actions he implemented. Details reflected in the chronicles of the period indicate that he played a role in almost all negative developments. He even had a falling out with Jalāl al-Dīn Khārizmshāh and made attempts that eventually resulted in him falling out of his favor. The influence of Vizier Şerefülmülk on the common people deeply shook the sense of trust between the state and the subjects in a short time. Administratively, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh was virtually left alone, deprived of reasonable people and important consultations.

After the Sindh defeat, the devastating effect of the Mongol invasion manifested itself in the financial system. While the common people chose to hide their wealth to protect their wealth, the revenues kept in the cities of Khwarazm fell into the hands of the Mongols. The treasury revenues, which were kept apart from the raids, were generally consumed because of corruption and bribery attempts, despite the harsh measures of Jalāl al-Dīn Khārizmshāh. The Mongols took not only the goods they found readily available, but also the artists, agriculturalists, craftsmen, and merchants who provided this accumulation, to their country for the purpose of serving them.

In the face of administrative and financial decline, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh undoubtedly took some precautions. The most important of these measures are warning the high-ranking state officers, asking the people to fortify their own cities, and political marriages. Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, who did not refrain from consulting with the experienced emirs of the state, exchanged ambassadors to ensure the continuation of the bureaucratic tradition. Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, who received the opinions of the clerks and commanders, especially by organizing consultation assemblies, tried to solve many problems in some cases with appeasement methods such as amnesty and assignment. However, none of these could prevent the collapse of the State of the Khārizmshāhs, and in the period leading up to the Battle of Yassıçemen, the Khārizmshāhs encountered great instability in their administrative-financial systems.

Kaynakça

1. Elden Kaynaklar

- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ (1988). *Fütûhü'l-büldân*. Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-Hilâl
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (2013). *Tarih-i cihan güşa*. (M. Öztürk, çev.). Ankara: TTK Yay.
- el-Cüzcânî, Minhâc-i Sirâc. (2015). *Tabakât-i Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. (E. Göksu, çev.). Ankara: TTK yay.
- İbn Bibi. (1996). *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye* (C. 1, M. Öztürk, çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî-yi. (2018). *Târih-i güzide* (M. Öztürk, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı* (A. T. Özcan, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Moğolların gizli tarihçesi (Moğolların kırmızı kitabı) (2011). (M. L. Kaya, çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed. (2021). *Celâleddin Hârizmşâh biyografisi* (N. Asım, çev.). Konya: Hikmetevi Yay.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i. (2021). *Mecma'u'l-ensâb hânedanlar târihi*. (F. Unan, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Târih-i Âl-i Selçuk anonim Selçuknâme* (2014). (H. İ. Gök & F. Coşguner, çev.). Ankara: Atıf Yay.

2. Araştırma/İnceleme Eserler

- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilâsına kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, haz.). Ankara: TTK Yay.
- Demirci, M. (2022). Yassıçemen savaşına giden süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harezşâh arasındaki diplomatik münasebetler, elçiler ve mektuplar. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7(7), 18-36.
<https://doi.org/10.47702/sema.2022.21>. Erişim Tarihi: 25.12.2023.
- Gürbüz, M. (2005). *Hârizmşâhlar'da devlet teşkilâtı, ekonomik ve kültürel hayat*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Harezşâhlar devleti tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: TTK Yay.
- Özbayraktar, A. (2023). Hârem'in Müslümanlar tarafından fethi (32-93/652-712). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 63(2), 1057-1081.
<https://doi.org/10.33171/dtcjournal.2023.63.2.7>. Erişim Tarihi: 25.12.2023.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. (L. Arslan, çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Taneri, A. (1993). *Harezşâhlar*. Ankara: TDV Yay.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nı İmzalayan Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri

Ahmed Resmi Efendi Who Signed Treaty of Küçük Kaynarca, and His Works

Telli KORKMAZ *

Öz
Osmanlı Devleti tarihinde yenileşme hareketlerinin başladığı dönem olarak değerlendirilen XVIII. yüzyıl, aynı zamanda bu muhteşem imparatorluğu çöküşe götüren nedenleri de içinde barındırmaktadır. Bu dönem Rusya tarihi bakımından da önem arz etmektedir. Nitekim Rusya bu yüzyılda Osmanlı Devleti ile yaptığı Küçük Kaynarca (1774) Antlaşması'ndan sonra güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. 1768-1774 Türk-Rus Savaşı'na son veren bu antlaşmaya Osmanlı Devleti tarafından divan görevlisi, murahhas Ahmed Resmi Efendi imza atmıştır. Daha önce Viyana ve Prusya sefaretlerinde bulunan Ahmed Resmi Efendi Türk-Rus savaşı başladığı zaman cepheye gönderilmiştir. Cepheye çeşitli görevler icra etmesinin yanı sıra savaşı ve Osmanlı dünyasını tenkidi ve tahlili bir dille anlattığı Hülasatü'l-İtibar eserini yazmıştır. Osmanlı-Rus ilişkilerinin anlatıldığı bu çalışmada Osmanlı devlet adamı Ahmed Resmi Efendi ve eserleri incelenmiştir. O, Osmanlı diplomasisinde ve yenileşme tarihinde öne çıkan şahsiyetlerden biridir. Ayrıca Osmanlı-Rus savaşının neredeyse tamamında cepheye bulunmuştur. Çalışmada özellikle Ahmed Resmi Efendi'nin, cepheye şahit olduğu olayları anlatmak için savaş sonrasında kaleme aldığı Hülasatü'l-İtibar eseri, Küçük Kaynarca Antlaşması açısından değerlendirilmiştir.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8513-706X
Nevşehir / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türk-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca Antlaşması, Ahmed Resmi Efendi, Osmanlı Diplomasisi, Hülasatü'l-İtibar Eseri.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli
University Faculty of Arts and
Sciences Department of History
tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8513-706X
Nevşehir / TÜRKİYE

Abstract

The nineteenth century, which was considered as the period when the modernization movements started in the history of the Ottoman Empire, also contained the reasons that led to the collapse of this magnificent empire. This period is also important in terms of Russian history. As a matter of fact, Russia came to the stage of history as a strong state after the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) signed with the Ottoman Empire in this century. This treaty, which ended the Turkish-Russian War 1768-1774, was signed by Ahmed Resmi Efendi who was Ottoman Empire's court officer and delegate. Ahmed Resmi Efendi, who had previously been in Vienna and Prussia embassies, was sent to the frontline when the Turkish-Russian war started. In addition to performing various tasks at the frontline, he wrote the Hülasatü'l-İtibar. In this work, he described the war and the Ottoman world in a language of criticism and analysis. In this study, which describes Ottoman-Russian relations, Ottoman statesman Ahmed Resmi Efendi and his works were examined. He is one of the prominent figures in the history of Ottoman diplomacy and innovation. He was also on the frontline in almost all of the Ottoman-Russian war. In this study, especially Hülasatü'l-İtibar, which was

Başvuru/Submitted: 27/10/2022

Kabul/Accepted: 20/03/2024

written after the war by Ahmet Resmi Efendi to describe the events he witnessed during the war, was evaluated in terms of Treaty of Küçük Kaynarca.

Keywords:

Turkish-Russian War, Küçük Kaynarca Treaty, Ahmet Resmi Efendi, Ottoman Diplomacy, Hülasatü'l-İtibar Work.

Makale Bilgileri

Atıf: Korkmaz, T. (2024). Küçük Kaynarca Antlaşması'nı İmzalayan Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 87-104.
Doi: 10.21563/sutad.1474171

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Korkmaz, T. (2024). Küçük Kaynarca Antlaşması'nı İmzalayan Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 87-104.
Doi: 10.21563/sutad.1474171

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihi, gerek çeşitli konularda yazılmış eserler bakımından gerekse arşiv malzemesi bakımından oldukça zengin bir dönem arz etmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği Osmanlı Türk kültürüne yabancı unsurların, bilhassa Batı kültürünün dâhil olmaya başlamasıdır. Diğer yüzyıllara kıyasla savaşların daha az yapıldığı XVIII. yüzyılda devletin idari yapısında bazı değişimler yaşanmıştır. Avrupa devletleri ile uzun süre savaşılmaması 1768-1774 Türk-Rus Savaşına kadar Osmanlı Devleti'nin askeri zayıflığını gözlerden uzak tutmuştur. Bu savaşta Osmanlı Devleti çok ağır şartlar taşıyan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamaya mecbur kalmıştır. Osmanlı adına antlaşmaya divan görevlisi, savaşın bizzat şahidi olan Osmanlı devlet adamı Ahmed Resmi Efendi imza atmıştır. Attığı bu imza ile itibarı zedelenen Ahmed Resmi Efendi yıllarca devlette resmi görev alamamıştır. Bin bir türlü eziyetle elde ettiği kariyerini devletine hizmet uğruna feda etmiştir.

Ahmed Resmi Efendi devlet erkânı içerisinde Viyana ve Prusya elçiliğine kadar yükselmiş bir devlet adamı idi. Elçilik görevlerinden sonra yazdığı sefaretnameler ile Osmanlı aydınına Batı hakkında sağlam bilgiler veren Ahmed Resmi Efendi katıldığı Türk-Rus savaşı ile ilgili de "Hülasatül-İtibar" eserini yazmıştır.

1. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl dönemi günümüzde Türkiye ve Avrupa tarihçileri tarafından daha sık ele alınmaya başlanmıştır. Çünkü bu dönem, Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin başlaması ile birlikte, bu muhteşem imparatorluğu çöküşe götüren nedenleri de içinde barındırmaktadır. Bu dönem, sadece Osmanlı için değil, Rusya açısından da çok önemlidir. Rusya 1774 savaşından sonra daha büyük kazançlar elde etmesinin yanında, Osmanlı Devleti ile imzaladığı Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra çok daha etkili bir devlet haline gelmiştir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde diplomasiye sıkça yararlanmıştır. Bu sayede ilişkilerde ciddi ilerlemeler görülmüştür. Bu ilerleme sonucunda da Avrupa ülkelerinin geleneğine uygun olarak İstanbul'da daimî bir diplomatik sistem kurulmuştur. Karlofça Antlaşması'na kadar Hristiyan Avrupa'ya Müslüman bir devlet olarak dâhil olan Osmanlı Devleti'nin diplomasisi tek taraflı bir siyasete dayanıyordu. Devletlerarası hukuk kurallarına uygun olmayan bu diplomatik tavır, Avrupa devletlerini küçük görme düşüncesi sonucunda oluşmuştur. Başka devletlerin gönderdiği elçiler kabul edilse de Osmanlı Devleti yurtdışına daimî büyükelçi göndermemiştir. Buna sebep olarak her şeyden önce şeriata uyulması ve Müslüman olmayan ülkelerle sürekli savaş halinde bulunması gösterilmektedir.

Tek taraflı diplomasi sistemi, Osmanlı'nın genişleyen bir güç olduğu dönemlerde yararlıydı. Ancak savaşız diplomatik ilişkilerin önemli olduğu bir devirde bu sistemin bir faydası yoktu. Dış ilişkileri sistemli bir şekilde planlayan merkezî bir kurumun olmamasına bağlı olarak devlet, yurtdışında uluslararası çıkarlarını savunacak daimî bir elçiye sahip değildi. Bununla birlikte İstanbul'daki yabancı elçilerin de işleri de bir hayli zordu. Yaşanan en büyük sıkıntı dil sorunu idi. Gelen elçiler Türkçeyi, Osmanlı devlet adamları da Avrupa dillerini bilmiyorlardı.

Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Hükümeti 1699 yılında Tercüme Odası'nı kurmuştur. Genellikle Yunan asıllı tüccarların çalıştığı bu odanın teşkili dil sorununun aşılmasında önemli bir adım olmuştur. Burada artık Osmanlı hükümetine "Bâb-ı Âli" denilmeye başlandığı belirtilmelidir. Bâb-ı Âli'nin oluşturulmasıyla birlikte yazışma hizmetlerinin de önemi artmıştır. Bu hizmetler saraydaki Divan-ı Hümayun'dan alınarak "reisü'l-küttab" rehberliğinde Bâb-ı Âli'ye devredilmiştir. Reisü'l-küttab zamanla bir nevi dışişleri bakanı gibi çalışmış ve görevinin önemi artmıştır (Sander, 1993, s. 146-147).

Kısacası, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı, Avrupalılar için artık bir tehlike kaynağıydı. Özellikle, İngiltere, Hollanda, İsveç ve kuzey batı Protestan Avrupalılar ve onların dost olduğu diğer Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'yle güzel ilişkiler kurmaya ihtiyaç duymuşlardır. Artık Avrupalı Protestan dünyasında "haçlı yürüyüşü" düşüncesi zayıflamıştır. Ayrıca, o dönem Avrupa'sında, İspanya'da veraset savaşı yaşanıyordu. XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı sultanı III. Ahmed (1703-1730), hükümdarlığı döneminde barışı korumaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin izlediği bu barış siyaseti 1709 yılında Büyük Kuzey Savaşı'nın dönüm noktası olan Poltova Savaşı'ndan sonra değişmiştir (Yalçınkaya, 2002, s. 766). Nitekim 20 Aralık 1710'da Osmanlı devleti, Rusya'ya karşı Prut Seferini başlatmıştır. İki devlet arasında yaşanan savaş, Rusların yenilgiyi kabul ederek barış istekleri üzerine 23 Temmuz 1711'de yapılan Prut Antlaşması ile son bulmuştur. Bu antlaşmayla Türkiye ile Rusya arasında üç yüz yıl sürecek olan Doğu ve Boğazlar sorununun temeli atılmıştır (Yalçınkaya, 2002, s. 767).

Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırında XVIII. yüzyılda yaşanan en önemli olay ise III. Ahmed'in padişahlığı döneminde, sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın, İran'ın yaşadığı iç ve dış sorunlardan yararlanılması konusunda padişahı ikna edebilmesi sonucu 1723'te İran üzerine sefere çıkılması olmuştur (Uzunçarşılı, C. IV, 1988, s. 233). III. Ahmed döneminde sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın şöhret için başlattığı İran seferi, 24 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Doğu meselesi olmuştur. XVIII. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı Devleti Doğu'da İran'la savaşırken diğer tarafta da Rusya ve Avusturya ittifakına karşı savaşmıştır. Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşan Osmanlı, 18 Eylül 1739 yılında Belgrad Antlaşması'nı imzalamayı başarmıştır (Kurtaran, Mart 2014, s. 401). Belgrad Antlaşması ve İran'la imzalanan II. Kasr-ı Şirin (Kasr-ı Şirin) olarak da bilinen Kerden Antlaşması'ndan (Unat, 1968, s. 85), (Yıldırım, 2017, s. 91), (Kimya, İlkbahar 2018, s. 54) sonra Osmanlı Devleti dış politikada etkisiz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu sessizliği 1768'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sorunsuz dış politika ilişkisi değişmiş ve iki devlet arasında savaş başlamıştır.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki diplomatik ilişkiler XV. yüzyılda başlamıştır. Rusya, Karlofça Antlaşması'na kadar İstanbul Hükümetiyle aracısız ilişki kuran bir devlet değildi. Rusların Karlofça Barışı müzakerelerine katılmalarına rağmen Kerç Boğazı'nı istemeleri sebebiyle bir anlaşmaya varılamamış, iki yıllık bir mütareke akdedilmiştir. Rusya'nın İstanbul'a gönderdiği heyetle yapılan mütareke Rusya'nın Osmanlıya karşı elde ettiği ilk zafer barışı olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti

Azak Kalesi'ni bırakarak, Azak denizi çevresindeki hâkimiyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Rusya'ya İstanbul'da daimî elçilik bulundurma hakkı verilmiştir. 1702 yılının başında Knyaz Peter Alekseyeviç Tolstoy ilk elçi olarak İstanbul'a gelmiştir (Kurat, 1948, s. 256). Bu ilişkiler sadece Türk-Rus tarihinin değil, Avrupa tarihinin de bir dönüm noktası olmuştur. XVIII. yüzyıl boyunca Rusya ile Osmanlı arasındaki savaşlar, ticari, sosyal ve kültürel ilişkiler her iki ülkenin tarihinde önemli izler bırakmıştır.

XVIII. yüzyıl, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarının çağdaşlaşma dönemidir. Çağdaşlaşma yoluna giren bu imparatorlukları Avrupa kendisinden saymıyordu. Bu dönemde Avrupa birliği düşüncesi artık bazı Avrupalı diplomat ve devlet adamlarının beyninde yeni yeni oluşmaya başlamıştı. Örneğin, Fransa Kralı IV. Henri'nin bakanlarından Duck De Sulli *Memoies* ve *Grand Dessein d'Henri IV* adlı eserlerinde Avrupa devletlerinin (sadece 15 devlet) birliği için bir Avrupa genel meclisinin toplanması fikrini ileri sürmüştür. Dikkat çeken ise bu meclise Rusya ve Osmanlı devletleri Avrupalı sayılmayarak dâhil edilmemiştir. Ayrıca, XVIII. yüzyıl Avusturya halk sanatına ait Avrupa milletlerinin resmedildiği bir tabloda yer verilen Türk tipi olumsuz bir şekilde tasvir edilmiştir. Aynı tabloda Rus tipi ise Türk'ten de kötü bir şekilde verilmiştir (Ortaylı, 1999, s. 125).

Avrupa'nın Rus ve Türk karşıtı tutumu bu iki ülkede fikir adamları arasında iki aşırıdır bitmeyen Batı ve Batılılaşma davasına ve tartışmalı fikirlere neden olmuştur. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren Türkiye olmadan Rusya tarihinin, Rusya olmadan da Türkiye tarihinin düşünülemediğini söyleyebiliriz. Her iki imparatorluk da Avrupa karşısında durabilmek için o dünyayla sürekli mücadele etmek zorunda olan geleneksel Avrasya imparatorluklarıydı. Bu iki imparatorluğun kökeninde benzer taraflar çoktur. Çünkü bunların içinde İran medeniyetinin, Bizans medeniyetinin ve Moğol-Tatar hâkimiyetinin unsurları vardır. Bu imparatorluktan biri Hristiyan, diğeri ise Müslüman idi. Ortodoks Rusya ile İslam adına mücadele eden Türkiye, Avrupa'nın dışında ve karşısındadır. Avrupa ise itibar edilmeyen bir medeniyet işbirlikçisi ve bu iki dünyanın ısınmadığı bir çevredir (Ortaylı, 1999, s. 126).

Osmanlı Devleti'ne bağlı olan özerk ve görevli hükümet, hanlık, krallık ve voyvodaliklarla yapılan yazışmaların kaydedildiği Nâme-i Hümayun defterlerini temel tarihî kaynak olarak ele alan İsmail Hakiki Uzunçarşılı, "Büyük Osmanlı Tarihi" adlı eserinde de Osmanlı-Rusya ilişkilerinin XV. yüzyıldan itibaren başladığını yazmaktadır. Bu bilgilere göre, ilk diplomatik ilişki 1492'de III. İvan tarafından İstanbul'a elçi ve mektup gönderilmesiyle başlamıştır (Uzunçarşılı, C. II, 1988, s. 476-477). Ruslarla diplomatik ilişkilerin XV. yüzyılın sonlarında başlamasının sebebi ise Rusların bu yüzyılın ortalarına kadar dağınık bir şekilde yaşamalarıdır. Onların dağınıklığından kurtularak bir devlet bütünlüğüne kavuşmaya başlaması bu döneme denk gelmektedir (Kurat, 1948, s. 107-125). Osmanlı Devleti ile Moskova Knezliği arasındaki diplomatik ilişkiler de bu dönemde Kırım hanı ve Kefe valisi aracılığıyla yürütülmekteydi (Kurat, 1948, s. 119).

Kazan ve Astrahan hanlıklarının 1552 ve 1556 yıllarında Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar Osmanlı-Rus ilişkileri daha çok ticarete dayanıyordu. Bu işgalden sonra iki devlet arasındaki münasebet siyasi bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Orta Asya, Hazar Denizi ve kendi sınırlarına yakın bölgelerde genişlemesinden rahatsızlık duymuştur (Danışmend, 1971, s. 382-387).

Osmanlı-Rus ilişkilerinin başladığı 1492-1512 yılları arasındaki dönem, tarihçiler tarafından dostluk dönemi olarak adlandırılmıştır (İnalçık, 1999, s. 25). Osmanlı Devleti güçlü Lehistan-Litvanya birliğine karşı Moskova'yı her zaman müttefik bir devlet olarak görmüştür. I. Selim döneminde (1512-1520) ve Süleyman (1520-1566) döneminin ilk yıllarında Moskova ile İstanbul arasında elçiler gidip gelmiş ve dostluk ilişkileri devam etmiştir. Bu ilişkiler IV. İvan'ın Volga havzasında Altın Orda İmparatorluğu'nun yerini almak ve Doğu Avrupa'da bu imparatorluğun vârisi olmak siyaseti sonucunda düşmanlığa dönüşmüştür (İnalçık, 1999, s. 28).

Belgrad Antlaşması'ndan (1739) 1768 yılındaki Osmanlı-Rusya savaşına kadar geçen 30 yıllık barış sürecinde Rusların ticareti çok gelişmemiştir. 1768'e kadar Rusya ile Osmanlı Devleti arasında herhangi bir savaş olmamıştır. Fakat Ruslar bu süreçte Karadeniz'e çıkmak ve serbest ticaret etmek iznini alabilmek için defalarca Osmanlı hükümetiyle anlaşmaya teşebbüs etmişlerdir. Bu teşebbüsler Çariçe Yelizaveta ve ondan sonra tahta çıkan Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar devam etmiştir (Yağcı, 2002, s. 922).

II. Katerina, Rusya tarihine "Büyük Petro" olarak (Kocabaş, 1989, s. 68-69) geçen I. Petro'nun dirayetsiz, alkol düşkünü ve Alman hayranı torunu III. Petro'nun eşi olarak tahta çıkmıştır. Durumunun oluşturduğu hoşnutsuzluk sebebiyle 28 Haziran 1762 yılında III. Petro tahtan el çektilmiş yerine eşi "İmparatoriçe" ilan edilmiştir. Aynı yılın Temmuz ayında ise III. Petro'nun ölmesi üzerine İmparatoriçe II. Katerina tahtın ve Rusya'nın hâkimi olmuştur. (Solovyev, 1851-1879, s. 1342, 1355) Rusya'nın I. Petro tarafından belirlenen güneye yönelik yayılma, içeride yenilikçi dışarıda ise denizlere inme ve imparatorluk olma politikalarını benimseyen İmparatoriçe bu siyaseti sürdürmüş ve kısmen de gerçekleştirmiştir. II. Katerina dönemi Türk-Rus ilişkileri tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Nitekim XVIII. yüzyıl II. Katerina'nın hâkimiyeti yıllarında ve sonrasında Rusya'nın en fazla çıkar götüğü, kargaşa çıkardığı yer Osmanlı toprakları ve özellikle Balkanlar olmuştur (Korkmaz, Bahar-2018, s. 105).

1768'de başlayan savaş, 1774'e kadar devam etmiştir. Bu savaşta, Osmanlı ordu komutanının görevlerini yaşlı vezirler yerine getirmiştir. Rusya ordusunda ise tam tersine Rumyantsev ve Suvorov gibi generaller vardı. Savaş, Türklerin aleyhine sonuçlanmış ve 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır (Uzunçarşılı, C. V, 1988, s. 370, 422). Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Rusya güçlenmiş, Karadeniz ve Boğazlar uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'da yeniden karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar ve münakaşalar nedeniyle iki devlet arasında 1779'da yeni bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma tarihe Aynalıkavak Tenkihnamesi adıyla geçmiştir. Rusya, bu antlaşmayla Kırım üzerinde daha çok yetki elde etmiştir. Kırım 1783'te

Rusya tarafından işgal edilmiş ve Rusya, Kırım'ı kendi topraklarına kattığını resmen ilan etmiştir (Uzunçarşılı, C. V, 1988, s. 468).

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yaşanan sorunlar ve savaşlar Kırım'ın işgaliyle bitmemiş, 1791-1792 yıllarına kadar devam etmiştir. 10 Ocak 1792'de Yaş kasabasında devam eden görüşmelerin sonucunda iki devlet arasında Yaş (Yassı) Antlaşması imzalanmıştır (Uzunçarşılı, C. V, 1988, s. 591). Bu antlaşmayla, XVIII. yüzyılda iki devlet arasındaki münakaşalara son verilmiştir. Bundan sonra Osmanlı-Rusya ilişkileri dünya siyasetinin gelişmesi istikametinde ve diğer devletlerin yaklaşım ve tutumlarına bağlı olarak devam etmiştir.

2. Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri

Osmanlı devlet adamı Ahmed Resmi Efendi'nin doğum tarihi açık bir şekilde belli değildir. Birçok kaynakta 1700, bazı kaynaklarda ise 1694/1695 tarihinde Girit'in Resmo kasabasında doğduğu kaydedilmiştir. Babasının adı İbrahim'dir. Osmanlı-İslam tarihinde biyografik bilgilerin birçoğunda olduğu gibi bu bilgiler de net değildir (Süreyyâ, Hicri 1311, s. 380-381), (Kütükoğlu, 1989, s. 121-122), (Unat, 1968, s. 102, 112). Bazı kaynaklar Resmi adını doğduğu kasabanın adı olan Resmo'dan (Rethimno) aldığını kaydetmektedir. Doğum tarihi konusunda kendisinin kaleme aldığı *Sefinetü'r-Rüesâ* eserinde verdiği bilgilerden yola çıkarak 1700 yılı kabul edilmektedir. Çünkü bu eserinde 1744 yılının sonlarında Hacı Mustafa Efendi ile tanıştığını, 1747'de ise onun damadı olduğunu ve bu vesileyle divan kâtipleri arasına girdiğini yazmaktadır. Doğum tarihi 1694-1695 olarak kabul edilirse, evlendiğinde Ahmed Resmi Efendi'nin yaşının 50'nin üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Yani savaş zamanı (1768-1774) Ahmed Resmi Efendi 70 yaşın üzerindedir. Ahmed Resmi Efendi'nin ailesi hakkında babasının İbrahim olduğu ve evlendikten sonra bir oğlu olduğu dışında kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Doğum yeri ve tarihi hakkında çelişkilerin yanı sıra Ahmed Resmi Efendi kendi vakayinamesinde Kandiyeli olduğunu yazmasına rağmen, mahlasının Resmi olmasından hareketle araştırmacılar Resmolu olduğu kanaatindedirler (İstanbul Kütüphaneleri, Tarih Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları I. Fasikül Umumi Tarihler, 1943, s. 818-819).

İlk eğitimini Girit'te alan Ahmed Resmi Efendi, bazı kaynaklara göre 1733'te, bazılarının göre ise 1734-1735'te İstanbul'a gelerek eğitimini burada devam ettirmiş (Unat, 1968, s. 102). Ahmed Resmi Efendi'nin, kalem ehlinin örnek bir temsilcisi olduğu onunla ilgili bilgilerden anlaşılmaktadır. O, Osmanlı kâtiplik eğitimi sisteminin bir parçası olarak gerekli kaynakları okumuş ve kendini geliştirmiştir. Ayrıca, Ahmed Resmi Efendi'nin üç dilde (Arapça, Farsça ve Türkçe) yazan yetenekli bir şair olduğu Silahtar, Bağdadi ve Ramiz'in tezkirelerinde adı geçmesinden anlaşılmaktadır. Tezkirelerde akli, bilgisi, şiiri ve inşasıyla (nesir, düz yazı) ünlü olduğu da belirtilmektedir (Aksan, 1998, s. 18).

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Ahmed Resmi Efendi, eğitimi ve edebî yeteneği sonucunda Osmanlı kültür çevrelerinde kendine yer edindiği anlaşılmaktadır. Ancak "hacegan"lar (hocaları) arasına girebilmek ve oradaki yerini sağlama almak için Divan-ı Hümayun kalemini iyi bilen ünlü bir şahsa sırtını dayamak zorunda kalmıştır. Bu ise yukarıda belirtilen tezkirelerde de adı geçen Tavukçubaşı Mustafa Efendi'dir. Bu

olayın tarihi meselesinin aydınlatılması için Ahmed Resmi Efendi'nin *Sefinetü'r-Rüesâ* eseri gözden geçirilmiştir. Burada Mustafa Efendi'nin 1736 yılında reisülküttap olduğu vurgulanmaktadır. 1741 yılının Ocak ayında Mustafa Efendi'nin reisülküttaptan ayrılarak uzun zamandır terk ettiği memleketi Kastamonu'ya gelerek ailesini ziyaret etmesinden bahsedilmektedir. Eserde bu bölüm o kadar canlı ve duygulu ifadelerle yazılmıştır ki, bu ziyaret esnasında Ahmed Resmi Efendi'nin de onunla birlikte olduğu anlaşılmaktadır. Esere göre, 1744'te Mustafa Efendi tekrar reisülküttap olmuş, 1747 yılının Kasım ayına kadar bu görevde çalışmıştır. Aradaki zamanda ise hac vazifesini yerine getirmiştir. 1747'den ölümüne kadar (1 Eylül 1749) ise "ruznameci-yi evvelîye" görevinde çalışmıştır. Bu bilgilere göre evlilik tarihini 1738 olarak kabul etmek daha doğru olacaktır (Beydilli, Nisan 1998, s. 59). Ahmed Resmi Efendi ilk görevini bu yıllarda elde etmiştir. Önce Bursa'da ve ardından 1746'da Selanik'te bazı memurluk görevlerinde bulunmuştur (Gövsa, 1946, s. 25). Bir müddet sonra İstanbul'da ve 1751'de de Selanik baruthanesinde memurluk yapmıştır (Unat, 1968, s. 102). Daha çok para, hazine ve hesap kayıt işlerinde hizmet ettiği bilinen (Aksan, 1998, s. 35). Ahmed Resmi Efendi'yi 1757'de Sadrazam Koca Ragıp Paşa'ya bağlı kethüda olan Ebu Bekir Efendi'nin kethüdası görevinde hizmet ettiği görülmektedir. Bu görevdeyken III. Mustafa'nın tahta çıktığını haber vermek için büyükelçi olarak Viyana'ya gönderilmiştir (Unat, 1968, s. 102). İlk diplomatik görevini başarı ile tamamladıktan sonra 1759 yılında maliye tezkireciliği görevine getirilmiştir. 1761 yılında bu görevinden alınmış ve daha sonra tekrar aynı göreve getirilmiştir. Viyana'daki başarılı elçiliği, yönetim kademesi tarafından desteklenen Ahmed Resmi Efendi önceki hizmetlerinden dolayı Bâb-ı Defterde önemli bir makama getirilmiştir. Ardından 1762'de Anadolu muhasipliği görevindeyken Prusya'ya elçi olarak gönderilmiştir. 1763'ün Haziran'ında Sultan III. Mustafa, Berlin büyükelçiliğine Ahmed Resmi Efendi'nin seçildiğini ve bunun için hazırlıklara başladığını ilan etmiştir (Aksan, 1998, s. 67, 73).

İkinci diplomatik görevi olan Berlin sefaretinden dönen Ahmed Resmi Efendi 1764 yılının Ağustos ayında sadaret mektupçusu tayin edilir. Bundan sonra yöneticiler sınıfının en üst makamına dâhil olur. Bu görevdeyken sadrazamın yazışma mektuplarına bakan Ahmed Resmi, dış ilişkilerle ilgili geniş ve gizli bilgilere vakıf olur. Daha sonra 27 Mart 1765'te yapılan törende çavuş başı görevine getirilir. O zamanlar sadrazam, Muhsinzade Mehmet Paşa'dır. Ahmed Resmi'nin, Muhsinzade Mehmet Paşa'ya karşı özel bir hayranlığı vardır. Çünkü Muhsinzade Mehmet Paşa'nın daha önce yaşanan Osmanlı-Rusya savaşında özellikle Bender olaylarında önemli hizmetleri olmuştur (Aksan, 1998, s. 104).

Ahmed Resmi Efendi dış işlerdeki deneyimlerine rağmen 1765-1768 yılları arasında birkaç görev değiştirmiştir. Defterdarlık işleri olan matbah eminliğine 6 Mart 1767'de, tersane eminliğine 23 Şubat 1768'de, *ruznameci-yi-evvelîye** görevine ise 8 Mart 1769'da tayin edilmiştir. Bu görevdeyken İstanbul'dan ayrılarak 1768'den beri devam eden Osmanlı-Rusya savaşına cepheye gitmiştir. Cepheye Ahmed Resmi Efendi görevinde

* Divanda günlük hadiseleri deftere not alan.

yükselerek sadrazam Moldovancı Ali Paşa'ya *sadaret kethüdası*** olmuştur. Bazı tarihçilere göre tecrübeli, bilgili ve mahir bir şahıs olduğu için sık sık farklı görevlerin başına getirilmiştir. Savaş devam ederken cephede Ahmed Resmi ruznamçeyi-evvelîye ve sadaret kethüdalığı görevlerinde iki kez yer değiştirmiştir. 21 Kasım 1769'da sadaret kethüdalığı, 13 Aralık 1769'da önceki görevi olan ruznamçeyi-evvelîye görevine, daha sonra 22 Şubat 1771'de sadrazam Ahmet İzzet Efendi'nin sadaret kethüdalığı görevine tekrar alınmış ve 1774'te savaş bitene kadar bu görevde kalmıştır. Cephede savaş günlerinde onun Muhsinzade Efendi'nin harici işlerde danışmanlığını da yaptığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bu kaynaklarda Ahmed Resmi Efendi'nin cephede karar mekanizmasının ayrılmaz bir parçası olduğu da kaydedilmiştir (Aksan, 1998, s. 106-108).

Yaklaşık altı sene süren savaş Osmanlı'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra barış antlaşması imzalanmasına karar verilmiştir. Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa barış hakkında kendi aralarında yaptığı divan toplantısında reisülküttap İbrahim Efendi'yi murahhas tayin ederek elçi olarak gönderilmesine karar verir. Lakin İbrahim Efendi yalnız gitmekten çekindiği için Ahmed Resmi Efendi'yi baş murahhas, İbrahim Efendi'yi ise ikinci murahhas olarak tayin etmiştir. Böylece Ahmed Resmi, sadrazamı Muhsinzade Mehmet Paşa'ya son hizmetini de yapmış olur (Aksan, 1998, s. 109).

Osmanlıların hazmedemedikleri Küçük Kaynarca Antlaşması'nı Osmanlı Devleti adına imzalayan Ahmed Resmi Efendi bu görevi ile ömür boyu bin bir eziyetle elde ettiği şan ve şöhretini kaybetmiştir. Bu tarihten ölümüne kadar vakayinamelerde ve atama kayıtlarında onun adına rastlanılmaması da bu durumu izah etmektedir.

1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rusya savaşı hakkında yazılmış kaynaklarda Ahmed Resmi Efendi'nin cephedeki görevleri hakkında bazı tartışmalar da bulunmaktadır. Ancak baş murahhaslık görevi bütün kaynaklarda belirtilmektedir. Son olarak Halil Hamit Paşa'nın sadrazamlığı döneminde 1782'de süvari muhasipliğine getirilmiş ve bu görevdeyken 31 Ağustos 1783 yılında vefat etmiştir. (Unat, 1968, s. 102-116) Ahmed Resmi Efendi'nin ölümü konusunda Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* eserinde 1779 yılında vefat ederek Üsküdar Selimiye'de Çiçekçi Kahvesi karşısındaki mezarlığa defnedildiği (Tahir, 1975, s. 123), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde ise 1783 yılında 30-31 Ağustos gecesi vefat ettiği ve İstanbul'da Karacaahmet mezarlığına defnedildiği kaydedilmiştir (Kütükoğlu, 1989, s. 121-122).

Ahmed Resmi Efendi'yi şahsen tanıyan Muradî: "... her şeyde bir bilgisi vardı, akıllı ve kuvvetli bir zekaya sahipti, iyilikleri unutulamaz, iyi bir edep sahibidir, hayatının son günlerinde gözleri zayıflamıştı görme kabiliyeti azalmıştı, hastalıklar ve yaşlılık onu adeta yenmişti. Oğlu Ammar el-kâtibin vefat etmesi onu çok etkilemiştir.", der (Muradi, 1206/1791, s. 74). Bunun yanı sıra Ahmed Resmi Efendi'nin damadı Ahmet Azmi Efendi'nin onunla birlikte Berlin'e gittiği hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ahmet Azmi Efendi 1790-91 yılları arasında Berlin büyükelçiliğinde

** Sadaret kethüdası- kethüdaların başı, rehberi

çalışmıştır (Resmi, 1269/1853, s. 108, 112, 128-129). Buradan oğlu Ammar Bey'den başka, bir de kız evladı olduğu anlaşılmaktadır.

Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi bilen ve ustaca kullanan Ahmed Resmi Efendi'nin kaleme aldığı eserlerini tespit edilen yazılma tarihlerine göre şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sefinetü'r-Rüesâ* (Halifetü'r-Rüesâ) yaklaşık 1749'da yazılmıştır.
- Hamiletü'l-Küberâ* 1749 veya 1753'te yazılmıştır
- El İstisnâs fi Ahvali'l-Efrâs* (Atlar ve Sahipleri Hakkında) 1753'te yazılmıştır.
- Coğrafyâ-yı Cedit* bir Avrupa coğrafyasının Türkçe tercümesidir. Tercüme 1757'de yazılmış olmalıdır.
- Viyana Sefaretnamesi*- Sefir olarak gönderilmesi 1757 yılıdır. Sefaretname döndükten sonra kaleme alınmıştır (Resmi, Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, Sadeleşiren Bedriye Atsız, 1980, s. 8).
- Prusya Sefaretnamesi* - Sefir olarak gönderilmesi 1763 yılıdır. Sefaretname döndükten sonra kaleme alınmıştır (Resmi, Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, Sadeleşiren Bedriye Atsız, 1980, s. 8).
- Layiha*, 1769 yılında Sadrazam İvazzade Halil Paşa'ya sunulan rapordur.
- Layiha*, 1772 yılında Muhsinzade Mehmet Paşa ve Abdürrezak Efendi'ye sunulan rapordur.
- Hülâsatü'l-İtibâr* yaklaşık 1774-1781 yılları arasında yazılmıştır. Bu eserin ilk nüshasının tarihi 1781'dir.
- Ahmed Resmi Efendi bu eserleri ile devrine bir nebze ışık tutmuştur. Son eseri olan *Hülâsatü'l-İtibâr* eseri ise 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını aydınlatmış ve savaşta yaşananlar tahlil edilerek eleştirilmiştir.

3. 1768-1774 Türk-Rus Savaşı Açısından "Hülâsatül-İtibâr" Eseri

Ahmed Resmi Efendi 1768-1774 yılları arasında Osmanlı-Rusya savaşının büyük bir kısmında sadrazam kethüdası görevinde bulunmuştur. Savaşın sonunda ise her iki taraf arasındaki barış görüşmelerinde tam yetkili temsilci görevini yerine getirmiştir. Onun savaş döneminde yürüttüğü görevler hakkında Osmanlı arşivindeki not defterlerinde bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, savaşa şahit olan Osmanlı vakayiname yazarları Sadullah Enverî ve Ahmet Vasıf tarafından yazılan vakayinamelerde de Ahmed Resmi Efendi hakkında bilgiler yer almaktadır. Ahmed Resmi Efendi de eserinde, Sadullah Enverî ve Ahmet Vasıf Efendilerin savaşın büyük bir kısmında cephede savaş kâtabi olduklarını belirtmiştir. Anlaşıldığına göre, Ahmed Resmi Efendi, bunlardan farklı olarak defterdarlık görevinden siyasi birtakım görevlere terfi ettirilmiştir.

Osmanlı için uzun barış döneminden sonra "şahane rehavet"nin sonu olarak değerlendirilen 1768-1774 Türk-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca Antlaşması ile son bulmuştur. (Emecen, 1994, s. 61) Rusya'nın zaferi Osmanlı'nın hezimetini şeklinde yorumlanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten bu savaşın sonucunu sadece silah üstünlüğü değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Rusya'dan daha kötü durumda olması da belirleyici etken olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Prusya kralı Frederich bu savaş

“körlerle tek gözlülerin savaşı” olarak tanımlamıştır (Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, 1994, s. 66).

Ahmed Resmi Efendi kaleme aldığı sefaretnamelerinde olduğu gibi, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ardından yazdığı *Hülasatü'l-İtibar* adlı eserinde de Osmanlı dünyasını yansıtmıştır.

Ahmed Resmi, savaştan sonra yazdığı *Hülasatü'l-İtibar* eserinde fikir ve düşüncelerini, daha açık, daha sistemli bir şekilde anlatır. Avrupalıların sadece savunma için savaştıklarına dikkat çeken yazarın bu fikri devrine göre yenidir. Sanki bu fikri Batı’dan almıştır. Diğer eserlerinden farklı olarak müellif bu eserde savaşı eleştirerek barışı savunmuştur. Savaş hazırlıkları, devlet adamlarının siyasi fikirleri, diplomatik durum ve neredeyse her şey hakkında geniş bilgi veren Ahmed Resmi bu eserde Osmanlı’nın bütün eksikliklerini cesaretle dile getirmiştir. Aynı zamanda burada Rusların gücü, siyasi durumu, stratejileri ve savaşta yaptıkları kurnazlıklar hakkında da bilgi verilmektedir. Eserde Ahmed Resmi Efendi’nin değindiği konular 1780’lerde Osmanlı diplomatlarının aralarındaki görüşmelerin de ayrılmaz parçası olmuştur (Akhundova, 2006, s. 118). Müellif esasen, gelişerek değişme fikri üzerinde durmuştur. Örneğin, Rusların gelişmesiyle ilgili olarak, “Ruslar bilmedikleri savaş taktiklerini ve kurnazlıklarını ve küçük topraklardan yararlanmayı Branderburg’dan öğrenirler. Sonra da Almanlardan ve başka milletlerden cengâver subaylar toplayarak nizam ve intizam oluştururlar.” der (Resmi, *Hülasatü'l-İtibar*, Çoğaltan; Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, 44 Varak, XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır, s. 5); (Akhundova, 2006, s. 200). Osmanlı Devleti’nin durumu konusunda ise, diğer dinlere karşı sürekli savaşın vacip olduğunu ileri sürerek devleti sonu gelmeyen savaşlara sürüklenmesine neden olan zihniyeti ağır bir dille tenkit eder:

“... Her zaman düşmanın burnunu yere sürtüp haddini bildirmek ehl-i İslam’ın üzerine vaciptir.’ fikrine sadık kalanlar; hareket olmayınca bereket olmaz, bu memleketler kılıç ile alınmıştır. İslam padişahının bahtı açık, adamları tecrübeli, kılıcı keskindir. Dünyada dindar, kahraman ve Aristo felsefesiyle düşünen veziri, bir tedbir kılba ve günde beş vakit namazı cemaatle kılan 12000 seçilmiş asker tedarik ettikten sonra “Kızıl Elma”ya kadar gitmeye ne minnet vardır?’ deyip patırtı kopararak cahilliklerini ortaya koydular, masa üzerinde ‘Hamzaname’ (kahramanlık destanı) anlatan kahramanlar gibi sohbetler ederek ‘Kızıl Elma’ semtini Boğdan’dan gelen al yanaklı, elma gibi lezzetli zanneden basit insanların da etkisiyle Moskov seferine çıkmıştır...” (Resmi, *Hülasatü'l-İtibar*, Çoğaltan; Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, 44 Varak, XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır, s. 3), (Akhundova, 2006, s. 199).

Bunun yanında savaş öncesi önemli görevlere atanan şahsiyetler hususunda da fikir ve düşüncelerini saklamamıştır:

“...Rüzgâr görmüş (tecrübeli) bir adam olan Muhsinzade Mehmet Paşa’nın sadrazamlıktan alınarak yerine Hamza Paşa gibi tecrübesiz ve yetersiz birinin göreve getirilmesi ve ardından Emin Paşa gibi yeni tanınan bir şahsın sadrazam olması ve sair olaylar savaşın kötü sonuç vereceğinin alametleridir...” (Resmi, *Hülasatü'l-İtibar*,

Çoğaltan; Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, 44 Varak, XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır, s. 9); (Akhundova, 2006, s. 203).

Maalesef savaş, fetih ve galibiyet hülyasına kapılan devlet adamları için tam bir felakete dönüşmüştür.

Hülasetü'l-İtibar eserinden anlaşıldığı kadarıyla Muhsinzade Mehmet Paşa ile Ahmed Resmi Efendi barışı koruma konusunda aynı görüşte olmuşlardır. Bu durumun tarihi açıdan birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti bu savaşa başlarken Rusları güçlü bir düşman olarak görmemiştir. Düşüncemize göre, yenilginin başlıca nedenlerinden biri budur. Savaş için yapılan hazırlıkların hepsinde bunun etkisini görmek mümkündür. Savaşın gidişatını gözlemleyen Muhsinzade Mehmet Paşa ve Ahmed Resmi bütün kusur ve noksanları dikkatle hesaplayabilen insanlardı. Muhsinzade Mehmet Paşa'nın bu savaşın olmasını istemediğini padişah III. Mustafa da önceden biliyordu. Barış görüşmeleri için ilk teklif Mart 1772'de Mareşal Rumyantsev tarafından gelmiştir. Savaş meydanında Rumyantsev'le Muhsinzade Mehmet Paşa arasında görüşmeler başlamıştır (Aksan, 1998, s. 156). Çünkü bu tarihlerde Rusya'da patlak veren Kazak isyanı sebebiyle Çariçe II. Katerina ordununun bir kısmını geri çağırarak zorunda kalmıştır. Rusya tarihinde başsısının adı ile Pugaçev İsyanı olarak geçen bu isyan Kazak, Tatar ve Rus olmayan diğer halkları Çariçe'ye karşı birleştirmiştir. Avrupa devletleri tarafından da bilinen bu isyandan Rusya ile savaş yapan Osmanlı devletinin habersiz olması mümkün değildir. Fakat şaşırtıcı olan Rusya ve isyandan haberdar olan devletlerin Osmanlı'nın bu isyana destek verdiği konusundaki açıklamalarıdır. Osmanlı arşiv kayıtlarında herhangi bir desteğe rastlanılmadığı gibi, stratejik olarak istifade edilmediği de aşıkârdır (Korkmaz, Bahar-2018, s. 101, 103). Nitekim 1772'de başlayan barış görüşmeleri Osmanlı Devleti açısından isabetli bir zamandı.

Ancak Osmanlı devlet adamlarınının barışa olumlu bakmamaları dengeleri değiştirmiş ve barış görüşmeleri uzun müddet devam etmiştir. Padişah III. Mustafa'nın 21 Ocak 1774'de vefatından sonra yerine tahta çıkan I. Abdülhamit (1774-1789) de cephedeki başarısızlığı kabul edememiştir (Resmi, *Hülasetü'l-İtibar*, Çoğaltan; Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, 44 Varak, XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır, s. 67), (Akhundova, 2006, s. 244). Fakat cephedeki durum ve siyasi-tarihî olaylar Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasına zemin oluşturmuştur.

1774 yılının Temmuz ayında Rus mareşali Rumyantsev tekrar Muhsinzade Mehmet Paşa'ya bir mektup göndererek barış görüşmeleri için elçi atanmasını istemiştir. O zamanlar Osmanlı ordusu şumnu'da tamamen teslim olmuştur. Muhsinzade Mehmet Paşa'nın başka yol seçme hakkı neredeyse yoktu. Mareşalin gönderdiği mektubu müzakere amacıyla toplanan divan meclisinde görüşmelerin başlanmasına karar verilmiştir. Bu divan meclisinde sadrazam, Reisülküttap İbrahim Munib Efendi'yi elçi tayin etmek istemiştir. İbrahim Munib Efendi tek başına gitmeyi reddetmiştir. Sadrazam Ahmed Resmi Efendi'yi murahhas-ı evvel, İbrahim Munib Efendi'yi ise murahhas-ı sani tayin ederek her ikisine de imza yetkisi vermiştir. Aynı zamanda her ikisi de büyükelçi derecesini almıştır. Antlaşma Silistre yakınlarındaki Küçük Kaynarca'da imzalanmıştır. Ahmed Resmi Efendi'ye verilen merasim görevleri

konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Enverî, Ahmed Resmi Efendi'nin vekillik rütbesi ile göreve getirildiğini yazmıştır. Başka bir kaynakta ise nişancı padişahın mührü ile mühürleme yetkilisi olarak görevlendirildiği söylenmiştir (Aksan, 1998, s. 109), (Parmaksızoğlu, Nisan 1983, s. 531).

Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yıllardır devam eden Kırım sorununun çözümüne başlanılmıştır. Bilindiği gibi Rusya'nın yürüttüğü Karadeniz'e hâkim olma siyasetinin önündeki en büyük engel Kırım Hanlığı idi. Ruslar bu yolda attıkları her adımda Osmanlı Devleti'ne sadık, kahraman bir halkla karşı karşıya kalmışlardır. Savaşla bir şey elde edemeyeceğini anlayan Ruslar, Osmanlı Devleti'ne sadık bu halkı içeriden zayıflatmayı hedeflemişlerdir. Sonuçta Ruslar bu siyasetlerinde başarılı olmuşlardır. Bu antlaşmanın üçüncü maddesi Kırım'la ilgilidir. Bu madde ile Kırım'a bağımsızlık verilmiştir. Artık Kırımlılar hanlarını kendileri seçecekti. Sadece dinî işlerde Kırım Osmanlılara bağlı kalacaktı. Osmanlı hükümeti ve Osmanlı halkı için Kırım'ın kaybedilmesi kabul edilemezdi. Bu maddeyle üç asırdır "Türk gölü" olan Karadeniz bu özelliğini yitirmiştir (Köse, 1997, s. 123).

Kırım sorunu ile ilgili Osmanlı Devleti'nde iki farklı düşünce ortaya çıkmıştır. Birincisi, Kırım nüfuzu Türk ve Müslüman olan bir halk ve Kırım yüz yıllardır Osmanlı toprağı olduğu için Kırım'ın sahipsiz ve yardımsız bırakılmaması gerekir. Bu fikri savunan grup Küçük Kaynarca Antlaşması'nı kabullenemeyen devlet adamları idi. İkinci düşünceye göre ise Kırım Osmanlı Devleti'nin gelişmesine engel olan ve savaşa neden olan bir konudur. Bundan kurtulmak için bir an önce bu sorunun çözülmesi gerekirdi.

Ahmed Resmi Efendi de devletin Tatarlara önem vermesini istemiyordu. *Hülasetü'l-İtibar* eserinde Tatarlar hakkında: "... Tatar taifesi, bir lüle tütün için üç beş saat yeri eştığı ünlü olup böyle Simat-i Sultaniye (padişah sofrasını) gördükçe kıyamete kadar vilayetine gitmeyip bitmeyecek teklifler ile vakit geçirmek kaydında olacağı zahir..." (Resmi, *Hülasetü'l-İtibar*, Çoğaltan; Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, 44 Varak, XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır, s. 80), (Akhundova, 2006, s. 253) yazmaktadır.

Güçlü bir gözlemlene yeteneğine sahip olan Ahmed Resmi Efendi, ileri görüşlülüğünü Kırım ve Tatarlar konusunda gösterememiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sorun ve savaşlara devamlı sebebiyet verdikleri için onların Osmanlı Devleti'nin baş belası olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık elde etmesini savunmuştur. Savaşta Rusların kasten düşmanı oyalayarak, kurnazca, erzak ve sabırlarını tükettikten sonra hücum etme taktiğini keşfeden Ahmed Resmi Efendi, ne yazık ki, Rusların önce parçalamak sonra ise işgal etme yöntemlerini fark edememiştir. Hatta önyargılarının Pugaçev isyanı hakkında gelen istihbaratları görmesine engel olduğunu düşündürmektedir.

Yaklaşık 1780 dolaylarında yazılan *Hülasetü'l-İtibar* eserinin ele geçen en eski yazması 1781 Mayıs ayının ortalarına aittir. Yani bu nüsha Ahmed Resmi Efendi'nin sağlığında hazırlanmış bir nüshadır. Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bu yazma eserin 33 nüshasının bulunduğu bilinmektedir. 1900 yılından önce de birbirinden ayrı

en az dört baskısı yapılmıştır. Eserin bu kadar çok nüshasının günümüze ulaşmış olduğuna ve savaştan kısa süre sonra ne kadar çok çoğaltıldığına bakılırsa, bu eserin genişçe bir okur kitlesine ulaştığı anlaşılır (Akhundova, 2006, s. 174). Ayrıca bu eser 1813 yılında H. F. Diez tarafından Almancaya, 1829 yılında Fransızcaya, 1854 yılında ise O. İ. Senkovski tarafından Rusçaya çevrilmiştir (Akhundova, 2006, s. 177).

Sonuç

XVIII. yüzyılda diplomasinin öneminin git gide artmaya başlaması Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş ve güçlenen kalemiye sınıfında önemli diplomatlar yetişmiştir. Osmanlı tarihinde kültürün değişmesinde önemli rol oynayan bu bürokratlar Avrupa hakkında en çok bilgi sahibi olan ilk diplomatlar olmuşlardır. Kalemiye mensubu olan Ahmet Resmi Efendi de Viyana ve Berlin gibi önemli Avrupa şehirlerinde bulunmuş ve döndüğünde kaleme aldığı sefaretnamelerinde Avrupa hakkında önemli bilgiler vermiştir. O, kalemiyede sadece devlet görevini yerine getirmekle kalmamış yazdığı biyografik eserlerle Osmanlı tarihçileri arasına girmiştir. Bu eserleri ile kalemiyede kendini tanıtan Ahmet Resmi Efendi, diplomatlığa yükselmiş ve yazdığı sefaretnamelerle de şöhret kazanmıştır.

Osmanlı aydınına Avrupa hakkında sağlam fikirler veren değerli bir sefaretname yazarı olarak tanınan Ahmed Resmi Efendi, Türk-Rus ilişkilerinin önemli bir dönüm noktası olan Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalayan Osmanlı diplomasisinin önemli bürokratlarından biridir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı süresince ortaya çıkan bütün aksaklıkların ve meselelerin birinci derecede görgü tanığı olan Ahmed Resmi Efendi, sadrazam yardımcılığı ve savaşı bitiren antlaşma heyetinde ise baş murahhas gibi önemli vazifeler ifa etmiştir. Onun Osmanlı kültürü içerisinde yetişmiş bir edipten devletin çürümüşlüğüne keskin bir gözle değerlendirebilen bir devlet adamına dönüşmesini, Osmanlı yönetiminin üst sınıflarında ve farklı kültürler içerisinde bulunmasıyla açıklamak mümkündür. Gerçekten de Ahmed Resmi Efendi, Osmanlı devlet adamları içerisindeki miadı dolmuş dünya görüşünü eleştiren yeni bir neslin temsilcisi ve hatta onun ilk elçisi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı ordusunda yaşanan düzensizlik ve başıbozukluklara yakından tanıklık eden Ahmed Resmi Efendi'nin bu konularla ilgili sadrazam Muhsinzade ve Halil Paşalara sunduğu layihalar önem arz etmektedir. Bununla birlikte 1768-1774 yılı Osmanlı-Rus savaşı ile ilgili yazdığı *Hülasetü'l-İtibar* eseri, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihine ait önemli diplomatik kaynaklardan biridir. Eserin bu devrin Rusya tarihi bakımından da çok önemli olduğu vurgulanmalıdır. Savaşın her iki devlet için tarihî ve diplomatik bir kaynak karakteri taşıyan bu eserde, cephede bütün yaşananlar eleştirel bir dille anlatılmıştır.

Savaşın ilk yıllarından itibaren başlanan Osmanlı ordusunun yenilgilerinin nedenlerini Ahmet Resmi Efendi bu eserinde açıkça ifade ederek eleştirmiştir. Osmanlı ordusunun bu duruma gelmesinin önemli nedenlerinden olan askerlerin cesaretsizliği, nizamsızlığı ve firar etmeleri üzüntülü ve gizli bir mizahla anlatılmıştır. En önemli sorunlardan biri olan askerlerin firar olaylarından da bahsedilmiştir. Orduda eskiden beri devam eden vatan için canı pahasına ölümü göze alan, örnek asker portresi artık bu dönemde çok az görülebilmektedir.

Osmanlı askerî teşkilatının kısa zamanda imparatorlar karşısında bu duruma düşmesinin ilk nedeni devletin ayanlardan asker istemesi ve onların da askerlikle ilişkisi olmayan insanları cephelere göndermesi olmuştur. *Hülasetü'l-İtibar* eserinde Ahmet Resmi Efendi, bu duruma da değinmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu savaşta hatalarından biri de Ahmet Resmi Efendi'nin vurguladığı gibi Osmanlı paşalarının ve devlet adamlarının askerî teşkilatın kuruluşu, mevcut durumdan haberdar olmadan Rusya gibi önemli bir devletle savaşmaya karar vermesi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin çürümüşlüğüne ortaya çıkaran bu savaş, devleti nezdinde yetişmiş insan sayısının da kâfi olmadığını göstermiştir. Cephedeki bütün komutanları tanıyan Ahmet Resmi Efendi, eserinde onlar hakkında da bilgi vermiştir. Hatta onların hatalarını ve eksikliklerini satirik bir dille eleştirmiştir. Baştanbaşa savaşı konu edinen bu eserin sonunda Ahmed Resmi Efendi, insanlığa barışı tavsiye etmektedir.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ile ilgili yazılmış bütün eserlerde *Hülasetü'l-İtibar* eserinden bir kaynak olarak yararlanılması bu eserin önemini vurgular niteliktedir.

Extended Abstract

The eighteenth-century period of Ottoman history is a very rich period in terms of works written on various subjects and archival materials. In addition, the eighteenth-century, with the beginning of the renewal movements in the Ottoman Empire, also includes the reasons that led to the collapse of this magnificent empire. It is a very important period not only for the Ottoman Empire but also for the history of Russia. As a matter of fact, Russia's emergence as a powerful state on the stage of history took place during this century (1774) following the Treaty of Küçük Kaynarca signed by the Ottoman Empire. The eighteenth-century is also a period of modernization for the Ottoman and Russian empires. Europe, on the other hand, did not take these empires into account, which were on the way to modernization, as her peers. We can say that since the eighteenth-century, the history of Russia without Turkey and the history of Turkey without Russia cannot be taken into consideration. Both empires were traditional Eurasian empires that had to constantly struggle with that world to stand up to Europe.

Adopting the southward expansion policies of Russia determined by Peter I, Empress Catharine II adopted the policies of reformism at home and becoming an expansionist empire by expanding towards the seas. Empress Catherine II continued his predecessor's policy and partially realized it. Due to the geopolitical position of the Ottoman Empire and the policies of Russia that started with Peter I, there were various encounters, especially military ones, between these two states. Especially Catherine II's period was a turning point in the history of Turkish-Russian relations. Indeed, the eighteenth-century, especially during and after Catherine II's period, the Ottoman lands and especially the Balkans were the places where Russia showed the most interest and produced sedition. During this period, the Ottoman Empire frequently benefited from diplomacy in its relations with European states. In this way, serious progress was seen in relations. This silence of the Ottoman Empire continued until 1768. On this date, the trouble-free foreign policy relationship between the Ottoman Empire and Russia changed and war started between the two states.

The war that started between the two states in 1768 continued until 1774. Between the years of 1768-1774, Ahmed Resmi Efendi served as the chief steward of the grand vizier during most of the Ottoman-Russian war. At the end of the war, he fulfilled his duty as the plenipotentiary representative in the peace negotiations between both sides. There is information about the duties he carried out during the war in the notebooks in the Ottoman archives. Ahmet Resmi Efendi had been in important European cities such as Vienna and Berlin and gave important information about Europe in the embassies he wrote on his return. He not only fulfilled his state duty here, but also became one of the Ottoman historians with his biographical works. Ahmet Resmi Efendi, who introduced himself with these works, rose to the rank of diplomat and gained fame with the ambassadorial report (sefaretname) he wrote. Ahmed Resmi Efendi, who is known as a valuable ambassadorial report writer who gave solid ideas about Europe to Ottoman intellectuals, is one of the important bureaucrats of Ottoman diplomacy who signed the Treaty of Küçük Kaynarca, which was an important turning point in Turkish-Russian relations. Ahmed Resmi Efendi, who was a first-degree eyewitness to all the troubles and issues that arose during the Ottoman-Russian war of 1768-1774, performed important duties as deputy grand vizier and chief executive officer in the treaty committee that ended the war. However, the work *Hülasetü'l-İtibar*, which he wrote about the Ottoman-Russian war of 1768-1774, is one of the important diplomatic sources of the political history of the Ottoman Empire in the second half of the XVIII. century. It should be emphasized that the work is also very important in terms of Russian history of this period. In this work, which is a historical and diplomatic source for both warring states, all the events on the front are described in a critical language. At the end of this work, which deals with war from beginning to end, Ahmed Resmi Efendi recommends peace to humanity.

The oldest manuscript of the work *Hülasetü'l-İtibar*, which was written around 1780, belongs to the middle of May 1781. In other words, this copy is a copy that was prepared in the life of Ahmed Resmi Efendi. It is known that there are 33 copies of this manuscript in various libraries around the world. There were at least four separate editions before 1900. Considering that so many copies of the work have survived and how many copies were made shortly after the war, it is understood that this work reached a wide readership

Kaynakça

- Akhundova, T. (2006). *Osmanlı devlet hadimi Ahmed Resmi Efendi ve onun "Hülasatül-Etibar" eseri*. Bakü: Nurlan Matbaası.
- Aksan, V. (1998). *Savaşta ve barışta bir Osmanlı devlet adamı Ahmet Resmi Efendi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Beydilli, K. (1994). Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa. *Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi, C. I* (s. 66-130). İstanbul: İrcica.
- Beydilli, K. (Nisan 1998). Ahmed Resmi Efendi (Virginia Aksan, "Savaşta ve Barışta Osmanlı devlet adamı Ahmet Resmi Efendi" eserinin değerlendirmesidir"), *Toplumsal Tarih*, 52, 56-64.
- Danışmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, C. II*. İstanbul: Türkiye Yay.
- Emecen, F. (1994). Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. *Osmanlı Devleti Ve Medeniyetleri Tarihi, C. I* (s. 5-61). İstanbul: İrcica.
- Gövs, İ. A. (1946). *Türk meşhurları ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyatı.
- İnalçık, H. (1999). Osmanlı-Rus ilişkileri 1492-1700. *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992 Sempozyum Bildirileri, Ayır Basım* (s. 25-37). Ankara: Türk Tarih Kurumu, Yay.
- İstanbul Kütüphaneleri, Tarih Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları I. Fasikül Umumi Tarihler*. (1943). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Kimya, O. (İlkbahar 2018). Nadir Şah Afşar dönemi Osmanlı-İran münasebetleri ile ilgili Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(14), 48-66.
- Kocabaş, S. (1989). *Kuzey'den gelen tehdit tarihinde Türk-Rus mücadelesi*. İstanbul: Vatan Yay.
- Korkmaz, T. (Bahar-2018). Rusya'da Osmanlı'nın yararlanamadığı bir isyan Pugaçev isyanı (1772-1775). *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 43, 97-108.
- Köse, O. (1997). 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (oluşumu-tahlili, tatbiki), (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurat, A. N. (1948). *Rusya tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kurtaran, U. (Mart 2014). XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7, (17), 393-419.
- Kütükoğlu, B. (1989). Ahmed Resmi. *İslam Ansiklopedisi*, (C. II, s. 121-122). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Muradi, M. H. (1206/1791). *Silkü'd-Dürer fi A'yani'l-Karni's-Sani Aşer, I. Biyografya*. Süleymaniye: Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu No: 001279.
- Ortaylı, İ. (1999). XVIII. Asır Türk-Rus ilişkileri. *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992 Sempozyum Bildirileri* (s. 125-135). Türk Tarih Kurumu.
- Parmaksızoğlu, İ. (Nisan 1983). Bir Türk Diplomatının On Sekizinci Yüzyıl Sonunda Devletler Arası İlişkilere Dair Görüşleri. *Belleten*, XLVII(186), 527-535.
- Resmi, A. (1980). *Viyana ve Berlin sefaretnameleri*, (B. Atsız, sad.). İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi.

- Resmi, A. (1269/1853). *Sefinetü'r-rüessâ*. İstanbul: Takvimhaneyi Amire.
- Resmi, A. (XIX. Yüzyılda Çoğaltılmıştır). *Hülasetü'l-itibar, (Muhammetali Bin Molla Mahmut Es-Selankuri, çoğ.)*. 44 Varak. Bakü: M-86/2829.
- Sander, O. (1993). *Anka'nın Yükselişi ve düşüşü-Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*. Ankara: İmge Yay.
- Solovyev, S. M. (1851-1879). *İstoriya Rossii s drevneyşih vremyon, C. XXI*. Peterburg: Tovarişestvo "Obşestvennaya polza".
- Süreyyâ, M. (Hicri 1311). *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye, C. II*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Tahir, B. M. (1975). *Osmanlı müellifleri, C. III*. İstanbul: Meral Yay.
- Unat, F. R. (1968). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı tarihi, C. II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı tarihi, C. IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı tarihi, C. V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yağcı, Z. G. (2002). XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin Doğu Karadeniz politikası. *Türkler, (C. XII, s. 905-925)*. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Yalçınkaya, M. A. (2002). XVIII. Asır: Islahat, Değişme ve Diplomasi Dönemi (1703-1789). *Türkler, (C. XII, s. 762-822)*. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Yıldırım, A. (2017). I. Mahmut devri Osmanlı-İran ilişkileri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkistan'da İdari Yerlileştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı: G. I. Safarov ve Türkbüro'nun (1920-1922) Rolü

The Emergence of the Problem of Administrative Indigenization (Korenizatsiya) in Turkestan: The Role of G. I. Safarov and the Turkburo (1920-1922)

Emre TEĞİN *

Rus İç Savaşı'nda Orenburg Tıkacı nedeniyle Türkistan ve Avrupa Rusyası'nın bağlantısının kopması, bölgede eski Çarlık kalıntılarıyla birlikte demiryolu işçileri gibi azınlık grupların oluşturduğu Taşkent Sovyeti'nin idareyi ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde merkezin yönetsel tezlerini dahi umursamayan Taşkent Sovyeti, bölgedeki Rus unsurlarla birlikte Türklere karşı geniş çaplı el koymalar ve katliamlar gerçekleştirmiştir. Orenburg Tıkacı'nın ortadan kaldırılması sonrasında merkez yönetimi İç Savaş sırasında Taşkent Sovyeti'nin verdiği hasarı kendileri adına düzeltmek, daha önce parti teşkilatlanmasının olmadığı bölgede bir sovyet inşasına girişmek adına 'Türk Büro' aracılığıyla başta Safarov olmak üzere merkezden birçok 'nitelikli proleter' ihraç etmiştir. Türkistan'ı çok iyi bildiğini iddia eden ve 'doğu toplumları' için sömürge devrimi ilkesini ortaya atan Safarov, Türkistan'ın yönetimde yerlileştirilerek sovyetleştirilmesi politikalarını uygulamaya koymuştur. Sovyet inşası, bölgenin yalnızca sovyet idaresine eklenmesi açısından değil Lenin'in Sürekli Devrim ilkesi açısından doğu toplumlarına örnek teşkil edecek bir doğu devrimi hedefinin de merkezi haline getirmeyi amaçlamıştır. Ancak Safarov'un pratiği Orenburg Tıkacı sürecinin bir 'intikamı' olarak algılanmış ve Türkistan'da 'yerlileştirme' sorunsalını ortaya çıkarmıştır. Bu sorunsal etrafında ne parti merkezini ne de millî aydınları tatmin edemeyen Safarov'a karşı ciddi bir muhalefet ortaya çıkmış ve sonuçta sorunsal etnik çatışma ekseninde sığ bir alana çekilmiştir. Bu bakımdan çalışma Safarov'un sömürge devrimi ilkesi çerçevesinde Türkistan'da idarî yerlileştirme sorunsalını arşiv belgeleri ve dönemin tanıkları ile karşıt görüşler üzerinden mercek altına almaktadır.

* Arş. Gör. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
emretegin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5341-8337
Çanakkale / TÜRKİYE

* Research Assistant, Dr. Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History
emretegin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5341-8337
Çanakkale / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Safarov, Türkbüro, Türkistan, Yerlileştirme, Ulusal Komünizm.

Abstract

The disconnection between Turkestan and European Russia due to the Orenburg Cork in the Russian Civil War resulted in the takeover of the administration by the Tashkent Soviet, which was formed by minority groups such as railway workers together with the remnants of the old tsarism in the region. During this period, the Tashkent Soviet, which did not even care about the administrative theses of the center, carried out large-scale confiscations and massacres against the Turks together with the Russian elements in the region. After the abolition of the Orenburg Cork, the central administration exported many 'qualified proletarians' from the center, especially Safarov, through the 'Turk Buro' in order to repair the damage caused by the Tashkent Soviet during the Civil War on their behalf and to attempt to build a soviet in the region where there was no party organization before. Safarov, who claimed to know

Başvuru/Submitted: 19/05/2023

Kabul/Accepted: 13/11/2023

Turkestan very well and put forward the principle of colonial revolution for the 'eastern societies', put into practice the policy of indigenization and sovietization of Turkestan. Soviet construction aimed to make the region the center of an eastern revolutionary goal, not only in terms of its incorporation into soviet administration, but also as a model for eastern societies in terms of Lenin's principle of permanent revolution. However, Safarov's activities were perceived as a 'revenge' for the Orenburg Cork process and raised the problematic of 'indigenization' in Turkestan. Around this problematic, a serious opposition emerged against Safarov, who could not satisfy neither the party center nor the national intellectuals, and as a result, the problematic was drawn into a shallow area within the framework of ethnic conflict. In this respect, this study examines the problematic of administrative indigenization in Turkestan around Safarov's principle of colonial revolution through archival documents, witnesses of the period and opposing views.

Keywords:

Safarov, Turkburo, Turkestan, Indigenization, National Communism.

Makale Bilgileri

Atf: Teğın, E. (2024). Türkistan'da İdari Yerlileştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı: G. I. Safarov ve Türkbüro (1920-1922)'Nun Rolü. *Selçuk Türkiyat*, (61): 105-132. Doi: 10.21563/sutad.1299514

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Teğın, E. (2024). Türkistan'da İdari Yerlileştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı: G. I. Safarov ve Türkbüro (1920-1922)'Nun Rolü. *Selçuk Türkiyat*, (61): 105-132. Doi: 10.21563/sutad.1299514

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Ekim Devrimi'nin hemen ardından çıkan Rus İç Savaşı'nın yıkıcı etkileri Bolşevik liderliğinin ilk yıllarının karar alma mekanizmasında mecburî bir merkezi konum teşkil etmiştir. Bu bakımdan iktidar mücadelesi süresince Bolşeviklerin taraftar toplama çabasının çatı ideolojisi olarak Lenin tarafından belirlenen 'Sürekli Devrim' ilkesi, Bolşeviklerin parti teşkilatlanmasının olmadığı Türkistan gibi bölgelerde yerel liderlerle merkezden bölgeye yollanan liderler arasında bir ittifakı öngörmüştür. Ancak idari yerlileştirme olarak anılacak bu süreç; Çarlık Dönemi'nden kalma bagajların ortaya çıkardığı durumlar, merkezden liderliğin neden olduğu yönetsel sıkıntılar ve özellikle Türkistan'ın kuzeyinde Rus kolonizatör yerleşimcilerin yol açtığı sorunlarla birleşince çıkmaza girmiştir. Merkezden Türkistan'a gönderilen liderlerin bireysel oportünist yaklaşımları ve doktrinel idareleri de bu çıkmaza eklendiğinde idari yerlileştirme süreci bir ittifaktan çok yeni bir çatışma cephesine dönüşmüştür.

Türkistan'da idari yerlileştirme sorunsalının ortaya çıkışı ve özellikle kolonizatör yerleşimcilerin yoğun olarak bulunduğu Kazak Bozkırı bölgesinde bu sorunsalın ortaya çıkışında Safarov'un rolü zaman içerisinde dönemin muhatapları, tanıkları ve araştırmacıları tarafından farklı şekillerde ele alınmış ve bu örneklerin çoğunda Safarov yazdıklarıyla birlikte bir referans noktası haline gelmiştir. Örneğin sorunsalın sonuçlarına odaklanan Z. V. Togan, *Bugünkü Türkdili Türkistan ve Yakın Tarihi* eserinde Safarov'u 'hilekâr' olarak niteleyip onun yalnızca iyi niyet gösteriyormuş gibi görüldüğünü söylese de özellikle 1920 yılı sonrası hadiseler için ona sıkça atıfta bulunmuştur (1981, s. 383). Riskulov'un bir kısım fikirlerinin aşırı şekilde uygulayıcısı olarak da anılan Safarov (aktaran Acaloğlu, 2021, s. 48), Bolşeviklerin Türkistan misyonu için beraber gönderildiği partililer tarafından 'Kırgız-Kazak davasında şehit pozları' vermek (558/1/5636/I.7) gibi ağır ithamlara da maruz kalmıştır. Türk dünyası araştırmaları çerçevesinde ise Türkçe literatürde sovyetleştirilme sürecinde yerlileştirme sorunsalına Barmirza Hayit, Bolşevik sömürüsü açısından yaklaşan ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkbüro'un faaliyetleri ve Safarov'un rolü üzerinde itinayla duran Hayit, Türkbüro'nun işleyişi ile ilgili Lenin'in bölgeye yolladığı telgraflar aracılığıyla soruna işaret etmeye çalışmasıyla öncül bir önem taşımaktadır (1978, s.136-137). Ancak Hayit'in bu çabası dönem itibarıyla materyal eksikliğinden kaynaklanan yalnızca merkezden yollanan sorular üzerinden çıkarımlar yaptığı ve Türkistan'daki yönetimin cevaplarını içermeyen değerlendirmeler olarak kalmıştır (1978, s. 141).

Batı literatüründe ise idari işlevsizlik ve çatışma olarak ele alınan konu Pianciola (2008) tarafından "Toprak-Su Reformu" merkeze alınarak aktarılmaya çalışılmışsa da burada Bolşeviklerin merkez-taşra idaresi arasındaki hizipleşmeler, idari yerlileştirme sorunsalı ve bu sorunsalın milli aydınların tasfiyesine giden sürecine değinilmemiştir. Khalid (1996; 2015) ve Fedtke (2019) ise 1920-1922 yıllarında Türkistan'ın sovyetleşme süreçlerini farklı merkezleri ele alarak, milli aydınların katılımına sıkça yer vererek, oldukça detaylı ve bütüncül şekilde aktarsa da Safarov ve Türkbüro içerisindeki işlevsizlik ve sorunsal yüzeysel olarak konu edilmiştir. Bunlar dışında sorunsalın varlığına ilişkin en önemli saptamaları E. H. Carr'ın yaptığını söylemek mümkündür.

Komünist teşkilatlanmanın Türkistan’da olmadığına dikkat çeken Carr, Bolşeviklerin ‘millî eşitlik ve milliyetler meselesi’ arasında ayırım gözetmeksizin, tıpkı Orenburg Tıkacı sürecinde olduğu gibi, küçük ilerici olduğu iddia edilen küçük bir Rus azınlığın (proleter azınlık) nispeten milliyetçilikten ya da ulusal komünizmden beslenen aydınları ve geniş kitleleri kontrol ettiği bir idarî yapının yarattığı sorunları ve sürdürülemezliğini Safarov’un düşünceleri üzerinden kısa da olsa işaret etmiştir (2016, s. 308-309).

Bu çalışma ise başta Safarov’un prensiplerini merkeze alarak sorunsalın varlığına dair kanıtları sunmaya çalışmaktan başka Türkistan’ın idarî olarak yerleştirilememesinin (1920-1922) neden ve sonuçlarına odaklanmıştır. Çalışma kapsamında seçilen arşiv belgeleri Türkistan özelinde Türkbüro’nun işlevsiz hale gelişini aktarırken özelden genele bir bakış açısı sunarak parti merkezindeki ‘liderlik’ mücadelesini de yansıtmış ve Bolşevik liderliğinin ‘sovyetleştirme’ ve ‘milliyetler meselesi’ üzerine yaşadığı fikir ayrılıklarını da ortaya koymuştur. Konuya ilişkin kullanılan belgeler-raporlar dönemin tanıkları ve muhataplarının anlatıları ile karşılaştırılmış ve bu sayede sorunsalın sonuçları daha derinlemesine ele alınabilmektedir. Bu bakımdan çalışma Türkistan’ın sovyetleştirilmesi sırasında siyasi güç odağı haline gelen öbeklerin birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koyarken idarenin yerleştirilememe nedenlerinin anlaşılabilmesine katkı sağlayacağı ve ulusal komünizmin tasfiye edildiği 1922 yılının Türkistan örneğini ortaya koymayı hedeflemiştir. Dolayısıyla, Türkistan’ın 1924 sonrasında idarî olarak parçalara bölünmesinin nedenleri de bu sayede daha anlaşılır şekilde ortaya koyulabilecektir.

Sorunsalın Tarihsel Arka Planı

Türkistan’ın sovyetleştirilmesi süreci tarihsel hadiselerin gelişim şekli ve bölgenin özgün nitelikleri nedeniyle karmaşık ve değişken bir yapı halinde gelişim göstermiştir. Bu yapı karşılıklı olarak Bolşeviklerin Türkistan özelinde geliştirdikleri politikaları doğrudan etkilerken Türkistan’da yaşayan Türk halklarının da bu politikalara gösterdikleri tepkilerin ya da beklentilerin değişkenlik göstermesine yol açmıştır. Avrupa Rusyası’ndan yalnızca mesafe olarak uzak olmayan Türkistan, 20. yüzyılda gerçekleşen hızlı sosyal değişimlerden kısmen muaf bir yapı ortaya koymuştur. Ancak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus İmparatorluğu’nun bir sömürgesi haline getirilen Türkistan’ın idarî açıdan neredeyse her gelişmeden doğrudan ve yoğun biçimde etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu etkiyi arttıran en önemli husus belki de ‘sömürge’ olarak görülen coğrafyaya merkezden gönderilen yöneticilerin ve kolonizatör toplulukların kendilerini ‘sömürülen’ Türk halklarından daha üstün görmeleri ve dolayısıyla pervasız faaliyetler yürütmeleridir. Bu üstün görme ve pervasızlık hali bölgede, Bolşevik yönetimi sırasında Rus şovenizmi olarak anılacak ve Rus İmparatorluğu’nun merkezinde yaşanan bir otorite boşluğu ya da bu otoritenin tam olarak ortadan kalktığı süreçlerde kendisini çok daha şiddetli gösterme eğiliminde olmuştur. İktidarın Ekim 1917’de ani bir isyan ve baskınla Bolşevikler tarafından ele geçirilmesi Türkistan açısından bu otorite boşluklarından en önemli örneğini vermiştir.

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine isyan eden Kossak atamanı Dutov’un Orenburg şehri ve demiryolunu hızlı bir şekilde ele geçirmesi Türkistan ve Avrupa

Teğin, E. (2024). Türkistan’da İdarî Yerleştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı:

G. I. Safarov ve Türkbüro (1920-1922)’Nun Rolü. *Selçuk Türkiyat*, (61): 105-132.

Doi: 10.21563/sutad.1299514

Rusyası'nın bağlantısını kesmiş ve ortaya çıkan otorite boşluğunu bölgede kendisini komünist ilan eden Rus demiryolu işçileri, eski Çarlık askerî görevlileri ve kolonizatörleri doldurmuştur (Teğin, 2022, s. 333). Merkezin neredeyse tüm tezlerini reddeden bu yapı, Taşkent Sovyeti çatısı altında Türkistan'da geniş çaplı katliamlar gerçekleştirmekten başka özellikle kolonizatör yerleşimcilere özellikle Kazak-Kırgızlardan el koydukları toprak, hayvan ve malları devretmiştir. Bu durum neredeyse sönmeye yaklaşan Korbaşlar/Basmacı Hareketi'ni yeniden alevlendirirken Türkistan'daki 'Bolşevik imajı'na da büyük zarar vermiştir. Safarov¹'un belirttiği üzere bu süreçte Türkistan için yalnızca bir telgraftan ibaret olan Bolşevik Devrimi (Safarov, 1921c, s. 51-52), Taşkent Sovyeti'nin faaliyetleri nedeniyle bu imajın Çar Dönemi faaliyetleri ile bir tutulmasına ve sömürülmenin farklı bir yüzü olarak görülmesine neden olmuştur. Bolşevik merkez yönetimi açısından ise Orenburg Tıkacı süreci devrimin devamlılığı için daha önce neredeyse hiç önem vermedikleri Türkistan'ın yeraltı ve yer üstü kaynaklarına ne denli muhtaç olduklarını anlamalarıyla sonuçlanmıştır. Bu nedendir ki Orenburg Tıkacı'nın ortadan kaldırılması ve İç Savaş'ın Bolşevikler lehine dönmesi sonrasında Türkistan'ın 'özgün' yapısına uygun yeni bir idarî anlayışı bölgeye getirmek ve Bolşevikler'in yeni vizyonunda bölgenin sovyetleştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır.

Türkistan adına yeni dönemi ifade eden 10 Ekim 1919 tarihi itibarıyla Bolşevik merkez yönetimi tarafından oluşturulan 'Türk Komisyonu/Turkkom ve akabinde

¹ Ermeni-Polonyalı bir ailenin oğlu olarak St. Petersburg'da dünyaya gelen Georgiy İvanoviç Safarov (1891-27.06.1942), 1905 Devrimi sırasında sosyal demokrat çevrelerle birlikte hareket etmiştir. Sosyalist gruplara dâhil olması ise 1908 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP)'ne katılması ile gerçekleşmiştir. Yüksek öğrenim hayatına St.Petersburg Politeknik Enstitüsü'nde eğitimine başlasa da tamamlayamamış, daha sonra Fransa'da Elektroteknik Enstitüsü'nde çeşitli kurslar alarak kendisini geliştirmeye çalışmıştır. 1917 Devrimi ile Rusya'ya dönen Safarov, sırasıyla RSDİP'nin St.Petersburg Komite üyesi, Samara il komite üyesi; 1918 yılında Ural Bölge Konseyi İcra Komitesi Başkan Yardımcısı, Rusya Komünist Partisi (RKP) Ural Bölge Komitesi Başkanlığı gibi görevler icra ederek parti içerisindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Ural Bölgesi'nde gerçekleştirdiği görev sırasında Romanov Hanedan üyelerinin öldürülmesi kararının imzacısı ve hanedan üyelerinin akıbeti üzerinde doğrudan etkide bulunmuştur. 1920 ve 1921 yıllarını RKP Merkez Komitesi Türkistan Bürosu Başkanlığı, Türkistan Komisyonu Üyesi ve Halk Komiserleri Konseyi üyesi görevlerini gerçekleştirdikten sonra 1922 sonrasında Komintern Yürütme Komitesi'nde Ortadoğu Bölümü Başkanlığı ve Yürütme Komitesi Üyeliği'nde bulunmuştur. Türkistan'daki sovyet politikalarının bir numarası olduğu dönem aslında Safarov'un kariyeri için de zirve noktası olarak ifade edilebilir. Hatta bu süreçteki etkili siyasetini RKP Merkez Komite adaylığı teşebbüsünden de anlamak mümkün görünmektedir. 18.12.1927 tarihinde partiden ihraç edilen Safarov, farklı görevler üstlenese de merkezden uzaklaştırılması ve gözden düşmesi sonrasında önemli görülebilecek tek faaliyetini 1930-1934 yılları arasında Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi Doğu Bölümü Başkanı olarak gerçekleştirmiştir. Ancak Kirov suikasti sonrasında tutuklanmış, önce 2 yıl sürgün sonrasında da 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Belki de 27 Temmuz 1942'de idam edilene kadar öldürülmemiş olmasını gözden düşmesi ve Büyük Terör sürecini hapiste geçirmesine borçlu olan Safarov, rehabilitasyon sürecinde 'iade-i itibar'ı gerçekleştirilmeyen tek önemli karakterdir. Bu nedendir ki Safarov'un 'Sömürge Devrimi' ilkesi ve faaliyetleri uzun bir süre görmezden gelinmeye devam etmiş ve sovyet mirasının bazı yükleri onun omuzlarına yüklenebilmiştir (Detaylı bilgi için bkz: Oçerki İstorii Kommunistçeskoy Partii Turkestana, 1964; RGANI, 6/13/33/I.19; RGASPI, 17/84/79/I.107ob).

Turkbüro²; bölgenin sovyetleştirilmesi, Taşkent Sovyeti'nin verdiği zararın telafi edilmesi, Türkistan'da komünist parti teşkilatlanmasının yerlileştirme/korenizatsiya sınırları içerisinde gerçekleştirilmesi ve sonunda da Türkistan'ı sovyet idaresinin bir organı haline getirmek için çalışmalarına başlamıştır (Keller, 2003, p. 282). Komisyona yüklenen görev her ne kadar yerel amaçlar güdüyor gibi görünse de özellikle Safarov'un bölgeye gönderilmesinde uluslararası düzeyde amaçların güdüldüğü de anlaşılabilir. Yerlileştirmeye Türkistan'ın sovyetleştirilme misyonu, devrim öncesinde 'Sömürge Toplamlar'³ olarak anılan doğu ülkelerinde gerçekleşeceği varsayılan devrim için bir örnek teşkil edeceği düşünülmüştür. Bu örnek Hindistan başta olmak üzere sömürülen toplumların kendi devrimlerini gerçekleştirme adına da bir itici unsur olarak tasarlanmıştır. Misyonun bu ayağı adına 'Doğu Toplamları Uzmanı' olarak lanse edilen Safarov, merkezden yollanan liderler arasında öne çıkarılmıştır.

Turkkom aracılığıyla yerlileştirme, parti inşası, ceza kurumlarının idaresi, jandarma (asayiş) ve sovyetleşmeyi engelleyici unsurların tasfiyesi gibi geniş yetkilerle (RGASPI,17/84/79/I.107ob) Türkistan'a intikal eden Safarov, Lenin ve Trotsky'nin 'Sürekli Devrim' ilkesinin kendisi tarafından doğu toplumlarına uyarlanmış halini ifade eden 'Sömürge Devrimi İlkesi' ile görevine hızlı bir şekilde girişmiştir. Yerel burjuva entellektüeli olarak anılan ve komünistler tarafından Türkistan'da milliyetçi kanadı temsil ettiği öne sürülen Turar Riskulov ve daha birçok Türk aydını ile işbirliği kurmaya çalışan Safarov, Orenburg Tıkacı sürecinde başta Taşkent Sovyeti'nin yöneticileri olmak üzere kolonizatör yerleşimçileri oldukça sert bir biçimde cezalandırmaya çabalamış, toprak-su reformu sırasında Kazak-Kırgız ailelere zorla el koyulan mallarının iade edileceği düzenlemeler üzerine yoğunlaşmış ve Türkistan idarî yapılanmasında Türk unsurları katılımcı haline getirmeye çabalamıştır. Safarov'un bu çabalarının bir sonuca ulaştığını söyleyebilmek çok mümkün görünmese de bu yönde kullandığı öncelik başta Turkkom içerisindeki diğer Avrupalı proleter

² Türkbüro 1920-1922 yılları arasında Türkistan'da Merkez Komitesi olarak Türkistan Komünist Partisi'nin çekirdek yönetici merci olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerel parti örgütlerinin kurulması, ideolojik ve örgütsel olarak geliştirilmesi gibi merkezî liderliğin yeni misyonunu Türkistan'da yeşertmek amacı taşıyan büro 1920 yazından 1922 yılı sonuna kadar tüm bölgenin parti liderliğini temsil etmiştir. Türkbüro'nun işlevi ve üyeleri zaman zaman farklılıklar gösterebilmiştir. Bu bakımdan Moskova'da da merkezi olan Türkbüro'da Safarov, Gusev, Kaganoviç, Nogin, Peters, Rudzutak gibi merkezin önemli isimleri etkin olurken, 1921 sonrasında buraya yerel liderlik içerisinde Atabayev, Rahimbayev, Riskulov, Turyakulov gibi isimler eklenerek etkinliğini arttırmıştır. Türkbüro, bürokratik olarak Lenin'in Türkistan hakkındaki talimatları ve 'Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinin bölgesel bürolar yönetmeliği'ne tabi olarak faaliyet göstermişse de, idarî olarak 'Uluslar Halk Komiserliği'ne bağlılığı nedeniyle Stalin'in etkin olduğu bir uzantı olarak öne çıkmıştır. Merkezi liderliğin yeni misyonu çerçevesinde faaliyet yürüten Türkbüro, parti örgütünü bölgede güçlendirmek, Rus şovenizmiyle mücadele etmek, ulusal sapmaları temizlemek ve Enternasyonel ruhu sindirmek üzere bir takım propagandaları nüfuz ettirmeye çabalamıştır. Türkistan Komünist Partisi'ne 'rehberlik' etmesi gereken Türkbüro, partinin merkez komitesi gibi çalışmış toprak-su reformunun uygulayıcısı olurken, Korbaşı İsyanı'nın bastırılmasından da sorumlu tutulmuştur (bknz:Keller, 2003; ayrıca bknz: Oçerki İstorii Kommunistçesoy Partii Turkeстана, 1964).

³ Safarov'un 'Sömürge Devrimi' olarak ortaya attığı ilke daha sonra terminolojik olarak hatalı bulunarak 'Doğu Halkları' olarak değiştirilmiştir.

liderler tarafından yoğun eleştirilere neden olurken Lenin ve Stalin'in de dâhil edildiği tartışmalar çıkarmıştır. Bu tartışmalara Safarov'un cezalandırmaya tâbi tuttuğu kolonizatör yerleşimcilerin merkeze ilettiği şikâyetler ve Türkistan'da devam eden Basmacı/Korbaşlar İsyanının bastırılmaması da eklendiğinde Türkistan'daki idare neredeyse işleyemez hale gelmiştir. Dolayısıyla Safarov'un Türkistan'da gerçekleştirmeye çalıştığı 'Sömürge Devrimi', merkez liderliği ve kolonizatör yerleşimciler tarafından Orenburg Tıkacı sürecinin rövanşı olarak görülürken vaad edilenlerin bu bürokratik çıkmazlar sonucu neticelendirilememesi başta Turar Riskulov ve Mustafa Çokay olmak üzere milli aydınların da yoğun eleştirilerine yol açmıştır. Türkistan'ın özgün yapısından ve geçmişinden kaynaklanan bu çıkmaz doğal olarak yerleşirme politikaları kapsamında milli aydınların ve halkın idareye katılmamasına neden olarak bölgede idarî yerleşirme (korenizatsiya) sorunsalını doğurmuştur.

Safarov'un Sömürge Devrimi İlkesi ve Türkistan Açısından Önemi

Bolşevizm hareketinin çok önemli ancak unutulmuş liderlerinden biri olan Safarov, Türkistan tarihinin dönüm noktalarından biri olan sovyetleştirme politikalarının en önemli simalarındandır. Rus İmparatorluğu'nun kalbini Ekim Devrimi ile ele geçiren Bolşeviklerin lideri Lenin'i taşıyan 'Mühürlü Tren'de; Zinovyev, Radek ve Sokolnikov gibi önemli isimlerle birlikte devrime önderlik etmek için ülkesine dönen yirmi kadar Bolşevik liderden biri de Safarov'dur (Carr, 2016, s.74). Basın-yayım faaliyetlerinde diğer liderler kadar etkin olmasa da özellikle Komünist Parti yapılanması, eğitim ve propaganda görevleri icra eden Safarov, devrimin doğu toplumları arasında nasıl yayılması gerektiğine dair yazılar kaleme almıştır. Bu bakımdan Orenburg Tıkacı'nın (~1917-1919) kaldırılması sonrasında Türkkom ile Türkistan'a yollanan G. I. Sokolnikov, Y. Peters ve L. M. Kaganoviç'ten daha 'yetkin' olarak yerli personel sorunlarını çözmeye, yerli yapıların şeflerini görevden alma ya da atama, idarî ve cezaî organları denetleme ve her şeyden önemlisi idareyi yerleşirme gibi olağanüstü yetkilerle göreve getirilmiştir (17/84/79/I.107ob). Türkistan'daki faaliyetlerinin dışında Pravda yayın kurulu üyeliği, Komintern İcra Komitesi üyeliği, Doğu Departmanı Başkanlığı ve Komintern İcra Komitesi Sekreterliği görevlerini de yürüten Safarov iktidar mücadelesi sırasında Stalin'e karşı Zinovyev'i desteklemiş, Türkistan'daki icraatleri dolayısıyla 18 Aralık 1927'de partisinden ihraç edilerek dört yıl sürgüne yollanmış ve en sonunda 1934 yılında Kirov suikastıyla ilişkilendirilerek Zinovyev ve Kamenev ile birlikte tutuklanmıştır (RGANI, 6/13/33/I.19).

Safarov'u SSCB'nin 'unutulan liderler' kesesine iliştiren nedenler elbette Stalin'e karşı iktidar mücadelesinde bayrak açması, Türkistan'daki faaliyetlerinin tehlikeli bulunması ve halk düşmanı olarak nitelendirilerek cezalandırılması şeklinde sıralanabilir. Ancak bir başka neden, ele alınan sorunsalın kendisi ve tarih yazımı ile doğrudan ilişkilidir. SSCB'nin dağılmasının ardından yeni bir tarihsel bakış arayışının olduğu bir süreçte *Voprası İstorii 1/98'*de Vladimir Leonidoviç Genis tarafından kaleme alınan "*Deportatsiya Russkih iz Turkestana v 1921 Godu (Delo Safarova)*" 1921'da Rusların Türkistan'dan Sürgünü ("Safarov Vakası") makalesi bu hususta önemli bir mihenk taşı görevi görmüştür. Özellikle Türkistan'ın kuzey bölgelerinde Kırgız-Kazak halkı ve Rus

kolonizatörler arasındaki ilişkileri 1916 Kırgız İsyanı ve Semireçensk Olayları/Ürkün ile açıklamaya çalışan Genis, Kırgızlar'ın ve Kazaklar'ın isyandan itibaren bölgedeki Ruslar'a karşı sayısız suç işlediğini, tam tersi olmasına rağmen, katlettiğini ve daha sonrasında da Safarov'un 1919-1921 yılları arasındaki yerleştirme politikaları ile binlerce Rus'u bölgeden sürüp cezalandırarak 'birlikte kardeşçe yaşamayı imkânsız' hale getirdiğini ileri sürmüştür (Genis, 1998). Ancak çalışma ne Safarov'un keyfiliği olduğunu iddia ettiği sürülen Ruslar'ın sayısını ne de bu durumun uygulandığına dair bir kanıt araştırmacılara sunmamaktadır. Bu bakımdan Genis, Stalin'in sorunsala ve Safarov'a bakış açısını aynı şekliyle tekrarlamış ve günümüze taşımıştır. Ancak Genis dahi 'unutulması' için yıllarca saklanan Safarov'un 'Sömürge Devrimi' eserinin değerini kaybetmeyen ve Türkistan'daki devrimci hareketin tarihini anlatan ilk büyük eser olarak niteleyerek (1998, c. 54) araştırma literatüründeki hakkını teslim etmişse de çalışmasında üzerinde durmamıştır.

Safarov'un devrimden önce sömürge olduğunu söylediği ve 'doğu ülkeleri' olarak adlandırdığı bölgelerde gerçekleştirmek istediği 'Sömürge Devrimi'ni ve Türkistan'daki uygulamalarını algılayabilmemiz için elimizde üç ana kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ikisi *Bulletin Communiste*⁴ de 28 Nisan 1921'de yayımlanan *L'Oreient et la Revolution* ve 27 Ocak 1921'de yayımlanan *L'Evolution de la Question Nationale*, sonuncusu ise kaleme aldığı *Kolonialnaya Revolütsiya (Opıt Turkenstan)*'dir. *L'Oreient et la Revolution*'de Safarov farklı başlıklarda öncelikle 'doğu ülkeleri'nin tanımını yaparken onların tarihsel gelişimini, kapitalist etkinin ve sömürülmenin yarattığı sosyo-ekonomik etkilerini irdelemiş ve burada devrimin alması gereken biçimi ve görevleri de tanımlamıştır. *L'Evolution de la Question*'daki tespitler ve biçtiği görevlerin gerçekleştirilmesinde kilit rol oynayacak unsurları açıklarken milliyetler meselesinin doğuda nasıl uygulanması gerektiğine dair izaha girişmiştir. *Kolonialnaya Revolütsiya (Opıt Turkenstan)* ise önceki iki kaynak gibi doktrinel bir özellik göstermemektedir. Safarov açısından bu eser Türkistan'daki pratiğinin ortaya çıkardığı sorunsal dolayısıyla kendisine yöneltilen muhalefete-suçlamalara karşı bir cevap, pratiğinin teorisi ve monografik özellikler taşıyan tarihsel bir deneme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Safarov'un sömürge devrimi fikrini ortaya atmasının nedeni olarak iki unsur öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki Lenin ve Trotsky'nin 'Sürekli Devrim' ilkesi ile gerçekleşmesi için çaba sarfettikleri dünya devrimi'nin batıdan tamamen farklı olan doğu toplumlarında nasıl uygulanacağı tartışması, ikincisi ise aslında Komünist Enternasyonel/Komintern'in bu soruna bulduğu cevaptır. Komintern'in II. Kongresi'nde gelişmiş kapitalist ülkelerin proletaryası tarafından yönetilen geri kalmış ülkelerin kitlelerinin, Rus proleterlerin Türkistan'ı yönetmesi gibi, kapitalist gelişmenin farklı aşamalarından geçmeden komünizme ulaşacağına (Lenin's Collected Works, C. 31, 2012, p. 244) dair bir karar alınmıştır. Bu karar, yani marksist tarihsel kronolojinin es geçilerek, Bolşeviklerin Avrupa Rusyası'nda yaptığı gibi, Türkistan'da da bir devrimin gerçekleştirilmesi, sömürge tecrübesi yaşamış ülkelerin özgün tarihsel

⁴ 10 Kasım 1921 tarihinden itibaren Komünist Parti yayın organlarından olan bülten/dergi, 23 Ekim 1925 sonrasında Komünist Enternasyonel'in bir organı halinde 1933'e kadar yayımlanmıştır.

gelişimi açısından uygulanabilir değildir. Bolşevikler Ekim Devrimi'ni gerçekleştirirken burjuvadan ve Çarlık'tan sınıfsal olarak haklarını almayı başaramışse de Türkistan ve hatta Türk dünyasının fikri gelişimi ve gösterebildiği tepki bu şekilde olamamış ya da olmasına müsaade edilmemiştir. Sömüren ve sömürülenin Bolşevik Devrimi'nde olduğu gibi iç içe ve birlikte yaşamadığı Türkistan gibi bölgelerde Safarov'a göre hak arayışı panislamizm-pantürkizm gibi muhafazakar akımlarla kendisini göstermeye çabalamıştır (Safarov, 1921a, p. 286). Her ne kadar bu akımlar ulusal-demokratları ve milli aydınları sosyalist devrimcilere dönüştürme fikri ile Bolşevizmi bölgede avantajlı kılsa da özellikle Türkistan'ın yaşadığı İç Savaş tecrübesi, sömüren imparatorluklar tarafından bastırılan burjuvanın burada farklı olarak, sömürülen geniş halk kitleleriyle ortak hareket etmesiyle sonuçlanmıştır (1921a, p. 288-289). Teorik açıdan Safarov'a göre bu süreç şu şekilde işlemiştir; üretimin gelişimi bir aydın sınıfını doğurmuş ve uygun yazı dili içeriği gereği, bahsedilen kültür uluslararası olsa bile, saf bir ulusal kültür ihtiyacına dönüşmüş ve eğer bir millet milli bir aydın sınıfa ihtiyaç duyduysa, bu sınıf da entellektüel açıdan gelişmiş bir millete muhtaç olmuştur (p. 289). Bu tespit Gaspıralı'dan beri Ceditçi aydınların ve Türk aydınlanma hareketinin temelini oluşturan eğitim teması ve eğitimin genişletilerek kitlelere modern bir reform biçimiyle ulaştırılması fikrine paralel görünmektedir (aktaran Kerimoğlu, Abdıraşidov, 2022). Ancak Safarov'un bakış açısında tehlikeli olan husus bu sürecin hem Orenburg Tıkacı'nda Türkistan'da Alaşçıların Kossaklar ile kurduğu irtibatla ya da Azerbaycan'da Müsavatçılarda olduğu gibi ittifak haklarını devrimci unsurlar yerine burjuva ve kapitalist ülkelerden yana kullanmasıdır (1921a, p. 290). Dolayısıyla Türkistan açısından oluşabilecek en büyük tehlike milli aydınlar, burjuva ve daha geniş halk kitlelerine hitap eden, "ilahî olduğu kadar siyâsî olan dinî unsurların" (p. 290) arasında kurulabilecek bir ittifaktır. Bu bakımdan Safarov'un üstlendiği görev, bu tehlikeyi feodal yapıları paylaşırlan toprak-su reformuyla bertaraf etmek ve doğunun-batının Sovyet Cumhuriyetleri arasında ittifak oluşturacak bir sistem ile dünya ekonomisini ele geçirmektir.

İleri sürdüğü savın gerçekleştirilebilmesi için Türkistan'da milliyetler meselesi ve merkeze olan güvensizliği kilit unsurlar olarak gören Safarov; Başkurtlar'ın, Kazaklar'ın, Kırgızlar'ın ve Türkmenler'in Rus şehirleri boyunca uzanan fabrikalarının ve demiryollarının ve hatta sahibi oldukları tüm zenginliklerin bozkırın uçsuz bucaksız genişliklerinden kaynaklandığını bildiklerini vurgulamış (1921b, p. 60) ve bu acı gerçeğin parti merkezi tarafından idrak edilmesi gerçeğiyle sovyet özerkliğinin tesis edilmesinin acil bir görev olduğunu ileri sürmüştür (p. 61-62). Bu bakımdan eldeki donelerle Safarov'un Türkistan'da gerçekleştirmeye çalıştığı 'Sömürge Devrimi' önermesi en basit haliyle Şubat ve Ekim Devrimleri haricinde Türkistan'da üçüncü bir devrimin gerçekleştirilmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır.⁵ Safarov'un *Kolonialnaya Revolütsiya (Opıt Turkenstan)*'da bahsettiği bu süreç Türkistan'da 1919 sonu ve 1921

⁵ Safarov'un Leninist yaklaşım ile ortaya attığı bu fikir, 1928 sonrasında Goloşekin'in devrimin ulaşmadığını iddia ettiği bölgelere atıfla Kazakistan özelinde gerçekleştirmeye çalıştığı "Küçük Ekim Devrimi'nde olduğu gibi Bolşevik rejiminin farklı aşamalarında kendini gösterdiğinin önemli bir verisi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Sürece ilişkin geniş bilgi için: Cameron, 2018; Kindler, 2018)

yılları arasında bizzat kendisi tarafından icra edilmeye çalışılmış ve Türkistan'da idarî yerleştirme sorunsalını ortaya çıkarmıştır.

Genel itibarıyla, devrim bir sosyal ya da sınıfsal grubun gücünü devretmesinden ve başka bir grubun temsilcileri tarafından iktidar ve üretim araçlarının ele geçirilmesi olarak düşünülmektedir. Bu mantıkla Avrupa Rusyası'nda Şubat Devrimi Çarı, aristokrasiyi ve onların atadığı yöneticileri devirmiş, Ekim Devrimi ise burjuva himayesindeki yönetimi devirerek Bolşevikleri iktidar kılmıştır. Ancak Türkistan'da ne mevcut bir burjuva hükümeti, ne teşkilatlanmış bir proletarya ne de Bolşevik yapılanma hâkimiyeti söz konusu değildir. Bu nedenle Safarov'a göre, Şubat ve Ekim Devrimleri'nde sırasıyla Türkistan'daki hâkim güç Rus kolonizatörler ve Taşkent Sovyeti çatısında bölgede geniş çaplı sömürü gerçekleştirenler olarak kabul edildiğinde, Türkistan'da bir 'devrim'den bahsedebilmek için iktidar gücünün bu grubun elinden zorla alınıp onun gerçek sahibi olan Türkistan halkına iade edilmesiyle gerçekleştirilebilecektir (Safarov, 1921c). 'Sömürge Devrimi' ilkesinin Türkistan deneyiminin özü en basit haliyle bu şekilde ifade edilebilir. Bu izah çerçevesinde düşünüldüğünde Bolşeviklerin Orenburg Tıkacı'nın çözülmesi sonrasında Türkistan'a biçtiği yeni misyon ve Safarov'un geniş yetkiler ve özgün doktriniyle birlikte idareyi 'yerleştirme' işine girişmesi birbiriyle örtüşmektedir. Ancak bu örtüşme fikir olarak Bolşeviklerin Türkistan'da gerçekleştirmek istedikleri sovyetleştirme açısından bir sorun yaratıyor gibi görünmese de fikrin uygulanış şekliyle hem Türkistan içerisinde hem de merkezî idare içerisinde ciddi fikir ayrılıklarına neden olmuştur.

Parti merkezinin Türkistan'da yerleştirme süreci ile beklentisi elbette safça ortaya atılmış, doğrudan bölgeyi geliştirmek, idare ve üretim araçlarını teslim etmek adına oluşturulmuş bir plan değildir. Türkistan halkının ve milli aydınların idareye entegre edilmesi Bolşeviklerin teşkilatlanmasının olmadığı bölgede ihtiyaç duydukları 'personel'i sağlarken sovyetleştirme kolaylaşacak, yerleştirme ile bölgede politik denge sağlanacak, propaganda aparatı yerli liderlikle halk kitlelerinin desteğini sağlayacak ve Türkistan'da kurulacak 'model' sovyet inşası Hindistan ve Çin gibi ülkelere örnek olacaktır (RGASPI, 544/4/26/I.105-106).⁶ Türkistan'ın daha doğuya yayılması planlanan devrim için bir model ve istasyon bölge olarak kullanılacak olması misyonun icrasını oldukça hassas bir hale getirmiştir. Ancak burada merkez parti yönetimi ve Safarov'un icrasını ayıran önemli etkenler ortaya çıkmıştır. Lenin'in tasarladığı yerleştirme, Rus olmayanları Bolşevik safına çekmek ve yine Rus olmayanlar arasındaki sovyet idari operasyonlarını geliştirmeyi amaçlamış, kültürel açıdan 'geri' toplumların yerel dillerinin yönetimde, eğitimde, edebiyatta, siyasî propagandada ve diğer sosyal iletişimde öğrenilmesi ve kullanılması yanı sıra hükümette Komünist Parti içerisinde yerel yönetimlerin organlarında çalışmak üzere Rus olmayanların aktif olarak işe alınması ve eğitilmesini içermiştir (Littlefield, 2009). Bu bakımdan Lenin'in yerleştirmesinin topyekûn bir biçimde idareyi tamamen Ruslar'dan arındırma ya da tamamen yerel yöneticilere devretme gibi bir beklentisi

⁶ Türkistan'da devrimin oturtulması sonrasında devrimin daha doğuya doğru ilerleyebilmesi adına Taşkent'teki merkezin Buhara'ya doğru çekilmesine dair tartışma ve raporların da olduğunu görebilmekteyiz (RGASPI, 544/4/26/I.105-108ob).

yoktur. Bunun yanında bu politikaya sarılmasının en önemli nedenlerinden birinin sürmekte olan İç Savaş ile birlikte geçici ittifaklar oluşturma amacı olduğu unutulmamalıdır. Safarov'a göre ise doğuyu ve Türkistan'ı bilmeyen merkez yönetiminin hataları Bolşevikleri bölgede sömürge otoritesinin askerleri olarak göstermiş (Safarov, 1921c, c. 104), merkezden yönetim anlayışı Türk aydınlarının temsil edilememesine yol açarak onların 'baylarla, mollalarla ve ayrılıkçı fanatiklerle, Basmacılar gibi, iş birliğine yönlendirmiştir' (1921c, c. 105). Safarov'un Sömürge Devrimi gerçekleştiğinde ise idare topyekûn bir şekilde, hiçbir zaman gerçekleşme de, yerli unsurlara devredilerek toprak ve su reformunu sayesinde kolonizatörlerden üretim araçları yerli halka teslim edildiğinde devrim tamamlanabilecektir. Bu temel icra farkı merkezî yönetimin beklentisi, Türkistan'ın özgün durumu, milli aydınların kendi kaderini tayin ve kültürel özerklik isteği ve son olarak Rus kolonizatörlerin şikayetleri ile birleştiğinde ortaya ölü doğmuş bir devrim fikri çıkarmıştır.

Türkistan'da İdarî İhtilaf ve Yerlileştirme Sorunsalının Ortaya Çıkışı

Orenburg Tıkacı'nın ortadan kaldırılması sonrasında merkezden 1919 sonlarına doğru Türkkom çatısı altında içlerinde Safarov'un da bulunduğu yüz kadar Bolşevik lider Türkistan'ın yeni dönemini açmak için gönderilmiş bu sayı 1922'ye gelindiğinde neredeyse sekiz yüzleri bulmuştur (Keller, 2003, p. 284). I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren geçen süreçte Türkistan'da oluşan siyasi, ekonomik ve sosyal durum komisyonun işini hiç de kolaylaştıracak gibi değildir. Taşkent Sovyeti'ni oluşturan en önemli unsurlardan olan demiryolu işçileri ve eski Çarlık yetkililerinin Türkistan halkına karşı işlediği suçlar, İç Savaş'ın yarattığı ekonomik-üretimsel çöküş ve enflasyon (Safarov, 1921c, c. 106) ile birlikte gelen 1921 Kıtlığı ve binlerce mülteci sorunu (aktaran Ali Ünal, Rasulov, 2017), Türkistan'da milli aydınların siyasî talepleri, Basmacı İsyanı gibi sorunlar komisyonun yüzleşmesi gereken en önemli hususların başında gelmiştir. Ancak geçmişin bagajlarının yanında, bu sorunların çoğuna merkezden bağımsız bir doktrinle hareket eden Taşkent Sovyeti neden olmuşsa da merkezin kendi doktrini ve hatta yolladığı liderlerin kendi fikrî dünyalarında tasarladıkları dönüşüm ilkeleri bu sorunların çözümü bir kenara yeni çıkmazları ve yeni sorunları doğurmuştur.

Merkezin misyonu ile Türkistan'da devrimin gerçekleştirilmesi ve rejimin oturtulması adına her şeyden önce yapılması gereken iş ulusa ait tüm demirbaşlara el koyularak kamulaştırılması/devletleştirilmesi ve sonrasında da pay edilmesiyle gerçekleştirilebilirdi. İmparatorluk döneminde sömürgeleştirilen ve Slav yerleşimçilerle kolonizeleştirilen Türkistan'da bu iş, toprak ve suyun sahibinin kim olduğu ve kime pay edilmesi gerektiği gibi ciddi bir takım sorunsalları ortaya çıkarmıştır. Sorunun çözümüne ilişkin Penati'ye göre iki büyük reform gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (2019). Bunlardan ilki 1920-22 yıllarını kapsayan toprak-su reformuyla Semireçensk'den Sir Derya'ya, Bozkırdan Fergana'ya açlık, kıtlık ve katliamlardan kaçan nüfusu bölgeye geri getirmek, diğeri ise Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki sınır ve toprak sorununu çözüme kavuşturarak çatışmayı bitirmektir (Penati, 2019, p. 678). Sahip olduğu geniş yetkilerle bu reformların uygulayıcısı olacak olan Safarov için kolonizatörlerden bölgeyi arındırarak toprak ve

suyun gerçek sahibi olan Kırgız-Kazaklar'a iade etme işi sömürge devrimini hayata geçirmeyi ifade ettiğinden süreci bizzat yürütme çabasına girişmiştir. 1916 İsyanı'nda yerleşim yerlerinden edilen Kırgız ve Kazaklar'ın şikayetlerini ve taleplerini toplayan Safarov, hızlı hareket ederek reformu uygulamaya koymuştur (Pianciola, 2008, p. 126). Her ne kadar bu süreç Genis'in iddia ettiği gibi Safarov'un yüzbinlerce Slav kökenli kolonizatörü yerleşimlerinden çıkarırken başlarında bekleyip "kolonizatör leşler" (Genis, 1998, c.50) hakaretleri eşliğinde gerçekleştirmese de Pianciola'nın aktarımıyla 1922'ye kadar 3000 kadar aile Safarov'un bizzat silahlı adamlarıyla birlikte katıldığı sert uygulamalar ve daha önce karşılaşmadıkları düşmanca bir tavırla yapılmıştır (2008, p. 127). Safarov tarafından çok az sayıda ancak büyük-güç sahibi olarak adlandırılan kolonizatörlerin yerlerinden edilmesi ve yerleşecekleri yeni bir yer de gösterilmemesi Safarov'un Türkistan'daki yönetiminde ilk büyük tepkiyi toplamasına neden olmuştur (p.128). İcradaki aksamalar yalnızca çok az sayıda kolonizatörün yerlerinden sökülmesi ile kalmamış, kolonizleştirilen yerlere yerleştirilmesi gereken Kırgız-Kazaklar hakkında alınan kararlar da aslında tam anlamıyla uygulanmamıştır (RGASPI,17/84/79/I.109). Dolayısıyla ilk icraatıyla dikkatleri üzerine çeken Safarov, yerli halktan topladığı talep ve şikâyetleri gerçekleştirememesinin yanında Türkistan'daki kolonizatör yerleşimciler tarafından da tepki görerek memnuniyetsizliği iki tarafa da yayılmasına yol açmıştır.

Safarov'un sömürge devrimi çerçevesinde 'üretim araçlarının' iadesi olarak ele alabileceğimiz toprak ve su reformu topladığı tepki ve dikkat çeken 'aşırılıklar' parti inşaa işi sırasında kendisini 'yerlileştirme' ile göstermiştir. Safarov'un ve ekibinin Türkistan'daki 'parti inşaa' sürecini denetleme görevini üstlenen Sokolnikov ve diğer Türkbüro üyeleri arasındaki çıkan ihtilafların ilk kıvılcımı da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu hizipleşme aslında Türkistan'a doğrudan Lenin'in yakın dostu olması ve desteği ile gelen Safarov ekibine karşılık olarak Türkbüro içerisinde devrimin başından beri tüm atamaları ve görevlendirmeleri titizlikle gerçekleştiren Stalin'in 'adamları' arasındaki mücadeleyi de ifade etmektedir. Bu durum Türkistan'daki gelişmelerin Stalin'e bağlı görevlilerin lideri olarak kabul edilebilecek önce Sokolnikov sonra Ioffe, Eliava ve Tomskey aracılığıyla her 'aşırılığın' merkeze jurnal edilmesine yol açmıştır. Merkeze durmaksızın gönderilen şikâyetlere ve raporlara bakıldığında Safarov'un aslında 'aşırılık' olarak anılan faaliyetleri temelde milli aydınların taleplerini değerlendirmesi ve merkez tarafından 'ulusalci' ve 'milliyetçi' kanat olarak kabul edilen Riskulov ile olan ortak çalışmalarındır. Böyle bakıldığında Safarov'a yöneltilen suçlamalar kolonizatör yerleşimcilerin topraklarına el koyması ya da koyma biçimi ile ilgili olmazken yerine iskân ettiği Kırgız-Kazaklar'ın ihtiyaç sahibi değil aslında zengin baylar ve soylular olduğu suçlaması üzerine kuruludur (GARF, 5546/55/1407/I.33-34). Bu bağlamda Safarov'un faaliyetlerini merkezi liderlik açısından 'tehdit' kapsamına alan husus; 'yerlileştirme' politikasıyla Türkistan halkının sovyetleştirilmesi değil, Riskulov ekibinin parti aparatlarına yerleştirilmiş olması, muhaceretteki aydınların gazetelerinin Türkistan'a getirilmesi gibi hususların gündeme alınması (RGASPI, 554/4/12/I.49-50) ve Basmacı İsyanı'nı bastırmak yerine onların taleplerini dinlemek üzere heyetler yollamasıdır (61/1/10/I.148).

Yacob Peters ve Mihail Tomsy'nin öncülüğünde Safarov'a karşı başlatılan tazyik ve Türkistan'daki yönetimden acilen uzaklaştırılması gerektiği düşüncesi, onun yalnızca aşırı ve milliyetçilik olarak nitelendirilen faaliyetlerinden ya da bunların uydurma olmasından kaynaklanmamıştır. Safarov'un sömürge devrimini Türkistan'da gerçekleştirebilmek için Türkbüro içerisindeki kimseyi dinlemediği ya da doğrudan yerleştirme politikaları üzerinden Türkistan'daki aydınlarla ittifak kurarak Türkbüro'nun diğer üyelerine karşı hamleler yaptığı görülebilmektedir. Örneğin Safarov'a kırsaldaki faaliyetler hakkında bir rapor yollayan Nazir Turyakulov, sömürgeci Rusları kırbaçtan geçirdiklerini, sert cezalandırmaların mecazı olarak, övünerek anlatırken Basmacı İsyanı'na katılmış bir tutsağın sorgulanamayarak öldürülmesini karşı cepheye karşı kazanılmış bir zafer gibi aktarmakta ve isyana karşı mücadelede bu içsel çatışmanın önemli bir bilgi kaynağını kullanılamaz hale getirdiğini aktarmaktadır (554/4/12/I.49). Bu bakımdan Türkistan idaresi içerisinde Safarov-milli unsurlar ittifakına karşılık milliyetler meselesinden doğrudan sorumlu Stalin ve onun atamalarını yaptığı Tomsy-Peters cepheleşmesinin gün yüzüne çıktığı aşikârdır. Merkez ile daha fazla irtibatta olan ancak Türkistan'daki halkın desteklemediği Tomsy-Peters cephesinin Safarov'a karşı tüm hamlelerini parti merkezine yöneltmesi ve raporlar-şikâyetler yazarak Safarov'un görevden alınmasını talep etmesi de anlaşılabilir olmaktadır.

1921'in başından itibaren Safarov'un görevden uzaklaştırılmasına yönelik eleştiriler ve talepler dışında Türkbüro'nun işlevsizliği hakkında Türkistan'ın başka bölgelerinden, cepheleşmenin içine girmemiş liderler tarafından da raporlar sunulmaya başlamıştır. Mart 1921'de Harezmi Ulusal Sovyet Cumhuriyeti Tam Yetkili Temsilciliği İcra Sekreteri Sultanov, Türkistan'ın durumu hakkında Rus. Komünist Partisi (B) Merkez Komisyonu'na oldukça geniş ve detaylı bir rapor iletmıştır. Sultanov'un raporu hazırlarken oldukça tutarlı ve idare içerisindeki tüm cephelere yönelik eleştirileriyle dengeli bir tavır takınması konuya ilişkin objektif bir bakış açısı sağlamaktadır. Raporuna kolonizasyon sürecinde Türkistan'a yollanan ve sömürgeciliğin bekçileri olarak nitelediği Rus kolonizatörlerle başlayan Sultanov, Türkistan halkının ve aydınlarının buna karşılık ulusal bilinç ve protesto geliştirmesinin doğal karşılanması gerektiğini ve böyle olmasaydı sönmeye yaklaşan Basmacı İsyanı'nın halktan bu denli destek alamayacağını belirtmiştir (17/33/135/I.1). Orenburg Tıkacı sürecinde Taşkent Sovyeti'nin kendi haline bırakılması, Buhara'da Kolesov'un gerçekleştirdiği yağmacılık ve halkın kutsallarına hakaretler edilmesi Kızıl Ordu'nun sömürgecilerle özdeşleştirilmesini tetikleyen unsurlardır (I.2). Türkkom'un bölgeye gelişini merkezden liderlik olarak niteleyen Sultanov, Komintern'de bu yönde alınan kararın yanlışlığını Türkistan'ın kültür, dil ve yaşantı açısından farklı olması nedeniyle ortaya çıkardığı idari kaosun bölgenin mantıklı ve bağımsız şekilde ele alınmasındaki en önemli engel olduğunu ortaya koymuş ve Türkistan'daki idarenin bırakın tüm doğuya örnek teşkil etmesini devrimin bu yönünü kötü göstererek yıkıcı etkiler yarattığını aktarmıştır (I.3). Konunun merkeze bu şekilde aksettirilmesi Türkistan'daki temel misyonun başarısızlığı üzerinden ele alınmasını sağlamak üzere ince düşünülmüş bir paraf olarak görülmelidir. Peters ve Tomsy cephesinin faaliyetlerini isim vermeden ve Türkbüro çatısında eleştiren Sultanov'a göre

Teğin, E. (2024). Türkistan'da İdari Yerleştirme (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı:

G. I. Safarov ve Türkbüro (1920-1922)'Nun Rolü. *Selçuk Türkiyat*, (61): 105-132.

Doi: 10.21563/sutad.1299514

Türkistan'ın 'emekçi' aydınları, sömürgeci ve milliyetçi eğilimler gösterdikleri öne sürülerek idari açıdan tecrite uğramış ve bu durum Türkistan'da sovyetleşmeye engel olurken bunun müsebbibi olan Türkbüro liderliği ise tüm suçu yerli aydınlara atarak onları cezalandırmıştır. Safarov'a ayrı bir parantez açan Sultanov, onun 'aşırılıklarından' bahsederken sömürgeci ve milliyetçi avının ortaçağ engizisyonuna benzetmiş, cezalandırmaların icrasını "*bir psikozun patolojik semptomları*" olarak nitelendirmiş ve gerçekleştirilen sert uygulamaları "*serçeleri topla vurmak*" şeklinde betimlemiştir (I.4-5).

Sultanov'un kıymetli raporu göstermektedir ki Safarov cezalandırmalar sırasında yalnızca Rus unsurlar üzerine gitmemiş Türkistan komünistleri olarak görmediği halk ve liderler üzerinde de oldukça güçlü bir şekilde baskı kurmuştur. Bu durumun her ne kadar merkezi yönetim tarafından umursanmayacağı genel kanı olarak düşünülse de İç Savaş'ın ekonomik izlerini silmek için ortaya atılan NEP politikaları çerçevesinde köylünün rahat bir şekilde üretim gerçekleştirmesi ve üretim seviyelerinin savaş öncesine yükseltilebilmesi, Türkistan özelinde pamuk üretimi, merkezde rejimin ayakta kalabilmesinin kilit unsurlarından biridir. Bu önemin teyidini aslında politik açıdan Rıskulov ve destekçileri olarak isimlendirdikleri 'burjuva' milliyetçilerine Bolşeviklerin gösterdiği 'imtiyaz' ya da 'tahammül' açıklık getirmektedir. Türkistan'da idari yerleşme sürecinde 1921 sonuna kadar Rıskulov'u merkeze alması ve buna ses çıkarılmamasını Safarov'un en büyük eleştirmeni olan Peters, "*Rıskulov ve çevresindeki burjuva entelijansiyasının Türkistan'daki ticarî sermayeyi konsolide etmesinden*" (17/84/79/I.107) kaynaklandığını ifade etmesi ekonominin sürdürülebilirliğine merkezi idare tarafından verilen önemi bir defa daha ortaya çıkarmaktadır.

Safarov'un parti inşası sürecinde sovyetleştirdiği yerli unsurlar dışında kalan kesimleri sert bir şekilde cezalandırması ve 1921 yazı sonrasında doğrudan Tomsky ve Peters'in ekibinde bulunan kişiler üzerine de gitmesi ile başka bir boyuta taşınmıştır. Özellikle tasfiye edileceğini düşünen Peters 27 Eylül 1921'de Lenin'e 4 Ekim 1921'de ise Stalin'e yolladığı mektuplarla Safarov'a açıktan saldırı başlatmıştır. Lenin'e yolladığı mektupta Peters Türkistan'daki durumun vehametini Safarov özelinde şöyle dile getirmiştir:

"Türkistan'daki durum öyle bir hal aldı ki Safarov'u burada bir kaç aylığına da olsa tutmak vahim durumlara yol açacaktır. Sömürgeleştirmeye karşı mücadele Safarov elinde Ruslara karşı bir zulüme dönüştü ve hepsi pasifize edildi. Sonuç, kurumların topyekûn çöküşü oldu. Öte yandan sorunların ifadesi yerli işçiler arasında milliyetçiliği besledi ve Rıskulov'un milliyetçiliğinden ayırt edilemeyen merkezden ayrılma (özerklik) arzusunu tetikledi. Rıskulov ile şu anki iktidar arasındaki tek fark, Rıskulov'un gücünün yerli halkı kendi bünyesinde birleştirmesiye, mevcut iktidarın (Safarov kastediliyor) partinin her kademesinde Kırgız-Kazakları terfi ettirmesi ciddi bir etnik hizipleşmeye neden olmaktadır. Partimizin X.Kongresinden bu yana Safarov'un arkasında durduğu belirli işçi grupları merkeze karşı kabul edilemez iftiralarda bulundu ve açık şekilde alay etti. Kırgız-Kazak davası için şehit pozları vermekten çekinmeyen Safarov, Rudzutak, Tomsky ve beni Türkistan'daki sömürgecilerin perde arkasındaki liderleri olarak ilan etti. Türkbüro üyelerini ve bazı diğer parti üyelerinin görüşlerini

asla dikkate almadı ve kendisi meşruîyetini bir araya getirebildiği çoğunluğa (Türkistan halkı) dayandırmaya çalıştı. Ancak bu çoğunluk siyasi olarak gelişmemiş bir kalabalıktı. Tüm bu sorunların çözümü Safarov'u Türkistan'dan geri çağırarak Türkbüro için (başkanlık) Tomsky'yi tercih etmektir. (558/1/5636/I.7)".

Peters'in Lenin üzerinden kurguladığı hamle mektuptan anlaşılacağı üzere Komintern'in 'merkezi liderlik' uygulamasının, ki Safarov bunu sömürge devrimi ilkesi ile bireyselleştirmiştir, Türkistan'da kabul görmediği ve Safarov'un bu durumdan tek sorumlu olduğu üzerinedir. İkinci husus ise Lenin'in milliyetler meselesi üzerinde en hassas olduğu konuyu ele almıştır. Safarov'un idareyi yerileştirme adı altında yalnızca Kırgız-Kazaklar'ı terfi ettirdiği iddiası merkez idaresinin Türkistan'da yalnızca Rus kolonizatörler ve yerli unsurlar arasında değil, Kırgız-Kazak ya da Türkmen-Özbek çekişmesinin etnik bir şovenizm ile yürütüldüğü düşüncesine yol açmıştır ya da merkez yönetimin bu şekilde düşünmesi amaçlanmıştır. Bu durum ortaya koymaya çalıştığımız sorunsal açısından merkez yönetimi tarafından Türkistan'ın bir bütün olarak idare edilmemesi konusunda sağlam bir bahane sunmuş ve bölgedeki idarenin 'etnik' sovyet cumhuriyetlerine bölünerek sovyetleştirilmesini kendileri adına ilerleyen süreçte kolaylaştırmıştır. Bu durum ulusal komünizmin tasfiyesi sürecinde özellikle Kafkasya yönetiminde 'parçala ve yönet' uygulamalarına Türkistan açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Lenin'e daha teknik açıdan şikâyetlerini iletmeye çalışan Peters'in Stalin'e yolladığı mektupta çok daha açık sözlü davrandığını söylemek mümkündür. Ancak Stalin'in 'işlevsiz' gördüğü organlarla ilgili af götürmeyen tavrını bildiğinden olacak ki Türkbüro'nun aslında alınmaz denilen kararları bile alabildiğini vurgularken açık sözlülüğünü daha çok Türkistan'ın sovyetleştirilmesi önündeki tek engel olarak gördüğü Safarov'un faaliyetlerini anlatmakta kullanmıştır. Bu bakımdan uygulanamayan toprak ve su reformu kararlarının alınabilmesini öven Peters bu hususlarda bir ihtilaf olmadığı vurgusunu yaptıktan sonra, Safarov'un kolektif çalışmaktan yoksun oluşu ve Rus unsurları basit parti memurlarına dönüştürüp hiçbirini üst kademelere getirmeyerek pasifize ettiği şikâyetlerini sıralamıştır (558/1/5636/I.29). Tespiti sonrasında açık konuşan Peters, Stalin'den doğrudan Safarov'un Türkistan'a gelişinin engellenmesini istemiştir ki ancak bu sayede sorunların aşılabileceğini ve Türkistan'da lidersiz kalan 'Safarov yapılanması'nın hızlıca dağılabileceğine olan inancını belirtmiştir (I.29ob). Peters'in Safarov etrafında kurguladığı şikâyet metni Türkistan'ın yerel idaresi içerisindeki bir güç mücadelesi gibi görünse de milli aydınlar açısından oldukça endişe yaratıcıdır. Çünkü Stalin'in Türkistan'daki gölgesi gibi hareket eden Tomsky ve Peters'in milli aydınları 'Safarov yapılanması' içerisine eklememesi 1922 sonrasında Türkbüro idaresinin tasfiyesi sürecinde milli aydınların da idareden tasfiyesine neden olan süreci başlatmıştır.

Özellikle Peters'in mektupları Tomsky ve kendisini Türkistan yönetiminde kalıcı kılacak ve Safarov'dan ayıracak şekilde planlanmıştır. Bu sıkıştırmaya karşı Safarov'da boş durmamış hem Lenin'e hem de Stalin'e karşı mektuplar göndermiştir. Ancak Stalin stratejik olarak Orenburg Tıkacı sürecinde Türkistan'a büyük zararlar verdiğini düşündüğü Taşkent Sovyeti ve onun liderlerini saf dışı bırakmak ve Türkistan'daki

güç odaklarını çeşitlendirerek bir denge oluşturmak için kullandığı 'merkez liderliğini' yani Türkbüro'yu çoktan gözden çıkarmıştır. Peters'in mektubu ve kulis mektuplarından yaklaşık bir ay önce Stalin, Lenin'e Türkistan'daki yönetimle ilgili görüşlerini çok sert ve açık bir şekilde dile getirdiği ve hem Safarov grubunu hem de Tomsy-Peters grubunu gözden çıkardığını açık bir şekilde ifade eden bir mektup hazırlamıştır. Stalin'in mektubundaki sertlik dozajını Lenin'e karşı bir tavır ya da başkaldırı olarak algulamaktan ziyade milliyetler meselesi üzerine kendisinin Safarov'dan daha yetkin olduğunu gösterme çabası olarak ve Lenin'in Safarov'u haklı bulduğu görüşlerini değiştirme çabası olarak okumak gerekebilir. Bu nedenle olacaktır ki mektubun başlığı "*Safarov'un Türkistan'da Milliyetler Politikasını Çarpıtması Üzerine*" olarak seçilmiştir (558/1/5190/I.1-2). Lenin'in Safarov'u bu dönemde tamamen haklı bulduğunu öğrendiğimiz mektupta, Stalin hem Safarov'u hem de Tomsy'i doğrudan yanlış faaliyetlerde bulduklarına dair sert bir şekilde tenkit etmiştir. Peters'in Stalin'e şikâyetinde kurguladığı 'karar alma ve işlevsellik' açısından reform kararlarının alınabilmesine de değinen Stalin, bu kararların yıllardır yazılıp çizildiğini ancak hiçbirinin doğru düzgün uygulanmadığını vurgulamıştır (I.1). Dolayısıyla Safarov ve Tomsy cephesinin tamamen işlevsiz olduğunu aktarmaya çalışan Stalin durumu şu şekilde özetlemiştir:

".....Kitlesele etnik Basmacı Hareketi durmaksızın artıyor, pamuk fabrikaları uçuruma sürükleniyor, Türkistan'daki pamuk üretimi yok ediliyor ve bu durum Afganistan'da, Hindistan'da ve İran'da sovyet rejiminin ve onun milliyetler politikasının prestijini düşürüyor. Elbette Safarov milliyetler meselesinin 'yalnızca Türkistan'da doğru bir şekilde uygulandığını' söylüyor. Bana göre ise milliyetler politikasının doğru olarak uygulanmasının mihenk taşı kitlesele etnik eşkiyalığa karşı verilen siyasi mücadele ve onun başarısıdır. Dolayısıyla bakın Başkırya'da Kırgızistan'da, Kuzey Kafkasya'da kitlesele etnik eşkiyalık (bireysel için konuşmam) bitmişken Türkistan'da, ana merkezinde, şiddet her geçen gün artıyor. Yıldan yıla tekrar tekrar alınan kararların bu gerçek karşısında ne önemi olabilir? Safarov'un da Tomsy'nin de haksız olduğu çok açık değil mi? Safarov'un iki yıllık pratiği ne sistematik ne ihtiyatlı ne de mantıklı bir politika yürütemeyeceğini göstermiştir. Safarov sürekli milliyetler meselesinin bazı gerçeklerini abartarak çok ileri gidiyor ve mantık sınırlarının ötesine geçiyor" (I.1).

Hem Tomsy'i hem de Safarov'u gözden çıkardığı anlaşılan Stalin, mektubun devamında Safarov'un doğrudan görevden alınması gerektiğini iletirken, Türkistan'daki yeni yönetim için "*etnik bağıllığı ve karmaşık bir coğrafyada (Kafkasya) çekişmelerden ve histerik davranışlardan uzak idare sergileyen*" (I.2) Sergo Orkonikidze'yi överek yerine gelmesini istediği kişi olarak işaret etmiştir. Çok uzun olmayan mektup aslında Stalin'in bakış açısını net şekilde yansıtırken Lenin özelinde hangi hassasiyetler üzerine oynayacağını da neredeyse tamamen çözdüğünü göstermektedir. Stalin'in Hindistan'ı, İran'ı ve Afganistan'ı araya sıkıştırması gerçekleştirilmesi planlanan doğu devriminin sekteye uğradığının izahyken pamuk üretimi ve fabrikaların durduğu yönündeki telkini kuvvetle muhtemel NEP'in Türkistan'da uygulanmadığını vurgulamak amacıyla kullandığı bir argümandır.

Kronolojik olarak düşünüldüğünde Türkistan'ın sömürgeleştirilmesi ve özellikle pamuk başta olmak üzere bölgenin tüm zenginliklerinin imparatorluk merkezine taşınmasıyla değişen sosyo-ekonomik yapı, Avrupa Rusyası'nda bir sınıf olarak işçileri ve dolayısıyla Bolşevik hareketinin de sıfır noktasını ifade etmesi açısından önemlidir. Bu nedenle Avrupa Rusyası'ndaki fabrikaların 'varolabilmesi' merkez yönetimi adına Türkistan'da sürdürülebilir bir ekonomi ve istikrarlı bir siyasi yapı ile gerçekleştirilebilir. Orenburg Tıkacı sürecinde Türkistan ile bağı kopan Avrupa Rusyası'nda fabrikalarda üretimin durduğu, grevlerin, işsizliğin ve göçün yaşandığı süreçler (Gatrell, 1917; 2017, s. 123-146.) hem Stalin hem de Lenin açısından çok da geçmişte kalan hatıralar değildir. Sonuç olarak Stalin'in Safarov'u görevden almak için ileri sürdüğü savlar Lenin'den aldığı desteği doğrudan kökünden kesme adına tercih edilmiş olmalıdır.

Bu noktada Stalin'in "*etnik kitlesele eşkiyalık*" olarak nitelediği silahlı eylemler, Türkistan için Basmacı İsyanı, vurgusu üzerinde durmak sorunsala ilişkin Stalin özelinde merkezin kontrol mekanizmasına ne denli ehemmiyet verdiğini göstermek bakımından büyük önem arz etmektedir. Cedit Hareketi ile başlayan ve Türk dünyasının neredeyse her yerini saran Türk Aydınlanması'nın en önemli iki meyvesi olarak ifade edebileceğimiz Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) varolabilmesinin en önemli etkenlerinden biri de silahlı bağımsızlık mücadelelerinin başarılı olmasıdır. Anadolu'da milli mücadelenin ve düzenli ordunun teşkil edilmesi bağımsızlığa giden yolu aralarken Ekim 1917 Devrimi sonrasında Azerbaycan'da Nuri Paşa liderliğinde Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yürüyüşü aydınlanma ağacının iki önemli meyvesinin can suyunu oluşturmuştur. Rus İç Savaşı sırasında ne Beyaz Ordu'nun ne Kossaklar'ın ne de daha sonra Bolşeviklerin Stalin'in atıfta bulunduğu Başkırya'da, Kırgızistan'da ya da Kuzey Kafkasya'da milli orduların kurulmasına mücadele etmemesi ve milliyetler meselesi özelinde aydınların özerklik, kendi kaderini tayin hakkını tanınmaması bu perspektiften bakıldığında daha anlamlı hale gelebilmektedir. Türkistan özelinde bakıldığında bu perspektif Basmacı Hareketi'nin halktan aldığı destek ve Safarov'un Sovyet organlarına 'yerlileştirme' ile milliyetçi unsurlar olarak gördüğü Riskulov ve etrafındakileri yerleştirmesi, Bolşeviklerin geçmiş tecrübeleriyle 'kopuş' ifade eden tehlikeli bir eşleşme olarak değerlendirilmiştir.

1920'de milliyetler meselesi üzerine Bolşevikler ve Türk aydınlar arasında çıkan anlaşmazlıklar, başta Togan örneğinde olduğu gibi, aydınların bir kısmının mücadeleyi ülke dışına yani muhacerete taşımasına neden olmuştur (Andican, 2020). Bu kopuş ile birlikte Riskulov ve etrafındakilerin Sovyet organları ve Komünist Parti içerisinde 'ulusalcı' yaklaşımlarla mücadelelerini sürdürmeleri ve Türkistan'ın haklarını korumaya çalışması kaçınılmaz olmuştur. Bu bakımdan Basmacı Hareketi'nin Türkistan'da devam etmesi, Safarov'un sömürge devrimi ilkesi ile milliyetler meselesini merkez yönetimini rahatsız edici biçimde icra etmesi, idari yerlileştirme sürecinde milliyetçi unsurlar olarak görülen Riskulov ekibini parti organlarında belirli kademelere yerleştirmesi hem Stalin özelinde hem de Komünist Parti Merkez Komitesi

açısından üzerine zar atılmayacak ciddiyette engellenmesi gereken bir sorunsal olarak varlığını göstermiştir.

1921 yılının sonlarına gelindiğinde her ne kadar Lenin Safarov'un arkasında durmaya çalışsa da Stalin'in de araya girmesi sonucu mevcut durumun Türkistan'da sürdürülebilir olmadığına ikna olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine de Lenin, tarafsız olacağını düşündüğü bir isim olan Adolf Abromoviç Ioffe'den Türkistan'ın durumuna ilişkin bir rapor hazırlamasını talep etmiştir. Baymirza Hayit'in aktarımıyla Lenin, Ioffe'den raporunu hazırlarken Safarov'un yerli halk ile ilişkilerini, ilişkilerin delillerini, ilişki kurduğu kişilerin isimlerini, pamuk üretiminin durumunu, Safarov ve Tomsy arasındaki cepheleşmeyi özellikle incelemesini istediği görülmektedir (1978, s. 141). Safarov-Tomsy çekişmesine değinmeyen Hayit, Ioffe'nin raporuna ulaşamamış olacak ki döneme ilişkin okumasını doğrudan Lenin'in talebi üzerinden gerçekleştirmiştir. Hayit'e göre Lenin'in bu talebi Türkistan'ın durumuna ilişkin merkez yönetiminin sürekli bilgi sahibi olmak istemesi ve doğu ülkelerini Sovyet yönetiminden ürkütmemek adına bir önlem olarak iletilmiştir. Ancak bakıldığında Türkistan'ın durumu hakkında merkezin devamlı rapor talep etmesine gerek kalmadan Safarov-Tomsy çekişmesi ve yerlileştirme sorunsalı üzerinden onlarca rapor-şikâyet merkeze iletilmiştir. Hatta Türkistan açısından Türkbüro özelinde yönetime müdahale edilmesi merkezden değil çoğunlukla yerelden gelen raporların oluşturduğu gerginlikten kaynaklanmıştır.

Ioffe'nin hazırlamış olduğu raporda görülüyor ki o da hem Safarov cephesini hem de Tomsy cephesini Türkistan'da oldukça işlevsiz olarak nitelemiştir. Bu bakımdan Ioffe, toprak kullanım reformunun alınan tüm kararlara rağmen uygulanamamasını bu işlevsizliğe örnek gösterirken idari yerlileştirme sürecinde Safarov'un yaptığı atamaların Türkistan'da yalnızca Rus ve Rus olmayan unsurlar arasındaki etnik çatışmayı körüklediğini Riskulov'un ön plana çıkarılarak Kırgız-Kazak 'etnik entelijansiyası' arasındaki şovenizmi de ateşlediğini Lenin'e detaylı bir 'sorun' olarak iletilmiştir (558/1/2162/I.4). Yine 1921 sonunda Sokolnikov'un da Lenin'e doğrudan 'gizli' olarak yazdığını belirttiği mektupta Türkistan'daki parti inşasının kavga, çıkmaz ve intikam duygusundan arındırılmış bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğine (Collected Works, c. 45, s. 417) dair uyarılar bulunmaktadır. Tüm bu uyarıları görmezden gelemeyen Lenin'in Safarov'u yılın sonuna gelindiğinde tamamen gözden çıkardığı anlaşılabilir. Dolayısıyla kendisini izah için durmadan Lenin'e ulaşmaya çalıştığı görülen Safarov'a karşı Lenin, histerik davranışlarından vazgeçmesi ve görevine odaklanarak "14 yaşındaki bir kız çocuğu gibi" davranmayı bırakması gerektiğini sert bir dille telkin ettiği görülmektedir (c. 45, s. 418). Tüm desteğini kaybetmesi sonucunda Safarov'un kendisini izah için *Kolonialnaya Revolütsiya (Opit Turkenstan)* adlı eseri kaleme alması bu bakımdan daha anlamlı hale gelmektedir.

Lenin'in de desteğini çekmesi sonrasında yalnız kalan Safarov'a karşı yürütülen karşı propagandanın nihayete erdirilmesi için bir engel kalmamıştır. Safarov'un kendi sömürge devrimini Türkistan'da sert bir biçimde uygulaması, parti inşası ve idari yerlileştirme konularında Riskulov ile Türkbüro içerisindeki merkezi liderlerle daha az temas kurması, Rus unsurlara karşı sert tavır alması ve sonuç olarak suçlamaları

Tomsky-Peters cephesine kadar uzatması ile başlayan merkeze bitmek bilmeyen şikâyetler ve raporlarla gelişen süreç, hem Safarov'un hem de Tomsky'nin 'aşırılıklarına' son vermek adına 1921 bitmeden görevlerine son verilmesi ile tamamlanmıştır (Smith, 1999, p. 100). Politbüro'nun Türkbüro hakkında 31 Aralık 1921 ile yılın son gününde aldığı kararla Sokolnikov'un Türkistan'a gönderilmesi, Ioffe'nin ona yardımcı olarak belirlenmesi ve Yacob Peters'in de derhal geri çağrılması kararları alınarak Safarov dönemi 'aşırılıkları'na karşı bir dizi önlem geliştirilmeye çalışılmıştır (17/3/247/I. 7-8).

Türkistan'ın idari işleyişini baltayan liderlerin görevden alınmaları yetmemiş her iki cephenin içerisine dâhil olmuş olan liderlere karşı da bir soruşturma ve tutuklama dalgası da başlatılmıştır (Pianciola, 2008, p.131). Bu bakımdan Safarov-Tomsky cepheleşmesi her ne kadar merkezi liderliğe bağlı bir içsel güç mücadelesi gibi görünse de yerleştirme konusunda Safarov'un temasında olan Rıskulov ve milli aydınların da bu cepheye dâhil edilerek idareden uzaklaştırılması sürecini başlatması yerel ve bölgesel anlamda Türkistan'ın idarî geleceğinin yönü açısından belirleyici bir unsur olmuştur. Türkistan yönetiminde hizipleştiği öne sürülen iki grubun tasfiye edilmesi sonuç olarak Türkbüro'nun da sonunu getirmiş ve yerine 1920-22 yılları arasında gerçekleştirilen yerleştirmenin izlerini silmek adına 'Orta Asya Bürosu' teşkil edilmiştir (Keller, 2003, p.287). Bu durum Bolşeviklerin İç Savaşı'n sonuna gelindiğinde taraftar toplamak adına 'özgürlükçü' bir siyasî manevra olarak kullandığı milliyetler meselesi yorumunu, çok daha sert bir merkezîyetçi idareye evrilebilmelerine kapı aralayan hadiseler sarmalını da açığa çıkarmaktadır.

Rıskulov Etrafında 'Millî Unsurların' Sorunsala Bakışı

Safarov'un sömürge devrimi ile Türkistan'da tasarladığı yerleştirme sürecinin icrası her ne kadar merkez yönetiminde Stalin kanadı ve Tomsky ile yaşanan ihtilaflar ile ortaya bir sorunsal çıkarmışsa da 1920 ve 1921 yılları milli aydınların bölgesel kazanımları açısından verimli geçen yıllar olarak öne çıkmaktadır. Ancak Stalin özelinde milliyetler meselesinin bir tezahürü olarak kullanılan yerleştirme ile yükseltelen 'yerli unsurlar' parti içerisine "*rastgele insanların doluşturulması* (558/1/5633/I.8-11)" olarak algılanmıştır. Türk dünyası açısından bakıldığında merkez yönetimi içerisinde Galiyev'in mücadelesini sürdürdüğü 'ulusal' bakış açısı, Türkistan örneğinde ele alınan sorunsalın Kırım'da, Başkurdistan'da, Azerbaycan'da ve neredeyse tüm bölgelerde kendisini gösteren sürece önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu bakımdan 1922 yılı, kazanımların yanında yalnızca Türkistan'da Safarov irtisakı nedeniyle Rıskulov ve Türkistan milli aydınlarının tasfiye edildiği bir süreçten ziyade, her ne kadar Rıskulov Türkistan'daki durumun Galiyev'in kanadından tamamen farklı olduğunu söylese de (Smith, 1999, p. 232-233), Galiyev'in milliyetçilikle suçlanıp partiden uzaklaştırıldığı, Neriman Nerimanov'un Bakü'den merkeze çekildiği örneklerde olduğu gibi ulusal komünizmin de tasfiyesiyle sonuçlanan dönemi ifade etmektedir. Bu bakımdan Rıskulov ve ekibi 1920-22 yılları arasında Safarov'un bölgeye gönderilmesi ve sömürge devrimi ilkesini uygulamasını kendi ulusal çıkarları açısından bir aparata dönüştürmelerine ve bu mevcut potansiyeli Türkistan adına bir kinetiğe çevirme fırsatından sonuna kadar faydalanmaya çalışmalarını sağlamıştır.

Turkkom'a sonradan eklenen ve 'yerli' liderlik açısından öne çıkan Riskulov, Turyakulov, Rahimbayev, Khocanov ve Atabayev gibi isimler (122/1/15/I.57) başta olmak üzere milli aydınlar, komisyon sonrasında Türkbüro'da Safarov ile gerçekleştirdikleri ittifak ile Türkistan'ın ulusal çıkarları için faydalı bir takım kazanımlar da elde edebilmişlerdir. Her ne kadar Türkbüro'nun ilk yılında Castagne'a göre posta idaresinde yerel dilin kullanılması, resmi tatilin Pazar günü yerine Cuma olması Türkistan'ın karmaşık ve özgün özelliklerini temsil etse de (1922, p. 28-74) bunların gerçekleşebilmiş olması milli aydınların verdikleri mücadele sonucunda elde edilmiş kazanımlardır.

Türkistan'a biçilen yeni misyon açısından faaliyet gösteren Turkkom ve Türkbüro'nun idarede bulunduğu iki yıllık kısa süre farklı uygulamaların ve denemelerin gerçekleştirildiği bir süreç olarak kendisini göstermektedir. Bu bakımdan Türkbüro'nun henüz teşkil edildiği 1920 yılı içerisinde dahi, Kuibyşev'in raporunda görebildiğimiz üzere, yönetim neredeyse üç farklı aşamadan geçmiştir. Bu aşamalardan ilki doğrudan merkezden yönetim ile Türkistan'daki idareden yerel-bölgesel örgütlerin tamamen dışlanmasıdır ki bu durum Kuibyşev'in de ifade ettiği gibi dışlanan milli aydınlarca bir Türkistan devleti kurma fikrinin ortaya çıkışını tetiklemiştir (122/1/10/I.79). İkinci aşamada bu devlet kurma fikrinin reddedilmesi ve Rudzutak'ın Türkistan'a gönderilerek Türkistan iç işlerine doğrudan müdahale sürecinin başlatılması ve son aşama da ise Türkistan Komünist Partisi'nde Riskulov ve 'milliyetçi' grubunun yarattığı egemen durumun yıkılmaya çalışılmasıdır (I.79ob). Bu bakımdan Safarov ve Riskulov'un birlikte tasfiye edilmesi merkez yönetimi tarafından kendi içerisinde tutarlı görünmektedir. Dolayısıyla Kuibyşev'in ifade ettiği başlangıçtaki üç aşamanın henüz başında sorunsalın merkezindeki Riskulov'un doğrudan itirazda bulunduğu bilinmektedir. Safarov'un Komintern II.Kongresi'nin 'merkezden liderlik' ilkesini reddetmesi gibi Riskulov da merkezden gönderilen liderler tarafından Türkistan'ın idare edilmesini Türkbüro aracılığıyla dış sömürünün devamı olarak nitelemiş ve kınamıştır (122/1/15/I.57). Riskulov'a göre Türkistan'da parti kademelerine Ruslar'ın atanması bölgede Çarlık döneminin sömürge politikalarının sürdürülmesi ile eşdeğerken, merkezin çok önem verdiği doğu devrimin de en büyük engelidir (I.58). Bunun yanında Riskulov, Türkistan özerkliğinin merkez tarafından kabul edilmesine rağmen söz konusu milliyetler meselesi olduğunda bu özerkliğin görmezden geldiğini, merkezden gönderilen liderlerle özerk yapının silinmeye çalışıldığını yüksek sesle dile getirebilmiştir (17/84/88/I.80). Böyle bakıldığında Riskulov ve grubunun hem merkezden liderlik ilkesine karşı çıkışı hem de Türkistan'da parti inşasına Rus unsurlar yerine yerlileştirmeyi savunan, hatta aşırılıkla savunan, Safarov ile birlikte hareket etmesi, Safarov'un da sömürge devrimi ile bir parti inşası çabasında Riskulov üzerinden bir meşruiyet elde etme yönelimi mutual bir birlikteliği doğuran ana nedenler olarak düşünülebilir.

Safarov'un tasfiyesi sonrasında her ne kadar onunla ilişkilendirilen Riskulov seksiyonları da benzer suçlamalara maruz kalsa da Riskulov'un doğrudan Safarov ile birlikte yürüttüğü bir süreçten bahsetmek çok mümkün değildir. Bu bakımdan arada kurulan ilişki bir ortaklıktan çok birbirlerine sağladıkları alanlar üzerinden belirli

programlar yürütmek olarak görülmelidir. Hatta bakıldığında kendisine karşı yapılan suçlamalara cevabında Rıskulov'un Türkistan'ı bir bütün halinde 'yerlileştirmesi' gerekirken Safarov'un bölge insanını iyi anlamayarak yalnızca Kırgız-Kazak ve 'Alaşçılar'ı Türkistan liderliğine dâhil ettiğini de belirttiği görülmektedir (17/85/77/I.208). Bu bakımdan Safarov'un 'aşırılıkları'nın Türkistan'da 'sınıfsal' mücadeleyi etnik şovenizme sürüklediği ve yalnızca Orenburg ve Semireçensk etrafında şekillendiğine dair görüşüne Rıskulov da katılmaktadır.

1920-1922 yıllarında Türkistan'da gerçekleştirilen yerlileştirme ve Safarov 'hizbi' yaftalarıyla Rıskulov'un maruz kaldığı suçlamalardan belki de en önemlisi Müslüman Büro / Musburo üzerinden gerçekleştirilmiştir. Yerli komünistlerin organize edilmesi, ideolojik olarak komünist propagandanın yayılması ve yerli ekiplerin kurulmasında Musburo üzerinden dini terminolojinin kullanılması ve bu organa eklenendirilen grupların kimliği dolayısıyla Rıskulov yoğun biçimde eleştirilmiştir. Kendisinin bu hususta Merkez Komitesi tarafından azara, haksızlığa maruz kaldığını belirten Rıskulov, Türkistan'ın ve zamanın özgün yapısı içerisinde komünist propagandanın yayılması için bu faaliyetlerde bulunduğunu, Türkistan nüfusunun en yoksul kesimlerinin sınıfsal bilinçlenmesi adına temel görevlerini icra etmeye çalıştığını belirtirken, devrimin ilk yıllarında geleneksel olarak 'müslüman komünistler' ismini kullandığını ancak bunun yanlış olduğunu kabul ettiği bir mektubu Stalin'e yolladığı görülebilmektedir (17/33/137/I.17-18). Rıskulov'un mektubu kendisine yönelik suçlamalara bir açıklama niteliği taşıırken Merkez Komite'nin sorunsalı bir takım terminolojik takıntılarla ne denli sığlaştırdığı ve suçlamalarla sorunsalın çözümünden çok üzerinden geçilmesini istediği muhtemeldir.

Bolşeviklerin Kerensky'nin Geçici Hükümeti'ni imparatorluk sonrasında 'burjuva hükümeti' olarak görmesi ve sonrasında bu burjuva hükümetini proleter devrimi ile yıkararak Marksist tarihsel kronolojiyi gerçekleştirmesi gibi doğu toplumları açısından yerleşme de benzer bir vasıta olarak düşünülmüştür. Rıskulov'a göre idari yerlileştirme sürecinde 'milli seksiyonlar'ın teşkil edilmesi Türkistan'da devrimi mümkün kılacak yegâne unsurlardandır. Merkezden liderliği ifade eden gelişmiş Avrupa proletaryasının enstrumanlarından/bilgisinden yoksun olan doğu halklarının ezilen milletleri, milli seksiyonlar sayesinde milli devrimleri ve milli özerklik süreçlerini gerçekleştirecek ve sosyalist devrim saflarına sağlıklı bir şekilde ancak bu halde geçebilecektir (Uyanan Türkistan, 2021, s.99). Dolayısıyla Rıskulov'un yerlileştirme sürecinde ön gördüğü kadrolaşma Safarov'un 'intikam' perspektifini yansıtmaktan ziyade merkezin talep ettiği doğu devrimleri silsilesine daha uygun bir yöntemi ifade etmektedir. Ancak bu yöntem Rıskulov'un düşünde doğru olsa da Lenin'in ve Stalin'in parti merkezileşmesi ve parti diktasına pek uymayan ve 'rastgele insanların', parti merkezi tarafından kontrol edilemeyen, parti kademelerinde kadrolaşması olarak algılanmıştır.

Ekim 1917 Devrimi sonrasındaki Türkistan'ın üç ana aşamadan geçtiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki 1917-1919 sonuna kadar uzanan Orenburg Tıkacı hadisesi, Başkırt ve Alaş Otonomileri ve Taşkent Sovyeti'nin faaliyetleri, ikincisi 1919-1922 arası Turkkom ve Türkbüro'nun varlığı ve 1922 sonrasında Orta Asya Bürosu'nun teşkil

edilmesidir. Birinci aşamanın yarattığı atmosfer ile Togan'ın, Çokay'ın, Baytursunov ve Bökeyhan'ın yürüttüğü 'milliyetçi' seksiyonlar ve merkezin imajına zarar veren Taşkent Sovyeti Turkkom ile tasfiye edilirken, Turkkom ve Türkbüro etrafında Safarov'un yarattığı yerlileştirme sorunsalı Rıskulov ve Türkistan'da onun etrafında şekillenmekte olan ulusal komünizm faaliyetlerini ortadan kaldırmak için Merkez Komitesi tarafından ustalıklı politik bir manevra olarak kullanılmıştır. Türkbüro'nun tasfiyesi sonrası 1922 ortasında Türkistan yönetimi için 'biçilmiş kaftan' olarak Stalin'in Lenin'e sunduğu Orkonikidze'ye yolladığı telgraf bu konuda oldukça açık doneler sunmaktadır. Türkistanlılar'ın Ukrayna başta olmak üzere tüm cumhuriyetlerden daha fazla hak talep ettiğini belirten Stalin, Türkistan komünistlerini daha fazla şımartmaya gerek olmadığını aktarmış, Orta Asya Bürosu'nun artık Orkonikidze ve Eliava'nın etrafında şekilleneceğini çünkü Atabayev ve Turyakulov'un kapris ve taleplerinden bıktıklarını açıkça dile getirmiştir (558/11/29/I.50-51). Bu durum tüm tasfiyeler gerçekleştiğinde Türkistan'ın doğrudan Stalin perspektifi ile sovyetleştirileceğine dair genel kanıyı doğrular niteliktedir.

Yerlileştirme ve merkezden liderlik sorunsalına ilişkin belki de en net eleştiri 1920 Haziran'ında Rıskulov, Hocayev, Togan ve Baytursunov imzalı "*Lenin'in Milliyetler ve Sömürgeler Meselelerine İlişkin Tezlerine İlaveler*"dir (Uyanan Türkistan, s. 166-172). 'Sömürge Devrimleri' ile ilgili Hindistan örneği üzerinde duran metin, Türkistan'ın 'model' bir idare olacağına yönelik ifadeler üzerinden Lenin'e atıfla Hindistan'daki devrim için Hindistan'ın yerli işçilerine değil İngiliz işçilerine başvurmasını ağır biçimde eleştirirken 'metropol proletaryası ile sömürge proletaryası' arasındaki "muhtemel" çatışmaların tetiklendiğini vurgulamıştır (s. 170). Bu nedenle Hindistan örneğinde merkez liderliği olarak İngiliz proletaryası'nı gören Bolşeviklerin Türkistan idaresi için Avrupa Rusyası'nın 'parti diktası'nı önereceğini düşünen milli aydınların, başta Togan ve Çokay olmak üzere, mücadelelerini muhacerete taşımaları daha anlaşılabilir olabilmektedir. Bununla birlikte henüz 26 yaşında olan Rıskulov'un merkez-yerel proleter çatışmasını öngörmesine rağmen Safarov'un sömürge devriminin etrafında oluşturduğu alanı vakumlayarak komünist parti kademelerinde milli kadrolar oluşturma çabası milli aydınların bağımsızlık mücadelesi adına ulusal komünizm beklentilerinin de tasfiyesine bir bahane zemini hazırlamıştır.

Sonuç

Türkistan'da Orenburg Tıkacı ile ortaya çıkan sosyal ve idarî durum, Bolşeviklerin İç Savaşı'nın galibi olması ile ortadan kaldırılmak istenmiş ve bir dizi yeni misyonla Türkistan'ın sovyetleştirilmesi işine girilmiştir. Merkez Komitesi bu iş dolayısıyla Türk Komisyonu ve Türkbüro aracılığıyla Komintern kararlarını esas alarak 'merkezden liderliğe' dayalı yaklaşık yüz kadar Avrupalı Bolşevik lideri Türkistan'a yollamıştır. Safarov'un da içerisinde bulunduğu merkezî liderlik daha önce Komünist Parti teşkilatlanmasının yoğun olmadığı Türkistan'da idarî yerlileştirme çerçevesinde doğu toplumlarına model teşkil edeceğini düşündükleri bir yapı inşaa etmeyi hedeflemiş ve bu sayede doğu halkları ve sömürgelerinde bir devrimler silsilesi oluşturabileceklerini planlamıştır. Safarov'a biçilen görevle Türkistan'ın idari olarak yerlileştirilmesi Merkez Komite açısından bölgenin sovyetleştirilmesi sürecinde ihtiyaç

olan gerekli insan gücünü sağlarken, oluşacak siyasi ve ekonomik istikrar kendi rejimlerinin merkezde oturtulabilmesi için gereken yakıtı da sağlayacaktır.

Merkez Komitesi'nin beklentileri ve Safarov'un Türkistan'da üçüncü bir devrime ihtiyaç olduğunu öne sürerek sömürge devrimi ilkesini uygulamaya çalışması bölgede merkezin yeni misyonunu temsil eden Türkbüro içerisinde anlaşmazlıklara neden olmuştur. Safarov'un Toprak ve Su Reformu sırasında özellikle kolonizatör unsurları sert biçimde cezalandırması ve 1916 İsyanı ile bölgeyi terk eden Kırgız-Kazaklar'ı geri getirme çabası Türkbüro işleyişinin ilk çatışmasını doğurmuştur. Aynı şekilde parti inşası sırasında 'sömürge artığı' olarak nitelediği özellikle demiryolu işçileri ve eski Çarlık yetkililerini parti kademelerinden sert cezalandırmalarla uzaklaştıran Safarov, buralara Kırgız-Kazakları yerleştirmesiyle idari yerlileştirme sorunsalının temelini atmıştır. Türkbüro içerisinde görevli merkezi liderlik ile istişare ve ortak çalışma duygusundan yoksun faaliyetler içerisine giren Safarov'un parti inşası ve cezalandırmaları Stalin'in atamaları olan Tomsy-Peters cephesine yöneltmesi sert bir hizipleşmeyi tetiklemiştir. Dolayısıyla bu durum Türkistan'da Türkbüro idaresini Safarov ve onun yerli unsurlardan oluşturduğu 'hizip' ile Stalin'in bölgedeki gözü kulağı olan Tomsy-Peters cephesinin güç mücadelesini yürüttüğü işlevsiz bir yapıya dönüştürmüştür.

Türkbüro'nun merkezi liderlik içerisinde bir güç mücadelesine girmesi her ne kadar içsel bir çekişme gibi görünse de sonuçları bakımından Türkistan'ın milli aydınları için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Safarov'un yerlileştirme politikalarının Türkistan'da etnik milliyetçiliği tetiklediği ve etnik şovenizmi ortaya çıkardığının Tomsy ve Peters tarafından merkeze iletilmesi, Merkez Komite tarafından Türkbüro'nun tamamen tasfiye edilerek yerine Orta Asya Bürosu'nun teşkil edilmesine yol açmıştır. Tıpkı Türkbüro'nun kendisinden önceki Bolşevik imajına zarar veren Taşkent Sovyeti liderlerini tasfiye etmesi gibi Orta Asya Bürosu da hem Tomsy-Peters cephesine hem de Safarov'un ekibi olduğu ileri sürülen milli seksiyonlar üzerine soruşturmalar ve tutuklamalar gerçekleştirmiştir. Özellikle Safarov üzerinden gerçekleştirilen tasfiyeler milli seksiyonlar kurma çabasında olan Riskulov ve onun parti kademesindeki bağlantılarının 'yerlileştirme' sürecinin ürünü olarak yaftalanmasına ve Safarov ile irtisaklandırılarak saf dışı bırakılmalarına sebebiyet vermiştir. Bu tasfiye süreci 1917-1920 yılları arası otonomiler üzerinden milli bağımsızlıklarına ulaşma mücadelesi veren aydınların bölgeden uzaklaştırılması sonrasında 1920-1922 sürecinde Türkbüro ve Komünist Parti içerisinde 'ulusal komünizm'i baz alarak milli idari yapılar kurulması çabası veren aydınların da saf dışı bırakmıştır. Dolayısıyla Safarov'un yol açtığı yerlileştirme sorunsalı 1922 yılı itibarıyla Türk dünyasının merkeze daha yakın bölgelerinde Galiyevizm suçlamaları ile ulusal komünizm sürecinin tamamen tasfiyeye uğradığı bir dönemde, bu tasfiyenin Türkistan örneğinde Merkez Komite için kolayca uygulamaya koyulmasını sağlayan bir bahane sunmuştur.

Yerlileştirme sorunsalının ortaya çıkış biçimi ve Türkbüro içerisinde etnik şovenizm tartışmalarının merkeze ulaşması, ki Riskulov da bu tartışmada Safarov'u haksız bulmaktadır, Türkistan'ın idari açıdan bir bütün olarak değerlendirilmesi

sürecini de tehlikeye atmıştır. Parti inşası sürecinde Safarov'un yalnızca Kırgız-Kazaklar üzerinden bir atama-yükseltme faaliyeti içerisine girmesi yalnızca Peters-Tomsky cephesi üzerinden merkeze iletilen eleştirilerle sınırlı kalmamış, Kırgız-Kazaklar'ın kendi içerisinde ya da Türkmen-Özbek çatışmasını derinleştirilerek idari çıkmazların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Lenin ve Stalin'in bir bütün olarak sovyetleştirilemeyeceğini düşündükleri Türkistan 1922'de idari olarak, Harezm ve Buhara ayrı tutularak, önce kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş, 1924 yılından itibaren ise Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpak sovyet cumhuriyetleri tesis edilmiştir. Etnik temelde Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından tesis edilen bu idari yapılanma bütüncül olarak parti kademelerinde yerleştirme sorununu ve şovenizmi kendileri adına ortadan kaldırırken, Türkistan'ı parçalar halinde daha kontrol edilebilir bir hale sokmuş ve sovyetleştirme sürecini sert biçimde ivmelendirmiştir.

Extended Abstract

The disconnection of Turkestan and European Russia due to the Orenburg Cork in the Russian Civil War resulted in the takeover of the administration by the Tashkent Soviet, which was formed by minority groups such as railway workers, together with the remnants of the old tsarism in the region. During this period, the Tashkent Soviet, which did not even care about the administrative theses of the centre, carried out large-scale confiscations and massacres against the Turks together with the Russian elements in the region. After the abolition of the Orenburg Cork, the central administration exported many 'qualified proletarians' from the centre, especially Safarov, through the 'Turk Bureau' in order to repair the damage caused by the Tashkent Soviet during the Civil War on their behalf and to start building a soviet in the region where there was no party organisation before. Safarov, who claimed to know Turkestan very well and put forward the principle of "Colonial Revolution" for 'eastern societies', put into practice the policy of indigenisation and sovietisation of Turkestan. Soviet construction aimed to make the region the centre of an eastern revolutionary goal, not only in terms of its incorporation into soviet administration, but also as a model for eastern societies in terms of Lenin's and Trotsky's principle of Permanent Revolution.

Safarov, who moved to Turkestan through Turkkom with broad powers such as indigenization, party building, administration of penal institutions, gendarmerie (public order) and liquidation of elements preventing sovietisation, quickly embarked on his task with the 'Principle of Colonial Revolution', which expresses the adaptation of Lenin and Trotsky's 'Principle of Permanent Revolution' to eastern societies. Safarov, who tried to establish cooperation with Turar Riskulov and many other Turk intellectuals, who were referred to as local bourgeois intellectuals and who were claimed by the communists to represent the nationalist wing in Turkestan, tried to punish the coloniser settlers, especially the administrators of the Tashkent Soviet, quite harshly during the Orenburg Cork, concentrated on the arrangements to return the property confiscated by force to Kazakh-Kyrgyz families during the land-water reform, and tried to make Turkish elements participants in the administrative structure of Turkestan. Although it does not seem possible to say that Safarov's efforts were

successful, the primacy he used in this direction caused intense criticism, especially by other European proletarian leaders within Turkkom, and led to debates involving Lenin and Stalin. When the complaints of the coloniser settlers whom Safarov subjected to punishment and the failure to suppress the Basmachi/Korbashi rebellion in Turkestan were added to these debates, the administration in Turkestan became almost dysfunctional. Therefore, Safarov's 'Colonial Revolution' in Turkestan was seen by the central leadership and the coloniser settlers as a revenge for the Orenburg Cork era, while the failure of the promises to be concluded as a result of these bureaucratic deadlocks led to intense criticism from national intellectuals, especially Turar Riskulov and Mustafa Çokay. This impasse arising from the unique structure and history of Turkestan naturally led to the inability of the national intellectuals and the people to participate in the administration within the scope of indigenization policies, leading to the problematic of administrative indigenization (korenizatsiia) in the region.

The problematic caused by the conflict between the Peters-Tomsky front and Safarov within Turkburo was ended with the dissolution of Turkburo in 1922 and the establishment of the Central Asia Bureau in its place. In this respect, just as Turkburo had liquidated the leaders of the Tashkent Soviet who had damaged the Bolshevik image before it, the Central Asian Bureau carried out investigations and arrests against both the Tomsky-Peters front and the sections alleged to be Safarov's ring. In particular, the purges carried out through Safarov led to the labelling of Ryskulov and his connections at the party level, who were trying to establish national sections, as the product of the 'indigenisation' process, and to their elimination by allying them with Safarov. This purge process led to the removal of intellectuals who struggled to achieve national independence through autonomies between 1917 and 1920, and the elimination of intellectuals who endeavoured to establish national administrative structures based on 'national communism' within Turkburo and the Communist Party in the 1920-1922 period. Therefore, the problematic of indigenization caused by Safarov provided an excuse for the Central Committee to easily put this liquidation into practice in the case of Turkestan at a time when the process of national communism was completely liquidated with accusations of Galiyevism in the regions of the Turkic World closer to the centre by 1922.

The way in which the indigenization problematic emerged and the ethnic chauvinism debates within Turkburo reached the centre, which Ryskulov finds Safarov unfair in this debate, jeopardised the process of evaluating Turkestan as an administrative whole. In the process of party building, Safarov's appointment-promotion activities through Kyrgyz-Kazaks were not only limited to the criticisms conveyed to the centre through the Peters-Tomsky front, but also led to administrative deadlocks within the Kyrgyz-Kazaks themselves or by deepening the Turkmen-Uzbek conflict. In this context, Turkestan, which Lenin and Stalin thought could not be sovietised as a whole, was divided administratively in 1922, first into north and south, keeping Khwarezm and Bukhara separate, and then Turkmen, Uzbek, Kyrgyz, Karakalpak soviet republics were established in 1924. This administrative structure, which was established by the Central Committee of the Communist Party on an ethnic

basis, eliminated the problem of indigenization and chauvinism in the party ranks on their behalf, while making Turkestan more controllable in pieces and accelerating the sovietisation process. In this framework, the study focuses on the causes and consequences of the administrative indigenization of Turkestan (1920-1922), apart from trying to present the evidence for the existence of the problematic by focusing on Safarov's principles. The archival documents selected within the scope of the study, while conveying the dysfunctionalisation of Turkburo in Turkestan, also reflected the struggle for 'leadership' in the party centre and revealed the disagreements of the Bolshevik leadership on 'Sovietisation' and the 'National Question'. The documents and reports used on the subject were compared with the narratives of the witnesses and interlocutors of the period, and thus the consequences of the problematic could be discussed in more depth. In this respect, the study is thought to contribute to the understanding of the reasons for the failure to indigenise the administration and to explain the example of Turkestan in 1922, when national communism was liquidated, while revealing the relations between the groups that became the focus of political power during the sovietisation of Turkestan.

Kaynakça

- GARF, f.5546, op.55, d.1407, I.33-34;
- RGANI, f.6, op.13, d.33, I.19;
- RGASPI, f.554, op.4, d.12, I.49-50; d.26, I.105-108ob; d.19, I.22-22ob; f.61, op.1, d.10, I.8-8ob; I.148; I.43-44; I.141-141ob; f.17, op.84, d.79, I.107-109; op.33, d.137, I.17-18; op.85, d.77, I.204-236; d.88, I.80-83ob; op.33, d.135, I.1-11; op.3, d.247, I.7-8; f.558, op.1, d.2162, I.1-16; d.5636, I.7; I.29-29ob; d.5190, I.1-2; d.5633, I.8-11; f.558, op.11, d.29, I.50-51; f.61, op.1, d.10, I.148; f.122, op.1, d.15, I.57-60; d.10, I.79-80.
- Abdiraşidov, Z. (2022). İsmail Gaspıralı ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan. (H. Kerimoğlu, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Andican, A. A. (2020). *Cedidizmden bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi*. İstanbul: Ötüken.
- Bennigsen A. A. & Wimbush S. E. (1979). *Muslim national communism in the Soviet Union: a revolutionary strategy for the colonial world*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carr, E. H. (2017). *Bolşevik devrimi 1917-1923*. C. I. (O. Suda, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Castagne, J. (1922). Le Turkestan depuis la revolution Russe. *Revue du Monde Musulman*, L, 28-74.
- D'encausse, H. C. (1988). *Islam and the Russian empire reform and revolution in Central Asia*. (Q. Hoare, çev.). I. B. Tauris & Co Ltd.
- Fedtke, G. (2019). *Roter Orient: Muslimkommunisten und Bolschewiki in Turkestan (1917-1924)*, Böhlau Köln, 2019.
- Genis, V. L., (1998). *Deportatsiya Russkih iz Turkestana v 1921 Godu (Delo Safarova)*. Voprası İstorii, 1, 44-58.
- Hasanov, K., (1969) *V.İ. Lenin i Turkbüro TSK RKP(b)*, Taşkent.
- Hayit, B. (1978). *Türk Dünyası'nda Rus emperyalizmi ve Türk Dünyası*. İstanbul: Sabah Kültür Yayınları.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele tarihi*. Ankara: TTK.
- Hayit, B. (2000). *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve islamın bazı meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Keller S. (2003). The Central Asian bureau, an essential tool in governing Soviet Turkestan. *Central Asia Survey*, 22(2/3), 281-297.
- Khalid, A. (1996). Tashkent 1917: Muslim politics in revolutionary Turkestan. *Slavic Review*, 55(2), 270-296.
- Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*, Cornell University Press.
- Littlefield, S. (2009). Citizenship, identity and foreign policy. *Europe-Asia Studies*, 61(8), 1461-1482.
- Martin T. (2001). *The affirmative action empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press.

- Muratuly, A. A.&Hazretaly, T. (2014). S. Khojanov and the phenomenon of National Communism in Central Asia and Kazakhstan in the 20-Ies. XX Century. *Asian Social Science*; 10(2), 93-101.
- Naida S. F., Nepomnin V. Ia. (1964). Ocherki İstorii Kommunističeskoy Parti Turkestana- III, Kommunističeskaya Partiya Turkestana v Period İnostrannoy İnterventsii i Grazhdanskoy, Taşkent.
- Penati, B. (2019). Continuities and Novelities in Early Soviet Law-Making about Central Asian Water. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62(4), 674-730.
- Pianciola, N. (2008). Décoloniser l'Asie centrale? Bolcheviks et colons au Semirech'e (1920-1922). *Cahiers du Monde Russe*, 49(1), 101-144.
- Rasulov, A. (2017). Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler (1917-1924). (A. Ünal, çev.). Ankara: TTK.
- Safarov, G. (1921a). L'Oreient et la revolution. *Bulletin Communiste*. 17, 286-292.
- Safarov, G. (1921b). L'Evolution de la question nationale. *Bulletin Communiste*. 4, 60-62.
- Safarov, G. (1921c). Kolonialnaya revolütsiya (Opit Turkestana). Gosudarstvennoy İzdatelstvo.
- Sahadeo, J. (2007). *Russian colonial society in Tashkent, 1865-1923*. Bloomington: Indiana University Press.
- Smith, J. (1999). *The Bolsheviks and the national question, 1917-23*. NY: St. Martin's Press.
- Teğın, E. (2022). Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklerin Türkistan Siyaseti ve Orenburg Tıkacı Meselesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(72), 323-362.
- Terry, M. (1998). The Russification of the RSFSR. *Cahiers du Monde Russe*. 39(1/2), 99-117.
- Togan, A. Z. (2012). *Hatıralar*. Ankara: TDV Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. C. I. İstanbul: Enderun.
- Ubiria, G.(2016) *Soviet Nation-Bulding in Central Asia: The making of the Kazakh and Uzbek Nations*. London&New York: Routledge;
- Uyanan Türkistan*. (2021). (A. Acaloğlu, çev. ve der.).İstanbul: Yedisu.
- V. I. Lenin collected works. (1970). (Y. Sdobnikov, Transl.). Vol. 45. Moscow: Progress Publishers.
- Yesmagambetov, K. (2015). *Mustafa Çokay: Türkistan bağımsızlığına adanmış bir ömür*. (V. S. Hekimoğlu, çev.). İstanbul: Ötüken.

Tutanak ve Hatıralar Işığında Sivas Kongresi'nde Manda Tartışmaları

Mandate Debates in the Sivas Congress in the Light of Reports and Memoirs

Halil İbrahim ÇELİK *

Öz

Yeni Türk devletine giden süreçte mühim bir yeri olan Sivas Kongresi, farklı yaklaşım ve yönleriyle incelenmesi icap eden gelişmelerin başında gelmektedir. Ülke işgallere maruz kaldığı ve mali sorunlarla boğuştuğu içindir ki dönemin aydınlarının bir kısmı, ülkenin, bu tür sorunlarla kendi başına mücadele edemeyeceği ve bir büyük devletin vesayet (güdümlü) ve himayesine muhtaç olduğu düşüncesinde olmuşlardır. Bu sebeptir ki memleketin istiklaline halel getirmeden harici yardım alabilmek, ekonomik durumu düzeltmek ve memleketin bütünlüğünü muhafaza edebilmek gibi hususlar Sivas Kongresi'nde tartışılan konular arasında yer almıştır. Nitekim dönemin aydınlarınca da yer yer gündeme getirilen manda mevzuu Sivas Kongresi'nde ele alınarak reddedilmiş ancak Türkiye'nin bağımsızlığına saygı duyan dış devletlerin yardım ve desteklerinin (müzâheret) kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar ile manda meselesi "manda yanlısı" kimseleri de küstürmeden ve millî davadan uzaklaştırmadan çözülmüştür. Bu çalışma kongrede müzakere edilen manda meselesini; mesele hakkındaki farklı görüşleri de ele almak suretiyle Kongre tutanakları, döneminin basını, hatıratlar ile telif eserler ışığında ve meselenin arka planı ve sonuçlarına odaklanarak değerlendirmektedir.

* Dr., Öğretim Görevlisi Halil İbrahim Çelik Necmettin Erbakan Üniversitesi Seydişehir Meslek Yüksekokulu

hicelik@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5500-4226

Konya / TÜRKİYE

* Dr., Lecturer, Halil İbrahim Çelik Necmettin Erbakan University Seydişehir Vocational School

hicelik@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5500-4226

Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Sivas Kongresi, Mustafa Kemal Paşa, Manda Yönetimi, Bağımsızlık.

Abstract

Sivas Congress, which has an important place in the process leading to the new Turkish state, is one of the developments that need to be examined with different approaches and aspects. Since the country was subjected to invasions and struggled with financial problems, some of the intellectuals of the period were of the opinion that the country could not fight such problems on its own and needed the guardianship (guidance) and protection of a great state. For this reason, issues such as receiving foreign aid without prejudice to the independence of the country, improving the economic situation and preserving the integrity of the country were among the issues discussed at the Sivas Congress. As a matter of fact, the mandate issue, which was occasionally brought up by the intellectuals of the period, was discussed and rejected at the Sivas Congress, but it was decided to accept the aid and support (müzâheret) of foreign states that respect Turkey's independence. With this decision, the mandate issue was resolved without alienating those who were "pro-mandate" and without alienating them from the national cause. This study evaluates the mandate issue discussed in the congress; the background and results of the issue in the light of the minutes of the Congress, the press of the period, memoirs and copyrighted works by examining different views on the issue.

Keywords:

Sivas Congress, Mustafa Kemal Pasha, Mandate, Independence.

Başvuru/Submitted: 16/04/2023

Kabul/Accepted: 29/01/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Çelik, H. İ. (2024). Tutanak ve Hatıralar Işığında Sivas Kongresi'nde Manda Tartışmaları. *Selçuk Türkiyat*, (61): 133-163.
Doi: 10.21563/sutad.1297726

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Çelik, H. İ. (2024). Tutanak ve Hatıralar Işığında Sivas Kongresi'nde Manda Tartışmaları. *Selçuk Türkiyat*, (61): 133-163.
Doi: 10.21563/sutad.1297726

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sivas, tarih boyunca medeniyet ve kültürle ev sahipliği yapan Anadolu'nun önemli şehirlerinden biridir. Türk tarihinin önemli olaylarına tanıklık etmiş olan Sivas, Cumhuriyetin kuruluşunun en önemli adımları arasında gösterilen kongreye de ev sahipliği yapmıştır. Sivas Kongresinde görüşülen konular ve alınan kararlar günümüzde de farklı boyutları ile değerlendirilmeye hatta tartışılmaya devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş temellerinin anlaşılması bakımından Sivas Kongresi kararlarının farklı bakış açılarıyla birinci elden kaynaklardan incelenmesi gerekmektedir.

Türk vatanı I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul edip Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile işgal edilmeye başlanmıştır. İşgallere karşı mücadele yöntemi ve dış yardım konusu özellikle İstanbul basınında manda yönetimi talebi bağlamında gündeme gelmiştir (Nadi, 1998, s. 104). Latince *mandatum* kökeninden Fransızca bir kelime olan manda, sözlükte siyasi bir kavram olarak *bir ülkenin idaresi için Milletler Cemiyeti tarafından başka bir devlete verilen vekillik-vekalet, güdüm* anlamına gelmektedir (Doğan, 1992, s. 739; Ayıışığı, 2004, s. 7; Kasalak, 1993, s. 20). Millî Mücadele döneminde manda kelimesiyle birlikte Arapça kökenli *müzâheret* kavramı da aynı anlamda kullanılmıştır. Müzâheret ise yardım etme, arkalama, destekleme ve koruma anlamına gelmektedir (Doğan, 1992, s. 833; Develioğlu, 1992, s. 946). Kongre dönemi Sivas Valisi Reşit Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan sonra manda kelimesinin kelime anlamının dışında daha önceki yönetim şekillerine benzemeyen istiklâle layık olmayan milletlerin liyakat kazanana kadar güçlü bir devletin müzâhereti ya da vesayetiyle yönetilmesi olarak anlamıştır (Reşit Paşa, 1940, s. 130). Milletler Cemiyeti Misakı'nda manda yönetimi halkını yönetecek yeterlilikte gelişmemiş bir devletin hami devlet tarafından yönetilmesi ve desteklenmesi olarak tanımlanmıştır (Ayıışığı, 2004, s. 8). Manda kavramı siyasi anlamda ilk kez I. Dünya Savaşı'ndan sonra barış anlaşmalarının şartlarını belirlemek üzere toplanan Paris Barış Konferansı'nda Güney Afrikalı General Jean Christian Smuts tarafından henüz bağımsız olma yeteneğine sahip olmayan ülkelerin Milletler Cemiyeti tarafından yönetilmesi, büyük devletlerden birisinin Cemiyet adına vekaleten bu görevi üstlenmesi anlamında kullanılmıştır (Aytepe, 1999, s. 475; Arslan, 2019, s. 3). Milletler Cemiyeti manda ile yönetilecek milletleri gelişmişlik durumuna göre 3 kategoriye ayırmıştır. A grubu manda Osmanlı Devleti'nden ayrılacak ülkelere uygulanacak manda türü olarak belirlenmişti. Bu milletlere bağımsızlık tanınacak ancak geçici bir süre mandater devletin vekaleti sürdürülecekti. B gurubu manda Almanya'nın Orta Afrika'daki sömürgelerini, C grubu ise Güney Batı Afrika ve Güney Pasifikteki Alman sömürgelerini kapsıyordu (Aytepe, 1999, s. 476). Manda sistemi geri kalmış toplumları geliştirmek üzere vekaleten yönetmek gibi insani görünüşüne karşın I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin savaş sonrası konjonktürde sömürge sistemini sürdürmelerini sağlayan bir yapı olarak değerlendirilmiştir (Özçelik, 2011, s. 31). Millî Mücadele döneminde sözlük ve kavram anlamı bakımından birbirinden farklı olan ya da farklı anlaşılan manda, himaye, müzâheret, muavenet kavramları aynı anlamı ya da durumu ifade etmek için konuşma, belge ve metinlerde kullanılmıştır (Aytepe, 1999, s. 475). Mahmut

Esat Bozkurt manda yönetimini yıldızlar içerisinde sunulan kölelik ve esaret tuzağı olarak tanımlamıştır (Bozkurt, 2003, s. 338). Mütareke döneminde vatanın kurtuluşuna ilişkin üç çözüm önerisi tartışılmıştır. Bunlar manda ve himayeci görüş, bölgesel kurtuluş çareleri ve tam istiklâl düşüncesidir (Sancaktar, 2020, s. 474; Atatürk, 1970, s. 6-7). Manda fikrini savunanlar Osmanlı Devleti'nin bir bütün olarak varlığını sürdürmesinin ancak manda yönetimi ile mümkün olacağını değerlendirmişlerdir (Tunç, 2001, s. 118). Türkiye'nin mevcut durumda kendi başına vatanın bütünlüğünü koruyarak varlığını sürdüremeyeceği, bu nedenle de büyük bir devletin himayesi ya da mandası altında yaşamasının daha mümkün olduğu görüşü Sivas Kongresi'ne kadar tartışılmaya devam etmiştir (Yazıcı, 2015, s. 22). Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ve kongre çalışmaları sonrasında istiklâl fikri ve millî egemenliğe dayalı tam bağımsız devlet görüşü güçlenmiştir (Tunç, 2001, s. 118).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli yeri olan Sivas Kongresi'ndeki görüşmeler divan kâtipleri tarafından bir deftere kaydedilmiştir. Görüşme tutanakları ve Kongre Beyannamesi, Cumhurbaşkanlığı kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu kitaplığında muhafaza edilmektedir (Dervişoğlu, 2005, s. 495). Kongre kâtipleri tarafından kayıt altına alınan görüşmeler Sivas İl Kültür Müdürlüğü tarafından dijital ortama aktararak yayınlanmıştır. Ayrıca Sivas Kongresi tutanakları Recep Toparlı ve Uluğ İğdemir tarafından tam metin olarak ayrı ayrı yayınlanmıştır. Çalışmada, kongre tutanakları, *İrade-i Millîye* gazetesi, arşiv belgeleri, *Nutuk* başta olmak üzere dönemin hatıratları ve ilgili telif eserler değerlendirilerek Sivas Kongresi'nde manda tartışmaları dönemin siyasi atmosferi dikkate alınarak incelenmiştir.

1. Sivas Kongresi Öncesinde Manda Tartışmaları

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzaladıktan sonra yurda dönen Rauf Bey (Orbay), ateşkesi bir başarı olarak değerlendiriyor ve mütarekeye göre devletin egemenlik haklarına dokunulmayacağını ifade ediyordu (Sarıhan, 1986, s. 20). Onun bu görüşüne uygun olarak İstanbul'da mütarekenin bozularak yeni bir muharebeye girilmesi gündemde yer almıyordu. Mütareke şartlarının Türkler lehine uygulanması için siyasi çalışma yapılması fikri benimsenmiş gözüküyordu (İnönü, 2009, s. 164). Aydınlar, İtilaf Devletleri'ne yakın olmak ve himaye beklentisiyle İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Türk-İtalyan Dostluk Cemiyeti isimli dernekler kurmuşlardı. Bu cemiyetlerin hukuki meşruiyeti ve kamuoyu tarafından benimsenmesinde sorunlar olmakla birlikte Türk aydınının mütareke sonrası düşüncesini göstermeleri bakımından dikkate değer görülmüşlerdir (Çelebi, 2002, s. 50; Sarıkaya, 2019, s. 65; Kasalak, 1993, s. 54). Sadrazam Damat Ferit Paşa sarayı İngiltere'nin Türklerin dostu olduğunu ikna etmeye çalışıyordu. Dönemin Batı basınında çıkan haberleri İngiltere'nin Osmanlı Devleti lehine politikaları olarak yorumlayarak padişaha sunarak İngiltere mandasını benimsetmeyi hedefliyordu (Türkgeldi, 2021, s. 279). Damat Ferit Paşa, Anadolu'daki millî hareketleri ise İttihad ve Terakkî'nin devamı olarak yaftalıyordu. Bu propagandanın etkisini kırmak için Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra Anadolu'dan padişaha çekilen telgraflarda Millî Mücadele'nin mahiyeti ve istiklâl mücadelesi anlatılmak istenmiştir (BOA, HR. TO.610-23-1, 1919). İstanbul'da kurulan

manda ve himaye fikrini savunan cemiyetler içerisinde 4 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin özel bir yeri vardır (Ayışığı, 2004, s. 17). Bu cemiyetin özel bir yer edinmesinin iki temel sebebi olduğu değerlendirilmektedir. Bunlardan birincisi ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson'un *hakka dayalı bir barışı esas alan 14 maddeden oluşan ilkelerinin ve özellikle milliyetler başlığındaki her milletin kendi kaderine sahip olması (Self-determination) hükmünün Türklere bağımsızlık için şans verileceği şeklinde anlaşılmasıdır* (Akşin, 2019, s. 29; Bulut, 2020, s. 21). İstanbul'da bazı aydınlar Princeton Üniversitesi eski rektörü Başkan Wilson'un *yükselen barışçı sesinin* uluslara kendi kaderi tayin hakkını vereceğine inanıyorlardı (Çalışlar, 2010, s. 162; Arabacı, 2007, s. 274). Cemiyet üyeleri 5 Aralık 1918 tarihinde ABD başkanı Wilson'a gönderdikleri mektupta Türkiye'nin devlet işlerine vâkıf yabancı bir idarenin rehberliğine ihtiyaç duyduğunu bildirmişlerdir. Cemiyet üyeleri ABD'nin Türk vatanını işgalden ve bölünmekten kurtaracağını, iktisadî-fennî bakımdan geliştireceğini düşünüyordu (Günaydın, 2010, s. 97). ABD'ye duyulan güvenin ikinci nedeni ise Tanzimat Fermanı'ndan itibaren ABD misyoner teşkilatlarının açtığı okulların etkisiyle Türk aydınları arasında oluşan Amerikan sempatisidir (Çelik, 2021, s. 21; Fleming, 1981, s. 42). Bu okullarda eğitim alan Osmanlı vatandaşları arasında Amerikan'ın Türkiye'yi kurtaracağına ilişkin bir inanç oluşmuştu (Kıyanç, 2021, s. 123). Bu düşünce Yunanistan'ın İzmir'i işgali sonrasında karşılaşılan zulümlerin Amerikalı yetkililere (Amiral Mark Bristol vb.) şikâyet edilmesi ve onların tavsiyelerinin alınması gibi iyimserliklere neden olmuştur (Ünal, 2016, s. 305-344). Anadolu'da İngiltere, Fransa ve İtalya işgallere başladıklarında I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri yanında yer alan Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'de hiçbir işgal girişiminde bulunmaması Amerika'nın Türkiye'ye karşı düşmanca hisler beslemediği şeklinde değerlendirilmiştir. Mütareke dönemi İstanbul'unda, Amerikan mandası ve muaveneti bir ümit olarak görülmeye başlanmıştı (İnönü, 2009, s. 167). Bu değerlendirme Amerikan taraftarlığının güçlenmesine neden olmuştur.

İstanbul'da Wilson Prensipleri Cemiyeti üyelerinin bu iyimserliklerine karşılık ABD başkanı savaş öncesinde ifade ettiği Türk devletinin bütünlüğünün korunacağı düşüncesini terk etmiş, Türklerin Avrupa'dan atılması, Batı Anadolu'da Rumların korunması için bölgenin Yunanlılar tarafından işgali gibi kararlarıyla Türkiye'ye karşı yeni bir siyaset belirlemiştir. Yeni siyasetin sonucu olarak Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin 5 Aralık 1918'de yazdığı ABD manda ve himayesini talep eden mektubuna cevap verilmemiştir (Aytepe, 1999, s. 478; Sarıhan, 1986, s. 62). Paris Konferansında Lloyd George'un İstanbul'un Türklere verilip verilmeyeceği şeklindeki sorusuna Wilson "Türkler Avrupa'da fazla kaldılar ve oradan tamamen temizlenmelidirler" cevabını vermişti (Yavuz N. , 2004, s. 220). Diğer yandan Amerika Birleşik Devletleri doğudaki Hıristiyanların korunması için Wilson Prensiplerinin Türklerle ilgili 12. Maddesinin yürürlükten kaldırılabilirliğine ilişkin bir nota vermişti (Köse, 2016, s. 138). Bu yeni duruma karşın Amiral Bristol, İstanbul'da Robert Koleji çevresindeki aydınlar ile irtibatını sürdürmüş, daha sonra da Lozan Barış Anlaşması'nın birinci bölümünde ABD heyeti içinde Türkiye lehine tutum almıştır (Oba, 2021, s. 292). Robert Koleji Müdür Dr. Caleb Gates ise Türkiye'de ABD mandasının doğru olmayacağını, Türklerin güçlü bir yönetim kurmasının daha iyi

olacağını ifade etmiştir (Sarıhan, 1986, s. 156). İstanbul ve Washington'da bu tartışmalar yaşanırken Darülfünun Hukuk-ı Düvel muallimliği de yapmış olan Ahmet Selahattin Bey manda ve himaye fikrini kesin bir dille reddeden ve istiklâl fikrini müdafaa eden görüşleriyle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Erzurum ve Sivas kongrelerinde aldıkları kararların öncüsü olmuştur (Ahmet Selahattin Bey, 2021, s. 14). Şûrâ-yı Saltanat'ta manda ve himaye tartışmaları yapılırken *Vakit* gazetesindeki "Himaye ve Vekâlet Cereyanları" başlıklı yazısında tam istiklal fikrini savunmuştur (Ahmet Selahattin Bey, 2021, s. 20). Mütareke döneminde Türk vatanının işgale uğraması ve yaşanan güçlüklerle birlikte işgalcilerin tutumları manda yönetiminin bir mecburiyet olduğu düşüncesinin oluşmasına neden olmuştur. İstanbul'da aydınlar arasında kendine ve milletine güvenmeme duygusu ve umutsuzluk bulunuyordu (Fleming, 1981, s. 38; Duman, 2004, s. 587).

Mustafa Kemal Paşa'da Wilson Prensiplerini sürdürülebilir barış ve Türkiye'nin geleceği bakımından önemli görüyordu (Çalışlar, 2010, s. 162). Millî Mücadele döneminde milliyetçiler de yayınladıkları rapor ve bildirimlerde Wilson Prensiplerinin uygulanmasına yönelik talepte bulunmuşlardır (Özalp, 2020, s. 47; Sarıhan, 1986, s. 54). Mütareke sonrası İtilaf Devletleri'nin gizli niyetleri ortaya çıkmaya başladıktan sonra yeniden mücadele fikrinin geliştiği anlaşılmaktadır. İsmet İnönü hatıratında, diğer komutanlar gibi İstanbul'a gelmiş olan Kafkas Cephesi Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Anadolu'ya dönmek, ordularının başında olmak ve memleketin kurtuluşu için çalışmak düşüncesini ifade ettiğini nakletmektedir (İnönü, 2009, s. 165; Yavuz B., 1994, s. 6).

Bu dönemde Türkiye'de çok sayıda asker bulduran ve bunun malî yükünü sürdürülebilir bulmayan İngiltere, Arap bölgelerinde manda yönetimi kurmayı ekonomik ve siyasi çıkarlarına daha uygun gördüğünden Türkiye'de Amerikan mandasını savunuyordu. İngiltere Başbakanı Lloyd George, ABD Başkanı Wilson'a Anadolu'da manda yönetimi önermişti. Lloyd George bu önerisiyle Bolşevizm'in Akdeniz'e yayılmasını engelleyerek Akdeniz'deki çıkarlarını korumak, Sovyet Rusya ile mücadeleye ABD'yi dahil etmek istiyordu. Wilson ise bu bölgede bir manda vekaleti üstlenecekse bu mandanın İstanbul ve boğazlar dahil olmak üzere tüm Anadolu'yu kapsamaması arzusundaydı (Aytepe, 1999, s. 476). Bu politikalara karşın İngiltere'nin Amerika Birleşik Devletleri'nin Anadolu'da etkili olmasına rezervli yaklaşığı durumlarda bulunmaktaydı (Köni, 1990, s. 8).

Kurmay Albay İsmet (İnönü) Bey, yakın arkadaşı Erzurum Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e 1 Haziran 1919'de yazdığı mektupta; İstanbul'da *zamanın yıldızlı hâpî* olarak manda rüzgârı estiğini, İngiliz, Fransız ya da Amerikan mandası taraftarlarının bulunduğunu, kendi çevresinin de *parçalanmamış bir Türkiye'yi toptan kabul etmesi* koşulu ile Amerikan mandasını öngördüklerini, kendisinin siyasi meselelere karışmadan beklendiğini ifade etmiştir (İnönü, 2009, s. 169; Savaş, 2019, s. 36). Kazım Karabekir'e göre İsmet Bey manda taraftarlığını Sivas Kongresi'nden 4 ay sonra bile sürdürmüştür (Goloğlu, 1969, s. 88; Karabekir, 2008, s. 195). Bu görüşe karşın İsmet Bey hatıralarında İstanbul'da İtilaf Devletleri ve mütareke hükümlerine duyulan güvenin 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile sona erdiğini belirtmektedir (İnönü, 2009,

s. 169). 7 Haziran 1919'da Havza'da Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan Hüsrev (Gerede) Bey de Kazım Karabekir Paşa'ya Amerika gibi tarafsız ve prensiplerine bağlı bir devletin murakabe (yardımcı olma) şeklinde bir desteğine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Karabekir, 2008, s. 202). İstanbul hükümeti ise İngiltere ile yakınlaşıyordu. 12 Eylül 1919'da Osmanlı Devleti ile İngiltere hükümeti arasında imzalandığı iddia edilen gizli bir anlaşmaya göre Büyük Britanya Hükümeti Osmanlı Devleti'ni manda yönetimine alacak ve halifeliğinin manevî gücünden yararlanacaktı (Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, 1999, s. 5).

Buna karşın Kazım Karabekir manda yönetimine ilişkin görüşleri *fesat* olarak nitelendirmiş (Yel, 2018, s. 18), istiklâl için tek dağ başı mezar olana kadar mücadele etmek düşüncesini ifade etmiştir (Karabekir, 2008, s. 129). Mustafa Kemal Paşa ise Erzurum Kongresi açılış konuşmasında İstanbul'da aydınlar arasında taraftar bulan manda düşüncesinden zararlı bir propaganda olarak söz etmişti (Atatürk, 1997, s. 4). Bu ifadelerle karşın Millî Mücadele'nin yönetici kadrolarında ilk dönemlerde manda görüşünü benimseyenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Meclis açıldıktan sonra Millî hükümetin Dışişleri Bakanlığını yapan Bekir Sami Bey (Kunduh), manda yönetimi konusunda ilk teşebbüste bulunan kişidir. Bekir Sami Bey Amerikan mandacılığına sempati besleyen Millî Ahrar Fırkasının da üyesidir (Arslan, 2019, s. 11). 25 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşebilmek için Amasya'ya gelmiş, onun Erzurum'da olduğunu öğrenince de 5. Kafkas Tümeni Komutanı Mehmet Arif Bey (Ayıcı) aracılığıyla 25-26 Temmuz 1919'da henüz Erzurum Kongresi devam ederken Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndermiştir (Goloğlu, 1969, s. 89; Atatürk, 1970, s. 90). Telgrafta *istiklâl istenen bir şeydir, fakat tam istiklâl istendiği takdirde Türkiye birçok bölgelere bölünmüş olacak ve iki üç vilayetten ibaret müstakil bir Türkiye kalacaktır. Böyle bir Türkiye'ye ise, toprak bütünlüğümüzü sağlayacak mandaterlik elbette tercih edilir* ifadesi ile manda fikrini savunmuştur (Tansel, 2019, s. 93; Selek, 1987, s. 281). Bekir Sami Bey'e göre Amerikan mandası en uygun çözümdür. Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'da Amerikan temsilcisi ile görüştüğünü, ancak Amerikalılara manda yönetiminin milletçe istendiğinin iletilmesi gerektiğini, böyle bir çalışma ile sonuç alınabileceğini ifade etmiştir (Goloğlu, 1969, s. 89; Sarıhan, 1984, s. 15). Amerika temsilcisi, Bekir Sami Bey'e adaletli bir hükümet kurulması, eğitim sisteminde düzenleme yapılması, din ve mezhep özgürlüğünün sağlanması ve gizli anlaşmaların iptal edilmesi şartlarının kabul edilmesi halinde tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak bir manda yönetimini kabul edebileceklerini, görüşmeler yapmak üzere bir heyetin Amerika'ya gönderilebileceğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey'e cevaben Erzurum Kongresi'nde *tam bağımsızlık* fikrinin benimsendiğini, Amerikan mandası ya da vesayetinin söz konusu olmadığını iletmiştir (Atatürk, 1970, s. 91). Mustafa Kemal Paşa ile Bekir Sami Bey arasındaki telgraf haberleşmelerinde Amerikan mandası konusu tam bağımsızlık-varlığı sürdürmek ve gelişmek için Amerikan mandasından başka çözüm olmadığı ekseninde tartışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Amerika Birleşik Devletleri'nin Anadolu'da manda yönetimi kurmanın ekonomik ve siyasi karşılığını almak isteyeceğini bu taleplerin bağımsızlığa engel olacağını ifade ederken, Bekir Sami Bey Amerika Birleşik Devletleri'nin demokrasi ideallerine güvendiğini söylemiştir. Bekir Sami Bey, diğer yönden vatanın bölünme endişesini ısrarla ifade etmiştir

(Atatürk, 1970, s. 94). Mustafa Kemal Paşa, bu görüşlerine katılmamasına karşın Bekir Sami Bey'i İstanbul'daki aydınların temsilcisi olarak Erzurum Kongresi sonrasında Temsil Heyetine üye seçirmiştir (Goloğlu, 1969, s. 90; Demirel, 2018, s. 48). Wilson Prensipleri Cemiyeti üyeleri de Bekir Sami Bey'le aynı görüşü paylaşıyorlardı (Kasalak, 1993, s. 55; Selek, 1987, s. 279).

3 Haziran 1919 tarihinde İstanbul'a gelen ve Halide Edip (Adivar) dahil birçok aydın, cemaat lideri ve parti yetkilileri ile görüşen ve *Türkiye Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyon* adını taşıyan heyet Türklerin ABD mandasına yaklaşımını değerlendirmeyi amaçlıyordu (Günaydın, 2010, s. 100). Ohio Oberlin Kolej Müdürü Henri C. King ve Chicagolu iş adamı Charles Richard Crane'nin yönetimindeki komisyon Türkiye talep etmedikçe ABD'nin manda konusunda istekli olmamasına karar vermiştir (Çalışlar, 2010, s. 177; Atatürk, 1970, s. 98). Amerikan heyeti ile diyalog halinde olan Erkan-ı harp Miralayı Kara Vâsıf Bey Amerikan mandasını *ehven-i şer* olarak değerlendirirken, Halide Edip 10 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta Amerikan mandasını savunuyordu (Atatürk, 1970, s. 98; Orbay, 1993, s. 253). Yine aynı tarihli ve Kara Vâsıf Bey tarafından Cengiz adıyla imzalanan ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektupta da Türkiye'nin umumi harpte uğradığı tahribatı tamir etmenin ve ülkenin inkişafının Amerikan mandasıyla mümkün olacağı ifade edilmiştir (Kırzioğlu, 1973, s. 32). Paris görüşmelerinin etkili diplomatı R. Crane'yi yakından tanıyan Halide Edip, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi İstanbul, Anadolu ve Ermenistan olmak üzere üç manda bölgesine bölme düşüncesine karşı tüm Türkiye sınırlarını kapsamak üzere Amerikan mandasını en az zararlı çözüm olarak değerlendirmiştir. Halide Edip uygarlık koşullarına uygun bir hükümet kurularak azınlık ve patrikhane baskılarından, İtilaf Devletleri tehdidinden kurtulmuş medeni bir topluluk olarak yaşamak ve gelişmek için ABD mandası istemenin zorunlu olduğunu düşünüyordu (Goloğlu, 1969, s. 91; İzzet Paşa, 2017, s. 63; Köse, 2016, s. 129). Amerikan mandası yanlılarına göre artık *sergüzeşt ve cidal devri* bitmiş, birlikte gelişme zamanı gelmişti. Türkiye'nin birlikte gelişebileceği yegâne güç Türkiye ile savaşmamış ve Türklere karşı muhabbet besleyen Amerika Birleşik Devletleri'ydi (Kandemir, 1954, s. 2950). Amerika Türkiye'de polis ve jandarma kuvvetleri için komutanlar görevlendirecek, eğitim sistemine düzenlemeye rehberlik edecek, kanunları yenilecek, rejimi düzenleyecek, 15-25 yıl içinde müreffeh ve *küçük bir Amerika* kurarak Türkiye'den ayrılacaktı (Arabacı, 2007, s. 284; Çalışlar, 2010, s. 178; Kandemir, 1954, s. 2950). Bu yardımlar ve barış karşılığı toprak terki teklifi yapan Wilson Prensipleri Cemiyeti üyelerine Temsil Heyeti *bir karış toprağın bile* verilemeyeceği cevabını vermiştir (Atatürk, Nutuk, 1970, s. 137). Halide Edip Hanım'ın Arnavutköy Amerikan Koleji'nden mezun ilk kadın Türk vatandaşı olmasının ABD mandası fikrini benimsemesinde etkili olduğu değerlendirilmektedir (Kasalak, 1993, s. 132).

Mustafa Kemal Paşa 10 Eylül 1919'da Halide Edip'in mektubuna cevap vermiş, ancak ABD yardımı konusunda kesin bir ifade kullanmamıştır (Çalışlar, 2010, s. 181). Mustafa Kemal Paşa manda fikrine karşı olmakla birlikte sanayi, iktisat ve teknoloji alanlarında yabancı devletlerinin yardımlarının kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Ankara-Ereğli ve Keller-Diyarbakır demiryolu inşaatlarının bir İsveç şirketi, Kayseri-

Sivas-Turhal demiryolu hatlarının bir Belçika şirketi tarafından mali ve teknik bakımdan desteklenmesinin memnuniyetle kabul edildiğini açıklamıştır (Atatürk, 1970, s. 112).

19 Haziran 1335 (1919) tarihinde *Büyük Mecmua* dergisinde *İçtimai Meseleler* üst başlığında yayınlanan *Manda, Himaye, İstiklâl* başlıklı yazıda Türk milletinin birlik ve beraberlik duygusunun zayıfladığı, fikrî ittifak bulunmadığı, büyük devletler kurmuş bir milletin fertlerinin manda yönetimi istemesinin kabul edilemeyeceği, kısa süre önce bağımsızlığını kazanmış olan Bulgaristan'da bile manda ve himaye isteğinin bulunmadığı vurgulanmıştır. Türklerde millî bir harsın mevcut olmaması milli birliği engellediği ifade edilmiştir. Dergi manda ve himaye yönetimini bütün yönleriyle reddettiğini açıkça yazmıştır (Büyük Mecmua, 1335).

12 Ağustos 1335 (1919) tarihinde *Sebîlürreşâd* dergisinde Eşref Edip, Hun Türklerinden başlayarak Türklerin 25 asırdan fazladır müstakil yaşadığını tarihi misallerle anlatmış ve "Türk için istiklâlsiz hayat müstahîldir" ifadesiyle manda isteyecek bir Türk'ün olmayacağını yazmıştır. Türk köylüsünün kalbinin aşk-ı istiklâl ile titrediğini vurgulayan *Sebîlürreşâd* dergisi, halifenin müstakil olması gerektiği düşüncesini de manda yönetimine karşı olmanın gerekliliği olarak ifade etmiştir (Eşref Edip, 1335, s. 185). *Sebîlürreşâd* dergisi manda, himâye, vekâlet gibi kavramlarla tanımlanan siyasi durumun istiklâl keskin olarak mâni olduğunu ve manda isteyecek ve kabul edecek bir ferden bulunmayacağını iddia etmiştir.

13 Ağustos 1919'da 12. Kolordu Komutanı Selahattin Bey Afyon'dan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta İstanbul'daki siyasetçilerin Doğu Anadolu'dan bir kısım toprakların Ermenilere verilmesi karşılığında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye yardımcı olacağını, Ermenilere verilecek yerlerdeki Müslümanların Anadolu'da başka yerlere, Erzincan ve Sivas'ta yaşayan Ermenilerin ise Ermenistan'a nakli için de Amerikalı temsilcilere başvuru yapmayı kararlaştırdıklarını bildirmişti. 14 Ağustos'ta ise Ankara'da 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Kara Vâsıf Bey'den aldığı bir mektuba göre İstanbul'daki aydınların Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım alınmasına karar verdiklerini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Mektupta İngiliz ve Fransızların güvenilmez ve sömürgeci olduğu, İtalyanların ise Anadolu üzerinde emelleri bulunduğundan ABD'nin manda yönetimi için uygun devlet olduğu vurgulanmıştır. (Cebesoy, 1953, s. 173). İngiltere başbakanının da Anadolu'da Amerikan mandasının daha iyi olabileceğine ilişkin demeçleri yayınlanmıştır (Eşref Edip, 1335, s. 51). Wilson Prensipleri Cemiyeti üyeleri, İngiltere mandası isteyen saray ve Damat Ferit Paşa Hükümeti çevrelerine karşı İngiltere'nin sömürgeci geçmişi ve Türklerle savaşları nedeniyle İngiltere yerine ABD mandasının daha iyi olacağını değerlendirmişlerdir. Buna karşın Millî Mücadele liderleri dış yardıma kapıyı açık bırakmakla birlikte manda yönetimini tümenden reddetmişlerdir (Arslan, 2019, s. 7; Selek, 1987, s. 280).

Vâsıf Bey'in Amerikan mandası taraftarlığının Halide Edip ile olan dostluğundan kaynaklandığı da değerlendirilmektedir. İngilizce bilmeyen ve işitme engeli bulunan Vâsıf Bey'in R. Crane'in görüşlerini Sivas Kongresi öncesinde Millî Mücadele liderlerine aktarması bu görüşü doğrulamaktadır (Arabacı, 2007, s. 285). Kazım

Karabekir'e göre Selahattin Bey gibi düşünener Doğu Anadolu'ya hâkim olamayan İtilafçı siyasetçiler tarafından kandırılmış kişilerdir (Karabekir, 2008, s. 131). Vâsıf Bey benzer muhtevalı bir mektubu 19 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya ABD mandası için acele edilmesi talebiyle başvuran Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'e de göndermişti (Kasalak, 1993, s. 130; Kansu, 1997, s. 177). Mustafa Kemal Paşa, Vâsıf Bey'in girişimlerine cevap mahiyetinde olmak üzere istiklâl ve hâkimiyete zarar vermemek şartı ile Amerika'nın iktisadî ve fennî müzâheretinden zarar gelmeyeceğini, bu çerçevede konunun değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Cebesoy, 1953, s. 173). Manda yönetimini savunanlara göre yeni icat edilmiş bir diplomasi kavramı olan manda yönetiminin gerçek tarifi yapılacak anlaşmaya göre belirlenecekti. Bu nedenle de doğru esaslara bağlanması halinde manda bağımsızlığa aykırı değildi (İzzet Paşa, 2017, s. 64). Erzurum Kongresinde manda yönetimi konusunda olumlu bir karar çıkmamasına karşın kongre kararlarının 7. maddesini dayanak tutan manda yanlıları Millî Mücadele liderlerini ABD mandası konusunda ikna etmek istiyorlardı. Ülkenin ve milletin fakirliği ve borçlarını ileri süren Vâsıf Bey manda yönetiminin istiklâle az da olsa zarar vereceğini ancak Avrupa sömürgesinden Türkiye'yi kurtaracak tek hükümetin ABD olduğunu ısrarla vurguluyordu (Kasalak, 1993, s. 131; Orbay, 1993, s. 255; Atatürk, 1970, s. 110). Amerikan manda yönetimini savunan bir diğer isim *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey'dir (Akşin, 2019, s. 32). Osmanlı Devleti döneminde Amerika'ya yükseköğrenim için gönderilen ilk üç isimden birisi olan (Ergün, 1996, s. 538) Ahmet Emin Bey, *Türkiye bağımsız olarak yaşayamaz. Üzerinde yabancı bir iradenin baskısı lazımdır* ifadesini kullanmıştır. Birçok yazısında Türkiye'ye harici yardım sağlayacak devlet olarak Amerika'yı işaret etmiştir (Akşin, 2019, s. 32). Ahmet Emin Bey *Vakit* gazetesinde istiklali savunanları *pire için yorgan yakmakta mahzur görmeyen komiteci ruhlu milliyetperverler* olarak tanımlıyor ve maceracılıkla suçluyordu. (Kasalak, 1993, s. 134; Sarıhan, 1984, s. 40).

28 Ağustos 1919'da Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'daki evinde Sivas Kongresi öncesinde Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey arasında yapılan toplantıda Amerikan mandası taraftarlığı eleştirilmiş, bütün imkânlarla istiklal ve bağımsızlık için mücadele edilmesi kararı alınmıştı. Ancak çaresiz kalınırsa istiklâli muhafaza etmek koşulu ile Amerikan müzâheretinin kabul edilebileceği ve bu kararın son cümlesinin gizli kalması da kararlaştırılmıştı (Tansel, 2019, s. 95; Karabekir, 2008, s. 173). Türkiye, İstiklâl Harbi'ni zaferle sonuçlandırıp Cumhuriyeti ilan ettikten iki yıl sonra 7 Ekim 1925 tarihinde Cemiyet-i Akvam Müzâheret Konferansı'na delege göndermiştir. Bu politika 1919 yılındaki düşüncelerin zaferden sonra da sürdürüldüğünü göstermektedir (BCA, 30-18-1-1/16-64-17, 1925). İngiltere ile de 1928 yılında Müzâheret-i Adliye Mukavelesi imzalanmıştır. Müzâheret kelimesi Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri bürokrasisi tarafından karşılıklı yardımlaşma anlamında kullanılmıştır (BCA, 534/36973-148630-4, 1928).

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan ayrılmadan Sivas Kongresi'nde kendisini en fazla meşgul edecek konunun manda tartışması olduğunun farkındaydı (Aşkun, 1963, s. 101). Mazhar Müfit (Kansu) ve *Albayrak* gazetesi sahibi Necati Bey'e Amerikan mandası savunucularının milletin gücüne inanmayanlar olduğunu söylemiş ve manda

düşüncesini benimsemediğini ifade etmiştir (Kansu, 1997, s. 192). Kazım Karabekir, İstanbul basınında ve kamuoyunda manda meselesinin açıkça tartışılmasına karşın hükümetin konu ile ilgili açıklama yapmamasını 29 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği bir telgraf ile eleştirmiştir (Karabekir, 2008, s. 177). Kazım Karabekir, yürünecek tek yolun hürriyet ve istiklâl yolu olduğunu, mandanın intihar anlamına geldiğini vurgulamıştır (Karabekir, 2008, s. 132). Kastamonu'da yayınlanmakta olan *Açıksöz* gazetesi ise *bizi hazinelere boğsalar yine de istiklâlimizden zerre kadar fedakârlığa razı değiliz* ifadeleri ile mandacıları protesto etmiştir (Tansel, 2019, s. 95).

Sivas Kongresinde ABD mandası konusunda hazırladığı muhtıra ile manda yönetiminin tartışılmasında etkin rol oynayan İsmail Hami (Danişment) Bey 10 Ağustos 1919 tarihinde *Memleket* gazetesinde *Manda İster miyiz?* başlıklı yazısında *İstanbul'da tanınmış belirli sayıda kişilerin dışında bütün milletin arzusu tam ve mükemmel bir istiklâlden başka bir şey değildir, Türk istiklâl ister* ifadeleriyle Türk milletinin fikrini açıklamıştır (Kasalak, 1993, s. 134). Bu tespitlere karşın Sivas Kongresi'nin toplanma tarihi yaklaştıkça Temsil Heyeti üzerindeki manda yönetimini fikrinin kabul edilmesine ilişkin baskılar artmıştır. İstanbul'dan ya da İstanbul mahreçli olmak üzere çok sayıda telgraf, mektup ya da kişisel görüşme ile Millî Mücadele liderleri Amerikan mandası yönetimine ikna edilmeye çalışılmıştır. Amerikan mandası için Ermenilere Doğu Anadolu'dan toprak verilmesinin uygun görülmesinin istendiği görüşlerde bulunmaktadır (Karabekir, 2008, s. 165). İstanbul'da bu dönemde siyasi partiler arasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası İngiliz mandasını, Milli Ahrar Fırkası ve Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası ABD müzâheretini destekliyordu. Basında *Tasvirî Efkâr*, *Vakit*, *İstiklal*, *Tercüman*, *Tarık*, *İfham*, *İktisâdî İstiklal* ve *Yeni Gazete* Amerikan müzâhereti ya da mandası taraftarı yazılar yayınlıyordu. *Alemdar*, *Türkçe İstanbul* ve *Sabah* gazeteleri ise İngiliz mandasını savunan haberler yapıyordu. *Memleket* gazetesinde ise manda karşıtı yazılar kaleme alınıyordu (Sarıhan, 1984, s. 27). İstanbul gazetelerinde ABD mandası taraftarları ile İngiliz mandası taraftarları arasında tartışmalarında yaşandığı, manda ve idari vesayeti kabul etmediğini ifade eden gazeteci ve aydınların siyasi müzâheret taleplerini dile getirdikleri görülmektedir (Kasalak, 1993, s. 135; Karabekir, 2009, s. 729; Kansu, 1997, s. 177).

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum günlerinde kendisine gelen ve manda yönetimini savunan mektupları delegelerinin huzurunda okutmuş ve heyecanlı bir ses tonu ile *hayır, manda yok ya istiklâl ya ölüm* ifadesi ile düşüncesini belli etmiş, (Kansu, 1997, s. 192) manda yönetimi isteyenleri millî irade ve istiklâl fikrinden habersiz, gafil ve bunalmış insanlar olarak değerlendirmiştir (Kansu, 1986, s. 231). 8 Temmuz 1919'da askerlik görevinden istifa ile *sine-i millete* dönen, Erzurum ve Sivas Kongrelerine sivil kimliğiyle katılan Mustafa Kemal Paşa'nın kongre beyannamelerine yansıyan bağımsızlık düşüncesini bu durumuyla birlikte değerlendirmek daha anlamlı olacaktır (Karpaz, 2012, s. 119).

Eski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Türkiye'nin bölünmekten kurtulması için ABD mandasına olumlu yaklaşıyordu. Sivas Kongresi'ne manda yönetimi hakkında muhtıra verildiği günlerde İstanbul'dan Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için Erzurum'a

gelen ancak onun Sivas'a gitmiş olması nedeniyle Kazım Karabekir ile görüşen Erkan-ı Harp Saffet (Arıkan) Bey, İzzet Paşa ve İsmet Bey'le birlikte Amerikan mandasının kabul edilmesine yönelik bir rapor hazırladıklarını ve raporu Sivas Kongresi'ne sunmak istediğini söylemiştir. Raporu alan Kazım Karabekir, adı geçen üç kişiyi İstanbul'da beklemek yerine Anadolu'ya Millî Mücadele'ye katılmaya davet etmiştir. Saffet Bey'i de bu konudan kimseye bahsetmemesi için tembihlemiştir (Kasalak, 1993, s. 134; Karabekir, Günlükler, 2009, s. 726) Kazım Karabekir bu raporu tam istiklâl düşüncesine zarar verir endişesiyle kongreye göndermediğini ifade etmektedir (Karabekir, 2008, s. 186).

Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresi'ne kadar geçen sürede vatanın geleceği hakkında endişe duyan devlet adamı, aydın ve subayların mevcut durumdan kurtulmak için çareler düşünürken farklı yollara yöneldikleri anlaşılmaktadır. İstanbul'daki aydınların Türk milletinin bağımsızlık idealini tanımıyor olmalarından kaynaklanan ümitsizlikleri nedeniyle ABD mandasını kurtuluş çaresi olarak gördükleri değerlendirilebilir (Özalp, 2020, s. 50; Tevetoğlu, 1987, s. 201). İstanbul siyaset ve basın çevrelerinin bu yaklaşımına karşın Türk milletinin tam bağımsızlık için gösterebileceği fedakarlığı yakından gözleme imkânı bulan ve tecrübe eden orta rütbeli subaylar ve milletiyle birlikte yaşayan öğretmen, din görevlisi vb. kamu görevlileri ise manda fikrine olumsuz yaklaşmışlardır. Millî Mücadele döneminde milliyetçi liderler ABD ile sürdürülebilir bir ilişki kurmak istiyorlardı. ABD ile kurulacak ilişkilerin gelecekte Türkiye'nin dışarıda tanınmasına içeride ise sanayi, tarım, ekonomi alanlarında ihtiyaç duyulan teknik yardıma katkı sağlayacağını düşünüyorlardı (Erken, 2020, s. 13; Kansu, 1997, s. 209). Mustafa Kemal Paşa "... bendeniz ne Fransızların ve ne de herhangi bir devleti ecnebiyenin sahabetine tenezzül eden şahsiyetlerden değilim. Benim için en büyük nokta siyanet ve membai şefaath milletinin sinesidir" ifadesiyle millî bağımsızlığa ve millete güvenine vurgu yapıyordu (Atatürk, 1970, s. 80). Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Erzurum Kongresi'ndeki çalışmaları ve Anadolu'daki siyasi faaliyetleri, görüşmeleri bölgedeki hükümet görevlileri ve askerî erkan tarafından takip ediliyor ve ilgiler telgraflar vasıtasıyla bilgilendiriliyordu (BOA, DH.ŞFR.642-35, 1919). Sivas Kongresi manda tartışmaları bakımından bu siyasi atmosferde toplanmıştır.

2. Sivas Kongresinde Manda Tartışmaları

Hazırlıkları Amasya Genelgesi ile başlayan Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da saat:14.00'da Sivas Lisesi salonunda Fransa'nın işgal tehdidi, Vali Reşit Paşa'nın endişeleri ve Elâzığ Valisi Ali Galip'in engelleyici girişimlerinin gölgesinde toplanmıştır (Tansel, 2019, s. 89; Atatürk, 1970, s. 86; BOA, DH.ŞFR. 643-38, 1919). Türk vatanının her köşesinden temsilcilerin katılması planlanan ancak ulaşım ve güvenlik nedenleriyle hedeflenen daha az sayıda delegenin katılımı ile toplanan Sivas Kongresi'nde vatanın bütününe kapsayan kararlar alınmıştır. Kongreye katılan delege sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Arşiv belgelerinde delege listesine ilişkin kesin bilgi bulunmamaktadır. Delege sayısı kaynaklarda 28'den 48'e kadar farklı rakamlar ile ifade edilmektedir. Bu farklılıkların kongre sırasında farklı günlerde kongreye katılan ya da mahallinde seçilmediği halde kongreye iştirak eden temsilcilerden kaynaklandığı da değerlendirilmektedir (Kasalak, 1993, s. 129; Arif Bey,

1987, s. 31). Kongrenin açılış oturumunda Mustafa Kemal Paşa vatanın durumu, işgaller ve yapılması gereken çalışmalar üzerine bir konuşma yapmıştır (İrâde-i Milliye, 2014, s. 17). Birinci oturumda kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa, ikinci başkanlıklara İstanbul delegesi İsmail Fazıl Paşa ve Rauf Bey, divan kâtipliklerine İstanbul delegesi İsmail Hami Bey ve Afyonkarahisar delegesi Mehmet Şükrü Bey seçilmişlerdir (Goloğlu, 1969, s. 2; Atatürk, 1970, s. 115).

Mustafa Kemal Paşa'dan önce Sivas'a gelen 25 delege kongre gündemi hakkında görüşmüşlerdir. Bu görüşmede kongrede konuşulacak konuları belirlemek üzere hazırlık komisyonu (İhzari Encümeni) oluşturulmuştur. İsmail Hami Bey, Bekir Sami Bey, İsmail Fazıl Paşa, Şükrü Bey ve Osman Nuri Bey'den oluşan bu komisyon Millî Mücadele konularıyla birlikte Amerikan mandasının kabul edilmesini de kapsayan bir muhtıra hazırlamıştır (Atatürk, 1970, s. 88; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009; ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919). Bu muhtıra İsmail Fazıl Paşa, İsmail Hami Bey ve Bekir Sami Bey tarafından kongre başkanlığına verilmiştir (Aytepe, 1999, s. 480). Rauf (Orbay) Bey muhtıranın İstanbul'da hazırlandığını ve Kara Vâsıf Bey tarafından Sivas'a getirildiğini iddia etmektedir (Orbay, 1993, s. 267). Kongre toplandıktan sonra bu teklif önce komisyonda görüşülmüş ancak bir karar alınmadan kongre genel kuruluna sunulmuştur. Bu önerge ile Amerikan mandası fikri Millî Mücadele'nin resmî gündemine dâhil olmuştur. Muhtırayı hazırlayan üyeler Vâsıf Bey'in Amiral Bristol ve diğer temsilciler ile ilişkisi olması nedeniyle komisyonda görev yapmasını talep etmiş ve bu talep kongre delegeleri tarafından kabul edilmiştir (Toparlı, 2015, s. 81). İsmail Hami Bey, Sivas Kongresi sonrasında da kongre sürecinin tartışılan isimlerinden birisi olmuştur. Kongreye gelişi, cumhuriyet idaresine karşı oluşu ve temsilciliği konuları hakkında tartışmalar yaşanmıştır (BCA, 30-10-0-0-105-688-16, 1925). İsmail Hami Bey hakkında daha sonra şayan-ı itimat olmayan hareketleri olduğu ve suikast cemiyeti kurduğu iddialarıyla tahkikat yapılmıştır. Bu uygulama Sivas Kongresi'nde manda tartışmalarının etkilerinin uzun süre devam ettiğini de göstermektedir (BOA, HR.İM. 16-89-1/3, 1923).

Kongreye sunulmak üzere hazırlanan muhtıraya karşın oturum başlamadan Rauf Bey'in odasında kulisler sırasında Rauf Bey *manda isteyenler bilmelidirler biz tam bağımsızlıktan yanayız, tam bağımsız bir Türkiye'ye istiyoruz* ifadesi ile kongre öncesi tutumunu belli etmiştir (Goloğlu, 1969, s. 87; Kansu, 1997, s. 239). Sivas Kongresi sürerken Rauf Bey'in Mazhar Müfit Bey'e yanındaki Denizli temsilcileri Necip Ali (Küçükağa) ve Yusuf Bey (Büyükağa) ima ederek *senin Denizlililer manda taraftarı demesi üzerine Necip Ali Bey biz Denizli'den Sivas'a manda almak ve dilenmek için gelmedik* şeklinde sert bir cevap vermiştir (Aşkun, 1963, s. 135). Millî Mücadele taraftarlarının manda konusunda şakaya bile tahammülleri yoktu. Türk milliyetçileri milletin istiklâli uğruna aralarındaki farklılıkları bir kenara bırakarak ölüm-kalım mücadelesini kabullenmiş gözüküyorlardı (Adivar, 2009, s. 168).

Muhtıra 8 Eylül 1919 Pazartesi günü saat: 14:30'da başlayan kongre oturumunda tartışıldı (ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919; Toparlı, 2015, s. 127). Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami Bey, Kara Vâsıf Bey ve *Memleket* gazetesi sahibi Mülkiye mezunu İsmail Hami Bey tarafından son şekli verilen muhtırada

manda yönetimi tanımlanmış, manda yönetiminin Türkiye'ye yararları ifade edilerek ABD mandası teklif edilmiştir (Cevzililer, 2003, s. 208; Kandemir, 1954, s. 2949). Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çalışma arkadaşlarından eski Üçüncü Kolordu Komutanı Miralay Refet (Bele) Bey de bu görüşü savunuyordu (Goloğlu, 1969, s. 73). Reşit Paşa, Sivas Kongresi hazırlık aşamasında temas ettiği ve Mustafa Kemal Paşa ile yakın olan kişilerden hiçbirisinin mandaya taraftar olmadığını düşünmektedir (Reşit Paşa, 1940, s. 130). Ancak tutanaklardan İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami Bey, Hami Bey ile kongreye son anda katılan Refet Bey ve Kara Vâsıf Bey'in manda yönetimini savundukları anlaşılmaktadır (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009; ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919).

Vâsıf Bey, Sivas Kongresi 4. toplantı 2. oturumunda Milletler Cemiyeti'nin 3 tür manda tanımladığını bunlardan birincisi ilkel kavimler ve sömürgeler üzerindeki manda, ikincisi I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulan devletler üzerinde kurulacak manda, üçüncüsü ise daha önce bağımsız olan devletler üzerinde kurulacak manda yönetimi olduğu söylemiştir. Vâsıf Bey'e göre Türkiye üçüncü gruba giren yegâne ülkedir. Vâsıf Bey konuşmasında manda muhtırasını hazırlayan Hami Bey'in görüşlerini de aşan bir yaklaşımla mandayı olumlu gösteren bir tutum takınmıştır (Atatürk, 1970, s. 104; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009).

Muhtırayı birlikte hazırlayan Fazıl Paşa, Bekir Sami Bey ve Hami Bey, Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı ve sonrasında yaptığı anlaşmalardaki hükümlerin manda şartlarına göre daha bağımlı bir devlet yapısı ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir. Osman Nuri Bey ise konuşmasında devletler hukukunda yer alan bağımsızlığın korunması şartına bağlı olarak manda yönetiminin kabul edilebileceğini, bağımsızlığa zarar vermemesi şartının önemli olduğunu ve Türkiye'nin mandater devlete, manda şartlarını belirlemeden manda yönetiminin kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir (ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919). Kongreye Temsil Heyeti üyesi sıfatı ile katılan Erzurumlu Hoca Raif (Dinç) Efendi tartışma usulü ve kavram tartışmalarının bir öneminin olmadığını, manda yönetiminin kesin olarak reddedilmesi ve tam istiklâlden başka bir kelime kullanılmaması gerektiğini söylemiştir (Goloğlu, 1969, s. 95).

Karahisar Temsilcisi Şükrü Bey komisyonun hazırladığı rapora göre bilim, sanat ve ekonomide Türkiye'nin kesinlikle yardıma muhtaç olduğu, kendi başına sorunların altından kalkamayacağını ifade edildiğini bu nedenle de mandaya sıcak bakıldığını, İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'den birisinin mandater devlet olmasını hususunun tartışıldığını, İngiltere'nin Türk düşmanlığı, Fransa'nın ekonomik yetersizliği, İtalya'nın ise Anadolu'daki ihtirasları nedeniyle mandater devlet olmaya uygun olmadıklarını, ABD'nin istila politikası uygulamadığı için mandater devlet olarak kabul edilmesinin uygun olduğunu ancak bu kabulün bağımsızlığı korumak için şartlara bağlanmasını düşündüklerini ve şartları belirlediklerini ifade etmiştir (Toparlı, 2015, s. 136; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009).

Sivas Kongresi tutanaklarında manda görüşünü savunanlara göre Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'ne manda için bazı şartlar ileri sürmelidir. Bu şartlar; bir manda komisyonu oluşturulması, memleketin işgal altındaki bölgelerinin

boşaltılmasına mandacının yardımı, eski anlaşmaların yürürlükten kaldırılması konusunun pekiştirilmesi, adli bağımsızlığımızın dokunulmazlığı, boğazlardaki istihkâmların ya yıkılması veya uluslararası güç tarafından işgal edilmesi suretiyle boğazlar meselesinin çözümü, mali bağımsızlığın sağlanması, mandanın belirli bir süre ile sınırlandırılması, mandada milliyet ilkesinin kabulü, yetimler ve dulların hakları, sınırlarımızın milliyet ilkesine gereğince adil bir biçimde belirlenmesi, azınlıklar konusunun nüfus değişimi yolu ile çözülmesi, devletimizin tarafsızlığının sağlanması, mandanın tarafsız bir şekilde uygulanması için Ermeni ve Rum azınlıklara mensup Amerikan uyruklulara Türkiye’de resmî görev verilmemesi, millî egemenlik ve kuruluşların kalıcılığı, devletin dışarıda temsil edilme hakkının kalıcılığı, Patrikhanelerin ait oldukları memleketlere nakli ve Milletler Cemiyeti’ne bir an önce girmemiz için gerekenin yapılması olarak belirlenmiştir (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009; ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919).

Bu şartlardan anlaşıldığına göre; mandayı savunanlar manda kavramına bilinenden farklı anlamlar yüklüyordu. Vâsıf Bey *bir kere esas itibari ile mandayı kabul edelim de şartlar hakkında daha sonra görüşürüz* ifadesi ile şartları önemsiz gördüğünü ifade ediyor, Macit Bey ise Türkiye’nin mevcut durumunda kendi başına sorunlarını çözüp çözemeyeceğine karar verilmesi gerektiğini, manda meselesinin bu karardan sonra görüşülmesini talep ediyordu (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009; Atatürk, 1970, s. 104).

Mustafa Kemal Paşa’ya göre, bir yanda devletimizin içeride ve dışarıdaki bağımsızlığından vazgeçmemesi meselesi diğer yanda ise devlet ve milletin dışarının zararlı baskısına karşı yardım ve destek ihtiyacı bulunuyordu. Mesele bu iki konunun millet menfaatine birleştirilmesinden ibaretti. Mustafa Kemal Paşa eğer bir dış yardım ihtiyacı zorunlu ise bunun Amerika Birleşik Devletleri tarafından yerine getirilmesinin tercih edilmesinin daha uygun olduğunu ancak yardımların içerideki ve dışarıdaki bağımsızlığı kaybetmemize neden olmaması gerektiğini düşünüyordu (Toparlı, 2015, s. 141; Atatürk, 1970, s. 106). İstanbul’dan Askerî Tıbbiye talebesi Hikmet Bey (Boran) Sivas Kongresi’ne talebe cemiyeti temsilcisi olarak katılmıştır. Hikmet Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya hitaben *manda fikrini siz kabul ederseniz sizi de reddeder, Mustafa Kemal’i vatan kurtarıcısı değil vatan batırıcısı olarak adlandırır ve telin ederiz* ifadelerini de ihtiva eden sert bir konuşma yapmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Hikmet Bey’e azınlıkta kalırsa bile manda fikrinin kabul etmeyeceğini söylemiştir (Tansel, 2019, s. 96). Mustafa Kemal Paşa, Mazhar Müfit Bey’e Sivas Kongresi devam ederken İstanbul’dakilerin işgal altında cesaretlerini kaybettiklerini Anadolu’daki istiklal aşkını göremediklerini söylemiş ve manda ve himayeye kesin karşı olduğunu belirtmiştir (Kansu, 1997, s. 248).

Sivas Kongresi tutanaklarında *mandayı kabul edelim, bağımsızlıktan söz etmeyelim* yaklaşımına sahip olan Hami Bey, Vâsıf Bey ve Bekir Sami Bey’in karşısında dış desteğe mecbur olduğunu kabul eden ancak bağımsızlığı kaybetme pahasına bir dış desteği kabul etmeyecek delege sayısının çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan özellikle ABD mandası konusunda olumlu yaklaşan İsmail Fazıl Paşa da dahil olmak üzere kongre üyelerinden hiçbirinin bağımsızlık aleyhine söz söylemedikleri görülmektedir (Toparlı, 2015, s. 145; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri,

2009; Atatürk, 1970, s. 106). Hami Bey ise hemen karar verilmesinin gerekli ve meselenin açık olduğunu, devlet gelirlerinin ancak borçların faizini karşılayabildiği bu koşulda desteğe muhtaç olduğumuzu söylemiştir (Toparlı, 2015). İsmail Fazıl Paşa ise siyasî, adlî, malî yönden bağımsızlığın devam etmesi gerektiğini, mandater devletin Türkiye'nin ekonomisini, ziraatını ve idaresini iyileştirmek için destek olacağını, Türkiye'nin ise bu desteğin karşılığını daha sonra ödeyeceğini, kendisinin manda yönetiminden bunu anladığını ifade etmiştir.

Uzun tartışmaların neticesinde Hami Bey ve Bekir Sami Bey manda kavramının anlamı üzerinden meselenin delegeler tarafından anlaşılmadığını ifade ederek manda yönetimi tekliflerini geri çekmişlerdir (Toparlı, 2015, s. 149; Atatürk, 1970, s. 107). Teklifin geri çekilmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın tutumuyla birlikte delegelerin büyük bir çoğunluğunun karşı tutumunun etkili olduğu değerlendirilmiştir (Lewis, 1993, s. 249). Bursa delegesi Ahmet Nuri Bey manda talebinin acizlik ifadesi olduğunu, Türk milletinin zillete tahammülü olmadığını sert ifadelerle beyan etmiştir (Günaydın, 2010, s. 118).

Teklifin geri çekilmesine karşın manda tartışmaları devam etmiştir. Sivas kamuoyunda teklifi savunanlar mandacı olarak yaftalanmışlar hatta bu kişiler sokakta yürürken insanlar birbirlerine *mandacı geçiyor* diye göstererek alay etmişlerdir (Reşit Paşa, 1940, s. 130). Refet Bey ise Amerikalıların başlangıçta İngiltere'nin etkisi ile bölgede Türkiye ve Ermenistan üzerinde manda yönetimine istekli olduklarını ancak İngiltere'nin boğazlar üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için ABD mandasını bir araç olarak kullanmak istediğini gördüklerinde *yok, biz manda filan bir şey istemiyoruz!* diyerek geri çekildiklerini, *biz o kadar uzakta bir manda kabul edemeyiz!* yaklaşımı ile mandater devlet olma düşüncesini reddettiklerini ifade etmiştir (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009; Atatürk, 1970, s. 108; ATESE, Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54, 1919). Refet Bey'in bu konuşmalarından Amerika'nın bölgede bir manda yönetimine çok sıcak bakmadığı da anlaşılmaktadır. Refet Bey 500 milyon lira borcu, harap bir memleketi, verimsiz topraklarıyla on, on beş milyon geliri olan bir milletin dış yardım olmaksızın hayatını sürdürmesinin imkânsız olduğunu, bu yardımın ise ancak Türkler ile geçmişten düşmanlık tecrübesi olmayan bir devlet olan ABD'nin sağlamasının daha yararlı olacağını düşünmektedir. Refet Bey Amerikan Senatosu'na *Biz ne komiteyiz ne Bolşevîğiz! vatanımızın kurtuluşu ve bağımsızlık çalışıyoruz; biz sizden bu konuda yardım istiyoruz, bu dileğimizi Erzurum Kongresi'nin bildiriyle de ima etmiştik; biz bir karar vermeden gelip burayı görünüz; geliniz anlayınız. Biz doğrudan doğruya hayatını sürdürme yeteneğine sahip bir milletiz; bu memleketi imar edin!* içerikli bir mektup, ya da mümkünse bir temsilci gönderilmesinin yararlı olacağını ifade etmiştir (Toparlı, 2015, s. 159; Atatürk, 1970, s. 108; Selek, 1987, s. 292). Ahmet Nuri Bey ise 600 yıl bağımsız yaşayan bir millet olarak kendi kaynaklarımıza dayanarak bağımsız yaşamaya devam etmemiz gerektiğini ifade ederek, manda yönetiminin reddedilmesini istemiştir. Türkiye'nin kısa bir süre önce Azerbaycan'ın vekaletini üstlenme pozisyonunda iken bugün vatanımızın yönetimini vekaleten bir başka devlete bırakmanın kabul edilemeyeceğini kesin sözlerle belirten Ahmet Nuri Bey, Amerika'ya heyet

gönderilmesi ve Türk Millî Mücadele'sinin anlatılmasının yararlı olacağını ifade etmiştir (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009).

İsmail Hami Bey, Türk topraklarının İngiltere, Fransa, İtalya manda bölgeleri ile Yunan ve Ermeni işgal bölgeleri olarak bölünmesinden ABD mandası altında Türk vatanının daha iyi olacağını düşündüğünü söylemiştir. Hami Bey'e göre ülkenin mevcut durumundaki belirsizlik yerine Amerikan vesayet yönetiminin daha belirgin bir umut olduğunu düşünülmektedir. Hami Bey'in kongre tutanaklarına yansıyan ifadelerinde Amerika'nın insancıl, ahlaki ve demokrat tavrına vurgu yaptığı görülmektedir. Refet Bey'in Amerika'nın Türkiye'de mandater devlet olmayı kabul etmeme ihtimalini de değerlendiren Hami Bey, ABD'nin Türkiye'de manda yönetimi kabul etmesi için propaganda yapılması gerektiğini söylemiştir. Konuşmasının içeriği incelendiğinde Hami Bey'in Sivas'a gelmeden ABD mandası hakkında İstanbul'da görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır (Toparlı, 2015, s. 171; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009). Vâsıf Bey de komisyon arkadaşının düşüncelerini benimsediğini söyleyerek İstanbul'daki ABD temsilciliği aracılığıyla mektup ya da temsilci gönderilmesini desteklediğini belirtmiştir (Toparlı, 2015, s. 185).

Sivas Kongresi'ndeki bu tartışmalara karşın ABD'nin Türkiye'de manda yönetimini üstleneceğine dair resmî bir açıklaması da yoktu. Wilson Prensipleri Cemiyeti üyelerinden Halide Edip Hanım'ın isteği ile Sivas Kongresi'ni takip eden Amerikalı gazeteci *Chicago Daily News* gazetesi muhabiri Louis Edgar Browne kendisinin Sivas'ta resmî bir sıfatla bulunmadığını, Amerika'nın Türkiye'de bir mandayı kabul edeceğine de ihtimal vermediğini söylemiştir (Tansel, 2019, s. 96; Reşit Paşa, 1940, s. 123). Mustafa Kemal Paşa'nın ABD'li gazeteci ile görüşmesinde manda kelimesini kullanmaktan kaçındığı onun yerine yardım kelimesini kullandığı görülmektedir (Ayışığı, 2004, s. 45; Atatürk, 1970, s. 104). Halide Edip Hanım, Sivas Kongresi'ne ABD temsilcilerinden bir heyet göndermek istemiştir. Ancak heyetin programının kongre tarihi ile uyuşmaması nedeniyle gazeteci Browne'ni Sivas Kongresi'ni takip etmek üzere yönlendirmiştir. Belki de bu nedenle Kazım Karabekir ABD'li gazetecinin kongreyi Amerikan heyeti adına takip ettiğini ifade etmiştir (Karabekir, 2008, s. 157). Amerikalı gazetecinin gazeteci değil istihbarat görevlisi olduğu, Crane tarafından Anadolu'daki durumu değerlendirmek üzere Sivas'a gönderildiğine ilişkin iddialar da bulunmaktadır (Özçelik, 2011, s. 140). 20 Ağustos 1919 tarihinde Halide Edip Hanım, Mustafa Kemal Paşa ve İttihat-Terakki liderleri hakkında bilgiler ihtiva eden bir mektubu *istediğiniz bilgiler* notu ile Richard Crane'e göndermiştir (Çalışlar, 2010, s. 181; Öğreten, 2022, s. 176). Bu bilgilere göre Browne ve Halide Edip'in Amerika'nın Türkiye'deki üst düzey görevlileri ile yakın ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, İsmail Hami Bey tarafından hazırlanan raporda Mr. Browne'ye atfedilen önemin gazetecinin kendi söylemleri ile uyumlu olmadığını, gazetecinin ABD adına bir açıklama yapma salahiyetine sahip olmadığını, manda kavramının ise açık bir tanımının bulunmadığını belirtmiştir (Toparlı, 2015, s. 127; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009). ABD'li gazeteci ülkesinin demokrasi ülkesi olarak manda yönetiminden yana olmadığını da ifade etmiştir (Goloğlu, 1969, s. 87). ABD mandasını savunanların İstanbul ya da Anadolu'da görüştükları ABD vatandaşlarını yetkili kişi

olarak görmeleri ve onların kişisel görüşlerini devlet görüşü olarak değerlendirmeleri manda fikrinin uzun süre tartışılmasında etkili olmuştur (Kasalak, 1993, s. 133).

Sivas Kongresi'nde manda tartışmalarında hem manda taraftarları hem de karşıtları görüşlerini Wilson Prensiplerinin 12. maddesi ile savunmuşlardır (Tanör, 2016, s. 64). Dış mali yardım ihtiyacının tam bağımsızlığa engel oluşturmayacağı düşüncesi de ABD mandasının talep edilmesi fikri de Amerika'nın insani ve barışçıl yönü üzerinden değerlendiriliyordu. Rauf Bey tartışmalar sırasında karşıt görüşleri teskin eden yapıcı bir rol üstlenmiştir. Rauf Bey, manda yönetimini dönemin şartlarında Türkiye'nin kendi gücünü toplayana kadar büyük bir devletin geçici yardımı olarak anlamıştır. Onun değerlendirmesine göre Türkiye'de İngiliz ya da Amerikan manda yönetimi çoğunlukla İstanbul'da bulunan aydınların kurtuluş çaresi olarak gördükleri düşünce olup Millî Mücadele liderleri tarafından düşünülmemiştir. (Orbay, 1993, s. 249; Lewis, 1993, s. 241).

Manda meselesi 9 Eylül 1919 Salı günü saat: 14:30'da gerçekleşen 5. toplantıda oylanmış ve Erzurum Kongresi Bildirgesinin 7. maddesindeki şekliyle ve oy birliğiyle kabul edilmiştir (Toparlı, 2015, s. 187; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009). Bu karar günümüz Türkçesi ile şöyledir;

Milletimiz insancıl, çağdaş amaçları yücelten ve fenne uygun, sanat ile ilgili ve ekonomik durum ve gereksinmemizi değerlendirir. Bundan dolayı devletimizin ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığı ve vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak koşulu ile altıncı maddede açıklanan sınır içerisinde millî esaslara saygılı ve ülkemize karşı yayılma isteği beslemeyen herhangi bir devletin fenne uygun, sanat ile ilgili ekonomik yardımını kıvançla karşılırsınız ve bu hakça ve insanca koşulları içeren bir barışın da ivedi karar altına alınması insanlığın esenliği ve dünyanın dirlik ve düzenliği adına alacağımız milli isteğimizdir (Yazıcı, 2015, s. 24; Sungu, 1941, s. 8).

Kongre kararları Fransızcaya çevrilmiş, Mustafa Kemal Paşa kongre delegasyonu adına bu kararları batılı muhataplara da iletmiştir (BCA, 502/22240-97940-3, 1919). Sivas Kongresi'nde alınan kararlar vatanın bütünlüğünü ve bölünmezliğini ifade eden milliyetçi bir karaktere sahiptir (Tanör, 2016, s. 187). Kongredeki manda tartışmaları ve kongrede alınan karar millî mücadele tarihinin yönünü belirlemiştir. Manda yönetiminin kongre tarafından reddedilmesi bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun önemli adımlarından birisini teşkil etmektedir (Savaş, 2019, s. 104). Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi Beyannamesinin 7. maddesinin mandacılık ve Amerikan Mandası fikrine kesinlikle karşı olduğunu belirtmektedir. 7. Maddede geçen muavenet kelimesi yardım anlamında kullanılmıştır (Atatürk, 1970, s. 112). Sivas Kongresi'nde alınan kararlar telgraf ve basın yoluyla kamuoyu ile paylaşılmış, Zonguldak Kaymakamlığı aracılığıyla Padişah'a da takdim edilmiştir (BOA, DH.EUM.AYŞ. 23-33-01 , 1919).

2.1. Amerika Birleşik Devletleri Kongresine Mektup

Manda oylamasından sonra konuşma yapan Rauf Bey, kabul edilen ifadede kastedilen devletin Amerika olduğunu, kendisinin de Anadolu'da resmî görevi olmayan Amerikalı gazeteci ve diğer kişiler ile yaptığı görüşmelerde ABD'nin bölgede Ermenistan ya da Türkiye mandasına ilişkin oluşmuş resmî bir görüşünün olmadığını

belirtmiştir (Orbay, 1993, s. 257). ABD’li gazetecinin de tavsiye ettiği ABD’ye mektup yazılması düşüncesi Rauf Bey’in önerisi ile kongrenin reyine sunulmuş, kongre ABD’ye mektup yazılması fikrini oy birliği ile kabul etmiştir (Toparlı, 2015, s. 189-191; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009). Rauf Bey’in teklifi ile Amerikan Kongresine Türkiye hakkında olumsuz fikirleri düzeltmek üzere memleketimizi tetkik edecek ve gerçeği görecek bir heyetin davet edilmesi kararlaştırılmıştır (Tansel, 2019, s. 143; Atatürk, 1970, s. 114). ABD senatosuna yazılan mektup 10 Eylül 1919 Çarşamba günü kongre 7. genel toplantısında okunmuş ve tartışmalardan sonra son şekli verilerek kabul edilmiştir (Toparlı, 2015, s. 237; 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, 2009). Rauf Bey’in uzlaştırıcı rolü ile Kongre hem *muhill-i istiklâl* olarak gördüğü manda teklifini reddetmiş hem de dış yardımı uygun şartlarda sağlamayı öngören bir çözüm yolu benimsemiştir (Nadi, 1998, s. 106). Kongre kararı gereğince Mustafa Kemal Paşa, Sivas Milli Kongresi adına ABD Senatosu başkanlık heyetine *Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının ve halkının keyfi idaresine bir barış anlaşmasıyla müsaade edilmeden önce, tarafsız bir devlet görüşü ile durumu yerinde incelemek için Senato üyelerinden kurulu bir komitenin Türkiye’ye gönderilmesini talep eden İngilizce bir mektup kaleme almıştır* (Goloğlu, 1969, s. 97; Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, 1999, s. 466). Mektupta manda meselesine temas edilmeden ABD’li heyetin barış öncesi Türk topraklarında inceleme yapması istenmiş ve bu incelemenin barışın tesisine katkı sağlayacağı belirtilmiştir (Cebesoy, 1953, s. 176; Selek, 1987, s. 293).

Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*’ta bu mektubun gönderip gönderilmediğini hatırlamadığını ve mektuba özel bir önem vermediğini söylemektedir (Atatürk, 1970, s. 114). Buna karşın davet mektubu Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy’a göre telgrafla gönderilmiş, diğer kaynaklara göre ise Washington’a iletmek üzere ABD’li gazeteci Browne’ye verilmiştir. Browne da mektubu muhatabına teslim etmiştir (Mango, 2000, s. 243; Ayışığı, 2004, s. 53). Mektubun hem telgraf yolu hem de gazeteci Browne eliyle iki ayrı kanaldan Washington’a ulaştırılmış olma ihtimali de mümkündür. Mektup 16 Ekim 1919 günü *Chicago Daily News* gazetesinde Browne tarafından *Himaye İçin Birleşik Devletlere Türkiye’nin Başvuru Metni* başlığı ile yayınlanmıştır (Günaydın, 2010, s. 103). Bu başlığa karşın metin içerisinde manda ve himaye talebine yönelik ifadeler yer almamaktadır. ABD tarafından mektuba cevap verildiğine ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Mektubun ABD’ye gönderilmesi Millî Mücadele döneminde Amerikan mandası yanlılarını teskin etmeye yaradığı ve Millî Hareketi’nin ABD senatosunda tanınmasını sağladığı da değerlendirilmiştir (Kinross, 2018, s. 296).

2.2. ABD Heyeti ile Mustafa Kemal Paşa Arasındaki Görüşme

Kongre delegelerinin Sivas’ta toplanmaya başladığı günlerde Amerikalı Tümgeneral James Guthrie Harbord’un başkanlığında bir heyetin Sivas’a geleceğine ilişkin haberler de yayılmıştı (Reşit Paşa, 1940, s. 124; Aşkun, 1963, s. 99). Millî Mücadele döneminde Türkiye’ye *American Military Mission to Armenia* isimli heyetin başkanı olarak gelen Harbord, İstanbul’da padişah tarafından kabul edilmiş, aydınlar ile Robert Koleji’nde yapılan toplantıda görüşmüştür. Bu görüşmelerde ABD’li general ile mülakat yapan Ahmet Emin Bey görüşme öncesinde heyet üyeleri arasında

Columbia Üniversitesi'nden sınıf arkadaşı W. Cumberland ile karşılaşmıştır (Özçelik, 2011, s. 184). Bu örnek Wilson Prensipleri Cemiyeti üyelerinin Amerika ile ilişkilerinin derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Harbord komisyonu, Doğu Anadolu'da kurulması planlanan ABD mandasındaki Ermeni devleti imkânlarını incelemek için bölgeyi ziyaret etmiştir. 1919 yılı ekim ayında ABD başkanı Wilson'un kalp krizi geçirerek felç olması heyetin çalışmalarının etkisini azaltmıştır (Çalışlar, 2010, s. 182). Harbord heyetinin resmî adı ve komisyonun çalışmaları görevlerinin Türkiye üzerinde bir Amerikan mandası araştırması değil, Doğu Anadolu'da Ermenistan üzerinde manda idaresinin araştırılması olduğunu göstermektedir (Köse, 2016, s. 149).

General Harbord'un Anadolu'daki inceleme görevi Sivas ziyaretini de kapsıyordu. Harbord, 20 Eylül 1919'da Sivas'a gelmiş, askerî törenle karşılanmıştır (İrâde-i Milliye, 2014, s. 29). 22 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, eski Washington Büyükelçisi Ahmed Rüstem Bey ve Bekir Sami Bey'den oluşan Türk heyeti ile Tümgeneral Harbord, General Moseley, General Mc. Coy'dan oluşan ABD'li heyet Sivas'ta 2-4 saat süren bir görüşme yapmışlardır. Fahir Armaoğlu'na göre bu görüşmenin içeriği iki taraf arasındaki mutabakata göre günümüze değin açıklanmadığından görüşme içeriği hakkında bilgi sahibi olunamamıştır (Armaoğlu, 2017, s. 29; Tevetoğlu, 1987, s. 204; Köse, 2016, s. 141). Bu duruma karşın görüşme içeriğine ilişkin bazı telif eserlerde bilgiler bulunmaktadır: Erol Mütercimler, General Harbord'un Mustafa Kemal Paşa'yı Amerikan manda yönetimi konusunda ikna etmeye çalıştığını, Türkiye'nin ekonomik ve siyasi durumunu kendi penceresinden açıklayarak manda yönetiminin tek çare olduğunu söylediğini, buna karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Türk milletinin tam bağımsızlık düşüncesini ifade etmesi üzerine *biz de olsak onun yaptığını yapardık* dediğini yazmıştır (Mütercimler, 2008, s. 634). Bu ifade Kazım Karabekir tarafından *bir Türk olsaydım ben de aynı surette hareket edecektim* şeklinde ifade edilmiştir. Kazım Karabekir Amerikan heyetinin temaslarının Ermeni devleti kurulmasına hizmet amaçlı olduğunu diğer konuların lafûgüzaf olduğunu Temsil Heyeti'ne bir yazı ile bildirmiştir (Karabekir, 2008, s. 248). Harbord'un Anadolu'daki inceleme gezisinde ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinde tercüman olarak görev yapan Robert Koleji Tarih Öğretmeni Hulûsi Y. Hüseyin Pektaş ise Mustafa Kemal Paşa'nın Harbord'a anlattığı dış yardımın (müzâheret, koruma, arkalama) Amerika'da anlaşılan manda yönetiminden farklı olduğunu düşünmektedir. Harbord'a göre Türkler, manda sistemini bir büyük kardeşin öğüt, nasihat ve yardımı gibi görüyorlar, ülkenin iç yönetimine ya da dış ilişkilerini karışılmaması gerektiğini düşünüyorlardı (Tevetoğlu, 1987, s. 205; Ayışığı, 2004, s. 95). Manda yönetimi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından emperyalist siyasetinin bir parçası olarak anlaşılmaktaydı (Atatürk, 1970, s. 115). ABD yardımlarının ve yardım kuruluşu çalışmalarının merhamet duygusunun değil menfaat hesaplarının bir yansıması olarak anlaşılması gerektiği de ifade edilmektedir (Şener, 2022, s. 83). Mustafa Kemal Paşa, Harbord raporundaki Amerikan güdümü (mandatory) ifadesi yerine destek yardım anlamına gelen *aid* kelimesini kullanmıştır (Köse, 2016, s. 143).

Harbord, Mustafa Kemal Paşa'yı *dürüst, becerikli ve mantıklı* bir şekilde tartışan bir Türk vatansveri ve başarısını kanıtlamış askerî bir lider olarak tanımlamıştır (Kieser,

2005, s. 514; Akgün, 1984, s. 97; Kandemir, 1954, s. 2951). Harbord'un Sivas görüşmesinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Harbord Raporu, Doğu Anadolu'da manda yönetiminin 5 yıl için ABD'ye 755.250 milyon dolarlık bir harcamaya ve 23.000 ile 200.000 arasında bir askerî güce mal olacağını tespit etmiştir. ABD, ülkeden bu kadar uzak bir coğrafyada manda yönetimini işletilmesinin zor olacağını da değerlendirmiştir (Çalışlar, 2010, s. 183; Ökte, 1970, s. 14). Anadolu'da inceleme yapan Amerikan heyetleri tarih boyunca bağımsız yaşamış bir milletin güdüm idaresine alınmasının büyük zorluklara neden olacağını düşünmüşlerdir. King-Crane Raporunda Türkiye'de Amerikan manda yönetimi desteklenirken diğer yandan riskleri de ortaya konulmuştur (Köse, 2016, s. 132). Anadolu'da örgütlenmeye başlayan Millî Mücadele hareketinin tam bağımsızlık hedefi bölgede bir manda yönetiminin önündeki en büyük zorluklardan birini oluşturuyordu. Harbord Raporunun da etkisiyle ABD senatosu 1 Haziran 1920'de Başkan Wilson'un talebine rağmen 23'e karşı 52 oy ile Anadolu'da Ermenistan mandası teklifini reddetmiştir (Bulut, 2020, s. 23; Uyanık & Zenginbaş, 2011, s. 218). Wilson'un iç politikada siyasi gücünün zayıflamasıyla ABD dış politikasının dünyada etkisi azalmış ve denge İngiltere lehine değişmiştir (Arabacı, 2007, s. 274). 19 Kasım 1919'da Amerikan Senatosunun Versay Anlaşmasını onaylamaması, dolayısıyla Milletler Cemiyeti'ne üye olmaması manda rejimine vekalet edecek devletlerin dışında kalması anlamına geliyordu (Aytepe, 1999, s. 486). Bu kararlar ile ABD mandası meselesi, milletlerarası hukuk bakımından da kapanmış oldu. Türkiye'de resmî görevle ya da gayri resmî olarak bulunan Amerika vatandaşlarının Türkiye'de manda yönetimi konusunda farklı yaklaşımlara sahip oldukları da bilinmektedir. Amerika siyasetinde özellikle Cumhuriyetçi kanat Anadolu'da ABD mandası fikrine şiddetle karşı çıkmıştır (Ayışığı, 2004, s. 57).

Türkiye'de Amerikan manda yönetiminin milletlerarası hukuka göre imkânsız hale gelmesi ABD'nin Türkiye'ye mali ve teknik yardımlarını engellememiştir. Bu dönemde Sivas'ta Amerikan okulları ve sağlık kurumları bulunmaktaydı (Tevetoğlu, 1987, s. 203). Mustafa Kemal Paşa, Amerika'yı temsil ettiği özgün düşünce felsefesi ile Türkiye'ye yakın, büyük imkânlarla sahip bir dünya devleti olarak görüyordu. İki devlet arasındaki dostluk ve iş birliğinin dünyanın geri kalanı için hayırlı olacağını düşünüyordu (Özçelik, 2011, s. 203). ABD'li general 9 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta ABD heyetine gösterilen teveccühten dolayı teşekkür etmiştir (Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, 1999, s. 467). *Nutuk*'ta bu görüşme ABD'li generale Millî Mücadele'yi anlatma imkânı sağlayan bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (Atatürk, 1970, s. 118). Mustafa Kemal Paşa I. Dünya Savaşı sonrası süreçte Türkiye'nin ekonomik ve sosyal geri kalmışlığının bilincindeydi. 15-16 Ekim 1919'da *Chicago Daily News* gazetesine verdiği mülakatta Türkiye'nin ABD'nin özellikle eğitim alanında yardımına ihtiyacı olduğunu farkında olduğunu ve Türk öğrencilerin ABD'de eğitim almasını planladığını ifade etmiştir (Çalışlar, 2010, s. 177; Güven, 2012, s. 69). Mustafa Kemal Paşa 1924 yılında verdiği bir söyleşide ise Amerikan ideallerini *yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idealleri ile aynı* ifadeleriyle değerlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Amiral Bristol ile olan kişisel dostluğu düşünce yakınlığını da kapsıyordu. (Erken, 2020, s. 15).

Sivas Kongresi'nde alınan karara göre, bağımsızlığa zarar vermemek şartı ile genelde dış yardım özelden ise Amerika Birleşik Devletleri yardımının istenmesi ya da kabul edilmesi düşüncesi Sivas Kongresinden sonra kurulan Temsil Heyetinin çalışmalarına da yansımıştır. Temsil Heyeti Tutanaklarına göre Millî Mücadele liderleri Anadolu'da Yunan mezaliminin Amerikalılara duyurulması, mali sorunların çözümü için ABD'den borç alınması, Türkiye'nin görüşlerinin Amerikan kamuoyuna anlatılması ve Türk tezlerin propagandası (İğdemir, 1989, s. 148) gibi konularda Amerika Birleşik Devletleri'nin hem hükümet yetkililerini hem de kamuoyunu Türkiye lehine etkilemek için çalışmışlardır. Semih Bulut'un tespitine göre Türkiye'deki manda taraftarları Wilson'un milliyetler ilkesinin uygulanmasından Türkiye aleyhine vazgeçtiğini takip edebilmiş olsalardı manda düşüncesi daha önce kamuoyu gündeminden düşebilirdi (Bulut, 2020, s. 22). 1913 yılında Mülkiye'den mezun olduktan sonra Dış İşleri Bakanlığında görev alan ve Millî Mücadele başladıktan sonra Ankara'ya gelerek millî harekete katılan ve 1957 yılına kadar büyükelçilik görevlerinde bulunan İstiklal Madalyası sahibi Abdülhat Akşin manda fikrini savunan ya da tartışan kişilerin iyi niyetleri ya da vatanseverlik duygularının tartışılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kişiler Başkan Wilson ve Amerikan siyaseti hakkında yeterli bilgiye sahip değildirler. Beklentileri ve duyguları ile Amerikan mandasını savunmuşlardır (Akşin, 2019, s. 31).

Sonuç

Sivas Kongresi delege heyeti üyelerinden her birisi ülkenin geleceği ve milletin selameti için birikim ve müktesebatları çerçevesinde mücadele ediyordu. Kongrede tartışılan manda kavramının siyasi anlamı ve uluslararası hukuktaki karşılığı hakkında aynı düşünceye sahip olmadıkları da arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Birbirinden farklı kavramları çoğu kez aynı anlamda kullanmaları bu durumun göstergesidir.

Mandacılık tartışmaları incelenirken Millî Mücadele döneminin uluslararası siyasi koşulları ve Türkiye'nin iç dinamikleriyle birlikte dönemin şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma düşüncesi, İngiltere ve Fransa'nın sömürgeci tutumundan duyulan endişe, ABD'nin Anadolu'daki temsilcilerinin tutumları, ekonomik ve siyasi sıkışmışlık, Türk aydınlarının beslendikleri düşünce kaynakları ve Türkiye'nin dış yardım ihtiyacı tartışmaları etkileyen olgulardır. Bu sebeplerde tartışmalarda ismi geçenlerin mandacılıkla suçlanması yüzeysel bir değerlendirme olmaktadır.

Wilson Prensipleri, ABD'nin İngiltere ve Fransa'ya göre sömürgecilikten uzak olduğuna duyulan inancı pekiştirmiş ve Amerikan okullarında eğitim alan Türk aydınlarının da propagandası neticesi olarak özellikle İstanbul kamuoyunda ABD mandası diğerlerine göre daha kabul edilebilir bulunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, milletin ve devletin içinde bulunduğu mali ve siyasi şartların bilincinde olarak vatanın bağımsızlığını ve milletin istiklalini korumak istiyorlardı. Diplomasi ve siyasette ikili görüşme ve toplantılarda söylenen sözlerin ya da verilen demeçlerin zaman, mekân ve siyasetin diğer faktörlerinden bağımsız olarak değerlendirilmemesi gerekir. Bu ilke dikkate alındığı takdirde Sivas Kongresi öncesi ve kongre görüşmeleri esnasındaki diplomatik ve siyasi süreçler daha doğru bir şekilde

anlaşılabilir. Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele döneminde çoklu değişkenlerin tamamını hesap eden ve temel hedefi tam bağımsızlığı sağlamaya yönelik olan dış politikasında pragmatik bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin düşmanlarını azaltmak, düşmanlar arasındaki ittifak ilişkilerini zayıflatmak, vatanın bağımsızlığını ve milletin istiklalini sağlamak için iç siyasette birliği sağlamak, dış siyasette dostlarının sayısını artırmak zorunda olduğu bu süreçte ABD'ye sıcak mesajlar verilmesi dönemin aktörleri tarafından bir zorunluluk olarak görülmüş olmalıdır. Milletin gözünde mandacılık fikrini savunmak ise olumsuz bir imaja sahiptir.

Sivas Kongresi sırasındaki manda tartışmaların uluslararası ilişkiler bakımından iki tarafının olduğu da değerlendirilmelidir. Türkiye'de Amerikan mandası, İngiliz mandası talep edenlere karşı tam bağımsızlığı savunanlar olduğu gibi, mandası talep edilen devletlerde de Türkiye'de manda yönetimi kurulmasına karşı görüşlerde bulunmaktaydı. Nitekim ABD Kongresi Doğu Anadolu'da manda yönetimini başkanın talebine karşı reddetmiştir. Sivas Kongresi sırasında ABD ve diğer batılı ülkelerle gerçekleştirilen yazışmalar yeni Türk devletinin uluslararası ilişkilerinin başlangıcını ifade etmesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Tüm veriler birlikte değerlendirildiğinde Sivas Kongresi ve sonrasında Millî Mücadele liderlerinin Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilere büyük önem verdikleri, Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere özellikle iktisadi bakımdan Amerikan yardımına karşı olmadıkları, ABD dostluğu ve yardımına önem verdikleri ya da bu konuda bir algı oluşturmaya yönelik politika geliştirdikleri anlaşılmaktadır. ABD iç siyasetindeki gelişmeler ise bu ülkenin Türkiye'ye olan ilgisini azaltmıştır. Millî Mücadele'de Sivas Kongresi kararlarıyla bağımsızlık düşüncesi benimsenip millî teşkilatlar güç kazandıkça ve uluslararası konjonktür Türkiye lehine değiştiğinde tam bağımsızlık vurgusunun daha güçlü bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. İtilaf devletleri ise Anadolu'da Millî Mücadele'nin gücünü ve kararlılığını gördükçe manda düşüncesinden vazgeçmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın yönetimdeki gücü arttıkça ve uluslararası siyasi gelişmeler neticesinde mandacılık düşüncesi de gündemden düşmeye başlamıştır.

Extended Abstract

After the signing of the Armistice of Mondros, the Turkish public sought solutions for salvation in order to protect the integrity of the homeland and the independence of the nation against the occupation of the Turkish homeland. With the idea that Turkey could not find solutions to the problems on its own, the idea that the United States of America's tutelage of Turkey was necessary was discussed in the Turkish public opinion before and during the Sivas Congress.

Sivas Congress has an important place in the establishment of the Republic of Turkey. The meetings of the Sivas Congress are one of the developments that should be analyzed with different approaches and aspects in terms of reflecting the process in which the foundations of the new Turkish state were laid. During this period, it was thought among intellectuals that Turkey needed the tutelage and protection of a great state that could not cope with the occupation and financial problems on its own.

Receiving foreign aid without harming national independence, improving Turkey's economic situation and protecting its integrity were among the most discussed issues at the Sivas Congress.

Mustafa Kemal Pasha was aware that an American mandate in Turkey would hinder the goal of full independence. On the other hand, Turkey needed political, economic and technical assistance. The Sivas Congress tried to find a solution to provide aid without losing independence. During the Congress, Turkish intellectuals in Istanbul who were in favor of the American mandate wrote letters to Mustafa Kemal Pasha in order to get their ideas accepted and even sent representatives to Sivas. They tried to ensure that the American representatives in Anatolia went to Sivas, and they thought that the decision of the US mandate at the Sivas Congress was the solution that would save Turkey from being divided.

The Wilsonian Principles Society has a special place among the organizations calling for the establishment of a US mandate in Turkey. This society, of which Turkish citizens affiliated with American colleges in Istanbul were active members, believed that US President Thomas Woodrow Wilson's 14 principles based on a peace based on rights would provide the Turkish nation with the right to self-determination. As a result of this belief, they wrote a letter to President Wilson on December 5, 1918. In the letter, they asked the US president to protect the Turkish homeland from occupation, to guide its administration by ensuring its territorial integrity, and to support Turkey technically and financially. Contrary to the expectations of names such as Mr. Kara Vasıf, Ms. Halide Edip and Mr. Ahmet Emin, the Wilson Principles remained on paper and were not implemented due to the imperialist and colonialist practices of world politics.

During the Sivas Congress, civil servants, young officers, teachers and religious officials, who were in direct contact with the society, strongly defended the idea of independence because they saw the Turkish nation's idea of independence and determination to fight. Congress delegates such as Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir, Hoca Raif Efendi, Mr. Mazhar Müfit, Mr. Hikmet were in favor of full independence against the American mandate.

The mandate issue was resolved at the Sivas Congress with the decision to reject the mandate administration and to accept the aid and support of foreign states that respected Turkey's independence. Mustafa Kemal Pasha was not influenced by propaganda and plots against him during the congress negotiations. The issue was resolved at the congress without offending anyone, including the pro-mandate supporters, and without alienating them from the national cause. The mandate debates in the Sivas Congress and the solution of the issue were evaluated by analyzing the minutes of the congress, the memoirs of the period, especially the *Nutuk*.

After the rejection of the idea of mandate rule at the Sivas Congress, the strengthening of national organizations and the change in the international conjuncture in favor of Turkey increased the effectiveness of national forces and Mustafa Kemal Pasha emphasized full independence more strongly.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0-105-688-16. (1925); BCA, 30-18-1-1/16-64-17. (1925); BCA, 502/22240-97940-3. (1919); BCA, 534/36973-148630-4. (1928).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.ŞFR. 643-38. (1919); BOA, DH.ŞFR.642-35. (1919); BOA, HR. TO.610-23-1. (1919); BOA, HR.İM. 16-89-1/3. (1923); BOA, DH.EUM.AYŞ. 23-33-01. (1919).
- Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Atatürk K. (1905-1908). 6.0.54. (1919).
- (2009). *4 Eylül 1919 Sivas kongresi tutanak ve belgeleri*. (K. Pürlü, drl.). Sivas: Sivas İl Kültür Müdürlüğü.

B. Resmî Yayınlar

- (1999). *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi* (Cilt II/2). Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı Yayınları.
- (2014). *İrade-i Milliye*. (A. Yıldız, Ş. Boyraz, A. Bozdoğan, & Y. Ayata, dzl.). Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları.
- (1999). *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi* (Cilt II/2). Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı Yayınları.
- (2014). *İrade-i Milliye*. (A. Yıldız, Ş. Boyraz, A. Bozdoğan, & Y. Ayata, dzl.). Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları.

C. Telif Eserler ve Makaleler

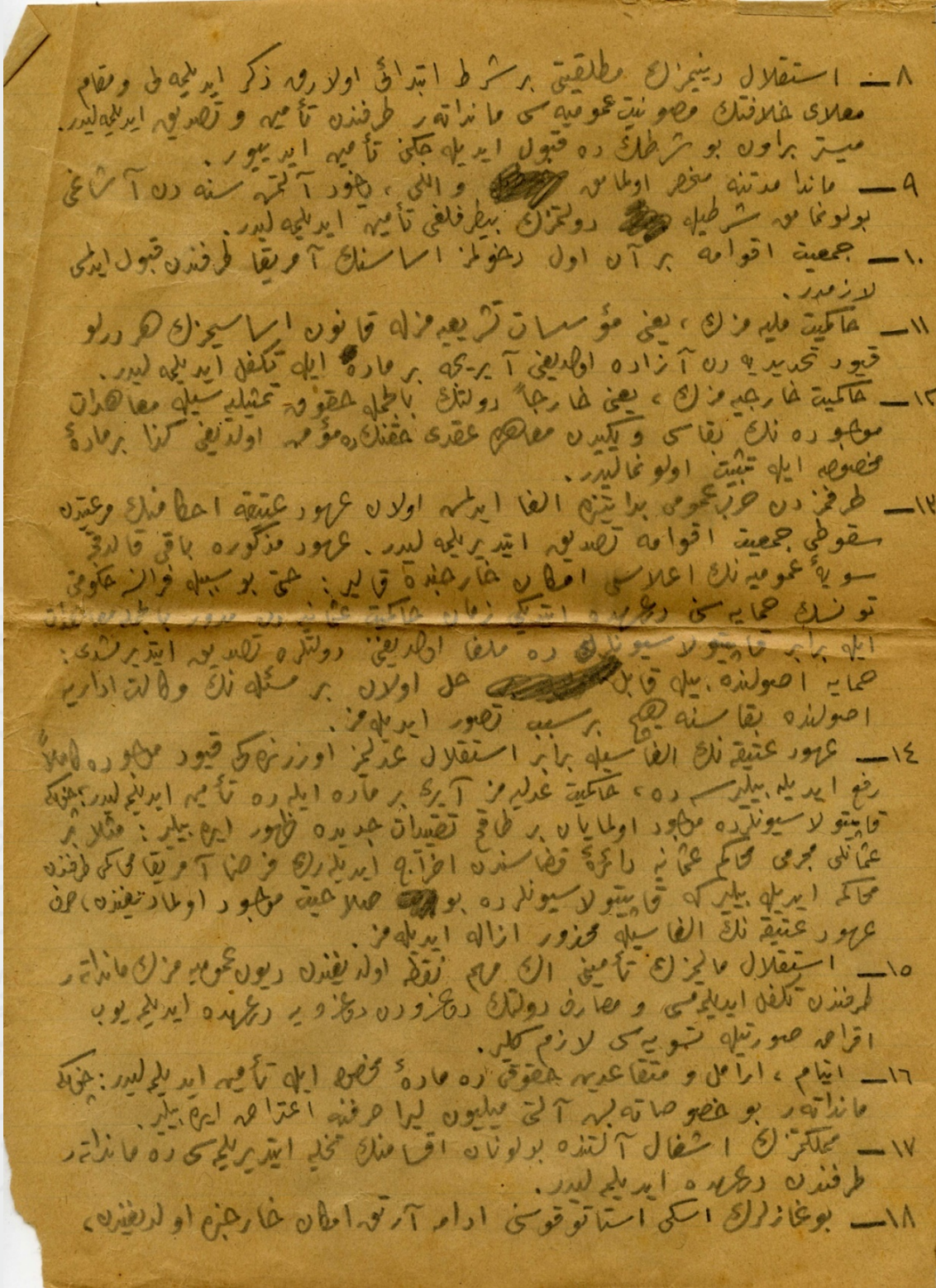
- (1335, 6 19). Manda, himaye, istiklâl. *Büyük Mecmua*, S. 10.
- Adivar, H. E. (2009). *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan tesirleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Ahmet Selahattin Bey. (2021). *Makedonya meselesi ve Balkan Harb-i Ahîri*. (H. A. Polat, dzl.). İstanbul: Yedisu Yayınları.
- Akgün, S. (1984). Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası. *Belleten*, 48, s. 95-108.
- Akşin, A. (2019). *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arabacı, H. M. (2007). Milli Mücadelenin hazırlık safhasında Halide Edip Adivar'ın faaliyetleri ve Mustafa Kemal Atatürk. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 271-294.
- Arif Bey, M. (1987). *Anadolu ihtilali -Millî mücadele anıları- (1919-1923)*. (B. Demirbaş, dzl.). İstanbul: Arba Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2017). *Türk Amerikan ilişkileri 1919-1997*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Arslan, L. (2019). Milli Mücadele döneminde "Manda ve Himaye" tartışmaları ve mandacılık yaklaşımları. *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, 64, 1-38.
- Aşkun, V. C. (1963). *Sivas Kongresi* (2 b.). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevi.
- Atatürk, M. K. (1970). *Nutuk* (C. I). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Atatürk, M. K. (1997). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri* (C. I-III). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ayışığı, M. (2004). *Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye gelen Amerikan heyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aytepe, O. (1999). Millî Mücadele'de manda sorunu ve Mustafa Kemal'in Yaklaşımı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 24, 475-486.
- Bozkurt, M. E. (2003). *Atatürk İhtilali I-II*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bulut, S. (2020). *Atatürk dönemi Türkiye-ABD ilişkileri (1923-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyat.
- Cevzililer, E. (2003). Sivas Kongresi Divan-ı Riyâset kâtibi İsmail Hami (Danışment). *Atatürk Dergisi*, III(3), 203-217.
- Çalışlar, İ. (2010). *Halide Edip: biyografisine sığmayan kadın*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Çelebi, M. (2002). *Millî Mücadele döneminde Türk-İtalyan ilişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çelik, H. İ. (2021). *Türkiye-ABD ilişkilerinin eğitim boyutu ve Fulbright programı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Demirel, K. (2018). Millî Mücadele liderlerinin hatıratı ışığında manda ve himaye. *Anasay*, 6, 39-62.
- Dervişoğlu, F. M. (2005). Bir Sivas Kongresi Bibliyografya Denemesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 62, 493-520.
- Develioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, D. M. (1992). *Büyük Türkçe sözlük* (9 b.). Ankara: Rehber Yayınları.
- Duman, S. (2004). Mütareke döneminde Amerikan mandaterliği tartışmaları. *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, C. XX, S. 59, 569-595.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet devrinde eğitim hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Erken, A. (2020). *Amerika ve modern Türkiye'nin oluşumu*. (E. Kılıç, çev.). Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Eşref Edip. (1335). Manda mes'elesi. *Sebülürreşâd*, 17(437-438), 184-86.
- Eşref Edip. (1335). İngiltere'nin manda mes'elesinde nokta-i nazarı. *Sebülürreşad*, 18(446), 50-51.
- Fleming, J. (1981). Türk toprakları için mandalar. (E. A. Erkan, dzl.). *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 2, S. 2, 39-50.
- Goloğlu, M. (1969). *Sivas Kongresi*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Günaydın, A. N. (2010). *Millî Mücadelede Sivas 108 gün*. Sivas: Sivas İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Güven, C. (2012). *Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın yabancılarla temas ve görüşmeleri*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- İğdemir, U. (1989). *Heyet-i Temsiliye tutanakları* (2 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnönü, İ. (2009). *Hatıralar* (2 b., C. I). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İzzet Paşa, A. (2017). *Feryadım İstiklâl Harbi'nin gerçekleri* (2 b., C. II). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kandemir, F. (1954). Sivas Kongresi ve Amerikan mandası. *Resimli Tarih Mecmuası*, 5(51), 2948-2951.
- Kansu, M. M. (1986). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (2 b., C. II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kansu, M. M. (1997). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber* (4 b., C. I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karabekir, K. (2008). *İstiklal harbimiz* (C. I). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2009). *Günlükler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2012). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasalak, K. (1993). *Millî Mücadele'de manda ve himaye meselesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Kieser, H.-L. (2005). *İskalanmış barış*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kinross, L. (2018). *Atatürk; bir milletin yeniden doğuşu*. (N. Sander, çev.). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kırzioğlu, F. (1973). Amerikan Mandasını kimler istiyor ve nasıl öneriyorlardı. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 12, S. 67-68, 18-24.
- Kıyanç, S. (2021). Millî Mücadele'nin askeri başarıları ve ABD (1919-1921). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (Özel Sayı), 121-144.
- Köni, H. (1990). Sivas Kongresine kadar İngiliz-Amerikan manda mücadelesi. *Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1(4), 5-15.
- Köse, İ. (2016). *Türk Amerikan ilişkilerin şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un rolü (1919-127)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (5 b.). (M. Kıratlı, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mango, A. (2000). *Atatürk*. (F. Doruker, çev.). İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları.
- Mütercimler, E. (2008). *Fikrimizin rehberi* (6 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.

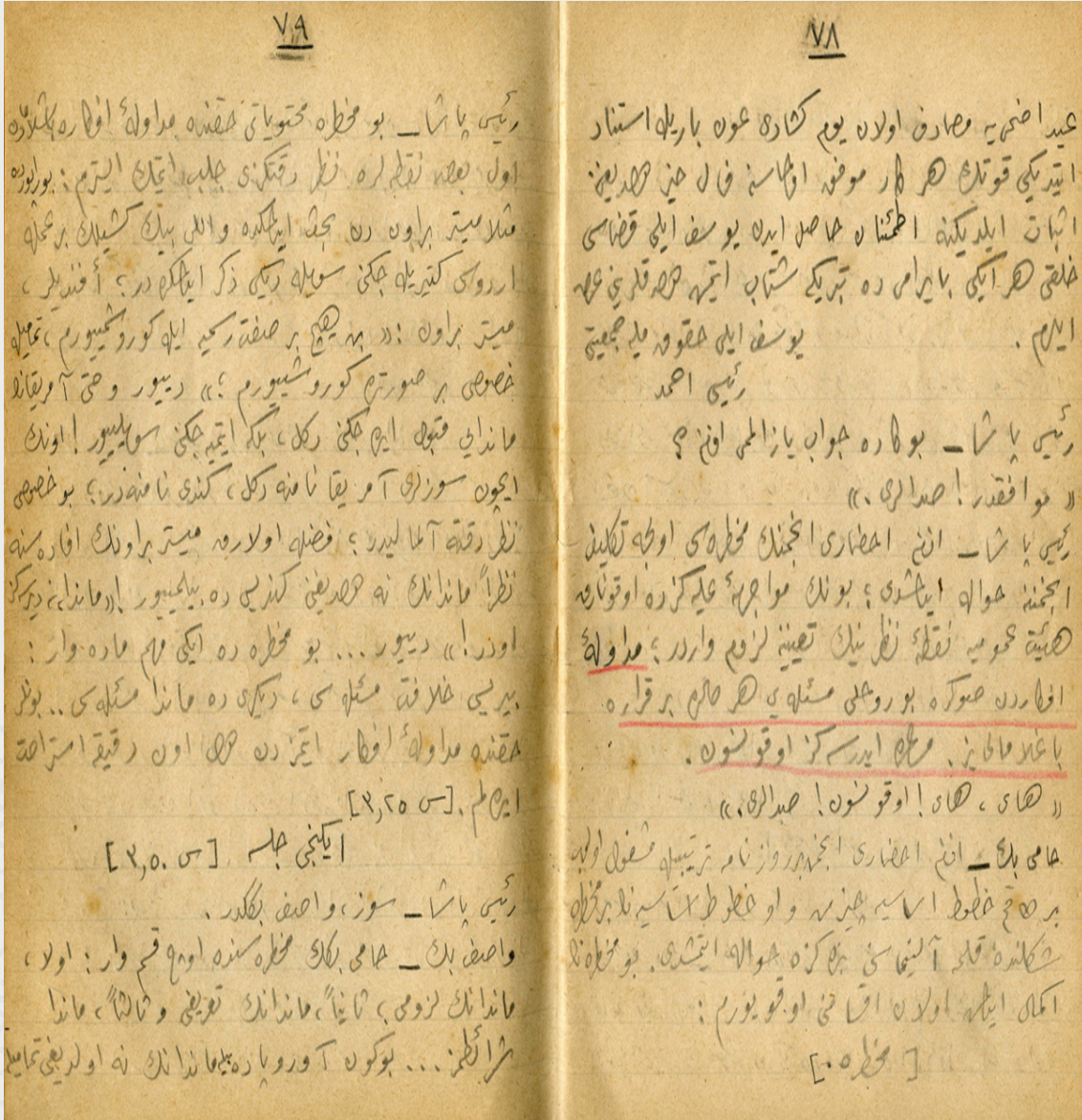
- Nadi, Y. (1998). *M. Kemal Paşa Samsun'da*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.
- Oba, A. E. (2021). *Diplomasi ve tarih*. İstanbul: Kitabevi.
- Orbay, R. (1993). *Cehennem değirmeni siyasi hatıralarım*. C. I. İstanbul: Emre Yayınları.
- Öğreten, C. (2022). Amerikan basınında Türk Milli Mücadelesi: 19 Mayıs 1919 - 23 Nisan 1920. *CTAD*, 35, 165-204.
- Ökte, E. Z. (1970). Türkiye'de kurulmak istenen Amerikan mandası. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 33, 11-14.
- Özalp, K. (2020). *Millî Mücadele 1919-1922* (5 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özçelik, M. (2011). *Millî Mücadele'de Amerikan mandası meselesi ve General Harbord heyeti*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Reşit Paşa, R. (1940). *Reşit Paşa'nın hatıraları*. (C. R. Yularkıran, drl.). Muallim Ahmet Halit Kitapevi.
- Sancaktar, F. M. (2020). Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) delegelerine dair bazı tespitler. *Tarih Dergisi* 71, 473-496.
- Sarıhan, Z. (1984). *Kurtuluş savaşı günlüğü 2* (1 b., C. II). Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları.
- Sarıhan, Z. (1986). *Kurtuluş savaşı günlüğü 1* (2 b., C. I). Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları.
- Sarıkaya, M. (2019). *Atatürk'ün kaleminden emperyalizm ve tam bağımsızlık* (2 b., C. 7). (M. Sarıkaya, düz.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Savaş, V. F. (2019). *Mustafa Kemal ve mandacılar*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Selek, S. (1987). *Anadolu ihtilâli* (8 b., C. I). İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları.
- Sungu, İ. (1941). Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin kuruluşuna dair vesikalar. *Tarih Vesikaları*, C. 1, S. 1, 3-9.
- Şener, S. (2022). *Türkiye'de Amerikan etkisi*. Ankara: Anadolu Yayınları.
- Tanör, B. (2016). *Türkiye'de Kongre iktidarları (1918-1920)* (4 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tansel, S. (2019). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tevetoğlu, F. (1987). Mustafa Kemal Paşa - General Harbord görüşmesi tanık ve tercümanı: Prof. Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IV(10), 197-208.
- Toparlı, R. (2015). *Sivas Kongresi tutanakları*. Sivas: Sivas Vilayet Kitaplığı.
- Tunç, S. (2001). Mütareke dönemi aydınlarından Müderris Ahmet Selahattin Bey'in İstiklâlcî fikirleri. *Askeri Tarih Bülteni*, S. 50, 113-136.
- Türkgeldi, A. F. (2021). *Görüp işittiklerim* (6 b.). Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Uyanık, N., & Zenginbaş, M. (2011). Mandalı günler: The New York Times gazetesine göre ABD Senatosu'nun Ermine mandasını reddetmesi sürecindeki gelişmeler. *Tarihin Peşinde*, 6, 215-250.
- Ünal, M. (2016). *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Millî Mücadele anıları*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yavuz, B. (1994). *Kurtuluş savaşı döneminde Türk-Fransız ilişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yavuz, N. (2004). Sivas Kongresi ve manda meselesi. M. Cöhce, M. Arslan, & D. Bozoklu, (Dzl). *Sivas Kongresi II. Uluslar Arası Sempozyumu*. içinde Sivas.
- Yazıcı, S. (dr.). (2015). *Millî egemenlik belgeleri*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Yel, O. (2018). Sivas Kongresi'nde tartışılan Amerikan mandası. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, II(4), 16-21.

Ekler

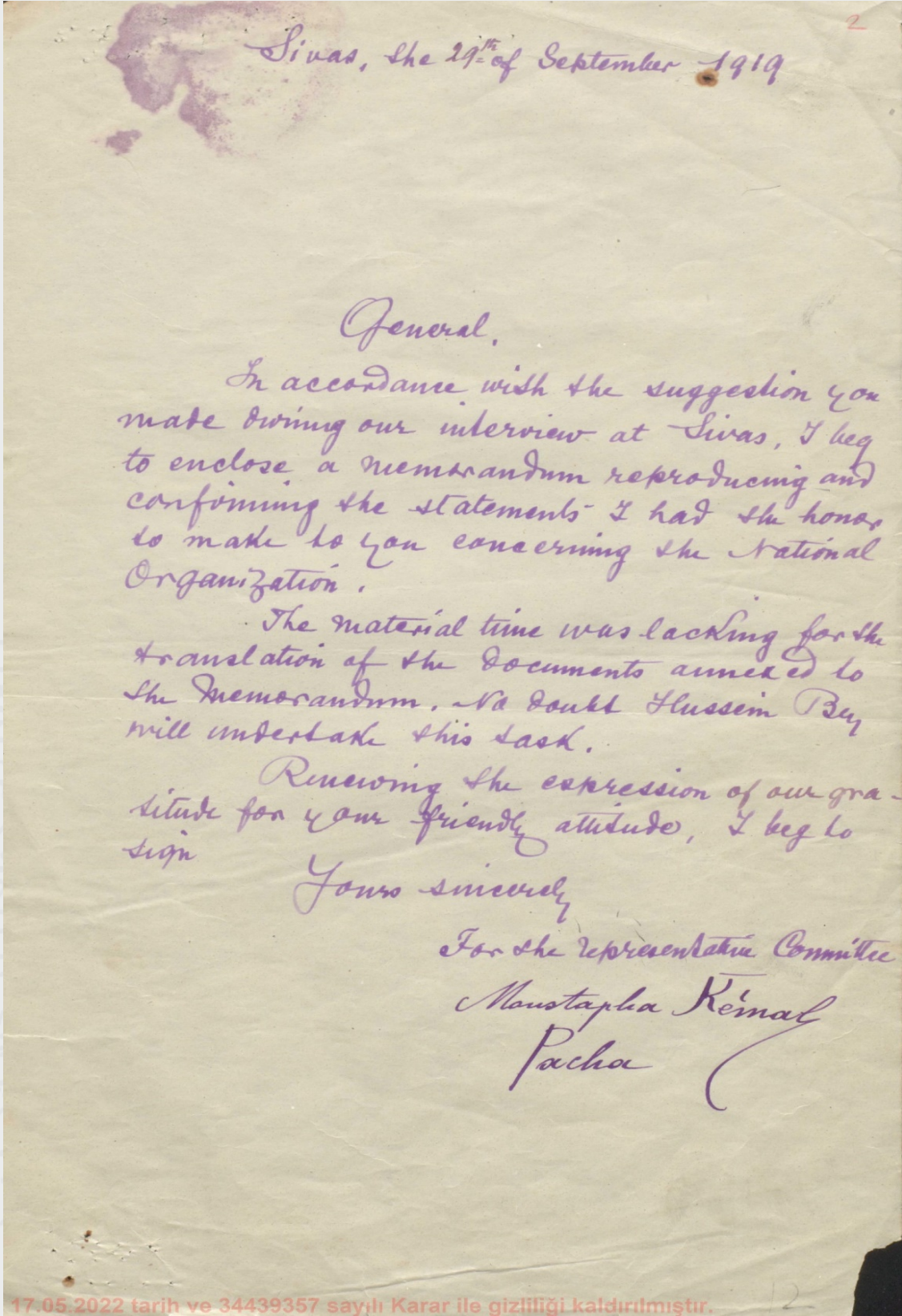
Ek 1: Sivas Kongresi öncesinde hazırlanan Muhtıranın bir sayfası (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, Sivas 2009, haz. Kadir Pürlü, Sivas İl Kültür Müdürlüğü)

Ek 2: Sivas Kongresi Tutanaklarında Manda tartışmalarının yer aldığı bölümde bir sayfa (4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, Sivas 2009, haz. Kadir Pürlü, Sivas İl Kültür Müdürlüğü)

Ek 3: Sivas Kongresi kararlarının 7. maddesinin Fransızca çevirisinin yabancı misyonlara gönderilmesine ilişkin belge örneği

Manihaist Dinî Toplulukların Düzenine İlişkin Eski Uygurca Fragmanlar

Old Uyghur Fragments Relating to the Order of Manichaeian Religious Communities

Tümer KARAAYAK *

Mehmet ÖLMEZ**

Öz

Orta Asya, yüzyıllar boyunca muazzam boyutlarda kültürel ve dinî çeşitliliğe ev sahipliği yapmıştır. Bu çeşitlilik bölgede Budizm, Nestorî Hristiyanlık ve Manihaizm gibi dinlerin yan yana yaşamasına olanak sağlamıştır. Bu dinler arasında gelişmiş bir misyonerlik yapısına sahip olması sebebiyle Manihaizm önemli bir yere sahiptir. Eski Uygurların en önemli yazınsal kaynakları arasında diğer dinî ve dindışı metinler bulunmasına rağmen Manihaizm'e ait metinler önemli bir yer tutmaktadır. Bu metinler muhtevaları bakımından tarihî raporlar, hikâyeler, masallar, efsaneler, vaazlar, emirler ve edebî metinler vb. gibi alt türlere ayrılmaktadır. Bu çalışmada Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunan ve henüz neşredilmemiş Manihaist dinî toplulukların düzenini konu alan beş fragman neşredilecektir. Bu yazının girişinde Eski Uygurca Manihaist metinler üzerine yapılan çalışmaların araştırma tarihçesi ele alınacaktır. Daha sonraki kısımda çalışmaya dâhil edilen beş fragmanın yazı çevirimi ve harf çevirisi yapılacaktır. Çalışmanın son kısmını ise ilgili metnin Türkiye Türkçesine aktarımı, açıklamaları ve sözlüğü oluşturacaktır.

* Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
tumerkaraayak@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2322-9663
Bilecik / TÜRKİYE

** Researcher. Assist., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature
tumerkaraayak@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2322-9663
Bilecik / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Eski Uygurca, Manihaizm, Manihaist metinler, Manihaist dinî topluluklar.

Abstract

Central Asia has been home to enormous cultural and religious diversity for centuries. This diversity has enabled religions such as Buddhism, Nestorian Christianity and Manichaeism to live side by side in the region. Among these religions, Manichaeism has gained an important place as it has a developed missionary structure. Although other religious and non-religious texts are one of the most significant literary sources of the Old Uyghurs, the texts of Manichaeism occupy an important place. In terms of their content, these texts are classified into sub-genres as an example historical reports, stories, tales, legends, sermons, orders and literary texts etc. In this study, five unpublished fragments about the order of Manichaeian religious communities which are in the Berlin Turfan Collection will be published. In the introduction of this article, the research history of the studies on Old Uyghur Manichaeian texts will be discussed. In the following section, the five fragments included in the study will be transcribed and transliterated. The last part of the study will consist of the translation of the relevant text into Turkish, explanations, and a dictionary.

Keywords:

Old Uyghur, Manichaeism, Manichaeian texts, Manichaeian religious communities.

Başvuru/Submitted: 16/05/2023

Kabul/Accepted: 29/09/2023

Makale Bilgileri

Atıf: Karaayak, T. & Ölmez, M. (2024). Manihaist Dinî Toplulukların Düzenine İlişkin Eski Uygurca Fragmanlar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 165-190. Doi: 10.21563/sutad.1297775

Etik Kurul Kararı: Bu yazı TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Bursu ile

Katılımcı Rızası: desteklenmiştir.

Mali Destek: Katılımı yok.

Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Karaayak, T. & Ölmez, M. (2024). Manihaist Dinî Toplulukların Düzenine İlişkin Eski Uygurca Fragmanlar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 165-190. Doi: 10.21563/sutad.1297775

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: This article was supported by TUBITAK 2214-A Research Fellowship for Doctoral Research Abroad.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Orta Asya, yüzyıllar boyunca muazzam boyutlarda kültürel ve dinî çeşitliliğe ev sahipliği yapmıştır. Bu çeşitlilik bölgede Budizm, Nasturî Hristiyanlık ve Manihaizm gibi dinlerin yan yana yaşamasına ve birbiriyle etkileşimde olmasına olanak sağlamıştır. Bu kültürel ve dinî çeşitlilikte baskın bir konumda Budizm olmasına rağmen (Asmussen, 1965, s. 140) gelişmiş bir misyonerlik yapısına sahip olması sebebiyle Manihaizm de önemli bir yer edinebilmiştir.

Manihaizm (Far. *Āyīn-e Mānī*; Çin. 摩尼教 *mo ni jiao*), MS III. yüzyılda Mani (216-274) tarafından kurulmuş ve MS III. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar yaygın bir din hâline gelerek doğuda Çin, batıda Bizans ve Roma İmparatorluğu'na kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Daha sonra İran'da, Mezopotamya'da ve dünyanın çeşitli yerlerinde dağınık ve dönüşmüş mezhepler hâlinde dinî hayatını sürdürmüştür (Esmailpour, 2005, s. 7). Bulunduğu bu bölgelerin sınırlarını aşarak Mısır'dan Anadolu'ya, Avrupa'dan Afrika'ya ve Asya içlerine kadar ulaşan Manihaizm, IV. yüzyılda Hristiyanlığın en büyük rakibi konumuna gelmiştir (Güngör, 1988, s. 148; Gündüz, 2003, s. 575).

Sekizinci yüzyılın ortalarında, Orta Asya'nın dışındaki Manihaist kilise, yalnızca Tarım havzası boyunca ve Kuzey Çin'e kadar uzanan dağınık topluluklardan oluşuyordu. Uygur hükümdarı Bügü Han'ın (759-779) din değiştirmesiyle Manihaizm, İç Asya'daki güçlü Uygur Bozkır Hanedanlığı'nın (744-840) himayesi altına girerek kendi kaderini de önemli ölçüde değiştirmiştir. Bügü Han, din değiştirmesinden kısa bir süre sonra yeni inancını devlet dini olarak ilan etmiş ve aynı zamanda kendi hanedanlığının halkları arasında Manihaizm'in yayılması noktasında büyük bir misyonerlik çabası içerisine girmiştir. Bu yeni durumla birlikte Manihaizm, dünya dini olarak en parlak dönemlerinden birine girmiştir. Manihaizm, sonraki 250 yıl boyunca yani onuncu yüzyılın sonlarına kadar Uygur hükümdarlarıyla ilişkilendirilmeye devam etmiştir (Clark, 2000, s. 83).

Eski Uygurca Manihaist Metinlerin Araştırma Tarihçesi Üzerine

Albert von Le Coq, Eski Uygurca Manihaist metinleri 1908 ile 1922 tarihleri arasında küçük makaleler ve *Türkische Manichaica aus Chotscho* adıyla kitap dizileri şeklinde yayımlamıştır (Le Coq, 1908, 1909a, 1909b, 1911a, 1911b, 1912a, 1912b, 1919, 1922). Bu ilk çalışmalardan sonra Willy Bang, Le Coq'un çalışmalarında yer verdiği metinlerden bazılarını yeniden ele almıştır (Bang 1923, 1924, 1925, 1931).

Willy Bang ve Annemarie von Gabain, *Türkische Turfan-Texte* serisi içerisinde Manihaist metinlere ait çeşitli fragmanları yayımlamıştır (Bang & Gabain, 1928, 1929, 1930). Berlin Koleksiyonu'nda bulunan küçük bir parça önce Almanca daha sonrada Türkçe olarak Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır (Arat 1963, 1986).

Berlin'de bulunan Manihaist metinlere ait çeşitli parçalar Peter Zieme tarafından çeşitli makalelerde ele alınmıştır (Zieme 1966-1967, 1968, 1969a, 1970, 1975a). Zieme, Manihaist metinlerin yazım özelliklerini ele aldığı doktora tezinde yayımlanmamış

¹ Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırlamakta olduğu doktora tezinden üretilmiştir.

bazı metinlerin transkripsiyonuna, Almanca tercümesine ve açıklamalarına yer vermiştir (Zieme, 1969b). Yine Berlin koleksiyonunda bulunan birkaç küçük parça Ölmez (1993) ve Wilkens (1999-2000, 2000b, 2000c) tarafından yayımlanmıştır.

Paris koleksiyonunda (Bibliothèque Nationale) bulunan Manihaist metinler James Hamilton (1986) tarafından yayımlanmıştır. Çin'de bulunan metinler Huang Wenbi (1954), Geng Shimin (1978, 1991), Geng Shimin & Hans-Joachim Klimkeit (1985) ve Geng Shimin & Hans-Joachim Klimkeit & Jens Peter Laut (1987, 1989) tarafından yayımlanmıştır. Manihaist metinlerin bir kısmı da Japonca olarak Haneda Toru (1932) ve Takao Moriyasu (1991, 2003, 2015) tarafından yayımlanmıştır.

Manihaist Uygur metinlerin neşrine dair çalışmalar dışında katalog çalışmaları da yapılmıştır. Manihaist Uygur metinlerine ait birkaç fragmanın yer aldığı katalog Haneda Akira ve Nobuo Yamada (1961) tarafından yayımlanmıştır. Daha sonrasında bütün dünyada bilinen Eski Uygurca Manihaist metinlerin listesi Larry Clark (1997) tarafından hazırlanmıştır. Son olarak Berlin'de bulunan Manihaist metinlerin kataloğu Jens Wilkens (2000a) tarafından yayımlanmıştır.

Manihaist metinler üzerine şu ana kadar yapılan en kapsamlı çalışmalar Peter Zieme, Zekine Özertural ve Larry Clark'a aittir. Zieme (1975b), Berlin koleksiyonunda bulunan Manihaist metin parçalarının bir kısmını *Manichäisch-türkische Texte* adıyla yayımlamıştır. Özertural (2008) ise Le Coq tarafından *Manichaica I* ve *III*'de yayımlanmış metinlerden bazılarını yeniden ele alarak *Der uigurische Manichäismus* adıyla neşretmiştir. Clark, Manihaist metinleri hazırladığı listesi doğrultusunda *Uygur Manichaean Texts* adıyla iki cilt hâlinde yayımlamıştır (2013, 2017). Manihaist ışık anlayışı hakkındaki vaazı [Sermon on the Light-Nous] konu alan parçalar Çince, Partça, Soğdca ve Eski Uygurca karşılaştırmalı olarak Samuel N. C. Lieu ve Gunner B. Mikkelsen (2017) tarafından yayımlanmıştır.

Türkiye'de Manihaist metinler üzerine ilk çalışmalar tercüme şeklinde başlamıştır. 1936 yılında Albert von Le Coq tarafından *Türkische Manichaica aus Chotscho I* adıyla yayımlanan çalışma Fuat Kösearif tarafından *Türkçe Mani Elyazıları* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonrasında Albert von Le Coq tarafından *Dr. Stein's Turkish Khuastuanift From Tun-huang* adıyla hazırlanan çalışma, Süleyman Himran (1941) tarafından *Huastuanift: Von Le Coq'un İngilizce Tercümesinden* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Türkiye'de Manihaist metinlere dair ilk çalışmalar Reşit Rahmeti Arat tarafından başlatılmıştır. Arat, *Eski Türk Şiiri* (1965) adlı çalışmasında Manihaist ve Budist Uygurlara ait şiir parçalarını yayımlamıştır. Betül Özbay tarafından hazırlanan *Huastuanift* ve *Manihaist Bir İlahi Huyadagmān* adlı çalışmalar bu alandaki güncel yayınlardandır (Özbay 2014 ve 2020). Eski Uygurca Manihaist metinlerdeki dinî terimler Hacer Tokyürek (2019), Çince kelimeler ise Hüseyin Yıldız (2020) tarafından müstakil çalışmalarda ele alınmıştır. Manihaist çevreye ait Eski Uygurca bir parça [Ch/U 6348] Erdem Uçar (2023) tarafından neşredilmiştir.

Yüksek lisans ve doktora tezi olarak bu alanda yapılan çalışmalar ya sınırlı bir derlemi içermekte ya da doğrudan söz varlığı üzerinedir. Zekine Özertural (1996) hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde bu alana ait metinlerin söz varlığını ele

almıştır. Yine Özertural (2005) tarafından *Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi* adıyla bir doktora tezi hazırlanmıştır. Betül Özbay (2010) tarafından hazırlanan *Manihaist Uygur metinlerinin envanterinin hazırlanması* adlı yüksek lisans tezinde Wilkens'in kataloğunda yer alan ilk 50 fragmanın transliterasyonu ve transkripsiyonu yapılmıştır. Yine son dönemde Aziz Tolga Koç (2020) ve Kader Tüngüç (2022) Eski Uygurca Manihaist metinler üzerine birer doktora tezi hazırlamıştır.

Bu çalışmada Manihaist dinî toplulukların düzenine ilişkin metin parçalarını ihtiva eden ve günümüzde Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunan henüz neşri yapılmamış Eski Uygurca Manihaist metne ait beş fragmanın neşri gerçekleştirilecektir. Burada neşri gerçekleştirilecek fragmanlara dair bilgiler şu şekildedir:

- (1) U 304 (T II D 406a), A ve B yaprağı (krş. Wilkens, 2000a, s. 111, kat. no. 96);
- (2) U 305a+b (T II D 406a), A ve B yaprağı (krş. Wilkens, 2000a, s. 111-112, kat. no. 97);
- (3) U 306 (T II D 406a), A ve B yaprağı (krş. Wilkens, 2000a, s. 112-113, kat. no. 98);
- (4) U 307 (T II D 406a), A ve B yaprağı (krş. Wilkens, 2000a, s. 113, kat. no. 99);
- (5) U 308a+b (T II D 406a), a fragmanı, A ve B yaprağı (krş. Wilkens, 2000a, s. 114, kat. no. 100).

Bu çalışmada öncelikle mevzubahis fragmanların yazı çevirimi ve harf çevirisi yapılmıştır. Daha sonrasında metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı, notları, dizini ve sözlüğü hazırlanmıştır.

Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch*'ta (Röhrborn, 1977-1998, s. 9-10, 13-14; Röhrborn, 2010, s. XXXIII-XXXV) uyguladığı yazı çevirimi ve harf çevirisi yöntemi bu çalışmada da tatbik edilmiştir. Sadece Röhrborn'un hazırladığı tabloda <ç> ve <ş> şeklinde yer alan harfler bu çalışmada <ç> ve <ş> şeklinde verilmiştir. Metnin Türkiye Türkçesine aktarımı bölümünde Eski Uygurca metne bağlı kalınmıştır. Bu bölümde metinde bütünlüklü ve eksiltili olarak mevcut olan bütün sözcüklerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Metne ilişkin açıklamalar kısmında metinde geçen bazı kavramlar ve yapılar üzerine kısa açıklamalar yapılmıştır. Metnin dizini ve sözlük bölümünde metinde bütünlüklü olarak mevcut olan sözcüklerin tamamı işlenmiştir.

1. Eski Uygurca Manihaist Metinlerin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

U 304 (T II D 406a)

A yaprağı

001	01
	 wnç
002	02 k(a)ltı
	 qlty
003	03 añar sanl(a)g ol
	 t'n ''nk'r s'n'lq 'wl
004	04 tünlä küntüz
	 kw twynl' kwyntwz
005	05 ymä kiçiglärig näç[ük]

	 ym' kyçykl'ryk n'ç//... ..
006	06	[n(i)go]şaklar(1)g nāçük //ş'k'Y'rq n'çwk
007	07	[hw]eştarlar(1)g nāçük //yşt'rl'rq n'çwk
008	08	[an]çaka[tägi]nçä //ç'q' ///nç'
009	09	t(ä)nr[i]li tnkr/ly
010	10	munçulayu mwnçwl'yw 'yn... ..
011	11 adın 'dyn sw... ..
012	12	urug ol ,, idok manis[tan] 'wrwq 'wl ,, 'ydwq m'nys///
013	13 ol manist[an] 'wqw... .. 'wl m'nyst//
014	14 törlüg nm'q twyrlwk sw... ..
015	15 ,, naru n'rw
016	16	[ulu]g ay(1)nç k[orkınç] ////q''ynç q/////
017	17 ol 'wl sw/... ..

U 304 (T II D 406a)

B yaprağı

018	01
019	02
020	03 kat(1)glanturu bilmāz ,, q'tql'ntwrw pylm'z ,,
021	04 yörüglüg l'rd'qy ywrwk lwk
022	05 [ä]rmāz ,, k(ä)ntü özi /rm'z ,, kntw 'wyz y pw/... ..
023	06 boşgurmakı pwsqwrw'qy
024	07 muntag ölmāz öz mwnt'q 'wylm'z 'wyz
025	08 o[g]lanı 'w/l'ny
026	09 ol ,, ymä

- 027 10 /wl ,, ym'
 [t(ä)ŋr]idam bilgä
 ///yd'm pylk'
- 028 11 ymä
 ym'
- 029 12 savka bulganyuk üç[ün]
 s'v q' pwlq'nywq 'wyç//
- 030 13 munçulayu
 mwnçwl'yw 'w... ..
- 031 14 [ä]rülär ,, anar
 /rwr l'r ,, ''nk'r
- 032 15 kim muntada
 kym mwnt'd'
- 033 16 manistan
 m'nyst'n
- 034 17 savlar
 s'vl'r

U 305a+b (T II D 406a)

A yaprağı

- 035 01
 wk 'wl//
- 036 02 [arig s]üzök b(ä)lgü
 //// /wyz wk plkw
- 037 03 ym[ä] ol kim k(ä)ntü ...
 / ym/ 'wl kym kntw ...
- 038 04 y(a)rl(i)glar(i)g [k]im muntag
 yrlq'l'rq /ym mwnt'q
- 039 05 y(a)rlıkamı[ş] boltı ,, ymä näçük ärti[ŋü]
 yrlyq'my/ pwlty ,, ym' n'çwk 'rty///
- 040 06 ögrünçülüg [sävinçlig ä]rsar n(i)goşak ymä
 'wykrwnçwlwk ////////// /rs'r nqwş'k ym'
- 041 07 dentar ärsär[r buyançı] bö[g]täçi [aftadan]
 dynt'r 'rs' / ////////// pw/t'çy //////////
- 042 08 možak ärsär ,, azu birök n(i)goş[ak]
 mwz.'k 'rs'r ,, ''zw pyrwk nqwş///
- 043 09 kim äŋ önrä
 qï... .. kym 'nk 'wynkr' ''ş... ..
- 044 10 yerinçs(i)z är
 wlvkwn yyrynçsz 'r
- 045 11 ,, anar ol kaŋım(i)z kântü
 ,, ''nk'r 'wl q'nkymz k'ntw
- 046 12 [wa]hş yožd(a)hr t(ä)ŋri
 //qş ywz.tqr tnkry
- 047 13 amrak ogul[ı]

- 'mr'q'wqwl/
 048 14 üzä
l'r 'wyz' q'.....
U 305a+b (T II D 406a)
 B yaprağı
- 049 01
nçmyş p.....
 050 02 olar ki[m]
 'wl'r ky/.....
 051 03 ... [bo]lsarlar ymä munçul[ayü] ...
 //ls'r l'r ym' mwnçwl///
 052 04 olar ,, ym[ä] uzun
 /w l'r ,, ym/ 'wz wn ç
 053 05 öz bulgaylar ,, kertü ba[r]
 'wyz pwlq'y l'r ,, kyrtw p'/
 054 06 ... [ka]ñım(ı)z k(ä)n[tü] [ayı]g kılınçl(ı)g
 ... //nkymz kn// ///q çylynçlq
 055 07 [k(a)]ltı
 /lty /wnt' y
 056 08 [in]läriñ eçiläriñ äkäläriñ
 //l'rynk 'yçyl'rynk 'k'l'rynk
 057 09 [si]zläri kim tıñlagay
 //z l'ry kym tynkl'q'ytw
 058 10 kopurtzun sizlär[ni]
 n çwpwrtz wn syz l'r // ...
 059 11 [nom]dan törödän ärigdän ...
 ///d'n twyrwd'n 'rykd'n
 060 12 agtingu yol
 "qtynqw ywl
 061 13 öz äркиn
 /wyz 'rkyn
 062 14 üzä
 l'rmy 'wyz' ...
U 306 (T II D 406a)
 A yaprağı
- 063 01 yand(ı)m
 y'ndml'r
 064 02 ärkd[ä]
 d ... mwz 'rkd/
 065 03 inançu
 kw l'rmy 'yn'nçw "dr/.....
 066 04 ymä tohm(a)gan ba[g] ...
 ly ym' dwqmç'n p'/
 067 05 üzütlüg bolunlar tep ,,

- /wyz wtlwk pwlwnkl'r typ ,,
 068 06 kamagda ye[g] ol ätözlüg
 q'm'qd' yy/... .. 'wl 't'wyz lwk
 069 07 urugl[ar]ı ... ,, azu
 l... .. 'wrwq l/y ... ,, 'z w
 070 08 azu tözlärintä
 l'rynt' 'z w twyz l'rynt'
 071 09 öni ärür ,, ym[ä u]zun
 l'rynt' 'wynky 'rwr ,, ym/ //z wn
 072 10 kamagan barça
 lwn q'm'q 'n p'rç'
 073 11 köñülün üzütlügün
 kwnkwln 'wyz wtlwkwn
 074 12 bir ikintikä
 pyr 'ykyntyk'
 075 13 kert[ü]
 kyrt/
 076 14 köni ker[tü]
 kwyny kyr//

U 306 (T II D 406a)

B yaprağı

- 077 01
 't/ wlvk
 078 02 yegi anı
 yyky ''ny ... /m/... ..
 079 03 [küsä]nçig amrak kişi
 ////nçyk 'mr'q' kyşy
 080 04 [är]klig hanlar uvutsuz
 //klyk q'nl'r 'vwwtswz
 081 05 s(ä)vigin tükäti suçulzun ,,
 svykyn twyk'ty swçwlvz wn ,,
 082 06 sav(ı)g ma ö[gütz]ün alkatzun ...
 s'vq m' 'w///// wn ''lq'dz wn ...
 083 07 üçün tesär m(ä)n ymä
 'wyçwn t'ys'r mn ym' ql... ..
 084 08 bir antag kişi kim başladı kirdi
 pyr ''nt'q kyşy kym p's'l'dy kyrdy ...
 085 09 küçüm artokrak
 'wy... ..yl'rd' kwyçwm ''rtwqir'q' ...
 086 10 üzütlüg(ü)n ätöz[lügün] ...
lwk 'wyz wtlwkn 't'wyz //// ...
 087 11 özün tartıngalı
 'wyz wn t'rtynq'ly ...
 088 12 tükäl basut bo[lzun]

- twyk'l p'swt pw////... . . .
 089 13 üzütlüglärdä
 /wyz wt lwkl'rd'
 090 14 takı
 t'qjy ...q

U 307 (T II D 406a)

A yaprağı

- 091 01 anıj
 "nynk l yw...
 092 02 ärzün
 'rz wn
 093 03 kälmezün kim ant[ag] ...
 k'lm'z wn kym "nt// ...
 094 04 ätözlüg tözin
 't'wyz lwk twyz yn
 095 05 ... manistangaru tersär kim k(ä)ntü
 ... m'nyst'nq'rw tyrs'r kym knt w
 096 06 [ö]zi v(i)rhar içrä [olursa]r ,, olarnı
 ///z y vraq'r 'yçr' /////r ,, 'wl'rn y
 097 07 [ö]zin birlä t[ar]tin[galı] ,, ymä olar-
 ///z yn pyrl' t//tyn/// ,, ym' 'wl' r-
 098 08 [nı] iki dentarlar(ı)g ök anıj ätöziñä
 // /yky dynt'rl'rq 'wk "nynk 't'wz ynk'
 099 09 bolmazlar ,, olarnı uv[ut]s[uz]un
 pwlm'z l'r ,, 'wl'rny 'wv// s/// wn
 100 10 inçip birök bunun
 s'r 'ynçyp pyrwk pwnwn...
 101 11 eçilär birlä inaru kodıtı
 'yçyl'r pyrl' 'yn'rw qjwdty
 102 12 inçä bolmazun
 'ynç' pwlm'z wn
 103 13 bagdaşların
 p'qd'şl'ryn
 104 14 k[(a)]tı ät[öz]
 q/ty 't///

U 307 (T II D 406a)

B yaprağı

- 105 01

 106 02 münsä[r]
 twk' mwyns'/.
 107 03 anıj yutuzı kim
 "nynk ywtwz y kym

- 108 04 äkän anıñ işi
 'k'n ''nynk 'yşy q... ..
- 109 05 ärti ,, ol [m]anistanta bolmazun
 'rtıy ,, 'l/'nyst'nt' pwl'm'z wn
- 110 06 k(ä)ntü özi [v(i)rhar] içrä ärrür ,,
 kntw 'wyz y ///// 'yçr' 'rwr ,,
- 111 07 balıkta ym[ä] anıñ
 p'lyqt' ym/ t/ 'y/y nk ''nyn/
 112 08 içrä
 'yçr' 'y// yw//n /// //z wn
- 113 09 inçip [b]ir ikintiniñ yüzintän
 'ynçyp /yr 'ykynty nynk ywyz ynt'n ...
- 114 10 ymä in eçilärinä
 ym' 'yn 'yçyl'rynk' 't/... ..
- 115 11 tartınmazun
 t'rtynm'z wn q'tq/
- 116 12 içrä
 'yçr'
- 117 13 ol
 'wl
- 118 14
- U 308a+b (T II D 406a)**
 a fragmanı, A yaprağı
- 119 01 tonlagalı
 twinkl'q'ly
- 120 02 yavaş török[ä]
 y'v'ş twyrwk/
- 121 03 ,, ol kişi üçün
 s'r ,, 'wl kyşy 'wyçwn ...
- 122 04 [kö]ñül ol ,, m(ä)n inçä
 //nkw'l 'wl ,, mn 'ynç'
- 123 05 antag üd k(a)ltı üküş
 y ''nt'q 'wyd qlty 'wykwş
- 124 06 ökünmäk kötürgäy ağır
 /wykwnm'k kwytwrk'y ... ''qyr
- 125 07 aç(ı)g ämgä[k] ,, nä üçün
 ''çq'mk'/ /t/kk'y ,, n' 'wyçwn
- 126 08 bo y(a)rlikançuçı buyrukka
 'r pw yrlyq'ñçwçy pwyrrwq q'
- 127 09 bolmış
 lyk pwlmyş
- 128 10 ymä ant[ag]

- ym' ''nt//
- 129 11 [t]urkaru
- /wrq'rw k... ..
- 130 12 kutrul[mış]
- qwtrwl///

U 308a+b (T II D 406a)

a fragmanı, B yaprağı

- 131 01
- s'q l... ..
- 132 02 [y]azınçs(ı)z är
- 'z ynçsz 'r
- 133 03 üçün sözläm[iş]
- 'wyçwn swyz l'm//
- 134 04 ,, amı üçün sizlär
- ''ny 'wyçwn syz l'r '
- 135 05 m(ä)n y(a)rlikayur m(ä)n k(a)ltı bo ...
- mn yrlyq'ywr mn qlty pw qrd... ..
- 136 06 fr(a)w(a)rteg b[aş]tan adakına tägi sakı[nıñ]-
- vrwrtyq p///'n ''d'qynk't'ky s'qy///-
- 137 07 lar köñülgäriñlär ymä inçä
- l'r kwnkwk'rynkl'r ym' 'ynç' kwym...
- 138 08 näçä ögüg sakınçg ädgü üt
- n'ç' 'wykwk s'qyn çyq 'dkw 'wyt
- 139 09 savlar(ı)m tükäl<l>ig
- wk s'vl'rm twyk'l<l>yk
- 140 10 içrä ärürlär ,, üzütlär
- 'yçr' 'rwr l'r ,, 'wyz wtl'r
- 141 11 ol mozakla[rn]ıñ
- 'wl mwz.'kl'//ynk
- 142 12 yazınçsız
- y'z ynç syz

2. Eski Uygurca Manihaist Metinlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı

U 304 (T II D 406a) A yaprağı

(001) (002) bu şekilde (003) ona ait o (004) gece ve gündüz (005) ve küçükleri nasıl (006) [dinle]yicileri nasıl (007) [pa]pazları nasıl (008) [o] zamana kadar (009) tanrı ve (010) bu şekilde (011) başka (012) soyudur. Kutsal manas[tır] (013) o manas[tır] (014) çeşitli (015) buraya (016) [çok büyü]k endişe ve k[orku] (017) o

U 304 (T II D 406a) B yaprağı

(018) (019) (020) gayret ettire bilmez. (021) açıklamalı (022) [o]lmaz. Kendisi2 (023) öğretmesi (024)

... bunun gibi ölümsüz ruh ... (025) ... evladı ... (026) ... -dır. Ayrıca ... (027) ... [ilah]i bilge ... (028) ... ayrıca ... (029) ... söze heyecanlandığı için ... (030) ... bu şekilde ... (031) ... olurlar. Ona ... (032) ... hangisi burada ... (033) ... manastır ... (034) ... sözler ...

U 305a+b (T II D 406a) A yaprağı

(035) ... temiz² işaret ... (037) ... ayrıca o eğer kendi ... (038) ... buyrukları hangisi bunun gibi (039) emretmiş oldu. Ayrıca bir şekilde çok [fazla] (040) mutlu ve [sevinçli] olduğu zaman dinleyici (041) ve rahip ise sadaka bağışlayan², [piskopos] ve (042) başpiskopos ise ya belki dinleyici ... (043) ... hangisi ilk önce ... (044) ... zavallı kişi ... (045) ... ona, o ilahi babamız kendi ... (046) ... kutsal ve ilahi ruh ... (047) ... sevilen oğlu ... (048) ... üzerinde ...

U 305a+b (T II D 406a) B yaprağı

(049) ... onlar(ın) hangisi ... (051) ... [ol]salar ve bu şekilde ... (052) ... onlar. Ayrıca uzun ... (053) ... ruh bulacaklar. Gerçek var olma (054) ... babamız kendi günahkar ... (055) ... eğer ... (056) ... [küçük erkek kardeş]lerin, ağabeylerin, ablaların (057) ... [si]zleri hangisi dinleyecek. ... (058) ... kaldırsın sizleri ... (059) ... öğretiden² emirden ... (060) ... yükseliş yolu ... (061) ... kendi isteğinle ... (062) ... üzerinde ...

U 306 (T II D 406a) A yaprağı

(062) ... geri döndüm. ... (063) ... güçt[e] ... (064) ... İnancı ... (065) ... ayrıca aile² ... (066) ... '(sizler) ruh sahibi olun' diyerek ... (067) ... hepsinden iyisi ... o bedene sahip (069) ... soyl[ar]ı ... ya (070) ... ya da soylarından (071) ... başka olur. Ayrıca uzun (072) ... hep birlikte² ... (073) ... düşünceyle ruhuyla ... (074) ... birbirine ... (075) ... gerçek ... (076) ... doğru² ...

U 306 (T II D 406a) B yaprağı

(077) ... daha iyisi onu ... (079) ... sevilen² kişi ... (080) ... güçlü hanlar utanmaz ... (081) sevilen kişiyi tamamen elinden alsın. ... (082) sözü de ö[vülmüş], methedilmiş olsun. ... (083) için dese ... ben de ... (084) önce bunun gibi kişilerden herhangi birisi yönetti, taraf tuttu. ... (085) ... gücüm fazlasıyla ... (086) ... ruh ve vücut sahipliği ile ... (087) ... ruhuyla yaratmalı. ... (088) ... tamamıyla yardım etsin ... (089) ... ruhlardan ... (090) ... ayrıca ...

U 307 (T II D 406a) A yaprağı

(091) ... onun ... (092) ... olsun. ... (093) ... gelmesin. Hangisi bunun gibi ... (094) ... vücut esasını ... (095) ... manastıra doğru toplasa herhangi birisi (096) kendisi² manastır içerisinde otursa, onlar da (097) [kendi]siyle birlikte sevilen olmalı(dır). Ayrıca onları (098) iki seçilmişleri de onun vücuduna (099) ... olmazlar. Onları utanmaz bir şekilde (100) ... eğer² esası ile ... (101) ...

ağabeyleri ile oraya bıraktı. ... (102) ... bu şekilde olmasın. ... (103) ... nilüfer oturularını ... (104) ... yani vücut ...

U 307 (T II D 406a) B yaprağı

(105) ... binse ... (107) ... onun eşi hangisi ... (108) ... kız kardeşi onun işini ... (109) idi. O manastırda olmasın. ... (110) kendisi2 [manastır] içinde olur. ... (111) şehirden ve ... onun (112) içinde ... (113) eğer birbirinin2 yüzünden ... (114) ... ayrıca küçük ve büyük erkek kardeşlerine ... (115) ... sevilen olmasın. ... (116) ... içinde ... (117) ... o ... (118) ...

U 308a+b (T II D 406a) a fragmanı, A yaprağı

(119) ... vurmali ... (120) ... yumuşak öğretiyeye ... (121) ... o kişi için ... (122) ... düşüncedir. Ben böylece ... (123) ... bu zamanda bu şekilde çok (124) ... pişmanlık besleyecek ... çok (125) ... acı ızdırıp ... (126) ... bu merhametli komutana (127) ... olmuş ... (128) ... dahası bunun gibi ... (129) ... sürekli ... (130) ... kurtul[muş] ...

U 308a+b (T II D 406a) a fragmanı, B yaprağı

(131) ... günahsız kişi ... (133) ... için söylemiş ... (134) ... onun için sizler ... (135) ben emrediyorum. Yani ben ... (136) mektubu başından sonuna kadar düşününüz, (137) göz önünde bulundurunuz. Ayrıca şöyle ... (138) hangi düşünceyi2 iyi öğüt ... (139) ... sözlerim tamamen ... (140) ... içeride dururlar. Ruhlar ... (141) ... o başpiskoposların ... (142) ... günahsız ...

3. Açıklamalar

006 [n(i)go]şaklar(ı)g: Eski Uygurca *n(i)goşak* “(Mani dininde) dinleyici(ler)” (Wilkens, 2021, s. 490a), Soğdca *nywš'k* /niyōšāk/ “dinleyici” (Gharib, 1995, s. 238a, *5936), Partça *ngwš'g*, *ngwš'q*, *nywš'q* /niyōšāg/ “dinleyici” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 241b), Orta Farsça *nywš'g* /niyōšāg/ “dinleyici” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 256a) ve Çin. 禪沙嚧 *nou sha yan* (Rault, 2019, s. 357) şeklindedir.

007 [hw]eştarlar(ı)g: Eski Uygurca *hweştar* “papaz” (Wilkens, 2021, s. 285b), Soğdca *xwyštr* /xoyštar, [xōštar], *xwēštar* /“şef, amir, papaz” (Gharib, 1995, s. 442a, *10852) ve Partça *xw'štygr* /xwāštiğar/ “iyi davranışlar yapan, hayırsever” (Boyce, 1977, s. 100; Durkin-Meisterernst, 2004, s. 366a) karşılığındadır.

012 manis[tan]: Eski Uygurca *manistan* “manastır” (Wilkens, 2021, s. 467a), Soğdca *m'nyst'n* /manestān/ “manastır” (Gharib, 1995, s. 207b, *5214) ve Partça/Orta Farsça *m'nyst'n*, *m'yst'n*, *m'nyst'n* /mānestān/ “mesken, ev; Manihaist manastır” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 227a) karşılığındadır.

016 ay(ı)ñç k[orkınç]: Eski Uygurcada bu ikileme “korku, endişe, kaygı” anlamlarına gelmektedir (Şen, 2002, s. 165; Ölmez, 2017, s. 274; Wilkens, 2021, s. 89b).

040 ögrünçülüğ [sävinçlig]: Eski Uygurca bu ikileme “sevinçli, neşeli, mutlu” anlamlarındadır (Wilkens, 2021, s. 528a). Eski Uygurca metinlerde *ögrünçlüğ sävinçlig*

şeklinde de yer almaktadır (Şen, 2002, s. 216; Ölmez, 2017, s. 281; Wilkens, 2021, s. 527b).

041 dentar: Eski Uygurca *dentar* “seçilmiş rahip, Manihaist rahip” (Wilkens, 2021, s. 246b), Soğdca *dynt'r* ~ *dynd(')r* /dēndār/ “rahip, keşiş, seçilmiş” (Gharib, 1995, s. 149b, *3772, *3773), Manihaist Soğdca *dynd'r*, Hristiyan Soğdca *dynd'r* “seçilmiş” (Sims-Williams, Durkin-Meisterernst, 2012, s. 77a) ve Orta Farsça *dynd'r* /dēndār/ “dindar” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 151b) karşılığındadır. *dentar* için ayrıca bkz. Tongerloo, 1993, s. 176-177; Tokyürek, 2019, s. 483-484; Barbatı, 2021, s. 219-220.

041 [buyanç] bö[gl]täçi: Eski Uygurca bu ikileme “sadaka bağışlayan, sevaplı kişi, değerli kişi, sevap işleyen” anlamlarındadır (Şen, 2002, s. 80; Wilkens, 2021, s. 208b). Eski Uygurca metinlerde *bögtäçi* yanında *bögtägçi* şekli de yer almaktadır. *bögtägçi*, esas olarak Soğdca *βwγtk* /βuydē/ “günahlarından arınmış” (Gharib, 1995, s. 114b, *2906) biçimine dayanan Eski Uygurca *bögtäg* kelimesine ve +çi eki eklenmesiyle oluşturulmuştur (Wilkens, 2023, s. 8-9).

041-042 [aftadan] možak: Eski Uygurca metinlerinde *aftadan možak* ~ *možak aftadan* şeklinde geçmektedir. Eski Uygurca *aftadan* “piskopos” (Wilkens, 2021, s. 16a), Soğdca *'ft'δ'n* ~ *'βt'δ'n* (Gharib, 1995, s. 26b, *679) ve Çince 拂多誕 *fu duo dan* (Rault, 2019, s. 356) şeklindedir. Eski Uygurca *možak* “başpiskopos”, Soğdca *mwj'k* /mōžāk (mwj'q)/ “piskopos, Manihaist rahip” (Gharib, 1995, s. 221a, *5524), Partça *'mwc'g* /āmōžāg, ammōžāg/ ~ *'mwcg* /āmōžag, ammōžag/ “öğretmen” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 40a), Orta Farsça *hmwc'g*, *hmwz'* /hammōžāg/ “öğretmen” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 179a) ve Çince 慕闍 *mu she* (Rault, 2019, s. 356) karşılığında yer almaktadır.

046 [wa]hş yožd(a)hr: Eski Uygurca *[wa]hş yožd(a)hr* “kutsal ruh” ibaresi bu fragman dışında Mainz 402 numaralı runik harfli fragmanda yer almaktadır. Bu fragmanın b yüzünde [š]dy[h] 'c w[xš] ywjdhr [r] ['y]ld pd = [š]ādī[h] až wā[xš] yōžd(a)h[r] [āyā]d pad şeklinde geçmektedir (Le Coq, 1909b, s. 1055, s. 1061; Henning, 1934, s. 9; Orkun, 1994, s. 370; Yıldırım, 2017, s. 220). Eski Uygurca *[wa]hş yožd(a)hr* “kutsal ruh” ibaresi Orta Farsça *w'xš ywjdhr* “kutsal ruh”, Partça *wjyd w'd* “seçilmiş ruh” ve Soğdca *w'γš ywz-tyr* “kutsal ruh” şeklindedir (Sundermann, 1979, s. 100, s. 123, s. 133, 123. not).

056 [in]läriñ eçiläriñ: Bu satırın restorasyonu için bkz. 114. satır.

066 tohm(a)gan ba[g]: Eski Uygurca *tohm(a)gan* ifadesi tespit edilebildiği kadarıyla daha evvelki metinlerde tanıklanmamıştır. *tohm(a)gan ba[g]* ibaresi burada “aile²” anlamındadır. Eski Uygurca *tohm(a)gan*, Partça *twxmg'n*, *twxmg'n* /tōxmagān/ “aile” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 331b) şekline dayanmaktadır. Partça *twxmg'n* /tōxmagān/, Orta Partça *twxm* “tohum, soy, ırk” kelimesine -ak eki ve -ān çokluk eki eklenmesi ile oluşmuştur (Olsen, 1999, s. 263).

079 [küsä]nçig amrak kişi: Bu satırın restorasyonu için bkz. AYS X, 641, 4-5. satır: *sävär amrak küsänçig aṭayk(ı)yam* (Kaya, 2021, s. 615; Gulcalı 2021: s. 202).

082 ö[ğüt]ün alkaṭzun: Eski Uygurca bu ikileme “övülmek, yüceltilmek, kutsanmak” anlamlarındadır (Şen, 2002, s. 216; Wilkens, 2021, s. 529a).

096 v(i)rhar: Eski Uygurca *v(i)rhar* “manastır; kutsal yer” (Wilkins, 2021, s. 846b), Soğdca *βry’r* /farxār/ (*βry’r*) → *fry’r* “tapınak” (Gharib, 1995, s. 108b, *2741) şeklindedir. Sanskritçe *vihāra* şekline dayanır. Sanskritçe *vihāra* “bir manastır veya tapınak” anlamına gelmektedir (Monier-Williams, 1899, s. 1003c; Edgerton, 1953, s. 505a).

100 bunun: Orta Farsça/Partça *bwn* /bun/ “taban; kök, kaynak” (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 117a) biçiminde tanımlanmış olan bu Eski Uygurca sözcük esasen Çince 本 *ben* biçimine dayanmaktadır (Yıldız, 2020, s. 46-47; Wilkins, 2021, s. 200a).

136 fr(a)w(a)rteg: Eski Uygurca *fr(a)w(a)rte* “mektup”, Soğdca *frwrty* /frawartē/ [→ krş. Partça *frwrdg* → *βrwrtk* ?] “risale, mektup” (Gharib, 1995, s. 156a, *3939.) ve Partça/Orta Farsça *frwrdg*, *prwrdg* /frawardag/ “mektup, risale” karşılığındadır (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 157b).

136 sakı[nı]lar köñülgärinlär: Eski Uygurca *sakın- köñülgär-* ikilemesi “düşünmek₂, üzerinde durmak₂” anlamlarındadır (Wilkins, 2021, s. 575a). Ayrıca bkz. Zieme, 1969b, s. 128; Zieme, 1975b, s. 71, 756. not).

138 ögüg sakıncıg: EUyg. ög *sakıncı* ikilmesi “düşünce, düşünme” anlamlarındadır (Şen, 2002, s. 213; Wilkins, 2021, s. 524a).

4. Sözlük

A

- aç(ı)g “acı” 125
 adak “son” 136
 adın “başka” 011
 [aftadan] < Soğd. *’ft’δ’n* ~ *’βt’δ’n* “piskopos” 041
 ağır “çok” 124
 agtingu “yükseliş” 060
 alkaç- “methedilmiş olmak” 082
 amrak “sevilen” 047, 079
 [an]çaka[tägi]nçä “o zamana kadar” 008
 anı “onu” 078, 134
 anıñ “onun” 091, 098, 107, 108, 111
 antag, ant[ag] “bunun gibi” 084, 093, 123, 128
 añar “ona” 003, 031, 045
 [arig] “temiz” 036
 artokrak “fazlasıyla, daha fazla” 085
 [ayı]g kılınç(ı)g “günahkâr” 054
 ay(ı)nç “endişe” 016
 azu “ya ... ya da” 042, 069, 070

B

- ba[g] “aile” 066

- bagdaş “nilüfer oturuşu” 103
 balık “şehir” 111
 ba[r] “var olma” 053
 barça “hep birlikte” 072
 basut “yardım” 088
 b[aş] “baş” 136
 başla- “yönetmek” 084
 b(ä)lgü “işaret” 036
 bil- “bilmek” 020
 bilgä “bilge” 027
 bir “bir, önce” 084 ~ bir ikinti “birbiri” 074, 113
 birlä “birlikte” 097, 101
 birök “belki, eğer” 042, 100
 bo “bu” 126, 135
 bol-, [bo]l- “olmak, etmek” 039, 051, 067, 088, 099, 102, 109, 127
 boşgurmak “öğretme” 023
 bö[g]täçi < Soğd. βwytk /βuydē/ + EUyg. +çi “sadaka bağışlayan” 041
 bul- “bulmak” 053
 bulgan- “heyecanlanmak” 029
 bun < OFar./Part. *bun* < Çin. 本 *ben* “esas” 100
 [buyançı] “sadaka bağışlayan” 041
 buyruk “komutan” 126
D
 dentar < Soğd. *dynt’r* ~ *dynd(‘)r* “dindar” 041, 098
Ä
 ädgü “iyi” 138
 äkä “abla, kız kardeş” 056, 108
 ämgä[k] “ızdırap” 125
 äñ “ilk” 043
 är “kişi” 044, 132
 [ä]r-, är- “olmak” 022, 031, 040, 041, 042, 071, 092, 109, 110, 140
 äriğ “emir” 059
 ärk “güç” 064
 ärkin “kendi isteğiyle” 061
 [är]klig “güçlü” 080
 ärti[ñü] “çok fazla” 039

ätöz, ät[öz] “vücut” 098, 104

ätözlüg “vücut, vücuda sahip” 068, 086, 094

E

eçi “ağabey, büyük erkek kardeş” 056, 101, 114

F

fr(a)w(a)rte < Soğd. *frwrty* “mektup” 136

H

han “han” 080

[hw]eştar < Soğd. *xwyštr* “öğretmen” 007

I

ıdok “kutsal” 012

ımançu “erkek adı; kişi adının bir bölümü” 065

ımaru “oraya” 101

İ

içrä “içerisinde” 096, 110, 111, 116, 140

iki “iki” 098

ikinti “ikinci” ~ bir ikinti “birbiri” 074, 113

[in], in “küçük erkek kardeş” 056, 114

inçä “bu şekilde” 102, 122, 137

inçip “eğer” 100, 113

iş “iş” 108

K

k(a)ltı, [k(a)]ltı “bu şekilde, eğer, yani” 002, 055, 104, 123, 135

kamag “hepsi” 068

kamagan “hep birlikte” 072

[ka]ŋ “baba” 054

kat(ı)glantur- “gayret ettirmek” 020

käl- “gelmek” 093

k(ä)ntü, k(ä)n[tü] “kendisi” 022, 037, 054, 095, 110

kertü, kert[ü], ker[tü] “gerçek” 053, 075, 076

kiçig “küçük” 005,

kim, [k]im, ki[m] “hangisi, herhangi birisi; eğer” 032, 037, 043, 050, 057, 084, 093, 095, 107

kir- “taraf tutmak” 084

kişi “kişi” 079, 084, 121

kod- “bırakmak” 101

kopurt- “kaldırtmak” 058

k[orkınç] “korku” 016
 köni “doğru” 076
 köñül, [kө]ñül “düşünce” 073, 122
 köñülgär- “düşünmek, göz önünde bulundurmak” 137
 kötür- “beslemek” 124
 kutrul- “kurtulmak” 130
 küç “güç” 085
 küntüz “gündüz” 004
 [küsä]nçig “sevilen” 079

M

ma “-de/-da” 082
 manis[an], manist[an], manistan, [m]anistan < Soğd. *m'nyst'n* “manastır” 012, 013, 033, 095, 109
 m(ä)n “ben” 083, 122, 135, 135,
 możak < Soğd. *mwi'k* “başpiskopos” 042, 141
 munçulayu, munçul[ayu] “bu şekilde” 010, 030, 051
 muntada “burada” 032
 muntag “bunun gibi” 024
 mün- “binmek” 106

N

naru “buraya” 015
 nä “ne” 125
 näçä “hangi” 138
 näç[ük], näçük “nasıl; bir şekilde” 005, 006, 007, 039
 [n(i)go]şak, n(i)goşak, n(i)goş[ak] < Soğd. *nywš'k* “dinleyici” 006, 040, 042
 [nom] < Soğd. *nwm* < Grekçe *nomos* “öğreti” 059

O

o[glan] “evlat” 025
 ogul “oğul” 047
 ol “o; -dır/-dir bildirme” 003, 012, 017, 026, 037, 068, 109, 117, 121, 122, 141
 olar “onlar” 050, 052
 olarnı, olar[nı] “onları” 096, 097-098, 099
 [olur-] “oturmak” 096

Ö

ög “düşünce” 138
 ögrünçülüğ “mutlu” 040
 ö[güt-] “övülmüş olmak” 082

ök “-de/-da” 098
 ökünmāk “pişmanlık” 124
 ölmāz “ölümsüz” 024
 öñi “başka” 071
 öñrä “önce” 043
 öz “kendi; ruh” 022, 024, 053, 060, 096, 097, 110

S

sakın- “düşünmek” 136
 sakınç “düşünce” 138
 sanl(a)g “ait” 003
 sav “söz” 029, 034, 082, 139
 sävig “sevilen kişi” 081
 [sävinçlig] “sevinçli” 040
 sizlär “sizler” 057, 058, 134
 sözlä- “söylemek” 133
 suçul- “elinden almak” 081
 [s]üzök “temiz” 036

T

takı “ayrıca” 090
 t[ar]tun-, tartun- “sevilen olmak” 097, 115
 tägi “kadar” 136
 t(ä)ñri “tanrı; ilahi” 009, 046
 [t(ä)ñridam “ilahi” 027
 te- “demek, söylemek” 067, 083
 ter- “toplamak” 095
 tınla- “dinlemek” 057
 tohm(a)gan < Part. *twxmg'n*, *twxmg'n* “aile” 066
 tonla- “vurmak” 119
 törlüg “çeşitli” 014
 törö “öğreti” 059, 120
 töz “soy, esas” 070, 094
 [t]urkaru “sürekli” 129
 tükäl “tamamıyla” 088
 tükäl<l>ig “tamamen” 139
 tükäti “tamamen” 081
 tünlä “gece” 004

U

[ulu]g “çok büyük” 016

urug “soy” 012, 069

uvutsuz, uv[ut]s[uz] “utanmaz” 080, 099

uzun “uzun” 052, 071

Ü

üç[ün], üçün “için” 029, 083, 121, 125, 133, 134

üd “zaman” 123

üküş “çok” 123

üt “öğüt” 138

üzä “üzerinde” 048, 062

üzüt “ruh” 140

üzütlüg “ruh, ruh sahibi” 067, 073, 086, 089

V

v(i)rhar, [v(i)rhar] < Soğd. *frγ’r* ~ *βrγ’r* < Skt. *vihāra* “manastar” 096, 110

W

[wa]hş < Soğd. *w’xš* “ruh” 046

Y

yan- “geri dönmek” 063

y(a)rl(i)g “buyruk” 038

y(a)rlıka- “emretmek” 039

y(a)rlıkançuçı “merhametli” 126

yavaş “yumuşak” 120

[y]azınçs(i)z, yazınçsız “günahsız” 132, 142

ye[g], yeg “daha iyi” 068, 078

yerinçs(i)z “zavallı” 044

ymä, ym[ä] “ve, ayrıca” 005, 026, 028, 037, 039, 040, 051, 052, 066, 071, 083, 097, 111, 114, 128, 137

yol “yol” 060

yožd(a)hr < Soğd. *ywztxr* “kutsal” 046

yutuz “eş” 107

yüz “yüz, suret” 113

Sonuç

Eski Uygurların yazınsal kaynakları arasında dinî ve dindışı metinler yer almaktadır. Dinî metinlere ait külliyat esas olarak Budizm temelli olmasına rağmen Manihaizm’e ait metinler de Eski Uygurların yazınsal kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Manihaist metinler muhtevaları bakımından tarihî raporlar, hikâyeler,

masallar, efsaneler, vaazlar, emirler ve edebî metinler vb. gibi sınıflandırılabilir. Bu çalışmada Berlin Turfan Koleksiyonu'nda muhafaza edilen ve henüz neşri gerçekleştirilmemiş Manihaist dinî toplulukların düzenini konu alan beş fragman neşri gerçekleştirilmiştir. Burada neşri gerçekleştirilen metnin satır sayılarının toplamı 142'dir. Bu yazıda ortaya konan söz varlığı içerisinde yer alan *bögtüci* ve *yozd(a)hr* kelimeleri Eski Uygurca metinlerde sınırlı sayıda örnekte görülmektedir. *tohm(a)gan* kelimesi tespit edilebildiği kadarıyla daha evvelki Eski Uygurca metinlerde tanıklanmamıştır ve Eski Uygurcanın mevcut söz varlığına yeni dilsel veri olarak eklenmiştir.

İşaretler ve Kısaltmalar

*	madde başı
...2	ikileme
çev.	çeviren
Çin.	Çince
krş.	karşılaştırınız
MS	Milattan Sonra
OFar.	Orta Farsça
Part.	Partça
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca

Kaynakça

- Arat, R. R. (1963). Der Herrschertitel Iduq-qut. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 35, 150-157.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1986). Iduq-Kut ünvanı hakkında. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 24-25, 23-33.
- Asmussen, J. P. (1965). *X^aävstävniift. studies in manichaeism*. Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard.
- Bang, W. & Gabain, A. v. (1928). Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott. *Ungarische Jahrbücher*, 8, 248-256.
- Bang, W. & Gabain, A. v. (1929). *Türkische Turfan-Texte. II. Manichaica*. Berlin. (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1929, 22: 411-430).
- Bang, W. & Gabain, A. v. (1930). *Türkische Turfan-Texte III. Der große Hymnus auf Mani*. Berlin. (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1930, 13: 183-211).
- Bang, W. (1923). Manichäische Laien-Beichtspiegel. *Le Muséon*, 36, 137-242.
- Bang, W. (1924). Manichäische Miniaturen. *Le Muséon*, 37, 109-115.
- Bang, W. (1925). Manichäische Hymnen. *Le Muséon*, 38, 1-55.
- Bang, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le Muséon*, 44, 1-36.
- Barbati, C. (2021). On the Iranian lexicon in the Christian Old Uigur texts from Central Asia. Chiara Barbati and Vittorio Berti (Ed.), *Iranianate and Syriac Christianity in Late Antiquity and Early Islamic Period* içinde (s. 217-228). Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Boyce, M. (1977). *A word-list of Manichaean Middle Persian and Parthian*. Tehran/Liège: Brill.
- Clark, L. (1997). The Turkic Manichaean literature. J. M. Robinson, H. J. Klimkeit (Ed.), *Emerging from Darkness. Studies in the Recovery of Manichaean Sources* içinde (s. 89-141). Leiden-New York-Köln: Brill.
- Clark, L. (2000). The conversion of Bügü Khan to Manichaeism. Ronald E. Emmerick vd. (Ed.), *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin (14.-18. Juli 1997)* içinde (s. 83-123). Berlin: Akademie Verlag.
- Clark, L. (2013). *Uygur Manichaean Texts, volume II: liturgical texts. texts, translations, commentary*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaean texts, volume III: ecclesiastical texts. texts, translations, commentary*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of manichaean texts. vol. III: texts from Central Asia and China. part 1. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Partian*. Turnhout: Brepols.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit grammar and dictionary. c. II: Dictionary*. New Haven: Yale University Press.
- Esmailpour, A. (2005). *Manichaean gnosis and creation myth*. Sino-Platonic Papers, Number 156, Philadelphia, PA: Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania.
- Geng S. & Klimkeit, H. J. (1985). Zerstörung manichäischer Klöster in Turfan. *Zentralasiatische Studien*, 18, 7-11.
- Geng S. (1978). Hui he wen mo ni jiao si yuan wen shu chu-shi [Preliminary translation of an Uighur document concerning Manichean monasteries]. *Kao-gu xue-pao*, 51(4), 497-516.
- Geng S. (1991). Notes on an Ancient Uighur official decree issued to a manichaean monestery. *Central Asiatic Journal*, 35, 209-230.
- Geng S., Klimkeit, H. J. & Laut, J. P. (1987). Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 137, 44-58.
- Geng S., Klimkeit, H. J. & Laut, J. P. (1989). Die Geschichte der drei Prinzen. Weitere neue manichäische Fragmente aus Turfan. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 139, 328-345.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary: Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhangian.

- Gulcalı, Z. (2021). *Altun yaruk sudur X. kitap: (metin-Türkiye Türkçesine aktarımı-Çince metinle karşılaştırmalı açıklamalar-sözlük-ikilemeler dizini)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2003). Maniheizm. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 575-577). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Güngör, H. (1988). Maniheizm. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(5), 145-166.
- Hamilton, J. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, 1-2. Paris: Peeters.
- Haneda, A. & Yamada, N. (1961). A list of the manuscript remains in Uighur script preserved in the Ryukoku Library. *Monumenta Serindica. 4. Buddhist Manuscripts and Secular Documents of the Ancient Languages in Central Asia* içinde (s. 171-206). Kyoto: Hōzōkan.
- Haneda, T. (1932). A propos d'un texte fragmentaire de prière manichéenne en ouïgour provenant de Tourfan. *Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko*, 6, 1-21.
- Henning, W. (1934). Zum zentralasiatischen Manichäismus, *Orientalistische Literaturzeitung*, 37(1), 1-12.
- Huang W. (1954). *Tulufan kaogu ji*. Peking.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca altun yaruk. giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, A. T. (2020). *Maniheist Türkçe metinlerin söz varlığı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Le Coq, A. v. (1908). *Ein manichäisch-ugurisches Fragment aus Idiqut-schahri*. Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 19. 398-414.
- Le Coq, A. v. (1909a). *Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)*. Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 48. 1202-1218.
- Le Coq, A. v. (1909b). *Köktürkisches aus Turfan (Manuskriptfragmente in köktürkischen "Runen" aus Toyoq und Idiqut-Schähri [Oase von Turfan])*. Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 41. 1047-1061.
- Le Coq, A. v. (1911a). *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*. Berlin. (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. 1910, Anhang 4,2 pl., Abh. IV, 1-43).
- Le Coq, A. v. (1911b): Dr. Stein's Turkish Kuastuanift from Tun-huang, being a confession prayer of the Manichaeen auditores. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 43(2), 277-314.
- Le Coq, A. v. (1912a). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin. (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. 1911, Anhang).
- Le Coq, A. v. (1912b). *Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho. Festschrift für Wilhelm Thomsen zur Vollendung des 70. Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern* içinde (s. 145-154). Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Le Coq, A. v. (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*. Berlin. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1919, 3).
- Le Coq, A. v. (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq. Berlin. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1922, 2).
- Le Coq, A. v. (1936). *Türkçe Mani elyazıları (Manichaika) c. I. Khotço harabelerinde bulunup A. von Le Coq tarafından tanıtılan el yazıları*. çev: Fuat Kösearif. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Le Coq, A. v. (1941). *Huastuanift. Von Le Coq'un İngilizce tercümesinden*. çev: S[üleyman] Hirman. Ankara: Ulusal Matbaa.
- Lieu, S. N. C. & Mikkelsen, G. B. (2017). *Tractatus manichaicus sinicus. pars prima text, translation and indices*. In association with Lance Eccles, Enrico Morano, Nils A. Pedersen, Nicholas Sims-Williams and Aloïs van Tongerloo. Turnhout: Brepols.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Moriyasu, T. (1991). *Uiguru manikyōshi no kenkyū. A study of the history of Uighur Manichaeism. Research on some Manichaeen materials and their historical background*. Ōsaka Daigaku Bungakubu Kiyō. Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University.

- Moriyasu, T. (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Moriyasu, T. (2015): *Uiguru manikyō-shi kankei siryō shūsei* [= *Corpus of the materials on the history of the Uighur Manichaeism*]. *Kinki daigaku kokusai jinbun kagaku kenkyūsho kiyō* [= *Memoirs of the International Institute of Human Sciences Kinki University*] Heisei 26 nendo, Higashi Osaka: Kinki University, 137 pp. + 16 pls.
- Olsen, B. A. (1999). *The noun in Biblical Armenian: Origin and word-formation - with special emphasis on the Indo-European heritage*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (1993). Ein Weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment. *Ural-Altäische Jahrbücher*, Neue Folge, 12, 179-191.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 65(1), 61-89.
- Özbay, B. (2010). *Maniheizt Uygur metinlerinin envanterinin hazırlanması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift. Manihaist Uygurlarm tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbay, B. (2020). *Manihaist bir ilahi: Huyadagmān Partça, Soğdca, Eski Uygurca metin ve çeviri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Özertural, Z. (1996). *Maniheizt Uygur metinlerinin dil özellikleri ve sözcük varlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Özertural, Z. (2005). *Türk kaynaklarında Maninin öğretisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rault, L. (2019). *L'Hymnaire manichéen chinois. Xiabuzan [下部讚] à l'usage des Auditeurs*. Leiden, Boston: Brill.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben*. Band. 1: ab- - äzüglä-. Stuttgart: Steiner.
- Sims-Williams, N. & Durkin-Meisterernst, D. (2012). *Dictionary of manichaean texts. vol. III: texts from Central Asia and China. part 2. Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian*. Turnhout: Brepols.
- Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *Altorientalische Forschungen*, 6, 95-134.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Tokyürek H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tongerloo, A. v. (1993). Middle Iranian in Old Uygur: remarks on selected specimens in the Buddhist and Manichaean texts. Wojciech Skalmowski & Alois Van Tongerloo (Ed.), *Medioiranica. Proceedings of the International Colloquium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 21st to 23rd of May 1990* içinde (s. 173-181). Leuven: Peeters Press.
- Tüngüç, K. (2022). *Manihaist Türk çevresi metinleri üzerine dil ve üslup incelemesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Uçar, E. (2023). Manihey çevreye ait ilahi ve dua kitabından Eski Uygurca bir parça (D yazması = Ch/U 6348 [T I x 547]). *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(1,1), 1-5.
- Wilkens, J. (1999-2000). Ein manichäisch-türkischer Hymnus auf den Licht-Nous. *Ural-Altäische Jahrbücher*, Neue Folge, 16, 217-231.
- Wilkens, J. (2000a). *Alttürkische Handschriften. Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Wilkens, J. (2000b). Fragment eines alttürkischen Textes in uigurischer Schrift - Ein kleiner Beitrag zur Parabelliteratur der zentralasiatischen Manichäer. *Materialia Turcica*, 21, 93-104.
- Wilkens, J. (2000c). Neue Fragmente aus Manis Gigantenbuch. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 150(1), 133-176.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch = Eski Uyğurca'nın el sözlüğü. Eski Uyğurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Wilkens, J. (2023). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Bd. 3: Fremdelemente, Teil 2: bodivan – cigzin. Stuttgart: Steiner.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon yazılı metinlerin dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldız, H. (2020). *Maniheizt Uyğur metinlerinde Çince alıntılar (Etimolojik, Leksik ve Tematik İncelemeler)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Zieme, P. (1966-1967). Beiträge zur Erforschung des Xvāstvānift. *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung*, 12, 351-378.
- Zieme, P. (1968). Ein manichäisch-türkisches Gedicht. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 16, 50-51.
- Zieme, P. (1969a). Zwei Textergänzungen zu A. von Le Coq's "Türkische Manichaica aus Chotscho. III.". *Rocznik Orientalistyczny*, 32, 7-18.
- Zieme, P. (1969b). *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*. (Unveröff. Diss.). Humboldt-Universität, Berlin DDR.
- Zieme, P. (1970). Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, 157-165.
- Zieme, P. (1975a). Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich. Louis Ligeti (Ed). *Researches in Altaic Languages. Papers Read at the 14th Meeting of the PIAC Held in Szeged (August 22-28, 1971)* içinde (s. 331-339). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zieme, P. (1975b). *Manichäisch-türkische Texte*. Berlin: Akademie Verlag.

Elektronik Kaynaklar

- U 304 (T II D 406a) A yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0304seite1.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 304 (T II D 406a) B yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0304seite2.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 305a+b (T II D 406a) A yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0305abseite1.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 305a+b (T II D 406a) B yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0305abseite2.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 306 (T II D 406a) A yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0306seite1.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 306 (T II D 406a) B yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0306seite2.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 307 (T II D 406a) A yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0307seite1.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 307 (T II D 406a) B yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0307seite2.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 308a+b (T II D 406a) a fragmanı, A yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0308abseite1.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- U 308a+b (T II D 406a) b fragmanı, B yaprağı: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0308abseite2.jpg> (Erişim tarihi: 15.05.2023).

Yenisey Yazıtlarında Yalancı Birleşik Sözcükler Pseudo-Compound Words in Yenisei Inscriptions

Aysel AHMEDOVA * Öz

Türk dilinin tarihini öğrenmek için en önemli kaynaklar içinde yer alan Yenisey yazıtları, Eski Türkçenin söz varlığının araştırılması için de zengin dil malzemesi sunar. Söz varlığının oluşmasında büyük önem arz eden sözcük yapımı yöntemlerinden biri de birleştirmedir. Bu yöntemle ortaya çıkan birleşik sözcükler günümüz Türkçesinde çok yaygındır. Hâlbuki Eski Türkçe döneminde, özellikle de Yenisey yazıtlarında böyle bir kullanım yaygınlığı görülmez. Burada gerçekten birleşik sözcük olarak tanımlanabilecek sözlüksel yapıların sayısı azdır. Buna rağmen araştırmacıların birleşik sözcük olarak tanımladığı, fakat birleşik sözcüklerin özelliklerini -bütün bir anlamı ifade etme, biçim açısından birleşme, ses yapısı olarak sözlüksel bir birim oluşturma- taşımayan yapılara yazıtlarda çokça rastlanır. Bu yapılar yalancı birleşik sözcükler olarak adlandırılabilir. Makalede Yenisey yazıtlarındaki yalancı birleşik sözcükler gözden geçirilecek, onların ikilemeler, özel ad grupları, sayı öbekleri ve "birleşik fiiller" olarak adlandırılacak türleri araştırılacaktır. Bu türlerin her birinin tanımı, kullanımı, onlarla ilgili çeşitli araştırmacıların görüşleri ve onları gerçek birleşik sözcüklerden ayıran özellikleri üzerinde durulacaktır. İkilemeler, özel ad grupları, sayı öbekleri ve "birleşik fiiller" in Yenisey yazıtlarındaki örnekleri ve onların geçtikleri satırlara da yer verilecektir.

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü
aysel901120@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0904-2998
Bakü / AZERBAYCAN

* Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics named after Nesimi
aysel901120@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0904-2998
Baku / AZERBAYCAN

Anahtar Kelimeler:

Eski Türk yazıtları, Yenisey yazıtları, sözcük yapımı, birleştirme, isim grupları, birleşik fiil.

Abstract

Yenisey Inscriptions which are among the important sources to learn the history of Turkic, gives important linguistic material for research on the lexicon of Old Turkic. One of the word-formation methods of great importance in the formation of lexicon is compounding. Compound words formed with this method are very common in modern Turkic. However, we do not see this commonness in the period of Old Turkic, especially in the Yenisey Inscriptions. There are very few constructions that can be characterized as compound words here. Nevertheless, here, a lot of constructions can be seen that are characterized as compound words by researchers, but do not own the characteristics of compound words, including depicting a whole meaning, becoming one in form, forming a lexical unit for its phonetic structure. These constructions may be called pseudo-compound words. Pseudo-compound words in the Yenisey Inscriptions will be looked through, their types called hendiads, composite names, numeral phrases and "compound verbs" will be

Başvuru/Submitted: 26/05/2023
Kabul/Accepted: 29/09/2023

investigated in the article. Definition of each type, their usage, opinions of various researchers about them and the characteristics distinguishing them from the genuine compound words will be focused on. The examples of hendiadys, composite names, numeral phrases and “compound verbs” in the Yenisey Inscriptions and the lines that they were used will be given.

Keywords:

Old Turkic inscriptions, Yenisey Inscriptions, word-formation, compounding, nominal phrases, compound verbs.

Makale Bilgileri

Atıf: Ahmedova, A. (2024). Yenisey Yazıtlarında Yalancı Birleşik Sözcükler. *Selçuk Türkiyat*, (61): 191-209. Doi: 10.21563/sutad.1302942

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Ahmedova, A. (2024). Yenisey Yazıtlarında Yalancı Birleşik Sözcükler. *Selçuk Türkiyat*, (61): 191-209. Doi: 10.21563/sutad.1302942

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Yenisey yazıtları Eski Türkçenin yazılı belgelerinden olup sayı itibariyle Eski Türk yazıtları arasında önemli bir yere sahiptir. Yenisey yazıtlarının sayısı 200'ü aşkındır (Aydın, 2013, s. 49).

Bu yazıtlar diğer Eski Türk metinlerine nazaran daha az araştırılmıştır. Erhan Aydın ve Ahmet Karaman bunun nedenini şöyle açıklarlar:

“Yenisey bölgesindeki yazıtlar, Moğolistan yazıtlarından daha önce bulunmuş olmasına karşın, gerek mezar yazıları olmasından kaynaklı kalıplaşmış ifadelerden teşekkül etmesi gerekse de satır sayısı olarak Moğolistan yazıtlarından daha sınırlı olmasından ötürü geri planda kalmıştır” (Aydın & Karaman, 2019, s. 260).

Mezar taşlarından oluşan yazıtların büyük bir bölümünde yalnızca birkaç satır vardır. Ancak söz konusu yazıtlarda satır sayısının az olması, onların söz varlığını açısından zengin olmasına engel değildir.

Çalışmada S.Y. Malov'un *Енисейская письменность тюрков* (Издательство Академии Наук СССР, 1952), H.N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994), E. Aydın'ın *Yenisey Yazıtları* (Kömen, 2015), ve İ.V. Kormuşin'in *Yenisey Eski Türk mezar yazıtları* (Türk Dil Kurumu, 2017) kaynaklarından yararlanılmıştır.

Yenisey yazıtlarında sözcük yapımının çeşitli yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Anlam değişimleri ile sözcük yapımı;
2. Tür değiştirme ile sözcük yapımı;
3. Yapım ekleri ile sözcük yapımı;
4. Sözcüklerin birleştirilmesi ile sözcük yapımı.

Görüldüğü üzere, burada gösterilen sözcük yapımı yöntemleri dilde mevcut olan bir sözcük üzerinde belirli değişikliklerin yapılmasına dayanır. Bu nedenle başka dillerden sözcük alma (ödüncleme), ağızlardaki sözcüklerin yazı diline getirilmesi gibi olaylar sözcük yapımında ele alınmamıştır. Bunlar dilin söz varlığını geliştiren yöntemler olmasına rağmen yeni sözcükler oluşturmaz, önceden var olan sözcükleri dile getirir.

1. Türkçede Birleşik Sözcüklere Dair Görüşler

Türkçede birleşik sözcüklerin varlığı ile ilgili fikir ayrılığı görülür.

Raşit Koç Türkçede birleşik sözcüklerin yazılmasına dair şöyle bir örnek verir: *“Örneğin: İlkokul kelimesi bitişik yazıldığında bir eğitim kademesi olarak gerçek anlamını içerirken aynı kelime; ilk okul şeklinde yazıldığında bu ilk bölüm, ilk ev gibi herhangi bir okul olabilir”* (Koç, 2007, s. 695). Buradan da görüldüğü üzere *ilkokul* gerçek birleşik sözcük olarak ele alınabilir çünkü anlamca daha çok kaynaşmıştır ve tek bir kavrama işaret eder. Bu özellik sözcüğün yazımı ile de desteklenmiştir. Demek ki anlamca daha çok kaynaşmış gerçek birleşik sözcükler çoğunlukla bitişik yazılır.

Koç ikilemeler hariç birleşik sözcüklerin bitişik yazılmasının en pratik çözüm olduğunu belirtmekte ve bu görüşü Nijat Özön'ün şu sözlerine dayandırmaktadır: “Bileşik sözcükleri oluşturan sözcüklerin arasına yapı, çekim ekleri ya da başka sözcükler girmez; bu sözcükler kalıplaşmışlardır. Bundan dolayı bileşik sözcükler bitişik yazılır ve tek sözcük gibi kullanılır: açık göz, adaçayı, bilirkışı, önsöz, demiryolu, hanumeli, dikimevi, suçüstü, zeytinyağı...” (Koç, 2007, s. 696).

Koç birleşik sözcüklerin yazımı ile ilgili şu sonuca varır: “Birleşik kelimeler ilk başta ayrı yazılsa bile bu kelimeler tek bir kavramı veya ismi karşıladıkları için zamanla bir tek kelime gibi telakki edilmekte ve çoğu kez bitişik yazılmaktadır” (Koç, 2007, s. 706). Onun ‘bir tek kelime gibi telakki edilmek’ dediği olay bizce tam da birleşik sözcüğün oluşumudur. Çünkü sözcük kavramı, birleşik sözcük de dâhil olmakla, zaten bir bütün olarak algılanmalıdır.

Mustafa Özkan Türkçenin eski döneminde rastlanan birleşik sözcüklere *Kültigin*, *İltiriş* ve *İlbiğe* örneklerini sunar (Özkan, 1996, s. 95). Hâlbuki *Kül tigin* diğer iki sözcükten farklı olarak birleşik sözcük değildir, burada kişi adı *Kül*'dür, *tigin* ünvanıdır, ‘şehzade, prens’ demektir. *İltiriş* ve *İlbiğe* ise gerçek birleşik sözcükler, kişi adlarıdır.

Mustafa Özkan'a göre birleşik sözcüklerin temel özellikleri şunlardır:

- a) Anlamca kaynaşma;
- b) Şekil bakımından kaynaşma (Özkan, 1996, s. 96-97).

Özkan burada anlamı esas alır ve birleşik sözcükleri şekil değişikliği ile sınırlandırmanın doğru olmayacağını belirtir (Özkan, 1996, s. 98). Bu da anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü Özkan şekil bakımından kaynaşmayı şöyle açıklar: “Bu kalıplaşma genellikle kaynaşma, ünlü düşmesi veya ünlü çatışması gibi ses olaylarının ve kullanım sıklığının etkisiyle değişik şekil unsurlarının kaynaşıp bir tek kelime hâline gelmesi biçiminde olur” (Özkan, 1996, s. 98). Yani o, *sütlaç < sütlü aş* (Özkan, 1996, s. 98) derecesinde bir kaynaşmadan söz eder. Hâlbuki birleşik sözcükler için daha önemli olan onların anlam ve şekil bakımından bütünleşmesi, tek bir sözcük gibi algılanmasıdır.

Eski Türkçede birleşik sözcükler konusunda da çeşitli görüşler vardır. İsa Sarı *yir sub* ‘yer su’ yahut ‘vatan’, *iş küç* ‘iş güç’ gibi ifadeleri eşmerkezli birleşik sözcük yapıları olarak tanımlar (Sarı, 2018, s. 1252). Birçok araştırmada bu gibi yapılar ikilemeler olarak nitelendirilir.

Eski Türk metinlerine ilişkin araştırmalarda birleşik sözcükler konusuna bakış açıları farklıdır. A. von Gabain sayıları, ikilemeleri ve birleşik fiilleri “Cümle bilgisi” bölümünde sözcük grupları içinde ele alır (Gabain, 1988, s. 108). Bu da gösterir ki Gabain bu birleşmeleri birleşik sözcük olarak değil, birer sözdizimi unsuru olarak görür.

Marcel Erdal Eski Türkçede birleşik sözcüklerle ilgili yazar: “Old Turkic complex nominal phrases are practically always syntactical constructions with one nominal phrase as head and another one as satellite. It is quite rare for them to become one word” “Eski Türkçe birleşik ad grupları pratik olarak her zaman bir ad grubu baş, diğeri ise yardımcı olmak üzere kurulmuş sözdizimi yapılarıdır” (Erdal, 2004, s. 380). Buradan hareketle

birçok araştırmacının birleşik sözcük olarak kabul ettiği yapıları Erdal'ın sözcük grubu olarak gösterdiği anlaşılır. O, müstesna olarak *ât'öz, künt(ä)ηri, yer suv* birleşmelerini birleşik sözcük olarak kabul eder (Erdal, 2004, s. 380).

Yasemin Çürük, "Eski Türkçe döneminden günümüze kadar ortaya konulmuş metinler incelendiğinde birleştirme yöntemiyle türetilmiş sözcüklerin çokluğu görülecektir" şeklinde kaydeder (Çürük, 2018, s. 43). Y. Çürük'ün birleşik sözcüklerin çokluğunu belirtmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü o, birleşik sözcüğe benzeyen ancak onun bütün özelliklerini taşımayan birleşikleri de buraya dâhil eder: *tört yigirmi, Altun yış, Yaşıl Ögüz, Ataman Tarkan* (Çürük, 2018, s. 44).

Yenisey yazıtlarında gerçek birleşik sözcükler yoktur. Fakat **birleşik sözcüğe yakın ifadeler yahut yalancı birleşik sözcükler** kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar tarafından birleşik sözcük olarak nitelendirilen bu ifadeler ikilemeler, özel ad grupları, sayı öbekleri ve "birleşik fiiller" dâhildir.

2. İkilemeler

Eski Türkçede birleşik sözcüğe benzer sözcük grupları arasında ikilemeler büyük öneme sahiptir. "İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri bir birini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır" (Hatiboğlu, 1981, s. 9). Türk dili araştırmalarında ikilemelere çeşitli adlar verilir. Bunlardan en yaygın ikilemelerdir (Hatiboğlu, 1981; Şen, 2002; Ölmez & Sevim, 2019; Aktan, 2010). Bunun yanı sıra hendiadyoin (Aydın, 1997), ikili sözler (binomials/binomial expressions) (Özbek, 2021, s. 2484), atf-ı tefsirî, çift sözler, ikiz kelime, ikizleme, katmerleme, kelime koşması, koşaç, koşma, reduplikasyon, sıralama, söz yığıcı, tekrar, yineleme gibi terimler de kullanılır (Böler, 2010, s. 34), bağlam öbekleri, koşma takımları, eş çift, ikilemeli ad, tekrar grubu, tekrar öbeği, tekrarlı yapı sınıfları (Karaman, 2021, s. 12) terimleri de kullanılır. Bu kavramı karşılamak için Almancada verdoppelung, zwillingsformen, hendiadyoin; Fransızcada redoublement, hendiadyoin; İngilizcede reduplication dual, hendiadyoin (Amerikan İngilizcesinde daha çok reduplication); Rusçada reduplikatsiya (редупликация), parniye slova (парные слова); Arapçada itbâ', muzâvece; Farsçada terkîb-i tekerrürî; Japoncada ni-shi ichi-i (二詞一意), rui-go cho-fuku, (類語重複); Osmanlı Türkçesinde, atf-ı tefsiri, terki-i ihmâli, mühmelât terimleri kullanılmıştır (Karaman, 2021, s.12). Azerbaycan Türkçesinde ise bu kavram "qoşa sözlər" ifadesiyle karşılanır (Müasir Azerbaycan dili, 1978, s. 236).

İkilemeler için kullanılan terimlerde genellikle 'ikilik' ve 'tekrar' kavramları esas alınır. Ahmet Karaman bunların bazılarının ikilemeyi tam karşılamadığını gösterir:

"Özellikle içerisinde 'tekrar, ikizlik, takım' gibi sözcükleri içeren terimler, ikilemelerin ses ve yapı bakımından aynı sözcüklerin tekrar edilmesiyle oluştuğu algısına neden olmaktadır. Ayrıca bu tip terimler, ikilemelerin yalnızca bir türüne işaret edebilmektedir. İkileme terimi ise bünyesinde barındırdığı 'iki' algısı nedeniyle üçlü, dörtlü, beşli, altılı yapıları kapsamıyor görünmektedir" (Karaman, 2020, s. 51).

Yine de ikileme terimi daha yaygın olduğu ve çoğunluk tarafından anlaşıldığı için araştırmacıların çoğu da bu terimi kullanır.

Tahsin Banguoğlu birleşik isimlerin alt gruplarından biri olarak bağlam öbeklerinden bahseder ve onları koşma takımlar (hendiadyoin) ve ikilemeler (reduplication) olarak iki gruba ayırır (Banguoğlu, 1974, s. 308).

Eski Türkçenin dil özelliklerini inceleyen Gabain bunları eş anlamlı kuruluşlar (komposition) olarak adlandırır (Gabain, 1988, s. 107). O, aynı sözcüğün tekrarından oluşan ifadelere ikileme adı verir ve onları komposition'a dâhil eder, zıt anlamlı öğelerden ibaret ikilemeleri soyutlamalar adlandırır (Gabain, 1988, s. 108).

Talat Tekin *yir sub* ifadesini *sıralama birleşikleri* adıyla taktim eder (Tekin, 2003, s. 97), geri kalan ikilemelerden ise *sıralama öbekleri* adıyla sözdiziminde söz eder, onların ikilemeler olduğunu da gösterir (Tekin, 2003, s. 194). Böylece, onun kalıplaşmış ikileme ile diğerleri arasında fark gözettiği, birinciyi birleşik sözcük, diğerlerini ise sözdizimi ögesi olarak gördüğü anlaşılır.

A.N. Kononov Eski Türkçedeki ikilemeleri sözcük yapımına, birleştirmeye dâhil eder, yani onları birleşik sözcük olarak görür (Kononov 1980, s. 99).

Özkan ikilemeleri belirtme gruplarına dâhil eder (Özkan, 1996, s. 100). O, ikilemeleri şöyle nitelendirir: “*İkileme anlamı güçlendirmek, ifade gücünü arttırmak, kavramı zenginleştirmek maksadıyla aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesiyle oluşan kelime grubudur*” (Özkan, 1996, s. 108).

Leyla Karahan ikilemeleri “kelime grupları” içinde taktim eder ve onlara “tekrar grubu” adı verir (Karahan, 2010, s. 60).

Bilal Aktan da onları “kelime grupları” olarak nitelendirir (Aktan, 2010, s. 3).

İsa Sarı Eski Türkçede ikileme olarak belirtilen yapılarla ilgili şunları yazar: “*Bu çalışmada, sözlüksel anlam taşıyan ikilemeler yoluyla oluşan ilgili birleşik yapıları eşmerkezli birleşik terimi etrafında değerlendirecek ve Eski Türkçede yer alan, ad sınıfından çıktılar oluşturarak ikilemeler ile tam birleşikler arasında bir ara kategori oluşturan örnekler incelenecektir*” (Sarı, 2018, s. 1252). Buradan hareketle Sarı'nın Eski Türkçedeki *yir sub*, *iş küç* gibi ifadeleri eşmerkezli birleşikler adlandırarak onları birleşik sözcüklere dâhil ettiğini, fakat bu ifadelerin tam bir birleşik sözcük gibi şekillenmediğini de dikkate aldığı söylenebilir. Onun bu yapıyı eşmerkezli olarak nitelendirmesi kendisinin de yazdığı gibi ‘birden fazla anlamsal baş barındırması’ ile ilgilidir (Sarı, 2018, s. 1255). Ancak burada soru işareti bu tür ifadelerin gerçek bir birleşik sözcük mü yoksa birleşik sözcüğe yaklaşan eşmerkezli bir sözcük öbeği mi olmasından doğar? İkinci görüş bize göre daha doğrudur çünkü burada gerçek birleşik sözcüklerin sahip olduğu bütünlük yoktur. Bu ifadeler anlamca tam birleşmez, iki ögenin anlamının toplamını belirtir. Sesleniş ve yazım açısından bir bütün değildir, Eski Türkçede ikilemelerin çoğunluğu ayırma işareti (:) ile yazılır. Şekil açısından da bütünleşmemiştir, şöyle ki öbeğin iki ögesi de ayrı ayrı yapım ve çekim eki alabilmiştir.

İkilemelerin şekilce bütünleşmediğine Sarı da değinir: “*Bu hususta, örneğin mal mülk gibi bir ikileme yapısındaki birleşik sözcük, öğeleri arasına unsur kabul etmektedir (malını mülkünü, ancak mal mülkünü kullanımları da mevcuttur) ve bu açıdan da tam bir birleşik gibi*

davranmaz" (Sarı, 2018, s. 1257). Dediğimiz gibi bu özellik Eski Türkçedeki ikilemelerde daha yaygındır: *künim kadaşım, örünümig karamıg, äzänçümä közünçümä, vs.*

İsa Sarı'nın ikilemeleri işlevsel/görevli ve sözlüksel/anlamli olmak üzere iki gruba ayırması da dikkat çeken bir husustur: "*Zira ikilemeler temel olarak dilbilgisel/sözdizimsel bir işlev taşıyabilirler. Ancak bir varlığın, kavramın veya olgunun adı olmaları durumunda zihinsel sözoarlığında/sözlüklerde kodlanarak sözlükselleşirler ve artık dilbilgisel/sözdizimsel işlevden çok sözlüksel anlam bildirirler*" (Sarı, 2018, s. 1257). Böyle bir ayırım Eski Türkçe metinlerde de görülür ki bu durumda araştırmacının da sözünü ettiği *yer sub, iş küç* gibi ikilemeler ikinci gruba dâhil olur ve ikilemeden birleşik sözcüğe geçit özelliği taşır. Sarı da ikilemelerin, hatta sözlüksel/anlamli ikilemelerin de gerçek birleşiklerden farklı olduğunu gösterir: "*Diğer bir ifadeyle, bu tür yapılar işlevsel ikileme düzeyini aşip belli dereceye kadar sözlükselleşerek bir kavramın/olgunun adı olabilirler, ancak -sözlüklerde yer alsalar dahi- tamamen sözlükselleşip sözlüksel bütünlük içerisinde bulunmayabilirler*" (Sarı, 2018, s. 1257). Buna rağmen o bu gibi ifadeleri yine de birleşik olarak kabul eder: "*Dolayısıyla, unsurlarının ayrı ayrı çekime girebileceği, bu tür eşmerkezli birleşiklerin özellikleri arasında gösterilebilir ve bu durum, ilgili yapıların sözlüksel ve anlamsal yönden birleşik oldukları gerçeğini değıştirmez*" (Sarı, 2018, s. 1258). Birleşik sözcüklerin genel özelliklerinden farklılık gösteren bu gibi yapılar sözlükselleşse bile onları gerçek birleşik sözcük gibi kabul etmek doğru değildir.

Aydın ve Karaman ikilemelerle ilgili şunları yazarlar:

"İkileme, anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin aktarım gücünü artırmak, anlatımı/anlamı kolaylaştırmak/ pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek gibi amaçlarla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya yakın anlamlı yahut zıt anlamlı ya da sesleri birbirine benzeyen iki veya daha fazla sözcüğün yan yana kullanılmasıdır" (Aydın & Karaman, 2019, s. 261).

Böylece onların ikilemeyi birleşik sözcük olarak görmediği, çeşitli amaçlarla yan yana kullanılan sözcükler olarak gördüğü anlaşılır.

Emin Erdem Özbek ikilemeyi şöyle açıklar: "*İkilemeler, Türk dilinin söz varlığında eski devirlerden beri görülen söz öbekleridir*" (Özbek, 2021, s. 2483). Buradan onun da ikilemeyi birleşik sözcük olarak kabul etmediği görülür.

Yasemin Çürük ikilemelerlerin dilde anlık üretilebildiğini belirtir (Çürük, s. 410). Bu da birleşik sözcüklerin değil, sözcük öbeklerinin özelliğidir.

Karaman'ın ikilemelerle ilgili görüşü diğer araştırmacılarla farklılık gösterir: "*Yapılan tanımlamalarda yanılığa düşülen bir diğer husus ise ikilemeyi oluşturan unsurların art arda gelme zorunluluğudur. Yine böyle bir şart yoktur. İkileme unsurları arasına çeşitli tür ve görevlerde sözcük girebilir*" (Karaman, 2020, s. 52). Bu da onun aynı cümlede birbirinden ayrı kullanılan, arasında başka sözcükler giren sözcükleri de ikileme olarak kabul etmesini gösterir. Nitekim araştırmacının verdiği örnekler de bu görüşe dayanır.

Bu çalışmanın konusu birleşik sözcük benzeri ifadeleri incelemek olduğundan birbirinden uzakta bulunan ve arasına başka sözcükler girmiş ifadeleri ikilemelerin içinde gözden geçirmeyeceğiz. Çünkü bunlar zaten birleşik sözcüklerle karıştırılmaz.

İkilemelerde ses benzerliği ve bundan doğan bazı özellikler meydana çıkar: Sesliyle başlayan sözcük önce gelir, az heceli sözcük önce gelir vs. (Banguoğlu, 1974 s. 309). Bu özellikler Yenisey yazıtlarında da görülür.

Türk dilinin farklı dönemlerinde ikilemelere rastlanır: “*Dahası, ilişkide olduğu dillere oranla, Türk dili daha fazla ikilemeyi bünye-sinde barındırmaktadır*” (Aydın & Karaman, 2019, s. 261). Eski Türkçede de ikilemeler yaygındır. Bu yaygınlık Eski Türk yazıtlarından başlasa da Eski Uygur metinlerinde daha da güçlenmiştir (Şen, 2002, s. 1). Diğer Eski Türkçe metinlerde olduğu gibi, Yenisey yazıtlarında da ikilemeler sıkça geçer:

Kün kadaş ‘hısım akraba’: Kuyda kunçuyum sizdä oğlum yıta esizimä yıta bökmädim adırıldım künim kadaşım yıta adırıldım (Uyuk-Turan 1) ‘Saraydaki prensesim sizden, oğlum maalesef doymadım, ayrıldım, hısım akrabalarımından maalesef ayrıldım’. *Bodunıma künimä kadaşıma adırıldım bökmädim* (Begre 5) ‘Halkımdan, hısım akrabamdan ayrıldım, doymadım’.

Kız kâlin ‘kız gelin’: ...üküş är oğlan är küdägülärım, kız kâlinlärım bökmädım (Uyuk-Turan 6) ‘...bir sürü askerlerime, oğullarıma, damatlarıma, kızlarıma, gelinlerime doymadım’. Bu ikilemenin yalnızca ikinci ögesinin çekim ekleri almış olması dikkat çekicidir çünkü Eski Türk yazıtlarında birçok ikilemenin -yukarıdaki *künim kadaşım* örneğinde de olduğu gibi- her iki ögesinin çekim eki alabilmesi yaygın bir durum olmakla beraber onların tam birleşmediğinin de kanıtıdır. *Kız kâlin* ifadesinin ise yalnızca ikinci ögesinin çoğul eki ve iyelik eki alması onun sabitleşmeye daha yakın olduğunu ve sonraki dönemde kullanılan ikilemelere benzediğini gösterir. Nitekim bu ikileme günümüzde Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır: *Yeddi oğul istərəm, Birca dənə qız gəlin* (Atasözü).

Kün ay ‘güneş ve ay’: Kök tenridä kün ay azdım yerimä yıta esizimä adırıldım (Eleğes 3) ‘Mavi gök yüzünde güneşi ayı kaybettim, maalesef yurdumdan ayrıldım’. *Tör Apa içräki bän beş yigirmi yaşda alınmışım kunçuyıma buña adırıldım esizimä kün ay azıdım* (Begre 1) ‘Ben Tör Apa içrekiyim, on beş yaşında aldığım prensesimden ne yazık ki ayrıldım, güneşi ayı görmedim’. Aslında Yenisey yazıtlarında bu ikilemenin *kün ay azdım* ifadesinde kullanımı kalıplaşmıştır.

Örün kara ‘parlak ve siyah (altın, gümüş ve hayvanlar)’: Säkiz adaklığ barımığ üçün yulki tükäti bardım anta bökmädım yıta örünümüğ karamığ azdım (Begre 10) ‘Sekiz ayaklı hayvanım için atların hepsi ile gittim, oradan doymadım, maalesef, parlak (altın, gümüş) ve siyahlardan (hayvanlardan) ayrıldım’. *Künim kadaşım esizimä oğlanım esizimä örünüm karam siz yüz älig ärimä esizimä* (Kejilik-Hobu 7) ‘Hısım akrabam, oğullarım, parlak (altın, gümüş) ve siyahlarımdan (hayvanlardan), yüz elli askerimden maalesef’. Bu ifade günümüzde Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *mal-qara* ‘hayvan, davar’ ifadesini çağrıştırır. Aydın ve Karaman bu ikilemeyi *ürün kara* şeklinde okur ve ‘soylu, avam’ diye çevirirler (Aydın & Karaman, 2019, s. 280).

Äzänçü közüncü ‘arzu dilek’: Biz uya alp är özin altı kılmadıñ özläk at özin üç äriğ almadıñ yıta äzänçümä közüncümä adırılma... (I Altın-Köl 3) ‘Biz becerikli kahraman askeriz, kendini alt ettirmeden cins atıyla üç askeri almadan maalesef adet ve arzumdun ayrılma, üç devletin, yazık erdemime’. H.N. Orkun bu ikilemeyi ‘adet ve

arzu' olarak anlamlandırır (Orkun, 1994, s. 512). *Közünçü* sözcüğünün *küsä-/kösä-* 'arzu etmek, dilemek, istemek' fiilinden türetildiği söylenebilir de *üzänçü* sözcüğü ile ilgili bilgiye rastlanmaz.

İni eçi 'küçük kardeşler ve ağabeyler': *Är ärdäm için, inim eçim uyarın için bängümin tikä berti* (I Altın-Köl 4) 'Erkeklik erdemi için, küçük kardeşlerim ve ağabeylerimin nüfuzu için, anıtımı diktiler'. *İninizkä eçinizkä ingän yüküniz tüşürtiniz* (I Altın-Köl 9) 'Küçük kardeşlerinize ve ağabeylerinize deve yükünüzü indirdiniz'.

Bu ikileme Orhon yazıtlarında da geçer: ...*inili eçili kiñsürtügin üçün, bağli bodunlıg yoñşurtukın üçün...* (Kül Tigin D 6) 'küçük kardeşlerle ağabeyleri karşı karşıya getirdiği için, beylerle halkın arasını bozduğu için...'

Yer sub 'yer su, vatan': *Şürsi Yamda elim esizimä yerim subum esizimä kuyda kunçuyum bän yta esizim* (Kejilik-Hobu 6) 'Şürsi Yamda, devletim, yerim suyum, saraydaki prensesim, ben maalesef'. *Yerim e subum e esizim e* (III Şançi 3) 'Yerim suyum maalesef'. Bu ikileme Orhon yazıtlarında da geçer: ...*yerinärü, subınaru kontı* (BK D 40) '...yerinde, suyunda yerleşti'.

Uluğ kiçig 'büyük küçük': *Bodunuma a bokunuma a bökmädim yta esizin e uluğım kiçigim e bökmädim e yta esizlärim e* (Yeerbek I 5) 'Halkımdan, kavmimden doymadım, maalesef, büyüğüme küçüğüme doymadım, maalesef'.

Bodunuma bokunuma 'halkım ulusum': *Bodunuma bokunuma bökmädim yta esizin uluğım kiçigim bökmädim yta esizlärim* (Yeerbek I 5) 'Halkımdan, kavmimden doymadım, maalesef, büyüğüme küçüğüme doymadım, maalesef'. Bu ikileme aynı şekilde Eski Uygur metinlerinde de geçer: ...*balık uluşluğ bodun bokuntın ağır ayağ täginü...* (Maytırsimit 50, 26-28) '...şehir halkından büyük hürmet görüp' (Tekin, 1976, s. 226). Bu ikileme Eski Uygur metinlerinde çokça görülür (Karaman, 2021, s. 130-131).

Apa uya 'ecdat, akraba': *Öz apa uyası siñ orın äsilmä alsar üç yüz bitigin...* (XI Tepsey) 'Kendi ecdadı, akrabası yerin azını alırsa üç yüz yazıyı...'

Bunlardan başka Aydın ve Karaman Yenisey yazıtlarından diğer ikileme örnekleri de sunarlar: *bay bar* 'zengin, varlıklı' (Novosyolovo (E 144) 2), *kadaş kin* 'yakın akraba' (Elegest I (E 10) 12), *Kızıl-Çıraa II* (E 44) 4), *adrıl- seçlin-* 'ayrılmak (ölmek)' (Kızıl-Çıraa I (E 43) 2), *alp erdem* 'kahramanlık, yiğitlik' (El-Bajı (E 68) 15), *art- taş-* 'artmak, çoğalmak' (Altın-Köl I (E 28) 7), *azıp kal- adrıl-* 'çekip gitmek, ayrılmak, ölmek' (Elegest I (E 10) 9), *eş kadaş* 'eş, dost, akraba' (Çaa-Höl VI (E 18) 4), *yér tenri* 'yer, gök' (Yır-Sayıp II (E 94) 1) (Aydın & Karaman, 2019).

Böylelikle, Yenisey yazıtlarında ikilemelerin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Bunlar arasında eş anlamlı sözcüklerden oluşanlar çoğunluktadır: *bodun bokun, apa uya, üzänçü közünçü, kün kadaş*. Anlamca birbiriyle ilişkili sözcükler de ikileme oluşturur: *yer sub, ini eçi, kün ay, kız kälın*. Yazıtlarda zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler şunlardır: *uluğ kiçig, örün kara*. Bu durum diğer Eski Türk yazıtlarına uygundur: "Eski Türk yazısıyla yazılmış tüm yazıtlar ve elyazmalarında, eş anlamlı 36; yakın anlamlı 41; karşıt anlamlı ise 23 ikileme tespit edilmiştir" (Aydın & Karaman, 2019, s. 281). Eski Uygur metinlerinde de bu özellik gözlemlenir (Ağca, 2015, s. 202).

Yazıtlarda benzer seslerden oluşan sözcüklerin yer aldığı ikilemeler de vardır: *bodun bokun, äzänçü közüncü*. Bunların sayısının azlığı, Karaman'ın değindiği gibi ikilemelerde ses benzerliğinin zorunlu olmadığını gösterir (Karaman, 2020, s. 89).

Yenisey yazıtlarındaki ikilemeler genellikle ad soylu sözcüklerden oluşur. Fiiller burada aktif rol almaz. Ayrıca araştırmacıların “yineleme” adlandırdığı (Korkmaz & Bulut, 2017, s. 249) aynı sözcüğün tekrarından oluşmuş ikilemeler Yenisey yazıtlarında neredeyse yoktur. Yalnızca Karaman'ın sunduğu bir örnekte tanıklanır: *beñü beñü* e tike bérdim (Demir-Sug (E 92) 2) (Karaman, 2021, s. 119). Bunlara Eski Uygur metinleri ve *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'te rastlanır (Aktan, 2010, s. 4).

Yenisey yazıtlarında ikilemelerin bir kısmında Orhon yazıtlarındaki gibi her iki taraf çekim iki alabiliyorken, diğer bir kısmında yalnızca ikinci öge çekim eki alabilir. Bu da Yenisey yazıtlarındaki ikilemelerin sabitleşme açısından Orhon yazıtlarındakilerden daha güçlü olduğunu ve sonraki dönem ikilemelerine yaklaştığını gösterir. Ancak bu sabitleşme daha tamamlanmamıştır, Eski Uygur metinlerinde de ikili kullanım devam etmiştir. Bu hususta Serkan Şen şunları belirtir: “*İkilemeler, bugün olduğu gibi o dönemde de aynı kavram alanına giren kelimelerin aynı çekim eklerini alarak bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Çekim ekleri ikilemeyi oluşturan kelimelere ayrı ayrı eklenebildiği gibi, ikilemenin son unsuruna da gelebilmektedir*” (Şen, 2002, s. 1).

Yenisey yazıtlarındaki ikileme örneklerinin hepsi yalnızca iki ögeden oluşmuştur. Ancak Eski Uygur metinlerinde üç ögeden oluşmuş ikilemelere de rastlanır (Ölmez & Sevim, 2019, s. 503).

Yenisey yazıtlarındaki ikilemelerin bazılarının Eski Türk yazıtları ve Eski Uygur metinlerinde geçmediği de görülür.

3. Özel ad Grupları

Yenisey yazıtlarında birleşik isimlere benzeyen bir sözcük grubu özel ad öbekleridir. Özel ad öbekleri birkaç sözcüğün bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkan ifadelerdir. Bunlar tam bir birleşik sözcük oluşturmasa da bir kişinin yahut yerin sabit adını belirtir.

Özkan birleşik isimleri “asıl birleşik isimler” ve “birleşik isim hükmünde olan birleşik kelimeler” olarak iki gruba ayırır (Özkan, 1996, s. 100). Birinci grupta ek almadan yan yana gelen isimlerden oluşan birleşikler gösterilir. Verilen örneklerin çoğunluğu özel ad öbekleridir: *Ahmet Caferoğlu, Halide Edip Adıvar vb.* (Özkan, 1996, s. 100).

Leyla Karahan bunlara “birleşik isim grubu” adı verir ve kelime gruplarına dâhil eder (Karahan, 2010, s. 69). Tekin bunlara “birleşik adlar” der ve birleşik sözcük olarak kabul eder (Tekin, 2003, s. 97).

Yenisey yazıtlarındaki buna benzer bazı ifadeler ise Karahan'ın sınıflandırmasındaki “unvan gruplarına” denk gelir (Karahan, 2010, s. 68). Bu gibi örneklerin yardımcı ögesine Gabain “eklemeler” adı verir (Gabain, 1988, s. 108). Kononov'a göre özel ad ifade eden yapılar da birleşik sözcüklerdir (Kononov, 1980, s. 102).

Yenisey yazıtlarında özel ad öbekleri yaygındır:

Tör Apa içräki: Tör Apa içräki bän beş yigirmi yaşda alınmışım kunçuyıma buña adırıldım esizimä kün ay azıdım (Begre 1) 'Ben Tör Apa içrekiyim, on beş yaşında aldığım prensesimden ne yazık ki ayrıldım, güneşi ayı görmedim'. *Apa* özel ad birleşiklerinde yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. *İçräki* ise Eski Türkçede yaygın olan bir ünvanıdır, saraya ve kağana hizmet edenleri ifade eder.

El Toğan tutuk: Atım El Toğan tutuk bän tenri elimkä elçisi ertim, altı bağ budunka bağ ertim (Uyuk-Tarlak 2) 'Adım El Toğan tutuk. Ben kutsal devletimin elçisi idim, altı kabileli halkın beyi idim'. *Tutuk* Orhon yazıtlarından itibaren yaygın olan bir ünvanıdır.

Buña Çi(k)sin: Buña Çi(k)sin bän bāngüm ärmiş (Çaa-Höl I 5) 'Ben Buna Çiksin, benim anıtım imiş'.

Umay bāg: Bu atımız Umay bāg biz. Biz uya alp är özin altı kulmadıñ özlük at özin üç ärig almadıñ yıta äzänçümä közüncümä adırılma, üç älinmü ıyu ärdämim (I Altın-Köl 3) 'Bu adımız Umay beydir. Biz becerikli kahraman asker kendini altı olmadan cins atıyla üç askeri almadan maalesef adet ve arzundan ayrılma, üç devletin, yazık erdemime'. *Umay* Eski Türklerde bir tanrıçanın adıdır, fakat burada erkek adı olarak kullanılmıştır. *Bāg* ünvanı Türklerin geçmişten bugüne kadar en yaygın kullandıkları isimlerdendir.

Körtül kan: Körtül kan alp uruñu altunlıg keşig belimkä bantım yerdä elim tokuz kırk yaşım(ta) (Elegeş 5) 'Körtül hanın yiğit savaşçısıyım, altın sadağı belime bağladım, yerde devletim otuz dokuz yaşında'. *Kan* da Eski Türklerden günümüze kullanılagelmiş bir ünvanıdır.

Inançu Külig Çigşi bāg, Udur çigşi: Inançu Külig Çigşi bāg är ärdämim için ülkäm altı bağ Käşdämdä bän yeg ärdükim ol ärinç Kara Säñirig yerlädim Udur çigşi säk(iz) kı(rk) (yaş)da (Kemçik-Kayabaşı 5) 'Inançu Külig Çigşi beyim, erkeklik erdemi için ülkem altı kabileli Keşdemde ben iyi olduğum için, herhalde, Kara Senirde yerleştim. Udur Çigşi otuz sekiz yaşında'. *Inançu* da Eski Türklerin yaygın ünvanlarından olup Orhon-Yenisey yazıtlarından Eski Uygur metinlerine kadar kullanılmıştır.

Yaruk tegin: Är atım Yaruk tegin bän bir otuz yaşımka esizimä (Çaa-Höl III 1) 'Erkeklik adım Yaruk tegin, ben yirmi bir yaşında, maalesef'. *Tegin* Eski Türkçede 'prens, şehzade' anlamı ifade eder.

Kara säñir: Ol kanım elimiñ bāngüsü Kara säñir(tä) (Kemçik-Kaya başı 2) 'O hanımın devletimin anıtı Kara senirte'. Yer adı ifade eden özel ad grubudur.

Örneklerden görüldüğü gibi Yenisey yazıtlarında özel ad gruplarının yalnızca biri (*Kara säñir*) yer adıdır, diğerleri kişi adları olarak geçer. Bunun ana nedeni mezar taşları olan yazıtların her birinin farklı bir kişiye adanması ve onun adının yazıtta geçmesidir.

4. Sayı Öbekleri

Birkaç sayının birleşmesi ile ortaya çıkan sözcük grubudur. Sayı öbekleri dilde hazır şekilde bulunmaz, konuşma ve yazı zamanı belirli kalıplara göre oluşturulur. Bu nedenle de onları birleşik sözcük saymak doğru değildir.

Tekin bunları *sayı öbeği* diye tanımlar ve sözdizimine dâhil eder (Tekin, 2003, s. 202). Yani o, bunları birleşik sözcük olarak kabul etmez.

Leyla Karahan bunları kelime grubu olarak sunar ve bunların bir kısmının sıfat tamlaması, diğer bir kısmının ise sayı grubu olduğunu gösterir (Karahan, 2010, s. 72). Onun sınıflandırmasına göre Yenisey yazıtlarındaki *altı yüz*, *dört bin* sayı öbekleri sıfat tamlaması, *yüz älig*, *tokuz kırk* gibi sayı öbekleri ise sayı grubu şeklindedir.

Yenisey yazıtlarında aşağıdaki sayı öbekleri geçer:

Altı yüz 'altı yüz': *Bağa bän är altı yüz tamka at...* (Kemçik-Çırğak 4) 'Ben Bağayım, altı yüz damgalı atım...'

Dört bin 'dört bin': *Eldä kişim ägritäbim tört bin atla(rım) yulkım...* (Tele 3) 'Devletde cariyelerim, halım, dört bin atım, atlarım...'

Yüz älig 'yüz elli': *...bänüsü yok ermis yılında yüz äligdä* (Uluğ-Kem Kara-Sug 3) '...anıtı yokmuş yılında yüz elli'. *Künim kadaşım esizimä oğlanım esizimä örünim karam siz yüz älig ärimä esizimä* (Kejilik-Hobu 7) 'Hısım akrabam, oğullarım, parlak ve siyahlarımdan, yüz elli askerimden maalesef'.

Üç yüz 'üç yüz': *Öz apa uyası siñ orın äsilmä alsar üç yüz bitigin* (Tepsey XI) 'Kendi ecdadı, akrabası yer azını alsa üç yüz yazıyı'.

Bu sayı örneklerinde ilk sayı sonrakini açıklar, onun sıfatı gibi görülür. Karahan'ın da dediği gibi bu öbekler sıfat tamlaması gibidir (Karahan, 2010, s. 72).

Tokuz kırk 'otuz dokuz': *Körtül kan alp uruñu altunlıg keşig belimkä bantım yerdä elim tokuz kırk yaşım(ta)* (Elegeş 5) 'Körtül hanın yiğit savaşçısıyım, altın sadağı belime bağladım, yerde devletim otuz dokuz yaşımda'.

Beş yigirmi 'on beş': *Tör Apa içräki bän beş yigirmi yaşda alınmışım kunçuyıma bunğa adırıldım esizimä kün ay azıdım* (Begre 1) 'Ben Tör Apa içrekiyim, on beş yaşımda aldığım prensesimden ne yazık ki ayrıldım, güneşi ayı görmedim'.

Bir otuz 'yirmi bir': *Är atım Yaruk tegin bän bir otuz yaşımka esizimä* (Çaa-Höl III 1) 'Erkeklik adım Yaruk tegin, ben yirmi bir yaşımda, maalesef'.

Eki älig 'kırk iki': *...eki älig yaşım bökmädım* (Çaa-Höl IX 2) '...kırk iki yaşımda doymadım'.

Üç älig 'kırk üç': *Üç älig yaşım adırıl(dim)* (Çaa-Höl X 3) 'Kırk yaşımda ayrıldım'.

Tokuz kırk 'otuz dokuz': *Tokuz kırk yaşımda elim üçün* (Çaa-Höl XI 1) 'Otuz dokuz yaşımda devletim için'.

Säkiz kırk 'otuz sekiz': *Inançu Külig Çigşi bæg är ärdämim üçin ülkäm altı bæg Käşdämdä bän yeg ärdükim ol äriñ Kara Sänirig yerlädim Udur çigşi säk(iz) kı(rk) (yaş)da* (Kemçik-Kaya başı 5) 'Inançu Külig Çigşi beyim, erkeklik erdemi için ülkem altı kabileli Keşdemde ben iyi olduğum için, herhalde, Kara Senirde yerleştim. Udur Çigşi otuz sekiz yaşında'.

Beş kırk 'otuz beş': *Bän beş kırk är yaş ertim* (Oznaçennoye 4) 'Ben otuz beş yaşımda idim'.

Yeti yegirmi ‘on yedi’: *Yeti yegirmi ärdämi yaşınta ärdäm üçün* (Açura 5) ‘On yedi yaşımda erdemli olduğum için’.

Altı otuz ‘yirmi altı’: *Altı otuz yaşıma erti* (Tuba III 2) ‘Yirmi altı yaşında idim’.

Säkiz yetmiş ‘altmış sekiz’: *Säkiz yetmiş yaşım öltim. Esizimä ağımgä altmış bintim...* (Kemçik-Çırğak 9) ‘Altmış sekiz yaşında öldüm. Maalesef beyaz atıma altmış kez bindim’.

Bir yetmiş ‘altmış bir’: *Bir yetmiş yaşımğa kök tenridä kün ay azıdım esizimä* (Kejilik-Hobu 5) ‘Altmış bir yaşında gök yüzünde güneşi ayı kaybettim, maalesef’.

Tokuz älig ‘kırk dokuz’, *tokuz altmış* ‘elli dokuz’: *Tokuz älig yaşda tokuz altmış är ölürmüş är başı sanun ölürü bilgäm yıta* (Abakan 11) ‘Kırk dokuz yaşında elli dokuz insan öldürmüş er başı sanunu (generalı) öldüren bilgem, maalesef’.

Altı yegirmi ‘on altı’: *Töläş bilgä atım ... bän altı yegirmi yaşıma almuş kunçuy siz bökmädım bägeçim* (Abakan 7) ‘Adım Töläş bilge ... ben on altı yaşında aldığım prensesime doymadım, sevgili beyim’.

Yeti otuz ‘yirmi yedi’: *Yeti otuz yaşında elim üçün tokuz tatar...* (Herbis-Baarı 4) ‘Yirmi yedi yaşında devletim için dokuz tatarları...’

Bu sayı öbekleri ise farklı şekilde kurulmuştur. Birinci sayı teklifi, ikinci ise asıl onluktan bir sonraki onluğu ifade eder.

Görüldüğü üzere Yenisey yazıtlarında sayı öbeklerinin örnekleri çoktur. Hatta sayı öbeklerinin ve genel olarak sayıların da en çok kullanıldığı Eski Türk yazıtlarının Yenisey yazıtları olduğu söylenebilir. Ne Orhon ne de Uygur yazıtlarında sayı öbekleri bu yaygınlıkta kullanılmaz. Bu da Yenisey yazıtlarının mezar taşları olmasından kaynaklanır. Şöyle ki bu yazıtlarda ölen kişinin yaşı, sahip olduklarının miktarı anlatılır. Ancak Orhon yazıtlarından farklı olarak burada 100’e kadar olan sayılar yalnızca bir şekilde yapılır: teklik sayı + ifade edilmesi istenen sonraki onluk sayı. Orhon yazıtlarındaki onluk + *artuki* + teklik şekli burada kullanılmaz. Hatta *artuki* sözcüğüne Yenisey yazıtlarında rastlanmaz. Halbuki Orhon yazıtlarında “otuz”dan sonraki sayılar için “teklik sayı + ifade edilmesi istenenden sonraki onluk sayı” şeması yoktur. Yenisey yazıtları döneminde bu şemanın yaygınlaştığı yahut Orhon yazıtlarına nazaran daha az resmî olan Yenisey yazıtlarında sabit olan bu şemanın konuşma diline ait olduğu düşünülebilir.

5. “Birleşik Fiiller”

Türkçede “birleşik fiiller”in varlığı tartışma konusudur. Şöyle ki bazı araştırmacılara göre Türkçede birleşik fiil yoktur, birleşik fiil olarak gösterilen ifadeler ise birleşik fiil özelliği taşımaz. Bu ifadeler “isim ve yardımcı fiilden oluşan yapılar”, “tasvir fiilleri”, “kökteş sözcüklerden oluşan fiiller”, “deyimleşmiş yapılar” dâhildir.

Tekin birleşik eylemlerin iki türü olduğunu yazar: “1. Bir ad ya da sıfat ile bol-, kıl- ve kış- yardımcı eylemlerinden oluşan birleşik eylemler, 2. bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir eyleminden oluşan birleşik eylemler” (Tekin, 2003, s. 98). Buradan onun aşağıda da görülecek yapıları birleşik fiil olarak kabul ettiği görülebilir. A.N. Kononov da Eski Türkçede birleşik fiillerin varlığını kabul eder (Kononov 1980, s. 118). Leyla Karahan

kelime grupları içinde *birleşik fiiller* adlı bir bölüm ayırır (Karahan, 2010, s. 73). Demek ki onun sınıflandırmasında birleşik fiiller birleşik sözcükten ziyade sözcük grubudur.

5.1. İsim ve yardımcı fiilden oluşan yapılar: Bu şekilde kurulan ifadeleri Karahan *bir hareketi karşılayan birleşik fiiller* olarak adlandırır (Karahan, 2010, s. 73).

Yenisey yazıtlarında isim ve fiilden oluşan yapılara *taşru etil-* ‘dışarı çıkarılmak, kovulmak’ fiili örnek gösterilebilir: *Tonlarım är atım yok için yeti aşnuku eşim taşru etilti* (Kemçik-Çırğak 2) ‘Giysilerim, erkeklik adım olmadığı için, önceki yedi eşim dışarı gönderildi’.

Orhon yazıtlarında çok yaygın olan ve *bol-*, *kıl-* gibi yardımcı eylemlerle oluşan *yok bol-* ‘yok olmak’, *bay kıl-* ‘zengin etmek’ şeklindeki yapıların Yenisey yazıtlarında olmaması çok ilginç bir durumdur.

Aslında ikinci ögenin yardımcı fiil olması bunların gerçek birleşik sözcük olmadığını gösterir.

5.2. Tasvir fiilleri: Dilbilimde bu gibi yapılara analitik fiiller de denir. Bunlar hakkında Erdal yazar: “*When only one of the verbs in a verb phrase is lexical to any degree, the construction is called ‘analytical’*” “Eğer fiil grubundaki fiillerden yalnızca biri belirli derecede sözlükbirimsel anlam taşıyorsa o yapı ‘analitik’ adlanır” (Erdal, 2004, s. 245). Karahan’a göre bunlar “*bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller*” dir (Karahan, 2010, s. 77).

Tasvir fiilleri bir zarf fiille esas yahut yardımcı fiilin birleşmesi sonucunda oluşur. İkinci sözcüğün yardımcı fiil olması ve birçok zarf fiile getirilebilmesi bunların gerçek birleşik sözcük olmadığını gösterir.

Yenisey yazıtlarında *tikä ber-* ‘başkası için dikmek’ ifadesi yaygın kullanılır: *Är ärdäm için, inim üçim uyarın için bängümin tikä berti* (I Altın-Köl 4) ‘Erkeklik erdemi için, küçük kardeşlerim ve ağabeylerimin nüfuzu için, anıtımı diktiler’. *Çab Şatun tarkan bänüsü tikä bertimiz* (I Uybat 3) ‘Çab Şatun tarkanın anıtını diktik’. *Ärdä artuk ärdämi bar üçün bänkü tikä bertim yeti urı bar üçün tikä bertimiz* (Abakan 15) ‘Yiğitlerden çok yiğitliği olduğu için ona ebedî anıt diktim. Yedi oğlu olduğu için diktik’. *Ber-* yardımcı fiili ile oluşan tasvir fiilleri hareketin başkası için yapıldığını gösterir.

Oluru kal- ‘oturup kalmak, oturmaya devam etmek’: *Toğdı turzun artzun kuşladaçı bilgä tutuk yok artzun alp Köğşin ... oluru kaltı* (Abakan 13) ‘Doğdu, dursun, artsın, kuş avlayacak bilge tutuk artsın, alp Köğşin ... oturup kaldı (oturmaya devam etti)’. Tasvir fiilinde kullanılan *kal-* yardımcı fiili hareketin devamlı olduğunu, sürüp gittiğini gösterir.

5.3. Kökteş sözcüklerden oluşan fiiller: Bunlar aynı kökten olan bir isimle fiilin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan yapılardır. Yenisey yazıtlarında bir örnekte görürüz: *yağığ yağıla-* ‘düşmanla savaşmak’: *Kırk yıll(ar) el tutuk bodunım başladım taş yağığ yağıladım eldim* (Kejilik-Hobu 4) ‘Kırk yıllar devlet tutuku olarak halkımı yönettim, dışarıda düşmanlarla savaşım, gönderdim’.

Araştırmacıların birleşik fiil olarak kabul ettiği yapılardan biri de deyimlerdir (Korkmaz, 2009, s. 153; Kononov, 1980, s. 119). Orhon yazıtlarında deyim örnekleri

görülse de örneğin *ot sub kıl-*, *uçā bar-*, *tün kat-* gibi, Yenisey yazıtlarında böyle örneklere rastlanmaz.

Sonuç

Türkçede birleşik sözcüklere ilişkin görüş farklılığı vardır. Birleşik isim kavramı daha çok kabul görürken, birleşik fiillerin varlığına kuşkuyla bakılır.

Araştırmacılar tarafından çeşitli adlar altında verilen ikilemeler eş ve yakın anlamlı, zıt anlamlı yahut anlamca birbiri ile ilişkili iki veya daha fazla sözcüğün bir arada kullanımından ortaya çıkan sözcük gruplarıdır. Onlar bazı durumlarda anlamca kaynaşmış olup aynı kavrama karşılık gelebilirler de Yenisey yazıtlarında görülen örneklerde bunlar tek bir kavramı karşılamaz ve gerçek bir birleşik sözcük oluşturmazlar. Yenisey yazıtlarında ikilemeler Eski Uygur metinlerindeki kadar olmasa da sıkça kullanılır. Buradaki ikilemelerin çoğunun diğer Eski Türkçe metinlerde geçmemesi dikkat çeker. Böylelikle, Yenisey yazıtlarında ikilemelerin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Bazı ikilemelerde Orhon yazıtlarındaki gibi her iki taraf çekim eki almışken, diğerlerinde ikinci öge çekim eki almıştır. Bu da Yenisey yazıtlarındaki ikilemelerin sabitleşme açısından Orhon yazıtlarındakilerden daha güçlü olduğunu ve sonraki dönem ikilemelerine yaklaştığını gösterir.

Sayı öbekleri araştırmaların çoğunda sözcük grubu olarak görülür. Bunları birleşik sözcüklerden ayıran temel özellikler belirli kalıplar ve kurallar çerçevesinde konuşma veya yazı anında ortaya çıkmalarıdır. Yani sayı öbekleri birleşik sözcükler gibi dilde hazır olarak bulunmazlar. Sayı öbekleri Yenisey yazıtlarında en yaygın sözcük gruplarından biridir. Bu yaygınlık diğer Eski Türkçe metinlerdekilerden çok daha fazladır. Bu da Yenisey yazıtlarının kişinin hayatını, yaptıklarını ve sahip olduklarını anlatmasından kaynaklanır.

Özel ad gruplarının çoğu birleşik sözcük olarak kabul görse de aslında birleşik sözcüklerin özelliklerini -anlamca, şekilce ve ses açısından birleşme- taşımaz. Bunlar bir kişinin, yerin vs. yalnızca özel adını değil, aynı zamanda kişinin ünvanını, yerin özelliğini de kendinde birleştirir. Yenisey yazıtları mezar yazıları olduğundan ve her biri farklı bir insana adandığından burada kişi adı ifade eden özel ad öbekleri sıkça geçer. Bu öbeklerin çoğu kişinin özel adı ve ünvanının birleşmesinden oluşmuştur.

Birleşik fiil olarak gösterilen ifadeler isim ve yardımcı fiilden oluşan yapılar, tasvir fiilleri ve kökteş sözcüklerden oluşan fiiller dâhil edilebilir. "Birleşik fiiller"de anlam ve şekilce tam birleşme görülmediği gibi, bunların ikinci öğelerinin yardımcı fiil olması ve konuşma sırasında ortaya çıkması da onların gerçek birleşik sözcük kavramının dışına çıktığını gösterir. Yenisey yazıtlarında "birleşik fiiller"in kullanımı diğer Eski Türk metinlerine oranla azdır, yalnızca birkaç örnek görülür. Bu da bu gibi kavramların Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde şekillendiğini ve güçlendiğini gösterir.

Yukarıda belirtilen yapılar her ne kadar sabitleşme eğilimi gösterse de tam bir sözlük birimi oluşturmazlar. Bu nedenle onları gerçek birleşik sözcükler değil, yalancı birleşik sözcükler olarak kabul edilebilir.

Extended Abstract

Yenisey Inscriptions are among the written documents of Old Turkic and have a special place among the Old Turkic inscriptions in terms of number. These inscriptions have been investigated less than the other Old Turkic texts. Majority of the inscriptions consisting of gravestones have only a few lines. But small number of lines in the aforementioned inscriptions does not prevent them from having a rich lexicon. Yenisey Inscriptions which are among the important sources for learning the history of Turkic, gives important linguistic material for research on the lexicon of Old Turkic.

One of the word-formation methods of great importance in the formation of lexicon is compounding. Compound words formed with this method are very common in modern Turkic. However, we do not see this commonness in the period of Old Turkic, especially in the Yenisey Inscriptions. There are very few constructions that can be characterized as real compound words here. Nevertheless, here, a lot of constructions can be seen that are characterized as compound words by researchers, but do not own the characteristics of compound words, including depicting a whole meaning, become one for its form, forming a lexical unit for its phonetic form. These constructions may be called pseudo-compound words.

In the article, pseudo-compound words in the Yenisey Inscriptions will be looked through, their types called hendiadys, composite names, numeral phrases and “compound verbs” will be investigated. Definition of each type, their usage, opinions of various researchers about them and the characteristics distinguishing them from the genuine compound words will be focused on. The examples of hendiadys, composite names, numeral phrases and “compound verbs” in the Yenisey Inscriptions and the lines that they were used will be given.

Hendiadyses are of a great importance among the phrases similar to compound words in Old Turkic. Hendiadys do not have integrity unlike compound words. These phrases are not fully united in meaning, they denote the sum of their two components. Some of them are in the process of turning into compound words from hendiadys, e.g. *yer sub*, *iş küç*. Hendiadyses are common in Old Turkic. They are also seen frequently in the Yenisey Inscriptions, such as *kız kâlin*, *kün ay*, *örünj kara*, *üzânçü közünçü*, *ini eçi*, *yer sub*, *bodun bokun*, etc. The hendiadyses in the Yenisey Inscriptions mainly consist of nominals. While inflectional suffixes may be attached to both components of some of the hendiadyses in the Yenisey Inscriptions, these suffixes are attached only to the second component of the others. And this shows that the hendiadyses in the Yenisey Inscriptions are stronger for their fixation than the ones in the Orkhon Inscriptions and are closer to the hendiadys in later periods. All the examples of hendiadys in the Yenisey Inscriptions consist of only two components.

One of the phrases similar to compound nouns are composite names. Although composite names do not form compound words, they denote a fixed name of a person or a place: *Tör Apa içräki*, *El Toğan tutuk*, *Umay bæg*, *Inançu Külig Çiğşi bæg*, *Kara sänjir*, etc. Only one of them (*Kara sänjir*) is a place name, whereas all the others are personal names. Its main reason is the fact that each of the inscriptions which are gravestones was dedicated to a different person and his name is mentioned in the inscription.

Numeral phrases are phrases formed by combining two or more numerals. Numeral phrases do not readily exist in a language, they are formed according to certain patterns in speech and writing. They are very common in the Yenisey Inscriptions, e.g., *altı yüz, dört bin, yüz älig, tokuz kırk, bir otuz, eki älig, tokuz kırk, säkiz yetmiş, altı yegirmi*, etc.

It seems that numeral phrases and generally numerals have been used most frequently in the Yenisey Inscriptions among the Old Turkic inscriptions. It comes from the fact that the Yenisey Inscriptions are gravestones, and they give information about the age and the number of properties that the deceased had. Unlike the Orkhon Inscriptions, the numbers until 100 are made by only one way: units + the next tens after the one that is intended to be expressed. It can be thought that this scheme became more common in the period of the Yenisey Inscriptions or that this scheme that is common the Yenisey Inscriptions which are less formal than the Orkhon Inscriptions belongs to the speaking language.

Existence of “compound verbs” in Turkic is controversial. The phrases that are defined as “compound verbs” include constructions consisting of a noun and an auxiliary verb, “analytic verbs”, verbs consisting of cognate words and phraseological units. The construction *taşru etil-* can be given as an example of constructions consisting of a noun and an auxiliary verb in the Yenisey Inscriptions. The fact that constructions formed with auxiliary verbs such as *bol-*, *kıl-* which are very common in the Orkhon Inscriptions do not exist in the Yenisey Inscriptions is a very interesting situation. The fact the second component being an auxiliary verb shows that they are not compound words. Analytic verbs are formed by combining a converb and a main or an auxiliary verb, e.g. *tikä ber-*, *oluru kal-*. The fact that second words are usually auxiliary verbs and that they are attached to numerous converbs shows that they are not real compound words. Verbs consisting of cognate words are formed by combining of a noun and a verb of the same root such as *yağığ yağıla-*.

No matter how much the aforementioned constructions show tendency to be fixated, they do not form a genuine lexical unit. That’s why they can be considered not as genuine compound words, but as pseudo-compound words.

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık ikilemeleri üzerine. *Türkbilig*, 30, 201-221.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52822/697719>.
- Aktan, B. (2010). Dîvânu Lügâti't-Türk'ün söz varlığında yer alan ikilemeler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 1-12.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26258/276599>.
- Aydın, E. (1997). Orhon yazıtlarında hendiadyoinler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 544, 417-421.
Erişim adresi: <https://avesis.deu.edu.tr/yayin/6f8fb97d-c1fb-47fc-b647-ecaccf199aea/orhon-yazitlarinda-hendiadyoinler>.
- Aydın, E. (2013). Yenisey yazıtlarında tek örnekler. *Türkbilig*, 26, 37-49.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52817/697622>.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. & Karaman, A. (2019). Eski Türk yazıt ve el yazmalarında ikilemeler. *JOTS*, 3 (2), 259-286. doi: 10.35236/jots.581408.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çürük, Y. (2016). İkilemelerin dilbilgisel anlamları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 48, 397-411. doi: 10.9761/JASSS3573.
- Çürük, Y. (2018). Orhon yazıtlarında birleşik sözcükler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22 (1), 42-51. doi: 10.1501/Trkol_0000000292.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.
- Gabain, A. von. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Hatiboğlu, V. (1981). Türk dilinde ikileme. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Karahan, L. (2010). Türkçede söz dizimi. Ankara: Akçağ.
- Karaman, A. (2020). Eski Türk yazıt ve el yazmalarında geçen zıt anlamlı ikilemeler üzerine yapısal ve anlamsal bir inceleme. *JOTS*, 4(1), 50-97. doi: 10.35236/jots.646935.
- Karaman, A. (2021). *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) ikilemeler* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Koç, R. (2007). Türkçede birleşik kelimelerin yazımı ile ilgili tartışmalar ve çözüm önerileri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (2), 693-706. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefdergi/issue/49102/626600>.
- Korkmaz, Ş. & Korkmaz Bulut, T. (2017). Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ mesnevisindeki ikilemeler ve yinelemeler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 240-279.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/turuk/issue/42736/517466>.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: (Şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kormuşin, İ.V. (2017). *Yenisey Eski Türk mezar yazıtları* (Ruşçadan Türkçeye çeviren Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Малов, С.Е. (1952). *Енисейская письменность тюрков*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Müasir Azərbaycan dili (C. 1). (1978). Bakı: Elm.
- Orkun, H.N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- Ölmez, M. & Sevim, S. (2019). Kşanti Kılğuluk Nom Bitig'e özgü ikilemeler. *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology*, 29(2), 499-524.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/49676/660581>.
- Özbek, E.E. (2021). Türk dilinde "ikileme" terimi ve Tuva Türkçesi örneğinde ikilemelerin/ikili sözlerin semantik özellikleri üzerine. *Turkish Studies - Language*, 16 (4), 2481-2510. doi: 10.7827/TurkishStudies.52701.
- Özkan, M. (1996). Yapılış, yazılış ve kullanılışları bakımından birleşik kelimeler. *İlmî Araştırmalar*, 2, 95-110.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6479/85682>.
- Sarı, İ. (2018). Eski Türkçede eşmerkezli birleşik sözcük yapıları. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2. Cilt, 1252-1267.
Erişim adresi: <http://earsiv.hitit.edu.tr/xmlui/handle/11491/303>.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma. Uygurca iptidai bir dram*. Ankara: Sevinc.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: TDAD.

Dîvânu Lugâti't Türk'te Oluş Fiilleri: Çürümek Kavram Alanı

Process Verbs in Dîvânu Lugâti't Türk: The Concept Field of Decay

Özge Eker KAVALÇALAN *

Öz
Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't Türk'teki çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri ele alınmıştır. Çürüme, Türkçe Sözlükte mikroorganizmaların etkisiyle, kimyasal değişikliğe uğrayarak bozulup dağılmak, sağlamlığını, dayanıklılığını yitirmek veya vurulma, sıkışma yüzünden vücutta lekeler oluşması şeklinde tanımlanmaktadır. Çürüme, farklı kaynaklarda da cerahat, irin, sıkıntı veya mihnetten dolayı yıpranma, çökme ve yaşlanma gibi durumları da kapsamaktadır. Bu tanımlar çerçevesinde Dîvânu Lugâti't Türk'teki canlı ve cansız varlıklara dair çürüme fiilleri ele alınmıştır. Söz konusu çürüme fiilleri, yiyecek, eşya, giyim-kuşam, mekân, doğa, insan ve hayvan yaşamındaki çürümek kavram alanı şeklinde sınıflandırılmıştır. Kavram alanı, aralarında ortak bir bağ bulunan isim ve fiil gibi sözlüksel unsurların bir arada sunulmasını sağlayan en önemli semantik araçlardan biridir. Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't Türk'te çürümeye dair oluş fiilleri kavram alanı çerçevesinde verilmiştir. Toplamda yüz otuz üç fiil tespit edilmiştir. Öte yandan Dîvânu Lugâti't Türk'te çürümek kavram alanındaki fiiller $-d(x)$, $-(X)t-$, $-(X)ş-$, $+lA-n-$, $-(X)l$, $-g(X)r$, $+la-$, $-t(X)r-$, $-(X)n-$, $+laş-$ gibi farklı biçimbirimlerle çekimlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada söz dizimsel yapı içerisindeki özne ve nesne ile kurulan bağlantılar da betimlenmiştir. Değerlendirme kısmında görüleceği üzere, tarihî Türk dilinin diğer metinlerine bakıldığında da çürümek kavram alanı fiilleri yapısal ve söz dizimsel kullanım açısından Dîvânu Lugâti't Türk ile ortaklık göstermektedir.

* Öğr. Gör. Dr., Kapadokya
Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı
ozgeker@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0977-8110
Nevşehir / TÜRKİYE

* Lecturer, Cappadocia University
Faculty of Humanities Turkish
Language and Literature
ozgeker@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0977-8110
Nevşehir / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Dîvânu Lugâti't Türk, Oluş Fiilleri, Çürümek Kavram Alanı, Özne ve Nesne, Tarihî Türk Dili Metinleri.

Abstract

In this study, the formation verbs in the concept field of decay in Dîvânu Lugâti't Türk are analysed. Decay is defined in the Turkish Dictionary as deterioration and disintegration by undergoing chemical changes under the influence of microorganisms, loss of strength, durability or formation of stains on the body due to impact, compression. Decay also includes conditions such as suppuration, purulence, distress or corrosion, collapse and getting older with trouble in different sources. Within the framework of these definitions, the decay verbs related to living and non-living beings in Dîvânu Lugâti't Türk are discussed. These decay verbs are categorised as food, goods, clothing, space, nature, decay in human and animal life. Conceptual field is one of the most important semantic tools that provide lexical elements such as nouns and verbs that have a common bond between them. Conceptual field is one of the most important semantic tools that provide lexical elements such as nouns and verbs that have a common bond between them to be presented together. In this context, verbs related to decay, which are outnumbering in Dîvânu Lugâti't Türk, are given within the scope of the concept field. One hundred and thirty three verbs have been identified in totally. On the other hand, verbs, which are in the concept field of decay, conjugated

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

with different morphemes such as -(X)ş-, +lA-n-, -(X)l, -g(X)r, +la-, -t(X)r-, -(X)n-, +laş-. Therefore, the connections, which are established with the subject and object in the syntactic structure, are also described in this study. As can be seen in the evaluation section, when viewed at the other texts of the historical Turkish language, their verbs of the concept field of decay shows similarity with *Dîvânu Lugâti't Türk in terms of structural and syntactic usage.*

Keywords:

Dîvânu Lugâti't Türk, Process Verbs, The Concept Field of Decay, Subject and Object, Historical Turkish Language Texts.

Makale Bilgileri

Atıf: Eker Kavalçalan, Ö. (2024). *Dîvânu Lugâti't Türk'te Oluş Fiilleri: Çürümek Kavram Alanı. Selçuk Türkiyat, (61): 211-236.*
Doi: 10.21563/sutad.1474181

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Eker Kavalçalan, Ö. (2024). *Dîvânu Lugâti't Türk'te Oluş Fiilleri: Çürümek Kavram Alanı. Selçuk Türkiyat, (61): 211-236.*
Doi: 10.21563/sutad.1474181

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't Türk'teki çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri ele alınacaktır. Çürü-, Türkçe Sözlükte mikroorganizmaların etkisiyle, kimyasal değişikliğe uğrayarak bozulup dağılmak, sağlamlığını, dayanıklılığını yitirmek, vurulma veya sıkışma yüzünden vücutta lekeler oluşması şeklinde tanımlanmaktadır. Farklı kaynaklarda da cerahat, irin, sıkıntı, mihnetten dolayı yıpranma, çökme ve yaşlanma gibi durumları da kapsamaktadır. Bu tanımlar çerçevesinde Dîvânu Lugâti't Türk'teki canlı ve cansız varlıklara dair çürüme fiilleri ele alınmıştır. Yiyecekler, eşyalar, kıyafetler, mekânlar, doğa, insan ve hayvan yaşamındaki çürüme ve çürüme sürecini oluşturan fiiller kavram alanları şeklinde sınıflandırılmıştır. Kavram alanı, "aralarında ortak bir bağ bulunan isim ve fiil gibi sözlüksel unsurların bir arada sunulmasını sağlayan en önemli semantik araçlardan biridir." (Hengirmen, 2009, s. 246).

Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't Türk'te sayıca fazla olan çürümeye dair fiiller kavram alanı çerçevesinde verilmiştir. Korkmaz'ın çürü- fiiliyle oluş fiilleri arasında kabul ettiği kok-, eri-, eski-, göver-, islen-, kabuklan-, küflen-, paslan-, sarar-, sız- gibi fiiller (2009, s. 531) bu makalede çürümek kavram alanı içerisinde gösterilmiştir. Çünkü bu fiiller çürüme sürecini başlatan veya bu süreçte meydana gelen oluşumları karşılayan fiillerdir. Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't Türk'te "mayıl-, sası-, tança-, yençil-, yıdı-" gibi oluş fiilleri çürümeyle doğrudan ilgilidir. "Çık-, çılan-, yilpire-" gibi nem al-, nemlen- gibi fiiller de çürüme süreçlerini başlatan, çürümenin kaynağını oluşturan olayları karşılayan fiillerdir. "Tewşel-, uşal-, uwul-" gibi dağılma, parçalanma bildiren fiiller ise Dîvânu Lugâti't Türk'te kesin bir bağlamda kullanılsa da çürümek kavram alanına dâhil edilebilir. Çünkü dağılma ve parçalanma olayları da çürüme sürecinde meydana gelen olaylardan biridir. Paslan- anlamındaki "tatık-" fiili ise madenlerden yapılmış eşyaların yıpranma ve çürüme süreçleri için kullanılmıştır. "Arta-, buzul-, buruş-, burkur-, büklün-, büksül-, çalış-, çert-, yulukaş-, iril-, kırıl-, kewşe-, kogşa-, kurın-, oyul-, tökleş-, yiriş-, yör-" gibi çatla-, kuru-, kırıl-, bozul- anlamındaki fiiller de çürüme sürecini başlatan olayları karşılayan fiillerdir. Renk değişimleri de çürüme sürecinde yer alan olaylardır. Bu bağlamda "oñ-, oñuk-, işlan-, ürüñer-" gibi fiiller de çürümek kavram alanına girmektedir. Dîvânu Lugâti't Türk'te daha çok giyim kuşam için kullanılan "opra-, eskir-, çöpürlen-, sedre-, tograş-, ul-, yoriş-" gibi yıpranma ve eskime bildiren fiiller; "çalpaş-, kaçaç bol-, yaprul-, yarsıt-, yuk-" gibi keçelen-, pisen- anlamlarına gelen fiiller; "kaw kuw bol-, yamal-, teşil-, sököl-, üz-" gibi sökölme, parçalanma bildiren fiiller de kıyafetlerde meydana gelen çürüme sürecindeki olayları karşılayan fiillerdir. Yarala-, tahrip et-, ezil-, cerahat, irin anlamlarındaki "bärtäl-, yulukun-, kırçal-, boşgun-, yüz-" gibi fiiller de çürü- fiilinin tanımına birebir uymaktadır. Zayıfla-, hastalan-, gücü azal- anlamlarındaki "çalın-, bed-, kew-, çerlen-, çülük-, enüçlen-, igle-, karı-, kemle-, kogşaş-, oñuk-, sızgur-, ülşe-, yawrı-" gibi fiiller de insan ve hayvan biyolojisine dair bazı nedenlere bağlı aksaklıkları bildirmektedir. Bu nedenle bu fiiller de belli süreçlerden sonra çürümeye zemin hazırlayacak olaylardır.

Öte yandan Dîvânu Lugâti't Türk'te bu oluş fiillerinin farklı bölümlerde yalın halde madde başı olarak yer aldığı veya örnek cümlelerde farklı çekim ekleri ve çatı

ekleri ile çekimlendiği görülmektedir. Dolayısıyla, bahsini geçirdiğimiz oluş fiilleri, sadece sınıflandırılırsalar da söz dizimsel açıdan farklı biçim birimlerle kurdukları bağlantılar nedeniyle dil bilimsel bir tipoloji sunmayı gerektirmiştir. Bu nedenle makalede söz dizimsel görünümünün çürümek kavram alanındaki oluş fiilleri üzerindeki yapısal ve işlevsel etkileri betimlenecektir. Çalışmanın birinci kısmında çürümek kavram alanındaki oluş fiillerinin söz dizimsel görünümü açısından değerlendirmeleri yapılmıştır. İkinci kısımda Dîvânu Lugâti't Türk'te çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri tematik olarak metin merkezli örnekleriyle listelenmiştir. Bu fiiller, Dîvânu Lugâti't Türk içerisinde dağınık konuların bünyesinde bulunurken, makalede alfabetik sıraya uygun olarak hiyerarşik şekilde yer alacaktır. Değerlendirme kısmında tarihî Türk dili alanına ait diğer metinler, Dîvânu Lugâti't Türk ile ortaklık gösteren çürümeye dayalı oluş fiilleri açısından taranarak karşılaştırmalı bir betimleme yapılacaktır. Sonuç kısmında ise Dîvânu Lugâti't Türk ve diğer tarihsel metinler arasındaki oluş fiilleri arasındaki tematik ve dil bilimsel benzerlikler açısından sayısal bilgiler verilmiştir. Toplamda yüz otuz üç fiil tespit edilmiştir. Bunun yanında Dîvânu Lugâti't Türk ve diğer tarihsel metinler arasında "agrı-, arta-, buz-, or-, alkın-, sast-, eskir-, karı-, kuru-, opra-, sız-, eri-, ul-, yıd-, uv-, uşat-, çül-, sarar-" fiilleri çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri açısından ortaklık göstermektedir.

1. Fiiller ve Oluş Fiilleri

Fiiller içerik ve nitelikleri bakımından oluş (doy-, karar-), kılış (ol-, koru-), durum (sus-, bekle-) olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır (Banguoğlu, 2019, s. 408; Korkmaz, 2009, s. 530- 531). Oluş fiilleri, temelde "ne" sorusuna cevap veren nesne alan fiillerdir. Etkilenen nesne ön plandayken özne oldukça belirsizdir. Korkmaz, oluş fiillerinin bazı etkenlerle kılış fiiline dönüşmesini göz önüne alarak her iki fiil tanımını ortak bir paydada vermiştir. "Cümlede yüklem gösterdiği işin olma niteliğini taşıdığı, oluşun yapana özneye yöneldiğini belirten kılış ve oluş fiilleri herhangi bir nesneye ihtiyaç göstermeyen geçişsiz fiillerdir." (Korkmaz, 2009, s. 531). Karahan, oluş fiillerinde nesnenin önemine değinerek oluş fiilleri için müstakil bir tanım yapmıştır. "Yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge, nesnedir. Nesne yüklemi geçişli fiil olan cümlede bulunur. Geçişli fiiller, nesneye yönelerek onu etkiler. Nesne, geçişli fiil cümlelerinin zorunlu ögesidir. Yani geçişli fiilin gösterdiği hareketin nesne olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir." (Karahan, 2013, s. 25). Oluş ve kılış fiillerinin yer yer aynı tanım içerisinde verilmesinin nedeni, her iki fiilin de süreç yoğunluğuyla ilgili olmasıdır. Korkmaz ve Johanson'un tanımları da bu minvalde geçmektedir. Johanson, kılış açısından süreç yoğunluğunu "ön sınırı vurgulayanlar (initial transformation)", "son sınırı vurgulayanlar (final transformation)" ve "sınır vurgulamayanlar (nontransformativ)" olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bu gruplardan birine giren fiil tabanları "bir anda (punktualitat)", "uzun sürede", "bir seferde (einmaligkeit)", "yineleme (wiederholung)", "sık sık yapılan (habitualitat)", "oluşmaya başlama (ingressivitat)", "bir sonuca yol açma" gibi özellikler gösterebilir (aktaran Korkmaz, 2009, s. 537). Çürümek kavram alanındaki fiillerde bir nitelik değişimi yansıtıldığından süreç önemli bir unsurdur. Dolayısıyla çürümek kavram alanındaki fiiller kılış fiilleriyle süreç açısından bağdaşmaktadır. Korkmaz

da çürüme fiillerini zamanla olan yakın bağlantısından dolayı “kılımları bakımından aralıklı – kesintili oluş biçimi” (Korkmaz, 2009, s. 535- 536) olarak tanımlamaktadır.

Fakat oluş fiilleri özne müdahalesi olmadan sadece kendiliğinden meydana gelen fiilleri kapsamamaktadır. Dil bilgisel açıdan oluş fiilleri, geri planda etken ve oldurgan bir özneye veya neden bildiren belirli bir nesneyle bağlantı kurmaktadır. Oluş fiilleri, kendi nitelikleri yanında edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük çatı, durum eklerini alması ve aynı söz diziminde farklı sözlük birimlerle kullanılmasından dolayı kılımlı ve nedensellik de bildirmektedir. Dîvânu Lugâti't Türk'te de ilk bakışta çürüme bildiren bazı oluş fiillerinin etken ve oldurgan bir özneye veya neden bildiren bir nesneyle bağlantı kurduğu görülmektedir. İki binli yılların başında ve son dönemdeki çalışmalarda oluş fiillerinin söz dizimsel yapı içerisinde kurduğu dil bilgisel bağlantılar aracılığıyla nedensellik ve sonuçsallık konularıyla bağlantısı kurulmuştur (Delice, 2007, 2009; Bingöl, 2019; Üstünova, 2020a, 2020b; Kabak, 2021). Dîvânu Lugâti't Türk'te farklı biçim birimler alan çürümeye dayalı oluş fiillerinin görünümelerini betimlemek adına bu çalışmalardan da yararlanılmıştır. Çatı eklerini alan oluş fiilleri kılış fiillerine dönüşebilirken, çatı eklerini alan kılış fiilleri de oluş fiillerine dönüşebilir (Delice, 2009, s. 420). Üstünova (2020b, s. 69) doğa olaylarını karşılayan oluş fiilleri haricinde, oluş fiillerinin çatı eklerini almış olsun veya olmasın istemlerine göre farklı gruplarda farklı niteliklerde fiillerin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirterek oluş fiillerinin sadece ettirgen değil, edilgenlik, işteşlik, dönüşlülük eklerini de alabileceğini ifade eder. Bingöl (2019, s. 47)'e göre belirtme durum ekleri, fiilin belirli, sınırlı bir nesne üzerinde odaklanma durumunu göstermektedir. Bingöl de durum eklerini, oluş fiilleri ve nesne arasındaki kılımlı işlemcileri olarak tanımlamaktadır (2019, s. 42). Kabak da oluş fiillerini sınır, sonuç ve hedef bildirmesi açısından kılımlı fiilleri arasında kabul etmektedir. Ayrıca oluş fiillerini son sınırın aşılmasının gerektiği anlamlı olmayan fiiller olarak tanımlamıştır (Kabak, 2021, s. 23).

Tarihî lehçelerde de çürüme anlamını karşılayan biçim birimler vardır. Özbek Türkçesinde sarar-, sol-, rengi at-, beyazlaş- gibi anlamları “-(i)nkıra- ~ -(u)nkura- ~ -(i)nkıra-” ekleri karşılamaktadır. Yine çürüme sürecini başlatacak olan, çürümek kavram alanına girebilecek olayları da karşılayan biçim birimler vardır. Bu biçim birimleri alan fiiller söz dizimsel açıdan özneye bağlantı kurmaktadır. Başkurt, Kazak, Kara Kalpak, Kırgız gibi Kuzeydoğu ve Kuzeybatı Türk lehçelerinde “âkar”; Altay, Başkurt, Kazak, K. Kalpak, Tuva, Türkmen, Şor, Kazak Türkçelerinde “-kıla- ~ -gıla-”; Çuvaş Türkçesinde “-kala- ~ -gala- ~ -hala-” gibi eklerle verilen fiiller ise daha çok öznenin müdahil olduğu parçalara bölmek, doğramak, yaralamak gibi anlamları karşılamaktadır (aktaran Karasoy, Hacızade & Gülmez, 2019, s. 145- 146).

2. Dîvânu Lugâti't Türk'teki Çürümek Kavram Alanındaki Oluş Fiillerinin

Genel Görünümleri

Dîvânu Lugâti't Türk içerisinde “mayıl-, tança-, kok-, erü-, sız-, tewşel-, uşal-, ul-, tatık-, arta-, kewşe-, büksül-, opra-, sedre-, aşgın-, kurı-, kelepken-, akın-, boşgun-, yawırı-” fiilleri yiyeceklerde, canlı- cansız varlıklarda, madenlerde, giyim- kuşam eşyalarında, canlı ve cansız varlıklarda, mekânlardaki yıpranma, renk dönüşümü, yok olmaya yüz tutma gibi çürümeye giden süreçleri bildiren oluş fiilleridir. Bu fiillerin Dîvânu Lugâti't

Türk'te yalın halleri ve bazı bölümlerde farklı biçim birimlerle çekimlenmiş şekilleri de bulunmaktadır. "Opraş-" Ş maddesinde (2020: 109); "oprat-" R maddesinde (2020, s. 117) örneklenmiştir. Türkçenin farklı dil bilgisi kurallarının da anlatılırken verildiği söz konusu oluş fiilleri örneklerine sadece yalın halleriyle değil, -d(x), -(X)t-, -(X)ş-, +lA-n-, -(X)l, -g(X)r, +la-, -t(X)r-, -(X)n-, +laş- gibi farklı biçim birimlerle çekimlenmiş durumlarına da rastlanmaktadır. Bu tür sözcüklerin farklı biçim birimlerle çekimlenmesi oluş fiillerinin özne, nesne, zaman ve nedensellik ile bağlantısını da kurmaktadır.

Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't Türk'te nedenleri ve etken öznesi verilmeyen çürüme fiilleri yer almaktadır. "et tınçı.dı Et bozulup koktu (2020, s. 466)"; "tön opra.dı Elbise vb. şeyler eskidi (2020, s. 122)"; "anıñ köni kırı.dı Onun derisi kurudu, yani öldü (2020, s. 404)"; "ot topra.dı Bitki iyice ezildi (2020, s.466)". Bu örneklerde "tınçı-, opra-, kır-, topra-" gibi çürü- kavram alanındaki oluş fiillerinin etken öznelere ve nedenleri verilmemiştir.

Çürümenin nedenleriyle birlikte verildiği edilgenlik, ettirgenlik ve doğrudan bir işbirliği bildirmeyen işteşlik ekini alan oluş fiilleri de vardır. "ton kirdin tograşdı elbise kirden lime lime oldu (2020, s. 294)"; "er tumluğka budtı adam soğuktan dondu ve öldü (2020, s. 529)"; "ot anıñ közin çerletti ilaç onun gözünü bozdu (2020, s. 340)"; "anıñ tişi buzdın sızladı onun dişi ağrıdı ve dışında buzdan ve soğuk su içmekten sızlama belirdi (2020, s. 472)" örneklerinde "suwı-ş-, togra-ş-, bu-d-, çerle-t-, sızla-" gibi -(X)ş-, -(X)l, -(X)t gibi biçimbirimlerle çekimlenen çürüme bildiren oluş fiillerinin nedenleri veya geri planda kalan olduran öznelere belirgindir. "Kir, tumlug, ot, kuyuş, buz" gibi unsurlar aldıkları çekim ekleri ile "tograş-, çerlet-, sızla-" gibi oluş fiillerinin nedeni yani olduran öznesi; "ton, er, adam, köz, tiş" gibi sözcükler ise etkilenen özne durumundadır.

Dîvânu Lugâti't Türk'te ettirgenlik ekini alan çürüme bildiren oluş fiilleri ile etken öznenin aynı söz diziminde olduğu örnekler de bulunmaktadır. "ol artattı O, nesneyi bozdu" (2020, s. 117); "ol tonın oprattı O elbise vb. şeylerini yıprattı" (2020, s.117) gibi "bir şeye neden olma anlamını katan (Erdal, 1991, s. 760) -(x)t, -g(x)r ettirgenlik eklerini" alan oluş fiilleri çürüme ve yıpranma üzerinde etkileri olan öznelere bir arada olduğu örneklerdir. Kâşgarlı'nın bu örneklerde kullandığı teklik 3. şahıs zamirleri etken özne durumundayken; söz diziminde yer almayan "nesne" ve "ton" ögeleri de etkilenen durumundadır.

Dîvânu Lugâti't Türk'te öznesi nesne gibi algılanan ve -(X)l, -(X)n edilgenlik ve dönüşlülük eklerini alan çürüme fiilleri de vardır. Geçişli fiil köklerine de eklenebilen -(X)l klasik edilgenlik eki geçişsiz ve dönüşlü yapılarla bir arada yer almaktadır. -(X)l ekli fiillerle bir arada kullanılan isim soylu sözcükler ise genellikle yer ve zamana bağlı ifadeleridir (Erdal, 1991, s. 690- 691). "kâgun mayıldı Çok sulu ve nemli kavun bozuldu (2020, s. 429)"; "etmek uşaldı tewşeldi Ekmek vb. ufalandı (2020, s. 301)"; "etmek uşaldı Ekmek vb. şeyler ufalandı (2020, s. 97)"; "uwuldu neñ Nesne ufalandı (2020, s. 98)"; "üzüldi neñ Nesne koptu (2020, s. 97)"; "ton söküldi Elbise vb. şeylerin dikişleri söküldü" (2020, s. 268); "kâp büksüldi Kap (tulum) çatladı (2020, s. 299)"; "kırıldı neñ Nesne kabuğu soyuldu (2020, s. 271)"; "bir neñ birke yapruldu Bir şey keçeleşerek bir şey yapıştı (2020, s. 391)"; "büklündi neñ Nesne büküldü ve eğildi (2020, s. 303)"; "ew buzuldu

Ev harap oldu (2020, s. 270)”; “Kötü oyuldu Yağmur yağdığı için dam oyuldu (2020, s. 120)” cümlelerinde geçen “mayıl-, tewşel-, uwul-, üzül-, sökül-, büksül-, kırıl-, yaprul-, büklün-, buzul-” gibi çürüme sürecini başlatabilecek oluş fiilleri edilgenlik eklerini almıştır.

Dîvânu Lugâti’t Türk’te işteşlik dışında “kendiliğinden olma, yarış etme, dış etmenlerle zamana bağlı olarak değişme” (Erdal, 1991, s. 552) anlamları veren -(X)ş ekinin kullanıldığı oluş fiillerinin öznenin de işbirliği içerisinde bulunduğu araç veya nesneye gereksinimi vardır (1991, s. 578). Dîvânu Lugâti’t Türk’te -(X)ş ekinin geldiği “ton kirdin tograşdı Elbise kirden lime lime oldu (2020, s. 294)” örneğinde elbisenin parçalanmasının nedeni verilmiştir. Burada oluş fiiliyle bağlantılı olan özneler başlıca etken öznelerdir. Fakat “ton sedreşdi Elbisenin kalınlığı gitti ve yoğunluğu azaldı” (2020, s. 294); “tökleşti neş nesnel döküldü ve aktı (2020, s. 292)” örneklerinde -(X)ş ekinin kullanıldığı görülmekle birlikte neden bildirilmemiştir. Bu örneklerde ise nesne ön plandadır.

Dîvânu Lugâti’t Türk’teki çürüme bildiren oluş fiillerinin isimden fiil kökünü oluşturan en yaygın biçim birimlerden (Erdal, 19991, s. 633) +l(X)n < (+lA-n-) ekini de aldığı görülmektedir. Bu eki alan çürüme bildiren fiillerde de nesne ön plandadır. “et yıdlandı Et bozuldu” (2020, s.392); “anıñ közi enüçlendi Onun gözüne katarakt indi” (2020, s. 129).

Dîvânu Lugâti’t Türk’te bazı fiillerin çürümek kavram alanında kullanıldığını Kâşgarlı’nın verdiği örneklerden anlamaktayız. Dîvânu Lugâti’t Türk’te “erül iri-” fiili, nesnelere ve maddelerin daha çok fiziksel anlamdaki değişimleri göstermekle birlikte çürüme ve zayıflama anlamlarına da sahiptir. “Erü-” fiilinin oluş açısından nitelediği madde ve nesnelere bir müddet sonra ilk hallerine dönmezler. Bu örneklerden de görüleceği üzere fiilin bazı anlamları çürüme bildirmese de Kâşgarlı’nın verdiği açıklamalarda farklı durumlarda çürüme bildirdiğini öğrenmekteyiz. Aynı durum “sız-” fiili için de geçerlidir. Ettirgenlik -g(X)r ekini almış “sız-” fiili için hastalıktan dolayı bitap düşme anlamı verilmiştir. Öldürücü bir hastalığın insanda yarattığı tahribat örneklenmiştir. Her iki fiil de insanı zamanla hayattan alıkoyan veya yok edecek süreçleri karşıladığı için çürümek kavram alanına dâhil edilmiştir. Çünkü burada insanın sağlam ve dayanıklı yapısını yitirmesi söz konusudur.

Erü-: *yāğ erü.di.* Yağ eridi (2020, s. 290). *Kemiklerin çürümesi* (Dankoff & Kelly, 1985 III, s. 25).

İr-i-: *yığa.ç iri.di.* Üzerinden uzun zaman geçtiği için ağaç vb. çürüdü. Kemik de çürürse aynıdır (2020, s. 458). *edgü er sünü.ki eri.r* (2020, s. 496); **İr-i- :** Çürümek (*baliya*) (Dankoff & Kelly, 1985, s. 35).

Sı-z-: *yāğ sız.di.* yağ vb. şeyler eridi (2020, s. 235).

Sı-z-gur-: *er yāğ sızgurdı.* Adam yağ vb. şeyleri eritti. Sıtma hastayı bitap düşürürse yine sızgurdı denir (2020, s. 287).

Tı-t-ı-l-: *et bışıp tııldı.* Et pişmekten dağıldı. Elbise de eskiyip parçalanınca aynıdır (2020, s. 267).

Dîvânu Lugâti't Türk'teki temel anlama dayalı çürüme bildiren fiiller bazı yerlerde duygusal ve psikolojik durumları da karşılamıştır. Bu durum Dîvânu Lugâti't Türk'te az görülse de diğer tarihî metinlerde daha sık karşılaşılmaktadır.

Art-a-: *arta.dı* neş. Nesne bozuldu, *arta.r* (2020, s. 122).

Art-a-ş-: *yalñuk için artaşdı*. İnsanlar birbirlerini görerek bozuldular. Birbirini bozan çok şey varsa aynı fiil kullanılır (2020, s. 108).

Çürümeye dayalı oluş fiilleri hakkında daha ikna edici açıklamalara Clauson'un "An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish" adlı sözlüğünden de ulaşılmaktadır. Örneğin, "sası-" fiili doğrudan çürüme olayıyla bağdaştırılamasa da tarihî dönemlerde ufunet olarak da anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972, s. 855). Türkçe Sözlükte ise ufunetin anlamlarından biri de çürüme olarak verilmiştir. Dîvânu Lugâti't Türk'te bağlamı çok belirsiz olsa da perişanlaş- anlamı verilen "çülük-" fiilinin yine tarihî dönemlerde bir eşyanın parçalanması, yırtık pırtık olması anlamları verilmiştir (Clauson, 1972, s. 420).

3. Dîvânu Lugâti't Türk'te Çürümek Kavram Alanındaki Oluş Fiilleri

3.1. Yiyeceklerdeki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti't Türk'teki oluş fiillerinin belirli bir bölümü yiyeceklerdeki çürümeye dayalı oluş fiilleridir. Bu fiiller, geri dönüşü olmayan değişimleri karşılar. Edilgenlik eki -(X)l almış "mayıl-" ve basit çekimli "tança-/ tınçı-" fiilleri çürü- fiili ile eş değer olmakla birlikte bu fiillerin bulunduğu söz dizimlerinde doğrudan etkilenen nesne ön plandadır. -(X)ş işteşlik eki ile çekimlenen "tanç-ı-ş-" ve "yı-d-ı-ş-" fiillerinde ise özneler arası işbirliği vardır. -(X)t ekini alan kok- fiilinin kullanıldığı örnekte ise etken özne ve fiil arasında bir ilgi kurulmuştur. Çürümeye giden ilk sürecin belirtileri "sası-" ve "yıldı-" fiillerinin geçtiği söz dizimlerinde etkilenen nesne ön plandadır. Edilgenlik ekini almış "yıldılan-" fiilinde gizli bir öznenin varlığı yerine etkilenen özne ön plandayken, "yençil-" fiilinde gizli bir öznenin varlığı da söz konusudur. "Yilpire-" fiilinde de etkilenen bir nesne vardır.

Mayıl-: *kāgun mayıldı*. Çok sulu ve nemli kavun bozuldu. Bu, bekletilip zamanının geçmiş olmasıdır (2020, s. 429).

Sası-: *sasıdı neş* nesne kokuştu (2020, s. 462).

Tança-: *çürü-* (2020, s. 474).

Tançga- (2020, s. 474).

Tançış-: *etle.r kamug tançışdı*. Etler kokuştu (2020, s. 295).

Tınçı-¹: *et tınçıdı*. Et bozulup koktu (2020, s. 466).

Yençil-: *kāgun yençildi*. Kavun vb. basıldı ve ezildi (2020, s. 390).

Yıdı-: *et yıdıdı*. Et koktu. Herhangi bir şey kokarsa yine aynıdır (2020, s. 384).

Yıdış-: *yıdışdı neş*. Nesnenin parçacıkları birbiri içinde eskidi (2020, s. 379).

Yıdılan-: *et yıdıldı*. Et vb. koktu (2020, s. 392).

Yilpire-: *kepek yilpiredi*. Kepek nemlendi (2020, s. 386).

¹ Tança- ve tınçı- a-1 değişkeleri kuralı bkz. (Karahana, 2013, s. 113).

"*Tewşel-*, *uşal-*, *uwul-*" fiilleri ise nesne ve maddelerin ilk hallerine dönüşüne imkân vermeyen durumları karşılamıştır. Bu fiillerin geçtiği söz dizimlerinde de nesne ön plandadır. "*Tewşel-*" ve "*uwul-*" fiillerinde olduğu gibi ekmeğin veya nesnenin biri tarafından mı ufalandığı ya da bir çürüme veya bayatlama sürecinde mi dağılıp ufalandığı belirli olmamaktadır. Fakat bu durum Dîvânu Lugâti't Türk'te öznesi söz diziminde belirli olarak verilen "*uw-*", "*uwun-*" ve "*uwuş-*" fiilleri için geçerli değildir. Ayrıca burada fiil ve özne arasında bağlantı kurulmuştur. Bağlantıları belirgin olmasa da dağıl- ve ufan- gibi olaylar da çürümenin başlangıcı sayılabilir. Dîvânu Lugâti't Türk'te bazı fiillerin çürümeye dayalı olduğunu "*tıtıl-*" fiilinde olduğu gibi Kâşgarlı'nın verdiği notlardan da anlıyoruz. Bu fiiller genellikle -(X)l edilgenlik ekleri ile görülmektedir.

Tewşel-: *etmek uşaldı tewşeldi*. Ekmek vb. ufalandı (2020, s. 301).

Uşal-: *etmek uşaldı*. Ekmek vb. şeyler ufalandı (2020, s. 97). *Tewşeldiye göre uşaldı asıldır* (2020, s. 301).

Tıtıl-: *et bışıp tıtıldı*. Et pişmekten dağıldı. Elbise de eskiyip parçalanınca ayındır (2020, s. 267).

Uwul-: *uwuldı neş*. Nesne ufalandı (2020, s. 98).

3. 2. Madenlerdeki Çürüme Fiilleri

Madenlere dair söz varlığının görüldüğü Dîvânu Lugâti't Türk'te madeni eşyaların zamanla yıpranması ve değerini yitirmesi de söz konusudur. "*Tatık-*" fiilinde -(X)k ekinin edilgenlik veya dönüşlülük anlamı vermesi fiilin niteliğinden de kaynaklanabilir. Zamana bağlı bir değişimi bildiren paslanmak anlamındaki "*tatık-*" oluş fiili herhangi bir çatı eki almasa da dönüşlülük şeklinde bir anlamı olduğu görülmektedir. Kullanıldığı söz diziminde ise nesne ön plandadır.

Tatık-: *kılıç tatıktı*. Kılıç paslandı (2020, s. 265). *Kılıç tatıkta iş yuncı.r*. Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur (2020, s. 317).

3.3. Cansız Varlıklardaki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti't Türk'te günlük yaşama dair eşyaların niteliklerinin kendiliğinden kayıpları veya özne tarafından zarara uğratılmaları da çürümek kavram alanına girmektedir. Tek çekimli "*arta-*" fiilinin yer aldığı söz diziminde nesne ön plandadır ve edilgenlik anlamı vardır. Ettirgenlik eki -(X)t almış "*artat-*" fiilinde ise fiil özne ile bağlantı kurmuştur. Bu bağlamda işteşlik ekini alan "*artaş-*" fiilinde de özneler arası bağlantı vardır. Bir nesnenin buruşması da çürümeye dayalı sürecin başlangıç aşamalarından biridir. Aynı durum insanlar için de geçerlidir. İnsan vücudunun sağlığını yavaş yavaş kaybetmeye başlaması, hücrelerin eskimesi nitelik kayıplarının ilk belirtileridir. İşteşlik eki -(X)ş ve -(X)r ettirgenlik ekini alan "*buruş-*" ve "*burkur-*" fiilleri için nesne ön plandadır. Bu fiillerin yaşlılık belirtileri olduğunu da Kâşgarlı'nın verdiği ek tanımlardan anlamaktayız. "*Bükül-*", "*büksül-*", "*çalpaş-*", "*çık-*", "*çılan-*", "*çert-*", "*sökül-*", "*karala-*" gibi eğil-, çatla-, rutubete bağlı nemlen-, kırıl-, sökül-, rengi değiş- anlamlarındaki fiiller de çürümeye giden süreçte meydana gelebilecek olaylardır. Bu fiillerden herhangi bir edilgenlik ve dönüşlülük eki almamış "*çık-*" fiilinin geçtiği söz diziminde elbisenin herhangi bir durumdan tek başına etkilendiği

görülür. Fakat aynı durum dönüşlülük ekini almış “çılan-“ fiili için de geçerlidir. Bu fiil için ayrıca söz diziminde nesnenin etkilenme nedeni de verilmiştir. Ettirgenlik eki -(X)t almış “çert-“ ve tek çekimli “karala-“ fiillerinde ise özne ile bağlantı kurulmuştur. Bu tür fiillerin karşıladığı olaylara maruz kalan nesnelere zamanla da çürüyüp yok olacaktır.

Arta-: *artadı nēḡ*. Nesne bozuldu, *artar* (2020, s. 122).

Artat-: *ol artattı*. O, nesneyi bozdu (2020, s. 117).

Burkur-: *işler yüzi burkurdu*. Kadının yüzü buruştu ve (suratı) asıldı. Deri de büzülürse aynıdır (2020, s. 281- 282).

Buruş-: *buruşdı nēḡ*, *nesne buruştu*. Yüzün buruşması gibidir (2020, s. 259).

Büklün-: *büklündi nēḡ*. Nesne büküldü ve eğildi (2020, s. 303).

Büksül-: *kāp büksüldi*. Kap (tulum) çatladı. Herhangi bir kap çatlar ve yarılırsa yine aynıdır (2020, s. 299).

Çalpaş-: Nesnelere pislik bulaşması (2020, s. 293).

Çert-: *ol yarmak uçm çertti*. O, paranın ucunu kırdı. Herhangi bir şeyin ucunu kırarsan yine aynıdır (2020, s. 524).

Çık-: *ton çıkdı* elbise nemlendi. Herhangi bir şey, nemi yerden kendisi alınca yine aynıdır (2020, s. 426).

Çılan-: *çilandı nēḡ*. Nesne rutubetten ıslandı. Nesne rutubetten ıslandı (2020, s. 276).

Ez-: *ol yıları ezdi*. O yeri ezdi ve deride vb. sıyrık yaptı (2020, s. 86).

Karala-: *ol karaladı nēḡni*. O, nesneyi karaladı (2020, s. 480).

“*Kewşe-*“, “*koguşa-*“, “*yiriş-*“, “*yör-*“ gibi gevşemek anlamındaki fiiller de çürümeye giden süreçlerde cansız varlıkların ve eşyaların geçirdiği durumlardır. Tek çekimli “*kewşe-*“ ve “*koguşa-*“ fiillerinin geçtiği söz diziminde ise nesne ön plandadır. Ettirgenlik eki -(X)t alan “*kewşet-*“ fiilinde ise özne ile bağlantı kurulmuştur. Söz konusu “*kewşe-*“ fiili bir nesnenin veya eşyanın özne müdahalesi olmadan kendiliğinden niteliğini kaybetmesi bağlamında verilmiştir.

Eşyaların ve nesnelere çürümeye başlamasının ilk süreçlerinden biri de nesnelere dış yüzeylerinin soyulması ve sıyrılmasıdır. “*Kırıl-*“, “*yuluk-*“, “*yulukaş-*“ ve “*yulukun-*“ fiilleri de çürümeye bağlamındaki örneklerdir. Edilgenlik -(X)l, -(X)n ve işteşlik -(X)ş eklerini alan “*kırıl-*“, “*yulukun-*“ ve “*yulukaş-*“ fiillerinde özne ve fiil ilişkisi belirsiz olmakla birlikte nesnenin dış yüzeyinin yıpranmasının kaynağı belirli değildir.

Cansız varlıkların, eşyaların bazı nedenlerden dolayı kuruması da çürümeye sürecinin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu bağlamda verilen “*kurın-*“, “*kurır-*“, “*kurugı-*“ gibi fiiller -(X)n edilgenlik ve -(X)r ettirgenlik ekleri almasına rağmen özne yerine etken bir nesne ön plandadır. Erdal (1991, s. 533- 534) çalışmasında tarihsel bir biçimbirim olan +sI yapısının müstakil olarak Dîvânu Lugâti't Türk'te yaşadığını, bu ekin asıl şekliyle başka bir şekilde geçen nesnelere için kullanıldığını “*kurugı-* kurumaya başlamak” örneğini vererek ifade etmiştir.

“Tökleş-“, “ütleş-“, “üzlüş-“, “yarıl-“, “üzül-“, “üz-“ gibi dağılma, parçalanma, bildiren fiiller –l(X)ş ve edilgenlik –(X)l ekini almakla birlikte buldukları söz diziminde nesne ön plandadır. Çürümenin bir diğer göstergesi de renk değişimleridir. Dîvânu Lugâti’t Türk’te beyazlaşmak anlamındaki “ürüner-“ fiili de çürüme bağlamında değerlendirilebilir.

Kewşe-: *kurç neş kewşedi*. Sert şey gevşedi ve yumuşadı. (2020, s. 469).

Kewşet-: *ol katıg nēni kewşetti*. O, sert nesnenin gücünü gevşetti (2020, s. 338).

Kırıl-: *kırıldı nēn*. Nesne kabuğu soyuldu (2020, s. 271).

Kıslın-: *kıslındı nēn*. Nesne sıkıştı ve iki şey arasında baskı altında kaldı. Ayağın üzeninin iki kayışı arasında veya eşik ile kapı arasında sıkışması gibi (2020, s. 307).

Kogşa-: *katıg neş kogşadı*. Katı nesne gevşedi (2020, s. 469).

Kurın-: *kurındı neş*: nesne kurudu (2020, s. 221).

Kurır-: *kurırdı nēn*: nesne kurumaya yüz tuttu (2020, s. 254).

Kurugı-: *kurugıdı*: Nesne kurumaya yüz tuttu (2020, s. 484).

Sökül-: *ton söküldi*. Elbise vb. şeylerin dikişleri söküldü. Bina sökülünce de aynıdır (2020, s. 268).

Tökleş-: *tökleşdi nēn*. Nesnelere döküldü ve aktı (2020, s. 292).

Ürner-: *ürnerdi neş*: nesne beyazlaştı (2020, s. 128).

Ütleş-: *ütleşdi neş*. Eşyalar delindi (2020, s. 111).

Üzül-: *üzüldi neş*. Nesne koptu (2020, s. 97).

Üzlüş-: *üzlüşdi neş*. Nesne koptu (2020, s. 111).

Yarıl-: *kap yarıldı*. Tulum vb. yarıldı (2020, s. 381).

Yiriş-: *yirişdi neş*. Nesne ayrılmaya yüz tutarak gevşedi (2020, s. 380).

Yör-: herhangi bir şey bağından çözülürse aynıdır (2020, s. 427).

Yulk-: *tāş anıñ adakın yulkdı*. Taş onun ayağını sıyırdı ve ezdi. Herhangi bir şey başka bir şeyi sıyırsa yine aynıdır (2020, s. 527).

Yulukun-: *yulukundı neş*. Nesnenin kabuğu soyuldu (2020, s. 391).

Yulukaş-: *neş soyuldu* (2020, s. 389).

3.4. Giyim- Kuşam Eşyalarındaki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti’t Türk’te günlük yaşama ait giyim- kuşam eşyalarının da zamana ve kullanıma bağlı olarak yıpranması söz konusudur. Eksiz halleri yanında –(X)r, –(X)ş, –(X)t, –t(X)r gibi ettirgenlik ve işteşlik ekleriyle de çekimlenmiş “çöpürlen-“, “çalpa-“, “opra-“, “eski-“, “ışlan-“, “sedre-“, “ul-“, “togra-“, “oñ-“, “oñuk-“, “yapur-“, “teş-“, “yarsıt-“ gibi oluş fiilleri kıyafetlerin zamana bağlı kendiliğinden bir değişimi ve oluşu ifade etmiştir. Bu fiiller yanında özne müdahalesiyle kıyafetlerde meydana getirilen eskimeye, çürümeye yol açacak “katw kuw bol-“, “yamal-“ gibi fiiller de vardır. Ettirgenlik eki almış “sedret-“ fiili eskimeyle ilgili değildir ve özneye dayalı bilinçli ve

olumlu bir nedenden dolayı yapıldığı anlamı vardır. Fakat eksiz “sedre-“ fiili doğrudan eskime ve yıpranmayla alakalıdır. Elbisenin kirden lime lime olması anlamına sahip “tograş-“ fiili göz önüne alındığında “kaçaç bol-“, “yukul-“, “yarsıt-“ fiileri de kıyafetlerin çürümeye giden süreçlerini karşılayan fiillerdir.

Çöpürlän-: (Dankoff & Kelly, 1985 III, s. 95).

Eskir-: *tön eskirdi*. Elbise vb. şeyler eskitildi (2020, s. 108).

İşlan-: *ev işlandı*. Eve duman yapıştı ve o yüzden duvarlar karardı. *Elbise vb. şeyler için de aynıdır* (2020, s. 131).

Kaçaç bol-: *elbise kirlendi* (2020, s. 319).

Kaw kuw: *dikilirken elbise bozulup yırtılırsa tön kaw kuw boldı* denir (2020, s. 400);

kaw kuw bol-: *dikilirken büzülmek, çekilmek, kötü dikilmekten kıvrışmak* (Atalay, 2021, s. 129, 155).

On-: *barcın bodu.gı ondı*. İpekli kumaş vb. şeylerin rengi solup gitti (2020, s. 90).

Onuk-: *barcın onuktu*. İpekli kumaş vb. şeylerin parlaklığı gitti (2020, s. 104).

Opra-: *tön opradı* elbise vb. şeyler eskidi (2020, s. 122).

Kiñ tön opramas keñşlig bilig artamas (2020, s. 493).

Opraş-: *tonlar opradı*. Elbiseler yıpranmaya başladı (2020, s. 109).

Oprat-: *ol tonun oprattı*. O elbise vb. şeylerini yıpratmıştı (2020, s. 117).

Sedre-: *ton sedredi*. Elbisenin havı döküldü ve eskidi (2020, s. 466).

Sedreş-: *ton sedreşdi*. Elbisenin kalınlığı gitti ve yoğunluğu azaldı (2020, s. 294).

Sedret-: *ol tonug sedretti*. O, elbiseyi seyreltti (2020, s. 336).

Teşil-: *yırtılmak* (2020, s. 269).

Tograş-: *ton kirdin tograşdı*. Elbise kirden lime lime oldu. Herhangi bir şeyden kopup parçalanma başlarsa da aynıdır (2020, s. 294).

Ul-: *erpiemek, eriyecek ve dağılacak hale gelmek, eskiyerek yıpranıp yırtılmak* (Atalay, 2021, s. 169). Elbise de üzerinden uzun günler geçmesiyle yıpranırsa aynı fiil kullanılır (2020, s. 87); **ol-:** *Bir kıyafetin eskimesi, yıpranması* (Dankoff & Kelly, 1985 III, s. 40).

Ultur-: *erpiemek, yıpratmak* (Atalay, 2021, s. 223- 224). *Ol eşiç içre et ulturdu; o eti tencerede ezilinceye kadar pişirdi*. Elbise vb. şeyler yıprandığı zaman da aynıdır (2020, s. 106); *et, elbise vb. şeyleri ezdirmek, yıpratmak* (2020, s. 921).

Yamal-: *ton yamaldı*. Elbise vb. yamandı (2020, s. 382).

Yaprul-: *bir neñ birke yapruldı*. Bir şey keçeleşerek bir şeye yapıştı. *Burdan ton yapruldı* denir. *Elbisenin iplikleri keçeleşti ve yıprandı demektir* (2020, s. 391).

Yarsıt-: *ol anı yarsıttı*. O, ona pis bir şey bulaştırdı (2020, s. 343).

Yoriş-: *torku yorişdi*. İpek vb. üzerinde yollar (çizgiler) belirdi. *Bu yıpranmaya yüz tuttuğu zaman olur*. **Yorişur, yorişmak**. (2020, s. 380).

Yuk-: *bulaşmak* (2020, s. 387).

Yukul-: *tönka kara yukuldu*. Elbiseye vb. şeylere karalık bulaştı (2020, s. 382).

Yuktur-: *bulaştırmak* (2020, s. 387).

3.5. Doğal Çevredeki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti't Türk'te doğa ve çevre yaşamın önemli bir parçasıdır. Kâşgarlı, doğanın kendiliğinden geçirdiği değişimleri ve bu değişimlerin canlılar üzerinde yarattığı çürümeye ve yok olmaya dayalı fiilleri de örneklemiştir. "İri-", "aşgın-", "bükül-", "ünül-", "topura-", "yarıl-" fiillerinin yer aldığı söz dizimlerinde nesne ön plandadır. Özne müdahalesi yoktur.

Aşgın-: *tâş aşgındı*. Taş ezilerek ufalandı. Ezilip ufalanan her sert şey için aynı (2020, s. 115).

Bükül-: *butık büküldü*. Budak eğildi. Birisi onu eğerse de aynıdır (2020, s. 270).

Eg-: *ol butak eğdi*. O, dal vb. şeyleri eğirdi (2020, s. 87).

İri-: *yığaç iridi*. Üzerinden uzun zaman geçtiği için ağaç vb. çürüdü. Kemik de çürürse aynıdır (2020, s. 458; 2020, s. 496).

Kırlan-: *yir kırlandı*. Yerde hendek ve çatlaklar oluştu (2020, s. 306).

Kurı-: *anıñ köni kurıdı*. Onun derisi kurudu, yani öldü (2020, s. 404).

Kurgat- ~ kurgağ-: *yir kurgattı*. Yer çiyin azlığından verimsiz oldu ve kurumaya yüz tuttu (2020, s. 338).

Topra-: *ot topradı*. Bitki iyice ezildi (2020, s. 466). Bitkilerin kurumması (Dankoff & Kelly, 1985, s. 272).

Üñ-: *ağaç, duvar temeli vb. şeyleri deşmek* (2020, s. 933).

Üñül-: *ağaç vb. şeyleri oyulmak* (2020, s. 933).

Yarıl-: *butık yarıldı*. Dal ağaçtan yarılıp koptu. Herhangi ıslak bir şey ayrılırsa yine aynıdır (2020, s. 381).

3.6. Mekânlardaki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti't Türk'te iç ve dış mekânlar günlük ve sosyal hayatın yaşandığı yerlerdir. Hava ve yaşam şartlarından dolayı mekâna ve açık alanlara ait çürümeler, kırılmalar ve değişimler de tanıklanmıştır. "Buzul-", "çalış-", "iril-", "oyul-", "yıkıl-" gibi fiiller ev ve barınma yerlerinin mimari açıdan zarara uğramasını ve yok olma sürecini karşılayan fiillerdir. Yine -(X)l, -(X)t, -(X)ş, -(X)r gibi ekleri alan bu fiillerin yer aldığı söz dizimlerinde nesne ön plandadır.

Buzul-: *ew buzuldu*. Ev harap oldu. Onu birisi yıkınca da aynıdır. Er buzuldu. Adamın malı harap oldu. Geçişli de geçişsiz de olabilir (2020, s. 270).

Çalış-: *kapug çalışdı*. Kapının çatlakları açıldı. Çanağın çatlağı ve eyerin ek yerleri ayrılırsa aynıdır (2020, s. 263); *bir şeyin çatlakları, ekleri, araları açılmak* (Atalay, 2021, s. 108).

İril-: *tām irildi*. Duvar vb. çatladı (2020, s. 121); **eril-:** *gedilmek, gedik açılmak, eksikleşmek* (Atalay, 2021, s. 270).

Oyul-: *yir oyuldu. Yer oyulup deşildi. Kötü oyuldu.* Yağmur yağdığı için dam oyuldu (2020, s. 120).

Yıkıl-: *tām yıkıldı.* Duvar vb. yıkıldı (2020, s. 382).

3.7. İnsan ve Hayvan Biyolojisindeki Çürüme Fiilleri

Dîvânu Lugâti't Türk içerisinde insan ve hayvan biyolojisine dair kendiliğinden veya bir nedene bağlı olarak gelişen ölüm, hastalık, rahatsızlıklar ve aksaklıklar da yer almaktadır. Günlük yaşam içerisinde yiyecek ve içecek, cansız varlıklar, eşya, madenler gibi nesne ve maddeler yanında insanların fiziki, kimyasal yapılarında da olumsuz değişimler ve yok oluşlar söz konusudur. Bu bağlamda “*bärtäl-, bud-, budut-, keç-*” gibi fiiller ölümü ifade ederken, “*bed-, boşgun-, çalın-, çerlen-, çerlet-, çertil-, çülük-, enüçlen-, igle, iglel-, iglet-, iglen-, karı-, kemle-, kemlen-, kaw-, kırçal-, kogşaş-~koşşaş-, oñuk-, sız-, sızla-, sızlat-, yawrı-, yawrı-, yiriş-*” fiilleri de zamanla tükenmek, yok olmak ve insanları ve hayvanları hayatından uzaklaştıran, herhangi bir nedenden dolayı dış görünüşte ve yaşamsal faaliyetlerdeki aksaklıkları karşılayan oluş fiilleri olarak görülmektedir. Bu fiiller aynı zamanda -(X)n, -(X)t, -(X)l, -(X)ş gibi ettirgenlik, edilgenlik ve işteşlik eklerini de almışlardır. “*Bud-*” fiilinin geçtiği söz diziminde neden belirlidir. Ettirgenlik eki -(X)t almış “*budut-*” fiilinin ise kendiliğinden mi oluştuğu veya etken bir özne tarafından mı yapıldığı belirsizdir. “*Çalın-*” fiilinin geçtiği söz diziminde ise bir neden belirtilmemiştir. “*Boşgun-*”, “*enüçlen-*”, “*kewret-*”, “*oñuk-*” ve “*kırçal-*” fiillerinde etkilenen nesne ön plandadır. İşteşlik eki -(X)ş eki alan “*igleş-*” fiilinde ise bir olayın aynı anda aynı konumdaki varlıklara sirayeti söz konusudur. Bundan başka “*yiriş-*” fiilinde ise nesne ön planda olmakla birlikte kendiliğinden meydana gelen bir zayıflama olayı söz konusudur.

Bärtälmäk: *birtälämäk:* yaralamak, tahrip etmek, yıkmak (2020, s. 39).

Bed-: *anıñ közi bedti:* onun gözü zayıf gördü (2020, s. 529).

Boşgun-: *er eliği boşgundi.* Eli çıktı ve iş yapamaz oldu. *Ayak da ayındır* (2020, s. 302). *Aslı boşgundi demektir.*

Bud-: *er tumlugka budtı* adam soğuktan dondu ve öldü (2020, s. 529).

Budut-: *ol kişini tumlugka buduttı.* O, adamı soğukta öldürdü. O adam ölesiye dona yakalandı (2020, s. 327).

Çalın-: *at çalındı.* At kötü yeminden dolayı zayıfladı (2020, s. 276).

Çerlen-: *er çerlendi.* *Hakaniye lehçesinde.* Adamın vücudu ağırlaştı (2020, s. 141).

Er özi çerlendi. Adam hastalandı ve bedeni ağırlaştı (2020, s. 304).

Anıñ közi çerlendi. Onun gözü iltihaplandı (2020, s. 304).

Çerlet-: *ot anıñ közin çerletti.* İlaç onun gözünü bozdu. (2020, s. 340).

Çertil-: *tegrüp anar çertilür.* Zaman beni tam bu noktaya getirince ömrüm de artık tükeniyor (2020, s. 275).

Çülük-: *çülükti er.* “Adamın görünüşü perişanlaştı” (2020, s. 266). *Er işi çülüktü.* Adamın kılığı perişanlaştı (2020, s. 280). Bu fiil tarihî dönemlerde bir eşyanın

parçalanması, yırtık pırtık olması şeklinde de anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972, s. 420).

Enüçlen-: *anın közi enüçlendi.* Onun gözüne katarakt indi (2020, s. 129).

İgle- *er igledi* adam vb. hasta oldu (2020, s. 127).

İglet- *tegme türlüğ ig igleledi.* her türlü hastalıkla hastalandı (2020, s. 130).

İgleş- *yılki arıg igleşdi* sürü vb. hasta oldu (2020, s. 112).

İglet- *bu yer anı igletti.* bu yer onu hasta etti; çünkü ona uygun gelmedi (2020, s. 119).

Karı- *er karıdı.* adam vb yaşlandı (2020, s. 461).

Keç- *er keçti.* Adam geçti, yani öldü (2020, s. 234).

Kemle- *at kemledi* at hastalandı (2020, s. 473).

Kemlen- *at kemlendi* at vb. hastalandı. *Aslı at içindir* (2020, s. 307).

Kemlet- *bu ot atıg kemletti.* Bu yem at vb.ne sıkıntı verdi (2020, s. 341).

Kew- *telim yörıp küçi kewdim.* Çok koşturup onun gücünü zayıflattım (2020, s. 87, 470).

Kewil- *gücü zayıflamak* (2020, s. 171, 272, 237).

Kewret- *zayıflatmak.* *Yalınuk küçin kewretür* (2020, s. 337). İnsanın gücünü gevşetmek için hızlanmaktadır.

Kır-çal- *anın başına taş kırçaldı.* Onun başına taş isabet ederek (başını) sıyırdı (2020, s. 301).

Kogşaş~ koxşaş- : *kişiler kamug kogşaşdı.* Üzerlerine sıcak vb. bastırıldığı için adamların gücü gitti (2020, s. 342).

Kogşat~ koxşat- : *kuyaş anı kogşattı.* Sıcak onun gücünü gevşetti. *Herhangi bir sert şeyin gücü gevşerse yine aynıdır* (2020, s. 338).

Oñuk-: *er yüzi oñuktu.* Adamın yüzü soldu (2020, s. 104). *Anın yüzi oñuktu.* Onun yüzü hastalık vb. şeylerden dolayı süzüldü (2020, s. 511).

Sız-: *sökel sızdı.* Hasta zayıflayıp süzüldü (2020, s. 35).

Sızla- *anın tişi buzdan sızladı.* Onun dişi ağrıdı ve dişinde buzdan veya soğuk su içmekten sızlama belirdi. *Erniñ süñüki sızladı.* Adamın soğuk ısırmamasından kemikleri sızladı (2020, s. 472).

Sızlat- *buz tişiğ sızlattı.* Buz dişi sızlattı. *Bu, dişlerde soğğun hissedilmesi ve sanki bir ağrı, bir karıncalanma olmasıdır. Aynı şekilde soğuk suya el sokulduğundan ondan soğukluk hissi alınamsı da aynıdır* (2020, s. 340).

Ülşe- *Çiğilcede aklıktan gözleri kararmak ve bayılacak gibi olmak* (2020, s. 932).

Ülşet- *gözü kararmaya kadar acıktırmak* (2020, s. 932).

Yawrı- *adamın durumu kötüleştı ve fakirlikten veya hastalıktan dolayı zayıfladı* (2020, s. 474).

Yawrıt- *ol anı yawrittı.* O, onun gücünü azalttı ve onu zayıflattı (2020, s. 343).

Yıgrıl-: *er tumluğa yıgrıldı.* Adam soğuktan büzüldü (2020, s. 391).

Yigtür-: *târ etük adakıg yigtürdi.* Dar etik ayağı kötürüm yaptı (2020, s. 387).

Yiriş-: *ıt tışı yirişdi.* Köpeğin dişi vb. zayıfladı (2020, s. 380).

Yokad-: *yalñuk oğlu yokadur* Âdemoğlu ölererek yok olur (2020, s. 505).

Yüz-: *irin yüzdi.* Beden ve yarada irin ve cerahat kabardı (2020, s. 376).

Değerlendirme

Dîvânu Lugâti't Türk'te yiyecekler, cansız varlıklar, giyim- kuşam eşyaları, mekânlar, madenler, insanların ve hayvanların fiziki ve kimyasal yapılarındaki olumsuz değişimler çürümek kavram alanındaki oluş fiillerini meydana getirmektedir. Bu fiiller basit çekimlerde veya madde başlarında bulunabildiği gibi çatı ekleri olarak özne, nesne ve nedensellik de bağlantılı hale gelmiştir. Çoğunlukla temel anlamlarında kullanılmışlardır.

Köktürk Kağanlık yazıtlarında ise konu ve bağlamları gereği günlük hayattan ziyade savaşmaya dayalı yok etme, öldürme, dağıtma anlamlarına gelen "*agri-*" "*ulug oğlum agrıp yok bolca:* büyük oğlum **hastalanıp ölünce** BK G 9" (Aydın, 2017, s. 97); "*arta-*" "*Türük bodun, elinjin törögin kim artatı udaçı erti:* Türk halkı! yurdunu (ve) yasalarını kim **bozabilirdi?** KT D 22" (2017, s. 87); "*buz-*" "*tañut tapa süledim tañut bodunug buzdum:* Tangutlar tarafında sefer ettim. Tangut halkını **bozguna uğrattım** BK D 24" (2017, s. 89); "*yokad-*" "*yokadu barır ermiş: yok olmaya* doğru gidiyormuş KT D10" (2017, s. 54) örneklerinde fiiller temel anlamları dışında yer almaktadır. Kağanlık yazıtlarında tek başlarına bu sözcükler oluş bildirmekle birlikte etken öznelerle aynı cümlede bağlantı kurulmuştur. Bu fiillerin zarf- fiil ekleri ve ettirgenlik eklerini aldığı görülmektedir. Dîvânu Lugâti't Türk'te bir nesnenin çürüme sürecini başlatmak gibi temel anlamlarında kullanılan bu fiiller Kağanlık Yazıtlarında temel anlamları dışında savaşmaya dayalı fiiller olarak kullanılmıştır. Dîvânu Lugâti't Türk'te ise çürümeye dayalı oluş fiilleri açısından zarf -fiil kullanımı görülmemekle birlikte fiil ve özne arasındaki bağlantılar edilgenlik ve ettirgenlik ekleriyle kurulmuştur. Eski Türkçe döneminin diğer farklı runik harfli metinlerinde geçen "*arı-, ayır-, oñ-, seçlin-*" gibi fiiller ise *yorulmak, halsiz düşmek, bozmak, dağıtmak, bölmek, solmak, eskimek, çözülmek* anlamlarında kullanılmıştır (Kızıldağ, 2021, s. 284, 290, 292, 349).

Uygur Türkçesinde de çürüme ve yok olma bildiren oluş fiillerine sıkça rastlanmaktadır. "*arta-*" "*yemişinüz artamağay tep yemişleriniz de berbat olmaz dedi*" (Hamilton, 2020, s. 70); "*artat-*" "*ädgü yemişig kuşlar artatır üçün kuşlar sarayın en güzel yemişlerini berbat ettikleri için*" (2020, s. 66- 67); "*alkın-*" "*ayı barım alkınsar* (2020, s. 34); "*alñu-*" "*küçi alñudı: gücü tükeniyordu*" (2020, s. 49); "*buzul-*" (Caferoğlu, 1968, s. 56); "*kogsa-*" "*gevşemek, zayıflamak*" (1968, s. 180); "*sası-*" "*kok-, çürü-, fenalaş-*" (1968, s. 198); "*sasıt-*" "*kokutmak*" (1968, s. 198); "*sün-*" "*gevşemek, hafiflemek*" (1968, s. 214); "*yimril-*" "*yılmak, çökmek*" (1968, s. 297); "*yirü-*" "*bozulmak, çürü-*" (1968, s. 299); "*yodun kıl-*" "*yetinç uguşunuzları birle yok yodun kılur men*" (Elmalı, 2019, s. 60); "*karı-*" "*karıyuk biz*" (2019, s. 61); "*bulgan-*" "*bulganıp yatur*" (2019, s. 76) gibi fiiller Uygur metinlerinde çürümeye dayalı gerçek anlamlarında kullanılan oluş fiilleridir. İşlevsel açıdan bu fiiller Dîvânu Lugâti't Türk

ile daha çok ortaklık göstermektedir. Uygur Türkçesi döneminden bazı metinlere bakıldığında ise edilgenlik eklerinden -(X)n-, ettirgenlik eklerinden -(X)t-, işteşlik eki -(X)ş- üzerine farklı çekim eklerinin (artamağay, alkınsar, uvatsar, alhudı, sınır, ursukuşur, bulganıp) geldiği görülmektedir. Ayrıca bu fiillerin nedenleri belli ve etken özne ile kullanılmıştır. Örneğin, “alnu-“ “küçi alhudı gücü tükeniyordu” (Hamilton, 2020, s. 49); cümlesinde nesne ön planda olmakla birlikte bir zamansallık da ön plandadır. Dîvânu Lugâti’t Türk’te ise gücü tükenmek anlamındaki “*kewret-*“ fiilini kullandığı söz diziminde ise nesne ön plandadır ve etken bir neden belirtilmemiştir. “*Yalınuk küçin kewretür* İnsanın gücünü gevşetmek için hızlanmaktadır.” (2020, s. 337).

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig, TIEM 73 ve Atebetü'l- Hakayık'ta da çürümeye dayalı kavram alanını oluşturan fiiller vardır. “*arta-*“ “*nelük tilde körksüz yorır bu sözüñ/ nelük köñlüñi artatur sen özün: Niçin böyle nahoş şeyler söylüyorsun; niçin böyle mâneviyâtını bozuyorsun*” (KB 1082); “395. *sen artak sen anın ajun artadı*” (Arat, 1992, s. 72); “*buzul-*“ “*bu köñli bedük er usallık kılar / usal er ya buzur ya ödsüz ölü: Mağrur adam ihmalkârlık eder; ihmalkâr adam ya bozular yahut vakitsiz ölü*” (KB 2297); “*çüri-*“ “*kaçan bolsa miz süñüklâr püdâ çürimiş* 434v/ 5= 079/ 011” (Ünlü, 2004, s. 263); “*eskir-*“ “195. *yigit koca bolur yañı eskirür*” (1992, s. 56); “*âskir-*“, eskimek “*ärklilig üzâ âskirmâz* 234v/ 1=020/ 120” (Kök, 2004: 233); “*kamıl-*“ “196. *kaavi erse kamlur kaçar kuvveti*” (1992, s. 56); “*karıt-*“ “*boğuzdın kirür ig kişike aşın / kişig ig karıtur tükemez yaşın: İnsana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer; hastalık insanı ihtiyarlatır ve o ömrünü tamamlayamaz*” (KB 4674); “*kuru-*“ “387. *Vefa köli suğlup kurup yulları*” (1992, s. 72); “*kurıt-*“ “*hiyânet kişi kayda sunsa ilig/ teniz erse suğlur kurıtur yirig: Hiyanet eden adam bir yere el attı mı, deniz bile olsa, kuruttur*”; “*kazıt-*“ “*küni bir mañım ol tüni bir mañım/ iletür ölümke kazıtur erim: Gündüzü bir adım, gecesini bir adım; bu at onu ölüme götürür ve benzini soldurur*” (KB 2866); “*kâwrâ-*“ zayıflamak, gevşemek “*ay mänim idim kim män kâwrâdi süñüküm yani zaif boldum* 223r/ 4= 019/ 004” (Kök, 2004, s. 220); “*opra-*“ “*tap erdi yana bu ölümde basa/ kara yir katında ölüp oprasa ölümünden sonra kara toprak altında çürüyüp dağılmak da yeter bir ibrettir*” (KB 5416); “*öl-*“ “*anñ içindâ tirlür silâr anñ içindâ ölü silâr* 114r/ 9 = 007/ 025” (Kök, 2004, s. 108); “*püdâ bol-*“ “*aydı kim tirgürür süñüklârni ol püdâ bolsa*” 324v/7=036/ 078” (Ünlü, 2004, s. 144); “*saçıl-*“ “*yana saçlur andın tirilmiş neñil söki teg bolur yanduru kılkı yañı: Topladığı mal tekrar dağılır; onun ahvâli yine eskisi gibi olur*” (KB 738); “*sargar-*“ “*ägâr idsa miz yälni körgäylâr anı sargarmış bolgaylar* 297r/ 8= 030/ 051” (2004, s. 117); “*anñ mäjizlâri yana adnayur körür sän anı sargarmış yana kılar* 336v/ 9 = 039/ 021” (2004, s. 159); “*sınık-*“ “*bir çäriğ anda sınıkmiş güruhlardın* 330r/ 1 = 038/ 011” (2004, s. 153); “*sası-*“ “*sewindi tidükte sasıtur söker/ yazıldı tidükte buşup kaş tüger*” (KB 4756); “*sız-*“ “*tevizlik ig ol bir otatğu uzun / yemişi anı yer sızar bu özün: Çekememek bir hastalıktır ve uzun bir tedaviye muhtacdır; onun yediği kendisini yer ve o kendi kendisini eritir*” (KB 4253); “*takıl-*“ takılmak, (metinde) parçalanmak; *takı bolmanlar mäjizlig kim takıldılar takı hilâf kılıştılar* 48r/ 7 = 003 / 105” (2004, s. 43); “*tüke- / alkın-*“ “*ay ilig bu dünyâ keçimlig turur / tiriglik küniñe tüker alkınur: Ey hükümdar, bu dünya geçicidir; gün geçtikçe hayat eksilir ve tükenir*” (KB 3782); “*sezinmäs-män kim alkınsa bu tutaşı bar ärginçâ* 217v/ 3 = 018/ 035” (2004, s. 214); “*ul- , ulu-*“ “*kimi erse devlet esürtse kelip/ yağız yirde yarlur yüreki ulıp: Saâdet gelip, kimi sarhoş ederse, onun kara toprak*

altında inlemekten **kalbi parçalanır**" (KB 6139); "*bularda biri kalsa törti kalur / bu törti yeme kalsa beglik ulur* Bunlardan biri ihmâl edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmâl edilirse, **beylik çözümeğe yüz tutar**" (KB 2059); *diriğa seniñ teg kişiler ölüp/ kara yerde yatsa süñüki ulup*: Senin gibi insanlar ölür ve kemikleri toprak altında **dağılmış** yatarsa, çok yazık olur" (KB 6415); "*yawrı-*" "*bu ig tutsa terkin kişig yawritur/ anı emlemese ölüm tawratır*: insana bir hastalık gelirse, onu derhâl **kuvvetten düşürür**; tedavi edilmezse, ölüm koşar gelir" (KB 4616); "*yıd-*" "*et ol bu kişi köñli artar yıdır: anı ked küdezgü ay kılkı kadir*: İnsan kalbi ettendir, **bozulur ve kokar**; ey iradeli insan, onu çok iyi korumalıdır" (KB 5862); "*ye-*" "*kerek erse bay bol kerek yok çığay/ tiriglikni yer bu keçer yıl kün ay*: İster zengin ol, ister yoksul ve fakir, her geçen yıl, ay ve gün hayatı **kemirmektedir**" (KB 4819); "*yokad-*" "*kamuğ sen törüttüñ ne erselerig/ yokadur ne erse sen ök sen tirig*: Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin" (KB 14); "*yokal-*" "*törümüñ neñ erse yokalğu turur/ törütügli hâlik ne kolsa kolar* Yoktan var olan her şey tekrar **yok olacaktır**; yaratan Tanrı ne isterse, onu yapar" (KB 692); "*yumşa-*" "*kür er kördi altun özi yumşadı/ irig sözlüg erniñ sözi yumşadı*: Altın görünce, pek yürekli insanlar bile yumuşar; kaba sözlü insanların da sözü nazikleşir" (KB 2749); "*yäñdür-*" "*küç kılğanrak tonarak yäñdürmiş kändni 389v/ 7 = 053/ 053*" (2004, s. 212); "*yokal-*" zarara uğramak, yok olmak, mahvolmak; "*ol cihan içindä yokalğanlardın 46v/ 3 = 003/ 085*" (Kök, 2004, s. 42); "*yokaltur-*" yok etmek, ortadan kaldırmak; "*yokalturur mu sän bizni anıñ birlä kim kıldı biligsizlär bizdin ärmäs ol mägär säniñ sınağın 126r/ 7 = 007/ 155*" (2004, s. 121); "*yokat-*" geçersiz kılmak, silmek, yok etmek, bozmak; "*biziñ bälğülärimizni, yokattımız anlarını yokatmak 264v/ 5 = 025/ 036*" (Ünlü, 2004, s. 75); "*yumşanı-*" parçalanmak; "*yumşanılsa tağlar yumşatmak 394v/ 6 = 056/ 005*" (2004, s. 18) gibi oluş fiilleri, insanların ve canlı varlıkların ölüme giden süreçlerini, cansız varlıkların ve nesnelere çürüme süreçlerini karşılamıştır. "*Çürü-*" (TİEM 73 79/11), "*kamul-*" (AH, 56), "*eskir-*" (AH, 56), "*karıt-*" (KB 4674), "*käwrä-*" (TİEM 73 19/4), "*opra-*" (KB 5416), "*yıd-*" (KB 5862) gibi fiiller temel anlamlarında kullanılmıştır. "*Arta-*" (KB 1082), "*buzul-*" (KB 2297), "*äskir-*" (TİEM 73 20/ 120), "*kazıt-*" (KB 2866), "*sası-*" (KB 4756), "*sız-*" (KB 4253), "*ul-*" (KB 6139, 2059) gibi fiiller de temel anlamları dışında kullanılmıştır. Söz dizimsel açıdan bakıldığında Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig, TİEM 73, Atebetü'l- Hakayık'ta yer alan "*yokalturur mu sän bizni anıñ birlä kim kıldı biligsizlär bizdin ärmäs ol mägär säniñ sınağın 126r / 7 = 007 / 155*" (Kök, 2004, s. 121); "*sewindi tidükte sasıtur söker/ yazıldı tidükte buşup kaş tüger*" (KB 4756); "*nelük tilde körksüz yorır bu sözüñ/ nelük köñlüñi artatur sen özüñ*: Niçin böyle nahoş şeyler söylüyorsun; niçin böyle mâneviyâtını **bozuyorsun**" (KB 1082); "*boğuzdın kirür ig kişike aşın / kişig ig karıtur tükemez yaşın*: İnsana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer; hastalık insanı **ihtiyarlatır** ve o ömrünü tamamlayamaz" (KB 4674); "*hıyânet kişi kayda sunsa ilig/ teniz erse suğlur kurıtur yirig*: Hıyanet eden adam bir yere el attı mı, deniz bile olsa, **kurutur**"; "*küni bir mañım ol tüni bir mañım/ iletür ölümke kazıtur enim*: Gündüzü bir adım, gecesi bir adım; bu at onu ölüme götürür ve benzini **soldurur**" (KB 2866) gibi ettirgenlik eklerini alan çürüme bildiren "*sası-, yokal-, arta-, karıt-, kurıt-, kazıt-*" oluş fiilleri söz diziminde daha çok nesne ile ilgilidir. Bu cümlelerde nesne ön plandadır. Aynı şekilde Dîvânu Lugâti't Türk'te de nesnelere ön planda olduğu çürümeye dayalı fiillerin sayısı fazladır.

Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde de çürümek kavram alanına giren fiiller bulunmaktadır. *“agrı-“* hastalanmak, acı çekmek *“Resül muni işitip köngli > agrır teg bolup aydı”* 193v / 7 (Ata, 2019, s. 369); *“ayna-“* değişmek, bozulmak; *“ol tünle kamuğ tiller Mevli kudreti birle bulğaşdı, tiller aynadı”* 43v/ 11 (2019, s. 100); *“bozul-“* bozulmak, yıkılmak *“Kayserlerning kasrları bozuldı”* 184r/ 5 (2019, s. 355); *“bükrert-/ bükrey-“* eğilmek, bükülmek, kamburlaşmak *“saç sahalım aqardı, arqam mungda kağguda bükreydi”* 99r/ 15 (2019, s. 185); *“çürü-“* *“yıdlandı et/ çürüdi et/ sasıdı et”* 46/ 5 (Yüce, 2014, s. 39); *“çürü-“* *“süngüküm çürüdi, toprak boldı”* 171r/ 21 (2019, s. 333); *“çürüt-“* *“etlerin çürütüdi, süngüklerin uşatdı”* 108r/ 16 (2019, s. 198); *“bulgan-“* *“bulgandı balçıkga 168/ 8 (2014, s. 65); “köger-“* *“etmek kögerdi: ekmek küflendi”* 168/ 2 (2014, s. 65); *“kurtlan-“* *“kurtlandı et”* 98/ 3 (2014, s. 50); *“opra-“* *“opradı et”* 168- 7 (2014, s. 65); *“sası-“* *“sası- dı et”* 34/ 7, (2014, s. 37); *“keçe ol et sasıdı”* 118v/ 21 (2019, s. 247); *“yemilçi-“* *“yemilçidi et”* 35/ 3 (2014, s. 37); *“yufkala-“* *“yufkaladı tokumaknı”* 230/ 5 (2014, s. 79); gibi örnekler yanında *agra-, agurşaklan-, akar-, ar-, arnuqlat-, arukla-, kısın-, kiskal-, at-, boglan-, bögsül-, kıyuklan-, kızar-, kirlen-, bulğaşuk bol-, bulıtlan-, burtar-, büksül-, çevrül-, darıl-, ezil-, dutaşmak, eşil-, iglen-, hamla-, kart-, kaşın-, irinlen-, iriglen-, irinlen-, kabar-, kovşat-, kurı-, kurtlan-, kuy-, purtar-, saçıl-, sargar-, sark-, sıçra-, sız-, sızanla-, sızgunla-, sızık-, silin-, sinle-, soñla-, solı-, süzül-, şanar-, şeşil-, takıl-, tarıl-, tart-, taş-, tikenlen-, türül-, ul-, ürper-, yapuş-, yıkıl-, yıdlan-, yıgrıl-, yözül-, yüzül-, yinçgel-, yiril-yuwkal-* (Yüce, 2014; Ata, 2019) gibi çürümeye dayalı oluş fiilleri de yer almaktadır. Bu dönemde *“etlerin çürütüdi, süngüklerin uşatdı”* 108r/ 16 (Ata, 2019, s. 198); *“etmek kögerdi: ekmek küflendi”* 168/ 2 (Yüce, 2014, s. 65); *“kurtlandı et”* 98/ 3 (2014, s. 50); *“yıdlandı et”* (Yüce, 2014, s. 39) gibi ettirgenlik -(X)t-, edilgenlik -(X)l-, -lA-n gibi ekleri alan *“çürüt-“, “uşat-“, “köger-“, “kurtlan-“, “yıdlan-“* oluş fiillerinin geçtiği söz dizimlerinde ise nesnenin ön planda olduğu görülmektedir.

Kıpçak Türkçesi döneminde *“agrı-“* göz iltihaplan- (Toparlı, 2017, s. 366); *“çürüş-“* (Gronbech, 1942, s. 78); *“erkelen-“* yumuşamak, gevşemek (1942, s. 93); *“karar-“* kararmak, siyahlaşmak (2017: 405); *“ongar-“* sararmak, solmak (1942, s. 177); *“sası-“* kötü kok- (Atalay, 1945, s. 233); *“sındır-/ sındur-“* (Özyetgin, 2001, s. 622); *“sındur-“* kırdırmak (2017, s. 442); *“sökül-“* (2017, s. 444); *“targa-“* *“ara ala bolup targamağa başladılar sen cem”* (2019, s. 164); *“yarıl-“* yarılmak (2017, s. 466); *“uv-“* ufalamak, ezmek (Özyetgin, 2001, s. 702); *“yıkıl-“* bozul- (2017, s. 468); *“yiyi-“* kokmak (2001, s. 744) ise çürümeye dayalı oluş fiilleridir. Ayrıca, *“Simiz aruk bolup töleginçe köp aruklar tüşüp yatıp öldi* (Karamanlıoğlu, 2019, s. 55) örneğinde de *“tölen-“* fiili zarf- fiil eki almakla birlikte nesne ile doğrudan bağlantılıdır.

Çağatay Türkçesi sözlük ve metinleri de çürümeye dayalı söz varlığı açısından zengindir. *“eskir-“* eskimek (Senglah 103 b/ 5’den akt. Kaçalın, 2011); *“işvegerler dağidin cân perdesin kör alı kim bu harir eskirdi zâlim şahlar tamgasıdın nazlıların yaktığı can perdesine bak, ah ki bu ipek kumaş, zalim şahların damgasından yıprandı”* (FK 1038’den akt. Kaçalın, 2011, s. 190); *“opra-“* *“çün ki këydürdüng yalanga opramas ton ol érür çıplağı giydirdinse eskimez giyecek işte budur”* (MK’dan akt. Kaçalın, 2011, s. 245); *“sökül-“* sökülmek, ayrılmak (Senglah, 245v/ 14’ten akt. Kaçalın, 2011); *“uşat-“* *“uşatmaq isteseng bu bendlerni mukayyed bolma anda oşbudur pend”* (NŞ’den akt. Kaçalın,

2011, s. 284); **“tavsal-“** *“nè boldı kâfile –sâlâr özlüküm yükidin/ alâş kılşa ki bu yolda asru tavsaldım ne olur kafile başı beni yükümden kurtarsa; bu yolda çok **yoruldum**”* (NŞ'den akt. Kaçalın, 2011, s. 418) şeklindeki oluş fiilleri yanında *ar-, ir-, iskir-, islen-, ilbar-, opar-, uçur-, örten-, butrat-, ornat-, ofran-, tarka-, tavsâl-, tal-, tişil-, tilmür-, tivörül-, tioret-, çobul-, kandar-, sustan-, har-, kada-, kiral-, kuruş-, yadayıt-, yancka-, yavugan, yavan, yukar-* (Atalay, 1970); *eri-, eskir-, is-, isle-, opra-, uç-/ öç-, uşat-, ofra-, öksü-, butra-, tarka-, tala-, çül-, talık-, tavsâl-, tevrel-, tevret-, tolga-, çırma-, çupul-, sargar-, saypa-, saypal-, sımuk-, şişle-, karala-, kozgal-, kurgar-, köger-, kömür-, küyel-, yiğil-, yemrül-/ yimrül-* (Kaçalın, 2011); *çırman-, butra-, butraş-, çörge-, çörgen-, iri-, iz-, karı-, kıskar-, kızar-, kisil-, kop-, köy-, öksü-, örten-, saçıl-, sorgar-, savrul-, sın-, tolğan-* (Doğan, 2021) fiilleri Çağatay dönemi sözlük ve metinlerinde geçen çürümeye dayalı oluş fiilleridir. İşlevsel açıdan çürüme fiilleri temel anlamları dışında da kullanılmıştır. **“bulgaş-“** *“dèmes- mèn ki kozğaldı alem eli ki **bulgaştı** bu sebz–târem eli Âlem halkı çalkandı demem, bu gök kubbe halk **bulaştı**”* (Seddi İskenderi'den akt. Kaçalın, 2011, s. 377). Söz dizimsel açıdan bakıldığında ise *“işvegerler dağdın cân perdesin kör âli kim bu harir **eskirdi** zâlim şahlar tamgasının nazlıların yaktığı can perdesine bak, ah ki bu ipek kumaş, zalim şahların damgasından **yıprandı**”* (FK 1038'den akt. Kaçalın, 2011, s. 190) örneğinde *“eskir-“* fiilinin söz diziminde nedeni bellidir ve nesne ile bağlantısı ön plandadır. *“nè boldı kâfile –sâlâr özlüküm yükidin/ halâş kılşa ki bu yolda asru tavsaldım ne olur kafile başı beni yükümden kurtarsa; bu yolda çok **yoruldum**”* (NŞ'den akt. Kaçalın, 2011, s. 418) örneğinde *“tavsâl-“* fiilli ise etken özneye bağlantı kurmuş çürüme bildiren oluş fiilidir. Çünkü, *“tavsâl-“* fiilinin geçmiş zaman –dı ekini almasıyla anlam yönü değişmiştir ve özne ile bağlantı kurmuştur. Ettirgenlik eki almış fiiller ise olduran bir özneye aynı söz diziminde yer almaktadır. *“uşatmak isteseng bu bendlerni mukayyed bolma anda oşbudur pend”* (NŞ'den akt. Kaçalın, 2011, s. 284).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise *“opra-“* *“sojında opranıp gitmek bolmaya”* (Canpolat, 2018, s. 230); *“kuru-“* *“ağacın kabın soysan ve toprakın kabın kidersen ağaç **kurır** 82b/ 19”* (2018, s. 165); *“ilm eyidürken ol **kurmuş** ağaç inledi”* (Erdem, 1991, s. 194); *“çürü-“* *“eger ölem ü çürüye sünügüm / çürümiş sünügümde işkuñı um 126/ 14”* (Cin, 2012, s. 165); *“obar-“* *“gönlüm ilini yihmağ u **obarmağ** için uş /her menzile bah bağlu dutar vak'a vü namı 190/ 2”* (2012, s. 229); *“süzül-“* *“süzülmüşdi nergisleyin uyhusuz/ humâr ile tolur sanayduñ henüz” 106/ 10* (2012, s. 145); *“sın-“* *“olıcak ne **sınur** u ne **uşanur** / ne incinür ürker ü ne üşenür 274/ 14”* (2012, s. 313); *“kara-“* *“imdi namâz dahı şol yazukdan **karamış** gönli aydın eyler 84b/ 5”* (1991, s. 137); *“paslan-“* *“nitekim bir üstâd bir **paslanmış** göz iki yüz görünmez iken nurlandırır 84b/ 14”* (1991, s. 137); *“sarar-“* *“benzi **sararmış** gönli melül geldi 107 b”* (1991, s. 483); *“üzül-“* *“bu ulu kaya **üzüldi**, yugalanu geldi 115 b”* (1991, s. 199); *“elik-“* *“ne yavlak **elikmişsin**, suretün şeklün azup tüşün dökülmüş”* (Korkmaz, 2017, s. 237); *“hurd eyle-“* *“dügdürüp sünügin uvadup **hurd eyleyedi**”* (2017, s. 242) örneklerinde çürümek kavram alanına giren fiiller bulunmaktadır. Ayrıca *bükül-, dart-, depser-, incel-, karar-, karı-, kızar-, kocal-, koh-, kop-, kuru-, kündel-, saçıl-, sız-, sın-, sol-, sökil-, tagıl-, tart-, talan-, tolaş-, uşan-, yayın-, yeyil-, yıyıl-, ağar-, ağrit-, ak-, ar-, barı-, bertin-, boşan-, bozul-, bulaş-, büklin-, çöngel-, dağıl-, dart-, delin-, düş-, eğil-, eri-, kırıl-, kızar-, kinjit-, köger-, kuyul-, opran-, sogıl-, sol-, sün-, tart-, tartıl-, uza-, yapraklan-, yincin-* (Canpolat, 2018) ise çürümeye dayalı diğer oluş fiilleridir. Sözdizimsel açıdan bakıldığında ise

Eski Anadolu Türkçesi döneminde “sonunda *oprani* gitmek bolmaya” (Canpolat, 2018, s. 230); “*süzülmüştü* nergisleyin uyhusuz/ humâr ile tolur sanayduñ henüz” 106/ 10 (2012, s. 145); “olıcak ne *sinur* ne *uşanur* / ne incinür ürker ü ne üşenür” 274/ 14 (2012, s. 313); “nitekim bir üstâd bir *paslanmış* göz iki yüz görünmez iken nurlandırır 84b/ 14” (1991, s. 137) geçen örneklerden “*oprani-*” “*süzül-*” “*sin-*”, “*uşan-*” “*paslan-*” edilgenlik ekini alan oluş fiillerinin de nesne ile bağlantı kurduğu görülmektedir.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't Türk'te yüz otuz üç tane temel anlamda çürüme bildiren oluş fiilli tespit edilmiştir. Oluş bildiren çürüme fiillerinin anlamsal değişim süreçlerini ve dilbilgisel tipolojilerini diğer metinlerle karşılaştırmalı olarak ayrıntılı şekilde betimlenmesi ve açıklanması farklı çalışmaların konusu olabilir.

Dîvânu Lugâti't Türk ile Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çürüme bildiren oluş fiilleri anlamsal ve dilbilgisel tipoloji açısından ortaklıklar göstermektedir.

Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't Türk'te cansız varlıklara dair on iki, yiyeceklere dair on dört, giyim- kuşama dair kırk beş, doğal çevreye dair dokuz, insan ve hayvan biyolojisine dair otuz dokuz ve mekânlarla ilgili beş adet çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri tespit edilmiştir.

Temel olarak oluş fiilleri bir özneye gerek duymadan nesne üzerinde kendiliğinden gerçekleşmektedir. Dîvânu Lugâti't Türk'teki madde başları bu tanıma uygun olmakla beraber yer yer ettirgenlik ve edilgenlik ekleri ile çekimlenmiş bağdaşık varyantlar da yer almaktadır (*tınçı-*, *tınçış-*, *yıdı-*, *yıdış-*, *sız-*, *sızgur-*, *artaş-*, *artat-*, *kewşe-*, *kewşet-*, *kurın-*, *kurır-*, *kurugısı-* gibi). Bu kullanım dışında örnek cümlelerde özne ve nesne bağlantısına göre fiilin kategori olarak diğer çalışmalar doğrultusunda kılınışa kaydığı da görülmektedir.

Dîvânu Lugâti't Türk'te yer alan çürümeye dair oluş fiilleri, örnek cümleler ve yer yer bazı madde başlarında nesne- yüklem ve özne- yüklem bağlantısı içerisinde farklı biçim birimlerle çekimlenmiştir. Dîvânu Lugâti't Türk'teki örneklerde oluş fiillerinin ettirgenlik eki aldığı ve aynı zamanda öznesi ve nesnesi belli olan çürümeye dayalı fiiller görülmektedir. Bu nedenle herhangi bir semantik araç kullanılmadan fiil ve özne arasındaki bağlantı doğrudan görülmektedir.

Dîvânu Lugâti't Türk'te ilk olarak nedeni ve etken öznesi verilmeyen çürüme fiilleri yer almaktadır. “*et tınçdı* Et bozulup koktu (2020, s. 466)”; çürümenin veya yok olmanın nedenleriyle birlikte verildiği edilgenlik, ettirgenlik veya doğrudan bir işbirliği bildirmeyen işteşlik ekini alan oluş fiilleri de vardır. “*ton kirdin tograşdı* elbise kirden lime lime oldu (2020, s. 294).” Ettirgenlik ekini alan çürüme fiilleri ve etken öznenin aynı söz diziminde olduğu örnekler de bulunmaktadır. “*ol tonun oprattı* O, elbise vb. şeylerini yıprattı (2020, s. 117).” Öznesi nesne gibi algılanan -(X)l ve -(X)n gibi edilgenlik ekini alan çürüme fiilleri de vardır. “*et yıdlandı et bozuldu* (2020, s. 392). İşteşlik anlamı dışında kendiliğinden olma, yarış etme, dış etmenlerle zamana bağlı olarak değişme anlamları veren -(X)ş işteşlik ekinin nedeni belirli ve belirli olmayan söz dizimlerinde yer aldığı görülmektedir. Dîvânu Lugâti't Türk'te -(X)ş ekinin geldiği

"ton kirdin tograşdı Elbise kirden lime lime oldu (2020, s. 294)" örneğinde elbisenin parçalanmasının nedeni verilmekle birlikte etken bir özne vardır. Fakat "tökleşti neş nesnelere döküldü ve aktı (2020, s. 292)" örneğinde -(X)ş ekinin kullanıldığı görülmekle birlikte neden bildirilmemiştir. Oluş fiillerinin +l(X)n < (+lA-n-) ekini de aldığı görülmektedir. Bu eki alan çürüme, yok oluş bildiren fiillerde de nesne ön plandadır. Bu durum, Dîvânu Lugâti't Türk'ün kurgulanış şekliyle yakından ilgilidir. Dîvânu Lugâti't Türk'teki oluş fiillerinin çatı ekleri ve çekim ekleri açısından betimlenmesi, bazı çürüme fiillerindeki nedensellik bağlantısını da tanımlama gayretinde yol gösterici olmuştur.

Dîvânu Lugâti't Türk ve diğer tarihsel metinler arasındaki "agrı-, arta-, buz-, oñ-, alkın-, sası-, eskir-, karı-, kuru-, opra-, sız-, eri-, ul-, yıd-, uv-, uşat-, çül-, sarar-" fiilleri çürümek kavram alanına giren oluş fiilleri açısından ortaklık göstermektedir. Dîvânu Lugâti't Türk ile karşılaştırıldığında diğer tarihî metinlerde yer alan çürüme ve yok oluşa dair bazı fiiller daha soyut bağlamlarda kullanılmıştır. Bu durum sonuç kısmının ilk paragrafından bahsettiğimiz temel anlam ve temel anlam dışındaki kullanımlarla ilgilidir. Dîvânu Lugâti't Türk'te çürümeye dayalı oluş fiillerinin temel anlamı dışında kullanımı bir tanedir (artat-). Dîvânu Lugâti't Türk'te artat- fiili temel anlamında kullanılırken; Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden Huastuanift adlı eserde² veya TİEM 73' te kandırmak, mahvetmek anlamlarında kullanılmıştır. "arta- bozulmak, fesada uğramak, ağar ärdi ärsä ol ekki içrä tañrılar mäğär tañrı artağaylar ärdi 236v/ 6 = 021/ 022." (Ünlü, 2004, s. 41). Bu tür oluş fiillerinin sosyal ve psikolojik bağlamlardaki daha farklı ve zengin kullanımları ise Kutadgu Bilig ve Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde görülmektedir.

Extended Abstract

In this study, process/ being verbs which are located in Dîvânu Lugâti't Türk has been discussed in decay conceptual field. Decay is defined in the Turkish Dictionary as deterioration and disintegration by undergoing chemical changes under the influence of microorganisms, loss of strength, durability or formation of stains on the body due to impact, compression. Decay also includes conditions such as suppuration, purulence, distress or corrosion, collapse and get older with trouble in different sources. Within the framework of these definitions, decay verbs about living and non-living beings in the universe have been discussed in Dîvânu Lugâti't Türk. The verbs of decay point at issue have been classified as the conceptual fields of the verbs that constituted the decay and its process in foods, goods, clothes, places, nature, human and animal life. The concept field is one of the most important semantic tools that provide lexical elements such as nouns and verbs that have a common relation between them. In this context, verbs related to decay in Dîvânu Lugâti't Türk, have been given within the frame of the concept field. On the other hand, the connections established by the inflection of these verbs with various morphemes such as -d(x), -(X)t-, -(X)ş-, +lA-n-, -(X)l-, -g(X)r-, +la-, -t(X)r-, -(X)n-, +laş-, in terms of subject, object, and causality within the syntactic structure, have also been described. The grammatical

² Köñülin biligin artatdımız ärsär (146).

appearances of these verbs have been varied according to the context, subject, topic, and other characteristics of elements in *Dîvânu Lugâti't Türk*. For this reason, information is also given about the syntactic features of the verbs based on decay.

The analysis part of the article consists of two parts. In the first part, the grammatical aspects of the verbs based on decay have been briefly described in *Dîvânu Lugâti't Türk*. Verbs of process/ being only defined that can take object and transition from one state to another, aren't automatically occurring verbs. Depend on some grammatical events, they establish link in the background active and accusative subject or with an object indicating the cause. In this context, process verbs, taking passive, reciprocal, causative, and reflexive suffixes and being used with different lexical units in the same syntax, also informed modality, causality, and consequentiality. At first glance, the characteristics of process/ being verbs draw attention in *Dîvânu Lugâti't Türk*. As a matter of fact, the process/ being verbs of based on decay as located lexical entry in *Dîvânu Lugâti't Türk* are object related. However, in the examples from social life or in the sections, where different grammatical topics are intended to be conveyed, the verbs of decay become associated with the subject and object through different suffixes and lexemes. These uses or appearances link with the verbs of based on decay with subject, object and causality.

Firstly, there are decay verbs such as "yıldı-", "tınçı-", "opra-", where causes and active subject aren't attributed. This here, the verbs based on decay don't take any passive or reflexive suffixes.

There are also verbs of based on process/ being which take the suffix of reciprocal that doesn't indicate passivity, causation, and direct cooperation. Also causes or transitivity subject of these verbs in *Dîvânu Lugâti't Türk* are distinct. Words such as "kir", "ot" with their inflectional suffixes are cause of process/ being verbs that is transitivity subject; words such as "ton, köz" is the on affected subject.

There are examples, where decay-based process verbs taking the causative suffix and have the active subject in the same syntactic structure in *Dîvânu Lugâti't Türk*. In the examples such as "ol tonın oprattı" or "ol artattı", which are used by Kâşgarlı, while the singular third person pronouns serve as the active subject influencing on decay, like elements of "nesne" and "ton" are also affected.

As in the verbs of "uwul-" and "kurın-", there are also verbs of decay in *Dîvânu Lugâti't Türk*, whose subject is perceived as an object and which takes -(X)l and -(X)n passivity suffixes.

Some of the process verbs, which are used -(X)ş reciprocal suffix, require collaboration of the subject with the instrument or object in the sentence in *Dîvânu Lugâti't Türk*. In this context, the verb of "tograş-", which takes the -(X)ş suffix, exemplifies the mentioned semantic connection in *Dîvânu Lugâti't Türk*. It is seen that the process verbs, indicating decay also take the suffix of +l(X)n < (+lA-n-) in *Dîvânu Lugâti't Türk*. In sentence passing the verb of "enüçlen-", which is exemplifies this situation, the object is foregrounded.

In the second part of analysis part, the verbs in the concept field of decay are classified thematically. In this context, some verbs of “mayıl-, sası-, tança-, tançış-, yençil-, yıdı-, yıdış-, yıdılan-, yilpir-, tewşel-, uşal-, uwul-” corresponds the decay of foods. The verb of “tatık-” corresponds to the decay of the mines. Verbs of “arta-, buruş-, büksül-, çık-, cılan-, çert-, koğuşa-, kurı-, tökleş-, ürüner-, üzül-” corresponds to the decay of nonliving things. On the other hand, the verbs of “çöpürlen-, opra-, eski-, sedre-, tograş-, ul-, ultur-, oñ-, kaçaç bol-, yaprul-, teşil-” correspond the decay in clothing. Also verbs of “iri-, aşgın-, bükül-, ünül-, topura-, yarıl-” corresponds decays in the natural environment. “Çalış-, iril-, ışlan-, yıkıl-” verbs corresponds decays in the external structures of the places. Verbs of “bud-, çertil-, keç-, bed-, boşgun-, çülük-, igle-, kemle-, kırçal-, oñuk-, sız-, yıgrıl-, yokad-, yüz-” corresponds decay in human and animal biology.

In the evaluation part, the verbs based on decay in Dîvânu Lugâti't Türk are compared with the verbs based on decay in contemporary and different historical texts in terms of syntactic qualities and usage. In this respect, some similarity can be seen. Both the syntactic and semantic uses of the verbs are the same as in the Dîvânu Lugâti't Türk. For example, “alkı-”, “alju-”, “eskir-”, “opra-”, “bozul-”, “çuri-”, “eskir-”, examples of which we are given from Uighur, Karakhanid, Kharezmi, Kypchak, Chagatai and Old Anatolian Turkish. As in Dîvânu Lugâti't Türk, the active subject and object are specific.

Some of the verbs based on decay such as “arta-” and “sız-”, which we see used in their basic meanings, also have been reflected emotions, thoughts and behaviors in Dîvânu Lugâti't Türk. The same situation can be seen in other historical texts.

It has been identified one hundred and thirty-three verbs, which are in the concept field of decay in Dîvânu Lugâti't Türk. These verbs are classified thematically in seven categories: decay in food, decay in inanimate objects, decay in clothing, decay in places, decay in the natural environment, decay in human and animal biology. The concept of decay verbs is different in terms of grammatically in the examples.

There are decay verbs, whose cause and active subject are not given, in Dîvânu Lugâti't Türk. In some syntaxes, the affected object is in the foreground. In some syntaxes, a connection has been established between the active subject and the verbs of process/ being. There are also verbs of decay, which are take the suffixes of passivity, such as -(X)l and -(X)n, whose subject is perceived as an object. There are also verbs of process/being that take the suffixes reciprocal, which aren't indicate cohesion, causative and passivity suffixes, in which decay and perishment is given along with its causes.

Verbs of “agrı-, arta-, buz-, oñ-, alkın-, sası-, eskir-, karı-, kuru-, opra-, sız-, eri-, ul-, yıd-, uv-, uşat-, çül-, sarar-” shows similarity in terms of process verbs in the concept field of decay between Dîvânu Lugâti't Türk and other historical texts. There is only one use of decay-based verbs apart from their basic meaning (artat-) in Dîvânu Lugâti't Türk. Also, it can be seen different and richer uses of such verbs of process/ being in social and psychological contexts in the Kutadgu Bilig and texts of Chagatai Turkish period.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig I- metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1988). *Kutadgu bilig II- çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Rabğüzî Kısasü'l – Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) giriş- metin- dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lûgati veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atalay, B. (2021). *Dîvanu Lugâti't Türk I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bingöl, H. E. (2019). *Maytrisimit örneğinde eski Uygurcada fiillerde kılınış*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Canpolat, M. (2018). *Behçetü'l Hadaik Fi Mev'izati'l Halaik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Cin, A. (2012). *Süheyl ü Nev-Bahar (inceleme- metin- dizin)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre- thirteenth century Turkish*. London: Oxford at the Calenderon Express.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Mahmud al-Kaşgari, compendium of the Turkic dialects (Diwan Lugat at-Turk) III*. (Tekin, Alpay, G., Tekin, Ş., ed.). Washington: Harward.
- Delice, H. İ. (2007). Yüklemin özne ve nesne ilişkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 141- 145.
- Delice, H. İ. (2009). Çatı eklerinin bilinmeyen bir işlevi. *Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 419- 434.
- Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca altı dişli fil hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvanu Lugâti't-Türk-giriş- metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation (eski Türkçede söz yapımı)*. London: Brill.
- Erdem, M. (1992). *Kitab-ı Güzide (76a 134a) inceleme- metin- sözlük*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gronbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: Turkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Munksgaard.
- Hamilton, J. R. (2020). *Budacı iyi kalpli ve kötü kalpli prens masalının Uygurcası, prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesi*. (Korkut, E., Birkan, İ., çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Kabak, A. (2021). *Köktürk Bengü taşlarında kılınış*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Kaçalin, M. S. (hızl.). (2011). *Nevâyi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar El-Luğâtun'n- Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Cağatâ'iyye giriş-metin-dizinler-tıpkıbası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Karahan, L. (2013). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Luğati't Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Seyf-i Sarayî Gülistan tercümesi (Kitâb Gülistan bi't- Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kızıldağ, S. H. (2021). *Eski Türk yazıtları söz varlığının çağdaş Kuzeybatı (Kıpçak) Türk lehçeleri söz varlığı ile karşılaştırılması (Doktora Tezi)*. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2017). *Marzuban-name tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır- arası Kur'an tercümesi (Tiem 73 1v- 235 v/2) giriş- inceleme- metin- dizin (Doktora Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebu Hayyan kitabı' l idrak li lisani' l etrak fiil: karşılaştırmalı bir gramer ve sözlük denemesi*. Ankara: Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi.
- Şçerbak, A. M. (2019). *Türk dillerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine denemeler (fiil)*. (Karasoy, Y., Hacızade, N., Gülmez, M. çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l Mülûk ve's – Selâfîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır- arası Kur'an tercümesi (Tiem 73 235v/3-450r 7) giriş- metin- inceleme- analitik dizin (Doktora tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Üstünova, K. (2020a). Kendi kendine/ kendiliğinden olma/ oluş bildiren eylemlerin sınıflandırılması üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 1- 13.
- Üstünova, K. (2020b). Doğa olaylarını anlatan oluş eylemlerinin cümlelerinde öge ekleme, öge çıkarma, öge değiştirme olayları. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 14(27), 65- 74.
- Yıldırım, T. (2021). *Hüseyin Baykara Dîvânü inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l- Edeb Hvârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkçe Sözlük*. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Kubbealtı Luğatı*. Erişim adresi: <http://lugatim.com/s/ufunet>
- Kubbealtı Luğatı*. Erişim adresi: <http://lugatim.com/s/%C3%A7%C3%BCr%C3%BCmek>

Bir Rönesans İnsanı Gazi Zahirreddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" Eserinde Mimarlık ve İmar Dünyası

The World of Architecture and Construction According to the "Babürnâme" by Gazi Zahirreddin Muhammed Babür, a Renaissance Man

Çağlayan HERGÜL * Öz

Gazi Zahirreddin Muhammed Babür, eseri Babürnâme ile yaşadığı dönemin tarihi, edebi ve kültürel alanındaki önemli bilgilere yer vermesiyle Türk-İslâm kültürü araştırmalarının önemli bir kaynağı olmuştur. Bu makalede çağının çok yönlü yanıyla "Rönesans İnsanı" imajına sahip olan Babür'ün, hatıratının izinde mimarlık ve imar dünyasına yönelik izlenimleri ve bakış açısının ortaya konması amaçlanmaktadır. Babürnâme kapsamında ele aldığımız çalışma Babür'ün anlatımlarının analizine dayanarak nicelik ve niteliksel çözümleme yöntemini içermektedir. Hatıratta anlatılanlar izinde Babür'ün mimariye bakış açısı "Kent Dokusu", "Detaylı Anlattığı Yapılardan Örnekler", "Kültürel Miras Kavramı", "Kendi Yaptırdığı Eserlerden Örnekler" şeklinde dört alt başlıkta ele alınmıştır. Bu analizler nihayetinde Babür'ün mimari vizyonunun Türk-İslâm sanatı tarihi alanındaki katkısının ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul
Gelişim Üniversitesi Akademik Veri
Yönetim Sistemi
caglayanhergul@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9041-0438
İstanbul / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Babür, Babürnâme, Timurlular, Orta Asya, Güney Asya.

Abstract

Ghazi Zahirreddin Muhammed Babur has been an important source in Turkic and Islamic researches with his work Baburnama where he gives significant knowledge about history, literature and cultural environment during his period. The main purpose of this article is to present his impression and perspective about architectural and urban development of Babur, who had a versatile image of "Renaissance Man" in his century, on the path of his book of memoirs. The work that it is being argued in the frame of Baburnama includes quantitative and qualitative analyzing method based upon analyzing to expressions of Babur. The architectural angle of Babur is following on the mentions in his book is handled under the four subheadings are "Urban Fabric", "Monument Examples Which He Explained", 'Monument Examples Which He Had Ordered to Constructed'. As a result of these analysis expose to what extent contributions in area of Turkic and Islamic art history of Babur's architectural angle.

Keywords:

Babur, Baburnama, Timurids, Central Asia, South Asia.

Başvuru/Submitted: 29/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Hergül, Ç. (2024). Bir Rönesans İnsanı Gazi Zahiraddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" Eserinde Mimarlık ve İmar Dünyası. *Selçuk Türkiyat*, (61): 237-261. Doi: 10.21563/sutad.1474185

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Hergül, Ç. (2024). Bir Rönesans İnsanı Gazi Zahiraddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" Eserinde Mimarlık ve İmar Dünyası. *Selçuk Türkiyat*, (61): 237-261. Doi: 10.21563/sutad.1474185

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

*"Bir resim ne kadar zahmetle yapılırsa yapılsın, sen ondan daha güzelsin;
sana can derler; fakat sen şüphesiz candan daha üstünsün"*

Gazi Zahîreddin Muhammed Babür

Giriş

Timurlu hanedanının bir ferdi olan Gazi Zahireddin Muhammed Babür, 10 Haziran 1494 yılında Fergana'da sultan oldu (Babur, 2006, s. 133). Yenilgilerle dolu Maveraiünnehir mücadelelerinden kendini sıyrarak atası Timur Bey'in ve Gazneli hükümdarı Sultan Mahmut'un izinden Hindistan üzerine yürüdü ve burada, varlığı 19. yüzyıla kadar uzanan bir devlet kurdu.

Özellikle Uluğ Bey'in katlinden sonra siyasi açıdan neredeyse hiç durmaksızın mücadelelere sahne olan Orta Asya, bu süreçte Türk-İslam kültür tarihine geçmiş sayısız ünlü şahsı da dünyaya getirdi. Babür, sanat tarihinde ve tarihte "Timurlu Rönesansı" (Aka, 2000, s. 123) şeklinde ifadelerle anılan Timurlu hanedanı dönemi ardından bu hanedanın zengin entelektüel geleneğini 16. yüzyılda da devam ettiren ünlü hükümdarlardan biri oldu.

Timur ile başlayan sanata ve mimariye olan büyük ilgi Semerkant başta olmak üzere, Çağatay Hanlığı boyunca unutulmuş mimari kültürün Maveraiünnehir'de yeniden inşa edilmesini sağladı. Timur'un henüz hayatta iken yaptırdığı mimari eserler, payitaht olan Semerkant'tan Maveraiünnehir, Türkistan ve İran'a uzanan estetik ve bilimin buluştuğu bir kültür ortamını hayata geçirdi (Başkan, 2013, s. 34). Timur'un halefi Uluğ Bey ise bu bayrağı alarak Semerkant'tan İstanbul'a kadar uzanan bir bilim ve kültür ekolü oluşturdu. Bir Rönesans İnsanı olma konusundaki bütün yetenekleri bünyesinde barındıran Uluğ Bey ise hükümdar, bilim adamı, mimar ve sanatçı kimliğiyle Timurlu dünyasına çağ atlatan bir karakter oldu (Barthold, 1997, s. 103-124). Bu entelektüel kimlik sadece Babür'ün aldığı saray kültürü ve eğitimi değil, bu dönemde yetişmiş olan emirler, bilim ve sanat insanları için de geçerliydi.

Gazi Zahireddin Muhammed Babür, anılarını kaleme aldığı hatıratı Babürnâme adlı eserinde, askeri faaliyetlerden gündelik yaşama kadar pek çok konuda yaşadığı çağı anlatan ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Bir tarihçi üslubundan ziyade daha samimi bir dille eserini kaleme almıştır. Bu üslup kendisinin karakterini, mizacını anlamak ve çözmek için okuyucuya çaba harcatmayan harikulade bir özgüveni de bize yansıtmaktadır.

Hatıratın edebiyat, tarih, dil gibi sosyal bilimlerce pek çok kere işlendiği görülmektedir. Bu alanlara ek olarak Türk-İslam sanatı perspektifinde hatıratın önemli bir teması da mimari yapılar ve bayındırlık faaliyetleridir. Akıcı bir dilde aktarılan olaylar sırasında adı geçen mimari yapılar ve gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetleri Babür'un, Fergana'nın tarifiyle başladığı kent betimlemeleri ve ilk inşa ettirdiği Bera Kuh'taki konuttan başlayarak ölene kadar uzanan bir süreci içermektedir. Babür'un geçtiği şehirlerde gördüğü mimari doku ve yapılar çoğunlukla o dönemki İslâm mimarisine ait cami, türbe yapılarıdır. Bununla birlikte Hindistan'ın gayri Müslim halk yapılarından da bahsedilmektedir.

Makalenin büyük ağırlığı Babür'un hatıratında bahsettiği ve kendi yaptırdığı eserlerden yola çıkarak bu büyük "Rönesans İnsanı"nın kültürel mirasa yaklaşımı üzerinedir. Genç yaşlarından itibaren Babür'ün yetiştiği kültürel ortamla eş derecedeki ünlü şahıslara öncelikle yer verilmiştir. Bu şahıslar içinde özellikle (Mirza) Sultan Hüseyin Baykara ve onun arkadaşı, danışmanı Ali Şir Nevai üzerinde durulmuştur. Bu şahsiyetler ile Babür'ün konumuz açısından en önemli ortak yanı ise bayındırlık faaliyetleridir. Her birinin mimariye önem vermesi bir yerde Timurlu mimarisinin Afganistan'dan Hindistan'ın içlerine uzanan yayılımını da göstermektedir.

Babür'ün mimariye bakış açısını "Kent Dokusu", "Bahse Gerek Duyduğu Yapılar, "Kültürel Miras Kavramı" ve "Kendi Yaptırdığı Eserler" şeklinde alt başlıklarda incelememizin sebebi ise kendisinin detaylı anlatımlarından kaynaklanmaktadır. Babür'ün bahsettiği yapıların çoğu kendi yaşadığı anlar ve gözlemleriyle ilgilidir. Kültürel miras kavramı, mimarlık tarihi bilgisinin ürünüdür. Kendi yaptırdığı eserler ise bu kültürel faaliyet alanındaki yorumunu yansıtması açısından önem arz etmektedir. Hatıratın "Türk İslam Sanatı Tarihi Açısından" önemi Timurlu mimarisinin doğudaki yayılım sahasının başlangıcını ve ilerleyişini yansıtmaktadır. Babür'ün kültürel miras önemini içselleştirmesi sadece kendi yaptırdığı eserleri değil gezdiği coğrafyalardaki mimari eserleri anlatmasıyla derinleşmektedir. Bu konudaki detaylı anlatımlara sahip eseri ise 16. yüzyıldaki Orta Asya, Afganistan ve Hindistan coğrafyalarında oluşmuş Türk-İslam sanatı tarihinin bir kesitini nitelikli bir şekilde günümüze taşımış hacimli bir belgedir.

Genel olarak Babür'ün bahsettiği yapılara baktığımızda oldukça ilgi çekici, çeşitli ve nitelikli betimlemeler görmekteyiz. Örneğin, Babür'ün topçu başmühendisi Üstat Ali Kuli'nin top ocağı atölyesinin anlatımı gibi istisnai ve değerli yapı betimlemeleri de hatıratta ilgi çekmektedir. Sivil yapı grubu içinde konaklar, evler ve saraylardan bahseden Babür, bu yapıları anlatılırken konağın, evin veya sarayın kime ait olduğunu da genelde belirtmiştir. Sosyal yapılar, Babür'ün inşasında doğrudan kendisinin müdahale ettiği eserler arasındadır. Hamam, havuz, imaret, çeşme ve bahçeler çoğunlukla inşasında kendisinin etkin olduğu eserlerdir. Hatıratta, ordunun Kanuc yerleşiminde, Ganj Nehri'ni geçmesi için inşa ettirilen köprü'nün inşa tarihinin ve mimarının ayrıntılı bir şekilde anlatılması gibi istisnai durumlar da görülmektedir. Dini mimari alanında ise türbeler ve camiler ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır.

Babür, eserinde mimari yapıların ayrıntılı anlatımları yanında, şehirlerden en küçük yerleşime kadar beğenisini ve dikkatini çeken yerlerin mimari dokusuna da değinmiştir. Bu yerlerin tasvirleri halk yapılarına kadar inmektedir. Diğer bir yandan Babür, mimarlarına ve taş ustalarına da hatıratında yer vermiş, inşa ettirdiği bazı yapılarda kaç taş işçisinin çalıştığını dahi yazmıştır.

Mimari Bakımından Babür'ün Çağında İki Ünlü Entelektüel

Timur'un Semerkant'a sanatçıları, mimarları ve âlimleri getirmesi mirzaların (şehzadeler) entelektüel bir saray hayatında yetişmesinin en önemli etkeni oldu (Barthold, 1997, s. 36-37). Siyaset ve askerlik yetenekleri dışında Timur'un mimariye ve sanata ilgisi haleflerince örnek alınan entelektüel bir kazanım oldu. Bu kazanım öyle

ileri boyutlara ulaşmıştır ki Babür dahi bir asır sonra neredeyse dedesiyle imar konusunda yarışır düzeye gelmiş ve hatıratının Hindistan bahsinde şunları yazmıştır:

“... İyi yönlerinden biri de her sınıf ve her sanat erbabının pek çok olmasıdır. Her iş ve her şey için saptanmış insanlar vardır; bunlar dedelerinden beri bu işi yapagelmışlerdir. Nitekim Zafernâme’de Molla Şeref, Timur Bey’in taş mescidi yapılırken Azerbaycan, Fars, Hindistan ve diğer memleketlerin taşçılarından her gün iki yüz kişinin mescitte çalıştığını önemle kaydetmiştir. Benim yapılarımdaysa yalnızca Agra’da, yerli taşçılardan her gün altı yüz seksen kişi çalışıyordu. Bir de Agra, Sikri, Biyâne, Dilpur, Güvayâr ve Kûl’de bin dört yüz doksan bir taşçı her gün benim yapılarımda çalışıyordu...” (Babur, 2006, s. 506).

Timur’un bağ/bahçe kültürü yine kendisinden sonra gelenler için peyzaj estetiği kavramını da oluşturmuştur. İspanyol sefir Ruy Gonzales de Clavijo’nun (Clavijo, 1993) dahi hayranlıkla anlattığı bu bağ kültürü hemen hemen bütün Timurlu hanedanı fertlerince uygulanagelmıştır. Yine bağ kültürüne oldukça fazla önem veren Babür’ün Kara-Köl vilayetini anlatırken dedesi Timur’dan etkilendiğini şu sözlerinde görmek mümkündür:

“Yar - Yaylak’tan başlayarak Buhara’ya kadar, köy ve mâmure olmayan bir yığaç mesafe yoktur. Burası o kadar meşhurdur ki, Timur Bey: — “Benim bir bahçem var ki, uzunluğu otuz yığaçtır” demiş ve bununla bu tümenleri kasetmiştir.” (Babur, 2006, s. 191).

Bu geleneği Uluğ Bey, mimari alanda genişleterek pek çok yapıyı hayata geçirmiştir. Bununla birlikte Kadızade Rumi, Gıyaseddin Cemşid el Kaşi ve Ali Kuşçu gibi bir matematikçi ve mimar onun medreselerinde eğitim veriyorlardı (Barthold, 1997, s. 114-115). Kuşçu’nun Uluğ Bey’e sunduğu mukarnasların ve kemer formlarının bilimsel izahını yaptığı “Miftah el Hisap” isimli eseri bu zamanda yazıldı (Özdural, 1990, s. 32, 47). Babür, Uluğ Bey’in kişiliğinden oldukça etkilenmiş ve hatıratında Timur’dan sonra gelen haleflerden bahsederken bu mirzanın bilgeliğinden bahsetmiştir. Uluğ Bey’in ölümüne üzüntüsünü ve ona karşı duyduğu saygıyı şu beyitlerde ifade etmiştir¹:

“Uluğ Bey, ilimin ve aklın denizi, dünya ve dinin desteği idi;

Abbas’tan şahadet balını tattı (Abbas tarafından öldürüldü);

Tarihi عيس كشت (“Abbas öldürdü”) oldu.” (Babur, 2006, s. 192).

Uluğ Bey’in ölümünden sonra imar geleneğini takip eden en önemli iki isim Mirza Hüseyin Baykara ve onun en yakın arkadaşı Ali Şir Nevai oldu. Her iki şahsiyet de sanatın hem edebi alanında hem de mimarlık alanında pek çok eser yaptılar veya yapılmasını sağladılar. Babür’ün çağdaşı bu iki ünlü isim, devlet adamlığı rolleri dışında askeri, edebi ve sanatçı yetenekleriyle donatılmış birer “Rönesans İnsanı” idiler.

¹ Yine Uluğ Bey’in ölümü için ayrıca şunu ifade etmiştir: “...Uluğ Bey Mirza’dan oğlu Adülatif Mirza aldı (Maverâünnehir Vilayetini). Bu beş günlük fani dünya için öyle dânişmend ve ihtiyar babasını şehit etti.” (Babur, 2006, s. 191).

Mirza Hüseyin Baykara, sanata ve sanatçıya son derece önem veren bu devlet adamı, Osmanlıya kadar uzanan edebiyat ve musiki söyleşilerinin yapıldığı “Hüseyin Baykara Meclisi”nin esin kaynağı oldu. Onun döneminde Herat son derece gelişmiş mimari bir ekol oluşturdu. Sadece edebiyat ve mimari değil musiki ve minyatür alanlarında da kayda değer bir yere sahip oldu². Afganistan’daki Mezar-ı Şerif kentinin nüvesi olan Hz. Ali’nin mezar yapısı kompleksini kendisi inşa ettirdi. Babür bu ünlü Timurlu Sultan’ına hatıratında ayrıca yer vermiştir. Sultanın mahiyetindeki emirleri, âlimleri, nakkaşları, musikişinasları ve şairleri isim isim detaylıca vermiştir. Onun şair yanına değinirken silahşorluğunu da şu şekilde övmektedir:

“Timur Bey neslinden gelip de Sultan Hüseyin Mirza kadar kılıç kullanmış kimse malum değildir.” (Babur, 2006, s. 333).

Mirza Hüseyin Baykara’nın mimarlık alanındaki gelişiminin dayandığı bir diğer kişi ise dönemin ünlü edebi şahsiyetlerinden Ali Şir Nevai’dir. Kendisinin edebi eserleri Türk halk edebiyatına tesir ederken, Osmanlı dünyasına kadar uzanmış hatta Babür’ü dahi etkilemiştir (Türkmen, 2002, s. 23-24). Bir süre Hüseyin Baykara’nın devlet işlerinde görev yapan Ali Şir Nevaî, Mirza’nın çocukluktan arkadaşıdır. Mirza’nın imar faaliyetlerini en iyi icra eden de kendisidir. Herat, onun imar kabiliyeti sayesinde oldukça gelişmiştir. Döneminde toplumun din, eğitim, sosyal ve sağlık ihtiyaçlarını karşılayacak pek çok eser inşa ettirmiştir. Nevâî ile ilgili eser yazan Ağâh Sırrı Levend, onun hayatı boyunca yaptırdığı mimari eserlerin sayısını “Nevai’nin Herat içinde ve dışında yaptırdığı hayrat 370 parçayı bulmaktadır. Ribat’ın sayısı da 100’ü bulmaktadır.” şeklinde açıklamaktadır (Levend, 1965, s. 224-225). Bununla birlikte Levend’in de çalışmasında bahsettiği, Nevâî’nin kaleme aldığı “Vakıf” eserinde, bu önemli devlet adamının yaptırdığı eserlerin geniş bir şekilde anlatıldığı bilinmektedir (Türk, Ali Şir Nevâyî Vakfiye İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, 2015). Dini ve sosyal yapılar yanında medrese de yaptırdığı ve bu esere “İhlâsiye” adını verdiği bilinmektedir (Kut, 2022).

Babür, Ali Şir Nevai hakkında yine detaylı bilgiler verirken, Mirza Hüseyin Baykara’ya yer verdiği kadar bu ünlü edebi kişiden de bahsetmektedir. Babür ifadesine göre ikinci kere Semerkant’ı aldığı Nevâî ile mektuplaşmıştır. Nevâî ile ilgili Mirza Hüseyin Baykara bahsinde sultanın emirleri arasında bir bölüm açmıştır. Burada Babür, Nevai’nin edebi yönüyle ilgili fikirlerini hatıratında yer yer şu sözlerle açıklamaktadır: *“Ali Şir Bey emsalsiz bir adamdı. Türk diliyle o kadar çok şiir söylemiştir ki, kimse o kadar çok ve güzel söylememiştir...”* (Babur, 2006, s. 341). Diğer yandan Babür, Nevâî’nin musiki alanında da hünerli olduğunu vurgulayarak nakışlarını ve peşrevlerini över ve Esterabad’da hüküm sürdüğü sıralarda Nevâî’nin sipahi olduğundan bahsetmektedir (Babur, 2006, s. 342). Hatıratın ilerleyen sayfalarında ise Babür’ün Nevai’nin gazellerini derlediğini görüyoruz: *“Cuma günü, ayın yirmiüçünde*

² Sultan Hüseyin Mirza’nın eserleri ve imar faaliyetleri için ayrıca bkz. (Oruç, 2013); (Rejepova, Timurlarda Kültürel Hayat Ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi, 2019); (Rejepova, Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi Ve Ali Şir Nevayî’nin Katkıları, 2019); (Rejepova, Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ile Ali Şir Nevaî, 2019); (Hamid Algar, Ali Alparslan, 1998).

Ali Şîr Bey'in (Nevâî) güzelliğine ve vezinlerine göre seçmekte olduğum en güzel gazel ve beyitlerini tamamladım" (Babur, 2006, s. 446). Nevâî'nin mimari eserlerinden de yeri geldiğinde bahseden Babür, Herat'ta bulunduğu sürelerde Nevâî'nin evinde kaldığını yazmaktadır.

Türk dünyasında kültür ve sanat alanlarında önemli bir yere sahip olan Mirza Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî hakkındaki bilimsel araştırmaların yanında Babür'ün anlattıklarına bakıldığında sanatın her alanına ilgi duyup kimi alanlarda ise ciddi hünere sahip oldukları görülüyor. Çok dilli bir dünyaya sahip olan her iki karakterin de dil bakımından ileri düzeyde tanınırlığa ulaştıkları bilinmektedir. Babür'ün entelektüel dünyasındaki en önemli iki unsuru olan "çok dillilik ve gramer"i içselleştirdikleri görülüyor. Yine musiki icra etmeleri veya iyi derece bu ilme hâkim olmaları, bilimsel çalışmalara önem vermeleri, birer kılıç ustası da olmaları kendilerinin çağını yakalamış birer "Rönesans İnsanı" olduklarını kanıtlamaktadır.

Bir Rönesans İnsanı Babür'ün Şahsiyeti ve Entelektüel Dünyası

Hakkında yapılan pek çok araştırma ve kendisinin hatıratında açık bir dille yazdıkları doğrultusunda Babür'ün çağının entelektüel dünyasının önemli bir simgesi olduğu açıktır. Bununla birlikte Babür, yetenekleri doğrultusunda çağının "Rönesans İnsanı"³ portresine örnek olacak bir karakterdir. Sıradan bir edebiyat veya siyaset insanı olma özelliklerinin tamamen dışında görsel ve yazılı sanatların farkında ve onların taşıyıcısı, koruyucusudur. Musiki, mantık, gramer ve retoriğe hâkim olup dönemin edebi ve musikişinaslarını eleştirecek kadar bilgiye hâkimdir. Müzik konusundaki yeterliliğini Mirza Haydar Duğlat bizzat kendisi ifade etmektedir (Duğlat, 2006, s. 344). Yine diğer sanatlarda da Babür'ün yetkin olduğunu ifade ederken bu yargının Babür'ün Hatt-ı Babürî'yi (Akgün, 1991), (Alparslan, 1976) icat etmesinden anlamak mümkündür. Bununla birlikte hatıratında gurme düzeyinde detaylı bilgiler vererek döneminin gastronomi kültürü hakkında bilgiler de vermektedir (Doğan, 2023). Bu konudaki anlatımları çevre ve mimari mekân çerçevesinde değerlendirmeler içermektedir.

Yazar kişiliği yanında Babür'ün eleştiri kültürü pek çok konuda olduğu gibi günümüze kıyasla modern izler taşımaktadır. Dönemin ünlü edebi şahsiyeti Ali Şîr Nevâî ile ilgili kültürel eleştirileri burada dikkat çekicidir. Babür'ün Nevâî tespitlerinde hem pozitif hem de negatif yanlar görülmektedir. Burada Nevâî'nin musiki becerisini ve bilgisini takdir ederken bu edebiyat üstadının bazı risalelerindeki rubailerin teknik anlamdaki noksanlarını ortaya koyarak eleştirmiştir (Babur, 2006, s. 342). Babür'ün bu denli yetkin olması altında ciddi bir edebiyat donanımına sahip olduğu açıktır. Burada yine Duğlat'ın Babür hakkındaki "...Türkçe şiir yazımında Emîr Ali Şîr'den⁴ sonra geliyordu..." (Duğlat, 2006, s. 344) yargısının altının ne derece dolu olduğunu da göstermektedir. Diğer yandan, bunlardan önce Nevâî'nin Molla Abrurrahman

³ Rönesans İnsanı (Rönesans Adamı, Evrensel İnsan), Ortaçağ eğitimindeki yedi özgür sanat ve Rönesans ile ortaya çıkmış olan "İnsani Bilimler"i (Humanitas) taşıyan, bilim ve sanata hâkim çok yönlü insanı temsil etmektedir (Burkhe, *The Polymath a Cultural History from Leonardo Da Vinci to Susan Sontag*, 2020, s. 26, 27).

⁴ Duğlat, Mir Ali Şîr olarak burada Ali Şîr Nevâî'den bahsetmektedir.

Câmî'nin düzyazılarını derlemesini eleştirir ancak hemen ardından herkesin aslında bu derlemeleri yaptığından bahsederek kendi edebi kişiliğini hümanist bir çizgiye çekmiştir. Bu gayet bilinçli bir öz eleştiridir çünkü hatıratın ilerleyen sayfalarında kendisi de yukarıda bahsettiğimiz üzere, Nevâî'nin gazelleri ve beyitlerini derlediğini yazmıştır.

Babür'ün "Rönesans İnsanı" olmasının bir diğer yanını ulusal kimliğe değer vermesinde görüyoruz. Bu fikrin ön plandaki konusunun "dil" olduğu kendisinin Türkçeye verdiği önemde izlemek mümkündür. Rönesans Avrupası'nda bu fikirler aydınlanmaya başladığı sıralara paralel bir şekilde Babür'ün ulus kavramı da benzer bir yolda seyretmektedir. İçkiye tövbe etmesi sonrasındaki fermanında bizzat hâkimiyetindeki milletlerden bahsetmektedir (Babur, 2006, s. 534).

Astronomi ve geometri konusundaki ilgi çekici bir yanı ise Semerkant'ı anlatırken verdiği koordinatlarda görülmektedir (Babur, 2006, s. 184). Hatıratında başka hiçbir konum için koordinat vermemiştir. Muhtemelen Uluğ Bey'in çalışmalarının farkında olması onu buranın koordinatını vermeye teşvik etti. Diğer yandan, Uluğ Bey'in özellikle "zic" (Unat, Zîc, 2013) adı verilen temelde astronomi hesaplamalarının yer aldığı eserlerine vakıf olduğunu da kanıtlamaktadır. Yine Uluğ Bey'in zic-i Gürgânî (Unat, Zîc-i Uluğ Bey, 2013) eserini de burada zikrederek o zamana kadar yazılmış ziclerin arasında en çok rağbet gören zic olduğunu söylemektedir. Bu bilgiyi ise Uluğ Bey zamanına kadar yazılmış zicleri kısaca karşılaştırarak vermektedir. Bu karşılaştırmayı zic- İlhanî, zic-i Memûnî ve Hindistan'da 1584 yıl önce kaydedilmiş ziclerden bahsederek yapmaktadır (Babur, 2006, s. 188).

Yukarıda Babür'ün bir "Rönesans İnsanı" olarak Rönesans'ın temel eğitimindeki prensipleri olan "trivium" (gramer, mantık, retorik) ve "quatrium"a (matematik, geometri, astronomi, müzik) başka bir deyişle yedi özgür sanata ve Rönesans'ın öğrenim alanı sayılan "Humanitas"a (Humanities, insan bilimleri: etik, şiir, tarih, retorik ve gramer) ⁵ dair bilgisinin ne derece ileri olduğundan kısaca bahsettik. 15. yüzyıl Avrupası'na damgasını vuran bu evrensel terim, İslam kültüründe yetişmiş olan Babür'ün eğitildiği bilimsel altyapıyı da göstermektedir. Ortaçağ'da İslâm bilim insanlarının antikçağ Yunan filozoflarının eserlerine hâkim olmaları ve çalışmalarının çağdaşları olan batılı bilim insanlarınca değerlendirilmesiyle Rönesans'ın oluşmasında katkısı dikkate değerdir. Sanat tarihi bakımından bakıldığında İslam düşün kültürünün Rönesans kaynaklarında yer aldığı en önemli kanıtını Raffaello'nun "Atina Okulu" eserinde yer verdiği İbn Rüşd (Averroes) betimlemesi göstermektedir. Bu perspektiften bakıldığında Babür'ün evrensel değerlerle donanmış bir entelektüel olduğunu görmekteyiz.

Babür'ün, çağının entelektüelleri arasında yer almasını sağlayan bu temel eğitim kriterlerinin yanı sıra, bir başka özelliği olan kılıç kullanabilme gibi efor isteyen bir meziyete sahipti. İyi bir okçu olduğu Semerkant mücadeleleri sırasında kendisi tarafından pek çok kere ifade edilmiştir. Atından yere inene kadar yayı ile üç ok

⁵ Bkz. Yedi özgür sanat ve İnsan bilimleri için ayrıca bkz. (Brotton, 2006, s. 9); (Burkhe, The Polymath a Cultural History from Leonardo Da Vinci to Susan Sontag , 2020); (Burkhe, Avrupa'da Rönesans Merkezler ve Çeperler, 2015); (Kutlu, 2017).

atabilmesi gibi okçuluktaki yeteneklerini izah etmiştir. Yine düşmanları tarafından kovalanırken günlerce aç ve susuz kalmasında fiziki dayanıklılığını gündeme getirmekten çekinmemiştir. Fiziki efor ve yetenek konusunda belki de en dikkat çekici ifadesi nehirleri yüzerek geçmesi ile ilgilidir. Bu konuda şunları söylemektedir:

“O gün Ganj nehrini kulaç atarak geçtim. Her kulacı saydım; otuzüç kulaçla geçtim ve orada dinlenmeden geri yüzerek tekrar bu tarafa geçtim. Bütün nehirleri yüzerek geçtim yalnızca Ganj nehri kalmıştı.” (Babur, 2006, s. 593).

Hatıratın dışında Babür ile ilgili önemli kaynaklardan biri de Mirza Haydar Duğlat'ın Tarih-i Reşidi eseridir. Eser, Timurlu hanedanı temelinde gelişen olaylar olmak üzere Hümayun'un saltanat yıllarına kadar olan süreyi ele almaktadır. Esasen Mirza Haydar Duğlat Babür'ün kuzenidir ve Babür'ün Hindistan'ı fethetmesi ardından onun himayesi altına girmiştir. Babür ile çağdaş olması bakımından bu hanedanın kuruluşunu da adım adım anlamaktadır. Neredeyse tamamen tarihi olayları anlatan Duğlat, Babür'ü yer yer “Padişah” şeklinde ifade eder ve Babür'ün “Gazi” unvanını, Hindistan Racalarından Ranâ Singâ'ya karşı 1527 yılındaki Kanwa savaşını kazanmasından sonra aldığını yazmıştır (Duğlat, 2006, s. 573-574). Eserinde Babür'e genişçe yer veren Duğlat, kuzeninin fazilet sahibi, cesur ve âlicenap olduğundan bahsetmektedir⁶. Edebi yanının çok güçlü olduğundan ve eserlerinden yine bahsederken Babür'ün hatıratı (Vekai'si) için şunları yazmıştır: “Sonra onun basit, samimi ve oldukça arı üslupta yazdığı Vekai'si veya Türkçe tarihi vardır.” (Duğlat, 2006, s. 334).

Babür hakkında kısmen bilgiler veren bir diğer eser ise kızı Gülbeden Begim tarafından kardeşi Padişah Humayun'un işlerinin anlatıldığı Humayunname'dir. Hanımlara karşı oldukça saygılı olan Babür'ün hayırlı bir faaliyetinden bahsetmektedir. Dört yıl boyunca Agra'da cuma günleri halasını görmeye gittiği bir sırada havanın oldukça sıcak olması nedeniyle ziyarete gidemeyince mimarı Hoca Kasım'a hareme yakın bir saray inşa etmesini emretmiştir (Begem, 1901, s. 97-98).

Hatıratın İzinde Babür'ün Mimariye Bakış Açısı

Babür'ün mimari kimliği, içselleştirdiği diğer sanat dallarıyla eş değere sahiptir. Mimari onun için yeryüzünü şenlendiren en önemli ebedi faaliyetler arasında yer almaktadır. Onun bu yanı hatıratının ekinde kendisiyle ilgili yazılan öne çıkmış hükümdarlık meziyetleri arasında yer almıştır:

“Şu sekiz fasıl onun şahsına hastı: 1. yüksek muhakeme, 2. müstesna himmet, 3. vilayet almak, 4. idare etmek, 5. imar, 6. yüce Allah'ın bendelerine refah isteği, 7. askerinin gönlünü kazanmak, 8. adalet yapmak.” (Babur, 2006, s. 616).

Hatıratın geneli ele alındığında, Hindistan'ın fethi öncesinde bahçe kurma dışında sistemli bir imar çabası görülüyor. Kendisinin imarını doğrudan ifade ettiği

⁶ Babür ise Mirza Haydar Duğlat'tan şu şekilde bahseder: “...Babası Özbekler tarafından öldürüldükten sonra üç dört sene benim hizmetimde bulundu. Sonra izin isteyerek Kaşgar'a, Han'ın yanına gitti. ... Dediklerine göre şimdi tövbe etmiş ve iyi yol girmiştir. Elinden yazı yazmak, resim yapmak, ok atmak, mızrak ve yay kullanmak gibi şeyler gelirdi. Şiir kabiliyeti de vardır. Bana dilekçesi gelmişti: düzyazısı fena değildir.” (Babur, 2006, s. 144).

dönemler bahsettiğimiz üzere Hindistan fethiyle paralel kalıyor. Buna istinaden kent ve pek çok yapının kaydı kendi tarafından tutulmuş görünmektedir. Bu kayıtlar muhtemelen hayatı boyunca veya ara ara tuttuğu notlarda yer alıyordu. Örneğin, henüz hatıratına başlarken Uş kurganın güneydoğusundaki Bera-Kûh dağında dayısı Sultan Mahmut Han'ın yaptırdığı bir köşkten bahsetmektedir. Bu bilginin hemen ardında ise köşkün hemen aşağısına 1496-1497 yılları arasında eyvanlı bir köşk yaptırdığını yazmıştır (Babur, 2006, s. 134). Bu yıllarda Babür Semerkant'ı ikinci kere kuşatma girişimindedir. İlginç olanı bu tarihlerdeki olayları aktarırken asla bu yapılardan bahsetmemesidir. Dolayısıyla hatıratındaki mimari anlatımlar yeri ve zamanı geldiğinde kaydettiği notlara dayanarak ileriye veya geriye dönük anlatımlarla ilerlemiştir. Notlarla ilerlediğine bir diğer örnek ise yine Uş'taki bir cami ile ilgilidir:

“Bara-Kûh dağının eteğinde, nehir ve bağların arasında Cevza adlı küçük bir cami bulunmaktadır. Caminin dağ tarafında büyük bir nehir akar. Bu caminin dış avlusu biraz meyilli, latif yoncalarla kaplı, her tarafı gölgeli ve safalı bir meydandır. Her gelen misafir ve yolcu burada dinlenir...” (Babur, 2006, s. 134).

Bu denli detaylı bir anlatımın Babür'ün edebi yanının güçlü olmasının yanı sıra modern sanat tarihi yazıcılığı yeteneğine de hâkim olduğunu gösterir.

Babür'ün mimari betimlemelerle ilgili detaylı anlatımı kentlerin mimari dokularının anlatımında da izlenebilmektedir. Genelden özele analitik bir eleştiriyle döneminin mimari kültürüne hatıratında yer vermiştir. Mimariye meraklı oldukça ileri olup hakkında hurafeler olan yapılara bile gidip yerinde gözlemlerde ve müdahalelerde bulunmuştur. Bu konuda Gazne'de bir köyde yaşadığı hayli dikkat çekici bir durumu şöyle anlamıştır:

“Gazne köylerinin birinde bir mezar olduğunu ve salavat okuyunca, sallandığını söylediler. Gidip görüldü ve kabrin sallandığı hissedildi. Sonra anlaşıldı ki bu mücavirlerin bir hilesiymiş. Kabrin üzerine bir çatı yapmışlar; çatı dokunulduğunda sallanıyor ve çatı sallanınca da kabir hareket ediyormuş gibi his ediliyor; nasıl ki, gemiye hiç binmemiş bir kimse, gemiye binince sahilin hareket ettiğini hisseder. Mücavirlerin çatıdan uzak durmalarını emrettim. Birkaç salavat okudular, fakat kabirde hiçbir hareket hissedilmedi. Çatıyı bozup kabrin üzerine kümbet yapılmasını emrettim. Mücavirleri de böyle bir hareketten tehditle menedildiler.” (Babur, 2006, s. 300).

Hatıratında Babür, dini mimariden sivil mimari eserlere varana kadar pek çok yapı grubundan bahsetmiştir. Bu eserler arasında bahçeler ayrı bir yer tutarken çeşmelere de yeri geldiğinde değinmiştir. Onun hayatında Semerkant'tan 1501 yılındaki kaçıışı sonrasında Zerafşan Vadisi'ndeki Oburdan'a sığındığı günlerin önemi büyüktür. Sürekli düşmandan kaçan Babür için burası bir sığınak olmuştur. O günlerde bu köyün aşağısındaki bir çeşmeden bahsetmektedir. Bir diğer çeşme yapısı Kabil bahsinde verdiği Hoca-Seyârân Çeşmesi ile ilgili anekdotunda ise sadece çeşmeden değil çeşmeye bu ismin verilmesine neden olan üç cins ağaç topluluğundan bahsetmektedir (Babur, 2006, s. 297). Burada çeşmenin isminin kaynağının üç tip ağaca istinaden üç azizden kaynaklandığı inancını belirtmektedir. Babür burayı bizzat ele alarak ileride bahsedeceğimiz üzere bir bağa dönüştürecektir. Dolayısıyla burada hacmi ve

fonksiyonu ne olursa olsun Babür'ün bir bellek ve kültürü yansıtan her bir mimari esere önem verdiği ve hatta onu yaşatmak için de elinden geleni yaptığı anlaşılmaktadır.

Mimariye bakış açısındaki belki de sanat tarihi bağlamında detaya varabilecek nitelikte anlatımları da hatıratıta yer yer analiz etmek mümkündür. Detaya varan mimari betimlemelerinde modern bir anlatım izlenebilmektedir. Babür'ün Sultan Hüseyin Baykara'nın oğullarıyla görüşmeye gittiği Herat günlerinde Mirza'nın yaptırdığı Tarabhâne⁷ imaretiyle ilgili mimari betimlemesi modern sanat tarihi anlatımından hiç de uzak düşmemektedir:

"... Hatice Begim huzurunda yemek verildikten sonra Muzaffer Mirza bizi Babür Mirza'nın yaptırmış olduğu Tarabhâne adlı imarete götürdü... Tarabhâne bahçenin ortasında bulunmaktadır. İki katlı biraz küçük fakat oldukça şirin bir imarettir. Üst katına biraz fazla süs yapmışlar. Dört köşesinde dört hücre vardır. Bundan başka bu dört hücrenin arasındaki ve ortasındaki boşluk tamamen bir ev içidir. Hücrelerin arası dört şehnişin şeklinde yapılmış bir avludur. Bu evin her köşesi resimlerle süslüdür. Gerçi bu imareti Babür Mirza yaptırmıştır, fakat bu tasvirler Sultan Ebû Said Mirza'nın emri üzerine yapılmıştır ve onun meydan muharebelerini ve çarpışmalarını anlatır..." (Babur, 2006, s. 366).

Babür'ün buradaki mimari anlatım metodunu kısaca değerlendirdiğimizde şunu görüyoruz: Önce yapının genel konumu, mimarisi ve süslemelerinden bahsediliyor, ardından plan şekli, cephe özellikleri, iç mekân ve süslemeler hakkında bilgi sunuyor. Bu anlatım silsilesi herhangi bir sanat tarihçisinin her hangi bir tarihi yapıyı anlatımındaki teknik izahıyla örtüşmektedir. Genelden özele yani detaya ilerleyen ve yapının okuyucunun gözünde canlanmasını sağlayan bir betimleme tekniğini bir yerde de kendisinin dil hâkimiyetine bağlamak da mümkündür.

Mimari konusunda Babür'un kısmen de olsa anlatabildiği bir diğer yapı tipi ise tophanedir. Bahsi edilen topçu, Üstad Ali Kulı'nın toplarının döküldüğü bir endüstriyel yapıdır. Özellikle Hindistan'ın fethi sırasında bu üstadın yıldızı parlamıştır. Hatalı toplar yapıp her ne kadar kazara halka da zarar vermiş olsa da Babür'ün bu mühendisi daima desteklediği görülmektedir. Hatıratıta Babür'ün Üstad Ali Kulı hakkında verdiği bilgilere istinaden Padişah'ın onu daima yanında tuttuğu, top dökümü ve atış deneylerindeki başarısızlıklarına rağmen çalışmalarını her daim önemseydiği görülmektedir. Ali Kulı'nın endüstriyel tesisi konusunda Babür, yaşanan bir top dökümü anında yapıyı da anlattığı kısmı şu şekilde kaydetmiştir:

"Pazartesi günü, muharrem ayının onbeşinde (22 Ekim) Üstâd Ali-Kulı'nın top dökmesini görmeye gittik. Topun döküldü yerde sekiz ocak yapıp malzemeyi eritmişti. Her ocağın dibinden bir arık bu topun kalıbına gidiyordu. Biz gelince ocakların deliklerini açtı. Her arıktan erimiş olan malzeme, su gibi şarılıyla kalıba gidiyordu. Ama bir süre sonra kalıp henüz dolmamıştı, bu ocaklardan gelmekte olan malzemenin gelişi birer birer kesildi. Ya ocakta ya malzemedede bir eksiklik varmış. Üstâd Ali-Kulı çok

⁷ Tarabhane: sevinç, neşe evi (Gürpınar, 2002, s. 82).

fena bozuldu. Neredeyse kendini kalıbın içindeki erimiş bakıra atacaktı. Üstâd Ali-Kulî'nin gönlünü alıp hilat giydirek bu üzüntüden kurtardık.” (Babur, 2006, s. 519).

Babür'ün mimariyi önemseydiği bir diğer örnek ise Agra ve Kabil arasındaki posta teşkilatının kuruluşu esnasındaki bilgilerde yer almaktadır. Bu posta sisteminde inşa edilmesi gereken yapıların mimari özelliklerini ve ölçülerini şu şekilde tarif etmiştir:

“Perşembe günü, rebiyülevvel ayın dördünde (17 Aralık) söyle karar verildi: Çıkmak Bey, kâtiplik vazifesini yapacak olan Şahî Tamgaçı'yla birlikte Agra'dan Kabil'e kadar olan mesafeyi ölçerek, her dokuz küruhta oniki karı yüksekliğinde kule ve üstünde de bir oda yapacaklar; her onsekiz küruhta altı posta atı bağlayacaklar ...” (Babur, 2006, s. 580).

Bu alıntının devamında yapıların nasıl korunup ve harcamalarının nasıl yapılacağı anlatılmıştır. Ek olarak da kule ve yol mesafeleri için üç beyitten oluşan bir ölçü çizelgesi ekleyerek bir ölçü ipinin ne kadar uzunlukta olması gerektiğini yazmıştır⁸. Babür'ün verdiği ölçü çizelgesi rehberliğinde aşağı yukarı bir posta kulesinin yüksekliğinin 15 ile 54 metre arasında olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum sadece posta teşkilatının kurulması işinin değil bu teşkilatın, mimari yapılarına kadar Babür tarafından önemsendiğini göstermektedir.

Genel olarak Babür'ün mimariye bakışına detaylı örnekler üzerinden bir yorum getirdiğimizde eserlerin bellek, kültür ve fonksiyonel niteliklerinin mimari dünyasındaki temel nitelikler olduğunu çıkarabiliyoruz. Padişah'ın bu yanını daha detaylandırdığımızda mevcut niteliklerin aşağıdaki başlıklarla nasıl çeşitlendiğini göreceğiz.

a) Kent Dokusu: Kent, erkin merkezi olup sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasi yaşamın temelidir. Bu temel nitelikleriyle tamamen kırsaldan tarih boyunca ayrılmıştır. Kentler içinde de payitaht kültürünü yüzyıllar içinde kazanmış kentler günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin, Semerkant bunlardan biridir ve Babür burayı elde etmek için hayatı pahasına iki kere çarpışmış ve ne yazık ki kaybetmiştir. Her ne kadar bir diğer payitaht kenti olan Delhi ve Agra'de sultanlığını daim kılmış olsa da Semerkant açık bir tabirle onun rüyalarını süsleyen hayalindeki başkenttir. Hatıratında belirli aralıklarla asla Semerkant'ın havası gibi suyu gibi bir yer bulamadığını ifade etmiştir.

Her ne kadar bir yanı, kent kültürünü reddeden Çağatay ulusuna ait bir fert olsa da Babür, “Babür” kimliğiyle tam manada bir kentlidir. Bu niteliğini, Semerkant'tan ebedi bir şekilde ayrıldıktan sonra Çin'e gitme arzusundan hemen önce bir kere de Moğol dayılarından yardım istemeye gittiği sıradaki anılarından okumak mümkündür. Yardım niyetiyle Büyük Han (Sultan Mahmud Han) dayısının yanında Taşkend'e giden Babür Moğol kültüründe Cengiz yasalarının devam ettiğini belirterek⁹ adeta sinematografik şekilde “Moğolların Tuğ Açma Töreni”ni anlatmıştır

⁸ “Bir mil, kademle dörtbindir; bil ki, ona Hind halık bir kürûh der.

Bir kademe bir buçuk karı dediler; bil ki, her karı altı tutamdır.

Her tutam, dört parmak (ilig) ve her parmak altı arpa (cev) genişliğindedir, bunu bil.

Ölçü ipi, burada söylendiği gibi, bir kadem=dokuz tutam=bir buçuk karı hesabıyla kırk kadem uzunluğunda saptandı, ki böyle yüz kürûh bir ölçü ipi eder.” (Babur, 2006, s. 580).

⁹ Babür'un burada Cengiz yasalarının bilgisine de ne derece hâkim olduğunu görmektediriz.

(Babur, 2006, s. 247). Ardından Taşkent'te Büyük Han ve Küçük Han (Sultan Ahmed Han) dayısıyla buluşmuştur. Bu esnada Küçük Han dayısıyla ilgi tasvirlerde bulunurken onun kentli olmadığından şu şekilde bahsetmiştir: "*Küçük Han dayım garip tavırlı bir adamdı... Keskin kılıcını hiçbir zaman yanından ayırmazdı; ya belinde ya da elinde taşırdı. Taşrada büyüdüğü için bir parça köylüceydi ve konuşması da biraz kabacaydı.*" (Babur, 2006, s. 251). Saygı duyduğu Küçük Han Dayısının yine taşralı yanını Babür, Endican üzerinde Sultan Ahmed Tembel ile bire bir çarpışma sonrasında yaralanarak onun yanına tekrar gittiği sırada "...Gelip benimle görüştü, "Kardeşim, kahramanmışsınız" diyerek elimden tuttu ve yardım ederek çadıra götürdü. Çadır biraz küçüktü. Taşrada büyüdüğü için çadırı ve oturacak yeri teklifsiz ve Kazaklarınki gibiydi. Kavun, üzüm ve süvari takımının hepsi, oturduğu çadırda bulunuyordu." (Babur, 2006, s. 258) ifadeler ile yansıtır. Bu anlatımlarıyla Babür'ün dünyasında kent ve taşra kavramlarının ne denli oturduğunu anlamak mümkündür ancak bir yerde de savaş yaralarını tedavi eden Moğol cerrahını da ayrıca övmüştür¹⁰.

Bu nitelikler yanında Babür'ün gittiği kentlerin mimari dokularını anlatımında oldukça detay görmekteyiz. Yapıları anlatmasındaki kabiliyetli yanı kent genel mimarisini yine gözümüzde canlandırmayı sağlamaktadır. Kent dokularını anlatırken ağırlıklı, tarihi bir kronolojiyi takip etmiştir. Hatıratında, ilk önce padişahı olduğu Fergana'nın tarifıyla başlamıştır. Ancak bu fasıl kurganların yüzeysel özelliklerinden öteye gidemez. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Uş'ta Bera-Kuh dağında Büyük Han Dayısının yaptırdığı ve onun aşağısına kendi yaptırdığı bir köşkten, yine burada Cezva isimli bir camiden detaylıca bahsetmektedir.

Teferruatlı kent dokularının anlatımı ilk olarak Babür'un Semerkant'ı ikinci kere aldığı zamanda anlatılmıştır. 1497 yılının kasım ayında Babür, Semerkant'a girerek erk kapısından geçip Bostan Saray'a girdiğini kendi deyimiyile bu vilayeti zapt ettiğini yazmıştır. Semerkant tarifine bu kentin koordinatlarını vererek başlamıştır. Bundan başka hiçbir kentte bu koordinat konusuna değinmemiştir. Kenti İskender'in kurduğundan bahsederek sahabeden Kusam ibn Abbas'ın burada öldüğü ve mezarının da Mezar-ı Şah ile anıldığını ve mevkisinin de Ahenin kapısında olduğunu söylemektedir. Yine tarihi bilgiler vermeye devam ederek Moğolların ve Türklerin bu şehre Semiz-Kend dediklerinden ve Timur'un burayı başkent yapmasından bahsetmektedir. Yine ayrıcalıklı bir bakış açısıyla Semerkant kurganını ölçtürür ve on bin altı yüz kadem olduğunu tespit ettirir. Devam eden kısımlarda Semerkant'ın ileri gelen âlimleri, diğer yerlere göre konumu, ahali, meyveleri ve iklimini konu etmiştir. Bu fasıl ardından asıl anlamak istediği, verdiği kapsamdan da anlaşıldığı üzere, mimari doku üzerine devam etmektedir (Babur, 2006, s. 184-186).

Semerkant'ın mimari dokusunu Timur ve Uluğbey'in eserlerinin çokluğuyla ilişkilendirmektedir. Burada yine kronolojik bir kent monografisi anlatımına geçmektedir. Bu anlatıma Timur'un Semerkant'ta yaptırdığı saray, cami, bağlar,

¹⁰ "... Kendisinin anlattığına göre, bir defa birinin ayağının ince kemiği kırılıp dört parmak kadar yeri tamamen parça parça olmuş. Etini yarıp kemiklerini tamamen çıkararak yerine ilacı toz halinde koymuş ve o ilaç kemik yerine geçmiştir. Böyle acayip şeyleri çok anlattı. Vilayet cerrahları böyle tedavileri yapmaktan acizdir." (Babur, 2006, s. 258).

imaretlerle başlamaktadır. Anlatım sırasında eserlerin konum bilgisini de vermektedir. Timur'un eserlerini izahından sonra kısaca Timur'un torunu Muhammed Sultan Mirza'nın dış kurganda yaptırdığı medreseden bahseder ve Timur dâhil olmak üzere hanedan üyelerinin mezarlarının¹¹ burada olduğu bilgisini vermiştir. Tarihi sıraya uygun olarak Uluğ Bey'in eserlerini anlatmıştır. Eserlerden Uluğ Bey Medresesi'nin ve Hankahı'nın kalenin iç tarafında olduğunu söylemekte ve bunun hemen yanında da soysal bir yapı olan yine Uluğ Bey'in yaptırdığı Mirza Hamamı'nı anlatmaktadır. Bunun dışında Uluğ Bey'in Kuhek tepesi eteğindeki rasathanesi ve burada yaptırdığı Bağ-ı Meydanı anlatmıştır. Yine kısmen Sultan Ahmed Mirza'nın bağlarından son olarak bahsetmektedir (Babur, 2006, s. 187-188).

Semerkant vilayetinin şehirleri bahsinde Keş şehrinin Timur tarafından yapılan mimari gelişimine yer vermiştir. Timur'un başkent yapmak için burada pek çok büyük yapı yaptırdığından bahseden Babür, peştak (divanhane), medrese, mezar yapılarına kısaca değinmektedir. Bu açıklamaları bir yana, Timur'un Keş'i başkent yapamamasının altında bu kentin gelişiminin Semerkant kadar etkin olmadığı tespitini yapmıştır (Babur, 2006, s. 190).

Babür Semerkant'tan ayrıldıktan bir süre sonra Kabil'i almıştır. Bu fetih onun Hindistan seferlerinin de kapısıdır. Kabil kent dokusu hakkında Hatırat ile ilgili pek bir bilgi göremesek de bu vilayetin tarihi kentlerinden Gazne hakkında Babür'ün hatırı sayılır bir mimari anlatımı mevcuttur. Gaznelilerin payitahtı olduğu bilgisini vererek Sultan Mahmud, Mesud ve İbrahim'in mezarlarından bahsetmektedir. Her ne kadar Gazne'nin harab olduğundan bahsetse de Sultan Mahmud'un yaptırdığı su bentleri hakkında kayda değer bilgiler vermektedir (Babur, 2006, s. 299-301).

Herat kentinin tarifi, diğer şehirlerin anlatımından farklı olarak Sultan Hüseyin Baykara'nın oğullarının daveti sırasında yaptığı gezi izlenimlerini kapsamaktadır. Burada yirmi gün kalan Babür, şehrin o dönemki neredeyse bütün mimari eserlerini yerinde gördüğünü iddia etmektedir. Tüm hatırat boyunca en çok yapı çeşitliliğine Herat anlatımında karşılaşılmaktadır. Detaylı bir kent anlatımından ziyade yapı listesi şeklinde bir anlatımı büyük ihtimalle yapıların fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Kentin kale kapılarının isimleri detaylı bir şekilde verilmiştir. Bununla birlikte Babür, Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevaî'nin vakıflarını da görmüştür. Diğer yandan kentin mimari dokusu konusunda saydığı eserler dikkate alınır ise son derece abad olmuş bir İslam şehrinde yer alan dini, sosyal, eğitim ve iktisadi yapı tiplerinden Herat'ın çağı itibarıyla gelişmiş bir kent dokusuna sahip olduğu anlaşılmaktadır (Babur, 2006, s. 369-370).

Herat sonrasında Babür'un kent tarifleri daha azalmaktadır. Burada belirtmek gerekir ki Hatırat'ın 1519 – 1525 yılları arasındaki bahisleri kaybolmuştur (Babur, 2006, s. 450). Babür 1523-1524 yılında Hindistan'a girerek Delhi Sultanlarına ait olan Lahor'u alır. Hatıratındaki bu eksik bölümler nedeniyle kendisinin Lahor'un kent dokusu ve mimari eserleri hakkında fikirlerini göremiyoruz.

¹¹ Günümüzde, Gûr-i Emîr olarak bilinen türbenin yanında yapılan medresenin temelleri ortaya çıkarılmıştır (Beksaç, 1996).

H. 932 (1525-1526) bölümle devam eden hatırat bu fasıl ve sonrasında Hindistan seferlerini içermektedir. Hindistan Babür için büyük bir zafer alanı oldu ve bu başarılar yüzyıllarca sürecek bir Babürlü hanedanın da tohumunu attı. Bu seferlerdeki ilk kayda değer seferi Milvet'i almasıdır. Savaş sonrasında kurganı gezip sadece burada Gazi Han'ın kütüphanesinden bahsetmektedir. Milvet ardından Dûn bölgesi ve nihayet büyük bir kent olan Pânîpet'i (Panipat) kuşatmıştır. Bu sırada Pânîpet'in genel görünüşü için yoğun bir ev ve mahalle dokusuna sahip olduğunu ifade etmiştir. Pânîpet zaferi ardından Delhi'ye giren Babür burada detaylı bir anlatıma girmektedir. İçlerinde Kutup Minar'ın da bulunduğu kompleksleri ziyaret etmiştir. Bu gezi ardından Tuğlukâbad ve Agra'ya gitmiştir. Babür'ün Hindistan bölümünde kent dokusunda ketum olması dikkat çekicidir. Bu bölümde Hindistan'ın kent dokusu ve mimari ile ilgili bir yorumu kayda değerdir:

"Hindistan letafeti az olan bir yerdir. ... hamam, medrese, mum, meşale ve şamdan yoktur. Nehir ve yeraltı sularıyla çukurlarda oluşan suların dışında bahçe ve binalarda akarsu yoktur. Yapılarında safa, hava, yöntem ve düzen yoktur. İyi yönlerinden biri de her sınıf ve her sanat erbabının pek çok olmasıdır. Her iş ve her şey için saptanmış ve belirlenmiş insanlar vardır; bunlar dedelerinden beri bu işi yaparlar." (Babur, 2006, s. 505, 506).

Diğer yandan Babür Hindistan'ın akarsularının olmamasından şikâyet ekmektir. Akarsulardan kastı büyük bir ihtimalle su kanallarıdır. Bu kanalları su çarklarıyla besleyip yerleşim alanları yapma planladıklarını yazmıştır. Agra kentinde bunu hayata geçirdi ve ardından ilk planlı imar faaliyetini içinde havuzların, bahçelerin ve bir hamamın olduğu kompleksle gerçekleştirdi (Babur, 2006, s. 515). Bu kompleksler yapıldığı sırada Babür emri altındaki kişilerin Cûn nehri kenarında aynı şekilde bir imar faaliyetine girdiklerini ise şöyle anlatmaktadır:

"Halife, Şeyh Zeyn, Yunus Ali ve nehir sahiline yerleşmiş olan herkes düzgün ve güzel planlı bahçeler, havuzlar yaptılar. Lahûr ve Dilpûr yöntemiyle çarklar kurup sular akıttılar. Hindliler böyle planlı ve düzgün yerler görmedikleri için Cûn'un bu tarafındaki güzel binalı yerlere "Kabil" adını vermişler." (Babur, 2006, s. 515).

Babür'ün Hindistan kentleri konusunda en olumlu yaklaşımı Çendiri (Chenderi, Madhya Pradesh Distirict) vilayeti olmuştur. Burada büyük havuzların inşa edildiği, konutlarının taştan yapıldığını anlamaktadır. Mimaride duvar dokusunu anlatırken yüksek mevkidekilerin evlerinin düzgün kesme taştan ve sıradan halkın ise yontulmamış taşlardan yapıldığı bilgisini vermektedir. Bu bilgilere ek olarak nüfus yerleşimi konusunda şunu yazmıştır:

"Çendîrî Sultan Nâsiredin torunu olup yukarıda sözü geçen Ahmed Şah'a verildi. Çendîrî'den elli lek hassa mülkü ayrılıp şikdarlığı da Molla Apak'ın sorumluluğuna verildi ve o da üçbin Türk ve Hindistanlıyla birlikte Ahmed Şah'a yardımcı olarak bırakıldı." (Babur, 2006, s. 562).

Çendiri vilayetiyle ilgili olumlu anlatımları yanında Hindistan faslında Güvâlyâr (Gülvâlyâr) kentini detaylı bir şekilde kaleme aldığı görülmektedir. Babür'ün Güvâlyâr kentinin mimari dokusu hakkındaki ilk yorumu yapıların bir bütünlük teşkil etmeyerek dağınık olmaları ve ahenklerinin olmadığı şeklindedir. Buna karşın genel

olarak kentin mimarisinden memnun bir izlemi aktaran Babür, bizlere teferruatlı bir Budist mimari dokusu aktarmıştır. Kale’de Man-Sing’in saray yapısının diğer racaların binalarında daha belirgin ve yüksek olduğunu söylemektedir. Kalenin doğu tarafında yer alan bu saray yapısı yanında Man-Sing’in oğlu Bikerâmât’ın sarayının da kuzeyde yer aldığı bilgisini vermiştir. Bu gezilerinden sonra Rahimdâd’ın yaptırdığı medrese ve kalenin güneyinde kalan havuzlu bahçeyi anlatmıştır. Babür Hatırat’ında ilk kez bir Budist tapınağını¹² teferruatlı bir şekilde burada izah etmiştir. Kentin (Kalenin) genel bir silüetini değerlendirirken Babür, Budist tapınağının şehrin en belirgin eseri olduğuna dikkat çekerken Sultan Şemseddin İltutmuş’un bu yapının yanına bir cami inşa ettirdiği notunu vermiştir. Kentin kale yerleşiminden sonra Urvâ adı verilen içinde bahçelerin, yapay göllerin, Budistlerin dağlara oydukları dini heykellerin yapılmış olduğunu anlatmıştır. Bu gezileri sonrasında Babür’ün Güvâlyar’ın diğer Budist tapınklarını gezdiği okunmaktadır (Babur, 2006, s. 568-572).

b) Detaylı Anlattığı Yapılardan Örnekler: Giriş bölümünde Babür’ün mimari eserleri detaylı anlatma yeteneğine kısmen değinmiştik. Bu detaylı anlatımların kendisinde ileri düzeyde bir mimarlık bilgisinin olduğunu gösteren dikkat çekici betimlemelerdir. Özellikle bazı yapılarla ilgili detaylı bilgiler vermesi Orta Asya’da gelişen kültürel mirasın günümüzde yorumlanmasına kaynaklık etmesi bakımından oldukça önemlidir. Örneğin Semerkand’ın kısa bir tarifini yaparken mimari bir detayla iç kalede (Erk), Timur’un Kök Saray’ını¹³ ve bu yapının dört katlı olduğu bilgisini vermektedir. Kalenin içinde yine Timur’un büyük bir cami yaptırdığını ve taşçılarının Hindistan’dan getirildiği bilgisini vermektedir (Babur, 2006, s. 187). Diğer yandan yine Timur’un Semerkand’da yaptırdığı bağlardan bahsederken Bağ-ı Dilgüşâ’yı tarifinde, buraya firuze bir kapıdan yani firuze çinilerle dekore edilmiş bir kapıdan geçilerek büyük bir köşke varıldığını ve köşkün Timur’un Hindistan muharebelerini canlandıran tasvirlerle süslü olduğunu anlatmaktadır (Babur, 2006, s. 187).

Timur’un Keş’te yaptırdığı divanhane yine Babür tarafından detaylıca anlatılmıştır. Bu yapının hakkında detaylıca bir bilgi vermesinin altında muhtemelen Babür’ün eserden etkilenmesi yatmaktadır. Yapıdan bahsederken şunları ifade etmiştir:

“Timur Bey Keş’te (Şehrisebz) doğduğu için bu şehri payitaht yapmak için çok uğraştı. Keş’te büyük binalar yaptırdı. Divan kurmak için kendisine büyük bir piştak (divanhane), sağ ve sol tarafına tavaçı (nevahi) beyleriyle divan yapması için bira küçük iki piştak daha yaptırmıştır. Bir de müracaat eden iş sahiplerinin oturması için bu divanhanein bir tarafına küçük odalar inşa ettirmiştir. Bu kadar büyük peştak cihanda az bulunur ve Kisrî peştakından daha büyük olduğu söylenir.” (Babur, 2006, s. 190).

Semerkant tarifinde Uluğbey’in yaptırdığı medrese, hankâh ve hamamdan oluşan külliyei anlatırken medresenin güneyine yerleştirilmiş ahşap destekli Mescid-i

¹² Babür bu tür tapınaklar için “puthane” kelimesini kullanmıştır.

¹³ Bununla ilgi daha önce şu anekdotu vermiştir: *“Timur Bey’in yaptırdığı büyük imaretlerden biri Kök-Saray’dır. Semerkant’ın erkindedir. Bu imaretin garip bir özelliği vardır. Timur Bey’in evlatlarından bir kimse, isyan ederek tahta çıkarsa tahta burada oturur. Taht kavgası yüzünden başını kaybederse yine burada kaybeder. Hattâ “filan şehzadeyi Kök-Saray’a çıkardılar” sözü onun öldürüldüğüne kinaye olmuştur.”* (Babur, 2006, s. 175).

Mukattâ hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir: "...Mukattâ (kesilmiş, ayrı) denilmesinin sebebi parça parça ağaçların yontulup İslami ve Çin usulü nakışlarla işlenmesindedir. Bütün duvarları ve çatısı bu tarzdadır..." (Babur, 2006, s. 187). Diğer yapılar hakkında detaya girmezken burada verdiği bilgi özellikle ahşap destekli yapılar ve süsleme kültürü üzerine araştırma yapanlara ciddi bir belge sağlamaktadır.

Babür, Uluğbey'in yaptırdığı Çihil-Sütun yapısı hakkında etraflıca bilgi vermektedir. Tamamen mimari formlarından bahsettiği bu yapının Kuhek tepesi tarafında Uluğ Bey'in, içinde saray ve çârder (dört kapılı oda) yapıları olan Bağ-ı Meydan adında bir bahçe daha yaptırdığından bahsetmektedir. Sarayda sadece büyük bir taştan olan tahttan bahsederken, çârderin tamamen çini olduğunu ve bu nedenle de yapıya "Çinihane" dendiği bilgisini vermektedir. Daha önemli detay ise bu çinileri Uluğ Bey'in Çin'den özellikle getirttiğidir (Babur, 2006, s. 188).

Kabil'i anlattığı bölümde Zürmet tümenini tarif ederken buranın merkezini oluşturan Gerdîz'in kurgan içindeki evlerinin üç dört katlı olduğu bilgisini vermektedir (Babur, 2006, s. 301). Bu bilgi yine Babür'ün yaşadığı döneme özgü sivil mimari konusunda kayda değerdir.

Dikkat çekici bir şekilde Babür daha önceki bölümlerde çok bahsini etmediği su çarkları konusuna Hindistan'nın bahsi bölümünde yer vermiştir. Lâhûr, Dibâlpur, Sahrind ve civarlarındaki su çarklarını anlatırken oldukça ayrıntı vermektedir (Babur, 2006, s. 480). Bu detaylar topçu mühendisi Ali Kul'nun tophanesinden sonra ikinci endüstriyel bir yapı sisteminin de anlatımıdır. İlerleyen süreçte Babür bu sulama sisteminde özellikle Lâhûr ve Dibâlpûr tarzı su çarkı sistemini kendi bağ tasarımlarında da uygulatmıştır (Babur, 2006, s. 515).

Güvâlyâr yapılarını anlatımında ilk kez gördüğü ve Hindistan'ının yerel mimarisine özgü yapılmış olan Raca Mân-Sing'in binasını modern bir sanat tarihi betimlemesiyle aktarmaktadır. Eser anlatışı genel vaziyet, cephe, iç mekân, süsleme ve detaylar şeklinde sistemli bir anlatımı sergilemektedir. Detaylar yapının en dikkat çekici ve zihinde canlandırmaya müsait bütünlüğü oluşturacak betimlemelerle örülmüştür. Üç paragraf boyunca anlattığı bu yapının en dikkat çekici kısmı süslemeleriyle ilgilidir ve şunlar anlatılmıştır:

"...Duvarların dış kısmı yeşil çinilerle kaplanmıştır. Yeşil çiniyle etrafına tamamen muz ağaçları resmetmişler. Doğu tarafındaki burcunda "hâtî" vardır. Buralılar file "hâtî" kapıya "pûl" derler. Bu kapının çıkışında üzerinde iki filci olan bir fil heykeli yapmışlar, gerçek fil gibidir, çok benzetilmiştir. Bu yüzden de oraya Hâtî-Pûl derler" (Babur, 2006, s. 568-569).

c) Kültürel Miras Kavramı: Babür'ün entelektüel dünyasında kültürel miras kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Timur ve yaşadığı çağ hakkında hatıratı yeri geldiğinde önemli bilgiler vermektedir. Diğer yandan annesi tarafının Moğol olması bakımından dedesi Yunus Han'dan başlayarak Çağatay hanlığı ve Cengiz Han'a kadar uzanan kökleri hakkında Fergana bahsinde bir hayli yer vermiştir. Semerkant bahsinde buranın Hz. Osman zamanında Müslüman olduğu ve bu şehrin Büyük İskender tarafından kurulduğunu söylemektedir (Babur, 2006, s. 186).

Kültürel miras konusunda bu kısımda maddi kültürel varlıklara verdiği önemi ele aldığımızda Babür'ün bu konuya yaklaşımını kendi kültürüne ve Hindu kültürüne ait değerler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

Kendi kültürüne ait kültürel miras kavramında tarihte ünü yayılmış bir eser bahis konusu olurken daha önceki Türk-İslâm hükümdarlarına ait eserlere de hatıratında yer vermeyi ihmal etmemiştir. Tarihteki eserler ve yaşadığı zamana ait eserlerle ilgili en kayda değer kıyası Takı Kisra Sarayı ve Timur'un Keş'te yaptırdığı Divanhane ile olanı aktarmasıdır. Bu divanhaneden bahsederken *"Bu kadar büyük peştak cihanda az bulunur ve Kisrî peştakından daha büyük olduğu söylenir."* şeklindeki ifadesi o gün için Tak-ı Kisra¹⁴ sarayının ne derece bilindiğini kanıtlamaktadır. Diğer yandan kendinden önceki hükümdarların eserlerine sahip çıkarak bunları daha abad bir hale getirmek için uğraşmıştır. Örneğin Kabil'in güneybatısındaki bir dağın eteğinde yer alan bir grup köyden övgüyle bahsetmektedir. Özellikle bu köyler arasında İstilaf ve İstergaç adında iki köyden bahsederken Uluğ Bey'in bu köylere Horasan ve Semerkand dediği bilgisini vermektedir. Babür, İstelif köyünden bahsederken burada Uluğ Bey'in kurduğu bakımsız bırakılmış Bağ-ı Kelan'ı yenilemiştir. (Babur, 2006, s. 297). Yine bahsettiği köylerin yakınında bulunan Hoca Seyârân adındaki bir çeşmeyi onartarak burayı bir bağ haline getirmiştir. Hoca Seyârân kelimesinin kökeninin erguvan, meşe ve çınar ağaçlarından kaynaklandığını ve çeşme ile ağaçların özleştigi bu kültürel dokuyu şu şekilde anlatmaktadır:

"Bu üç cins ağacın üç azizin kerameti olduğunu söylerler. Seyârân (Se yârân, üç aziz) isminin verilmesinin sebebi de buymuş. Ben de bu çeşmenin etrafını taşla çevirttim, çeşmeyi kireç ve alçıyla sıvatarak havz-ı kebir (dehderdeh) yaptırdım. Çeşmenin etrafı çok güzel oldu."

Timur hanedanı mensuplarının eserleri haricinde Türk-İslam hükümdarlarına ait eserlerden bahsi ise Gazne'yi anlatırken Sultan Mahmud'un yaptırdığı eserlerde ön plana çıkmaktadır. Gazne ziyaretinde hatırı sayılır bir şekilde Sultan Mahmud ve oğullarının türbelerinden bahsederken buradaki eserlerin ne derece tahrip olduğu bilgisini vermektedir. Yine bu tahribatın Gûr'ların Gazne'yi ele geçirdikleri sıra gerçekleştiğini anlatmaktadır. Gazne'nin Gûrlar tarafından gerçekleşen tahribatından yaklaşık dört yüz yıl sonra Babür tahribatın boyutunu şu şekilde aktarmaktadır:

"...Alaeddin Gûrî bu vilayete musallat olduğunda bendi tahrip etmiş, Sultanın¹⁵ evlatlarının çoğunun kabirlerini de tahrip etmiş, Gazne şehrini yıkmış ahalisini öldürüp mallarını yağmalamış, katliamın ve yıkımının ardından geride görülecek hiçbir şey bırakmamıştır..." (Babur, 2006, s. 300).

Yine bu tahribattan Sultan Mahmud'un yaptırdığı su bendi de nasibini almıştır. Su kültürüne karşı oldukça ilgili olan Babür, bu bendin boyutlarını yazarken yapılışı

¹⁴ Tak-ı Kisra sarayının İslam kültüründe Hz. Muhammed'in doğduğu zaman bu sarayın kemerinin yıkılması ile mühim bir yer tutmaktadır. Divan edebiyatında şairler tarafından bahsi geçen bu saray için Babür'ün hemen hemen çağdaşı Fatih Sultan Mehmet'in ise Ayasofya'da İranlı şair Hakanî'nin (12. yüzyıl) *"Efrâsiyab'ın damında baykuş nöbet borusu öttürüyor, Kayser'in sarayında örümcek kapı-bekçiliği ediyor"* beytini okuduğu bilinmektedir. (Baykal, 1956, s. 77, 78) (Coşkun, 2022).

¹⁵ Sultan Gazneli Mahmud.

amacının da zirai faaliyetlere yönelik olduğunu söylemektedir. Nitekim eseri, 1526 yılında Hindistan'ı fethettikten yani Gazne'yi ziyaretinden yaklaşık 21 yıl sonra, Kabil vilayetinin imarından sorumlu tuttuğu Hoca Kelan'ı bizati buraya göndererek onartmıştır (Babur, 2006, s. 300). Burada Babür'ün hâkim olduğu coğrafyadaki kültürel miras ile ilgili ciddi bir kayıt tuttuğunun kanıtı da önümüze çıkmaktadır.

Babür'ün, Hindu kültürüne ait mirası ele alırken daima saygılı ve mesafeli olduğunu ifade etmek mümkündür. Her ne kadar Hindistan'ı bir gaza kapısı olarak görse, iklimini ve su kültürünün buradaki yetersizliğinden yakınsa da karşı kültüre ait kültürel mirasın yerle yeksan edilmesini istememiştir. Yeri gelmişken burada vurgulanması gereken de Babür'ün fetih kültüründe fethedilen yerin yeryüzünden silinmesi değil abat edilmesinin mühim bir yer tuttuğudur. Bu davranışlarını özellikle hatıratındaki Hindular için önemli olan mabetleri ziyaret etmek için özel yaptığı gezilerde görmek mümkündür. 1504-1505 yılları arasında Hindistan'a yaptığı akınlar sırasında Peşavar'daki Yogi ve Hinduların mabeti Gor Khatri'yi¹⁶ gezmek istemiş ancak güvenlik nedeniyle mahiyeti tarafından tapınağa götürülmemiştir. 1519 yılında ilk Hindistan seferinde burayı tekrar ziyaret ettiğini görüyoruz. Budist kültürle ilgili hatıratındaki ilk mimari ve kültürel bilgileri burada görüyoruz. Bu kültürle ilgili teferruatlı anlatımını Güvâlyâr gezisi sonrasında aktardığından bahsetmiştik. Burada yine değinilmesi gereken nokta ise şehirdeki Hindu kültüre ait heykellerin yıkılması emrini vermiş olmasıdır. Ancak günümüzde eserlerin pek çoğunun ayakta olması ve sadece yüzleri ile mahrem yerlerinin tahrip edilmiş olması Babür'un bu eserleri tamamen ortadan kaldırmak üzere bir ferman vermediğini göstermektedir¹⁷. Yine eserlerin günümüzdeki korunmuş vaziyetleri ve bazı araştırmacıların da görüşleri doğrultusunda ciddi bir tahribatın olmadığı görülmektedir.

Babür'ün kültürel miras konusundaki yukarıda anlattığımız konuların en önemli kaynağını kültürel gezi aktivitelerine verdiği önem sağlamaktadır. Modern anlamda bu geziler aslında bilinçli ve planlı bir şekilde icra edilen kültür turizmi aktivitelerine bir örnek teşkil etmesi yanında bilimsel sanat tarihi gezilerine de birer örnektir. Bu geziler hatıratında kronolojik bir ilerleme ile anlatılırken geriye doğru anlatımları da içermektedir. Örneğin, Küre-Katri ve Gazne ile ilgili fikirlerinin kayıtlı ve sistemli bir şekilde planlanmış olduğu yıllar sonra buralarla ilgili gezi ve onarım faaliyetlerinde bulunmasıyla anlaşılmaktadır. Yine Herat gezisi, dönemin mimari kültürünü yansıtmaya yanında tam anlamıyla bir kültür gezisini bize sunmaktadır. Modern anlamda bir gezi olduğunu en iyi ifade eden ise yirmi günlük Herat şehir turunda kendisinin ifadesiyle bir rehberi olmasıdır. Babür'ün Herat gezi rehberi "Yusuf Ali Kökeltaş" sadece kültürel mirası değil şehrin gastro kültürünü de her durakta Babür'e tattırmıştır (Babur, 2006, s. 369). Bu haliyle günümüzde dahi belki de Herat'ta tadamayacağımız bir kültür gezisini Babür bize anlatmaktadır. Sanat Tarihi açısından

¹⁶ Baburname'de Küre-Ketri şeklinde ifade etmiştir (Babur, 2006, s. 310, 428). Tapınak M.Ö. 5. yüzyıla kadar inmektedir. Gor Khatri "Savaşçıların Kabri" anlamına gelmektedir. Minyatürler için bkz. <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2016/08/ascetics-and-yogis-in-indian-painting.html> (Erişim tarihi 02.01.2023).

¹⁷ Babür, detaylı bir şekilde anlattığı bu heykellerin (kendi ifadesiyle putları) yıkılması emri için bkz. (Babur, 2006, s. 570).

oldukça önemli olan bu gezi esnasında Babür mukavvihane, tarabhane, sûsenîhâne gibi yapı çeşitlerini sunarak o dönemki Herat'ın sosyokültürel yapısını da betimlemektedir.

Saray eşrafı, askeri, edebi ve dini şahsiyetlerden bir haylice bahsederken Babür, kültürel miras konusundaki izlenimleri yanında mimarlardan da yeri geldiğinde söz etmektedir. Sultan Hüseyin Mirza'nın âlim ve sanatçıları sayarken aralarında şair Bennai'ye değinmiştir. Babür, Bennai'nin babasının baş mimar olmasından dolayı bu lakabı aldığını yazmıştır (Babur, 2006, s. 352). Mimarlık sınıfının Delhi ve Agra'yı aldıktan sonra iyice oturduğunu Çıkmak Bey'i posta teşkilatını kurmakla görevlendirmesi, Hoca Kelan'ı Kabil'in imarıyla ilgili görevlendirmesinden ve teferruatlı bir şekilde mimarlarının adlarını saymasından anlayabiliyoruz. Agra ve Dipur'daki inşa işlerini yapacak mimarların adlarını ise şu şekilde vermiştir: *"Molla Kasım, Üstâd Muhammed Sengtraş, Mîrek, Mir Gıyas, Mir Sentraş, Şah Baba Bildâr"* (Babur, 2006, s. 587). Yine Hoca Kelan'ı Kabil'in imarı için görevlendirdiği mektubunda kendisinin bizzati ülkesindeki kültürel miras varlığına ne kadar hakim olduğunu anlamak mümkündür:

"Gerekli olan işler şunlardır: önce kurganın tamiri; zahire; gelen giden elçilerin masrafları; caminin yapılması, parasını maldan alarak şer'i yapın sarf etsinler; kervansaray ve hamamların tamiri; erkte Üstâd Hasan Ali'nin yanmış tuğla ile yapmaya başlayıp yarıda kalan binanın tamamlanması; bu iş Üstâd Sultan Muhammed ile konuşulup danışılarak uygun bir plan içerisinde yapılsın, eğer Üstâd Hasan Ali'nin çizdiği plan uygunsa o şekilde tamamlansın, yoksa fikir birliğiyle güzel bir plan üzerine yapsın. Öyle ki sahanı divanhane sahanıyla birlikte olsun." (Babur, 2006, s. 589).

d) Kendi Yaptırdığı Eserlerden Örnekler: Hatıratın geneline bakıldığında Babür'ün imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönem Hindistan seferleri ve sonrasını gösteriyor. Kısa süren Fergana hâkimiyeti sırasında daha çok gezdiği yerlerdeki eserleri anlattığı anlaşılmaktadır. Bu sürenin henüz başlarında Uş'ta Bera-Kûh'ta (Süleyman Dağı) dayısı Moğol hükümdarı Sultan Mahmud Han'ın yaptırdığı mevkiiinin biraz aşağısında eyvanlı bir köşk yaptırdığını yazmıştır. Bizzat kendisinin sipariş ettiği anlaşılan bu yapının inşası sırasında henüz 13 yaşlarındadır. Fergana ve Maveraünnehir mücadeleleri Babür'ün asla hayal ettiği gibi olmayıp bitmeyen bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki son seferki Semerkand hâkimiyeti Şaybani Han'ın taaruzuyla sona ermiş ve küçük bir mahiyetiyle Ura-Tube'ye (Istravşan) kaçmak zorunda kalmıştır. Şaybani Han'ın baskısıyla bu sefer Âb-Bürden (Oburdan) geçidini kullanarak Zerafşan Vadisi'nin tarihi bir bölgesi olan Mesiha'ya (Maça) geçti. Oburdan köyünde bir süre saklanan Babür burada ise bir çeşmenin yanı başında bulunan taş üzerine üç beyit yazmıştır (1501-1502):

"İşittim ki iyi huylu Cemşîd bir çeşmenin başındaki bir taşta şunları yazmış:

Bu çeşmede, bizden evvel birçok insanlar nefes aldılar;

sonra güz açıp kapanıncaya kadar gücüp gittiler

Yiğitlik ve kuvvetle dünyayı zapt ettik; fakat birlikte mezara götüremedik" (Babur, 2006, s. 245).

Bu taş araştırmacılar tarafından keşfedilmiş ve bugün Duşanbe Milli müzesinde sergilenmektedir. Hayati mücadeleler sonunda Moğol Han dayılarının desteğini alarak güçlenen Babür nihayetinde Eylül 1504'te Kabil ve Gazne'yi kendi ifadesiyle "*muharebe ve mücadele olmaksızın kolayca*" almıştır (Babur, 2006, s. 284). Bu süreye kadar nitelikli bir mimari faaliyete giremediğini görüyoruz. Kabil'i almasından sonra ilk imar icraatı günümüzde Kabil ve Celalabat (Adinapur) arasındaki yolun güvenliğini sağlamak için bu güzergâha Karatû isimli bir yerleşim inşa ettirmesidir. Bu icraatı sonrasında Lemgan tümeninde yukarıda bahsini ettiğimiz Seyârân çeşmesinin bir çarbağa dönüştürme işine girişir. Burayı bir bağa dönüştürmesi yanında bağın yakınındaki bir tepeye daire şeklinde bir set yaptırarak buraya arkla su getirtmiştir. Setin hemen yanında ise bir üzüm bağı yaptırmıştır (Babur, 2006, s. 299). Timur ile başlayan bağ kültürü Babür'de adeta bir medeniyet seviyesini belirtmektedir. Maverâünnahir'den Gazne'ye kadar uzanan coğrafyada Babür, Timurlu akrabalarının pek çok bağ eserini anlatmakla kalmayıp bazılarını harabelikten de kurtarmıştır. Gerek Timur'un gerekse hanedan üyelerinin yaptırdığı bağların betimlemelerini hatıratında yeri geldiğinde detaylı anlatımlarda görebiliyoruz. Bağ kültürü hatıratından da anlaşılacağı üzere su kültürüyle doğrudan alakalıdır. Babür için su hayat getirir, abat eder ve bununla birlikte temizliği ifade eden en mühim unsurdur. Kendisi de beğendiği bağlarını detaylı bir şekilde anlatmaya özen göstermiştir. Dikkat çekici bir noktadır ki; Babür diğer mimari eserlerine hatıratında bu denli yer vermemiştir. Bu durum Hindistan'ı aldıktan sonra dahi geçerlidir. Hindistan'da Müslüman şehir kültürü var olduğu halde su kültürünün eksik olduğunu ciddi bir şekilde ifade etmekten çekinmemiştir. Seyârân çevre düzenlemesi sonrasında ise 1508-1509 yıllarında Adinapur'da (Celalabat) Bağ-1 Vefa adındaki çarbağı yaptırmıştır. Detaylı bir şekilde buranın mimarisini anlatması yanında bahçedeki meyve ve bitkiler hakkında da bilgi vermektedir. Bir diğer önemli bağ ise Kabil'deki günümüzde Bağ-1 Babür olarak bilinen Bağ-1 Hiyaban'dır. Babür'ün ölümünden bir süre sonra naaşı bu bağa taşınmıştır (Bag-e Babur, 2023). Kabil'de iken zamanın çoğunu "Çarbağ" şeklinde nitelendirdiği kuvvetle muhtemel bu Bağ-Hiyaban'da geçiriyordu (1519). Anlatımlarından Çarbağ'ın girişinde resimli bir salon bulunuyordu. Bununla birlikte Çınar Bağ (Babur, 2006, s. 434), Bağ-1 Benefşe Kabil'de muhtemelen inşa ettirdiği bağlar arasında yer alıyordu. Bağ-1 Benefşe yine ismi çok geçenler arasında yer alırken kendisinin verdiği detaylardan burada kapı üzerinde resimli bir oda ve bir hamamın olduğu anlaşılmaktadır. Hamam yapısının burada bahsi dikkat çekicidir. Bağ kültürünün belki de medeniyet bakımından en önemli yapısı olarak hamamı burada görmekteyiz (Babur, 2006, s. 444).

Babür'ün Delhi ve Agra'yı aldıktan sonra imar faaliyetlerini sistemli bir hale dönüştürdüğünü görüyoruz. Ancak Hindistan'ın pek çok şeyinden şikâyet ettiği gibi burada hamam ve medresenin eksikliğini dile getirmiştir. Hatıratında Bağ-1 Vefa'nın detaylı tarifinden sonra ilk kez Agra'da bir çarbağ yapmaya karar vermiştir. Çarbağın yer keşifini bizzat kendisi yapmıştır. Detaylıca anlatımını yaptığı bu çarbağda sekizgen ve büyük birer havuz, bir taş bina, köşk, halvethane, evler ve hamam yaptırmıştır. Hamam vurgusunu burada şu şekilde dile getirmiştir:

“Hindistan’ın üç şeyinden şikayetçiydik: sıcağı, rüzgârı ve tozu. Hamam her üçünün çaresiymiş. Toz ve rüzgâr hamamda ne arar; ayrıca hamam, sıcak havalarda öyle serin oluyor ki, adam soğuktan üşüyecek dereceye geliyor. Hamamın sıcak havuzunun bulunduğu odayı tamamıyla taştan yaptılar. Ak taştan yapılmış fiskiyeinin dışında bütün döşeme ve tavanı Biyâne taşı olan kırmızı taştandır.” (Babur, 2006, s. 515).

Bu metinden sonraki paragrafta Cûn nehrinin çevresine yerleşen mahiyetinin bu şekilde bahçeler yaparak buraları şenlendirdiğinden bahsetmektedir (Babur, 2006, s. 515).

Çarbağlar yanında muhtemelen Agra’da büyük bir kuyu inşasını anlatmıştır. Hintlilerin “vayn” adını verdikleri basamaklı büyük bir kuyuyu yaptırarak yanına kitabesini ekletmiştir. Vayn üç katlı olup en alt katında üç tane eyvan, orta katında oymalı bir eyvan ve en üst katında bir eyvan bulunmaktadır (Babur, 2006, s. 515). Vaynın yanında bir kuyu daha açılmıştır. Bunların yakınında bir bina ve yine bu komplekste Hint tarzında bir cami bulunuyordu. Bunlara ek olarak Agra’da Heşt Behişt ve Bağ-ı Nilüfer Babür’ün pek çok kere hatıratında bahsettiği bağlar arasındaydı.

Babür 1526’da Panipat Savaşı ile Delhi ve Agra’yı fethinden 4 yıl sonra 26 Aralık 1530 yılında hayatını kaybetmiştir. Kendi döneminde yapılmaya başlanan anıtsal yapılar hakkında bilgi o nedenle hatıratında yer almamaktadır. Ancak Hindistan’ın tarifi bölümünde Agra, Sikri, Biyâne, Dûlpûr, Güvallyar ve Kûl’da imar faaliyetlerinin yapıldığı hakkında kısaca bilgi vermektedir. Bu faaliyetler içinde kendi döneminde inşa edilen anıtsal yapılardan Sambhal (Uttar Pradeş/1526), Babür Mescidi (Ayodha/1528-1529) ve Kâbilî Bağ Mescidi (Panipat/1528-1529) (Koch, 1990, s. 32) hakkında hatıratında bir bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Babür’ün mimari eserleri günümüze kısıtlı şekilde ulaşmıştır. Ancak onun mimariye bakış açısındaki zenginliği, kendi kaleminden yazdığı hatıratında görmek mümkündür. Hatıratı, İslam sanatı tarihi üzerinden okumak bu alanla ilgilenenler için Semerkant’tan Bangladeş’e kadar uzanan 16. yüzyıl coğrafyasının bir kültürel miras panoramasını sunmaktadır. Hatıratında andığı yapıların niceliği bir hayli fazladır. Sadece bu haliyle Babür günümüz sanat tarihçilerine muazzam bir envanter sunmaktadır. Sanat tarihi bakımından detaylı mimari anlatımları olsa da dönemin hat, minyatür sanatları hakkında da bilgiler vermektedir. Diğer yandan eserler üzerine yaptığı yorumlar adeta hatıratında yer yer görülen edebi eleştirileri aratmamaktadır. Mimariye yönelik bu analitik bakış açısı, ne derece gelişmiş bir mimarlık sanatı bilgisine sahip olduğunu göstermektedir. Bu yanılla bakıldığında Babür’ün bu alandaki bilgisinin kökeninde, bir yerde de hayran olduğunu söyleyebileceğimiz dedesi Timur ve özellikle Uluğ Bey’in etkilerini görmek mümkündür. Timurluların bu iki mühim şahsiyeti yanında Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevai’nin mimarlık alanındaki entelektüel birikimlerini Babür’de de görmek mümkündür. Burada Babür’ün hem kültürel miras konusunda hem de teorik yorumlarındaki olgunluk ve hatta çağını aşan analiz yeteneğinin Timurlu mimari kültürünün bir sentezi olduğunu söylemek mümkündür. Bu sentez, Semerkant’tan başlayarak Hindistan coğrafyasına

yayılmış ve 16. yüzyıldan itibaren yükselerek Tac Mahal gibi evrensel beğeniye kavuşan bir medeniyetin temelini oluşturacaktır. Bununla birlikte Babür'ün hatıratında ortaya koyduğu mimarlık ve sanat anlayışı kendinden sonra gelen hanedan üyeleri için de temel bir prensip olarak İslam sanatı tarihine geçmiştir.

Extended Abstract

Babur is one of the intellectual heirs of Timurid dynasty. He combined many skills such as being a poet, a historian, a bilingual, a critic, a biography writer, an architect, a sportsman, an archer and a swordsman. On the other hand, he was a good listener, gourmand and even a botanist. With all these multi skills which he holds, he represented the intellectuality of a Renaissance man.

His 'Baburnama' begins with the statement 'I became a Sultan on July 10, 1494 in Fergana'. Finally, the book ends in Agra 1530 when his dies. This biographical book has been a research resource of the ones who desire to work on the period of Babur, its society, geography, Chagatai language, folk traditions and even architecture under his rule. The aim of this article is to criticize the architectural world of Babur according to his own statements in the book.

The architectural perspective of Babur is separating in two ways which are his explanations about monuments which he saw and monument constructed under his own patronage. His expressions on architecture are seeming to be similar to modern art historian explanations, on the other hand, constructions which were built under his patronage are reflecting his own architectural perspective. We can analyze these two ways of under the four subtitles: a) Urban fabric; b) Example of monuments which Babur explained in detail; c) Concept of cultural heritage; d) Example of monuments which are constructed by Babur.

The urban life was a very important issue for Babur, because he perceived it as the origin of civilization. Despite of his nomadic Chagatai roots his expressions on the urban life are explaining his civic identification. This civic identification can be inferred from his statements about his uncle Little Khan who was one of the heirs of Mongols' and was living in a tent in the countryside. In addition, Babur explains almost every city where he lived in, passed through or conquered. In these narrations he explains including detail of city walls, monumental buildings even geographic coordination of cities. His statement method begins with a description of the general view of city. Then, it is followed by explanation of the most remarkable monuments. In addition to this, while he was describing a city or a monument he never made a difference between a Muslim or a Buddhist city.

'Baburnama' is such a significant resource for the researchers who desire to work on architectural culture of 15-16th centuries. The reason of it is that, many monuments are mentioned here in detail or are just given the names by Babur. His descriptions of monument in detail are not different from a modern art historian description method. He narrated the architectural monuments from general to specific points as well, same as in his city descriptions. We can clearly see this method when he mentions Timur's and Ulug Bey's monuments in Samarkand and the monument of Mang Sing in Gwalior.

Babur had high awareness of history. He narrated his family tree in the section of Fergana. He also gave importance to the cultural heritage of the Timurids and Ghaznavids. In Kabul section, it is written that, he renovated many monuments and water channels of Ghazni city which are dated to Ghaznavids' period. On the other hand, he had given importance to protection of cultural areas. One of its examples could be Hodja Seyaran which has a fountain and a few old sacred trees and is in the south of Kabul. He restored the fountain and established a garden in this area which also surrounded the holly trees. In addition, Babur liked to observe urban culture and he was organizing travels such as touristic city tours. For instance, his Herat tour was one of the remarkable tours which he explained on pages.

The early systematical construction orders of Babur can be seen during the campaign on India. In this period, he established many garden with pools. However, the systematical constructions began when he held Delhi and Agra. He constructed a garden complex in Agra which consisted of an octagon pool, a stone building, a villa, khalwa, houses, and bathhouse. Finally, he ordered remarkable monuments nearly to the end of his life. In India section, we can infer their meaning from the fact that he mentioned the capacity of constructions by comparing the number of his workers with workers of Timur.

Kaynakça

- Aka, İ. (2000). *Timur ve devleti*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akgün, Ö. F. (1991). Bâbü. *DİA*, (C. 4, s. 396-400). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Alparslan, A. (1976). Babur'un icad ettiği "Baburî yazısı" ve onunla yazılmış olan Kur'an. *Türkiyat Mecmuası*, 18, s. 161-168.
- Babur, G. Z. (2006). *Baburnâme*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Bag-e Babur*. (2023, 01 05). Archnet: <https://www.archnet.org/sites/3940> adresinden alındı.
- Barthold, V. (1997). *Uluğ Bey ve zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Başkan, S. (2013). Timurlu çağı türbe mimarisi hakkında. *Sanat Tarihi Dergisi*, 22(1), 31-52.
- Baykal, B. S. (1956). Fatih Sultan Mehmed'in muhiti ve şahsiyeti üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 14(3-4), 69-82.
- Begem, G. (1901). *History of Humayun (Humayun-Nama)*. (A. S. Beveridge, çev.). London.
- Beksaç, E. (1996). Gûr-ı Emîr. *DİA*, (C. 14, s. 197-199). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Brotton, J. (2006). *Rönesans*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Burkhe, P. (2015). *Avrupa'da Rönesans merkezler ve çeperler*. Işık Yayınları.
- Burkhe, P. (2020). *The polymath a cultural history from Leonardo Da Vinci to Susan Sontag*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Clavijo, R. G. (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*. İstanbul: Ses Yayınları.
- Coşkun, V. S. (2010). Tâk-ı Kisrâ. *DİA*, (C. 39, s. 450-451). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Doğan, M. (2023). Gazi Muhammed Zahirreddin Babür Şah'ın (1483-1530) hatıratı Babür-nâme'de yer alan gastronomi unsurlarının değerlendirilmesi. *ART/icle: Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2, 130-157.
- Duğlat, M. H. (2006). *Tarih-i Reşidî*. (O. Karatay, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gürpınar, H. R. (2002). *Metres*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Hamid Algar, Ali Alparslan. (1998). Hüseyin Baykara. *DİA*, (C. 18, s. 530-532). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Koch, E. (1990). *Mughal Architecture*. New Delhi.
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *DİA*, (C. 2, s. 449-453). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kutlu, H. İ. (2017). Batı'nın ve Doğu'nun zihin tarihinde eğitime sanat algısıyla bakmak: Artes Liberales ve 'Ulûmü'l- Meşhûr. *Başkent University Journal of Education*, 4(1), 38-49.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevaî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Oruç, C. (2013). *Hüseyin Baykara ve zamanı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Özdural, A. (1990). Gıyaseddin Jemshid el-Kashi and stalactites. *METU JFA*, 10(1-2), 31-49.
- Rejepova, A. (2019). Sultan Hüseyin Baykara dönemi kültür tarihi ve Ali Şîr Nevayî'nin katkıları. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(35), 2512-2519.
- Rejepova, A. (2019). Sultan Hüseyin Baykara dönemi kültür tarihi ve onu yüceltenler: Molla Cami ile Ali Şîr Nevaî. *BEÜ İİBF AİD*, 4(2), 210-221.
- Rejepova, A. (2019). *Timurlarda kültürel hayat ve Sultan Hüseyin Baykara dönemi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı.
- Türk, V. (2015). *Ali Şîr Nevâyî Vakfıye inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Kütürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2021). Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 403-441.
- Türkmen, F. (2002). Halk edebiyatında Ali Şîr Nevaî ile ilgili yaratmalar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV(1), 23-33.
- Unat, Y. (2013). Zic. *DİA*, (C. 44, s. 397-398). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Unat, Y. (2013). Zic-i Uluğ Bey. *DİA*, (C. 42, s. 401-404). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Kudüs'teki Özbek Tekkesinde Bulunan Çağatayca Yazmalar

The Chagatai Manuscripts at the Library of the Uzbek Zawiyah in Jerusalem

Serkan ÇAKMAK *

Öz

Bu çalışmada Kudüs'teki Özbek Tekkesinin kütüphanesinde bulunan Çağatayca el yazması eserlerin her yönüyle detaylı bir tanıtımının yapılması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak yazma eserlerin Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi tarafından sağlanan dijital görüntüleri kullanılmıştır. Bu görüntülerin sağladığı bilgiler tekke kütüphanesindeki el yazması eserler için hazırlanan biri basılı diğeri dijital iki katalogdaki bilgilerle karşılaştırılmıştır. Belirlenen eksiklikler tamamlanmış ve yanlışlar düzeltilmiştir. Üç ana başlıktan oluşan bu çalışmanın giriş kısmında Müslümanlar için Kudüs'ü kutsal kılan özelliklerden, bu özellikler bağlamında tarih boyunca Müslüman derviş ve hacıların mukaddes ziyaret mekânı olmasından, şehrin Osmanlı idaresinde bulunduğu dönemde İslam dünyasının her yanından özellikle Orta Asya'dan gelen hacı ve dervişler için burada inşa edilen tekke ve zaviyelerden bahsedilmiştir. Geldikleri memleketlerden çeşitli kültür ürünlerini de Kudüs'e taşıyan ziyaretçilerin uğraklarından biri olan Özbek Tekkesinin bulunduğu yer, tarihi, hizmetleri ve mimarisi ile tekke hakkındaki diğer bilgiler ilk başlıkta ele alınmıştır. Farklı İslam beldelerinden getirilen el yazması eserlerle oluşturulan tekke kütüphanesi ikinci başlık altında beyan edilmiştir. Kütüphanedeki Çağatayca el yazması eserler ise üçüncü başlıkta tanıtılmıştır. Çağatayca yazılan metinlerin içerisinde yer aldığı el yazmaları her yönüyle kapsamlı bir şekilde tavsif edilmiş ve metinlerden çeviri yazı örnekleri sunulmuştur. Açıklama kısmında yazmayla ilgili dikkat çeken hususlar ve kataloglardaki eksikler ile yanlışlar dile getirilmiştir.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
serkancakmak@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0632-5861
Erzurum / TÜRKİYE

* Assoc. Dr., Atatürk University
Faculty of Literature, Department of
Turkish Language and Literature
serkancakmak@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0632-5861
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Çağatayca, yazmalar, Kudüs, Özbek Tekkesi, Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi.

Abstract

This paper intends to elaborately describe the Chagatai manuscripts at the library of the Uzbek Zawiyah in Jerusalem. The images of the manuscripts digitalized by the Hill Museum and Manuscript Library are used for this purpose. All the data based on the photos are compared with the information provided by both the printed and digital catalogs prepared for the manuscripts. Identified deficiencies have been completed and errors have been corrected. This paper consists of an introduction and three main chapters. Aspects making Jerusalem sacred for Muslims, the fact that Jerusalem has been a holy route for Muslim dervishes and pilgrims throughout history, and the lodges and quarters built in this city during the reign of the Ottomans for dervishes and pilgrims who came from around the Muslim world, particularly Central Asia, are stated in the introduction. The location, architecture, services, and history of the Uzbek Zawiyah, which was one of

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

the destinations of visitors who transported various cultural goods from their homeland to Jerusalem, are mentioned in the first chapter. The library of the zawiya, comprised of manuscripts transported here from different Islamic areas, is expressed in the second chapter. The Chagatai manuscripts at the library are described in the third chapter. Manuscripts, including Chagatai texts, are elaborately explained in every way, and transcribed texts taken from samples of the manuscripts are presented in the last chapter.

Keywords:

Chaghatai, manuscripts, Jerusalem, Uzbek Zawiya, Hill Museum and Manuscript Library.

Makale Bilgileri

Atıf: Çakmak, S. (2024). Kudüs'teki Özbek Tekkesinde Bulunan Çağatayca Yazmalar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 263-287. Doi: 10.21563/sutad.1474196

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Çakmak, S. (2024). Kudüs'teki Özbek Tekkesinde Bulunan Çağatayca Yazmalar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 263-287. Doi: 10.21563/sutad.1474196

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kudüs ve çevresi, Orta Doğu semitik inanç geleneğinin temsilcisi olan üç büyük tek tanrılı din (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) açısından farklı gerekçelerle¹ kutsal kabul edilen bir bölgedir. Kudüs her üç dinin de kutsallık attettiği tapınaklara ve ziyaret mekanlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu nedenle şehir ve çevresi söz konusu dinlere inananların tarih boyunca iktidar mücadelelerine sahne olduğu gibi hacıların uğrak noktası ve dinî etkinlikler için buluşma zemini durumuna gelmiştir. Kudüs bu yönüyle önemini daima korumuş ve özellikle hac dönemlerinde farklı dinlerden, coğrafyalardan, kültürlerden birçok insanı ağırlamıştır.

Yahudiler² ve Hristiyanlar³ için Kudüs hacın hedef menzili iken Müslümanlar hac ibadetinin farz uğrakları olan Mekke ve Medine yanında, kutsal kabul ettikleri üçüncü bir mekân olarak, Kudüs'ü yolculukları esnasında sıklıkla ziyaret etmişlerdir. Kuran'da ismi zikredilen birçok peygamberin yaşadığı bir bölge olması, İslam'ın ilk kiblesi Mescid-i Aksa'nın burada bulunması ve İsrâ mucizesinin varış noktası kabul edilmesi (Harman, 2019, s. 12) gibi birçok husus Kudüs'ü Müslümanların mukaddes mekanlarından birisi yapmaktadır. Her ne kadar Kuran'da adı geçmese de 21 suredeki 70 kadar ayetin doğrudan veya dolaylı olarak Kudüs'e işaret ettiği düşünülmektedir (El-Khatib, 2001, s. 35). Bahsedilen durumlar dışında Mescid-i Aksa özelinde Kudüs'ün kutsallığını vurgulayan bir hadis literatürü de mevcuttur (Harman, 2019, s. 17-19).

Kudüs'ü İslam dini açısından mukaddes kılan yukarıdaki tüm nitelikler etrafında Müslümanları burada bulunmaya teşvik eden birçok inanç gelişmiştir⁴. Daha fazla sevap kazanmayı ve ahiret azabından kurtulmayı vadeden bu inançlar ile Kudüs'ün manevi değeri, en çok Müslüman hacıları ve sufileri bu bölgeye çekmiştir. İslam devletinin ilk yıllarından itibaren Müslümanlar tarafından yönetilen Kudüs ve çevresi tarihî süreçte İslam dünyasının dört bir yanından gelen Müslüman hacı ve sufileri ağırlamıştır. Kudüs'ü ziyarete gelen hacıların sayısı ve çeşitliliği yüzyıllar içerisinde

¹ Yahudilikte Tanrı'nın krallık için seçtiği şehir, bizzat Rabb'in meskeni ve kıyamete yakın Mesih'in Yahudi krallığını tekrar kuracağı şehir olduğuna inanılır. Yahudi inancının temel tapınağı olan Süleyman Mabedi de burada inşa edilmiştir (Harman, 2002, s. 326). Hristiyanlık açısından Kudüs ve çevresinin önemi ise doğrudan İsa'nın doğduğu, dinini tebliğ ettiği ve çarmıha gerildiği yer olmasıyla ilgilidir.

² Yılda üç kez (Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında) her Yahudi erkek kurban sunmak amacıyla Süleyman Mabedi'nde bulunmakla yükümlüdür (Harman, 2002, s. 326).

³ İlk dönem Hristiyanları Yahudiler gibi Süleyman Mabedi'ni ziyaret ediyorlardı ancak Kudüs'e yapılan hacın gelişmesi dinî bir yükümlülüğün ziyade Konstantin'in şehrin farklı noktalarında kilise inşa ettirmesiyle başlamıştır. Bu yapım faaliyeti birçok Hristiyan'ı İsa'nın doğup büyüdüğü yerleri görmeye teşvik etti. Hristiyanlıkta hac ibadetini yerine getirmek için belirli bir zaman dilimi bulunmadığı gibi zaman içerisinde Kudüs'ün yanı sıra Anadolu, Avrupa ve hatta Amerika'da yeni hac merkezleri oluşmuştur (Harman, 1996, s. 384, 385).

⁴ Bazıları İslam peygamberine isnat edilen hadislerle de desteklenen bu inançları içeren yazılı bir literatür de İslam dünyasında oluşturulmuştur. Bu yazılı kaynaklardan biri olan Beytu'n-Nufûs adlı eserde dile getirilen inançlardan bazıları şunlardır: Kudüs mahşerin gerçekleşeceği yerdir; her kim Mescid-i Aksa'yı ziyaret ederse günahları bağışlanır, kendisine bin şehit sevabı verilir ve cehennem ateşinden korunur; Kudüs'te kılınan bir namaz Mekke ve Medine hariç başka bir yerde kılınan namazdan yüz bin kat daha hayırlıdır; Kudüs'te verilen bir dirhem sadaka cehennem ateşinden kurtulmaya vesiledir (Matthews, 1932, s. 174).

artmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Hindistan, Tataristan, Çin sınırları, tüm Orta Asya ülkeleri, Mısır, Nübye, Fas, Afrika'nın doğu kıyıları, Arabistan, Avrupa ve Asya'daki tüm Türk illeri gibi İslam coğrafyasının her bucağından kalabalık hacı gruplarının özellikle Nebi Musa bayramı kutlamaları için Kudüs'e geldiği bilinmektedir (Finn, 1878, s. 223).

Birbirinden çok uzak İslam diyarlarından Hicaz'a uzanan farklı güzergahlardaki belli merkezlerde çeşitli tarikatların müntesipleri⁵ tarafından inşa edilen tekke ve zaviyeler, hacılara ücretsiz konaklama ve diğer bazı hizmetleri sunmuşlardır. Hac yolları üzerinde bulunan söz konusu tekke ve zaviyelerin yer aldığı önemli merkezlerden biri de Kudüs'tür.

Kudüs'e Osmanlı eyaletlerinden, Orta Asya'dan, Hindistan'dan ve Afganistan'dan gelen hacılar ve sufiler bu şehirde Nakşibendi, Kalenderi, Kadiri ve Çisti⁶ (Zarcone, 2012, s. 46) tarikatlarına mensup sufilerin idaresindeki tekke ve zaviyelerde konaklayabilirlerdi. Sözü edilen anlamda Kudüs'te faaliyet gösteren tekke ve zaviyeler şunlardır: Özbek Tekkesi (ez-Zaviyatü'n-Nakşibendiyye), Esadiye Zaviyesi (ez-Zaviyetü'l-Esadiyye), Kadiriye Zaviyesi, Afgan Tekkesi (ez-Zaviyatü'l-Afganiyye), Hindîler Tekkesi (ez-Zaviyatü'l-Hunûd).

Özellikle Orta Asya'dan Kudüs'e uzanan hac yollarında Nakşibendilerin diğer sufi tarikatlarına göre daha nüfuzlu olduğu görülür⁷ (Zarcone, 2012, s. 47-53). Çoğu Nakşibendi tarikatına müntesip Orta Asyalı sufilerce idare edilen Özbek tekkeleri, söz konusu hac güzergahında yer alan tekke ve zaviyeler arasında en yaygınlarıydı. Nitekim sadece Osmanlı yönetimindeki memleketlerde üçü İstanbul'da olmak üzere Drama, Edirne, Bursa, Afyon Adana, Antakya, Halep, Şam, Bağdat, Kahire, Kudüs, Mekke ve Medine gibi merkezlerin her birinde birer Özbek tekkesi bulunmaktaydı⁸.

Osmanlı topraklarındaki Özbek tekkeleri, yalnızca Orta Asya'dan gelen sufi ve hacılara değil aynı zamanda Türkistan'dan taşınan kültür varlıklarına da zaman zaman ev sahipliği yapmıştır. Bünyesinde bulunan kütüphanedeki Doğu Türkçesi el yazmaları günümüze kadar ulaşan Kudüs Özbek Tekkesi de bunlardan biridir.

Kudüs'teki Özbek Tekkesinin kütüphanesinde bulunan tüm el yazması eserlerin bugüne kadar yalnızca Arapça bir katalogu hazırlanmıştır. Söz konusu kütüphanedeki Türkçe el yazması eserlerin tanıtıldığı herhangi bir Türkçe yayın bulunmadığı gibi Arapça hazırlanan katalogda da bazı eserlere yer verilmemiş ve bazıları hakkında ise eksik ya da yanlış bilgiler sunulmuştur. Öte yandan tekkenin kütüphanesinde bulunan el yazması eserlerin tamamı 2011-2015 yılları arasında Hill Müzesi ve El Yazmaları

⁵ Özellikle on dokuz ve yirminci yüzyıllarda genel olarak Filistin bölgesinde faaliyet gösteren sufi teşkilatları hakkında bilgi almak için bk. (Jong, 1983).

⁶ Bu tarikatlara ait tekke ve zaviyelerin yanı sıra Kudüs'te bir de Mevlevihane bulunduğu biliniyorsa da bu Mevlevihane'de hacıların konakladığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Kudüs'teki Mevlevihane hakkında daha fazla bilgi almak için bk. (Tütüncü, 2006, s. 699-700; Tütüncü, 2007, s. 675).

⁷ Orta Asyalı Nakşibendilerin tarih boyunca hac yollarındaki varlık ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi almak için bk.(Algar, 2012).

⁸ Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki topraklarda bulunan Özbek tekkeleri hakkında toplu bilgi için bk. (Alkan, 2019).

Kütüphanesi tarafından dijitalleştirilmiş ve yeniden kataloglanmıştır. Gerek Türkçe bir yayınlara şimdiye kadar tantılmamış olması gerek Arapça hazırlanan katalogdaki eksik ve yanlışlıklar gerekse yakın zamanda dijitalleştirilerek yeniden tasnif edilmiş olması nedeniyle Kudüs Özbek Tekkesi kütüphanesindeki Osmanlı ve Doğu Türkçesi yazmaları bu çalışmaya konu edilmiştir. Çalışmanın temel amacı bu el yazması eserler hakkında detaylı bilgiler sunmaktır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle Kudüs'teki Özbek Tekkesi hakkında birtakım bilgiler verilecektir.

Kudüs Özbek Tekkesi

Eski Kudüs şehrinde Sion Kız Kardeşler Manastırı (Soeurs De Sion Convent) karşısındaki Çile Sokağı (Via Dolorosa) üzerinde güneye ayrılan ara yolun sonunda (Arnon, 1992, s. 24), bu yol ile Mescid-i Aksa'nın kapılarından biri olan Gavanime Kapısı'na giden yolun kesiştiği noktada (Barakat, 2003, s. 1), Ecce Homo Kemerî'nin (Hadrian Takı) hemen altında (Tütüncü, 2006, s. 142) yer alan Özbek Tekkesi; Nakşibendi Zaviyesi (ez-Zaviyatu'n-Nakşebendiyye), Özbek Zaviyesi (ez-Zaviyatu'l-Uzbekiyye) ve Buhari Zaviyesi (ez-Zaviyatu'l-Buhârîyye) (Zarcone, 2012, s. 66) gibi adlarla da bilinir (Algar, 2012, s. 49).

Bir zamanlar bir mescit ve dört derviş hücrelerinden oluşan tekkenin mimarisi zaman içerisinde değişmiştir. 1983'te dört derviş hücresi ile bir oda yıkılmış yalnızca Muhammed Salih'in mezarı üzerindeki kubbe ile mescit ayakta kalmıştır (Zarcone, 2012, s. 68). Tekke bugün dikdörtgen biçimli mescit ile sonradan eklenen bölümler ve mağazadan oluşmaktadır. Bunlara ek olarak müstemilatın güneybatısında kalan küçük bir bahçe de vardır⁹. Bu bahçede Şeyh Muhammed Salih el-Özbekî, Şeyh Hasan bin Muhammed el-Özbekî ve Şeyh Muhammed Yakub el-Buharî gibi Buharî ailesinden şeyhler ve alimlerin mezarlarının yer aldığı bir hazire bulunur (Barakat, 2003, s. 1).

Osmanlı sicil defterinde Mehmed Paşa'nın damadı Kapıcıbaşı Sufi Osman Ağa ibn Abdulmuin'in 1024 yılının Şevval ayında (1615 yılı Ekim ya da Kasım ayı) Kudüs'te Nakşibendi zaviyesi inşa ettirdiği ve buraya büyük miktarda taşınmaz ve para vakfettiği bilgisi bulunur (Tütüncü, 2007, s. 675). Bu bilgi, Tekke'nin Osmân Bey bin Abdulmuîn adlı İstanbullu bir sufi tarafından kurulduğunu açıkça göstermektedir. Tekke, daha sonraki dönemlerde Orta Asya ile ilişkisi bulunan dervişlerin yönetimine girmiştir. Tekkenin kurucusu Osman Bey'in Buharalı olduğunu ileri süren son dönemlerdeki iddialar¹⁰ yanlıştır. (Algar, 2012, s. 49).

⁹ Tekkenin mimarisi hakkında burada ifade edilenlerin yanı sıra daha detaylı bilgi almak için bk. (Natsch, 2000, s. 904-911).

¹⁰ De Jong Kudüs'teki ilk Nakşibendi zaviyesinin on yedinci yüzyıl başlarında Osman el-Buharî adlı bir sufi tarafından kurulduğunu ifade eder (Jong, 1983, s. 167). Benzeri iddiaları tekkenin 2010 yılında ölen son şeyhi Abdulaziz Buhari (Feldinger, 2010) ve oğlu İzadeni Abdulaziz Musa Buhari'nin (Gangat, 2017) ifadelerinde de görmek mümkündür. Kendileriyle yapılan görüşmelerde Şeyh Abdulaziz ve oğlu atalarının 1616 yılında sufi öğretileri anlatmak üzere Buhara'dan Kudüs'e geldiğini dile getirmişlerdir (Gangat, 2017).

Tekkenin Özbek kimliğini kazanması ve Nakşibendi tekkesi olarak bilinmesi süreci, 1731'de vefat eden¹¹ Şeyh Muhammed Salih el-Özbekî ile başlamıştır. On sekizinci yüzyıl ortalarında tekkeyi idare eden, genişletip geliştiren Şeyh Muhammed Salih ölünce dönemin Kudüs valisi Ağa Pervanezade onun mezarı üzerine bir kubbe inşa edilmesini emretmiştir (Zarcone, 2012, s. 66).

Tekkenin Şeyh Muhammed Salih ile başlayan Orta Asya ve Nakşibendi tarikatı ilişkileri yirminci yüzyıla kadar gelişerek devam etmiştir. Bu ilişkiler çerçevesinde tekke, başta Orta Asyalı Nakşibendi dervişleri olmak üzere Anadolu, Çin, Hindistan ve hatta Güney Afrika gibi farklı İslam beldelerinden birçok ziyaretçiyi ağırlamıştır. Dervişler, hacılar ve diğer ziyaretçilere tekke de ücretsiz konaklamanın yanı sıra bir miktar da yiyecek verilmiştir. Tekke kütüphanesinde bulunan iki defter ziyaretçilerin çeşitliliği ve aldıkları hizmetler hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Bu defterlerden birincisi 1911-1956 yılları arasında hepsi Nakşibendi tarikatına mensup dervişlerce yazılan kayıtları içerirken (Zarcone, 2012, s. 85-95, 132-184) ikinci defter 1909-1933 yılları arasında tutulan ziyaretçi defteridir (Zarcone, 2012, s. 95-108).

Son dönemlerde Buhari soyundan gelen şeyhler tarafından idare edilen tekkenin yukarıda bahsedilen işleyişi, Şeyh Musa Buhari (1919-1973)'den sonra sekteye uğramıştır. Bu durumun temel nedeni oğlu Şeyh Abdulaziz Buhari'nin 1970-1990 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamasıydı (Zarcone, 2012, s. 84). Abdulaziz Buhari'nin ABD'ye gidişine kadar Özbek Tekkesinde her perşembe gecesi zikir için toplanılır, yüzlerce hacı Özbek pilavı ile doyurulur ve kitaplar okunurdu. Buhari, Kudüs'e döndükten sonra tekkenin bu eski işlevini devam ettirememese de ölümüne kadar (03.06.2010) geçen sürede tekkenin Kudüs'te bir Özbek kültür merkezi gibi hizmet vermesini sağlamıştır (Gangat, 2017).

Asırlarca Nakşibendi dergâhı olarak dervişlere ve hacılara kapılarını açan tekke, bugün artık bir tarikat zaviyesi olarak hizmet vermiyor ancak Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış çok sayıda el yazması ve matbu esere ev sahipliği yapıyor.

Tekke Kütüphanesindeki El Yazması Eserler

Tekkenin son şeyhi Abdulaziz Buhari'nin ifadesine göre kütüphane, tekkeyi kurmak üzere Kudüs'e gelen Osman Bey'in yanında getirdiği el yazmalarıyla oluşmaya başlamıştır. Daha sonraki süreçte ise kütüphanenin gelişmesine asıl katkıda bulunanlar yine tekkenin Buharî soyundan gelen şeyhleri olmuştur. Şeyh Hasan bin Muhammed el-Özbekî (öl. 1731), Şeyh Raşid el-Buhârî (öl. 1919) ve onun oğlu Şeyh Yakub'un kütüphaneye bir dizi yeni el yazmasını kazandırdıkları bilinmektedir. Son dönem şeyhlerinden Musa el-Buhârî de fıkıh, tefsir, muhakeme yöntemleri gibi farklı alanlarda yazılmış bir çok eserle kütüphaneyi zenginleştirmiştir. Bakımları ihmal edilen el yazması eserlerin zaman içerisinde yıprandığını hatta bazılarının haşereler tarafından zarar verildiğini fark eden tekkenin son şeyhi Abdulaziz Buhari ise kütüphanedeki eserleri koruyabilmek üzere harekete geçmiş ve Kudüs'teki alimlerden

¹¹ Tekkenin dış kapısının duvarı üzerinde bulunan ve daha sonra yeri değiştirilerek mescit girişindeki şimdiki yerine koyulan 1731 tarihli mezar taşı, Nakşibendi tarikatına mensup Şeyh Muhammed Salih el-Özbekî'ye aittir (Tütüncü, 2006, s. 145).

Beşir Abdulganî Barakat'a el yazması eserlerin kataloğunu hazırlatmıştır (Barakat, 2003, s. 2).

Yazma eserlerin kataloğunu hazırlayan Barakat, tekke kütüphanesindeki yazmaların bir kısmının kaynağının Kudüs müftüsü Muhammed Tahir el-Hüseynî'nin kitaplığı olduğunu tespit etmiştir. Zira tekke kütüphanesindeki eksik yazmaların noksan kısımları, Muhammed Tahir el-Hüseynî'nin kitaplığındaki kitapların bir kısmını bünyesinde bulunduran, Kudüs'teki bir diğer önemli yazma kütüphanesi, İsaf Neşâşîbî Kültür ve Sanat Merkezinin kütüphanesindedir. Muhammed Tahir el-Hüseynî'ye ait yazmaların ne şekilde tekke kütüphanesine kazandırıldığı ise bilinmemektedir. Barakat tekke kütüphanesindeki yazmaların bazılarını Özbekistan, Endonezya, İran ve Irak gibi İslam beldelerinden tekkeye gelen hacılar ve dervişlerin yanlarında getirdiğini ifade eder. Bu yazmaların büyük bir kısmı pirinçi kağıdı üzerine yazılmıştır (Barakat, 2003, s. 3).

Barakat'ın hazırladığı katalogda yüz altmış yedi tanesi müstakil on tanesi mecmua şeklinde olan toplam yüz yetmiş yedi tane el yazması nüsha mevcuttur. Katalogda bu nüshalara yazılmış 201 eser tespit edilmiştir. Nüshaların en büyüğü 22.5X32.5 ölçülerindeki 103/18¹² numaralı nüsha iken en küçüğü 10X14.5 ebatlarındaki 150/102 numaralı nüshadır. En eskisi hicri sekizinci yüzyıla ait olan kütüphanedeki el yazması eserlerin çok büyük bir kısmı Arapçadır. Barakat tarafından 2003 yılında yayımlanan katalogda tefsir, hadis, akait, siyer, tasavvuf ve mantık gibi çeşitli konularda kaleme alınan yüz seksen Arapça esere yer verilirken katalogdaki Türkçe ve Farsça metinlerin içerisinde yer aldığı toplam nüsha sayısı ise yirmi birdir (Barakat, 2003, s. 3-5). Arapça yazılanlar dışındaki yirmi iki el yazmasının sekizinde Farsça on dördünde ise Türkçe metinler bulunur. Türkçe yazılan metinlerin içerisinde yer aldığı yazmaların beşi Çağatayca¹³ dokuzu ise Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

Barakat'ın 2003'te hazırladığı katalog tekke kütüphanesindeki el yazması eserlerin kayıt altına alınmasına yönelik ilk çalışma olmakla beraber kütüphanede kataloga alınmamış bazı Farsça ve Türkçe el yazması eserler bulunmaktadır (Zarcone, 2012, s. 84). 2003 yılında yayımlanan bu ilk katalogdaki eksiklikler, Saint John Üniversitesi bünyesindeki Hill Müzesi ve El Yazmaları Kütüphanesinin¹⁴ 2011-2015 yılları arasında Kudüs'te yürüttüğü dijitalleştirme çalışmaları¹⁵ kapsamında tüm el yazması eserlerin dijital görüntülerinin de kayıt altına alınmasıyla giderilmiştir.

¹² Katalogda kullanılan numaralandırma sistemine göre birinci sayı nüshanın tekke kütüphanesindeki arşiv numarasını gösterirken ikinci sayı nüshadaki eserin katalogdaki sıra numarasını gösterir (Barakat, 2003, s. 4).

¹³ Katalogda, Çağatayca yazılan eserlerin dili Özbekçe (al-Lugat al-Uzbakiyya) olarak ifade edilmiştir.

¹⁴ İlk kez 1964 yılında Saint's John Üniversitesinde bulunan risk altındaki el yazması eserlerin korunması amacıyla başlatılan görüntüleme çalışmaları, sonraki yıllarda dünya çapında yaygınlaşmış ve 2022 yılı itibarıyla yüz binden fazla el yazması eser dijital olarak görüntülenmiştir. Hill Müzesi ve Yazmaları Kütüphanesinin geçmişten günümüze dijital görüntüleme çalışmalarının tarihçesi hakkında daha fazla bilgi almak için bk. <https://hmmml.org/about/history/>. Kütüphanenin dünya çapında çalışma yürüttüğü bölgeler için bk. <https://hmmml.org/about/global-operations/>

¹⁵ Hill Müzesi ve Yazmalar Kütüphanesi Kudüs'te Özbek Tekkesi kütüphanesinin yanı sıra beş kütüphanenin el yazması koleksiyonlarını daha dijitalleştirmiştir. Kudüs'te yürütülen görüntüleme

Tekke Kütüphanesindeki Çağatayca Yazmalar

Kudüs'teki Özbek Tekkesinin kütüphanesinde bulunan Çağatayca el yazması eserlerin konu edildiği bu çalışmada; yazmalar detaylı bir şekilde farklı yönleriyle tanıtılmış, önceden hazırlanan iki katalogda tespit edilen eksiklik ve yanlışlıklar açıklama kısımlarında dile getirilmiş ve eserlerden örnek metinlerin yazı çevrimleri sunulmuştur. Tanıtılan yazmalar Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesinin dijital koleksiyonundaki proje numaralarına göre sıralanmıştır. Yazma eserlerin adı geçen dijital koleksiyondaki görüntülerine ve katalog bilgilerine erişimi sağlayan internet bağlantıları paylaşılmıştır ancak söz konusu bağlantılardaki yazma görüntülerinin yalnızca dijital okuma salonunun üyelerine açık olduğunu belirtmek gerekir.

1. AABL 00047 010

Eser adı	Ali Şir Nevâyî'nin Fevayidü'l-Kiber adlı divanından iki gazel
Yazma türü	Mecmua
Sayfa aralığı	216b-217a
Kayıt numarası	10
Müellifi	Ali Şir Nevâyî
Yaprak sayısı	Mecmuanın toplam yaprak sayısı 249, Çağatayca gazellerin bulunduğu yaprak sayısı 1
Cilt özellikleri	Gazellerin içerisinde yer aldığı mecmua, dış yüzeyinde altın renkli beyzî bir şemse ve salbeklerin yer aldığı köşebentsiz karton kapaklar ile ciltlenmiştir. Karton kapaklar kimyon rengindedir. Mecmuanın sırtı yeşil bir deri ile kaplıdır. Ön ve arka kapakların iç kısımları ise kırmızı renkli çiçek motifleriyle süslüdür.
Ölçüleri	Cilt ölçüleri: 20.4 x 13 x 3.1 cm, yazı alanı: 14 x 7 cm
Satır sayısı	Mecmuanın ilk kısmı olan Arapça eser her sayfada yedi satır hâlinde yazılmışken Farsça ve Çağatayca şiirlerin yer aldığı ikinci kısımda beyitlerin çok büyük bir kısmı yukarı doğru meyilli, çapraz bir şekilde yazılmıştır. Hemen her sayfada iki satır düz yazılmış dizeler de bulunur. İki sütun olarak düzenlenmiş bu kısımda satır sayıları on dokuz yirmi arasında değişir.
Kağıt özellikleri	Mecmua boyunca yaprakların rengi nohudî ile soluk beyaz arasında değişiklik gösterir. Mecmuanın ilk kısmında bazı yapraklarda modern kareli defterlerdekine benzer çizgiler bulunur. Mecmuanın yazıldığı kağıtların fabrika üretimi olduğu açıktır.
Yazı türü	Nestalik
İstinsah tarihi	Mecmuadaki ilk kısım olan Arapça eser 24 Zilkade 1324 (9

faaliyetleri hakkında bilgi almak için bk. (Mugler, 2021), <https://hmmml.org/about/global-operations/jerusalem/>

Ocak 1906) tarihinde istinsah edilmiştir. Çağatayca ve Farsça şiirlerin yer aldığı ikinci kısmın ise ne zaman yazıldığına dair bir kayıt mevcut değildir. Ancak bu kısmın hemen öncesinde 216a sayfasında mavi tükenmez kalemle Farsça yazılmış bir kolofon kaydı yer alır ve bu kayıt sonuna 1979 yılı yazılmıştır.

Müstensihi İçerik

Bilinmiyor

İki kısımdan oluşan mecmuanın 1b-214b sayfaları arasındaki birinci kısmı Sadrüşşerîa namıyla bilinen Hanefî fakihî ve kelam alimî Ubeydullah bin Mesud el-Mahbûbî tarafından kaleme alınan *en-Nukāye Muhtasarü'l-Vikāye fî Mesā'ili'l-Hidāye* adlı Arapça eseridir.

216b-246a sayfaları arasındaki ikinci kısım ise Farsça ve Çağatayca şiir seçkisidir. Bu şiir seçkisinin ilk iki sayfasında (216b-217a) Ali Şîr Nevâyî'nin Fevâidü'l-Kiber adlı divanından iki gazel yer alır. 217a sayfasının sonunda na'at başlığının ardından Farsça iki dize yazılmıştır. Buradan mecmuanın sonuna kadar (246a) Farsça şiirler devam etmektedir.

Açıklama

Barakat tarafından hazırlanan katalogda mecmuanın 216b-246a sayfaları arasındaki ikinci kısmının bütünüyle Farsça şiirlerden oluştuğu ifade edilmiştir. (2003, s. 53) kataloglama süreci Celeste Gianni tarafından yürütülen Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesinin dijital koleksiyonunda mecmuanın bu ikinci kısmının Çağatayca şiir seçkisi olduğu belirtilmiş ve bu şiirler Ali Şîr Nevâyî'ye atfedilmiştir¹⁶. Hem Barakat (Barakat, 2003, s. 53) hem de Gianni mecmuanın ilk kısmı olan Arapça eser hakkında daha detaylı bilgiler verirken ikinci kısım hakkında bir şiir seçkisi olduğunu ifade etmekle yetinmişlerdir.

Yazma 25.04.2012 tarihinde dijital ortama aktarılmıştır.

Yazmadan Örnek

216b

Nevâyî

Cānga çün dēr mēn ne ērdi ölmekim keyfiyyeti
Dēr ki bā'îş boldı cism içre maraznı şiddeti

Cismdin sorsam ki nē ērdi bu ...ge sebeb
Dēr aña boldı sebeb otluğ bağırnı hırqati

Çün bağırđın sordum aytur andın ot tüşti maña
Kim köñülge şu'le saldı 'aşk berğ-i āfeti

Köñlüme kılsam gāzab aytur ki közdindür güneh
Körmeyin ol tüşmedi bizge bu işdin töhmeti

¹⁶ Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520807>

Közge çün dèrmèn ki ey ter-i dāmeni yūzi qara
 Sèndin olmuş tilbe köñlümni belā vū vaḥṣeti
 Baḳiye
 Yıḡlap aytur közge meniḡ èrdi iḥtiyār
 Kim körümdi nāgehān ol şuḡ-ı meh-veş ṭal'atı
 İy nevāyī barça öz 'özrin dèdi ölgünçe küy
 Kim saḡa 'aşḡ oḡ èrmiş özni kısmeti
 Nevāyī
 Ötken kèçe mèn èrdim ol sīm-ten èrdi
 Gülşen yüzide meskenimiz bir çemen èrdi
 Gülbün ara ikki sıkunça menzil kişige
 Bülbül ile gül dèk ikimizḡa vaṭan èrdi
 Lāle kibi yāḡut ḡadeḡ ... bīdād
 Bir şīşe mey andaḡ ki 'aḡıḡ-i yemen èrdi

2. AABL 00184 023

Eser adı	Yazmaya doğrudan bir başlıkla başlanmamış olsa da içerikten bu eserin açıkça “ <i>Hazret-i Bibi Seşenbe</i> ” kıssası olduğu anlaşılmaktadır.
Yazma türü	Müstakil
Kayıt numarası	23
Müellifi	Anonim
Telif tarihi	Eserin telif ve istinsahına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.
Yaprak sayısı	11
Cilt özellikleri	Ciltsiz
Ölçüleri	Cilt ölçüleri: 21x13.4x0.2 cm, yazı alanı: 14x8.5 cm
Satır sayısı	1b sayfasında altı satır bu sayfadan sonraki tüm sayfalarda dokuz satır.
Kağıt özellikleri	Aharsız nohudi renkteki yapraklarda yer yer rutubet lekeleri bulunur ve bazı yapraklarda haşerat yenikleri görülür.
Yazı türü	Gayet okunaklı harekesiz nestalik bir hatla kaleme alınmıştır. Siyah mürekkeple kaydedilen yazmadaki bazı sözcükler kırmızı mürekkeple yazılmış ve bazı sözcüklerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir.
İstinsah tarihi	Belirsiz
Müstensihi	Belirsiz
İçerik	Orta Asya’da özellikle kadınlar arasında yaygın olan ḡmüşkül-küşādḡ adlı dua ve zikir ritüeli, her türden sıkıntının izale edilmesi ve her türden talebin karşılanması amacıyla icra edilir. Genellikle salı günleri yapılan bu ritüel, Bibi Müşkül-küşad veya Bibi Seşenbe (Sişenbe) adlarıyla

anılan kadın evliyanın hikâyelerini okumakla başlar. Halkın inancına göre Bibi Seşenbe Nakşibendi tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in halasıdır (Tosun, 2008, s. 5-6). Yazmada Bibi Seşenbe'nin ritüel sırasında okunan kıssası yer alır.

Yazma, dünya ve ahirete dair isteklerin gerçekleşmesi için Bibi Seşenbe kıssasının anlatılmasından önce ve anlatılmasının ardından yerine getirilmesi gereken ritüellerin beyan edilmesiyle başlar. Daha sonra Bibi Seşenbe kıssası anlatılır.

Bibi Seşenbe kıssasında üvey annesi elinden zulüm gören yetim bir kızın Bibi Seşenbe ile karşılaşması ve ardından talihinin düzelmesi anlatılmaktadır.

Açıklama

Yazmanın birbirini takip eden rakabe kayıtlarından 10b sayfasına kadar eksiksiz olduğu görülür. 11a sayfası bir önceki yaprakta yer alan rakabe kaydıyla devam etmez. Söz konusu sayfalar arasında bir esikliğin olduğu açıktır. Yazmanın son sayfasında (11b) altıncı satırdan sonraki satırların büyük bir kısmı silinmiştir ve okunabilen kısımdan anlaşıldığı kadarıyla metin tamamlanmamıştır. Dolayısıyla bu yazma sondan eksiktir.

Barakat'ın kataloğunda eserin adı "*Risâle fi't-Taşavvuf 'inde'l-Nakşibendiyye*" (Nakşibendiliğe göre tassavuf üzerine bir risale) olarak kaydedilmiştir (2003, s. 190). Bu isim, Celeste Gianni kataloğunda da aynı şekliyle kullanılmıştır¹⁷. Oysa eser Orta Asya Türk dünyasında el yazması başka örneklerine de rastlanan¹⁸, popüler bir metin olan Bibi Şenbe kıssasıdır.

15.07.2012 tarihinde Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi tarafından dijitalleştirilen yazmanın dili hem dijital katalogda hem Barakat'ın kataloğunda Özbekçe olarak gösterilmiştir.

Yazmadan Örnek

[1b] (4) ... ammā raviyān andağ rivāyet (5) kılurlar kim her kim ferzend taleb ve baht (6) taleb ve dünyā taleb ve āhiret taleb bolsa [2a] (1) ve yene her hāceti bolsa hāzret-i bibi (2) seşenbe h'āce bahāu'd-dīn nakşibendīniñ (3) h'alalariniñ haqqıda aş kılıp (4) ötkerse her neçük hāceti bolsa (5) revā bolğay bī-şek maqşadıge yētkey (6) aşları bu tarīkadur kim eger (7) kılaturgen kişi bolsa yeti öydin (8) un tilesün ammā bir hatunlik öy (9) bolsun eger kılaturgen kişi bolsa öz

¹⁷ Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520925>

¹⁸ Bibi Seşenbe kıssasının el yazması nüshalarından birinin yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. Dashti, 2017, s. 42-45, 103-107.

öyiniñ [2b].

3. AABL 00191 074

Eser adı	Eksik bir yazma olması nedeniyle başlığı bulunmayan bu eserin içeriğine bakıldığında İslam peygamberi ve ailesi hakkında yazılmış çeşitli şiirlerden oluştuğu görülür.
Yazma türü	Müstakil
Kayıt numarası	74
Müellifi	Anonim
Telif tarihi	Belirsiz
Yaprak sayısı	22
Cilt özellikleri	Ciltsiz
Ölçüleri	Sayfa ölçüleri: 24x14 cm, yazı alanı: 21,5x11 cm
Satır sayısı	12
Kağıt özellikleri	Aharsız nohudi renkteki kağıtlar, yıpranmış hâldedir ve üzerlerinde su lekeleri bulunmaktadır.
Yazı türü	Harekesiz nestalik
İstinsah tarihi	Belirsiz
Müstensihi	Belirsiz
İçerik	Adı bilinmeyen ve başlığı bulunmayan bu yazma, hem Barakat'ın kataloğunda hem de Celeste Gianni tarafından Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi için hazırlanan dijital katalogta " <i>Tasavvufi Şiirler</i> " adıyla sunulmuştur ancak eserin içeriğine bakıldığında bu yazmadaki dizelerin Maktel-i Hüseyin niteliğindeki bir manzumeden parçalar olduğu anlaşılmaktadır. Manzumenin bölüm başlıkları yatay çizgiler arasına yazılmıştır. Eksik yapraklar olduğu için başlığı bilinmeyen ilk bölüm, İslam peygamberinin ölümünden ve sonrasında yetim kalan kızı Fatma'nın üzüntüsünden bahseder. 4a sayfası sonundaki başlıkla sona eren bu ilk bölümün ardından gelen bölümler ve sayfa sınırları şöyledir: <i>hazret-i bibi fatıma ataları ...ge yığlağanları</i> 4a-7b, <i>meclis-i yetim-nâme</i> 7b-9a, <i>vefât-ı hazret-i imâm hüseyinni kışşaları</i> 9a-11a, <i>hazret-i imâm hüseyin tüşleride babalarından ...</i> 11a-15a, 15a sayfasının yarısından itibaren araya <i>ve yene hazret-i imâm deşt-i kerbelâda kaldılar</i> ifadesiyle başlayan mensur metin girmekte 15b sayfasının yarısına kadar devam etmektedir.

Bu mensur metni takiben başlayan manzum metin 16b sayfasına kadar sürmektedir. ... *hāşim ... birle ölgen on yigitler yığlay* 16b-17b, *hazret on yigitlerige ... yığlagenleri* 17b-19b, *hazret-i bibi şehriyār imām zübeyрге iltip yığlagenleri* 19b-22b

Açıklama

Baştan ve sondan eksik olan yazma, rakabe kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla iç kısımlarda eksiksiz ve yaprakları doğru sıralanmış görünmektedir. Yazma okunması oldukça zor bozuk bir hatla kaleme alınmıştır. Su lekelerinin tahrip ettiği kısımlar, mürekkebin silinmesi ve dağılması nedeniyle okunmaz durumdadır. 1a, 1b, 2a, 19a, 21a, 21b, 22a sayfalarındaki beyitler ile 18b sayfasının son iki beyiti iki sütun hâlinde kaydedilirken bahsedilen kısımlar dışında tüm metin tek sütun olarak yazılmıştır. Yazmada yer yer dizeler arasına çizilmiş yatay çizgiler bulunur. Bu çizgiler yerine göre bölüm başlıklarını ve bent sınırlarını tayin eder.

Barakat'ın hazırladığı katalogda yazmanın dilinin Farsça olduğu ifade edilirken (2003, s. 197) dijital katalogda yazmanın dilinin Özbekçe olduğu bildirilir¹⁹.

Yazmadan Örnek

3b'den:

Ol muḥammed cānın aldı 'azrā`il
Fānī dünyādın muḥammed ketti bil
'Āyşe uşlap muḥammedin başını
Töker érdi dem-be-dem köz yaşını
Fāṭıma kedin ziyāde yığladı
Bîçāre köygen yüregın dağladı
(13b)'den:

İmām özige keldi boldı bîdār
Oturup ravzada köp yığladı zār
Çıqıp ol dem muḥammed ravzasıdın
Alıp ruḥşat muḥammed babasıdın

4. AABL 00196 016

Eser adı

Mecmua içerisinde hem Çağatayca yazılmış bir Divan-ı Hikmet nüshası hem de farklı şairlere ait Çağatayca şiirlerin de yer aldığı Farsça, Osmanlı Türkçesi karışık bir şiir seçkisi yer alır.

¹⁹ Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520930>

Yazma türü	Mecmua
Kayıt numarası	16
Müellifi	Muhyî Larî, Hoca Ahmed Yesevî, Ali Şîr Nevâyî, Meşreb (Baba Rahim), Hüveydâ (Hoca Nazar), Fuzûlî, Hâfız, Gıyâsî, Câmî, Bîdil (Mîrzâ Abdülkadir bin Abdilhâlik Arlâs), Elemkeş, Sûfî Allahyâr, Cevherî
Yaprak sayısı	Mecmuanın toplam varak sayısı 300, Divan-ı Hikmet ve ona bağlı diğer Çağatayca şiirlerin yer aldığı kısım 69 ve şiir seçkisi kısmında Çağatayca beyitlerin yer aldığı toplam yaprak sayısı ise yaklaşık 85 yapraktır.
Cilt özellikleri	Mecmua ortası kırmızı, kenarları ise ön kapakta yeşil ve arka kapakta kimyon renginde olan bir kartonla ciltlenmiştir. Karton kapağın kırmızı olan kısmının ortasında sarı renkli bir şemse yer alır. Her iki kapakta da bulunan şemse çeşitli motiflerle süslenmiştir. Şemseden kopuk salbekler bir mühürdür. Mühürde “ <i>amel mollâ ya’kûb ... h’âce</i> ” adı yer alır. Şemse ile salbekler arasında çeşitli motiflerle süslenmiş yatay bir süsleme yer alır. Bu süsleme ön kapakta kırmızı arka kapakta ise siyah renklidir. Kitabın sırtı mavi bir kumaş kaplanmıştır. Kitabın karton kapaklarında yer yer aşınmalar meydana gelmiştir. Kapakların iç kısımlarında ebru süslemeleri yer alır.
Ölçüleri	Mecmua ölçüleri 26.2 x 15.5 x 3.7 cm, yazı alanı: 16 x 7.5 cm
Satır sayısı	Yatay satırların bulunduğu sayfalarda satır sayısı on üç iken sağ alt-sol üst yönündeki çapraz satırların yer aldığı sayfalarda bu sayı değişmektedir.
Kağıt özellikleri	Yer yer su lekelerinin yer aldığı nohudî renkteki aharsız kağıtlar kullanılmıştır.
Yazı türü	Harekesiz nestalik
İstinsah tarihi	Yazmadaki metinlerden yalnızca ikinci kısmı oluşturan Farsça mensur eserin istinsah tarihi kaydedilmiştir. 75b sayfasındaki kayıttan anlaşıldığına göre eser, 7 Rebiyülevvel 761 (27 Ocak 1360) tarihinde telif ve 1298 (1880-1881) yılı düşünbe (pazar) günü istinsah edilmiştir.
Müstensihi	Belirsiz
İçerik	Mecmua iki Farsça ve bir Çağatayca bütünlüklü metnin yanı sıra dağınık hâldeki Farsça, Çağatayca ve Osmanlı

Türkçesi dillerinde kaleme alınmış şiir derlemelerini içermektedir. Bu bağlamda mecmua içeriğini dört kısma ayırmak mümkündür. Bu kısımların mecmua içerisindeki sayfa aralıkları ile muhtevaları şöyle ifade edilebilir:

1. 1b-48a sayfaları arasındaki birinci kısım, Muhyî Larî adlı meşhur İranlı şairin Futûhu'l-Haremeyn başlıklı manzum hac seyahatnamesini ihtiva eder.
2. 50b-75b sayfaları arasındaki ikinci kısım, hac ziyaretgâhları hakkında yazılmış anonim, Farsça, mensur bir eserdir.
3. 186b-236a sayfaları arasındaki üçüncü kısım, Hoca Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adıyla derlenen hikmetlerinin Çağatayca bir nüshasını içerir. Yesevî hikmetlerinin ardından 236a-239b sayfaları arasında *münâcât-ı hazret-i sultân* başlıklı Çağatayca manzum bir münacat metni yer alır. Bu münacat metnini Yesevi tarzında hikmet yazan iki şairin hikmetleri takip eder. İlk hikmet 253b-254a sayfaları arasında bulunur ve *hikmet-i şemse'd-dîn* başlığını taşır diğer hikmet ise 254b-255a sayfaları arasındadır ve *hikmet-i işân 'azîm* başlıklıdır.
4. 78b-186a ile 255b-296a sayfaları arasındaki dördüncü kısım, Farsça, Çağatayca ve Osmanlı Türkçesi dilleriyle yazılmış farklı şairlere ait çeşitli şiirlerden oluşur. Dördüncü kısmın ilk parçası ile ikinci parçası Divan-ı Hikmet metnin araya girmesiyle birbirinden ayrılır. Her iki parçada dağınık olarak kaydedilmiş şiirlerin bazılarının kimler tarafından yazıldığı tespit edilebilirken bazılarınınki tespit edilememiştir. Mecmuanın dördüncü kısmını meydana getiren şiirlerin hangi sayfalarda yer aldıkları, kimler tarafından yazıldıkları ve dilleri şöyle belirtilebilir: 78b-87a Meşreb'e ait Çağatayca gazel ve muhammes örnekleri, 87a-92b Hüveydâ'ya ait Çağatayca beyitler, 92b-94b Meşreb'e ait Çağatayca bir müstezad ve muhammes örnekleri, 94b-98a Fuzûlî'ye ait Osmanlı Türkçesi ile yazılmış gazel ve murabba örnekleri, 98a-120b Meşreb'in Mebde-i Nûr adlı

mesnevisinden Çağatayca beyitler, 120b-135a Meşreb'e ait Çağatayca gazel, murabba, muhammes ve müseddesler, 135a-139b Ali Şîr Nevâyî'nin Çağatayca sakinamesi, 139b-144b Hüveydâ'ya ait Çağatayca beyitler, 144b-148b Ali Şîr Nevâyî'ye Çağatayca ait beyitler, 148b-150b Gıyâsî mahlaslı bir şaire ait Farsça naatlar, 150b-151a Molla Câmî'ye ait Farsça bir şiir, 151a-153b Hoca Hafız'a ait Farsça beyitler, 153b-158a Ali Şîr Nevâyî'ye ait Çağatayca beyitler, iki rubai ve iki müfred, 158a-159a Meşreb'e ait Çağatayca bir muhammes, 159a-159b Ali Şîr Nevâyî'ye ait Çağatayca bir muhammes, 160a-163a Elemkeş mahlaslı şaire ait *müseddes-i elem-keş fi na'ti'n-nebî* başlıklı Çağatayca bir naat, 163a-167a Ali Şîr Nevâyî'nin Çağatayca pendnamesi, 167b-168a Ali Şîr Nevâyî'ye ait Çağatayca bir muhammes, 168a-171a Bîdil'e ait Farsça şiirler, 172b-184b Molla Câmî'ye ait Farsça şiirler, 186a Elemkeş mahlaslı şaire ait Çağatayca beyitler, 255b-268b diğer sayfalardakinden daha bozuk bir hatla dağınık hâlde hem metin alanına hem de sayfa kenarlarına yazılmış Türkçe ve Farsça karışık beyitler, 269a-271a *tavşif-i işân-ı zamâne* başlıklı Çağatayca bir şiir, 271a-272a Farsça mısralar, Farsça rubai, Çağatayca yazılmış bir beyit, Bîdil'e ait Farsça bir kıta ve beyit, Farsça sual ve cevap tarzında düzenlenmiş iki beyit, 272b-273b *risâle-i ricâlu'l-ğayb* başlıklı Farsça mensur metin, 274a-275b Farsça beyitler, 286b Farsça beyitler, 287a *mev'ize-i emîr nevâyî* başlıklı Ali Şîr Nevâyî'ye ait Çağatayca manzum mevize, 287b-289b Farsça beyit ve ibareler, 293a sayfanın sağ üst kenarında birkaç Farsça beyit, Nevâyî'ye ait Çağatayca beyitler ile anonim bir Çağatayca naat, 293b-294a Sûfî Allahyâr'a ait Çağatayca yazılmış beyitler ve 294a sayfasının sol tarafında Arapça ibareler, 294b *muhammes-i emîr* başlıklı Çağatayca bir muhammes, 295a *muhammes der süz-ı vefât-ı molla-yı rûmî* başlıklı Farsça bir muhammes, 295b Farsça bir muhammes, Cevherî mahlaslı bir şaire ait Farsça beyitler, Farsça bir rubai, sayfanın sol kenarında Arapça dört satırlık bir dua ve Nevâyî'ye ait Çağatayca iki beyit, 296a Farsça

rubai, kıta ve beyitler, 298b anonim Farsça beyit ve ibareler.

Mecmuada 48b-50a, 76a-78a, 171a-172a, 185a-185b, 276a-286a, 289b-292b, 296b-298a ve 299a-300b sayfaları ise boş bırakılmıştır.

Açıklama

Mecmuanın yazımında baştan sona kadar kırmızı ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Vurgulanmak istenen kısımlar ile başlıklar çoğunlukla kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Memuada yazı alanı kırmızı renkteki cetvel çizgileri ile tespit edilmiştir. Bu alanın dışında bir de ince mavi cetvel çizgileri yer alır. Kırmızı cetvel çizgileri ile dıştaki mavi cetvel çizgileri arasında kalan alana derkenarlar kaydedilmiştir. Ayrıca 1b-2a sayfalarında dizelerin, 50b-51a sayfalarında satırların ve 78b-79a sayfalarında ise beyitlerin yazıldığı alanlar da çizgilerle belirlenmiştir.

Mecmuada tüm mensur metinlerin yanı sıra Divan-ı Hikmet ve onunla ilgili diğer Çağatayca şiirler ile 274a-275b sayfaları arasındaki Farsça beyitler tek sütun hâlinde yazılırken diğer tüm manzum kısımlar iki sütun hâlinde kaydedilmiştir.

Mecmuanın ilk kısmı olan Farsça Futûhu'l-Haremeyn mesnevisi 1b sayfasında süslemeli bir serlevha ile başlar. Bunun dışındaki mecmua kısımlarının başlangıcında ise serlevha bulunmaz.

Bir hac seyahatnamesi olan Futûhu'l-Haremeyn mesnevisinin yazılmış olduğu sayfaların bazılarında Hicaz'daki kutsal mekanların minyatürlerine de yer verilmiştir. Minyatürlerin yer aldığı sayfalar şunlardır: 20a, 24b, 27a, 31a, 35a, 36a, 37a, 38b, 39a, 39b, 40a, 41a, 42a, 46b, 47b.

Barakat'ın kataloğunda mecmuanın içeriği hakkında yalnızca naatlar, hac hükümleri ve sufiyane şiirleri kapsadığı bilgisi yer alırken (Barakat, 2003, s. 202) mecmuadaki Çağatayca parçalardan hiç bahsedilmemiştir. Celeste Gianni'nin dijital kataloğunda ise eserin üç kısımdan oluştuğu; birinci kısmın Farsça Futûhu'l-Haremeyn mesnevisini, ikinci kısmın haccın kutsal mekanlarından bahseden Farsça mensur bir metini ve 79v-299r sayfaları arasındaki son kısmın ise Çağatayca, Farsça sufiyane şiirleri kapsadığı ifade

edilmiştir²⁰. Her iki katalogda da Divan-ı Hikmet'in Çağatayca nüshasına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi yukarıdaki gibi detaylı bir içerik tanıtımı zaten hiç yapılmamış oldukça yüzeysel bilgiler verilmiştir.

Yazmadan Örnek

78b'den

İbtidâ kıldım ki bismillâhirrahmanirahîm
 Kûl huvallâhu ehad zatın érür ism-i 'azîm
 Küntü kenzen maħfiyyen her bende köñlide muķim
 Miñ bir ismiñni şifâtıñni biri érmiş kerîm
 'Âlem âdemni kılmasdın burun érdirñ qadîm
 Cümle 'âlem pâdişâhı sen érürsen zü'l-celâl
 Barçası fânî bolur bolmas saña hergiz zevâl
 Rast kelmeydür seni vü sıfâtıñni men kılsam hayâl
 Arısın vaħdetde yektâ-yı ħudâ-yı bî-mişâl
 Barça eşyâ keldi cünbişge sendin ey ħakîm

186b'den

Bismillah dëp beyân eylep ħikmet aytıp
 Tâliblerge dürr [ü] gevher saçtım men a
 Riyâzetni kıatıg tartıp qanlar yutup
 Men defter-i şânî sözin açtım men a
 Sözni aydım her kim bolsa didâr-ţaleb
 Cänni cânğa peyvend kıldım regni ulap
 Ğarîb faķir yetimlerini ħâlin sorap
 Köñli bütün ħalâyıkdın kaçtım men a

5. AABL 00202

Eser adı

1. Battalname (ğazâvat-ı seyyid baţţal ğazî rażıyallahu 'anh)
2. Ali bin Ebû Tâlib hakkında bir kıssa

Yazma türü

Mecmua

Kayıt numarası

202

Müellifi

Belirsiz

Yaprak sayısı

Mecmua toplam sayısı 221 yaprak, 1b-179b sayfaları arasındaki Battalname metni 179 yaprak ve 180b-221b sayfaları arasındaki Ali Bin Ebû Tâlib kıssası ise 41

²⁰ Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520934>

yapraktır.

Cilt özellikleri	Mecmua kimyon renkli karton bir kapakla ciltlenmiştir. Hem ön hem de arka kapakta salbekler ve şemse bulunur. Salbekler bakır renginde, şemse ise siyah renklidir. Mecmunun sırtı kırmızı bir bezle kaplanmıştır. Bu bezin arka kapakla birleşen kısmı büyük ölçüde kapaktan ayrılmıştır.
Ölçüleri	Mecmuanın ölçüleri 24 x 15 cm
Satır sayısı	17
Kağıt özellikleri	Nohudî renkteki aharsız kağıtlarda yer yer su lekeleri bulunmaktadır.
Yazı türü	Harekesiz nestalik
İstinsah tarihi	Mecmuada istinsah veya telif tarihi olarak değerlendirilebilecek tek kayıt 179b sayfasında Battalnâme metninin sonunda yer alan hicri 1316 (1898-1899) yılıdır.
Temellük kaydı	Mecmuanın 151a sayfasında yer alan “ <i>bu kitâb ya'nî seyyid battal gâzî muhammed şâkir emîn ... hâl mîrzâ oğlını kitâbı</i> ” kaydı mecmuanın ilk kısmı olan Battalname'nin Muhammed Şakir Emin Hal Mirza'nın oğluna ait olduğubu gösterir. Bu kayıta yer alan isim mecmuanın birkaç sayfasında bulunan Arap harfli mühürdeki isimle (<i>muhammed şâkir emîn bin hâl mîrzâ</i>) de benzerlik gösterir.
Okunma kaydı	Mecmuanın sonunda 221b sayfasının bitiminde Arap harfleriyle, farklı bir hat ve kalemle “ <i>Hamrâ 'Alî ibn Rüstem Bay okudu sene 1382</i> ” ifadesi yer alır. Bu kaydın hemen altında ise yine aynı kalemle “ <i>19 XII 1962</i> ” tarihi ve yanına Kiril harfleriyle “ <i>үүл</i> ” (yıl) yazılmıştır. Bu kaydın yazmayı okuyan kişiye ait olması kuvvetle muhtemeldir zira hicri 1382 senesi miladi 1962 yılına tekabül etmektedir.
Müstensihi	Belirsiz
İçerik	İki bölümden oluşan mecmuanın birinci bölümü, Seyyid Battal Gazi'nin Türkler arasında destanlaşan kahramanlık menkabelerini içeren Battalnâme hikayesidir. Bu kısım mecmuanın 1b-179b sayfaları arasındadır. Mecmuanın ikinci bölümü ise İslam peygamberinin damadı ve amcasının oğlu olan Ali bin Ebû Talib

hakkındaki bir hikâyedir. Bu hikâye mecmuanın 180b-221b sayfaları arasında yer alır.

Açıklama

Mecmuanın yazımında büyük oranda siyah mürekkep kullanılırken yer yer kırmızı mürekkeple kaydedilmiş kısımlar da bulunur.

Mecmuanın birçok sayfasında, muhtemelen yazma sonunda kitabı okuduğunu beyan eden Hamra Ali bin Rüstem Bay tarafından, sayfa kenarlarına Kiril harfleriyle Özbekçe yazılmış notlar bulunmaktadır. Bu notlardan biri mecmuanın ilk zahriye sayfasında yazan “*caud батoли гaзу*” (Said Batoli Gazi) başlığıdır. 1b sayfasında ise metnin Arap harfli başlığı, sayfanın üst kısmına yeniden tükenmez kalemle ve Kiril harfleriyle “*гaзвoти caud батoли гaзу paзивлoг*” (Gazvoti Said Batoli Gazi Razivlog) şeklinde yazılmıştır. Bunlar dışında sayfa kenarlarına yazılmış Kiril harfli Özbekçe notların yer aldığı sayfalar şunlardır: 4b, 12b, 18a, 18b, 23b, 25b, 34b, 49a, 54b, 55b, 104b, 105b, 107b, 118b, 125b, 126a, 137b, 156a, 158a, 172b.

Mecmuanın tüm sayfaları sayfaların üst orta kısımlarına yazılan Arap rakamlarıyla numaralandırılmıştır. Notlarda karşılaşılan rakamların şekli ile kalem renginin benzerliği numaralandırmayı yapan ile Kiril harfli notları yazanın aynı kişi olduğunu düşündürmektedir.

Mecmuada farklı sayfalara vurulmuş biri Kiril diğeri Arap harfli iki mühür bulunur. Kiril harfli mühür 5b, 25b, 85b, 105b, 151a, 214b, 220b, 221b sayfaları ile arka zahriye sayfalarından birinde bulunur. Arap harfli mühür ise 34a, 73b, 88b, 110b, 151a, 158a, 177a, 181a sayfalarında bulunur.

Mecmua Barakat kataloğunda tanıtılmamıştır. Celeste Gianni'nin dijital kataloğunda ise yazma hakkında oldukça az bilgi verilmiştir²¹.

Yazmadan Örnek

1b'den

ğazavât-ı seyyid baţţâl ġazî rażiyallâhu ‘anh
bismihu llâhirrahmanirrahîm

(1) elhamdulillâhi rabbi'l-‘âlemîn ve'l-‘âķibetu li'l-muttaķîn ve lâ ‘udvâne illâ ‘ale'z-zâlimîn (2) ve şallallâhu ‘alâ seyyidinâ muħammedin ve âlihi ve

²¹ Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520940>

aşhabihî ecma'in ol şadr-ı bedr-i 'âlem (3) ve seyyid-i veled-i âdem mefcer-i mevcûdât ve mehter-i kâ'inât şadr-ı şuffa-i şafâ ve mâh-ı kûbbe-i (4) vefâ pür-nür muhammed muştafâ şallallâhu 'aleyhi ve sellem ki dürer-bâr kelâmlarından ve şeker-nişâr (5) zebânlarından revâ eyler şundağ rivâyet eterler ki bir kün ol hubbân-ı (6) fahr-i muhammed muştafâ şallallâhu 'aleyhi ve sellem şabâh namâzın okup oturmuşdı (7) ve aşhâb-ı güzîn rızvânullâhi ta'âlâ 'aleyhim ecma'in karşusunda cem' olup (8) oturup erürler resûl hazretiniñ mübârek «âtır-ı şerîfleri melûl (9) edi şol sebebdin ki üç kün bolup erdi ki cibril emîn hazret-i (10) rabbu'l-'âlemîndin vahy keltürgenleri yok erdi bir hazret mübârek (11) yüzleridin yârânlarığa kılıp aytur ki yâ aşhâblarım tilermin (12) içinizdin biriñiz bir laţif hikâye yâ«üd bir sergüzeşt aytarsız biraz [2a] ...

180b'den

bismillahirrahmanirrahîm

(1) ammâ râviyân-ı aḥbâr ve nâkilân-ı âşâr andağ rivâyet kılıpdurlar ki hazret-i (2) resûl şallallâhu 'aleyhi ve sellem bir kün mescid-i mübârekde aşhâblarge pend naşihat kılıp (3) olturup erdiler taşkarından nâle âvâz keldi hazret-i resûlullâh (4) selmân fârisğa işâret kıldılar selmân fâris çıkıp kördiler bir baba (5) bir qolı arqasığa bağlangen bir baş boynığa asılgen selmân fâris sordı-(6)-lar ey baba sizge kimdin zulm ta'addî otı şundağ ... ḥudâni vaḫtlarıda dēp sū'al (7) kıldılar baba dēr cevâb 'arz-ı derdimni hazretke kıurmen dēdi selmân fâris rażıy-(8)-allâhu 'anh babanı hazretni aldılarığa alıp kirdiler babanı qolın teşip boynı-(9)-dın başını alıp mübârek aldılarığa qoydılar baba hazret-i resûl-i ekrem şallallâhu (10) 'aleyhi ve sellem mübârek ayağlarığa yüz ü közini sürgep edi elḥamdulillâh ki (11) mübârek cemâlinizge müşerref boldum dēdi hazret-i sordılar ey baba neçük vak'a-(12)-dur ...

Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi için AABL 00115 002 proje numarasıyla dijitalleştirilen el yazması mecmuanın bazı bölümlerinin Özbekçe yazıldığı bilgisi, hem Barakat'ın Arapça kataloğunda (Barakat, 2003, s. 121-122) hem de Celeste Gianni'nin dijital kataloğunda yer alır²². Her iki kataloğa göre mecmuanın 25b-26a sayfaları arasındaki “*hazâ du'â-i sihr*” başlıklı metin, 27a-41a sayfaları arasındaki başlıksız kısım

²² Bk. <https://w3id.org/vhmmml/readingRoom/view/520871>

ve 41b-42b sayfalarındaki “*hazā du‘ā-i çevirgil*” başlıklı bölüm Özbekçe yazılmıştır. Oysa söz konusu sayfalardaki metinlerin dili Osmanlı Türkçesidir. Mecmuanın 46a sayfasındaki “*hazā şerhü’l-mercân*” başlıklı metnin diline ilişkin Barakat kataloğunda herhangi bir bilgi bulunmazken Gianni bu metnin dilinin de Özbekçe olduğunu belirtmiştir ancak bu metnin de dili Osmanlı Türkçesidir.

Sonuç

Kudüs’te yer alan ve günümüzde artık hacı ve dervişlerin misafirhanesi olma işlevini yitiren Özbek Tekkesinin kütüphanesinde birçok el yazması eser bulunur. Büyük bir kısmı Arapça olan yazmalar arasında Farsça ve Türkçe metinleri içeren el yazmaları da mevcuttur. Türkçe metinlerin bazıları Osmanlı Türkçesiyle bazıları ise Çağatayca kaleme alınmıştır. Söz konusu kütüphanedeki Çağatayca el yazması eserler üzerine yapılan bu çalışmada tekke kütüphanesindeki beş yazma içerisinde Çağatayca kaleme alınmış eserler tespit edilmiştir. Bu yazmaların ikisi müstakil metinler iken diğer üçü mecmua hâindedir. Mecmuaların biri tamamıyla Çağatayca metinlerden oluşurken diğer ikisinde Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış eserler de yer alır. Tekke kütüphanesinde tespit edilen Çağatayca metinlerin büyük bir kısmı manzumdur.

Kudüs Özbek Tekkesi kütüphanesinin sahip olduğu el yazması eserler için iki kez kataloglama çalışması yapılmıştır. Bunlardan ilki 2003 yılında Başir Barakat tarafından hazırlanan katalogdur. Daha sonra Saint John Üniversitesi bünyesindeki Hill Müzesi ve Yazma Eser Kütüphanesi tarafından yürütülen dijitalleştirme işlemleri sırasında Celeste Gianni tarafından hazırlanan ikinci katalog ise büyük oranda Barakat’ın kataloğu esas alınarak hazırlanmıştır ve dijital bir katalogdur. Her iki katalogda da yazmaların temel özellikleri ifade edilmiş detaylı bilgiler verilmemiştir. Gerek Barakat’ın gerekse Gianni’nin hazırladıkları kataloglarda Çağatayca metinler hakkında sunulan bilgilerin bazılarının yanlış olduğu tespit edilmiştir. Yazma eserlerin dijital ortamdaki görüntülerine dayanılarak hazırlanan bu çalışma ile her iki katalogda tespit edilen eksiklikler tamamlanmış ve yanlışlar ise tashih edilmiştir.

Extended Abstract

Jerusalem was governed, inhabited, and visited by believers of three Semitic religions (Judaism, Christianity, and Islam) over time due to its status as a sacred area for them. On the one hand, the holy aspect of the city turned it into a conflict zone, but on the other hand, it brought a rich heritage. Invaders, traders, pilgrims, and monks transported cultural and religious products from around the world to Jerusalem throughout history and built several sanctuaries, facilities, and accommodations. Muslims, who governed the region for long ages, especially in the Ottoman era, built numerous accommodations for pilgrims, dervishes, and other visitors. One of the mentioned accommodations is the Uzbek Zawiya which hosted pilgrims and Naqshi Sufis who came from particularly Central Asia.

The Uzbek Zawiya in Jerusalem is one of the several Uzbek zawiyas all around the Ottoman Empire. The Zawiya is located on Via Dolorosa Road near Al Ghawanmeh gate inside the old Jerusalem. The founder of the Uzbek Zawiya, Osmân Bey bin Abdulmuîn, also known as Sûfî Osmân Bey, built the Zawiya in 1615. The Zawiya was

managed by Naqshi sheiks until recently. The Zawiya has not provided accommodation and Sufi order services since the death of the last sheik, Abdul-Aziz Bukhari. The family of Sheikh Abdul-Aziz Bukhari lives in Zawiya today. The Bukhari family has documents, prints, and manuscripts inherited from their ancestors at the library of the Zawiya.

According to Abdul-Aziz Bukhari's statement, the first inventory of the library is the collection of manuscripts belonging to the founder, Sûfi Osmân Bey. The library's manuscript collection consists of Arabic, Persian, Ottoman, and Chagatai manuscripts. Most of these manuscripts were written in the Arabic language. Bashir Barakat cataloged the manuscripts at the library in 2003. Barakat's Arabic catalog includes one hundred seventy-seven manuscripts. One hundred sixty-seven of them are self-contained codexes, and ten of them are miscellaneous volumes. These one hundred seventy-seven manuscripts contain two hundred one texts. All of the manuscripts at the library of the Uzbek Zawiya are scanned by Hill Museum and Manuscripts Library at Saint John University within the scope of digitalization works conducted in Jerusalem from 2011 to 2015. The digital images of the manuscripts and the catalog information about the manuscripts are presented on the website of the library, and the internet links relating to the introduced manuscripts are shared in this paper, however, only registered users can reach the images of the manuscripts. The digitized manuscripts were cataloged by Celeste Gianni. It is referred to Gianni's catalog via the internet links noted in the footnotes. Gianni's catalog is based on Barakat's catalog. Errors and deficiencies were detected in both two catalogs relating to Chagatai manuscripts. In this paper, the Chagatai manuscripts are described elaborately. The errors are corrected, and the deficiencies are completed in this paper.

Five manuscripts containing Chagatai texts were determined at the library of Zawiya within this study. Three of the determined Chagatai texts are in prose, and others are poems. Most of the poems belong to different Chagatai poets such as Ali Shir Nava'i, Babarrahim Mashrab, Hoca Nazar Huveyda, Sufi Allahyar, and Elemkesh, in addition to Ahmad Yasawi, and one of them is anonymous. There are also Ottoman Turkish (written by Fuzuli) and Persian poems (written by Hafez, Jami, Abdul-Qâdir Bedil, and Jawhari) in the miscellany involving the Chagatai poems. All of the prose texts are anonymous and popular literary works. The contents of the prose texts are as follows: a popular tale about the life of a woman saint called Bibi Seshenbe, the epic story of the Islamic hero called Sayyid Battal Gazi, and a legendary narration about Ali bin Abu Talib. Properties such as binding, paper, measures, contents, copy date, copyist, script, etc. of the determined Chagatai manuscripts are expressed. Moreover, sample transcribed texts taken from the manuscripts are presented. The data obtained from the images of the manuscripts are compared with the information presented in the catalogs. The misinformation and imperfect knowledge about the Chagatai manuscripts understood by the comparison are explained as notes.

Kaynakça

- Algar, H. (2012). Tarîqat and tarîq: Central Asian Naqshbandîs on the roads to the Haramayn. A. Papas, T. Welsford ve T. Zarccone (Ed.), *Central Asian pilgrims hajj routes and pious visits between Central Asia and the Hijaz* içinde (s. 21-135). Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Alkan, M. (2019). Osmanlı Devleti'nde Özbek tekkeleri. M. D. Erdem, N. F. Kurt & Ö. Güngör (Ed.), *Yitik hafızanın peşinde Buhara konuşmaları* içinde (s. 15-78). Ankara: Pruva Yay.
- Arnon, A. (1992). The quarters of Jerusalem in the Ottoman period. *Middle Eastern Studies*, 1(28), 1-65. doi: 10.1080/00263209208700889.
- Barakat, B. (2003). *Catalog of manuscripts of the Uzbek zawiya in Jerusalem*. Kudüs: Matbuatü'ş-Şafii.
- Dashti, H. (2017). *Muhtelif sanatlarla ilgili metin çevirisi*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- El-Khatib, A. (2001). Jerusalem in the Qur'an. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1(28), 25-53. doi: 10.1080/13530190120034549
- Feldinger, L. G. (2010, 3 Haziran). Sufi sheik who preached nonviolence laid to rest. *The Jerusalem Post*. Erişim adresi: <https://www.jpost.com/israel/sufi-sheikh-who-preached-nonviolence-laid-to-rest>
- Finn, J. (1878). *Stirring times or records from Jerusalem consular chronicles of 1853 to 1856* volume II. Londra: C. Kegan Paul & Co.
- Gangat, R. (2017, 8 Mart). Uzbek zawiya, keeping a sufi tradition alive. *Gulf News*. Erişim adresi: <https://gulfnews.com/lifestyle/uzbek-zawiya-keeping-a-sufi-tradition-alive-1.1990392>
- Harman, Ö. F. (1996). Hac. *İslam ansiklopedisi* (C. 14, s. 382-386). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (2002). Kudüs. *İslam ansiklopedisi* (C. 26, s. 323-327). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (2019). İslamiyet ve Kudüs. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(16), 9-30. doi: 10.17131/milel.584961.
- Jong, F. D. (1983). The sufi orders in nineteenth and twentieth-century Palestine: A preliminary survey concerning their identity, organizational characteristics, and continuity. *Studia Islamica*, 58, 149-181. doi: 10.2307/1595345.
- Matthews, C. D. (1932). Palestine, holy land of Islam. *Journal of Biblical Literature*, 2(51), 171-178. doi: 10.2307/3259101.
- Mugler, J. (2021, Summer). Four family libraries in Jerusalem. *HIMML Magazine*, s. 4-5. Erişim adresi: <https://hmml.org/assets/pdf/HMML-Magazine-summer-2021.pdf>.
- Natseh, Y. (2000). Al-zawiyah al-naqshibandiyya. S. Auld ve R. Hillenbrand (Ed.), *Ottoman Jerusalem: The living city 1517-1917* Volume II içinde (s. 904-912). Londra: Al Tajir-World of Islam Trust.
- Tosun, N. (2008). Orta Asya'da bazı dînî ve tasavvufî gelenekler. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(35), 1-10.

- Tütüncü, M. (2006). Kudüs mevlevîhânesi tarihi ve mimarisi. *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri* içinde (s. 699-723). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Tütüncü, M. (2006). *Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman inscriptions from Jerusalem and other Palestinian cities*. Haarlem: SOTA / Turkestan and Azerbaijan Research Centre.
- Tütüncü, M. (2007). Kudüs tekke ve zaviyeleri ve sancakbeyi Mehmed Paşa. *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi*, 10, 673-680. Erişim adresi: <https://www.kto.org.tr/yayinlar/ipek-yolu-ozel/ipek-yolu-ozel-sayi-10>.
- Zarcone, T. (2012). *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli sufi hacular* (B. Akkıyal, çev.). İstanbul: Kabalıcı.

İnternet Kaynakları

- <https://hmml.org/about/history/>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://hmml.org/about/global-operations/>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://hmml.org/about/global-operations/jerusalem/>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520807>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520925>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520930>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520934>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520940>. Erişim tarihi: 14.01.2023
- <https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/520871>. Erişim tarihi: 14.01.2023.

Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri

Contributions to Late Period Eastern Turkish Studies: Abdî and His Work Named Farah-Al-Kalb

Fatih BAKIRCI *
Dilara TÜRKELİ **

* Doç. Dr., Mimar Sinan
Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fatih.bakirci@msgsu.edu.tr ,
ORCID: 0000-0003-0114-8085

İstanbul / TÜRKİYE
* Assoc Prof. Dr., Mimar Sinan
Fine Arts University Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature
fatih.bakirci@msgsu.edu.tr ,
ORCID: 0000-0003-0114-8085
İstanbul / TÜRKİYE

** YL Öğrencisi, Mimar Sinan
Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
dilara_turkeli@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9157-5296
İstanbul / TÜRKİYE

** Graduate Student, Mimar Sinan
Fine Arts University Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature
dilara_turkeli@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9157-5296
İstanbul TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 30/01/2023
Kabul/Accepted: 20/03/2024

Öz

Bu makalede geç dönem Çağatay edebiyatının şair ve yazarlarından Abdî ve onun 160 yıl önce yazmış olduğu Ferahü'l-Kalb (1280/1863-64) adlı eseri konu edilmiştir. Öncelikle Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan bu eserin müellifi Abdî'nin hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve yazma nüshaları üzerinde etraflıca durularak geç dönem Çağatay edebiyatı çalışmalarına katkıda bulunmak amaçlanmıştır. İkinci olarak da Abdî'nin Ferahü'l-Kalb'indeki belli başlı filolojik hususiyetler fonetik, morfolojik ve leksik açıdan tasnif edilmek suretiyle ele alınmıştır. Böylelikle yine geç dönem Çağatay Türkçesi üzerine yapılacak gramer araştırmalarına yeni dilsel malzemeler sunulmaya çalışılmıştır. Bu kapsam ve amaç doğrultusunda söz konusu eserin Sankt Peterburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü B1015 (846a) numarada kayıtlı olan Arap harfli yazma nüshası temin edilmiş ve üzerine araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Dinî-tasavvufi bir içeriğe sahip olan ve tasavvufi kavramların başarılı bir şekilde kullanıldığı Ferahü'l-Kalb, bu yönüyle Orta Asya İslami Türk yazı dilleriyle dinî-mistik içerikli eser yazma geleneğinin de devamı niteliğindedir. Dolayısıyla bu gelenek içinde eserin yazıldığı tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında dönemin ve bölgenin düşünce tarihi üzerine yapılacak olan çalışmalara da katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Abdî, Ferahü'l-Kalb, Asya Çalışmaları, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi, tasavvuf.

Abstract

In this article, Abdî, one of the poets and writers of the late period Chagatai literature, on which no scientific study has been made before, and his work Farah-al-Kalb (1280/1863-64), which he wrote 160 years ago, are discussed. First of all, it is aimed to contribute to the recent Chagatai literature studies by focusing on the life, literary personality, works and manuscripts of Abdî, the author of this work, which was written in Chagatai Turkish. Secondly, the main philological features in Abdî's Farah-al-Kalb are handled by classifying them in terms of phonetics, morphology and lexicon. Thus, new linguistic materials have been tried to be presented to the grammatical researches to be made on the Chagatai Turkish written language in the last period. In line with this scope and purpose, a manuscript copy of the aforementioned work in Arabic letters, registered in Saint Petersburg Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Manuscripts B1015 (846a), was obtained and researches and examinations were carried out on it. Farah-al-Kalb, which has a religious-mystical content and where mystical concepts are used successfully, in this respect, is a continuation of the tradition of

writing works with religious-mystical content in Central Asian Islamic Turkish writing languages. Therefore, in this tradition, in the historical geography of East Turkestan, where the work was written, it will also contribute to the studies on the history of thought of the period and the region.

Keywords:

Abdî, Farah-al-Kalb, Asian Studies, Chagatai Turkish, Eastern Turkish, mysticism.

Makale Bilgileri

Atıf: Bakırcı, F. & Türkeli, D. (2024). Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 289-304. Doi: 10.21563/sutad.1474217

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Bakırcı, F. & Türkeli, D. (2024). Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 289-304. Doi: 10.21563/sutad.1474217

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Orta Asya İslami Türk Yazı Dilleri ve Dinî-Mistik İçerikli Eser Yazma Geleneği

Türkoloji çalışmalarında Orta Asya İslami Türk yazı dilleri 11-20. yüzyıllar arasında sırasıyla Karahanlı Türkçesi (11-13. yy.), Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) ve Çağatay Türkçesiyle (15-20. yy.) tarihî bir seyir içinde varlık göstermiştir. Bu Türk yazı dilleri içinde beş asırlık üretimiyle Herat, Semerkant, Buhara, Hocent, Endican gibi kültür merkezlerinde etkin olan Çağatay Türkçesi, J. Eckmann'ın kabul gören tasnifine göre kendi içinde klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası olmak üzere üç ayrı döneme ayrılır.

Filolojik ölçütlere göre Türk dilinin özellikle Doğu sahası için yapılan tasniflere bağlı bu dönemlerin her birinde farklı tür ve içerikte yazılı pek çok ürünün kaleme alındığı bilinmektedir. Bu içeriklerden birisi de özellikle İslamiyet'in kabulüyle birlikte çok fazla örneklerin verildiği dinî-mistik konulu eserlerdir. Bu tür eserler konu bakımından incelendiğinde sadece İslam diniyle ilgili öğretici metinler değil, aynı zamanda İslamiyet'in kabulüyle birlikte görülen mistik hareketlerin öğreti ve pratiklerinin yansıdığı eserlerdir.

Kronolojik olarak bakıldığında Türk-İslam ürünlerinin ilk örneklerinden *Kutadgu Bilig* (1069-70), *Atabetü'l Hakâyık* (12. yy.), *Nehcü'l-Ferâdis* (14. yy.), *Mi'râcname* (14. yy.) gibi eserlerden itibaren dinî temalı pek çok örnek verilmiş ve Orta Asya Türklük alanında yaygın bir şekilde işlenmeye devam etmiştir. Özellikle bu dinî-mistik temayı Çağatay Türkçesi döneminde dinî, edebî, ilmî gibi farklı amaçlarla yazılmış eserler içinde görmek mümkündür. 15. yüzyıldan itibaren ise Doğu Türklük alanında Fars kültürü ve Fars mutasavvıf şairlerin de tesiriyle Ali Şir Nevaî (1441-1501) birçok eserinde dinî ve tasavvufi konuları yoğun bir şekilde ele alarak bu hususta da öncü isimlerin başında gelmektedir.

Çağatay Türkçesinin varlık alanlarından birisi olan tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında da dönemin ve bölgenin dinî ve siyasi şartlarına uygun olarak dinî-tasavvufi içerikli eserler rağbet görmüş ve Kâşgar, Yarkend, Hoten gibi farklı şehirlerde yayılıp çoğaltılarak varlığını sürdürmüştür. Bu yoğun rağbetin sebebi, Yarkend (Saidiye) Hanlığı (1514-1696) ve ardılı Hocalar Dönemi'nde (1696-1762) dinî duyarlılığın siyasî ortamı belirleyici en etken unsurlardan birisi olmasıyla izah edilebilir. Bu siyasi koşulların neticesi olarak bölgede Farsça ve Çağatay Türkçesi telif veya Farsçadan Çağatay Türkçesine çeviri olmak üzere dinî-tasavvufi eser yazma geleneği kendini güçlü bir biçimde göstermiştir. Kendi içinde bir "külliyyat" oluşturan bu eserler üzerine yapılan çalışmaların varlığı literatürün zenginliğini yansıtmaktadır (literatür için bk. Tosun, 2011, s. 7-165; Bakırcı, 2015, s. 79-85).

Doğu Türkistan coğrafyasındaki tarihî, siyasi, sanatsal ve kültürel gelişme ve etkileşimler sonucunda bölgede dinî-tasavvufi eserlerin sayısının giderek arttığı dikkat çekmektedir. Öyle ki Yeni Çağ'da bu bölgenin siyasi yapısına damga vuran Yarkend

¹ Bu çalışma, "Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hanlığı ve ardılı yönetimler için “hanlığın genel manevi havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasi fikirleri sınırlı kalır.” (Buğra, 1987, s.380) fikri yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla hanlığın bu dikkat çekici siyasi ve toplumsal yapısı bölgenin kültür ve edebiyat ürünlerine de yansımıştır. Ayrıca eserlerde genel olarak Doğu'nun klasik ve didaktik edebiyatının dışında Hoca Ahmed Yesevî (1093-1166), Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) ve Ali Şir Nevaî gibi sufi geleneğin öncü yazar, şair ve mütefekkirlerinin etkileri açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu eserler arasında Mehmet Emin Hoca Kulu'un Hırkatî mahlasıyla yazdığı *Muhabbetname* ve *Mihnetkam* (1670), Muhammed Ebu Salahî'nin *Gül ü Bülbül'ü* (1670), Yarkendli Muahmed Sıddık'ın Zelilî mahlasıyla kaleme aldığı içinde dinî-tasavvufi içerikli nazım şekilleri ve Sakiname'sinin bulunduğu *Divan'ı*, Harabatî'in Mevlana'nın Mesnevi'sinden esinlenerek kaleme adlı *Mesnevi-yi Mevlana Harabatî* (1733) gibi daha pek çok eserden söz edilebilir. Tarafımızdan üzerinde yüksek lisans tezi olarak çalıştığımız Abdî'nin *Ferahü'l-Kalb* adlı eseri, yukarıda bahsi geçen Orta Asya Türklük alanlarının başlangıçtan 19. yüzyıla kadarki dinî-tasavvufi eser yazma geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Orta Asya'nın İslami Türk yazı dillerinden birisi olan Çağatay Türkçesiyle Abdî tarafından 19. yüzyılda kaleme alınan bu dinî-tasavvufi içerikli eseri Türkoloji çalışmalarına kazandırmak ve özellikle Çağatay edebiyatı ve filolojisi literatürüne Abdî ve eseri *Ferahü'l-Kalb* ile katkıda bulunmak üzere yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeleri aşağıda sunmaya çalışacağız.

Abdî (19. yy.) ve *Ferahü'l-Kalb*'i

Kendi kaleminden çıkan *Ferahü'l-Kalb* adlı eserinde “Abdî” ve “Er-Rahmanü'l-Ubeydî” mahlaslarını kullandığı anlaşılan müellifin asıl adı Dmitriyeva'nın (2002, s.138) verdiği bilgilere göre Abdurrahman bin Kurban Bek'dir. Ancak Abdî'nin *Ferahü'l-Kalb*'inde bu asıl adıyla ilgili herhangi bir kayda yer verilmediğini de belirtmek gerekir. Biyografisine dair kaynaklarda çok fazla bir bilginin bulunmadığı Abdî'nin sanat eserlerinde kullandığı mahlası veya lakabına ilişkin kayıtlara ise şu şekilde rastlanmaktadır: *Er-Rağmanü'l-Mülaqqabü'l-ÖUbeydî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2). Daha çok manzum kısımlarda rastlanan “Abdî” mahlası ise *Ferahü'l-Kalb*'in pek çok yerinde geçmektedir: *ÖAbdî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2, 28a/6, 45b/1, 54a/6, 97a/3, 103a/8), *ÖAbdiyâ* (Abdî, yz. B1015, 30a/7, 32a/7, 49a/7). Ey *ÖAbdî* bu meydin tolarak sözlemegil köp /Işık ehlidin boldı şanem aldıda meÖyüb (Abdî, yz. B1015, 45b/1).

Doğu Türklük sahasının yazma eser envanterini yansıtan ve önemli kataloglar arasında yer alan Muginov (1962, s.147) ve Dmitriyeva'nın (2002, s.138) sundukları bilgilere göre eserin günümüz Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Sincan Uygur Özerk bölgesinde en geç 1280/1863-64 yılları arasında yazıldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında Abdî'nin 19. yüzyılda tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *Ferahü'l-Kalb*'de Abdî'nin yer yer Nakşibendî tarikatına mensup Sufî Allahyar'ın (öl. 1133/1721-23?) (Mahdum, 1993, s.1-3) beyitlerine yer vermesi de müellifin Allahyar'dan sonraki bir dönemde yaşadığını göstermektedir.

Kaynaklarda hayatı, öğrenimi, fikir dünyası ve sanat anlayışı hakkında yeterli bilgilerin bulunmadığı Abdî'nin edebî kişiliğine ilişkin *Ferahü'l-Kalb* adlı eserinden

hareketle şunlar söylenebilir: İyi bir eğitim aldığı, İslamiyet, tasavvuf ve edebiyat açısından kendisini iyi yetiştirdiği, tüm bunları eserine yansıttığı anlaşılmaktadır. Klasik Doğu kültürünün ortak motiflerini, söz sanatlarını kullandığı, İslamiyet'in ana kaynakları arasında yer alan ayet ve hadislerden iktibaslar yaptığı görülmektedir. Geç Dönem Çağatay edebiyatının Salâhî (*Şûfi Allâhyâr ayıtpdur kitâbi / Ĥ'âb etipdür ki rûşen âfitâbi*) (Bakırcı, 2015, s. 35) ve başka şairleri gibi Sufi Allahyar'dan, onun tasavvufi kaleminden etkilenmiş ve alıntılar yapmıştır. En önemlisi de dinî-tasavvufi fikir dünyasının oluşmasında Allahyar gibi isimlerin ön plana çıkmasıdır. Klasik şiir geleneğinden istifade edip mensur eserinde güçlü bir şiirsel üslup yakaladığı, özellikle secilerle ördüğü metninde sentaksı da dikkate aldığı, tasavvufi kavramları şiirsel bir yapı içinde başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir. Ortaya koyduğu bütün bu sanatsal hususiyetleriyle Abdî için 19. yüzyılda beş asırlık "Çağatay edebiyatı geleneğinin güçlü bir takipçisi" olduğu ileri sürülebilir.

Kaynaklar üzerine yapılan araştırmalar sonucunda Abdî'ye ait dört eserin bulunduğu tespit edilmiştir: 1. *Gazavatü'n-Nebi* (1263/1847), 2. *Ferahü'l-Kalb* (1280/1863-64), 3. *Pendname* (11 adet), 4. *Münacat*. Muginov (1962, s.147) ve Dmitriyeva'nın tespitlerine göre (2002, s.138) *pendname* ve *münacat* türünde yazılan bu son iki eser, *Ferahü'l-Kalb*'in Sankt Peterburg nüshasında 112a-126a arasında yer almaktadır. Ancak bu yazma nüshanın elimizdeki dijital kopyasında araştırmacıların işaret ettiği 112a-126a varakları bulunmadığı için bu makalede yazmanın son varaklarında yer alan *pendname* ve *münacat* beyitleri incelenip değerlendirilememiştir.

Eserin adı ve biçim özellikleri

Eserin adı Arapça bir terkip olup *ferah* "iç açan, aydınlık, gönül açıklığı, sevinç, sevinme" anlamına gelir, *kalb* ise "insanın mânevî varlığının merkezi, gönül" anlamındadır. Dolayısıyla *Ferahü'l-Kalb* "Kalbin Ferahlaması", "Gönül Ferahlığı" anlamında gelmektedir. Eserin adı üzerine çalıştığımız yazma nüshada iki yerde kayıt düşülmüştür. Biri eserin fihrist kısmında başlık şeklinde yer alırken فرح القلب diğeri eserin 26a/9 satırında sebep-i telif kısmında verilmiştir: فرح القلب. Yazmadaki bu kayıtlar dışında taranan kataloglardan Zaleman (1911) ve Muginov'da (1962) *Ferahü'l-Kalb* adıyla ilgili isimlendirmeler de görülmektedir. Diğer bir çalışma olan Dmitriyeva kataloğunda ise eser adı Kiril harfleriyle *Фаррах ал-кулуб* (*Farrah el-Kulub*) olarak kaydedilmiştir.

Doğu'nun klasik metinlerinde olduğu gibi eser başında tevhit, na't, dört halifeye övgü gibi bir tertiple karşılaşılmaktadır. Ardından eserin esas bölümlerine geçilmektedir. *Ferahü'l-Kalb* ağırlıklı olarak mensur bir düzende yazılmış olup aralarda manzum kısımlar da bulunmaktadır. Eserde toplam 77 manzum parça bulunmaktadır. Bu manzum parçalar genellikle *beyt*, *kıt'a*, *gazel*, *ferd-beyt*, *nazım*, *manzume* gibi edebiyat terimleriyle vurgulanmıştır. Eserde 33 beyit, 13 nazım, 20 kıt'a, 2 gazel, 2 ferd-beyit, 1 münacat manzumesi ve 6 manzume bulunmaktadır. Manzum parçaların çoğu müellife ait olup hatta bazılarında doğrudan şairin mahlası "Abdî" kullanılmıştır. Abdî dışında Hafız-ı Şiraz'a ait bir gazel beyiti (Abdî, yz. B1015, 43b/2) ve Sufi Allahyar'a ait iki beyit (Abdî, yz. B1015, 44a/2, 47a/8) bulunmaktadır: **Gazel-i Ğafîz:** *Mey dü-sâle*

maŖşŭkî çehâr deh-sâle hemîn bes / Perest-i mey-şoğbeti şağîr-i keşîr bes (Abdî, yz. B1015, 43b/2-3). **Suĥan-ı Şŭfî Allāhyār beyt:** *Riyāzet yolıda deryā kéçtim / Riyāzetidin muğabbetke ulaştım* (Abdî, yz. B1015, 44a/2-4). **Şŭfî beyt:** *Sözün bozğan kişi bozmas mu îmân / Ölüm birle yana kılma ‘ahd <u> peymân* (Abdî, yz. B1015, 47a/8-10).

Eserin içeriği ve bölümleri

Eserin yazıldığı 19. yüzyılda Çağatay Türkçesiyle yazılmış dini içerikli pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserler çoğunlukla dinî-didaktik olarak nitelendirilir. *Ferahü'l-Kalb* adlı eser de dinî-tasavvufî içerikli bir eserdir. Muginov (1962, s.147) da eserin konusu hakkında “sufi-felsefî” tanımlamasını yapmıştır. Abdî’nin bu eserinde ele aldığı konuların aktarımı üslup açısından oldukça şiirseldir, dolayısıyla didaktik bir ifade tarzından uzaktır. Özellikle klasik Doğu kültüründe çok sık kullanılan “pervane-şem”, “gül-diken” “sevgili-put” gibi ortak motifler eşliğinde üslubun son derece lirik ve şiirsel olduğunu vurgulamak gerekir.

Eser, Allah’ın varlığı ve bir oluşu ve sıfatları, İslam peygamberi Hz. Muhammed’e övgü, Hz. Adem’den başlayarak insanın yaratılışı, Şeytan’ın ortaya çıkışı ve insanı aldatışı, şeriatin kalesi olarak nitelendirilen dört halifenin sıfatlarıyla başlamaktadır. Daha sonra eserin yazılma sebebi şiirsel ifadelerle açıklanmıştır. Özellikle bu bölümdeki şiirsel ve lirik anlatım tarzı aynı zamanda Çağatay Türkçesinin sanatsal metinlerdeki ifade gücünü de göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“**[25b]** ⁽¹⁴⁾ *El-kıŖŖa bu vāk’alarnı tefekkür kılıp ğayrân ehliğe* ⁽¹⁵⁾ *bir Ŗafğa yazmak ārzü boldı tā aña yahŖŖı ve yamannı fark kılığay ve güldin* **[26a]** ⁽¹⁾ *tikenni ayırğay ve olarnı hem tanuğay özini hem tanutuğay ğağnı* ⁽²⁾ *uŖlağay nā-ĥağğnı taŖlağay dēp bu ümid birle kâğız yüzini* ⁽³⁾ *ğara kıldım ve dānā ehli taŖavvur birle söz noğŖânın tapıp ŖaŖā ħalemi* ⁽⁴⁾ *birle rāŖtağay ve nā-tamām Ŗurūflarnı Ŗağl levğiğe keltürüp rāŖtağay* ⁽⁵⁾ *ve kıŖŖa suĥanlarnı uzatıp söz kılığay ve bî-maŖnā ihtiyārlarnı* ⁽⁶⁾ *küllî maŖnālar birle tartıp berip du’ā kılığay dēp bir néçe* ⁽⁷⁾ *ğavādiŖāt-i Ŗālemdin ve bir néçe münāsebāt-i ādemdin aĥbār cem’ kıldım* ⁽⁸⁾ *ğalb ğüşādı ve cān murğının āzādı ğāŖil boldı ve rāh-* ⁽⁹⁾ *lar açıldı bu sebebdin* **Ferağü'l-Kalb** *ğoyuldı tā aña oğuşuğı* ⁽¹⁰⁾ *ve eşitküçiler nef’ éltegey ve ğam-nāk ehli ferağlık tapğay ve ğüm-rāh* ⁽¹¹⁾ *ehli yol tanuğay ve yahŖŖı yamannı fark kılığay emrni tiz ve nehydin* ⁽¹²⁾ *perhíz kılığay ve bendelik Ŗifatnı ve ümmetlik murādını barça keltür-* ⁽¹³⁾ *gey”* (Abdî, yz. B1015). [Bu olayları düşünüp ŖaŖırmıŖ insanlara bir yazı yazmak arzu oldu. Öyle ki (ŖaŖırmıŖ insanlara) iyiyi ve kötüyü fark ettirecek, gülden dikeniyi ayırttıracak, onları da tanıyacak kendisini de tanıtacak, hakkı tutacak, hak olmayanı bırakacak diyip bu ümitle kağıt yüzünü kara kıldım (yazdım). Alimleri düşünüp tartarak <onların> eksik ve kusurlu sözlerini bulup cömertlik kalemi ile düzeltecek. TamamlanmamıŖ düşüncelerini akıl levhasına getirip tamamlayacak. <Onların> kısa sözlerini uzatıp <gerçek> söz yapacak; anlamsız tercih ve düşüncelerini tüm anlamlarla tartıp, verip dua kılacak diye biraz alem haberlerinden, biraz insan yakınlığından haber topladım. Gönül ferahlığı ve can kuşunun özgürlüğü hasil oldu. Yollar açıldı. Bu sebeple <adı> *Ferahü'l-Kalb* koyuldu. Onu okuyan ve işitenler fayda sağlayacak, yolunu kaybetmişler yol tanıyacak, iyiyi kötüyü fark edecek, emri çabuk <yapacak> ve yasaktan sakınacak, kulluk sıfatını ve ümmetlik muradını yerli yerine getirecek].

Sonu başı belli olan *Ferahü'l-Kalb* yazmasının fihristi yazma kopyasının başında eserden bağımsız olarak verilmiştir. Eser, fihrist bölümünde verildiği üzere yirmi fasıldan oluşmaktadır. Eserin elimizde bulunan 22b-112a kopyası kontrol edilerek sıralanan fasılların tamamının bulunduğu tespit edilmiştir. Fihristte yer alan fasıllar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Fasıl Sayısı	Fihristte Yer Alan Fasıllar	Fihristin Türkiye Türkçesine Aktarımı
1	faşl-ı evvel Óaql zikride	ilk fasıl akıl hakkında
2	faşl-ı düyüm tevbe zikride	ikinci fasıl tevbe hakkında
3	faşl-ı seyüm şabr zikride	üçüncü fasıl sabır hakkında
4	faşl-ı çehārum cezbe zikride	dördüncü fasıl insanın kendinden geçmesi hakkında
5	faşl-ı pençüm semāØ zikride	beşinci fasıl semah <dansı> hakkında
6	faşl-ı şeşüm Óışk zikride	altıncı fasıl aşk hakkında
7	faşl-ı heftüm mey zikride	yedinci fasıl şarap hakkında
8	faşl-ı heştüm hāmüşlik zikride	sekizinci fasıl sessizlik hakkında
9	faşl-ı nohüm pír zikride	dokuzuncu fasıl pir hakkında
10	faşl-ı nohüm-dehim fenā zikride	onuncu fasıl kötü <olma> hakkında
11	faşl-ı yāz-dehüm şālib zikride	on birinci fasıl öğrenci hakkında
12	faşl-ı devāz-dehüm tecríd zikride	on ikinci fasıl soyutlanma çıkarılma hakkında
13	faşl-ı sız-dehüm Óömr-i ātīde cān neçük cevelān kıılır anıñ zikride	on üçüncü fasıl gelecek yaşta can nasıl gezinir(devam eder) onun hakkında
14	faşl-ı çehār-dehüm ímān gevheri ve muğabbet bālī zikride	on dördüncü fasıl iman incisi ve muabbet kanadı hakkında
15	faşl-ı pānz-dehüm cihān ra'nālarığa köñül bermek zikride	on beşinci fasıl dünya güzelliklerine gönül vermek hakkında
16	faşl-ı şānz-dehüm cihān bī-vefālīğī zikride	on altıncı fasıl dünya vefasızlığı hakkında
17	faşl-ı hef-dehüm bī-Óaql nā-ķāyil zikride	on yedinci fasıl akılsız, inanmayan hakkında
18	faşl-ı heşr-dehüm ğarīb ve misāfir zikride	on sekizinci fasıl yabancı ve misafir hakkında
19	faşl-ı nuz-dehüm ağmaķ ve dānā zikride	on dokuzuncu fasıl ahmak ve alim hakkında
20	faşl-ı bistüm vefā birle bī-vefā zikride	yirminci fasıl vefa ile vefasızlık hakkında

Tablo 1: Ferahü'l-Kalb'in fihristi.

Fihristte fasılların sıralaması Farsça sayı adlarıyla verilirken yazmanın içinde fasılların sıralanışı Türkçe sayı adlarıyla verilmiştir: *beşinçi faşl raqs-ı semâ'î* zikride (Abdî, yz. B1015, 34b/14-15), *sekizinçi faşl hâmuşluğunı zikride* (Abdî, yz. B1015, 45b/4), *on ékinçi faşl tecridlik zikride* (Abdî, yz. B1015, 61a/05).

Eserin nüshaları

1280/1863-64 yılında yazılan (Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138) *Ferahü'l-Kalb*'in Sankt Peterburg ve Taşkent olmak üzere şimdiye kadar tespit edilen iki yazma nüshası bulunmaktadır.

Sankt Peterburg nüshası: Üzerine inceleme ve değerlendirmelerimizi yaptığımız bu yazma nüsha, Sankt Peterburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü B1015 (846a) numarada kayıtlıdır (Zaleman, 1911. s. 257; Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138). Yazma eser, Molla Muhammed Salih ibn Gurbet Sufi adlı müstensih tarafından kopyalanmıştır. Bu bilginin de yazmaya ait elimizde olmayan 126a varağında yer aldığı belirtilmiştir (Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138). Bu yazmada eserin 22b-126a arasında yer aldığı, toplam 93 varaktan oluştuğu ve nestalik hatla yazıldığı bilgisi bulunmaktadır. Muginov (1962, s.147) yazmanın boyutunu 21×13 cm, 15×9 cm; Dmitriyeva (2002, s.138) ise 20,5×13 cm, 14,5×8,5 cm şeklinde vermiştir. Muginov (1962) eserin başında 16 satır olduğunu kaydetmiştir. Yazmanın elimizdeki 22b-112a varaklarında 22b, 11 ve 23a, 16 satır; 23b-112a arası ise 15 satırdan oluşmaktadır. Ayrıca Muginov (1962, s.147) eserin fiziki görünümüyle ilgili kırmızı ciltli ve altın yaldızlı olduğunu, kitabı ciltleyen kişinin Molla Nazar Kimya adlı bir kişi olduğu kaydını eklemiştir. Yazmada yer yer müstensih düzeltmeleri ve derkenara yapılan eklemeler bulunmaktadır.

Taşkent nüshası: Söz konusu yazma Özbekistan Bilimler Akademisinde 6211/1 demirbaş numarasında kayıtlıdır. Muhammed Şah Yunus Can Hoca İbn İşan Hoca adlı müstensih tarafından kopya edilen *Ferahü'l-Kalb*'in müellif bilgisi olarak Abdurrahman Bin Kurban Bek, mahlasının ise Abdî olduğu ifade edilmiştir. Yazmada "fasıl" başlığıyla yirmi bölümün yer aldığı belirtilmiştir (Orinbayev & Epifanova, 1964, s.402). Bu nüshanın varlığından Dmitriyeva (2002, s.138) da Orinbayev ve Epifanova'nın çalışmalarına göndermede bulunarak bahsetmektedir.

Eser üzerine yapılan çalışmalar

Ferahü'l-Kalb metninin tamamı üzerine şimdiye kadar herhangi bir filolojik neşir yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların daha çok kataloglamalardan ibaret eseri tanıtıcı mahiyette olduğu görülmektedir. Ancak bu katalogların sunduğu sınırlı bilgiler sayesinde eserin varlığından haberdar olunmaktadır. Doğu Türk yazı diliyle yazılmış eserler için önemli kaynaklar arasında bulunan kataloglardan birisi Zaleman'a ait olup *Ferahü'l-Kalb* ile ilgili doğrudan bazı bilgilere rastlanmaktadır. 1911 yılında hazırlanan bu katalogta eser, *Asya Müzesine Yeni Gelen Müslüman El Yazmaları* listesinde 92. numarada ele alınmıştır. Zaleman (1911, s.257) eserin ve müellifin adını, mahlasını Arap harfleriyle şu şekilde dizmiştir:

92 A فرج القلب تأليف [عبد] الرحمن العبيدي — только начало — مختصر الوقاية
 varia — 139 ff. 8°. ~ 846 a

Şekil 1: Zaleman'ın 92. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Eserle ilgili bu ilk kataloglamadan sonra Muginov'un katalogundaki kayıtlar dikkat çekmektedir. Muginov (1962, s.147), Zaleman'a da gönderme yaparak bu yazma eserin N. Petrovsky Koleksiyonu'ndan olduğu notunu düşmüştür. *Ferahü'l-Kalb* maddesinde Arap ve Kiril harfleriyle olmak üzere eserin adı, müellif bilgileri, eserin bölümleri, yazma nüshanın fiziki özellikleri, müstensih bilgileri ve kopyalama tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.

271
 В 1015 (846 a)
 فرج القلب
 «Радость сердца»
 Сочинение суфийско-философского содержания.
 Автор — [‘Абд] ар-Рахман, прозванный ‘Абди [عبد] الرحمن الملقب ‘Абди العبيدي

Şekil 2: Muginov'un 271. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Dmitriyeva (2002) katalogunda *Ferahü'l-Kalb*'in müellifinin mahlası, asıl adı, yazma nüshanın fiziki özellikleri ve eserin bölümleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu bilgileri sunarken eserle ilgili kendisinden önce hazırlanan Zaleman ve Muginov kataloglarını da referans olarak göstermiştir.

Время жизни автора установить не удалось.
 ‘АБДАРРАХМАН ИБН ҚУРБАН-БЕК ‘АБДИ.
 Фарраҳ ал-қулуб — «Улада сердца». Религиозно-этическое сочинение, состоит из 20 глав (фаъл: I — о разуме, II — о покаянии и т.д., XIX — о глупцах, считающих себя мудрецами, XX — со верности и коварстве) и заключения.
 Др. с.п.: Собрание, VII, № 5601. Доп. с.в. (об авторе): Собрание, IV, № 2804.
 376. В 1015 (864a), лл 226–346, 36а–116б, 118а–126а; 20,5×13; 14,5×8,5; 15–16.
 Название и автор указаны в тексте. Главы: I (лл 26а–28а), II (28а–30а) и т.д., XIX (100а–103а), XX (103а–111а), заключение (111а–126а; на лл 112а–126а — стихи автора).

Şekil 3: Dmitriyeva'nın 376. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Eser üzerine yapılan bu kataloglama çalışmaları dışında son zamanda Türkiye'de iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tarafımızdan hazırlanan çalışmanın ardından Aydoğan'ın (2023) hazırladığı tez de tamamlanmıştır. Ancak her iki çalışmanın da *Ferahü'l-Kalb*'in tamamı üzerine olmadığını belirtmek gerekir.

Eserin dili: geç dönem Çağatay Türkçesi

Ferahü'l-Kalb; fonetik, morfolojik ve leksik olarak bir yandan Çağatay Türkçesinin klasik dönem metinlerinin dil özelliklerini bir yandan ise klasik sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinin hususiyetlerini göstermektedir. Hatta bazı filolojik verileriyle geç dönem Çağatay Türkçesi metinleri arasında yer almalıdır. Zira tarihî Doğu Türkistan

bölgesinde yer alan Kâşgar, Yarkend ve Lobnor diyalektlerinin kimi kullanımları *Ferahü'l-Kalb'e* aksetmiştir. Bu da Çağatay Türkçesinin 19. yüzyıldaki durumunun tespiti ile beraber Özbekçe ve Yeni Uygurca gibi günümüz Güneydoğu Türk lehçelerinin yazı dili olma süreçlerinin takibi noktasında aydınlatıcı olma özellikleri taşımaktadır. Bu durumla ilgili metindeki kayda değer filolojik tespitlerimiz ise şu maddeler etrafında sıralanabilir:

- a. Fonetik ve morfolojik açıdan bazı kelimelerde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin özellikleri görülmektedir.
- b. Leksik açıdan yine çağdaş Türkçelerinden özellikle Yeni Uygurcadaki bazı söz varlığı ile karşılaşılabilmektedir.
- c. Bazı alıntı kelimelerin köken anlamları dışında Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan anlamlarıyla aynı olması, kelimenin o sahada zamanla anlam gelişmesine uğradığını göstermektedir.

Bu üç madde etrafındaki tespitleri *Ferahü'l-Kalb'e* ait filolojik veriler ışığında aydınlatmak mümkündür:

Ünlü değişimleri

Yuvarlaklaşma: *e- > ö-* Gerileyici benzeşme sonucunda ikinci hecede bulunan yuvarlak ünlünün ilk hecedeki düz ünlüyü yuvarlaklaştırdığı örnekler klasik Çağatay Türkçesinden itibaren görülmektedir: *ösrük* “ sarhoş” (Abdî, yz. B1015, 36a/12, <ET *esrük* ED 250b). *-e-/ -a- > -ö- / -o-*: Eserde kelime ortasında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları şunlardır: *söy-* “sev-” (Abdî, yz. B1015, 30b/8, 53a/11; <Uyg. T. *sev-* ED 784b <Orh. T. *seb-* Tekin 2000, s.308), *söyün-* “sevin-” (Abdî, yz. B1015, 30a/8; <Uyg. T. *sewin-* ED 790b <Orh. T. *sebin-* Tekin 2000, s.308), *savut-* “soğut-” (Abdî, yz. B1015, 27a/6; <ET *soğıt-* ED 806a). *-ı- > -u-*: İlerleyici benzeşme sonucunda ilk hecede bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle ikinci hecedeki ünlünün yuvarlaklaştığı örnekler: **boyun** “boyun” (Abdî, yz. B1015, 27a/1; <ET. *boyın* ED 386b), *oğu-* “oku-” (Abdî, yz. B1015, 26a/9, 4 kez; <ET. *oğı-* ED 79a), *savut-* “soğut-” (Abdî, yz. B1015, 27a/6; <ET *soğıt-* ED 806a) *unut-* “unutmak” (Abdî, yz. B1015, 28a/7, 6 kez; <ET. *unut-* ED 179b).

Düzleşme: *-ü- / -u- > -e- / -a-* Metinde ilgili ünlü değişimi şu örnekte karşımıza çıkmaktadır: *köter-* “yükselt-, kaldır-” (Abdî, yz. B1015, 45a/5, 3 kez; <ET. *kötür-* ED 706a).

Ünsüz değişimleri

b- > m-: Eski Türkçeden beri görülen *b- > m-* genizsileşmesi Doğu Türk yazı dilinde de yaygın bir şekilde görülmektedir (Eckmann, 1988, s.23). Eserdeki örnekler şunlardır: *men* (Abdî, yz. B1015, 25a/13, 47 kez; <ET *men* ED 346b ~ *ben* ED 766b), *min-* “bin-” (Abdî, yz. B1015, 30b/10; <ET *miñ-* ~ *mün-* ~ *bin-* ED 348b), *miñ* “bin” (1000) (Abdî, yz. B1015, 24b/5, 15 kez; <ET *mıñ* ~ *miñ* / *biñ* ED 766b, *biñ* ~ *biñ* ~ *miñ* ED 346b).

-b> -f: Klasik Çağatay Türkçesinde görülmeyen *-b > -f* ses değişimi klasik sonrası dönem metinlerinde yer yer görülmeye başlamış ve kayda geçirilmiştir: *esf* “at” (Abdî, yz. B1015, 51b/5, <Far. *esb*).

p- > f-: Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik metinlerinde karşılaşılmayan *p- > f-* ses değişimi özellikle klasik sonrası dönem eserlerinde görülmeye başlamıştır.

Fonetik bakımdan karşılaşılan bu durum mahalli unsurların yavaş yavaş yazı dilinde kayda geçtiğini göstermektedir. *'alāka-feş* "alakasız, umursamaz" (Abdî, yz. B1015, 51b/1; <Ar. *'alāka*+Far. *feş* < *peş*).

-p-> -f-: Klasik dönem Çağatay Türkçesinin karakteristik ses özelliklerinden biri olan kelime içindeki *-p-> -f-* ses değişimi, geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde de devam etmektedir: *tofrağ* "toprak" (Abdî, yz. B1015, 49b/10, <ET. *topra:k* ED 445a), *yaфраğ* "yaprak" (Abdî, yz. B1015, 29a/4, 2 kez; <ET. *yapurğak* 879b), *süfil-* (Abdî, yz. B1015, 40a/1; <Uyg. *sipir-* ED 791b; <YUyg. *süpür-* Necip, 1995, s.368, İL 652a, *sipür-* Shaw, 1880, s.121).

-p> -f: Klasik dönem metinlerinde pek görülmeyen *-p > -f* ses değişimi özellikle 18. yüzyıl Çağatay Türkçesi metinlerinden itibaren muhtemelen bir ağız özelliği olarak yazı diline sirayet etmeye başlamış ve *Ferahü'l-Kalb* gibi geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde kayda geçmiştir: *yif* "ip" (Abdî, yz. B1015, 46a/1; <ET *yıp* ED 870b; <YUyg. *yip*→*jip* Necip, 1995, s.468, İL 1442a).

-k- > -h-: Orta Türkçe dönemi eserlerinden itibaren karşılaşılan bu sızıcılışma geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir: *ohşa-* "benze-" (Abdî, yz. B1015, 34b/3; <Uyg. T. *okşa:-* ~ *oxşa:-* ED 97a), *yaĥşı* "iyi, güzel" (Abdî, yz. B1015, 25b/11, 7 kez; <ET. *yağşı* ED 908a).

-k > -ğ: Çağatay Türkçesi metinlerinde yaygın olarak görülen ve literatürde "*-ğ ~ -k* art damak ünsüzlerinin karışması" (Eckmann, 1988, s.28-29) olarak da nitelendirilen çeşitli örneklere *Ferahü'l-Kalb*'de rastlanmaktadır: *ayağ* "ayak" (Abdî, yz. B1015, 33b/9, 5 kez; 14a/3; <ET. *adak* ED 45a), *tofrağ* "toprak" (Abdî, yz. B1015, 39b/10; <ET. *topra:k* ED 445a), *yaфраğ* "yaprak" (Abdî, 29a/4, 2 kez; <ET. *yapurğak* 879b), *yaruğ* "aydınlık" (Abdî, yz. B1015, 24b/8; <ET *yaruk* ED 962b).

s- > ç- : Daha çok klasik sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinde görülmeye başlayan ve günümüz Yeni Uygur Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de karşılaşılan *s- > ç-* nöbetleşmesi üzerinde inceleme yaptığımız eserde de görülmektedir. Bu fonetik değişim özellikle günümüz Uygur Türkçesinin Kâşgar, Hoten, Lobnor ve Kumul ağzlarında yoğun olarak kullanılmaktadır: *çaç-* < *saç-* , *çaçra-* < *sıçra-* , *çüçük* < *süçig* (Emet, 2008, s.167). Eserdeki örnekler şunlardır: *çaç-* "saç-" (Abdî, yz. B1015, 30b/9; <ET *saç-* ED 797a), *çüçü-* "tatlan-, tat ver-" (Abdî, yz. B1015, 36b/13; <ET *sü:çig* ED 796b).

h- ön sesi: Fonetikle ilgili çalışmalarda kelimelerin başında görülen ve "ses türemesi" veya "protez ses" olarak nitelendirilen bazı ünsüzler (*y-*, *h-*) bulunmaktadır. Klasik Çağatay Türkçesi metinlerde pek görülmeyen bu fonetik husus klasik sonrası dönem metinlerinde veya eserlerin geç dönem kopyalamalarında yazı diline sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Şems-i Asi'nin *Yetimname* adlı eserinin farklı yazma nüshaları üzerine yapılan incelemeler neticesinde geç dönemde kopyalanan nüshasında, belki de bir diyalekt farklılığı olarak, *h-* ön sesi görülürken daha eskicil olduğu düşünülen diğer nüshalarında görülmez: *hürper-* (YN 7/1; *ürpey-* 7, Bakırcı, 2020, s.36). Aynı kelimenin Çağatay Türkçesinin doğal mirasçıları kabul edilen günümüz Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki görünüşleri ise şu şekildedir: Özb. *hürpey-* ÖTİL II, 712; YUyg. *hürpey-* Necip 159 <Çağatay Türkçesi *ürper-* Senglah 70v17. Özellikle Özbekçe ve Yeni Uygurcaya giden geç dönem Çağatay

Türkçesi metinlerinde görülebilen bu seslik özellik *Ferahü'l-Kalb*'de de şu iki örnekte karşımıza çıkmaktadır: *harit-* “yormak” (Abdî, yz. B1015, 36a/1; <YUyg. *harmağ* “yorulmak” Necip 146, *harmağ* İL 1128a, *harmağ* Shaw 1880: 187, krş. *har-* “yorulmak” Lobnor ağzı 357b; <ET *ar-* ED 193a), *höl* “ıslak, rutubetli” (Abdî, yz. B1015, 49a/3, <Uyg. T. öl ED 124).

Dil uyumu: Türkçe kelimelerde genellikle dil uyumu görülse de bazı eklerin kullanımında dil uyumu bakımından düzensizlik görülebilmektedir. Çağatay Türkçesinde çok sık karşılaşılan bu durumla ilgili çeşitli tartışmalar bulunsa da literatürde “ek uyumsuzluğu” (Erarslan, 1970, s.113-124) terimi yerleşmiş durumdadır. İncelenen eserde dil uyumuna giren örneklerin *sarı+ğa* (Abdî, yz. B1015, 23a/9), *men+lik* (Abdî, yz. B1015, 29b/6), *bol-ğan* (Abdî, yz. B1015, 33a/10), *üzül-gen* (Abdî, yz. B1015, 26b/14), *tap-kan* (Abdî, yz. B1015, 47b/13) yanı sıra söz konusu uyumunun bozulduğu örnekler de kullanılmıştır: *birleri+ğa* (Abdî, yz. B1015, 24a/3), *kat-mek* (Abdî, yz. B1015, 29a/7), *yut-mek* (Abdî, yz. B1015, 29a/15). Alıntı kelimelerde de yer yer dil uyumunun gelen ekten kaynaklanmak suretiyle bozulduğu görülmektedir: *dîn+ğa* (Abdî, yz. B1015, 22b/8) *ehli+ğa* (26a/02), *tevbe+ğa* (Abdî, yz. B1015, 28b/7).

Leksik özellikler: Çağatay Türkçesinin geç dönem metinleri arasında yer alan *Ferahü'l-Kalb*'de leksik açıdan klasik dönem metinlerinde görülmeyen bazı biçimlerin ve bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan birkaç sözcüğün dikkat çektiği görülmektedir. Çağdaş Türk yazı dillerine giden dilsel sürece ve ileride yapılacak olan çalışmalara katkı sağlaması amacıyla ilgili örneklerden birkaçı sıralanmıştır: *argumağ* “soylu at “ (Abdî, yz. B1015, 51b/14; <YUyg. *argumağ* Necip, 1995, s.16, *argimağ* İL 21b, *argumağ* Shaw, 1880, s. 6), *çaçmağ* “saçmak, serpmek” (Abdî, yz. B1015, 30b/9; <YUyg. *çaçmağ* Necip, 1995, s.67a, *çaçmağ* İL 413a, *çaçmağ* Shaw, 1880, s. 92), *çırma-* “sarmak, bükmek, dolaşmak” (Abdî, yz. B1015, 39b/12; YUyg. *çirmalmağ* “karışmak, sarılmak, iç içe olmak” Necip, 1995, s.83, *çirmimağ* İL 451a, *çirmamağ* Shaw, 1880, s.103), *çüçü-* “tatlanmak” (Abdî, yz. B1015, 36b/13; YUyg. *çüçük* “tatlı, şekerli” Necip, 1995, s.88b, *çüçük* İL 439a, *çüçük* Shaw, 1880, s. 99).

Sonuç

Makale boyunca sıraladığımız çeşitli kataloglara ait bilgiler ışığında Abdî'nin 19. yüzyılda, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Uygur (Sincan) Özerk Bölgesi'nde yaşadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda biyografisiyle ilgili çok fazla bilginin bulunmadığı Abdî'nin *Gazavatü'n-Nebi* (1263/1847), *Ferahü'l-Kalb* (1280/1863-64), *Pendname* (11 adet) ve *Münacat* olmak üzere dört eseri bulunmaktadır. Doğu Türklük sahasının 18. yüzyılda yaşamış Nakşibendî tarikatına bağlı önde gelen şairlerinden Sufî Allahyar'a ait beyitlerin *Ferahü'l-Kalb*'de bulunması, Abdî'nin sufi gelenek içinde hangi zihniyete sahip olduğuyla ilgili çıkarımlarda bulunmak adına önemli bir veridir. Mensur-manzum yazılan ve bugüne Taşkent ve Sankt Peterburg olmak üzere iki yazma nüshasıyla gelen *Ferahü'l-Kalb* dinî-tasavvufi içerikli bir eser olup secilerle örülü bir üsluba sahiptir. Eserinde kullandığı dil, üslup ve sanatsal hususiyetleriyle Abdî, 19. yüzyılda beş asırlık Çağatay edebiyatı geleneğinin güçlü bir takipçisi olmuştur.

Ferahü'l-Kalb'in filolojik özellikleri göz önüne alındığında klasik sonrası Çağatay Türkçesi dönemine ait özellikle de geç dönem Çağatay Türkçesi hususiyetleriyle dikkat

çekmektedir. Eserde klasik dönem metinlerinin fonetik ve morfolojik özellikleri yanında klasik dönem metinlerinden ayrılan dilbilgisi özellikleri de bulunmaktadır. Ayrıca eserde kullanılan bazı kelimeler bugün Yeni Uygur Türkçesi ile onun Kâşgar, Yarkend ve Lobnor ağızlarında tanıklanmaktadır. Dolayısıyla eser filolojik bakımdan geç dönem Çağatay Türkçesi ve ağız bölgelerini aydınlatmaya yardımcı olacak önemli dilsel malzemeler içermektedir.

Ferahü'l-Kalb'in bilinen iki yazma nüshası üzerine yapılacak olan filolojik metin neşirleriyle birlikte Çağatay Türkçesi ve Çağatay edebiyatı çalışmalarına, önemli katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Ayrıca eserin kavramsal açıdan tasavvufi bir dil içermesi ve buna bağlı çalışmalar, bölgenin ve dönemin tasavvuf dili ve düşüncesi hakkında aydınlatıcı fikirler sunacaktır. Dolayısıyla kataloglar aracılığıyla 20. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen eserin çeşitli akademik araştırma ve incelemelerle Türkoloji literatürüne kazandırılması gerekmektedir.

Expanded Abstract

This article discusses the late period of Chagatai literature and focuses on the poet and writer Abdî and his work titled *Farah-al-Kalb* written 160 years ago in Chagatai Turkish in 1863-64. The aim of the article is to provide a comprehensive examination of Abdî's life, literary personality, works, and manuscript copies, contributing to the study of late Chagatai literature. Until now, no scholarly research has been conducted on this important subject using primary sources in literary history.

In Abdî's work, *Farah-al-Kalb* he used the pen names "Abdî" and "Ar-Rahman-al-'Ubaydî" while his actual name is believed to be 'Abd-al-rahman bin Kurban Bek, according to information provided by Dmitriyeva in 2002. Biographical sources contain limited information about Abdî, but references to his pen name or nickname can be found: *Er-Rağmanü'l-Mülaqqabü'l-ÖUbeydî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2). The pen name Abdî, which is mostly encountered in the poetic sections, is prevalent throughout *Farah-al-Kalb*: 'Abdî, 'Abdîyâ.

Research has revealed the existence of four works by Abdî: 1. *Gazavat-al-Nabî* (1847), 2. *Farah-al-Kalb* (1863-64), 3. *Pandnâma* (11 pieces), and 4. *Munâcât*. The subject of this article, *Farah-al-Kalb* is known to have two manuscript copies located in Saint Petersburg and Tashkent. However, a complete philological edition of the *Farah-al-Kalb* text has not been published to date. In Turkey, two master's theses have been prepared using the methods of historical philology for some sections of the work, one by Dilara Türkeli (2023) and another by Yeşim Aydoğan (2023).

Apart from these studies, there are also informative materials about the work mainly found in catalogs. Catalogs such as Zaleman (1911), Muginov (1962), and Dmitriyeva (2002) include direct explanations related to *Farah-al-Kalb* and are significant sources for Eastern Turkish written works.

Secondly, this article examines the main philological characteristics of Abdî's *Farah-al-Kalb* categorizing them phonetically, morphologically, and lexically. Thus, it aims to provide new linguistic materials for grammatical research on late Chagatai Turkish. In this context, a manuscript copy of the work registered under the number B1015 (846a)

at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in Saint Petersburg was obtained and subjected to a philological examination.

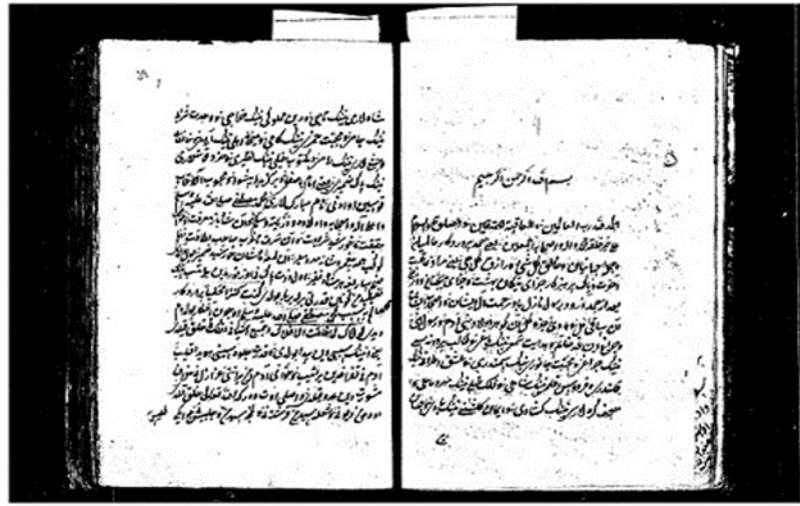
As for phonetic features, vowel changes such as rounding (*ösruk* "drunk" Abdî, ms. B1015, 36a/12; <ET *esruk* ED 250b) and leveling (*köter*- "lift, raise" Abdî, ms. B1015, 45a/5, 3 times; <ET. *kötür*- ED 706a); consonant changes like *-b > -f* (*esf* "horse" Abdî, ms. B1015, 51b/5, <Far. *esb*), *-p > -f* (*tofrağ* "earth" Abdî, ms. B1015, 49b/10, <ET. *topra:k* ED 445a), *-p > -f* (*yif* "rope" Abdî, ms. B1015, 46a/1; <ET *yıp* ED 870b), *-k- > -h-* (*ohşa*- "resemble" Abdî, ms. B1015, 34b/3; <Uyg. T. *okşa:- ~ oxşa:-* ED 97a), *-ğ ~ -k-* (*ayağ* "foot" Abdî, ms. B1015, 33b/9, 5 times; 14a/3; <ET. *adak* ED 45a), *s- > ç-* (*çaç-* < *saç-* Abdî, ms. B1015, 30b/9; <ET *saç-* ED 797a) can be observed. Additionally, the initial *h-* sound, rarely found in Classical Chagatai Turkish texts, appears in two instances in *Farah-al-Kalb*: *harıt-* "to tire" (Abdî, ms. B1015, 36a/1; <YUyg. *harmak* "to become tired" Necip 146, *harmak* İL 1128a, *harmak* Shaw 1880: 187; <ET *ar-* ED 193a), *höl* "wet, damp" (Abdî, ms. B1015, 49a/3, <Uyg. T. *öl* ED 124).

In *Farah-al-Kalb* which is among the late-period texts of Chagatai Turkish, some lexical forms not found in classical period texts and a few words used in modern New Uyghur Turkish stand out. For example: *arğumağ* "noble horse" (Abdî, ms. B1015, 51b/14; <YUyg. *arğumağ* Necip, 1995, p. 16, *argimağ* İL 21b, *argimağ* Shaw, 1880, p. 6), *çaçmak* "to scatter, spread" (Abdî, ms. B1015, 30b/9; <YUyg. *çaçmak* Necip, 1995, p. 67a, *çaçmak* İL 413a, *çaçmak* Shaw, 1880, p. 92).

Kaynakça

- Abdî. *Ferahü'l-kalb*. Sankt Petesburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü. N. Petrovsky Koleksiyonu, B1015, 22b-112a.
- Akabirov, S. F. & Alikulov, T. A. vd. (1981). *Özbek tilining izahli lugati*. (C. 1-2). Moskova: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyet İnstituti.
- Aliyeva, M. (2013). *Lobnor ağızı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydoğan, Y. (2023). *Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (80b-112a), (giriş-metin-dizin-Tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakırcı, F. (2015). *Doğu Türklük sahasında gül ve bülbül: Salâhî, Gül ü Bülbül -I*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Bakırcı, F. (2020). Yesevi şairi Şems-i Asi'nin yetimnamesi. *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, 70, 29-78.
- Buğra, M. E. (1987). *Şarkî Türkistan tarihi*. Ankara.
- Clauson, S. G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax, a Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mehdî Xân*, (faksimile text with an introduction and indices by Sir Gerard Clauson). London.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı*. (Günay Karaağaç, çev.). 5. baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dmitriyeva, L. V. (2002). *Katalog Tyurkskih rukopisey, instituta vostokovedeniya rossiyskoy akademii nauk*. Moskva: İzdatel'skaya Firma Vostochnoy Literaturı RAN.
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erarslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18(0), 113-12
- Mahdum, A. N. (1993). *Sûfî Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muginov, A. M. (1962). *Opisanie Uygurskih rukopisey instituta narodov azii*. Moskva: Yzdatelistvo Vostochnoy
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İklil Kurban, çev.). 3. baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Orinbayev, A. & Epifanova, L. M. (1964). *Sobranie vostochnih rukopisey, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, VII*, Tashkent.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Steingass, F. (1988). *Persian-English dictionary*. Beirut: Lebanon Typopress.
- Shaw, R.B. (1880). *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkestan (Kashghar and Yarkand), with lists of names of birds and plants by j. scully. part u, vocabulary, Turki-English*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Türkeli, D. (2023). *Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a), (giriş-metin-dizin-Tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yakub, A., Geyurani, G., Hivil, Z., Kadir, İ., Abdurrahman, H., Emet, A., Nur, P. (1999). *Uygur tiliniñ izahlik lugiti*. Urumçi: Milletler Neşriyat.
- Zaleman, K. G. (1911). *Musulmanskiya rukopisi, vnov postupivoşiya v Aziatskiy muzey v 1909-1910 gg. İzvestiya imperatorskoy akademii nauk*. St. Petersburg.

Ekler

Ek 1: *Ferahü'l-Kalb* yazmasında bulunan fihristEk 2: *Ferahü'l-Kalb* yazmasının ilk varacağı (22b-23a)Ek 3: *Ferahü'l-Kalb* yazmasının son varacağı (111b-112a)

Yunus Emre Divanı'nda Tanrı Anlayışının Esmayihüsna Bağlamında Çözümlemesi

Analysis of the Concept of God in Yunus Emre's Divan in the Context of Al Asma Ul Husna

Halil BUNSUZ * Öz

Anadolu topraklarının Moğol istilası, taht kavgaları ve halk isyanları ile siyasi, içtimai ve kültürel anlamda geçirdiği buhranlı zamanlarda yaşamış olan Yunus Emre, Anadolu insanına şiirlerinde ifade ettiği düşünceleri ile nefes aldırılmıştır. Tarihi serüvenlerinde birçok sıkıntıyı aşan Türk milleti XIII. ve XIV. asırda karşılaştığı zorlukların üstesinden gelirken Yunus Emre'ye kulak vermiştir. Bu dönemde Yunus Emre, ümitsizliğe düşen Anadolu insanına ümit aşılamış; dostluğun, kardeşliğin öneminden bahsederek onları birlik ve beraberliğe davet etmiş; dünyanın geçiciliğini hatırlatarak, Kur'an-ı Kerim ve hadislerin yol göstericiliğinde yaşamayı öğütlemiştir. Şiirlerinde halkın sorunlarını ifade ettiği, halkı ve Hakk'ı sevdiği görülen Yunus Emre, insanlara Allah'ı tasavvufi bir pencereden anlatmaya ve sevdirmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Hak âşığı, Allah dostu gibi sıfatlar ile anılan Yunus Emre'nin Cenab-ı Hakk'ı sadece sevgi odaklı anladığı ve anlattığı düşünülebilir. Oysa Divân dikkatle incelendiğinde onun, Tanrı'ya hesap soran, suçluları cezalandıran, nimet veren, tüm kâinatı idare eden, adil ve ilim sahibi olduğunu bildiği, kudreti, yüceliği, hidayet verici gibi farklı isim ve sıfatları ile tanıdığı ve insanlara anlattığı görülmektedir. Bu bağlamda Yunus Emre, Allah'ın doksan dokuz isminin terkibi olan esmayihüsнадan önemli ölçüde faydalanmıştır. Makalede, yaşadığı çağı ve coğrafyayı aşarak sesini ve sözünü insanlığa duyurmaya devam eden Yunus Emre'nin, divanında Allah'ı nasıl anladığı ve insanlara anlatırken esmayihüsna diye ifade edilen isimlerden ve manalarından ne kadar ve nasıl faydalandığı anlatılacaktır. Bu durum aynı zamanda Yunus Emre'nin ciddi bir İslami eğitim aldığı ileri sürülenler için de yeni bir dayanak olacaktır.

* Dr. Öğr., Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
halilbunsuz@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9291-9214
Karaman / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Department of Turkish and Social Sciences Education
halilbunsuz@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9291-9214
Karaman / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Yunus Emre, Esmayihüsna, Tanrı tasavvuru, Divan.

Abstract

Yunus Emre, who lived during the Mongol invasion of the Anatolian lands, the throne fights and the people's revolts, and the political, social and cultural depressions, gave the Anatolian people a breath of fresh air with the thoughts he expressed in his poems. The Turkish nation, which overcame many difficulties in its historical adventures, listened to Yunus Emre while he was overcoming the difficulties in the XIIIth and XIVth centuries. During this period, Yunus Emre instilled hope in the Anatolian people who fell into despair; he talked about the importance of friendship and brotherhood and invited them to unity and solidarity; reminding the transience of the world, he advised to live under the guidance of the Qur'an and hadiths. Yunus Emre, who was seen to have expressed the problems of the people and to have loved the people and the right in his poems, tried to explain and make people love God from a mystical window. In this respect, it can be thought that Yunus Emre, who is known with adjectives such as lover of God and friend of God, understood and explained God only with a focus on love. However, when the divan is examined carefully, it is seen that he

Başvuru/Submitted: 27/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

knew Allah as the one who takes account, punishes the criminals, gives blessings, administers the entire universe, is just and has knowledge, and describes it to people with different names and attributes such as his might, majesty, and guidance. In this context, Yunus Emre greatly benefited from the Al-Asma-ul-Husna, which is the composition of the 99 names of Allah. In this article, it will be explained how Yunus Emre, who continued to make his voice and word heard by humanity by transcending the age and geography he lived in, understood God in his divan and how much and how he benefited from the names expressed as Al-Asma-ul-Husna and their meanings while telling people. This will also be a new basis for those who claim that Yunus Emre received a serious Islamic education.

Keywords:

Yunus Emre, Al-Asma-ul-Husna, God imagination, Divan.

Makale Bilgileri

Atıf: Bunsuz, H. (2024). Yunus Emre Divanı'nda Tanrı Anlayışının Esmayihüsna Bağlamında Çözümlemesi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 305-337. Doi: 10.21563/sutad.1474534

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Bunsuz, H. (2024). Yunus Emre Divanı'nda Tanrı Anlayışının Esmayihüsna Bağlamında Çözümlemesi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 305-337. Doi: 10.21563/sutad.1474534

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Niçe eydebile dil niteligün
Dile getürmege bin-bir adun var (48/3).

Giriş¹

Milletleri oluşturan kültürel değerler, yüzyıllar içerisinde birçok unsurun ortak bir paydada yoğrulması ile meydana gelir. Bu kültürel değerlerin oluşumunda düşünürler ilk ve önemli kişiler olarak rol almaktadırlar. Düşünürler, bir milleti millî, dinî, ahlaki vb. alanlarda görüş ve düşünceleri ile geleceğe hazırlar. Büyük Türk düşünürü Yunus Emre de yaşadığı coğrafyanın siyasi anlamda zor ve sıkıntılı dönemlerinde verdiği eserleriyle Türk milletinin özellikle dinî, insani ve ahlaki alanlarda düşünce dünyasını ve yaşam şeklini etkilemiştir. Güçlü bir millet ve devlet olma yolundaki umudun azalıp endişenin arttığı bu dönemde Yunus ve çağdaşları tasavvufi yollarla Türk milletine sığınacakları kapıyı öğretmiş ve hatırlatmışlardır. Yunus ve çağdaşlarının bu gayretleri ile Anadolu insanının tahrip olan maneviyatı imar edilmiş, ardından bir kalkan vazifesi görmüş ve Anadolu'daki sosyal, siyasi ve kültürel hayat bu kalkanın muhafazasında düzenlenmeye çalışılmıştır. Nitekim, mutasavvıf bir şair olan Yunus'un divanı incelendiğinde onun insanlara dünyanın geçiciliğini, Allah'ın büyüklüğünü/kudretini belirterek ondan ümidin kesilmemesi gerektiğini, her hâlin geçici olduğunu, anlattığı/öğrettiği görülmektedir.

Sonraki yıllarda, yaşadığı coğrafyanın sınırlarını aşarak evrensel bir kimliğe bürünen Yunus Emre her yönüyle araştırılması, incelenmesi gereken önemli bir şahsiyettir. Şiirleri ile medeniyetimizin en önemli mihenk taşlarından birisi olan Yunus Emre, araştırmacılar tarafından geçmişten günümüze birçok yönüyle incelenmiştir. Bu araştırmalarda onun tarihî ve menkıbevi hayatı, Türk dilini duru ve etkili bir şekilde kullanması, şiirlerinin didaktik yönü, aktarmaya çalıştığı değerler, insan sevgisi, tasavvufi yönü ve Allah'a karşı duyduğu derin sevgi gibi konulara yer verildiği görülmektedir. Yunus Emre'yi diğer düşünürlerden ayıran en önemli özelliklerinden biri, insanlara Allah'ı sade bir dil ve zengin ifade gücüyle etkileyici bir şekilde anlatması ve sevdirmeye çalışmasıdır. Bu anlamda Yunus Emre'nin divanındaki Allah sevgisi, Tanrı tasavvuru ve bunları anlatım tarzı dikkat çekicidir. Nitekim o, Köprülü'nün de ifade ettiği gibi *Hakk'a karşı hitaplarında, feryatlarında da dâima en tabî bir safvetle, sâdedillikle, samimîyetle haykırır, ağlar, i'tiraz eder, yâhut vecd içinde terennüm eder* (1976, s. 333).

Tarihî hayatı ile menkıbevi hayatı iç içe geçmiş olan Yunus Emre'nin bir eğitim hayatının olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Mustafa Tatcı, eski kaynaklarda Yunus Emre'nin ümmîliğinden söz edildiğini, Bektaşî geleneğinde de onun ümmî olarak kabul edildiğini belirtir (2013, s. 601). Köprülü (1976, s. 271, 273) ve Öztelli (1997, s. 63) Yunus'un alfabeyi bilmeyecek kadar cahil olmadığı gibi tam manasıyla medrese eğitimi görmediğini de belirtir. Gölpınarlı, Yunus'un iyi derecede okuma yazma bildiğini Arapça ve Farsçaya vukufiyetinin olduğunu söylerken (2008, s. 67) Günay ve

¹ Bu çalışma 24-25 Aralık 2021 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen Uluslararası Anadolu'nun İrfan Çağı (XIII-XIV. Yüzyıllar) Sempozyumu'nda "Yunus Emre'nin Allah Anlayışının Esmayihüsna Bağlamında Çözümlemesi" başlığıyla sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

Horata (1994, s. 28-29), Timurtaş (t.y, s. 15) ve Kaya (2009, s. 8) ise Yunus Emre'nin şiirlerinden hareketle onun düzgün bir tahsil gördüğünü; İslami ilimleri, İslam tarihini, tasavvufi bilgileri bildiğine dikkat çeker.

Yunus'un şiirlerinde özellikle Allah'a karşı duyduğu derin sevgi ve bu sevgisini anlatma çabası aynı zamanda Hak aşığı, Allah dostu gibi unvanları almasına sebep olmuştur. Şiirlerinden Kur'an-ı Kerim ve hadislere büyük ölçüde hâkim olduğu anlaşılan Yunus Emre'nin İslamiyet'in bu iki temel kaynağı ışığında eserlerini kaleme aldığı görülmektedir. Bu bağlamda onun şiirlerinde tüm yönleriyle kendini ve Allah'ı anlatmaya çalıştığı görülür. Nitekim divan incelendiğinde onun sevincini, kederini, korkularını, üzüntü ve ümitlerini sade ama bir o kadar da içten bir şekilde dile getirmesi dikkat çeker.

Yunus Emre tasavvufi konularda da yetkin bir isimdir. Öyle ki *İslam tasavvufunun temel kavramları olan Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat, Yunus Emre'nin Dîvân'ında ele aldığı başlıca konulardandır.* (Kahraman, 2017, s. 1). Süleyman Uludağ, *mutasavvıflara göre mârifetin, kalbin Allah ile olan hayatı, Allah'ı sıfat ve isimleriyle tanıyanın niteliği, birbirini izleyen nurlarla Hakk'ın kalplere doğması, ilâhî bir na't/vasf, kalbe atılan bir nurla iç aydınlığa kavuşma hali, kalp gözüyle ilâhî gerçekleri görmek* (2003, s. 55) olduğunu bildirir. Divanda Yunus Emre'nin Allah'ı sadece sevgi odaklı değil birçok farklı yönü ile anladığı ve anlattığı görülmektedir. Onun "*Allah hakkındaki duygulu ve hummalı zihin yoruşları*" (Banarlı, 2004, s. 331) aynı zamanda esmayihüsna bilgisini de bize göstermesini sağlar. Tasavvufi bir ahlak ile İslamiyet'i yaşamaya, anlatmaya çalışan bu gönül insanı şiirlerinde yaşadığı vecd hâli ile sevgi, birlik, beraberlik ve Allah'a ulaşma ve onun rızasına erişme gibi konuları işler. Türk şiirinde insanlara Allah'ı birçok yönüyle tanıtan ilk mutasavvıf şairlerden olan Yunus Emre'nin bu konudaki gayreti ve başarısı divanında belirgin bir şekilde görülmektedir.

Yunus Emre'nin İslami, tasavvufi yönü ve bu araştırmanın konusu olan Tanrı tasavvuruna dair çok sayıda araştırma yapılmıştır. Örneğin *Yunus Emre'de Dinî Hayatın Psikolojisi* isimli çalışmada Yunus Emre'nin şiirlerinden hareketle onun dinî hayatına dair psikolojik bulgular elde edilmeye çalışılarak Yunus'un inanç, iman ve Tanrı konusundaki düşünceleri irdelenmiştir (Pür, 2008). *Ahmet Yesevi, Hakim Ata ve Yunus Emre'de Tanrı Tasarımı* isimli doktora tezinde ise ismi geçen mutasavvıf şairlerin şiirleri üzerinden yola çıkılarak Türk kültüründe Tanrı tasarımının nasıl oluştuğu kuramsal, kavramsal, yapısal, bireysel ve toplumsal çerçevede incelenmeye çalışılmıştır (Ersöz, 2021). *Din Felsefesi Açısından Yunus Emre'de Tanrı ve İnsan* isimli çalışmada ise Yunus Emre'de Tanrı tasavvuru, insan anlayışı ve insan-Tanrı ilişkisi incelenmeye çalışılmış, çalışmanın bir kısmında Yunus Emre'nin kullandığı Allah'ın bazı isim ve sıfatlarına yer verilmiştir (Dursun, 2009). *Yunus Emre'nin Öğretisiyle Gençliğe Allah Bilinci Kazandırmak* isimli makalede ise doğru Allah anlayışından uzak yaşayan gençlere sevgiye dayalı Allah bilinci kazandırılması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Makalenin *Yunus Emre ve Allah Anlayışı* başlıklı kısmında ise Allah'ın bazı isimlerinden kısaca bahsedilmektedir (Bardakçı, 2021). *Yunus Emre'nin Dünyasında İnsan-Allah İlişkisi* isimli çalışmada Yunus Emre'nin düşünce dünyasında insan-Allah ilişkisi incelenmeye

çalışılmış ve muhtelif başlıklar altında Allah'ın bazı isimleri divandan örnekler verilerek incelenmiştir (Kayaer, 2010).

İsmi geçen çalışmalarda her ne kadar Yunus'un dünyasındaki Tanrı tasavvuru incelenmeye çalışılsa da divanın tümündeki örneklerden yola çıkılarak onun Tanrı tasavvuru esmayihüsna bağlamında müstakil bir çalışma ile incelenmemiş, isim ve manalara kısmi olarak temas edilmiş, üstelik divanda yer alan isimlerin veya manalarının tamamı tespit edilip yorumlanmamıştır. Bu çalışmada Yunus'un düşünce ve inanç dünyasından divanına yansıyan Tanrı tasavvuru, farklı esmayihüsna terkiplerinde yer alan isimler ve bu isimlerin anlamları çerçevesinde incelenmiştir. Nitekim onun Tanrı'yı (Metin içinde Allah ismi kullanılmıştır) anlatma amacıyla yazdığı şiirlerinde esmayihüsna terkiplerinde bulunan isimlerden fazlasıyla yararlandığı veya bazı isimlerin manasını verdiği tespit edilmiştir. Bu durum, Yunus Emre'nin İslami konulardaki yetkinliğini gösteren önemli bir husus olarak kabul edilebilir. Türk kültürüne manevi ve edebî anlamda ilk mayayı çalan öncülerden olan Yunus Emre'nin divanda Allah'ı anlatırken Kur'an ve hadis rivayetlerinde yer alan isimleri veya bu isimlerin manasını ifade ederek iki farklı yol izlediği görülmektedir.

Esmayihüsna Nedir, Divanda Nasıl Yer Alır?

Esmayihüsna Misalli Büyük Türkçe Sözlükte; "Allah'ın her an, her yerde ve her zerrede tecelli eden yüce varlığını, birliğini, kâinat üzerindeki mutlak hakimiyetini ve bütün yönleriyle erişilmez bir mükemmelliğe sahip bulunduğunu belirten ve yalnız O'na ait olan en güzel isimler" (2010, s. 353) diye tanımlanmaktadır. İslami terminolojide ise:

Allah'ın Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde geçen isimlerinin tamamına verilen bir isim olmasının yanı sıra daha çok doksan dokuz ismini ifade etmek için kullanılan bir terkip (Topaloğlu, 1995, s. 404) diye açıklanmaktadır. Yani Allah'ın en güzel isimleri anlamına da gelen bu isimler sadece doksan dokuz sayısı ile sınırlı değildir. Doksan dokuz sayısı çokluktan kinayedir. Ayrıca hadislerde geçmeyip Kur'an'da geçen Allah'ın isim ve sıfatları vardır. Bu isim ve sıfatların sayısı iki yüzü geçmektedir. Ayet ve hadislerde zikredilen esmayihüsna Allah'ın nasıl bir varlık olduğunu, onun özelliklerini ve hangi vasıflara sahip olup olmadığını açıklayan isim ve sıfatlardır (Karagöz, 2017, s. 151-152).

İslam coğrafyasında esmayihüsna terkiplerine büyük önem verilmektedir. Allah'ın doksan dokuz ismini ihtiva eden bu terkipleri anlamları ile broşür şeklinde basılı hâlde bulmak, manzum esmayihüsna okumak, camilerin iç süslemelerinde duvarda yazılı olarak görmek veya tamamını anlamları ile birlikte ezberlemeye çalışmak yaygındır. Hatta hemen her asırda esmayihüsna şerhleri yazılmıştır. Bu ilgi bir edebî tür olarak da kendini göstermiştir. Böyle bir ilginin gösterilmesinde birçok hadis kitabında yer alan meşhur hadisin etkisi büyüktür. *Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadise göre, Hz. Muhammed Allah'ın, yüzden bir eksik, doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri (öğrenip gereğiyle amel ederek) sayarsa cennete girer (Hadislerle İslam 1, 2022, s. 219) demiştir. Bu çalışmada divanda geçen isimler ve anlamları Kuran'da ve farklı hadis rivayetlerinde (İbn Mâce, Tirmizî, Hâkim Neysabûrî, İbn Hibban, Beyhakî, Nesâî) geçen isimler üzerinden değerlendirilmiştir.*

1. Esmayihüsna'da Yer Alan İsimleri Kullanması

Yunus Emre'nin divanda Allah'ı anmak için izlediği yollardan ilki esmayihüsna diye adlandırılan doksan dokuz isminden bazılarını mısralarında doğrudan kullanmasıdır. Divanda yapılan incelemelerde Yunus Emre'nin Allah'ın doksan dokuz isminin önemli bir kısmını bildiği ve belirgin bir şekilde kullandığı görülmektedir. Onun divanda izlemiş olduğu bu yol, Allah'ı ne kadar iyi tanıdığı hususunda okuyucular/araştırmacılar için önemli bir referanstır. Çünkü, onun mısralarında Allah'a farklı isimler ile seslenmesi ilerleyen başlıklarda da görüleceği üzere Allah'ı sadece sevgi odaklı tanımadığı aynı zamanda onun büyüklüğünü, cömertliğini, merhametini, kudretini, hesap soran oluşunu, suçluları cezalandırdığını vb. özelliklerini de bildiği ve insanlara onun bu yönlerinden bahsettiği görülmektedir. Yapılan incelemeler neticesinde, Yunus Emre'nin divanda on yedi ismi (yakın veya eş anlamlılar dâhil) kullandığı tespit edilmiştir:

Allah

Esmayihüsna'da Allah'ın doksan dokuz ismi bulunmaktadır. Ancak bu isimler arasında Allah kelimesi özel bir yere sahiptir. Çünkü bu isim *odak bir kavram olarak yüce yaratıcının en ulu ismi olup bütün ilahi sıfatları kendisinde toplar ve yaratıcı varlığa delalet eder* (Karagöz, 2020, s. 98). Böylesine kapsamlı ve zengin bir anlama sahip olan bu isim Kur'an'da iki bin altı yüz doksan yedi defa geçmektedir. (Karagöz, 2020, s. 98) Yunus Emre ise bu ismi divanda altmış yedi beyitte yaratıcıyı ifade etmek ve O'nu anmak gibi amaçlarla kullanmıştır. Örneğin yaratıcıya olan sevgisini ve bağlılığını ifade ederken veya dilde bir zikir ifadesi olarak;

Allâh diyelüm dâ'im Allâh görelüm neyler

Yolda turalum kâ'im Allâh görelüm neyler (71/88) diyerek yaratıcının Allah ismini kullanır. Yine o kendisine seslendiği bir beyitte ise yaratıcıyı ifade etmek için Allah ismini kullanır:

Gel sen Yûnus iste bul Allah'a yarar bir kul

Kul kaçan ola makbûl sultân yolına girmez (115/5).

Cebbâr

Yunus Emre'nin kullandığı bir başka isim ise Cebbâr ismidir. Esmayihüsna ile ilgili kaynaklarda Cebbâr isminin geniş ve kapsamlı bir anlama (Karagöz, 2020, s. 166) sahip olduğu görülür. Ancak özetle *iradesini her durumda yürüten, yaratılmışların halini iyileştiren* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamı verilebilir. Dört farklı esmayihüsna rivayetinde görülen (Karagöz, 2020, s. 166) bu ismi Yunus Emre'nin divanda üç ayrı beyitte kullandığı tespit edilmiştir. Örneğin Yunus;

Mü'minisen gel gel berü Cebbâr ola burc u bârû

Fahr idelüm mü'rşidile ma'lâm ola münkir nedür (56/10) diye bir soruyla bitirdiği beyitte Cebbâr ismini kullanır. O bir başka beyitte ise isminin anlamına da uygun olarak Allah'ın âleme hükmetmesine dikkat çeker ve Cebbâr ismini kullanır:

*Yılduzıdum bunca zamân gökde melâik arzûmân
Cebbâr-ı 'âlem hükmider ben ol zamân andayıdum (169/9)*

Evvel/Âhir

Yunus Emre'nin esmayihüsnadan isimler ile Allah'ı anması şathiye tarzı söylediği şiirlerde daha belirgin şekilde görülür. Allah'a olan sevgisi, hayranlığı ve özlemi ile devamlı suretle onu anıp düşünen, büyüklüğü karşısında acziyetini ve şaşkınlığını ifade eden âşık, bu duygu ve düşüncelerini bazen şathiye tarzında söylediği şiirlerle ifade eder. Bu şiirlerde Yunus, Allah'ın isim ve sıfatlarını onun dilinden aktarır ve esmayihüsnada bulunan isimlere yer verir. Evvel ve Âhir ismi de bahse konu olan isimler arasında yer alır. *Kur'ân-ı Kerîm'de Hadîd sûresinin üçüncü âyetinde Âhir ve Evvel isimleri Allah'a nispet edilir. Bu âyetteki anlamlarına göre Evvel ismi, varlığının başlangıcı olmayan, Âhir ismi ise varlığının sonu bulunmayan demektir* (Topaloğlu, 1995, s. 545). *Kur'an'da sadece bir ayette geçen bu isimler beş farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 127-128) yer alır. Divanda Yunus Emre'nin bu isimleri dört farklı beyitte kullandığı tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte o, Allah'ın farklı özelliklerini sıralarken Evvel ve Âhir isimlerini kullanır:

*Evvel benem âhir benem cânlara cân olan benem
Azup yolda kalanlara hâzır meded iden benem (193/1).*

Şathiye tarzında söylediği bir başka şiirde ise Allah'ın varlığının başlangıcı olmadığını "evvelem" ve varlığının sonu olmadığını "ahirem" diyerek ifade eder:

*Hem bâtınam hem zâhirem hem evvelem hem âhirem
Bu cümlesini yaradup hem terîbi kılan benem (211/8).*

Ganî

Divanda Yunus Emre'nin Allah'ı anmak için esmayihüsnadan kullandığı bir başka isim ise Ganî'dir. İlgili kaynaklarda *zâtında ve sıfatlarında her türlü ihtiyaçtan münezzeh* (Topaloğlu, 1996, s. 348) diye mana verilen bu kelimeye *Kur'an'da on ayette rastlanırken dört farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s.172-173) yer alır. Yunus Emre ise divanda bu ismi beş ayrı beyitte kullanmıştır. Bazı beyitlerde Ganî ismini anlamına uygun ifadeler ile kullanırken (232/4) bazı beyitlerde ise sadece kelime olarak zikrettiği görülür. Örneğin Allah'ın her türlü eksiklikten, acizlikten uzak olduğunu bilen Yunus Emre, derdine derman isterken Allah'a Ganî ismiyle seslenir:

*Ben eydürem kim iy Ganî nedür bu derdün dermânı
Zinhâr esirgeme beni 'ışk odına yak Çalab'um (186/3).*

Yunus Emre bir başka beyitte ise Allah'ın aşk erine verdiği kuvveti ifade ederken Ganî ismini Cebbâr ismi ile birlikte kullanır:

*"Ganî Cebbâr 'ışk erine bin Hamza'ca kuvvet virür
Tagları yirinden irar yol eyler dosta gitmege" (1/5).*

Hak

Yunus Emre'nin divanda Allah'ı anarken en çok kullandığı isim Hak ismidir. Bu isim; "Bizzat ve sürekli olarak var olan, gerçekliği mevcut bulunan, varlığı ve ulûhiyyeti fiilen tahakkuk eden" mânasına gelir (Topaloğlu(a), 1997, s. 152). *Kur'an-ı Kerim'de iki yüz yirmi bir defa geçen bu kavram beş farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020: 126) yer alır. Divanda ise Yunus Emre yüz seksen altı farklı beyitte Allah'ı anmak için Hak ismini kullanılmıştır. Divanda Hak isminin kullanıldığı beyitlere bakıldığında Yunus Emre'nin yaratıcıya karşı duyulan korkuyu (9/4), onu görme isteğini (9/8), onun emir ve yasaklarını başka insanlara duyurma çabasını (11/6), gerçekte var olan (13/1) ve kulluk edilecek yaratıcı olduğunu (22/6) vb. durumları belirtirken onun bu ismini kullandığı görülür. Allah'ın varlığından, gerçekliğinden şüphe duymayan Yunus Emre'nin divanda onu bu isimle andığı birçok şiirinde tespit edilmiştir. Örneğin aşağıdaki beyitte o;

Aldanma mâla davara kulluk eyle Hakk'a yara

Seviyile bile vara bâkî yoldaş olanı gör (22/6) diyerek Allah'ı Hak ismiyle anar. Yunus Emre'nin Tanrı tasavvurunda kendisini korkuyla ümit arasında tuttuğu görülür. Kimi şiirlerinde Allah'ın bağışlayıcılığını hatırlayarak ümitlenirken kimi şiirlerinde ise Allah'ın kullarını hesaba çekeceği ve bu hesabın zor olacağını belirterek endişe ve korkularını ifade eder. Allah'ın sürekli var olacağına, ahiret hayatında kullarını hesaba çekeceğine inan Yunus Emre, bu sahneyi tasvir ederken Allah'ın Hak ismini kullanır:

Mâlik çağıra Tamu'ya çek anı meydana getir

Hak korkısından Tamu'da ditreyüben figân ola (9/4).

Hâlık

Planlı ve amaçlı bir şekilde yaratan (Topaloğlu (b), 1997, s. 303) anlamına gelen Hâlık ismi divanda Yunus Emre'nin Allah'ı anmak için kullandığı isimler arasında yer alır. *Esmayihüsna ile ilgili beş ayrı rivayette geçen bu isim Kur'an-ı Kerim'de sekiz ayette geçmektedir* (Karagöz, 2020, s. 190,192). Divanda ise Yunus Emre beş ayrı beyitte Hâlık ismini kullanır. Bu beyitlerde Yunus'un söz konusu ismi Allah'ın işledikleri günahlara rağmen kullarına yardımcı olduğunu (273/2) veya ismin manasına uygun olarak mahlukatı yaratan olduğunu vurgulayan "Yaradan Halik'un" tamlaması (235/5) gibi anlamlarda kullandığı görülür. Örneğin aşağıdaki beyitte o, Allah'a şükretmek gerektiğini ifade ederken Allah'ı Hâlık ismiyle işaret eder:

Şükr eylegil Hâlika ol-durur Hayyü'l-Bekâ

Ana varursın mutlaka bâri şükre varı dur (33/5).

Konuyla ilgili tespit edilen bir başka örnekte ise o, sadece yaratıcıyı belirtmek için Hâlık ismini kullanır:

Dünyâda Peygamber'ün başına geldi bu 'ışk

Tercemânı Cebrâil ma'sûkası Hâlık'dur (86/4).

Hay

Yunus Emre'nin divanda Allah'a seslenmek için kullandığı isimlerden bir başkası da *yaşayan, kemal manasıyla hayat sahibi ve sürekli vâir olan, ölümlü olmayan, bâkî, ebedî ve dâim* anlamlarına gelen ve *beş ayrı esmayihüsna rivayetinde geçen* (Karagöz, 2020, s.123-124) Hay ismidir. Hay kelimesi *Kur'an-ı Kerim'de çoğul şekliyle birlikte yirmi dört defa* (Karagöz, 2020, s. 123) divanda ise iki defa geçmektedir. Örneğin aşağıda verilen beyitte Yunus Emre, Allah'a üç farklı ismi ile seslenirken Hay ismini de kullanır:

Gâh hâlis ü muhlis olam uş Furkân'ıla

Gâh Rahmânî'r- Rahîm yâ Hayy u yâ Mennân olam (201/43).

Şathiye tarzında söylediği bir başka şiirde de bu ismi kullandığı görülür:

Benem ebed benem bekâ ol Kâdir ü Hay mutlaka

Hızır ola yarım saka anı kılan Gufrân benem (211/5).

Kâdir

Yunus Emre'nin divanda Allah'ı anmak için kullandığı isimlerden birisi de *güçlü, kuvvetli, istediğini istediği gibi yapabilen, eşyaya biçim ve şekil veren, aciz olmayan* anlamlarına gelen, *Kur'an-ı Kerim'de yedi ayette geçen ve beş farklı esmayihüsna rivayetinde bulunan* (Karagöz, 2020, s. 156-157,159) Kâdir ismidir. Yunus Emre, divanda Allah'ı anmak için yedi farklı beyitte Kâdir ismini kullanmıştır. İlgili beyitlerde Yunus Emre'nin bu ismi anlamına uygun olarak yaratıcının kudretine vurgu yaparken (28/4), yaratıcıyı işaret ederken (53/5,211/5) veya daha farklı durumlar için kullandığı görülür. Örneğin o, Allah'ın yatsı namazında hazır olanları sevdiğini söylerken yaratıcıyı Kâdir ismi ile anar:

Yatsu namâzına ol hâzır hâzırları sever Kâdir

Îmânun eksügin bitür îmân pîş-rev olsa gerek (136/7).

Allah'ı birçok farklı özelliği ile tanıyan ve tanıtan Yunus Emre, aşağıdaki beyitte de onun her şeye gücü yeten olduğunu ifade ederken Kâdir ismini kullanır:

Sana her işde iy Kâdir bildük tercemân gerekmez

Sen olmadugun gönülde dînile îmân gerekmez (108/1).

Kayyûm

Kayyûm ismi de Yunus Emre'nin divanında Allah'ı anmak için kullandığı isimler arasındadır. Bu isim, *her şeyin varlığı kendisine bağlı olup kâinatı idare eden* (Topaloğlu(a), 2022, s. 108) anlamına gelir ve *Kur'an-ı Kerim'de "el-hayy el-kayyûm" şeklinde üç ayette ve dört farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 125-126) geçer. Divanda ise iki farklı beyitte kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte peygamberin Allah'a Kayyûm ismi ile seslendiği ifade edilir:

Resûl eydür iy Kayyûm bunlar 'acayib kavim

Sır denizi kılmuşsın gönlini dervoîşlerün (149/7).

Bir başka beyitte de yine bu ismin Kur'an'da geçtiği biçime daha yakın bir şekilde "Hayyü'l-Kayyûm" diyerek kullanıldığı görülür:

Evvêl âhir Hayyü'l-Kayyûm 'âşıklara ma'sûkîdî
'Aklun varîsa hisâb it geçîser (bu) 'ışk devrânı (377/6).

Kerîm

Esmayihüsna'da yer alan ve *fazilet türlerinin hepsine sahip* (Topaloğlu, 1995, s. 414) manasına gelen, *lütuf ve ihsanda bulunma manasının ağır bastığı* (Topaloğlu (b), 2022, s. 287) Kerîm isminin de divanda kullanıldığı görülmektedir. Kerîm ismi Kur'an'da iki ayette ve üç farklı esmayihüsna rivayetinde (Karagöz, 2020, s. 264-265) geçer. Yunus Emre ise divanda Allah'ı belirtmek için bir beyitte bu ismi kullanmıştır. Örneğin Yunus Emre;

Sensin Kerîm sensin Rahîm Allâh sana sundum elüm

Senden artuk yokdur umum Allâh sana sundum elüm (184/1) diyerek Allah'tan Kerîm isminin yukarıda verilen manalarına uygun olarak kendisinden başka sığınacak kapısının olmadığını, ondan yardım istediğini belirterek açıkça bağışlanma ister.

Mâlik

Divanda geçen bir başka isim ise *bütün varlıkların sahibi* anlamında olan Mâlik'tir. Kur'an'da görülen bu isim esmayihüsna rivayetlerinden sadece birinde görülür (Karagöz, 2017, s. 156). Divanda ise Yunus Emre'nin sadece iki beyitte Allah'ı bu isimle andığı görülür. Aynı şiirde yer alan her iki beyitte de hesaba çekileceğinde olacakları tasavvur ederken Allah'ı Mâlik isimle andığı görülür:

Mâlik çağıra Tamu'ya çek anı meydana getür
Hak korkısından Tamu'da ditreyüben figân ola (9/4).
Mâlik eydür hey hey Tamu korkubanı ditrer kamu
Tanrı buyruğın tutmayan anda bişe biryân ola (9/5).

Mevla

Allah'ı dostu olarak niteleyen ve her zaman onun yardımını dileyen Yunus Emre divanda *dost, yardımcı, görüp gözeten* anlamında olan ve *esmayihüsna rivayetlerinin sadece birinde yer alan* Mevla ismini de kullanır (Karagöz, 2017, s. 157). Bu isim Kur'an'da Allah'ın sıfatı olarak on iki ayette (Karagöz, 2020, s. 311) görülürken divanda ise iki farklı beyitte tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte Yunus Emre, yaratıcıyı gerçek anlamda sevenlerin nelere katlandığını ifade ederken Mevla ismini kullanır:

Ma'lûmdur ahî yol eri Mevlâ'yıçün n'itdükleri

Mihnet içinde her biri miskîn olup gülmediler (40/2). Yine bir başka beyitte de Yunus'un Allah'ı ifade etmek için Mevla ismini kullandığı görülür.

Hor bakma sen 'azizüm 'ışk erine zinhâr
Sırr-ı Mevlâ'sıyla pinhâmdur âşıklarun (150/5).

Rab

Yunus'un Allah'ı anmak için kullandığı bir başka isim ise *efendi, mâlik, sahip, terbiye eden, yetiştiren, düzene koyan, düzelten, tedbir alan, sorumluluk üstlenen, yöneten, nimet veren ihtiyaçları gideren* gibi anlamlara gelen Rab ismidir. Kur'an'da dokuz yüz altmış dokuz defa geçen bu kelime beş esmayihüsna rivayetinde yer alır (Karagöz, 2020, s. 118,119,123). Divanda ise yedi farklı beyitte görülür. Örneğin Yunus Emre, aşağıda verilen beyitte yaratıcı ile konuşur bir eda ile ona "Ya Rab" diyerek seslenir:

Sen kim didün yâ Rab bana ben yakınam senden sana

Çün yakınsın benden bana görklü yüziün göster bana (14/3).

Divanda yer alan ve beş beyitten oluşan bir şiirde ise Yunus Emre birinci beyitten başlayarak tüm beyitlerde yaratıcıya Rab diyerek seslenir:

'Aceb bu benüm cânım âzâd ola mı yâ Rab

Yohsa yidi Tamu'da yana kala mı yâ mı Rab (15/1).

Rahîm

Yunus Emre'nin divanda Allah'ı anmak için kullandığı bir başka isim ise Rahîm'dir. Rahîm, *çok merhamet edici* anlamında olup *sure başındaki besmelelerin haricinde Kur'an'da yüz on dört defa ve altı farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 328,330) geçer. Divanda ise beş beyitte Yunus Emre'nin bu ismi kullandığı tespit edilmiştir. Tespit edilen beyitlerde bu ismin, yaratıcıyı işaret etmek (86/3) ve ismi anlamına uygun örneklerle açıklamak (193/7) için kullanıldığı görülür. Aynı zamanda Yunus Emre, yaratıcıdan büyük bir ümit ile merhamet ve af isterken de ona Rahîm ismiyle seslenir. Örneğin onun;

Sensin Kerîm sensin Rahîm Allâh sana sundum elüm

Senden artuk yokdur umum Allâh sana sundum elüm (184/1) beytinde Allah'ın çok merhamet edici olduğunu bilerek ona Rahîm ismi ile dua ettiği görülür. Aşağıdaki beyitte ise o, Rahîm ismini yer yer şathiye tarzında söylediği şiirinde kullanır:

Gâh hâlis ü gâh muhlis olam uş Furkân'ula

Gâh Rahmânî'r-Rahîm yâ Hayy u yâ Mennân olam (201/43).

Rahmân

Yunus Emre, Allah'ın merhamet sahibi olduğunu bilir ve şiirleriyle onun bu özelliğini insanlara duyurmaya/anlatmaya çalışır. Bunu yaparken de Allah'ın Rahmân ismini kullanır. Bu ismi Elmalılı Hamdi Yazır, *çok rahmet sahibi, pek merhametli, çok merhametli, rahmetinin sınırı olmayan* (2021, s.150) şeklinde tefsir edilebileceğini belirtir. Bu isim Kur'an'da *elli yedi defa* geçer ve *üç farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 326,328) bulunur. Divanda ise on üç farklı beyitte tespit edilmiştir. Şathiye tarzında söylediği şiirlerde yaratıcıyı belirtmek (46/6,201/43), onun izzet ve saltanatını ifade etmek (200/6) ismin anlamını örneklendirmek (211/4) vb. amaçlarla kullanıldığı görülür. Örneğin aşağıda verilen beyitte Yunus Emre, halkın büyük bir çoğunluğunun Allah'ın buyruklarını dinlemediğini, onun yoluna girmediğini, şeytana uyup onun peşinden gittiklerini ifade ederken yaratıcıyı belirtmek için Rahmân ismini kullanır:

Binde biri bu halkun Rahmân yolına girmez

Gel bir kişi göster kim şeytân yolına girmez (115/1). Yine onun bir başka beyitte ise Hz. Yusuf'un zindan günlerine telmihte bulunarak Allah'tan bağışlanma/merhamet istediği ve Rahmân ismini anlamına uygun bir durumda kullandığı görülür:

Ya'kûb'am agladum Yûsuf için çekdüm firâk

Yûsuf'am zindân içinde fazl-ı Rahmân isterem (228/2).

Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm

Esmayihüsna terkiplerinde son sırada yer alan bu isim *azamet ve kerem sahibi* (Topaloğlu, 1995, s. 415) anlamına gelir. Bahse konu isim *Kur'an'da zül-ikrâm ve zül-celâli ve'l-ikram şekliyle iki ayette* (Karagöz, 2020: 264) geçmektedir. Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm isminin divanda Yunus Emre tarafından sadece Zü'l-Celâl ve Kerîm-i Zü'l-Celâl şeklinde iki beyitte kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Yunus, aşağıdaki beyitte mahşer gününde Allah'ın hükmünü vereceğini bildirilirken Allah'ı "Zü'l-Celâl" diyerek anar:

Andan İsrâfil sur ura ölenler yirinden tura

Mîzân terâzû kurula hükmini ide zü'l-Celâl (153/6). Yine, bir başka beyitte ise dünyanın geçiciliğine dikkat çeken Yunus Emre'nin, Allah'a seslenirken "Kerîm-i Zü'l-Celâl" diye hitap ettiği görülür:

Bir avuç topraga bunca kıyl u kâl

Neye gerek iy Kerîm-i Zü'l-Celâl (415/25).

2. Esmayihüsna'da Yer Alan İsimlerin Anlamlarını Kullanması

Divanda Yunus Emre'nin Allah'ı anmak ve onun özelliklerini anlatmak için izlediği ikinci yol ise esmayihüsna terkiplerinde bulunan isimleri kullanmadan bu isimlerin anlamlarının karşılık geldiği ifadeleri kullanmasıdır. Örneğin ilgili şiirlerde Yunus Emre Allah'ın hesap soran anlamına gelen Hasîb ismini kullanmaz; ancak Allah'ın kullarını hesaba çekeceğini mahşer gününden tasvirler yaparak aktarır. Divanda yapılan incelemelerde Yunus Emre'nin esmayihüsna'dan elli üç ismin (yakın veya eş anlamlılar dâhil) anlamını ifade etmek istediği düşüncelerini aktarırken kullandığı tespit edilmiştir:

Alîm/Habîr

Esmayihüsna içerisinde her ne kadar doksan dokuz farklı isim bulunsa da bu isimlerin bazıları yakın anlamlı veya eş anlamlı isimlerdir. Bu bağlamda *hakıyla bilen* manasına gelen Alîm ve *her şeyin iç yüzünden haberdâr olan* (Topaloğlu, 1995, s. 414) Habîr ismi de anlamları birbirlerine yakın isimler arasında yer alır. Habîr ismi *Kur'an'da on yedi ayette* geçerken Alîm ismi ise *farklı terkipleriyle birlikte on üç ayette* geçer. *Her iki isim de beş farklı esmayihüsna rivayetinde yer alır* (Karagöz, 2020, s. 222-224,228). Divanda ise bu isimlerin anlamları beş farklı beyitte tespit edilmiştir. Söz konusu beyitlerde yaratıcıya hitaben onun ilminin çok olduğu (256/1), mahşer gününde bu ilmiyle her şeyin açığa çıkacağı (306/3), kendi hâlinin de Allah tarafından bizzat bilinmesi (415/22) gibi durumlar bu isimlerin anlamlarına uygun bir şekilde

anlatılır. Örneğin aşağıdaki beyitte Yunus Emre, Allah'ın gizli/saklı her şeyi bildiğini hatta insanların unuttuğu veya haberdar olmadığı günahlarının da hesap gününde Allah tarafından yine insanlara bildirileceğini belirtirken Allah'ın Alîm ve Habîr isimlerinin anlamına uygun ifadeler kullanır:

*Yazuklarımız tartıla anca perdeler yırtıla
Bilmediğün günâhların anda sana iy'ân ola (9/7).*

Yine bir başka beyitte Yunus Emre, insanların dünya hayatında inandıkları dini gizleyebileceklerini, ancak bu durumun ahiret gününde ortaya çıkacağını ifade ederken Allah'ın gizli açık her şeyden haberdar olduğunu belirtir:

*Kimün sırrın kim bile çün irilmez bu hâle
Yarın anda bell'ola müslümân mürtedümüz (116/7).*

Azîm/Kebîr

Yunus Emre'nin Allah'ın isimleri hakkındaki bilgisi göz ardı edilemeyecek kadar belirgindir. Onun bu bilgisi divanda yer alan birçok şiirde farklı yönleri ile kendisini gösterir. Yakın anlamlı olan Azîm ve Kebîr isimleri de divanda anlamlarına uygun ifadelerin kullanıldığı isimlerdir. Bu isimler *zâtının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılamayacak kadar ulu* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamındadır. Azîm ismi *Kur'an'da Allah ile ilgili olarak altı ayette, Kebîr ismi ise beş ayette geçmektedir. Esmayihüsna rivayetlerinde ise Azîm, beş rivayette Kebîr ise iki rivayette yer almaktadır.* (Karagöz, 2020, s. 147-150) Allah'ın yüceliğini ifade eden bu isimlerin divanda altı farklı beyitte anlamları tespit edilmiştir. Bu beyitlerde Allah'ın kendine özgü olağanüstü hâllerinden bahsedildiği (232/4) ancak bu özellikleri sözle anlatmanın mümkün olmadığı (256/1,2) gibi hususların dile getirildiği görülür. Örneğin Yunus'un, Allah ile konuşur bir edayla;

Nişânsuzın nişânun kimse bilmez

Egerçi bî-nihâyet âyetün var (48/2) dediği beyitte, Allah'ın kudretinin ve yüceliğinin sınırlarının kimsenin bilemeyeceği kadar büyük olduğunu belirtirken bu isimlerin manalarını söylemiş olur. Yine onun Allah'ın yüceliği konusunda benzerinin ve sınırlarının olmadığını anlatması hatta hiçbir şey ile kıyas edilemeyeceğini belirtmesi;

Ne oran u kıyas ne nakş u nişân

Ne miyân u kenâr nihayetün var (48/4) beytinde açık bir şekilde görülür.

Bâis

Allah'ın Bâis ismi *kıyamet kopunca ölüleri diriltten, kabirlerinden kaldırıp mahşer yerine sevk eden* anlamlarına gelmektedir. *Beş farklı esmayihüsna rivayetinde yer alan* (Karagöz, 2020, s. 205-206) bu ismin manası divanda beş beyitte tespit edilmiştir. Şiirlerindeki ifadelerinden salih bir kul olmaya çalıştığı anlaşılan Yunus Emre, ahiret gününde Allah nazarında bu sıfatı alamamış olmaktan ziyadesiyle endişe duymaktadır. Şiirlerinde kıyametin kopmasını ve o gün olacakları gerçekçi tablolar ile tasvir eden Yunus Emre, yaşananlar karşısında çaresiz kalacağını bildirir. O, kıyamet gününde olacakları kronolojik olarak tasvir ederken (275/4) Allah'ın ölüleri tekrar dirilteceğini (9/2) Bâis

isminin anlamı çerçevesinde söyler. Örneğin divanın hemen başlarında yer alan ve Allah ile konuşur bir edayla söylediği şiirinde;

İsrâfil sûrın urıcak mahlûkât turu gelicek

Senün ününden artuk kulagum işitmeye (3/8) diyerek dört büyük melekten biri olan İsrâfil'in sura ikinci defa üfledikten sonra tüm yaratılmışların tekrar dirileceğini ifade eder. Bir başka şiirde ise aynı durumu açık bir şekilde ifade ettikten sonra buldukları yerden kalkarak toplanma yerine doğru geleceklerini ve herkesin günahlarından dolayı hesaba çekileceğini belirtir:

Ol günde yirler yarıla cümle ölenler dirile

Cümle günâhlar sorıla ağlaşalum ol gün için (272/2).

Bâkî

Allah'ın *varlığının sonunun olmaması* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamına gelen Bâkî ismi de divanda manasıyla görülen bir başka isimdir. *Beş farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 130) görülen bu isim divanda ise bir beyitte tespit edilmiştir. Beyitte Yunus Emre, *daimî Tanrı* (Tatçı, 1990, s. 461) anlamında olan "Padişah-ı Lem-yezel" diyerek Allah'a Bâkî isminin anlamıyla seslenerek yönünün ondan yana olduğunu ifade eder:

İy pâdişah-ı Lem-yezel kıldum yönüm senden yana

İş bu yüzüm karasıyla vasl isterem senden yana (14/1).

Bâri'/Mübdî'

Şiirlerinde kullandığı ifadelerden Yunus Emre'nin Allah'ın yaratma özelliğini farklı yönleriyle bildiği anlaşılır. Yani o, Allah'ın sadece yaratıcı olduğunu söylemekle kalmaz. Allah'ı, *modeli ve örneği olmaksızın ilk ve başlangıç olarak yaratan, ahirette yaratmayı tekrar eden* (Topaloğlu, 2020, s. 429) Mübdî' ve *bir model olmaksızın canlıları yaratan* (Topaloğlu, 1995, s. 414) Bâri' ismiyle anılan Allah'ı da bilir. Yunus Emre'nin birbirlerine yakın anlamlı olan Mübdî' ve Bâri' isminin anlamıyla kurguladığı on üç farklı beyit tespit edilmiştir. Bu beyitlerde Allah'ın kâinatı yaratması (94/1), her nesneyi yoktan var etmesi (112/7,120/3) yeri, göğü yaratarak her ikisinin de içerisini döşemesi (193/4) vb. özellikleri anlatılır. Örneğin aşağıda verilen beyitlerde de bu durumların anlatıldığı görülür. Yunus Emre;

Senündür pâdişâhlık kudretün var

Yaratdun yiri gögi heybetün var (48/1) diyerek Allah'ın önceden var olmayan bir şeyi yaratmasını ifade eder. Konuyla ilgili örnek olarak verilecek diğer beyitte ise o, şathiye tarzında söylediği bir şiirde insanın yaratılışına ve yumurtadan bir kuşun çıkmasına dikkat çekerek Allah'ın Mübdî' ve Bâri' isimlerinin anlamlarına uygun örnekler verir:

Nutfeden Âdem yaradan yumurdadan kuş düreden

Kudret dilini söyleyen zikr eyleyen Sübhân benem (211/2).

Basîr

Basîr isminin manası divanda iki beyitte tespit edilmiştir. Bu isim *aydınlık ve karanlıkta küçük ve büyük her şeyi gören anlamında olup Kur'an'da yirmi ayette geçer ve beş farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2020, s. 231-232) bulunur. Bu ismin manası divanda iki farklı beyitte tespit edilmiştir. İlk örnekte Yunus Emre kendisini tanıyan arkadaşlarından, dostlarından çekindiği için günahını gizle işlediğini ancak Allah'ın her şeyi gördüğünü ve nasıl oluyor da bunu bilmesine rağmen günah işlediğini ifade ederek nefsinin kötülemektir:

Yârânlarından utanup günâhı gizlü işlersin

Yaradan Hâlik'un hâzır niçün ondan utanmazsın (235/5). Benzer durumu Yunus Emre divanda yer alan son şiirde de ifade etmektedir. Allah ile konuşur bir tarzda ona Basîr olduğunu söyleyen Yunus Emre, Allah'a zaten sen benim her yaptığımı gördün, bunu kendin bizzat biliyorsun niçin amelimi tartıyorsun diyerek naz ve sitem makamında seslenir:

Sen basîrsin hod bilürsin hâlümü

Pes ne hâcet tartasın a'mâlümü (415/22).

Bâtın/Zâhir

Allah'ı görmek ve ona yakın olmak isteyen Yunus Emre'nin bu arzusu şiirlerinde dile getirdiği duygu ve düşüncelerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Onun Allah'ı görme arzusu ve üstün vasıflarını anlatma çabası Allah'ın Bâtın ve Zâhir isimlerinin anlamlarını şiirlerinde ifade etmesine sebep olur. *Varlığı her şeyden aşikâr olan her şeye galip gelen her şeyden yüce olan Zahir ve hakikati, mahiyeti akılla anlayamayan, tahayyül edilemeyen anlamlarına gelen Bâtın ismi Kur'an'da ikisi bir arada bir ayette görülürken beş farklı esmayihüsna rivayetinde yer alır* (Karagöz, 2020, s. 129). Bu isimlerin manaları ise divanda on iki beyitte tespit edilmiştir. Yunus Emre bu beyitlerin birinde Allah'ı bulmak için çok aradığını ve arayışında ısrarcı olarak çok gayret gösterdiğini hiçbir yerde onu bulamadığını nihayetinde "insan içinde" bulunduğunu belirterek hem Zâhir hem de Bâtın isimlerinin anlamlarına yer verir:

Çok cehd idüp istedüm yir ü gögi aradum

Hiç mekân bulmadum buldum insân içinde (339/3).

Konuyla ilgili örnek olarak verilecek diğer beyitte o, Allah'ın nerede olduğunu soranlara, nerede isterlerse orada göreceklerini söyledikten sonra hiç şüpheye yer vermeden hem gönülde hem canda olduğunu söyleyerek Bâtın ve Zâhir isimlerinin anlamlarını vermektedir:

Sorırsan dost kandadur kanda istersen andadur

Hem gönülde hem cândadur hiç kalmadı gümânumuz (118/8).

Câmi'

İnsanların dünya hayatında yaptıkları iyi veya kötü fiilleri sebebiyle mahşer gününde toplanarak hesaba çekileceğini bilen Yunus Emre bu durumu şiirlerinde yeri

geldikçe ifade etmektedir. Esmayihüsnadan Câmî' ismi de *toplayıp düzenleyen, kıyamet günü hesaba çekmek için mahlukatı toplayan* (Topaloğlu, 1995: 414) anlamıyla bu durumu anlatır. *Kur'an'da farklı kullanım şekilleriyle yirmiden fazla ayette* (Topaloğlu: 1993: 92) *esmayihüsna rivayetlerinden ise üçünde* (Karagöz, 2017, s. 153) görülür. Divanda dört farklı beyitte görülen bu ismin manası mahşer gününde olacaklar anlatılırken ortaya çıkar. Örneğin mahşerin sıkıntı ve zorluklarını bilen Yunus Emre, İsrâfil'in sûr'a üflemesi ile tüm insanların uyanarak hesaba çekilmek için toplanacağını bildirir:

İsrâfil sûrın urıcak cümle mahlûk uyanıcak
Sori-hisâb sorılacak 'Arap dili lisân gerek (138/2).

Söz konusu ismin anlamına uygun ifadeler ile örülü bir başka beyitte ise Yunus yine ölenlerin dirilerek toplanacağını ifade eder:

Andan İsrâfil sur ura ölenler yirinden tura
Mizân terâzû kurıla hükmini ide zü'l-Celâl (153/6)

Evvel/Âhir

Evvel ve Âhir isimlerinin Allah'ın varlığının başlangıcının ve sonunun bulunmadığı anlamlarına geldiği daha önce belirtilmişti. Şiirlerindeki ifadelerinden Allah'ı çok iyi tanıdığını anladığımız Yunus Emre onun bu isimlerinin manasını dört farklı beyitte belirtmiştir. Örneğin şathiye tarzında söylediği bir şiirinde Evvel ve Âhir isimlerinin anlamlarını ifade eder:

Evvel kadîm önden sona zevâli yok sultân benem
Yidi iklîme hükm idüp yiri gögi dutan benem (195/1).

Bir başka şiirinde ise Tanrıyı *başlangıcı olmayan, eski, ezelî* (Türkçe Sözlük, 2019, s. 1260) anlamlarına gelen kadim kelimesi ile niteleyerek onu Evvel isminin anlamına uygun bir şekilde anar:

Tanrı kadîm kul kadîm ayrılmadum bir adım
Gör kul kim Tanrı kimdür anla iy sâhib-kabûl (151/3).

Hâdî

Esmayihüsnada bulunan ve *insana hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan akıl, muhakeme ve zaruri bilgileri veren; ebedî mutluluğunu sağlayacak mânevî yolu ona gösteren* (Topaloğlu, (c) 1997, s. 9) anlamına gelen Allah'ın sıfatı olarak Kur'an'da iki ayette görülen bu isim üç farklı esmayihüsna rivayetinde geçmektedir (Karagöz, 2020, s. 307-308). Yunus Emre'nin ise divanda yedi farklı beyitte bu ismin manasına uygun olarak Allah'ın kulları üzerindeki takdirleri ile ilgili düşüncelerini ifade ettiği görülür. Örneğin aşağıdaki beyitte hidayet verilenlerin Müslüman, verilmeyenlerin ise kâfir olduğu ifade edilirken beyitin bahse konu ismin manasınca oluşturulduğu dikkat çeker. Beyitte Allah'ın istediği kulunu dilediği yola soktuğunu, buna kimsenin gücünün yetmediğini, sadece Allah'ın bunu yapabildiğini belirtir:

Kimin kâfir idüp kimin müselmân
Anı kimse itmez illâ ol eyler (95/7). Allah'ın kullarını doğru yola iletmesi;

Sen eyitdün iy pâdişah Yehdillâhu limen yeşâ

Şerikün yok senün i şâh suçlu kimdir 'azâb nedür (89/2) diye söylediği beyitte de görülmektedir. Söz konusu beyitte *Kur'an'da birçok surede geçen ve Allah dilediğini doğru yola götürür* (Tatçı, 1990, s. 486) anlamına gelen *Yehdillâhu limen yeşâ* ayeti/söz öbeği ile Allah'ın Hâdî isminin manasına uygun olarak hidayet verici olması özelliğine dikkat çekildiği görülür.

Hâfid/Müzil

İslami inanca göre Allah dilediği insanı alçaltır, dilediği insanı da yükseltir. Allah'ın bu özelliğini bilen Yunus Emre şiirlerinde bu durumu belirtir. Allah'ın Hâfid ve M isimlerinin manaları da onun bu yönünü anlatır. Nitekim Hâfid ve Müzil isimleri *alçaltan zillet veren/düşüren* (Topaloğlu, 1995, s. 414,415) anlamlarına gelir. Fakat, *Kur'an'daki örnekler bakıldığında bu isimlerin kâfirleri, inkarcıları şan, şeref ve izzet bakımından Allah'ın alçaltması anlamındadır. Esmayihüsna rivayetinde Hâfid iki, Müzil ise dört rivayette yer alır.* (Karagöz, 2020, s. 165-353). Divanda Allah'ın alçaltmasını, zillet vermesini ifade eden beyitlerin sayısı çoktur. Ancak inkarcıları, kâfirleri bu şekilde cezalandıracağını belirtmesi iki farklı beyitte tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte Yunus;

Kimin elin alur 'Arş'a çıkarur

Kimin yire çalar kara küll eyler (95/11) diyerek Allah'ın bazı insanları maddi veya manevi olarak tanımlanabilecek çok yüksek mevkilere yükselttiğini bazılarını ise alçaltıp değersizleştirdiğini belirtir. Bu isimlerin manasının görüldüğü bir başka beyitte ise Yunus, iyi bir mevkide olan kişilerin çok kısa bir zaman diliminde konumlarını kaybedebileceklerini *yerin altı* (Tatçı, 1990, s. 478) anlamına gelen "tahte's-serâ" tamlaması ile belirtmektedir. Beyitin devamında *cimriliği ve zenginliği sebebiyle gururlanmasından dolayı yerin dibine batırılan Karun* (Şener, 2001, s. 520) hatırlatılmaktadır:

Tîz indürürler tahte's-serâyâ

Şol Kârûn gibi dünyâ koyanı (353/5).

Hafız

Divanda manasına uygun ifadelerin kullanıldığı bir başka isim ise *koruyup gözeten ve dengede tutan* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamında olan Hafız ismidir. Kur'an'da Allah ile ilgili olarak üç ayette görülen bu isim *esmayihüsna rivayetlerinden ise bir tanesinde görülür* (Karagöz, 2020, s. 238-239). Divanda ise iki farklı beyitte tespit edilmiştir. Yunus Emre, divanda birçok şiirinde Allah'a sığınır, onun büyüklüğünü, gücünü, kudretini ifade ederek ondan yardım ister. Çalışmanın ilgili bölümlerinde bu durum örnekleriyle açıklanmıştır. Ancak söz konusu ismin koruyan, gözeten anlamında olması hatta kullarını tehlike ve kötülüklerden muhafaza eden anlamını taşıması ve Yunus Emre'nin iki farklı beyitte Allah'tan bu şekilde yardım istemesi bu başlığın açılmasını zorunlu kılmıştır. Örneğin o;

Gönül usanmadun sen bu seferden

Çalab'um saklasun seni hatârdan (263/1) diyerek Allah'tan kendisini tehlikelere karşı koruması için dua eder. Yine aynı şiirin son beyitinde de o, aynı dileğini ifade eder:

Yûnus göğüs açup dosta giderken

Çalab'um saklasun seni hatârdan (263/6).

Hakem/Hakîm

Birbirine yakın anlama sahip olan Hakem ve Hakîm ismi de divanda anlamları görülen diğer isimlerdir. Hakem *son hükmü veren*, Hakîm ise *bütün emir ve işleri yerli yerinde olan* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamındadır. *Hakîm ismi Kur'an'da doksan yedi ayette Hakem ismi Allah ile ilgili olarak bir ayette geçer. Esmayihüsna rivayetlerinin ise birinde geçer.* (Karagöz, 2020, s. 244,246) Divanda iki farklı beyitin bu isimlerin manaları ile kurgulandığı tespit edilmiştir. Örneğin Yunus Emre aşağıda verilen beyitte Allah'ı kadı (Tatçı, 1990, s. 458) anlamına gelen kâzı ismiyle niteler;

Allah olıcak kâzî bizden ola mı râzı

Görüp Habîbi bizi şefi 'ola mı yâ Rab (15/3). Şathiyye tarzında yazdığı şiirinde yer alan bir başka beyitte ise o;

Dünyâ benüm mülküm-durur kavmi benüm kaomum-durur

Her dem benüm yargum yürür yargumu handân tutaram (180/4) diyerek Allah'ın bahse konu isimlerinin anlamlarını ifade eder.

Hâlık

Yunus'un divanda Allah ile ilgili düşüncelerini ifade ederken manasına başvurduğu bir başka isim ise *takdirine uygun bir şekilde yaratan* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamına gelen Hâlık'tır. *Kur'an'da sekiz ayette esmayihüsna rivayetlerinden beş tanesinde* (Karagöz, 2020, s. 190,192) bulunan bu isim divanda on yedi farklı beyitte görülür. Kâinatı hikmet gözüyle gözlemleyen Yunus Emre'nin şiirlerinde yaratılışın nasıl gerçekleştiği (12/6), insanın nasıl yaratıldığı (380/1) bu bağlamda yoktan var edilmeye dair düşüncenin, hayretin izlerini belirgin bir şekilde görebilmek olağandır. Divanda yer alan şiirlerde Yunus Emre, Allah'ın büyüklüğünü hatırlayarak/hatırlatarak insanlara yaratıcılığını anlatır. Örneğin aşağıda verilen beyitte o, yeryüzünü ve gökyüzünü Allah'ın yarattığını söyler:

Senündür pâdişâhlık kudretün var

Yaratdun yiri gögi heybetün var (48/1).

Yunus Emre bir başka beyitte ise Allah'ın kâinatta var olan her şeyi yaratmasını Kur'an'ın birçok ayetinde geçen *kelâm, tasavvuf ve edebiyatta Allah'ın yoktan mutlak manada yaratmasını ifade etmek üzere kullanılan kün terimini mutasavvıfların ilâhî fillerin tecellilerine dair edebî metinlerde meseleleri kün yanında kün fe-yekân gibi ibarelerle anlatmasına* (Pala, 2002, s. 552) göndermede bulunarak belirtir. Örneğin şathiye tarzında söylediği bir şiirde o;

Ol Kadir-i Kün feyekûn lutfidici Sübhân benem

Kesmedin rızkını viren cümlelere sultân benem (211/1) diyerek Allah'ın yaratıcılığına dikkat çeker.

Hasîb

İslamiyet'e göre tüm insanlar mahşer gününde dünya hayatında yaptıkları iyi veya kötü davranışları sebebiyle hesaba çekilecek ve ahiret hayatlarındaki durumları belirlenecektir. Dünya hayatının geçiciliğinin farkında olup buradaki davranışları sebebiyle hesaba çekileceğini (9/7) bilen Yunus Emre'nin, daima kendisini sorgulayıp diğer insanları uyarma amacı taşıdığı, kabir suallerini tahayyül ettiği (72/4) hesap günü için iyi davranışlarla hazırlık yapmak gerektiği (138) ve hazırlığı olmadığı için korktuğu (251/2) şiirlerinde belirgin bir şekilde görülür. Nitekim o, şiirlerinde duygu ve düşüncelerini ifade ederken *kullarına yeten onları hesaba çeken* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamında olan Hasîb isminin manasına uygun ifadeler kullanır. Kur'an'da *muhafaza ve muhasebe eden anlamında üç ayette geçen* (Karagöz, 2020, s. 249) bu isim divanda yirmi yedi farklı beyitte görülür. Örneğin aşağıdaki beyitte Yunus Emre;

Yazugum çok günâh öküş yürür idüm dünyâda hış

İtdüklimimün hisâbın vireyim andan varayım (210/6) diyerek dünyadaki hâlinin iyi olduğunu ifade eder. Ancak çok günahının olduğunu ve günahları sebebiyle Allah'ın kendisini hesap gününde sorguya çekeceğini düşünürken günahlarının hesabını nasıl vereceğinin muhasebesini yapar. Yunus Emre başka bir şiirinde de bu konuyu geniş bir çerçevede ele alır. Bahsedilen şiirde o, sözünün iyi dinlenmesi gerektiğini, Allah'ın kullarını hesaba çekeceğini, iyi amellerin Allah'ın terazisinde görüleceğini hatta teraziye Allah'ın bizzat kendisinin bakacağını ve hesabın zorluğu sebebiyle dağların dahi eriyeceğini belirtir:

Varıcağız terâzûya Hak kendü bakar yazuya

Göricek taglar eriye ol zebânîler andadur (44/5).

Kavî/Metîn

Allah'ın kudretiyle ilgili isimlerinden olan Kavî ve Metîn *her şeye gücü yeten kudretli* (Topaloğlu, 1995, s. 414,415) anlamındadır. *Kavî ismi dokuz ayette ve beş esmayihüsna rivayetinde geçerken; Metîn ismi ise iki ayette ve dört esmayihüsna rivayetinde geçmektedir* (Karagöz, 2020, s. 160-161). Divanda Yunus'un Allah'ı anlattığı birçok beyitte bu isimlerin manaları doğrudan veya dolaylı bir şekilde görülebilir. Örneğin Allah'ın yaratıcı, affedici, bilen, gören olduğunu belirten tüm beyitlerde bu isimlerin manalarını dolaylı olarak da olsa görmek mümkündür. Bu sebeple söz konusu isimler hakkında en genel manaya sahip sadece iki örnek beyit seçilmiştir. Örneğin divanın son şiirinde Yunus Allah ile konuşur bir üslupla;

Her ne dilersen hakumda işledün

Ne tuşa durdumısa sen tuşladun (415/5) diyerek Allah'ın gücünün her şeye yettiğini bildirmektedir. Aynı şiirin başka bir beyitinde ise Allah'ın sözünün olduğu yerde başka hiçbir hükmün geçmediğini belirterek onun kudretine dikkat çeker:

Nesne mi eksildi mülkünden senün

Yâ sözüm geçdi mi hükmünde senün (415/9).

Kerîm

Kerîm ismi oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Bu ismin *nimet veren, bağışta bulunan, tövbeleri affeden, günahları, kusurları örten, ihsanı bol ve devamlı olan sebepsiz ve karşılıksız nimet veren, işleri övülmeye layık olan, şeref ve fazilet sahibi* (Karagöz, 2020, s. 263) gibi anlamları vardır. Belirtilen anlamlar dikkate alındığında Yunus'un birçok beyitte Allah'ın Kerîm isminin anlamınca yaratıcıya ve kâinata dair duygu ve düşüncelerini ifade ettiği söylenebilir. Ancak daha önceki başlıkta lütuf ve ihsanda bulunma manasının ağır bastığı belirtilmişti. Divanda onun bu özelliğinin ifade edildiği iki beyit tespit edilmiştir. Örneğin tespit edilen bir beyitte Yunus Emre, hatalarını, kusurlarını ve günahlarını Allah'a arz etmesi gerektiğini söyler. Ardından Allah'ın kendisi gibi olmadığını "*Soyluluk, ululuk, büyüklük, asalet; Bağış olarak verme, iyilik, cömertlik, eli açıklık, lütuf*" (Türkçe Sözlük, 2019, s. 1393) anlamlarına gelen kereminin çok olduğunu ve kendisini affedeceğini belirtir. Beyitte Yunus'un Allah'ın kendisini bağışlayacağına dair Allah'a duyduğu güven dikkat çeker:

Yûnus eksüklüğünü Allah'una arz eyle

Anun keremi çokdur sen itdüğün ol itmez (117/10). Dünya hayatının geçiciliğinin farkında olan ve bu durumu birçok şiirinde dile getiren Yunus Emre, divanda son sırada yer alan şiirinde kıyametin kopuşu ve devamındaki sahneleri kronolojik olarak anlattıktan sonra, insanların sırat köprüsünden amelleri ile geçerek cennete gitmelerinin mümkün olmadığını, sırat köprüsünden ancak Allah'ın yardımıyla geçileceğini ve ardından cennette Kevser şarabından içilebileceğini söyler:

Yine fazlundur kulunu geçüren

Geçüben Kevser şarâbın içüren (415/13).

Mucîb

Allah'ın, nimet veren anlamı taşıyan isimleri arasında bulunan *Mucîb*, *insanların dualarını, dileklerini, isteklerini kabul eden, ihtiyaçlarını karşılayan, zor durumda kalanların sıkıntılarını gideren* (Karagöz, 2020, s. 300-301) manalarına gelir. *Kur'an'da iki ayette geçen mucîb kelimesi* (Karagöz, 2020, s. 301) *dört farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2017, s. 158) yer alır. Divanda ise *Mucîb* isminin anlamına uygun düşüncelerle kurulu altı farklı beyit tespit edilmiştir. Yunus Emre, şiirlerinde yeri geldikçe günahkâr olduğunu, bu amelleri ile cennete girmesinin mümkün olmadığını söyler. Ancak onun Allah hakkındaki tüm mülahazalarının sonunda yine onun affına, mağfiretine sığındığı görülür. Çünkü o, *Mucîb* isminin manası gereğince Allah'ın duaları kabul eden olduğunu bilir. Nitekim konuyla ilgili tespit edilen beyitlerde Yunus, her konuda Allah'a dua edebileceğini, ondan her konuda yardım isteyebileceğini nitekim onun *dua kapısının açık* (128/3) olduğunu belirtir. Örneğin divanın hemen başlarında yer alan bir şiirinde o, her ne kadar günahlı olsa da Allah'ın isteklerine karşılık vereceğini düşünerek ondan dualarını kabul etmesini istemektedir:

Turmayup söylerem sözüm günâhuma göyner özüm

Günâhlu Yunus'un sözün sen kabûl eylegil Çalap (16/8). Dileklere sadece Allah'ın cevap vereceğine inanan Yunus Emre bu düşüncesini ise bir başka beyitte açıkça beyan eder:

Yüri hey sûfi zerrâk ne sâlûsluk satarsın

Hak'dan artuk kim ola kula dilek viresi (378/8).

Müntakım

Yunus Emre daha çok Allah'a olan aşkı, sevgisi ve bağlılığı ile bilinir. Onun bu yönüyle bilinmesinde şiirlerinde Allah'a karşı duyduğu bağlılığını güçlü bir şekilde ifade etmesinin rolü büyüktür. O, şiirlerinde Allah'a karşı sevgisini anlatırken bu durumun doğal bir sonucu olarak onun affediciliğini, nimet veren olduğunu, kullarına karşı merhametli olduğunu dile getirmesine sebep olmuştur. Ancak o Allah'ın hesaba çeken, intikam alan, suçluları cezalandıran olduğunu da bilmektedir. Bu bağlamda Yunus Emre'nin şiirlerinde *Allah'ın zalimleri, zorbaları, azgınları, suç ve günah işleyenleri, hallerini düzeltmeyenleri cezalandıran* (Karagöz, 2020, s. 351-352) anlamına gelen Müntakım isminin manalarını ifade ettiği görülür. Bu isim *Kur'an'da mutekimûn ve zû intikâm şeklinde olmak üzere toplamda yedi ayette* (Karagöz, 2020, s. 352) ve *üç farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2017, s. 158) görülür. Divanda ise Yunus Emre on iki farklı beyitte Allah'ın suçluları cezalandıracağını belirtir. Beyitlerde kimsenin yaptığının yanına kalmayacağı (60/6), suçluların cezalandırılma şekilleri (9/3) ceza karşısında duyacakları korku (9/4) vb. durumlar anlatılır. Örneğin aşağıdaki beyitte Yunus Emre, Allah'ın emir ve yasaklarına uymayanların nasıl cezalandırılacağını tasvir ederek anlatır:

Malik eydür hey hey Tamu korkubanı ditrer kamu

Tanrı buyruğun tutmayan anda bişe biryân ola (9/5). Bir başka beyitte ise o, insanların birbirlerine yaptıkları iyi veya kötü davranışların da Allah tarafından karşılığının verileceğini belirtir:

Kim kime ne dirise eger hayr u eger şer

Allâh virür cezâsın gele yol inceyimiş (124/4).

Muhyî

Yunus Emre, esmayihüsna'da bulunan bazı isimlerin anlamlarını beyitlerinde çok belirgin bir şekilde ifade eder. Allah'ın yaratıcı olması ile ilgili isimleri arasında bulunan ve *hayatla ilgisi bulunan varlıkta hayatı yaratan, can veren* (Topaloğlu, 2020, s. 78) diye tanımlanan Muhyî ismi bu duruma örnektir. *Kur'an'da iki ayette görülen bu isim dört farklı esmayihüsna rivayetinde yer alır.* (Karagöz, 2020, s. 202,204). Divanda ise dört farklı beyitte bu ismin anlamı tespit edilmiştir. Örneğin iki yüz elli altı numaralı şiirde geçen bir beyitte Yunus Emre kulların canlarını Azrail'in aldığını ancak kendisinin Azrail'e canını vermeyeceğini, kendisine canı verenin Allah olduğunu canını da ondan başka hiç kimseye teslim etmeyeceğini açıkça ifade eder:

Bana cânı sen virdün 'Azrâil'e bildürdün

Senden artuk kimseye emânet viremezsin (256/6). Yine bir başka beyitte o, Allah'ın can veren olduğunu bir dua içerisinde bildirir:

Acı dirligüm isteyen tatlı dirilsin dünyede

Kim ölümüm isterise bin yıl ömür virsün ana (13/4).

Mümît

Divanda Allah'ın Muhyî isminin zıddı olan ve *varlıkların hayatlarına son veren, öldüren anlamına gelen Mümît ismi Kur'an'da iki ayette geçerken esmayihüsna rivayetlerinden sadece birinde bulunur* (Karagöz, 2020, s. 202-203,205). Allah'ın Mümît isminin anlamı veya anlamına uygun olarak kullanımı divanda altı farklı beyitte tespit edilmiştir. Bu beyitlerde Yunus'un Allah ile teklifsiz konuşarak Allah'ın intikam almak için kendisini öldüreceğini (415/24) veya dünya hayatının olağan sürecinde bir gün yaşamının biteceğini ve Allah'ın canını alacağını (294/6) ifade ettiği görülür. Örneğin Yunus aşağıda verilen beyitte münkirlerin veya münafıkların kendisini öldürmek için plan yapıp konuştuklarını ancak kendisini sadece Allah'ın izni dâhilinde öleceğini ifade eder:

Münkir-münâfıklar beni öldürelim dirlerimiş

Beni Yaradan öldürür yok-var iden gelsün berü (287/6). Konuyla ilgili tespit edilen bir başka beyitte de Yunus bir gün kendisinin de öleceğini nitekim Allah'ın daha önce başka yaratılmışları öldürdüğünü belirtir:

Birgün senün dahı Yûnus benven didüklerün kala

Seni dahı böyle kıla nitekim kıldı bunları (368/8).

Mütekebbir

Yunus Emre'nin sadece manasını söyleyerek kullandığı bir başka isim ise *zâtının ve sıfatlarının mahiyeti bilinemeyecek kadar ulu* (Topaloğlu, 2006, s. 190) anlamına gelen Mütekebbir ismidir. Mütekebbir, *Kur'an'da bir ayette, esmayihüsna rivayetlerinin ise dört tanesinde görülür.* (Karagöz, 2020, s. 149-150) Allah'ı farklı isim ve sıfatları ile çok yetkin bir şekilde bilen Yunus Emre, Allah'ın büyüklüğünün ve kudretinin farkında olup onun bu özelliklerini şiirlerinde ifade ederek insanlara anlatır. Esmayihüsna'da yer alan isimlerin büyük bir çoğunluğu Allah'ın yüceliğini, büyüklüğünü, ululuğunu dolaylı olarak da olsa ifade eder. Ancak divanda onun bu özelliklerini içeren iki beyit örneklem olarak seçilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte o;

Bu işleri sen bilürsün sen virürsün sen alursın

Ne kim dilersen kılursın yâ bu soru hisâb nedür (89/5) diyerek zatının ve sıfatlarının ne kadar büyük olduğunu, bu büyüklük ile her şeye gücünün yettiğini ifade eder. Yine bir başka beyitte ise o;

Senündür pâdişâhlık kudretün var

Yaratdun yiri gögi heybetün var (48/1) diyerek Allah'ın kudretine ve büyüklüğüne dikkat çeker.

Nûr

Divanda manası ile görülen bir başka isim ise *altı farklı esmayihüsna rivayetinde bulunan* (Karagöz, 2017:159) ve *nurlandıran, nur kaynağı* (Topaloğlu, 1995, s. 415) anlamlarına gelen Nûr ismidir. Divanda iki farklı beyitin bu ismin manası ile kurgulandığı tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda yer alan beyitte Yunus, Hz. Musa'nın Tur dağında Allah'ı nur olarak gördüğünü ifade eder:

Musî varur Tûr'a çıkar anda varur nûra bakar

Dostdan gayrı zerre kadar bu gözlerüm görmez benüm (170/4).

Ol nûrı göreliden unıtđum kendözümü

Sanasın Mûsâ benem hâcete Tûr'a geldüm (178/3).

Rahmân/Rahîm

Rahmân ve Rahîm isimleri daha önce de ifade edildiği gibi acıyan, esirgeyen, bağışlayan anlamlarına gelmektedir. Bu isimlerin anlamlarının yer aldığı veya anlamlarına uygun duygu, düşünce ve ümitlerin ifade edildiği on iki farklı beyit tespit edilmiştir. Konuyla ilgili beyitlerde Allah'ın rahmeti bol ve (89/6) çok bağışlayan olduğu; (186/1) cennete ibadetlerle değil ancak onun rahmetiyle gidilebileceği (302/13) gibi inançlar görülür. Örneğin onun;

Âlimlere sordum nedür dermân günâhlu derdüme

Anlar dahı eyitdiler dermân ana yine Çalap (16/2) dediği görülmektedir. Beyitte Yunus Emre'nin günahından dolayı ne yapması gerektiğini âlimlere sorduğunu ve yine Allah'a sığınması, ondan af dilemesi gerektiği cevabını aldığı görülmektedir. Yine aynı şiirin başka bir beyitinde ise Yunus Emre Allah'a;

Sensün bu benüm sultânım bu cânlar içinde cânım

Çokdur benüm günahlarım sen meded eylegil Çalap (16/6) diyerek seslenir. Yunus Emre her ne kadar beyitin sonunda Allah'ı Çalap ismi ile ansa da beyitte Allah'ın kullarını affedici olduğunu bildiği ve ondan bağışlanma istediği görülür.

Raûf/Afüv/Gaffâr/Gafûr

Divanın geneline bakıldığında Yunus Emre'nin Allah'ın rızasına erişmeyi dilemesi, onun şefkatine ve merhametine sığınması dikkat çeker. Yunus Emre, onun bu özelliğini çok iyi bilir. Nitekim şiirlerinde bu durumu ifade edip, insanlara anlatırken ona affedilmek için yaptığı yakarışlar da belirgin bir şekilde görülür. Yunus Emre, bu yakarışlarını yaparken esmayihüsнадan *ileri derecede şefkatli ve merhametli* (Topaloğlu, 2007, s. 468) anlamına gelen, *Kur'an'da on ayette görülen* (Karagöz, 2020, s. 339) Raûf ve *hiçbir sorumluluk kalmayacak şekilde günahları affeden* (Topaloğlu, 1995, s. 414) anlamına gelen, *Kur'an'da üç ayette görülen* (Karagöz: 2020, s. 325) Afüv, *çok affeden, çok bağışlayan* anlamlarına gelen ve *Kur'an'da doksan ayette geçen Gafûr (91) ve Gaffâr (4)* (Karagöz, 2020, s. 335-337) isimlerinin manalarından faydalanır. *Gaffâr ve Gafûr isimleri üç farklı esmayihüsna rivayetinde yer alırken, Afüv iki rivayette* (Karagöz, 2020, s. 326) *Raûf ise beş rivayette* (Karagöz, 2017, s. 159) geçer. Yunus Emre, Allah'a yakarışta bulunurken onun ileri derecedeki şefkatini merhametini hatırlayarak/hatırlatarak bağışlanma ister.

Nitekim divanda on dört farklı beyitte bu isimlerin anlamları tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda verilen beyitte onun;

İy bî-çâre miskin Yûnus günâhun çok neylesin

Sığındum ol Allâh'uma didi hem 'afv kılâm diyü (285/5) diyerek Allah'ın bahsi geçen isimlerinin manasınca ondan yardım istediği görülür. Konuyla ilgili tespit edilen bir başka beyitte ise Yunus Emre, çok büyük günahlarının olduğunu, bu günahları sebebiyle Allah'a karşı çok mahcup ve çaresiz bir durumda kaldığını ifade eder. Ardından her şeye rağmen yine Allah'a yalvararak ondan bağışlanma diler:

Ulu ulu günâhlarum yüz komadı bana Çalap

Hiç kimse çâre kılmadı döndüm yine sana Çalap (16/1).

Râfi'/Muiz

Divanda *Yücelten, izzet ve şeref veren* (Topaloğlu, 1995, s. 415) anlamlarına gelen Râfi' ve Muiz isimleri de tespit edilmiştir. Bu isimlerden Râfi' *esmayihüsna rivayetlerinden üçünde, Muiz ise dört rivayette* (Karagöz; 2020, s. 164,273) geçer. Allah'ın dilediği kuluna izzet verebilecek kudrette olduğunu bilen Yunus Emre bu düşüncesini bazı tarihi olayları örnek göstererek veya tespitlerde bulunarak dinleyicilere aktarmaktadır. Allah'ın Râfi' ve Muiz isimlerinin anlamları veya bu anlamlara uygun düşünceler divanda sekiz farklı beyitte tespit edilmiştir. Örneğin konuyla ilgili tespit edilen bir beyitte o, oğlunu kaybetmenin verdiği üzüntü ile Hz. Yakub'un kör olan gözlerine dikkat çekerken aynı beyitte kuyudan kurtulduktan sonra yaşadığı sıkıntıların devamında Mısır'a sultan olan Hz. Yusuf'u hatırlatır:

Ya'kûb'ı agladup aldun gözlerin

Yûsuf'ı Mısır'un sen itdün sultânı (379/8).

Yunus Emre, bahse konu isimlerinin anlamlarına uygun ifadeler kullanırken Hz. İsa'nın kıssasına da telmihte bulunur. Beyitte Hz. İsa'nın öldürülmek üzereyken Allah'ın yardımıyla kurtarılmasını *en yüce, yüksek, pek yüksek* (Tatçı, 1990, s. 446) anlamlarına gelen "Fevka'l-ulâ" söz öbeği ile tanımlar. Beyite göre Hz. İsa düşmüş olduğu zor durumdan en yüksek, en yüce mertebeye çıkarılarak kurtarılmıştır:

Tiz çıkarurlar fevka'l-'ulâya

Bil 'İsâ gibi dünyâ koyanı (353/4).

Ganî/Muğnî

Birbirlerine yakın anlamlı olan Ganî ve Muğnî isimleri de manaları ile görülen isimler arasındadır. Ganî Allah'a nispet edildiğinde *zengin, başkalarına muhtaç olmayan* Muğnî ise *mal mülk veren, zengin yapan, başkasına ihtiyacı olmayan* (Karagöz, 2020, s. 172) anlamındadır. Esmayihüsna rivayetlerinde Ganî *ismi beş rivayette* yer alırken Muğnî *ismi üç rivayette* yer alır (Karagöz, 2020, s. 154,157). Divanda ise bu isimlerin anlamlarına uygun olarak düşüncelerin ifade edildiği beş farklı beyit tespit edilmiştir. Örneğin Yunus, bir beyitinde zengin ve yoksulluğun yadırganmaması gerektiğini, insanların zengin veya yoksul olmalarının Allah'ın bir iradesi olduğunu belirtir:

Kimi baydur kimi yoksul dime kim

Eger baydur eger yoksul ol eyler (95/9).

Yunus, konuyla ilgili başka bir beyitte ise Allah'ın kullarına rızık dağıtıcı olduğunu, istediğine istediği şekilde rızık verdiğini belirtir. Yine aynı beyitte o bazı insanların üstlerine giyecek kıyafet bulamazken bazı insanların ise atının üzerine dahi ipekli kumaş örttüklerini örnek göstererek Allah'ın bahse konu isimlerinin manalarına uygun bir şekilde düşüncelerini ifade eder:

Kimine bir 'aba virmez kim giye

Kiminün atına atlâs çül eyler (95/10).

Rezzâk/Mukît

Rızık veren, anlamına gelen Rezzâk ve Mukît isimleri de eşanlama sahip olup her iki isim de *Kur'an'da birer ayette* geçer. (Karagöz, 2020, s. 261-262, 269-270). *Rezzâk beş*, *Mukît ise bir esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2017, s. 157,160) bulunur. Divanda ise bu isimler genellikle Yunus'un şathiye tarzında söylediği şiirlerinde tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde Yunus'un yedi farklı beyitte bu isimlerin anlamlarına uygun ifadeler kullandığı görülür. Örnek olarak seçilen beyitte o, Allah'ın herkesin rızkını tayin ettiğini, herkese rızkını eksiksiz bir şekilde vereceğini, hiç kimsenin başka birisinin rızkını yiyemeyeceğini, bu sebeple endişelenmemek gerektiğini açıkça belirtir:

Rızık için gussa yime kimse rızkın kimse yimez

Rızık için gussa yime pâdişâh eksük eylemez (109/1). Rezzâk ve Mukît ismine göre Allah, sadece insanların rızkını veren değil aynı zamanda *bütün hayvanların, cinlerin ve diğer canlıların da muhtaç olduğu rızıkları verendir*. (Karagöz, 2020, s. 261-262,269). Şiirlerindeki ifadelerinden Allah'ın bu özelliğini bildiği anlaşılan Yunus Emre, aşağıdaki beyitte bu durumu açıkça anlatır:

Kar yagduran buz tonduran hayvânlara rızkın viren

Şöyle bilün ol mahlûka ol Rahîm ü Rahmân benem (193/7).

Tevvâb

Yunus Emre'nin yaratıcı hakkındaki duygu ve düşüncelerini ifade ederken onun isimlerinin manalarına uygun ifadeleri kullanması *kullarını töbeye seokeden ve töbelerini kabul eden* (Topaloğlu, 1995, s. 415) anlamında olan Tevvâb isminde de görülür. *Kur'an'da birçok ayette görülen bu isim üç farklı esmayihüsna rivayetinde yer alır* (Karagöz, 2020, s. 333-334). Divanda ise Yunus Emre üç farklı beyitte Allah'ın tövbe kapısından (376/6), nasuh tövbeden (387/9) ve tövbe etmenin öneminden (414/7) bahsederek dolaylı olarak Allah'ın tövbeleri kabul eden olduğunu bildirir ve gerek kendisini gerekse insanları tövbe etmeye teşvik eder. Örneğin aşağıdaki beyitte o;

Yunus gel âşıkısan tevbe eyle

Nasûha tevbe ucu kutlu oldu (376/6) diyerek nasuh tövbenin öneminden bahseder ve nefisini tövbe etmek için cesaretlendirir. Yine o bir başka beyitte de tövbe ettiğinde Allah'ın kendisini affedeceğine, kendisini merhametinden mahrum bırakmayacağına dair ümidini ifade eder:

Yûnus özün yalvarursan sıdkula yola girürsen

El alup tevbe kılursan mahrûm kalmayasın bigi (414/7).

Vâhid

Allah'ın tek yaratıcı olduğunu, ortağının veya benzerinin bulunamayacağını bilen Yunus Emre şiirlerinde bu durumu dile getirmektedir. Bu anlamda onun *bölünüp parçalara ayrılmaması ve benzerinin bulunmaması anlamında tek* (Topaloğlu, 1995, s. 415) manasına gelen Vâhid isminin de anlamını divanda kullandığı görülür. *Kur'an'da çok sayıda geçen bu kelime Allah'ın haricinde başka nesnelere için de kullanılmış olup iki farklı esmayihüsna rivayetinde geçer* (Karagöz, 2020, s. 108,110). Allah'ı farklı isim ve özellikleri ile insanlara anlatmaya çalışan Yunus Emre'nin onun gerçek anlamdaki tek ilah, tek yaratıcı olmasını divanda on dört farklı beyitte ifade ettiği görülür. Bu beyitlerde kendisinin Allah'ın birliğine iman ettiği (170/5), ortağının olmadığı (107/2), birliğini kabul edenlerin diri olup aşk denizinde yüzdüğü (72/5), inkâr edenlerin aslında kendi öz canlarına düşman olduğu (125/6) gibi İslami hususları ifade ettiği görülür. Aşağıdaki beyitte Yunus Emre padişah diyerek seslendiği Allah'ın ortağının olmadığını belirtir:

Sen eyitdün iy pâdişâh Yehdillâhu Limen yeşâ

Şerikün yok senün i şâh suçlu kimdir 'azâb nedür (89/2). Bir başka beyitte ise o Allah'ın tek oluşunu kabul etmeyenlerin imansız olduklarını ifade eder:

Dünyâ için gussalanan mescid göricek tutunan

Anda îmânsuz bulunan Allâh'ı bir bilmeyendür (99/4).

Vâlî

Yunus Emre, Allah'ın kâinatı yöneten gerçek ve benzersiz bir idareci olduğunu bilmekte ve bu durumu şiirlerinde belirgin bir şekilde ifade etmektedir. Nitekim onun bazı şiirlerinde *kâinata hâkim olup onu yöneten* (Topaloğlu, 1995, s. 415) anlamına gelen Vâlî isminin manasını ifade ettiği beyitlere rastlamak mümkündür. Vâlî ismi *Kur'an'da sadece bir ayette* geçerken (Karagöz, 2020, s. 311) *esmayihüsna rivayetlerinin ise üçünde* (Karagöz, 2017, s. 161) yer alır. Kâinatı ve işleyişini devamlı hikmet ve ibret gözüyle izleyerek anlamaya ve anlatmaya çalışan Yunus Emre'nin divanda yirmi iki farklı beyitte Allah'ın kâinata hâkim olup onu yönetmesini çeşitli örneklerle anlattığı görülür. Bu beyitlerde Yunus, Allah'ın emri, kudreti ve bilgisi ile dünyanın dönmesi (48/11), gece ile gündüzün birbirini takip etmesi (23/2), kar yağdırıp, suları dondurması (193/7) bulutları hareket ettirip, yağmur yağdırması (194/1) yani her zaman her şeyin Allah'ın istediği şekilde olması (180/4) gibi durumları anlatır. Aşağıda verilen beyitte Yunus Emre;

Musahhârdur kamu emriün içinde

Cem'î kullaruna müriüvetün var (48/14 S. 66) diyerek tüm insanların onun emrinde olduğunu hatırlatır. Söz konusu ismin anlamına hitap edilen bir başka örnek ise Yunus'un şathiye tarzında söylediği şiirde görülür. İlgili beyitte Yunus, her şeyin idaresinin Allah'ın elinde olduğuna dikkat çeker:

*Bu çarh benim hükmümdedir her kanda ben oturmuşam
Mülk benimdür hükm iderüm yapan benim yıkan benim (187/12).*

Vedûd

Vedûd ismi sâlih kullarını çok seven ve onlar tarafından çok sevilen (Topaloğlu, 2012, s. 598) anlamlarına gelir. *Kur'an'da iki ayette geçen* (Karagöz, 2020, s. 340) Vedûd, *esmayihüsna rivayetlerinden ise dördünde* (Karagöz, 2017, s. 161) yer alır. Allah'a karşı duyduğu derin sevgisi ve bu sevgisini dile getirmesiyle tanınan Yunus Emre'nin divanda sadece kendisinin Allah'a karşı duyduğu derin sevgisini değil, Allah'ın da kullarını çok sevdiğini ve kulları tarafından çok sevildiğini de çeşitli örnekle ifade eder. Nitekim konuyla ilgili divanda bu duygu ve düşüncelerin ifade edildiği yüz kırk iki farklı beyit tespit edilmiştir. Bu beyitlerde sadece insanların değil tüm mahlukatın Allah'ı çok sevdiği (144/4), Allah'ın miskinlerin gönlünde olduğu (186/4) ve tüm alemin ona hayran olduğu (287/9) gibi hususlara dikkat çekildiği görülür. Örneğin aşağıdaki beyitte Yunus Emre bu düşüncelerini insanlara anlatmak için Allah ile konuşur bir üslupla Allah'ın ne fakir/zengin insanların ne de köşk/saray gibi güzel mekânlarda olduğunu onun miskinlerin gönlünde bulunduğunu ifade eder:

Ne yoksul u ne baydasın ne köşk ü sarâylardasın

Girdün miskînler gönline idündün turak Çalab'um (186/4). Yine bir başka beyitte de Yunus, tüm yaratılmışların gönlünde Allah'a karşı bir sevginin olduğunu ifade eder:

Cümle 'âlemün gönlünde vardur anun mahabbeti

Anı cândan sevmeyenün bil kim îmânı taş oldı (354/9).

Velî

Divanda anlamına uygun ifadelerin yoğun bir şekilde kullanıldığı bir başka isim ise *dost, seven, görüp gözeten yardım eden* (Karagöz, 2017, s. 161) anlamlarına gelen Velî ismidir. *Kur'an'da otuz üç defa geçen bu kelime* (Karagöz, 2020, s. 310) *dört farklı esmayihüsna rivayetinde* (Karagöz, 2017, s. 161) yer alır. Allah'ı dostu, yardımcısı ve koruyucusu olarak gören Yunus Emre bu ismin anlamını şiirlerinde sıklıkla kullanmıştır. Öyle ki divanda yapılan incelemelerde seksen dört farklı beyitte Velî isminin manasına uygun ifadeler kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu beyitlerin birçoğunda o, Allah'ı dost olarak görmekte ve ondan yardım beklemektedir. Örneğin aşağıdaki beyitte Allah'ı hem dost diye niteler hem de ondan yardım geldikten sonra kendisine hiçbir zorluğun olmadığını ifade eder:

İki cihân zindâmsa gerek bana bostân ola

Ayruk bana ne gam gussa çün 'inâyet dosttan ola (4/1). Konuyla ilgili verilecek bir başka beyitte ise Yunus, ölüp mezarlığa gömüldükten sonra zebanilerin kendisine verebileceği zararlardan korunmak için Allah'tan yardım istemektedir:

Va'de yitüp ölicegez ol sinleye varıcağaz

Zebânîler gelicegez sen 'inâyet eyle Çalap (16/3).

Sonuç

Sonuç olarak Yunus Emre'nin şiirlerinden hareketle onun Allah'ı sadece sevgi odaklı tanıyıp insanlara anlatmadığı tespit edilmiştir. Divanda yapılan tespitlere göre Yunus Emre, Allah'ı farklı isimleri ve anlamları ile bilmekte ve bu bilgiler ışığında insanlara anlatmaktadır. Bu bağlamda Yunus Emre Allah'ın affedici ve merhamet sahibi olduğunu bilmesinin yanı sıra onun her şeyi gören, bilen olduğunu; büyüklüğünün ve gücünün sınırlarının olmadığını; dünya hayatında insanların çiğnedikleri yasaklardan ve uymadıkları emirlerden dolayı cezalandıracağını bilir. Yani ona göre Allah sadece Rahmân, Rahîm, Vedûd ve Afüv değildir. O, aynı zamanda kullarını hesaba çeken Hasîb, suçluları cezalandıran Müntakîm, istediğini yaptıran Cebbâr, istediğini alçaltan Müzil'dir. Yapılan incelemelere göre Yunus Emre esmayihüsna terkiplerinde bulunan on yedi ismi kelime olarak kullanmıştır. Duygu ve düşüncelerini ifade etmek için anlamlarına müracaat ettiği isim sayısı ise kırk sekizdir. Toplamda altmış beş ismi divanda kullanmıştır. Bu isimlerin veya anlamlarının kullanıldığı beyit sayısı ise yedi yüz yetmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında Yunus Emre Allah'ı farklı isim ve anlamları ile bir din âlimi kadar tanımaktadır. Bu durum Yunus Emre'nin ciddi bir dinî eğitim aldığını da göstermektedir.

Extended Abstract

Yunus Emre, who lived during the Mongol invasion of the Anatolian lands, the throne fights and the people's revolts, and the political, social and cultural depressions, gave the Anatolian people a breath of fresh air with the thoughts he expressed in his poems. The Turkish nation, which overcame many difficulties in its historical adventures, listened to Yunus Emre while he was overcoming the difficulties in the XIIIth and XIVth centuries. During this period, Yunus Emre instilled hope in the Anatolian people who fell into despair; he talked about the importance of friendship and brotherhood and invited them to unity and solidarity; reminding the transience of the world, he advised to live under the guidance of the Qur'an and hadiths. Yunus Emre, who was seen to have expressed the problems of the people and to have loved the people and the right in his poems, tried to explain and make people love God from a mystical window. In this respect, it can be thought that Yunus Emre, who is known with adjectives such as lover of God and friend of God, understood and explained God only with a focus on love. However, when the divan is examined carefully, it is seen that he knew Allah as the one who takes account, punishes the criminals, gives blessings, administers the entire universe, is just and has knowledge, and describes it to people with different names and attributes such as his might, majesty, and guidance. In this context, Yunus Emre greatly benefited from the Al-Asma-ul-Husna, which is the composition of the 99 names of Allah.

In this article, it will be explained how Yunus Emre, who continued to make his voice and word heard by humanity by transcending the age and geography he lived in, understood God in his divan and how much and how he benefited from the names expressed as Al-Asma-ul-Husna and their meanings while telling people. This will also be a new basis for those who claim that Yunus Emre received a serious Islamic education.

The cultural values that make up the nations are formed by the kneading of many elements on a common denominator over the centuries. Thinkers, a nation national, religious, moral, etc. prepares them for the future with their opinions and thoughts in the fields. The great Turkish thinker Yunus Emre also influenced the world of thought and life style of the Turkish nation, especially in religious, humanitarian and moral fields, with the works he produced in the politically difficult and troubled times of the geography he lived in. Yunus and his contemporaries taught and reminded the Turkish nation of the door through which they could take refuge, through mystical ways, in this period when the hope of becoming a strong nation and state decreased and anxiety increased. With these efforts of Yunus and his contemporaries, the destroyed spirituality of the Anatolian people was reconstructed, then it served as a shield and the social, political and cultural life in Anatolia was tried to be organized under the protection of this shield. As a matter of fact, when the divan of Yunus, who is a Sufi poet, is examined, it is seen that he told/taught people that the world is temporary, that Allah should not lose hope in him, stating that every situation is temporary.

In this context, Yunus Emre, one of the most important touchstones of our civilization with his poems, has been studied by researchers from past to present in many aspects. In these studies, it is seen that subjects such as his historical and epic life, his clear and effective use of the Turkish language, the didactic aspect of his poems, the values he tried to convey, his love for humanity, his mystical aspect and his deep love for God. One of the most important features that distinguishes Yunus Emre from other thinkers is that he tries to make people love and express Allah in a simple language and expressive power. In this context, the love of God in Yunus Emre's divan, his imagination and the way he expresses them are remarkable.

Trying to live and explain Islam with a mystical morality, this heartfelt person in his poems deals with subjects such as love, unity, togetherness, reaching Allah and attaining his consent, in his ecstatic state. Yunus Emre, who is one of the first Sufi poets to introduce Allah to people in many aspects in Turkish poetry, is clearly seen in his divan.

Numerous studies have been conducted on Yunus Emre's Islamic and mystical aspects and his vision of God, which is the subject of this research. In these studies, although the imagination of God in Yunus's world was tried to be examined, his God image was not examined in the context of Al-Asma-ul-Husna, based on the examples in the whole divan, and the names and meanings were partially touched on, and moreover, not all of the names or their meanings in the divan were determined and interpreted. In this study, Yunus's vision of God, which is reflected in his divan from his world of thought and belief, has been examined within the framework of the names in different Al-Asma-ul-Husna compositions and the meanings of these names. As a matter of fact, it has been determined that in his poems that he wrote to describe Allah, he made use of the names in the composition of Al-Asma-ul-Husna or gave the meanings of some names. This situation can be considered as an important point that shows Yunus Emre's competence in Islamic issues. In this context, it is seen that Yunus

Emre, who is one of the pioneers who played the first leaven in Turkish culture in the spiritual and literary sense, followed two different ways by expressing the names in the Qur'an and hadith narrations or the meanings of these names while describing Allah in the divan.

As a result, based on Yunus Emre's poems, it has been determined that he does not know God only with love and does not tell people. According to the determinations made in the Divan, Yunus Emre knows God with different names and meanings and explains it to people in the light of this information. In this context, Yunus Emre not only knows that Allah is forgiving and merciful, but also that he sees and knows everything; that his greatness and power have no limits; He knows that he will punish people in the life of this world for the prohibitions they violate and the orders they do not obey. In other words, according to him, Allah is not only Rahman, Rahim, Vedud and Afuw. He is also Hasib who takes his servants to account, Muntakim who punishes criminals, Jabbar who makes them do what he wants, Muzil who humiliates what he wants. According to the investigations, Yunus Emre used 17 nouns as words in the compositions of Al-Asma-ul-Husna. The number of nouns whose meanings he applies to express his feelings and thoughts is 48. He used 65 names in total in the divan. The number of couplets in which these names or their meanings are used is 770. In the light of all this information, Yunus Emre knows Allah as well as a religious scholar with different names and meanings. This shows that Yunus Emre received a serious religious education.

Kaynakça

- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Banarlı, N. S. (2004). *Resimli Türk edebiyatı tarihi I*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- Bardakçı, M. N. (2021). Yunus Emre'nin öğretisiyle gençliğe Allah bilinci kazandırmak. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 5-21.
- Dursun, E. (2009). *Din felsefesi açısından Yûnus Emre'de Tanrı ve insan*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı.
- Ersöz, D. (2021). *Ahmet Yesevi, Hakim Ata ve Yunus Emre'de Tanrı tasarımı*. (Doktora tezi) <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı.
- Gölpınarlı, A. (2008). *Yunus Emre ve tasavvuf*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Günay, U-Horata, O. (1994). *Yunus Emre Risâletü'n-Nushiyye*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hadislerle İslam (2013). *Hadislerle İslam/Hadislerin hadislerle yorumu*, 1. Cilt, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kahraman, A. (2017). Yunus Emre dîvân'ında şerîat, tarîkat, hakikat ve marîfet (Dört Kapı). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 1, 1-18.
- Karagöz, İ. (2017). *Dinî kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Karagöz, İ. (2020) *Esmâ-i hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kaya, D. (2009). *Yunus Emre ve seçme beyitler*. Sivas: Vilâyet Kitabevi.
- Kayaer, A. (2010). *Yunus Emre'nin dünyasında insan-Allah ilişkisi*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı.
- Köprülü, F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Öztelli, C. (1997). *Yunus Emre yaşamı ve bütün şiirleri*. Ankara: Özgür Yay.
- Pala, İ. (2002) *Kün. DİA*, (C. 26, s. 552-553). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Pür, İ. (2008). *Yunus Emre'de dinî hayatın psikolojisi*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı.
- Şener, H.İ. (2001) *Karun. DİA*, (C. 24, s. 520). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tatçı, M. (2013). Yunus Emre. *DİA*, (C. 43, s. 600-606). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Timurtaş, F. K. (t.y). *Yunus Emre divanı*. Kervan Kitapçılık.
- Topaloğlu, B. (1993). *Câmî'. DİA*, (C. 7, s. 92-93). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (1995) *Esmâ-i hüsnâ. DİA*, (C. 11, s. 404-418). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (1995). *Evvel. DİA*, (C. 11, s. 545). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (1996) *Ganî. DİA*, (C. 13, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (2006). *Mütekebbir. DİA*, (C. 32, s. 189-190). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Topaloğlu, B. (2007). Raûf. *DİA*, (C. 34, s. 468). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (2012). Vedûd. *DİA*, (C. 42, s. 598-599). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (2020). Mübdî. *DİA*, (C. 31, s. 429-430). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu(a), B. (1997). Hak. *DİA*, (C. 15, s. 152). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu(a), B. (2022). Kayyûm. *DİA*, (C. 25, s. 108-109). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu(b), B. (2022). Kerîm. *DİA*, (C. 25, s. 287-288). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu(b), B. (1997). Hâlik. *DİA*, (C. 15, s. 303-304). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu(c), B. (1997). Hâdî. *DİA*, (C. 15, s. 9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Topaloğlu, B. (2020). *Muhyî. DİA*, (C. 31, s. 78-79). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Türk Dil Kurumu. (2021). *Türkçe sözlük*. Ankara: Yazar.
- Uludağ, S. (2003). Mârifet. *DİA*, (C. 25, s. 54-56). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yazır, E. M. H. (2021). *Hak Dini Kur'an Dili*. (Köksal, A. C. & Kaya, M. haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

Divanda Bulunan İsimler

Hak:4/5-7/2-9/4,8-11/6-12/7-13/1,3-21/3-22/6-23/1-24/5-27/4-28/1,3,9-47/2-49/3-35/1-36/2,4-37/7-41/7,8-42/6,9-44/2,5-45/7-49/1-49/8,9-54/1,2,9-55/1,2-63/6,7-64/1-65/5-70/8-72/6-79/2-81/2-84/2-87/8-91/2-92/5,7-99/1-100/7-103/1-104/7-105/2,3-107/4-108/5-112/7-116/4,6-117/5-124/4-120/1-122/1-123/6-128/1,2,3,6-131/1,3,6-132/7,9-134/6-135/5-136/3,5-137/7-140/7-142/5-146/5-148/10-149/2-150/3-152/3-155/8-156/5-158/7-160/10-164/6-167/3,5-168/3,8-169/10-173/4,8-175/4,5,6-76/1,7-178/6,11-187/10-191/2,3,14-192/8-196/11-208/1,5,9-214/7-219/5-223/2-225/8-228/5-231/8-235/6-238/3-239/1,8-242/17-243/5-246/5-249/1-250/5-265/3-266/5-275/7-279/7-286/4-287/1-288/5-293/5-295/18,27-296/4-300/3-302/11-308/7-314/2,8-318/3-322/3-325/4-326/7-31/4-337/3,4-335/10,11-346/5,6-349/1,2-352/1-353/5-355/6,9-359/13,16,19-361/5-362/7-364/2-367/13-370/11-373/5,6-375/8-376/4 – 378/4,8-383/5-388/2,5,6-394/6-397/7-413/6,8 **Allah:**4/7-7/4-15/3-56/12-65/6-71/1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13-99/4-115/5-117/10-124/4-142/2-152/13-168/12-184/1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19-185/6-220/2-225/9-237/4-238/1,2,3,4,5 – 248/3-265/5-273/3-285/5-286/4-314/8-321/2-326/8-333/7-341/3-350/1-355/7-380/7-393/1

Rahmân:22/4-46/6-86/3-115/1-198/5-200/6-201/43-204/3-211/4-228/2-394/1,2-398/6-193/7

Kâdir:28/4-53/5-108/1-136/7-211/1,5-349/8 **Hâlık:**33/5-42/3-86/4-273/2-235/5 **Rahîm:**86/3-89/4-184/1-201/43-193/7 **Evvel/Ahîr:**63/5-193/1-211/8-256/3 **Ganî:**1/5-186/3-232/4-269/8-415/6 **Rab:**14/3-15/1,2,3,4,5-275/5 **Cebbâr:**1/5-31/1-56/10-169/9 **Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm**

153/6-415/25 **Kayyûm:**149/7-377/6 **Kerîm:**184/1 **Hay:**201/43-211/5 **Mevla:**40/2-150/5

Divanda Anlamlarına Uygun İfadeler Kullanılan İsimler

Velî:1/2,11-4/1,2,3,7-7/1,6,7-12/3-16/3,4,5,6-33/4 20/5,6-26/3-28/2-36/1,3-43/3,5-51/2-55/1-61/4-64/2-71/5-92/1,2,4-95/2-98/1,2,3,4,5,6-118/8-123/5-131/2,3,7-135/1-139/2-160/1,2,3,4,5,6,7,8,9,10-170/5,6-171/10,11-174/3,4-175/2,3-182/2,3,4,5,8,9-187/11-212/2,3-215/3-231/8-238/1-275/7-286/1-348/1,4,5,6,9-360/2-380/7 **Vedûd:**3/5,11,12-4/4-51/1-52/1,2,3,4,5,6,7-55/1,2,3,4,5,6-65/2-70/8,4-77/8-78/1,2,3,4,5,6,7-92/1,2,3,4,5,6,7,8-98/1,2,3,4,5,6-107/1,2,3,4-144/4,6-170/1-174/3-179/2,3,4,5,6-180/5,6-186/4-193/2-202/8-213/1,2,3,4,5,6-219/1,2,3,4,5,234/4,5,6,7-238,1,2,3,4,5-268/1,2,3,4,5,6,7,8,9-271/1,2,3,4,5,6,7,8-280/1,2,3,4,5,6,7,8,9-287/9-290/1,13-291/1,7-299/5-348/9-354/9-359/1,2,3,4,5,6,7,8-381/1,2,3,4,5,6,7,8,9,10-404/1,2,3,4,5,6,7,8,9

Hasîb:9/7-44/4,5,6-72/4-89/5-127-7,8-138-2,4-153/36,186/7-210/6-251/2-272/1,2-274/3-275/1,2-285/1,2,3,4-306/2-311/5-415/2 **Vâlî:** 23/2,3,4-48/11,13-89/3,5-107/6-180/4-187/1,2-193/7,9-194/1,23-195/1,2,6-212/4-282/2-355/3 **Hâlûk:**12/6-14/2-48/1-107/5-193/4 -211/2 -249/1,2,3,4-256/6-356/1,7-358/1-379/3-380/2-415/6

Afîv,Gaffâr,Raûf,Gafûr:16/1,2,6-48/16-186/2-258/9-266/3-272/6-273/2-274/4-275/7-282/1-285/5-415/19 **Vâhid:**72/5-89/2-99/4-107/8-120/3-125/6-168/2-170/5-223/1-248/1-287/4-303/3-367/1,1 **Muntakım:**9/3,4,5-60/6-124/4-138/3-207/8-274/2,4-275/3-306/4-333/3 **Bari/Mübdi:**48/1-89/7-94/1-120/3-158/7-193/3,4-211/1,2,8-355/8-356/1,7 **Râfi'/Muiz:**95/12-177/7-193/12-211/3-273/4-353/4-379/8-404/8

Rezzâk/Mukît:42/5-109/1-148/5-193/7-211/1-212/4-378/5 **Bâtın/Zâhir:**14/6-54/1,5-118/8-183/1,2,3,4,5,8-339/3-378/4 **Mümît:**112/7-210/3-287/6-294/6-368/8-415/24 **Bâis:**3/8-9/2-272/2-275/4-306/5 **Habîr,Âlim:**9/7-116/7-256/1-306/3-415/22 **Evvel/Âhir:**195/1-151/3-201/45-174/2 **Mucîb:**16/8-88/3,5,6-128/3-378/8 **Hâdî:**89/2,3-95/7,11-180/3-93/1-296/4 **Ganî/Muğnî:**31/5-95/9,10-148/8-211/4 **Azîm/Kebîr:**48/2,4,5-232/4-256/1,2 **Câmi':**138/2,5-153/6-306/1 **Hak:**29/1-34/4-311/7-345/1,2 **Muhyî:**13/4-112/7-256/6-355/8 **Tevvâb:**376/6-387/9-414/7 **Kerîm:**117/10-216/5-415/13

Hakem/Hakîm:15/3-180/4 **Hâfîd/Müzil:**95/11-353/5 **Mütekebbir:**48/1-89/5 **Basîr:**235/5-415/22 **Nûr:**170/4-178/3 **Kavî/Metîn:**415/5,9 **Hafîz:**263/1,6 **Mâlik:**9/4,5 **Bâkî:**14/1

Sadrazam ve Şair Ramî Mehmed Paşa Hakkında Yazılan Şiirler

Poems Written about Grand Vizier and Poet Rami Mehmed Pasha

Ahmet TOPAL * Öz

Ramî Mehmed Paşa, 17. yüzyılın Osmanlı siyasi ve edebî hayatında yer edinmiş önemli simalardan biridir. 1655-1708 yılları arasında yaşayan Ramî Mehmed Paşa, Karlofça Antlaşmasındaki başarısı ve sadrazamlık dönemlerindeki faaliyetleriyle Osmanlı imparatorluğu'nun siyasi tarihinde kendisinden bahsettirmiştir. Ramî mahlasıyla yazdığı şiirlerin yer aldığı divançesi ve mensur eserleriyle Osmanlı edebiyatının da bilinen ediplerinden biri olmuştur. İlme ve edebiyata olan ilgisi ve devlet adamı olmanın verdiği güçle Ramî Mehmed Paşa, kendi döneminde yaşayan şair ve yazarlarla yakından ilgilenmiş, kimileriyle sıkı dostluklar kurmuş ve onların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan bir hami görevi üstlenmiştir. Ramî Mehmed Paşa'nın bu nitelikleri dolayısıyla birçok şair, başta kaside olmak üzere ona şiirler sunmuş, çeşitli faaliyetlerine tarih düşürmüşlerdir. Bu makale, tespit edilen şiirler aracılığıyla 17. yüzyılın bu meşhur simasının siyasi ve edebî kimliği hakkında yapılacak çalışmalara katkı sağlama amacını taşımaktadır. Makalede giriş bölümünün ardından kısaca Ramî Mehmed Paşa'nın hayatı anlatılmıştır. Tespit edilen şiirler nazım biçimlerine göre tasnif edilmiştir. Şiirlerden hareketle Ramî Mehmed Paşa'nın karakteri, edebî kişiliği, devlet adamı kimliği hakkında değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
tahmet@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8063-2005
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Klasik Türk Şiiri, Rami Mehmed Paşa, medhiye, Karlofça Antlaşması, hamilik.

* Doç. Dr., Atatürk University
Faculty of Literature
tahmet@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8063-2005
Erzurum / TÜRKİYE

Abstract

Ramî Mehmed Pasha, who lived between 1655 and 1708, made a name for himself in the political history of the Ottoman Empire with his success in the Treaty of Karlowitz and his activities during his grand viziership. He became one of the well-known authors of Ottoman literature with his divanche and prose works, which include his poems under the pen name Ramî. With his interest in science and literature and the power of being a statesman, Ramî Mehmed Pasha took a close interest in the poets and writers living in his time, established close friendships with some of them and undertook the task of meeting their various needs. Due to these qualities of Ramî Mehmed Pasha, many poets presented poems to him, especially the eulogy, and set history for his various activities. This article aims to initiate studies on the political and literary identity of this famous figure of the 17th century through the identified poems. In the article, after an introductory part, the life of Ramî Mehmed Pasha is briefly explained. The identified poems were classified according to their verse forms. Based on the poems, it has been tried to evaluate the character, literary personality and statesman identity of Ramî Mehmed Pasha.

Keywords:

Classical Turkish Poetry, Ramî Mehmed Pasha, eulogy, Treaty of Karlowitz, patronage.

Başvuru/Submitted: 30/09/2022
Kabul/Accepted: 20/03/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Topal, A. (2024). Sadrazam ve Şair Ramî Mehmed Paşa Hakkında Yazılan Şiirler. *Selçuk Türkiyat*, (61): 339-365.
Doi: 10.21563/sutad.1474540

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Topal, A. (2024). Sadrazam ve Şair Ramî Mehmed Paşa Hakkında Yazılan Şiirler. *Selçuk Türkiyat*, (61): 339-365.
Doi: 10.21563/sutad.1474540

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

On yedinci yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın başlarında yaşayan Ramî Mehmed Paşa'nın hayatı IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695), II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed'in (1703-1730) saltanat yıllarına denk gelir. Bu dönem ayrıca Köprülü Mehmed Paşa (öl. 1661), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (öl. 1676), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (öl. 1683), Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (öl. 1691), Elmas Mehmed Paşa (1697), Amcazade Hüseyin Paşa (öl. 1702), Daltaban Mustafa Paşa (öl. 1703), Çorlulu Ali Paşa (öl. 1711), Baltacı Mehmed Paşa (öl. 1712), Moralı Damat Hasan Paşa (öl. 1713), Silahdar Damat Ali Paşa (öl. 1716) vb. sadrazamların Osmanlı siyasi ve sosyal hayatında etkili olduğu bir dönemi kapsar. Varlığını sürdürmesinde himaye geleneğinin etkili olduğu klasik Türk şiirinin bu döneminde, özellikle kaside nazım biçimiyle kaleme alınan mahsuller incelendiğinde, muhatapların (memduh) büyük oranda bu vd. devlet adamları olduğu görülecektir. Reisülküttaplığı, sadrazamlık ve Mısır valiliği göreviyle Osmanlı'nın siyasi ve sosyal tarihinde önemli bir yer edinmiş şahsiyetlerden biri olan Ramî Mehmed Paşa da döneminin etkili simaları arasına dâhil edilebilir. Bir divançe oluşturabilecek sayıda yazdığı şiirler ile şiir vadisinde kendini ispatlayan Ramî Mehmed Paşa, yazdığı mensur eserlerle kudretli bir nasir olarak da adından bahsettirmiştir. Devlet idaresindeki görevleri süresince ilim ve sanat erbabına gösterdiği samimi yakınlık, onu klasik Türk şiirindeki himaye geleneği çerçevesinde de anmayı gerektirmektedir. Ramî Mehmed Paşa'nın bu nitelikleri onu, dönem divanlarında kendisinden sıkça bahsedilen bir memduh olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bir devlet adamı ve edip olarak kendini ispatladığı dönemlerde kaleme alınan divanlar tarandığında birçok şairin başta kaside ve kıta olmak üzere çeşitli nazım biçimleriyle Ramî Mehmed Paşa vasfında şiirler kaleme aldığı tespit edilmiştir. Yeni çalışmalar neticesinde ilim âleminin istifadesine sunulacak divan metinlerinin taranmasıyla ona sunulan şiirlerin sayısının artacağı şüphesizdir. Bu çalışma ise yüzyılın bu önemli şahsiyetinin siyasi ve edebî tarihimizdeki yeri hakkında yapılacak olan daha kapsamlı çalışmalara zemin hazırlamak amacını taşımaktadır.¹

Hakkında yazılan şiirlerin tasnifine ve büyük oranda bu şiirlerden hareketle Ramî Mehmed Paşa'nın çeşitli niteliklerine yönelik tespitlere geçmeden önce, Paşa'nın kısa bir biyografisine yer vermek faydalı olacaktır.

Ramî Mehmed Paşa'nın Hayatı²

Ramî Mehmed Paşa, 1065/1655 senesinde Eyüp'te Nişancı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Meramî mahlasıyla şiirler yazan Terazici Hasan Ağa'nın oğludur.

¹ Bu çalışma dönem divanlarıyla sınırlandırılmaya çalışılmıştır; ancak biyografik bir kaynak olmakla birlikte Rami Paşa hakkında bir de kasideye yer veren *Hadikatülvüzerâ* (Arslan, 2013) ve Farsça bir kasideye yer vermesi bakımından İshak Hocası Ahmed Efendi'nin *Vahdetname* (Topal, 2011) adlı mesnevisi de çalışmanın kaynakları arasına dâhil edilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen şiirlerden Cabizade Halil (Yörür, 2019) ve Şefik Mehmed'e (Selçuk ve Algül, 2015) ait iki şiir ise daha önce bilimsel birer makaleye konu edildiği için bu kaynaklardan da istifade edilmiştir.

² Bu bölümde şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Ahışalı, 2007, s. 449-450; İnce, 2005, s. 312-318; Arslan, 2013, s. 133-137; Uzunçarşılı, 2011, s. 19-45; Erkal, 2014.

Gençliğinde bir süre baba mesleği olan su yolculuk yaptıktan sonra şiir ve inşaya kabiliyeti dolayısıyla Divan-ı Hümayun Kalemî'ne girmiş ve zamanla kâtipliğe yükselmiştir. İkinci vezir Damad Musahib Mustafa Paşa'nın yanında masraf kâtipliği yapmıştır. Dönemin önde gelen şairi Nabî'nin 1089-1090/1678-1679 senesindeki Hac yolculuğu sırasında onunla birlikte bulunmuştur. Hac dönüşü Mustafa Paşa, Nabî'yi kethudalığa getirince Ramî Mehmed Paşa'yı da divan efendiliğine tayin etmiştir. Ramî, Paşa'nın kaptan-ı deryalığı sırasında (1095/1684), Mora'ya gönderilmesinde (1096/1685) ve aynı yıl Boğazhisarı muhafızlığı yaptığı sırada vefatına kadar Nabî ile birlikte onun maiyetinde bulunmuştur. Paşa'nın vefatından sonra yeniden Divan-ı Hümayun Kalemî'ne dönmüş, bir süre kesedarlık yaptıktan sonra beylikçiliğe tayin edilmiş, 28 Rebiülevvel 1106'da (16 Kasım 1694) reisülküttaplığa getirilmiştir. Veziriazam Elmas Mehmed Paşa ile arası iyi olmadığından bu görevden azledilerek evinde ikamete mecbur tutulmuştur (Receb 1108/Ocak-Şubat 1697). Elmas Mehmed Paşa'nın Zenta'da ölümüyle sadarete Amcazade Hüseyin Paşa getirilince yeniden reisülküttap olmuştur (1 Rebiülâhir 1109/17 Ekim 1697).

Ramî Mehmed Paşa, II. Viyana Kuşatması'nın ardından başlayıp yaklaşık on dört yıldır sürmekte olan Avusturya-Rusya-Venedik-Lehistan ittifakı ile barış yapılmasına karar verilince görüşmeler için "ruhsat-ı kâmile" ile murahhas (delege) olmuştur. Karlofça'da müzakereler sırasında gösterdiği diplomatik başarı nedeniyle padişahın iltifatına mazhar olmuş, fakat kendisine yöneltilen vezirlik teklifini kabul etmemiştir. Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa kendisine son derece güvendiği için devlet işlerini çoğu zaman ona havale etmiştir. Amcazade'den sonra veziriazam olan Daltaban Mustafa Paşa ile geçinemediğinden azledilip sürülmesi istendiğinde Şeyhülislâm Feyzullah Efendi buna karşı çıkmış, onu sadrazamlığa yükseltmek amacıyla vezaret hasları ile üç tuğlu kubbe veziri tayin ettirmiştir (8 Şâban 1114 / 28 Aralık 1702). Daha sonra da kendisine karşı tertip içinde bulunan Daltaban Mustafa Paşa'yı görevden aldırıp yerine Ramî Mehmed Paşa'yı getirtmiştir. Ramî Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında Feyzullah Efendi'nin müdahalelerinden dolayı büyük sıkıntı içine düşmüş, kendi başına hiçbir iş yapamaz olmuştur. Şeyhülislâmın gücünü kırmak amacıyla, İstanbul'da sadaret kaymakamı olan Moralı Hasan Paşa ile iş birliği yaparak birtakım tertiplere girişmiştir. O sırada ulûfeleri kesildiği için şikâyete gelen 200 kadar cebeciyi el altından isyana teşvik etmiş (10 Ramazan 1114 / 28 Ocak 1703; tayin tarihi 6 Ramazan / 24 Ocak olarak da gösterilir), giderek yayılan isyan artık kontrol edilemez duruma gelmiş ve nihayet Edirne Vak'ası (9 Rebiülâhir 1115 / 22 Ağustos 1703) adı verilen isyan sonucu II. Mustafa tahttan indirilip III. Ahmed tahta çıkarılmıştır. Feyzullah Efendi, Edirne'de işkence ile öldürülerek cesedi Tunca nehrine atılmıştır. Ramî Mehmed Paşa ise bundan iki gün önce (6-7 Rebiülâhir / 19-20 Ağustos gecesi) Edirne'de II. Bayezid evkafı kâtibi Arabacızade Ahmed Efendi'nin evinde gizlenerek hayatını kurtarabilmiştir. Osmanzade Taib'in rivayetine göre o dönemde;

Harem-i Arabacızâdede pinhân oldun

Hây Râmî Çelebi şân-ı vezâret bu midur

şeklindeki bir beyit meşhur olmuştur. Ramî, bu olay üzerine sadareten feragat etmiş sayılmış fakat sadrazamlık mührü kendisinde kalmıştır. Bir müddet Eyüp'teki

çiftliğinde saklanan Ramî Mehmed Paşa ortaya çıktığında eski müttefiki Sadrazam Moralı Hasan Paşa, Şeyhülislâm ve Rumeli Kazaskeri Yahya Efendi'ye 800 kese para verip kendini affettirmiştir. İsteği üzerine Kıbrıs'a vali tayin edilmiş, kendisinde bulunan mühr-i hümayun alınarak Hazine-i Amire'ye konulmuştur (15 Safer 1116 / 19 Haziran 1704). Kısa bir süre sonra (7 Cemâziyelâhir 1116 / 7 Ekim 1704) Süleyman Paşa'nın yerine Mısır valisi olmuş, ancak valiliği döneminde Mısır'da hüküm süren kıtlık ve artan yiyecek fiyatları yüzünden başarısızlığa uğrayarak azledilmiş (cemâziyelâhir 1117/ Eylül-Ekim 1705) ve Rodos adasında ikamete gönderilmiştir. Ramî Paşa 15 Zilhicce 1119 (8 Mart 1708) gününün gecesini burada ölmüştür. Naaşı Rodos'ta Murad Reis Tekkesi hazîresine defnedilmiştir.

Ramî Mehmed Paşa Hakkında Yazılan Şiirler

Kasideler: Ramî vafında, yirmi bir farklı şaire ait toplam yirmi dokuz kaside tespit edilebilmiştir. Üsküdarlı Sırrı (öl. 1699) ve Ruznameci Şinasi (öl. 1702) üçer kasideyle Ramî Paşa için en fazla kaside yazan şairlerdir. Tespit edilebilen şiirlerden en hacimli, yakın arkadaşı olan dönemin meşhur şairi Nabî'nin (öl. 1712), 111 beyitlik kasidesidir. Kasidelerden beşi kalemiye türünde yazılmışlardır. Diğer kasideler dikkate alındığında öne çıkan bu türün, Ramî Mehmed Paşa'nın reisülküttaplığının yanında iyi bir hattat oluşuyla da ilgisi muhakkaktır. Şiirlerin dört tanesi vezir oluşuna, iki tanesi ise reisülküttap oluşuna düşürülen tarih beyitleri de içerir. Kasidelerinin çoğunun Ramî Paşa'nın reisülküttaplık yaptığı dönemde yazıldıklarını söylemek mümkündür.

Şiirlerin dökümü şu şekildedir:

Sahhaf Rüşdî (öl. 1699), *Der medh-i cenâb-ı ma'ârif-nisâb Re'îsü'l-Küttâb Râmî Mehmed Pâşâ* başlığıyla 32 beyitlik bir kaside yazmıştır (Kayhan, 1991, s. 68-69).

Üsküdarlı Sırrî, Ramî Mehmed Paşa için *Nûriyye Der Medh-i Re'îs Râmî Efendi* başlığıyla 30 beyitlik bir kaside (Kazan, 2003, s. 240-242); kalemiye türünde *Der Medh-i Re'îsü'l-Küttâb Râmî Efendi* başlığıyla 46 beyitlik bir kaside (Kazan, 2003, s. 242-246) ve yine aynı başlıkla (Kazan, 2003, s. 247-251) 44 beyit olmak üzere üç kaside kaleme almıştır.

Ruznamecizade Şinasi, şiirlerinde "velinimet" şeklinde bahsettiği Ramî için üç adet kaside yazmıştır. Başlıksız olan kasidelerden ilki 65 beyittir ve Paşa'nın vezir oluşu dolayısıyla yazılmıştır (Akpınar Cengiz, 2000, s. 46-51). Kasidede aynı zamanda Ramî Paşa'nın vezaretine tarih düşürülmüştür. Tarih beyti şu şekildedir:

Böyle yazdı kalem-i nâdire-gû târîhüñ

Sadra yümn ile vezîr oldı Muhammed Pâşâ 1114/1702 (Akpınar Cengiz, 2000, s. 51)

Şinasi'nin başlıksız olan diğer şiirlerinden biri 61 beyitlik bir şikâyetname (Akpınar Cengiz, 2000, s. 51-56); diğeri ise 80 beyitlik bir arz-ı hâldir (Akpınar Cengiz, 2000, s. 56-61).

Bosnalı Asım (öl. 1710), Ramî Mehmed Paşa vafında iki kaside kaleme almış, II. Mustafa için kaleme aldığı *Suulhiyyedür* başlıklı sulhiyyesinde (Kurtoğlu, 2018, s. 118-125) ise muhtelif yerlerde barışa katkısı nedeniyle Ramî'yi övmüştür. Şairin ilk kasidesi bir nevrüziyyedir ve 63 beyittir (Kurtoğlu, 2018, s. 85-90). Diğer kaside, *Der-Sitâyîş-i*

Vezîr-i Rûşen-zamîr Hazret-i Râmî Pâşâ başlıklı 54 beyitlik bir bahariyyedir (Kurtoğlu, 2018, s. 125-129).

Bursalı Talib (öl. 1706), *Berây-ı Midhat-i Râmî Efendi* başlığıyla 12 beyit hâlinde bir ramazaniyye yazmıştır (Erdem, 1994, s. 140-141).

İshak Hocası olarak da bilinen Ahmedî (öl. 1708), *Vahdetnâme* adlı mesnevisinde *Re'isü'l-Küttâp Râmî râ firistâde şüd* başlığıyla Farsça 15 beyitlik bir kaside yazmıştır (Topal, 2011, s. 454-456).

Nabî (öl. 1712), *Kasîde ender-sitâyiş-i sadr-ı azam Râmî Muhammed Pâşâ Rahmetullâhi Ta'âlâ 'aleyh* başlığıyla 111 beyitlik bir kaside kaleme almıştır. Kasidenin teşbip bölümü şikâyetnamedir (Bilkan, 2020, s. 106-116).

Bosnalı Alaeddin Sabit'in (öl. 1712), *Târîh-i Re'isü'l-küttâb-şuden-i Râmî Efendi* başlıklı kasidesi, divanında kıtalar arasında bulunmaktadır. Kaside, Ramî'nin reisülküttap oluşuna söylenmiş 11 beyitlik bir tarih manzumesidir. Tarih beyti şu şekildedir:

Ma'ârif ehilen tebşîr için didüm târîh

Mübârek ola bu gün Râmî Efendi oldu re'îs 1106/1694 (Karacan, 1991, s. 328)

Azim (öl. 1712), *Der Medhet-i Re'isü'l-Küttâp Râmî Muhammed Efendi Rahimehullâhu Te'âlâ* başlığıyla 34 beyitlik bir bahariyye (Dönmez, 1999, s. 141-145); bir de *Kasîde-beççe der Sitâyiş-i Re'îs-i Müşârün İleyh* başlıklı 14 beyit hacminde bir medhiye kaleme almıştır (Dönmez, 1999, s. 145-147).

Şefik Mehmed Efendi (öl. 1715), ilk 15 beyti şikâyetname olan 47 beyitlik başlıksız bir kaside yazmıştır (Selçuk ve Algül, 2015, s. 50-52).

Faik Mahmud (öl. 1715), *Kasîde der sitâyiş-i Muhammed Paşa* başlığıyla 31 beyitlik bir kaside yazmıştır (Koçak, 2006, s. 100-103).

Nikatî (öl. 1715), *Râmî Mehmed Pâşâ Re'isü'l-Küttâb İken Edirne'de Virilen Kasîdedür* başlığıyla 30 ve 33 beyit olmak üzere iki adet kaside yazmıştır (Nikati, yz. 10^b-12^b).

Feyzî (öl. 1715?-1717?), *Kasîde-i Feyzî Der-Sitâyiş-i Re'isü'l-Küttâp Râmî Efendi* başlığıyla 51 beyit hacminde bir kalemiyye (Öztürk ve Öntürk 2021, s. 180-184) ve *Kasîde-i 'İydiyye Der-Sitâyiş-i Râmî Mehmed Paşa* başlıklı 28 beyitlik bir ıydiyye (Öztürk ve Öntürk 2021, s. 187-189) olmak üzere iki kaside kaleme almıştır.

Kâtibzade Sakıb (öl. 1716-1717), *Kasîde der medh-i Râmî Efendi* başlıklı, 37 beyitlik bir kalemiyye yazmıştır (Kırbıyık, 2017, s. 50-54).

Cabizade Halil Faiz Efendi'nin (öl. 1722) kasidesi, *Bahâriyye der-Medh-i Vezîr-i A'zam Râmî Mehmed Pâşâ Sellemehullâhu Te'âlâ* başlıklı 53 beyit hacminde bir bahariyyedir (Yörür, 2019, s. 201-210).

Osmanzade Taib (öl. 1724), *Hadîkatü'l-Vüzerâ'* da Ramî'nin biyografisine yer vermiş ve şair hakkında 9 beyitlik kaside yazmıştır (Arslan, 2013, s. 135).

Yahya Nazim (öl. 1727), *Kasîde Berây-ı Râmî Efendi* başlığıyla 11 beyitlik bir medhiyye yazmıştır (Çakır, 2018, s. 367-368).

Vakanüvis Raşid (öl. 1735), *Der Sitâyîş-i Re'isülküttâb Muhammed Râmî Efendi* başlığıyla 82 beyitlik, teşbip bölümü kalemiyye olan bir kaside kaleme almıştır (Biltekin, 1993, s. 123-129).

Subhizade Feyzî'nin (öl. 1739), *Kasîde Der-Medh-i Re'isü'l-Küttâb Râmî Efendi El-Merhûm* başlıklı kasidesi 34 beyit olup ilk 9 beyti kalemiyyedir (Arslan, 2008, s. 137-139).

Adlî mahlasıyla şiir söyleyen Mehmed Adlî Efendi (öl. 1744), *Der Sitâyîş-i Re'isü'l-küttâb Hazret-i Râmî-i 'âlî-cenâb Huzûrınadur* başlığını taşıyan 41 beyitlik bir kaside yazmıştır. Kasidenin teşbip bölümü şikâyetnamedir (Baltalı, 2016, s. 58-60).

Şehdî (öl. 1769), vezaret tarihi içeren, *Bu Kasîde Merhûm Sultân Mustafâ Hân Zamanında Vezîri Râmî Mehmed Pâşâ Hakkında İnşâd Olunmuşdur* başlığıyla bir kaside yazmıştır (Bayındır, 2008, s. 131-134). Otuz beş beyit hacmindeki şiirin tarih beyti şu şekildedir:

Didim intâk-ı İlâhî ile Şehdî târîh

'Âlemi râm ide emrine Mehmed Pâşâ (Bayındır, 2008, s. 134)

Gazeller: Ruznameci Şinasî, 13, 11 ve 10 beyit olmak üzere üç gazel (Cengiz, 2000, s. 74-75, 134, 147); Sofyalı Rasih (öl. 1706), 8 beyitlik bir gazel (Bulut 1998, s. 75-76), Bursalı Talib yine 8 beyitlik bir gazel (Erdem, 1994, s. 267); Faik Mahmud, 11 beyitlik bir gazel (Koçak, 2006, s. 126-127) kaleme almışlardır.

Mesnevi: Tespit edilebildiği kadarıyla mesnevi nazım biçimiyle kaleme alınan tek manzume Nabî'ye aittir. *Mesnevî-i Ma'rûz bâ-hazret-i Râmî Pâşâ ez-zebân-ı Şeyh Haydar-i Üsküdarî* başlığını taşıyan şiir 14 beyittir. Manzumede önce Ramî övülür, ardından Üsküdarlı Şeyh Haydar methedilerek Ramî'den onun için ihsanlarda bulunması istenir (Bilkan, 2020, s. 398-399).

Kıtalar: Kaside nazım şeklinden sonra Ramî vafında yazılan şiirlerin çoğu kıta biçiminde kaleme alınmıştır. Yahya Nazım ve Faik, beşer kıtayla bu nazım biçiminde en fazla şiir yazan şairler konumundadırlar. Bu tespitten hareketle Faik'in Ramî Paşa'nın yakın arkadaşı olması hasebiyle onun faaliyetlerini yakından takip ettiği söylenebilir. Hakkında yazılan kıtalar genellikle Ramî'nin reisülküttap ve sadrazam oluşunu kutlayan tarih manzumeleridir. Ayrıca Ramî'nin Eyüp'te yaptırdığı çeşme ve düşkünler için yaptırdığı bir ev, mektep ve cami dolayısıyla düşürülen tarihler; Galata Mevlevihanesi'ni tamir ettirmesi, oğlunun ve yeğenin vefatı, Mısır'a vali olarak gelişi üzerine yazılmış kıtalar da vardır. Tarih manzumelerinin dışında medhiye içerikli kıtalar da kaleme alınmıştır. Tespit edilebilen kıtalar şunlardır:

Bursalı Talib, *Târîh-i Çeşme-i Re'isü'l-Küttâb Râmî Efendi* başlığıyla Ramî Efendi'nin İstanbul, Eyüp'te yaptırdığı çeşme için 8 beyitlik bir tarih manzumesi yazmıştır. Manzumenin 1114/1702-1703 tarihini içeren beyti şu şekildedir:

Hasanın rûh-ı pâki yâdı ile

İçen ahbâba olsun âb-ı hayât (Erdem, 1994, s. 168)

Talib, Ramî'nin kız kardeşinin oğlu olduğu anlaşılan Abdî Çelebi'nin vefatı dolayısıyla *Târîh Berây-ı Vefât-ı Hemşîre-zâde Râmî Pâşâ* başlığıyla 3 beyitlik, 1106/1694-1695 tarihli bir manzume daha kaleme almıştır (Erdem, 1994, s. 172).

Kâtibzade Sakıb *Târîh-i hâne* başlığını taşıyan 15 beyitlik bir tarih manzumesinde 1114/1702-1703 senesinde Ramî'nin, muhtemelen düşkünler için yaptırdığı bir ev için tarih düşürmüştür. Ramî'nin adının ve tarihin anıldığı beyitler şu şekilde:

Hazret-i Râmî Efendî ki anuñ lutfından
Oldı çeşm-i küremâ hasret-i rûy-ı fukarâ
Sâkıb-ı dâ'î görüp didi o dem târîhin
Bâreka'llâh zihî cây-ı meserret-efzâ (Kırbyık, 2017, s. 83)

Nazif (öl. 1693), Ramî'nin reisülküttap oluşuna 1106/1694-1695 tarihli 8 beyitlik bir kıta yazmıştır. Tarih beyti şöyledir:

Du'â idüp Nazîf-i pâk-meşreb didi târîhin
Reîs oldı Muhammed Râmî kuddûsen mübârek bâd (Darıcık, 2006, s. 369)

Nabî, *Târîh berây-ı muhâsebe-i evvel-şuden-i hod* başlıklı 7 beyitlik bir tarih manzumesi yazmıştır. Kıta, Ramî'nin sadrazam oluşunun ardından Nabî'ye baş muhasebeci ihsanı verdiği için yazılmıştır. 1122/1710-1711 tarihli manzumenin tarih beyti şu şekildedir:

Vaz' idüp rûy-ı du'âyı hâk-i pâyine didüm
Sadr-i 'âlî Nâbiyâ itmâm-ı ihsân eyledi (Bilkan, 2020, s. 324)

Sabit (öl. 1712), *Târîh-i Sadr-ı a'zam-şuden-i Râmî Mehmed Pâşâ* başlığıyla Ramî'nin sadrazam oluşuna, 12 beyitlik bir manzumeyle tarih düşürmüştür. Tarih beyti aşağıdaki gibidir:

Nahl-bend-i çemen-i feyz didi târîhin
Gül gibi mühr ile sadr oldı Mehemed Pâşâ 1114/1702-1703 (Karacan, 1991, s. 335)

Mevlevi Şair Nesib Dede (öl. 1714), *Târîh berây-ı kubbe-nişîn şoden-i Râmî Muhammed Pâşâ* başlıklı 7 beyitlik bir kıtayla aynı hadiseye tarih düşürmüştür. Manzumenin tarih beyti şöyledir:

Didi târîh ile müjde-resânân Nesîb
Adl ile kubbe-nişîn oldı Muhammed Paşa (Nesib, yz. 58^a)

Faik, yakın dostu olan Ramî Mehmed Paşa'nın tayinleri ve faaliyetleri için 3 tarih kıtası yazmıştır. Kıtalardan biri 5 beyit (Koçak, 2006, s. 200), biri 11 beyit (Koçak, 2006, s. 217-218) ve diğeri 17 beyit (Koçak, 2006, s. 218-219) hâlinde yazılmıştır. Bunlardan Ramî'nin sadrazam oluşu dolayısıyla söylenen kıtanın tarih beyti şu şekildedir:

Fâikâ âsaf-ı dehr oldı didüm târîhin
Mühre adliyle sezâ Râmî Muhammed Pâşâ 1114/1702-1703 (Koçak, s. 2006, s. 219)

Galata Mevlevihanesinin tamiri için *Târîh berây-ı tecdîd-i Mevlevî-hâne-i Galata Râmî Efendi* başlığıyla yazdığı 7 beyitlik kıtanın tarih beyti şu şekildedir:

Görüp tecdîdini seyr eyleyen Fâik didi târîh
Yapup Râmî cedîd oldu ihyâ Mevlevî-hâne (Koçak, 2006, s. 241)

Cami ve mektep yaptırdığı için, *Târîh berây-ı inşâ-yı câmi' ü mekteb-i Râmî Efendi* başlığıyla yazdığı 7 beyitlik kıtanın tarih beyti:

Gûş idüp itmâmını Fâik didüm târîhini
Yapdı Râmî bî-riyâ bu câmi'i bu mektebi 1112/1700-1701 (Koçak, 2006, s. 236-237)

Subhizade Feyzi divanında tarihler bölümünde yer alan ve başlıksız olduğu için kime sunulduğu belli olmayan beş beyitlik bir kıta da muhtemelen Ramî Paşa'nın 1114'te Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından sadrazamlığa yükseltilmek amacıyla kubbe vezaretine tayin ettirilmesi üzerine düşürülmüştür. Beş beyitlik manzumenin tarih beyti şu şekildedir:

Mühri aldukda didüm şevk ile Feyzî târîh
Müjdeler âsaf-ı devr oldu Muhammed Pâşâ 1114/1702-1703 (Arslan, 2008, s. 237)

Dürrî (öl. 1722), *Râmî Mehmed Paşa Hazretlerinin Nâil-i Mühr Olduğuna Târîhdir* başlığıyla 11 beyit hâlinde, Ramî'nin sadrazam oluşuna tarih düşürmüştür. Manzumenin 1114/1702-1703 senesini ihtiva eden tarih beyti aşağıya alıntılanmıştır:

Yazdı melek felekde bu târîhi Dürriyâ
Dehr oldu mühr-i 'akl ile Râmî (Bağrıaçık, 1996, s. 39-40)

Dürrî *Târîh-i Vefât-ı Râmîzâde* ve *Târîh-i Diğer* başlıklarıyla beşer beyitlik iki kıtada ise Ramî'nin oğlu Molla Hasan'ın vefatına tarih düşürmüştür. Kıtaların tarih beyti 1114/1702-1703 senesini gösterdiğine göre Molla Hasan'ın, Ramî'nin sadrazam olduğu sene vefat etmiş olması muhtemeldir. Söz konusu manzumelerin tarih beyitleri şu şekildedir:

Söyledi Dürrî du'â eyleyerek târîhin
Ola 'adn içre Hasan sâkin-i kurb-ı Hasaneyn (Bağrıaçık, 1996, s. 195)

...
Söyledi Dürrî-i dâ'îsi anun târîhin
Ola Molla Hasana râhat evi sahn-ı cinân (Bağrıaçık, 1996, s. 196)

Edirneli Kamî (öl. 1724), *Târîh Berây-ı Vezâret-i Râmî Pâşâ* başlığıyla vezaret tarihini gösteren 6 beyitlik bir tarih manzumesi yazmıştır. Vezir tercihinden dolayı hükümdarın da övüldüğü söz konusu kıtanın tarih beyti şu şekildedir:

Mühr ile mükrem olunca didi Kâmî târîh
Mührüñün ola felek râmı Muhammed Paşa (Yazıcı, 1998, s. 136)

Yahya Nazim, Ramî'nin sadrazam oluşuna 30 beyitlik bir tarih manzumesi yazmıştır. Kıtanın üç mısraı tarih belirtir:

Didi târîhini tebşîr idüp âfâka Na'îm

"Mühre 'adliyle sezâ Râmî Mehemed Pâşâ" 1114/1702-1703

"Mühr ile sadr-ı felek cây-ı Mehemed Pâşâ" 1114/1702-1703

"Mühr ile dâd-ger-i dehr Mehemed Pâşâ" 1114/1702-1703 (Çakır, 2018, s. 561)

Yahya Nazim Ramî'nin reisülküttap oluşuna da tarih düşürmüştür. Bunlardan biri 1106/1694-1695 tarihini veren 8 beyitlik bir kıtadır. Manzumenin tarih beyti şu şekildedir:

Tehniyet-gûyân didim târîh-i câhun ey Nazîm

"Kadr ile Râmî Efendi hâliyâ oldı re'îs" (Çakır, 2018, s. 583)

Nazim 1109/1697-1698 senesinde Ramî'nin yeniden reisülküttap oluşuna da tarih düşürmüştür. 5 beyitlik kıtanın tarih beyti şöyledir:

Nazîm-âsâ didim târîh-i câh-ı 'izz ü iclâlin

"Yine Râmî Efendi müjdeler hâlâ re'îs oldı" (Çakır, 2018, s. 609)

Yahya Nazim, Ramî vafında tarih içermeyen, medhiye muhtevalı iki kıta daha kaleme almıştır. Bu kıtalarda, Ramî reisülküttap iken ondan ihsanlarda bulunması talep edilir (Çakır, 2018, s. 1282, 1285).

Mahir mahlasıyla şiirler söyleyen Mahir Abdullah, Ramî'nin 1116/1704-1705 tarihinde Mısır'a vali olarak gelişi üzerine beş beyitlik, *Târîh-i Râmî Pâşâ Der-Mısır* başlıklı bir tarih manzumesi yazmıştır. Tarih beyti şu şekildedir:

Mâhire hâtif-i kudsî didi târîh-i kudüm

Müjde nih Mısra vezîr oldı Mehemed Pâşâ (Kayhan, 1999, s. 411)

Rubailer: Rubai nazım biçimiyle kaleme alınan dört şiir tespit edilebilmiştir. Bunlardan ikisi Farsça kaleme alınmıştır. Farsça şiirlerden biri tarih manzumesi niteliğindedir. Rubailer şunlardır:

Nabî, *Berây-ı İhtifâ-yı Râmî Pâşâ* başlığıyla bir rubai yazmıştır. Manzumede Ramî'nin sadrazam oluşu dolayısıyla âlemin fitneden uzaklaştığı ve bundan dolayı insanların duyduğu mutluluk dile getirilir (Bilkan, 2020, s. 595).

Bursalı Talib de *Der-senâ-yı Râmî Pâşâ* başlığıyla Farsça ve *Berây-ı Râmî Pâşâ* başlığıyla Türkçe iki rubai kaleme almıştır. Türkçe rubaide şair, Ramî'den bir at isteğinde bulunmaktadır (Erdem, 1994, s. 298).

Üsküdarlı Sırrî'nin Farsça kaleme aldığı rubai, Râmî'nin 1106/1694 senesinde reisülküttap oluşuna düşürülen bir tarihtir:

ناکاه یمن داد کسی پیغامی

صد مزده که رفته از فلک ناکامی

آمد ز غزا چونى بشود تاریخ

با جاه ریاست اکنون رامی

(Ergun, 1933, s. 7; Kazan, 2003, s. 373)

Müfredler ve Mısralar: Faik Mahmud, Ramî'nin reisülküttap oluşuna müfret üç tarih düşürmüştür (Koçak, 2006, s. 262-263). Biri şu şekildedir:

Şevkden bir dahı târîh didüm ey Fâik

Mühr-i hükm aldı ehak Râmi Muhammed Pâşâ (Koçak, 2006, s. 263)

Dürrî, *Târîh-i Sulhiyye-i Râmî* başlıklı bir beyit ile Ramî'nin Karlofça Antlaşması'ndaki başarısını ifade eden bir tarih düşürmüştür. Lafzen ve manen söylenen tarih 1110/1698-1699 senesini vermektedir. Beyit şu şekildedir:

Dürrî-i bende didi lafzen ü manen târîh

Kayd-ı sulh eyledi yüz onda re'îsülküttâb (Bağrıaçık, 1996, s. 194)

Dürrî, Ramî'nin 1114/1702-1703 senesinde vefat eden oğlu Molla Hasan için *Târîh-i Vefât-ı Râmîzâde* başlığını taşıyan iki mısrayla tarih düşürmüştür. Mısralar şunlardır:

Rûh idi menzil-i zîbâya su'ûd itdi Hasan

Diğer mısra:

Hümâ-yı rûh-ı Hasan bâm-ı 'arşı itdi me'vâ (Bağrıaçık, 1996, s. 196)

Hakkında Yazılan Şiirlere Göre Râmî Mehmed Paşa

Fiziki ve Ruhi Portresi: Klasik Türk şiirinde, medhiye beyitlerinden hareketle, övgüsü yapılan kişi hakkında fizikî ve ruhî bir tanımlama yapmak güç bir uğraştır. Memduhlar belirli kelimeler ve benzetmelerle tarif edilir. Söz gelimi memduh bir hükümdar ise adil, güçlü, fatih, kılıç ve kalem sahibi vb. özelliklerle nitelenir; Hüsrev'e, Nuşirevan'a, Cem'e vd. benzetilir. Memduh eğer bir şairse, akıcı ve etkileyici üslup sahibi, belîğ, nüktedân, orijinal hayal sahibi vb. biri olarak övülebilir; Hassan b. Sabit, Selman, Attar, Hafız vb. şairlerle bir tutulur. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ramî Mehmed Paşa'nın da genel olarak bu klişe anlatılarla ele alındığını söylemek gerekir. Ancak Ramî'nin etrafında olduğu anlaşılan ve onu iyi tanıdığı düşünülen şairlerin şiirlerinden hareketle bir portre çizilmeye çalışılmıştır.

Biyografik eseri, *Hadikatü'l-vüzerâ*'da Ramî hakkında iyi ve kötü yönleriyle bir değerlendirmede bulunan Osmanzade Taib onun fiziki ve ruhi portresiyle ilgili; '*akl u rüşd ile yegâne-i zamân zarîf ü nüktedân, hezl ü ciddî yeksân* ifadelerini kullanır (Arslan, 2013, s. 135). Bu değerlendirmelerinin ardından kaleme aldığı kasidesinin matla beytinde ise onun hazır-cevap ve nüktedan biri olduğunu ifade eder:

Görmedim ben Râmî Pâşâ gibi bir hâzır cevâb

Her sözi darbu'l-mesel her nüktesi faslu'l-hitâb (Arslan, 2013, s. 135)

Ramî vafında kaside, gazel, kıta ve mesnevi gibi çeşitli nazım biçimlerinde şiirler kaleme alan Nabî, Ramî'nin en yakınında bulunan ve dolayısıyla onu en iyi tanıdığı düşünülebilecek şairlerdendir. *Münşeât*'ında yer alan mektupların çoğunu Ramî'ye yazan Nabî, muhatabına "oğlum" diye seslenecek (Oktay, 2017, s. 61) kadar onu kendisine yakın hisseder. Kasidesinde Ramî'den *ma'nî-i nüsha-i ahlak, saf-sirişt, nüsha-i pâkize, pesendîde-şiyem, gevher-i nâ-yâb* gibi kelimelerle bahseden Nabî, onun ahlakının güzelliğine ve saflığına dikkat çeker. Aşağıdaki beyitlerde onu iffet ve ismet sahibi,

yumuşak huylu, cömert, hoş tavırlı, hoş sözlü, haset, nifak ve nefretten uzak, dünya malına değer vermeyen biri şeklinde tarif eder:

‘İffet ü ‘ismet ile tab’-ı şerifi hem-zâd
Himem ü gayret ile kalb-i latifi tev’em
Mecma’-i hilm ü hayâ vü edeb ü ‘ilm ü vekâr
Menba’-ı fazl u kemâl u hüner u lutf u kerem
Gayret ü himmet u insâfda ihde’l-‘Ömereyn
‘İffet ü ‘ismet u perhizde İbn-i Edhem (Bilkan, 2020, s. 111)

Mekremet hâsiyyet-i hilkatî çün nûr-ı kamer
Merhamet lâzime-i tıynetî çün dâde-i nem (Bilkan, 2020, s. 112)

Hüsn-i etvârı nazar-bahş-ı deyâcîr-i ‘amâ
Lutf-ı güftârı harâb-dih-i bünyân-ı samem
Rânde-i bârgeh-i himmetidür mâl u metâ
Sille-hâr-ı ‘adem-i rağbetidür rûy-ı direm (Bilkan, 2020, s. 113)

Dehrde anlamayup bilmedügi ola meğer
Tama’ u buğz u nifâk u hased ü gadr u sitem (Bilkan, 2020, s. 113)

Ramî vasfında iki kaside kaleme alan Feyzî (öl. 1715?-1717?) de *Ne veliyyü’n-ni’am* şeklinde bahsettiği Ramî’yi, *mâh-ı sipîhr-i istiğnâ, zât-ı mekârim-i ahlak, mâlik-i tab’-ı garrâ, mecma’-ı hüsn-i ahlak, zât-ı kerîmü’ş-şân, zât-ı pür-cûd, cemîlü’ş-şiyem* vb. ifadelerle anmış; tıpkı Nabî gibi ahlakının güzelliğine dikkat çekmiş, aşağıdaki beyitte ise vefalı biri olarak tarif etmiştir:

Ne veliyyü’n-ni’am ol mecma-i hüsn-i ahlak
Ne veliyyü’n-ni’am ol mahzen-i âdâb-ı vefâ (Öztürk ve Öntürk, 2021, s. 182)

Dönemin ünlü tarihçilerinden Vakanüvis Raşid, kasidesinde Ramî’yi dünyaya kıymet vermeyen, kin ve nefretten uzak, sevgi dolu ve derviş-meşrep biri olarak tarif eder. Aşağıdaki beyitlerde Ramî’yi yumuşak huylu, şefkatli, affetmeyi seven, kanaat sahibi biri olarak niteler:

Hamîr-i tıynetinde bî-eserdür ‘unsur-ı nârî
Gazab hengâm-ı hışmında zebûn-ı dest-i şefkatdür
Safâ-yı ‘afve meylinden nihâd-ı merhamet-cûyı
Dil-i bed-tıynetândan ârzûmend-i hıyânetdür
Dilinde hâhiş-i tâ’at hevâ-yı nefse gâlibdür
Derûnunda heves mağlûb-ı nîrû-yı kanâ’atdür (Biltekin, 1993, s. 124)

Aynı şairin aşağıdaki beytinde Ramî, nazik biri olarak tarif edilir:

Velî gâyetde nâzûkdür mizâc-ı tab'-ı memdûhuñ

Yiter 'itnâb ile tasdî' iderseñ bil ki sıkletdür (Biltekin, 1993, s. 129)

Şiirlerinden etkilendiği ve bir gazelini de tanzir ettiği Üsküdarlı Sırrî, Ramî'nin simasına yönelik bir tasvir yapar ve onu güler yüzlü biri olarak tarif eder:

Ol zîver-i makâm-ı riyâset ki dâ'imâ

Vech-i beşûşî ile ider iftihârî nûr (Kazan, 2003, s. 242)

Sırrî, aşağıdaki beyitte ise onun mütevazı kişiliğini dile getirir:

Sûretde belî hâk-nihâd u mütevâzî

Ma'nîde velî kadri felekden dahî 'âlî (Kazan, 2003, s. 249)

Sahhaf Rüşdî de Ramî'nin isabetli fikirlerine dikkat çekerek onu yumuşak huylu, hoş mizaçlı biri olarak tarif eder:

Hâşelillâh ki galat-bahş ola ol zât-ı kerîm

Habbezâ sâhib-i temyiz ü hoşâ-tab'-ı selîm (Kayhan, 1991, s. 69)

Kâtibzade Sakıb ise onun gönlünde zerre kadar kin bulunmadığını ve nuranî bir kalbe sahip olduğunu söyler:

Dilinde zerre kadar jeng-i kîneden yok eser

Misâl-i âyîne-i mihr kalbi nûrânî (Kırbyık, 2017, s. 52)

Hamiliği: Ramî nüfuz sahibi bir devlet adamı olarak etrafındaki şairlerin çeşitli mesleklerde istihdam edilmesine de yardımcı olmuştur. Kaynaklardaki bilgilere göre, Hezarî ve Kebuterî mahlasıyla şiirler yazan bir şair, Ramî Paşa'nın görevleri esnasında beylikçi ve reisülküttâplığında kisedâr, mektupçu ve divan kâtibi olmuştur (İnce, 2005, s. 594-595). Naima onun tavassutuyla Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa ile tanışmış ve vakanüvis tayin edilmiştir (Çaldak, 2014). Pirizade Mehmed Sahib, Ramî Paşa'ya intisap etmiş ve onun imamlığını yapmıştır (Tuğluk, 2014) *Şefikname* müellifi Şefik Mehmed Efendi, 1698'de Karlofça barış müzakereleri sırasında Ramî Mehmed reisülküttap iken onun yanında kâtip sıfatıyla bulunmuştur. Onunla kurduğu dostluk, Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da devam etmiştir (Arslan 2003, s. 57; İnce 2005, s. 430-431). Şehdî Mustafa, Ramî Paşa ile yakın ilişki içerisinde bulunmuş ve onun büyük desteğini görmüştür (Selçuk, 2013). Berberzade Zihnî, Sadrazam Ramî Paşa ile dostluğu vasıtasıyla tersane ruznamecisi olmuştur (Karatay, 1968, s. 624). Zihnî, ulemâ ve ordunun birlikte hazırladıkları, Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilerek yerine III. Ahmet'in geçirilmesiyle neticelenen Edirne Vakası'nda (1115/ 1703), Ramî Paşa'nın gizlenmesine yardım etmiş, Ramî Paşa'nın görevinden azli ile kendisi de görevinden çıkarılmıştır (Sarioğlu, 2014). Şakir, Ramî'nin iltifatına mazhar olmuş, onun hazinedarlığını yapmış ve sohbetlerinde bulunmuştur (İnce, 2005, s. 420). Asıl adı Yusuf olan ve Ramî için kaside de kaleme alan Sofyalı Rasih, Ramî Paşa Mısır valisi iken onun divan kâtipliğini yapmış, Ramî'nin yanında bulunduğu müddetçe onun sohbetlerinde yer almış ve müreffeh bir hayat sürmüştür (İnce, 2005, s. 330). Halepli Fethî (İnce, 2005, s. 541) ve Hüseyin Ferdî (İnce, 2005, s. 545) de Ramî Paşa'nın çeşitli

lütuflarına mazhar olmuşlardır. Ramî, Topal Faik olarak bilinen şairle de samimi bir dostluk kurmuş, bir gazelini tanzir etmiş, Antalya'da ziyaretine gittiği vakit kendisini bulamayınca üzüntüsünü bir rubai ile dile getirmiştir (Ergun, 1933, s. 27).

Vasfında yazılan şiirlerde de Ramî'nin hamiliğine dikkat çekilmektedir. Yakın dostu Nabî, ondan birçok iyilik görmüş, Ramî sadrazam olunca da baş muhasebeci olarak tayin edilmesi üzerine bir tarih kıtası kaleme almıştır. Manzumeden birkaç beyit şu şekildedir:

Sadr-ı a'zam olduğında devlet ü ikbâl ile
Nâbî-i dâ'îye çok lutf firâvân eyledi
Cümleden bir mansıb-ı âliye itdi ser-firâz
Kim yirin hem-sâye-i hurşîd-i rahşân eyledi
Baş muhâsebe gibi bir mansıb ihsânı ile
Gıbtagâh-ı hurfe-i emsâl ü akrân eyledi (Bilkan, 2020, s. 324)

Subhizade Feyzî aşağıdaki beytinde Ramî Paşa meclisinin edipler ve bilginler ile dolu olduğunu bildirmektedir:

Hırka-i hayreti ber-düş ide mânend-i keşef
Dâ'imâ meclis-i fazlında edîb ü dâna (Arslan, 2008, s. 138)

Vakanüvis Raşid, Ramî'nin reisülküttaplığı döneminde yazdığı kasidesinde, hayli zamandır önemli bir vakanüvis olmasına rağmen Ramî Mehmed Paşa zamanına dek herhangi bir iltifat görmediğini belirtir. Ona göre Ramî, nazım ve nesirden anlayan, katında sözün cevherden değerli olduğu bir devlet adamıdır. Şiir pazarına revaç veren Ramî'nin dönemi marifet ehli için bir fırsattır:

Sana düş olmadukca ma'rifetden görmedüm bir feyz
Egerçi menkabet-peymây-ı 'asrem haylî müddetdür
Metâ'-ı nazm u nesrûn şimdi buldum hirîdârın
Ki yanında Sühan gevherden iy şâyân-ı rağbetdür
Zamân-ı devlet ü tab'-ı bülendün şimdi sultânüm
Bihamdillâh revâc-efzây-ı bâzâr-ı fesâhatdür
Metâ'-ı tab'ı herkes zîver-i rûy-ı dükkân itsün
Bu devr-i ma'rifet girmez ele fırsat ganîmetdür (Biltekin, 1993, s. 128)

Yazdığı şiirlerde Ramî'ye karşı duyduğu sevgiyi dile getiren ve ondan çeşitli ihsanlar talep eden şairlerden biri olan Ruznameci Şinasî bütün şiirlerinde ondan velinimet şeklinde bahseder. Aşağıdaki beyitlerden anlaşıldığına göre şair, bir görevinden azledilince Ramî'ye bir arzuhâl sunarak yardımını istemiştir:

Sâhib-i sadr-ı celî diyü müressel 'azlüm
Sâbıkâ dergehüne eylemiş idüm inhâ

Çünkü ol nutkuma feyyâz-ı ezel virdi hayât

Var ümîdüm kulunu letde idersün ihyâ

‘Arz-ı hâl olmağ için dergehine bu mısra

Hâk-i pâyine bu üslûb ile itdüm inşâ (Akpınar Cengiz, 2000, s. 50)

Şinasî, aşağıdaki beyitlerin ilkinde Ramî’den “ebu’l-hayr” olarak bahsederken ikincisinde onun en küçük yeteneğe karşı bile duyarsız kalamadığını belirtir:

Sadr-ı ‘âlî-i felek-rütbe-i vezîr-i a’zam

Sâhib-i devlet ebû’l-hayr Muhammed Pâşâ (Akpınar Cengiz, 2000, s. 49)

Cenâb-ı neyyir-i çarh- kerem Râmî Efendi kim

Hüner makbûlidür ister ise zerre-misâl olsun (Cengiz, 2000, s. 64)

Ramî Edirne’de bulunduğu sırada onun için iki medhiye sunan Nikatî’nin aşağıdaki beytinden anlaşıldığı kadarıyla başka birçok şair gibi kendisi de Ramî’nin çeşitli iyiliklerini görmüştür:

Hezâr bencileyin mürde-i gam-ı endûh

Ki buldı terbiyetünle makâm-ı ihyâyı (Nikatî, yz. 11^a)

Şefik Mehmed Efendi, iyiliklerini gördüğü Ramî’nin huzurundan bilinmeyen bir nedenle uzaklaşınca sıkıntılı günler yaşadığını şu beyitle dile getirmiştir:

Mehcûr olalı sâye-i nahl-i kereminden

Yandım felegiñ tâbiş-i mihr-i siteminden (Selçuk ve Algül, 2015, s. 52)

Faik Mahmud ise Ramî’nin, etrafındakiler arasında dost düşman ayrımı yapmadığını, ihsanlarda bulunmak üzere muhtaç kişilerin evlerine kadar gittiğini kaydeder:

Dost u düşmen dimez elbetde varur hânesine

Görmedüm şâhid-i ihsânı gibi bî-pervâ (Koçak, 2006, s. 218)

Şiirlerin genelinde şairler, hemen her kasidede görüldüğü gibi, hamiden genel olarak lütuf ve ihsan istemenin yanı sıra zaman zaman talep ettiklerini doğrudan belirterek özel isteklerde de bulunurlar. Aşağıda bir bölümü alıntılanan kaside, aile efradından İsmail Efendi adlı ev sahibinin hakkını istemesi üzerine maddi zorluklar ve hastalıklarla uğraşan Sırrî’nin bir iş talebi üzerine kaleme alınmıştır. Şiirde Ramî’nin himayeci yönü şu şekilde övülmektedir:

Ol veliyyü’n-nî’amuñ bende-i efgendesî ol

Belki bir hizmetine ide seni istihdâm

...

İntisâb eyleyen ol dergehe olmaz mahrûm

Her ne hâl ise virür hâline elbette nizâm

...

Himmeti öyle bir yerde karâr eylemez
İtse bir 'âciz eger dergehine 'arz-ı merâm

Sa'y idüp anı husûle getirür elbette

Râhat olmaz anı tâ itmeyicek nâ'il-i kâm (Kazan, 2003, s. 245)

Türkçe rubaisinde yer alan aşağıdaki mısralarda Talib'in Ramî Pâşa'dan bir at istediği anlaşılmaktadır:

Ey râyız-i sâha-i semâhat ya'nî

Bir esb ile hâkdan beni ref' eyle³ (Erdem, 1994, s. 298)

Aşağıdaki beyitte Bosnalı Asım, kendi durumundan yakınıp mülâzım olmak için Ramî'den talepte bulunmuştur:

Devletüñde n'ola ben dahi mülâzım olsam

Eylesem tâ dem-i âhir saña şevk ile senâ (Kurtoğlu, 2018, s. 128)

Aşağıdaki beyitlerin ilkinde ise Şinasî, onu Abbasilerin Bermekî ailesinden biri gibi görür ve yaptığı iyiliklerle insanları mahcup ettiğini belirtir. Şinasî diğer beyitte ise işsiz olduğunu ve istihdam edilmesini ister:

Hidivâ merhamet-kârâ kerîm-i Bermekî-tab'â

Yine ihsân ile halk-ı cihânı şerm-sâr eyler (Cengiz, 2000, s. 53)

Beni bir hizmete haddümce istihdâm mümkündür

Ne emr eyler isen bin şevk ile dil iftihâr eyler (Cengiz, 2000, s. 55)

Devlet Adamlığı ve Karlofça Antlaşmasındaki Rolü: Ramî Mehmed Paşa, sadrazamlığı dönemindeki hizmetleri (bk. Ahışalı, 2007, s. 450) ve özellikle Karlofça antlaşmasındaki tavrı ile Türk tarihinin önemli devlet adamlarından biri olarak kabul edilmiştir. Uzunçarşılı'nın *...ihâtalı, devlet işlerini iyi bilir değerli bir vezir* (Uzunçarşılı, 2011, s. 20) şeklinde tarif ettiği Ramî Mehmed Paşa, gerek reisülküttaplığı, gerek sadrazamlığı gerekse Mısır valiliği döneminde şairler tarafından kendisine sunulan medhiyelerde klasik Türk şiirinin klişe övgü ifadelerine başvurularak övülmüştür. Bu şiirlerde Ramî, adil, ferasetli, ileri görüşlü, liyakate önem veren vb. bir devlet adamı olarak tebarüz etmiştir. Sözelimi ıydiyye olarak kaleme aldığı 28 beyitlik kasidesinin (Öztürk ve Öntürk 2021, s. 187-189) medhiye bölümünde Feyzî, Ramî'nin devlet adamlığı ve ilmî yönüne dikkat çekmiştir. Bu şiirde Ramî için kullanılan ifadeler şu şekildedir:

"sadr-ı dâdâr-ı cihân (dünya hükümdarlarının başkanı), iftihâr-ı vüzerâ (vezirlerin övüncü), server-i serdâr-ı cihân (dünya hükümdarlarının lideri), zât-ı pâk (temiz yaratılışlı kişi), âsaf (vezir, Süleyman peygamberin veziri), dâdger (insaf ve adalet sahibi), 'âlî-kadr (kıymetli), hümâ-sâye (Hümâ gölgeli), felek-pâye (felek rütbeli), sadâret-temhîd (vezirlik makamının düzenleyicisi), zât-ı kerîmü'ş-şiyem-i deryâ-dil (derya gibi engin gönüllü, cömert yaratılışlı kişi)".

³ Mısraya müdahale edilmiştir.

Ramî'nin yakın dostu ve üstadı olan Nabî'nin (Bilkan, 2020, s. 106-116) Paşa'nın sadrazam oluşuna sunduğu kasidesi bir devlet adamında olması gereken özellikleri belirtmesi bakımından Osmanlı toplumunda ideal devlet adamı portresini de arz eden bir nitelik taşır. Kasidede devletin bekası için gerekli şartlar dile getirilmiştir. Ülke ve saltanatın Allah'ın emaneti olduğu ve yöneticilerin dindar olmalarının gerektiği belirtilen manzumede din ve devlet işlerini yönetmekte ilim ve aklın önemi vurgulanır; Allah'ın padişah için hayır murad ettiğinde ona akıllı bir vezir verdiği, vezir akıllı ve âlim olmazsa devletin mamur olmayacağı, Süleyman'ın Âsafla, Musâ'nın Harun'la bu şekilde hükmettiği bildirilir. Nabî'nin ideal yöneticiler olarak Sahib b. Abbâd, Nizamü'l-mülk örneklerini vererek padişaha seslendiği kasidesindeki bazı beyitler bir şairin hükümdara nasihatlerini ve bir devlet adamında olması gereken hasletleri içerdiği için bu bölümden birkaç beyit alıntılanak uygun olacaktır:

Pâdişâhum kerem it saltanatun hakkını vir

Sadr-ı a'lâya getür lâyıkın it müstahdem

Eyle bir âsaf-ı yektâyı vekîl-i devlet

Ki diye sadr-ı vezâret dahı ni'mel-makdem

Öyle bir kimseyi ârâyış-i dîvân it kim

Bâri minnet-keş-i ikrâm ola erkân u hidem

Öyle bir kimseye vir mühr-i hümâyûnu k'ola

Kendünüñ ma'nî-i elkâbına Bârî a'lem

Öyle bir kimseyi it devlet umûrına vekîl

Ne dimekdür bile ma'nâ-yı nizâmü'l-'âlem

Öyle bir kimseye ahkâmunu tevfiz it kim

Şer' ü kânûnu kıyâs eylemeye zulm u sitem (Bilkan, 2020, s. 109)

Nabî, Ramî'nin bu hasletlere sahip olduğunu düşünür. Şair, onun gibi birinin daha önce sadarete gelmediğini söylerken önceki vezirlerin bir kısmını da eleştirir:

Bir anuñ gibi güşâyende-i işkâl-i umûr

Sadr-ı evvelde bile gelmedi Allâh a'lem

Bilürüz ekserinüñ mâ-hasal-ı ahvâlin

Kimi pâ-mâl-i garaz kimisi gam-hâr-ı şikem (Bilkan, 2020, s. 109)

Cabizade Halil Faiz Efendi, Ramî için kaleme aldığı bahariyyesinde, memduhunu Aristo, Asaf, Sahib-i Abbad, İskender, Cem, Nuşirevan, İsfendiyar gibi düşünür ve devlet adamlarıyla mukayese ederek över:

Zihî vezîr Aristo zekâ vü Âsaf-rây

Ki 'akl-ı külle sezâdır olursa ders-güzâr (Yörür, 2019, s. 208)

Eger bu demde bulunsaydı Sâhib-i 'Abbâd⁴

İderdi sendeki fazl u meziyyeti ikrâr

Nevâle Çîn simâtũn olursa lâyıkdır

Sikender ü Cem ü Nûşirevân ü İsfendâr (Yörür, 2019, s. 209)

Osmanlıların başarısız Viyana Kuşatması ardından Avusturya, Lehistan, Venedik'in oluşturduğu ve 1695'te Rusya'nın da katıldığı müttefik kuvvetler karşısında değişik cephelerde yaptıkları mücadelelere son veren Karlofça Antlaşması (1699), Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Ramî Mehmed Paşa, bu barış görüşmelerinin başından itibaren her meseleyi en ince ayrıntısına kadar inceleyerek bazı hususlar için eski antlaşma metinlerini incelemiş, uzmanlarından tavsiye ve raporlar almış ve karşı tarafı ikna etmeyi başarmıştır (Özcan, 2001, s. 507). Ruznameci Şinasî, muhtelif milletlerin barış için bir araya geldiğinde Ramî Paşa'nın hakimane üslubuyla görüşmede öne çıktığını ve diğer delegelerin onun emirlerini dinleyip toplantıdan boynu bükük ve mahcup bir şekilde ayrıldıklarını anlatmaktadır:

Şeref-i kadri cihâna nola sa'd ile şeref

Rûz-ı rûşen gibi tedbiri virüp dehre safâ

Milel-i muhtelif cem' olıcak sulh için

Eyledi her birisi emr-i şerifin ısgâ

Virüp üslûb-ı hakîm üzre cevâb-ı iskât

Ser-be-ceyb eyledi mecmû'ını ferd ü tenhâ (Cengiz, 2000, s. 48)

Ramî Mehmed Paşa vasfında iki kaside kaleme alan, Bosnalı Asım, nevrüziyye türündeki ilk kasidesinde (Kurtoğlu, 2018, s. 85-90) nevrüz vakti tabiattaki huzur ve sükûn ortamını anlatırken barışın Osmanlı toplumuna kazandırdığı refahtan da faydalanır. Aşağıdaki beyitte görüleceği üzere tabiatta ve toplumda görülen huzur ortamı Ramî Paşa'yla ilgili olarak anlatılır:

Bu sulha bâis ammâ âsâf-ı Cem-câha devrândur

Ki gerdûn dergeh-i pür-ennine hep ilticâ eyler (Kurtoğlu, 2018, s. 86)

Kasidenin başka beyitlerinde barış ortamının getirdiği mutluluk ve halkın bu nedenle Ramî efendiye duyduğu teşekkür ve minnet dile getirilir:

Cihânı itdi ihyâ in'ikâd-ı sulh ile el-hak

Zamânında ne bir kimse figân ne hod bükâ eyler (Kurtoğlu, 2018, s. 86)

Muhassal hazret-i Râmî Efendi 'akd-i sulh itdi

Dem-â-dem halk aña îsâr-ı gül-berg-i senâ eyler (Kurtoğlu, 2018, s. 87-88)

Şairin Ramî vasfında yazdığı bahariyye konulu 54 beyitlik kasidesinde de benzer beyitlere rastlamak mümkündür (Kurtoğlu, 2018, s. 125-129). Asım'ın sultan II. Mustafa için kaleme aldığı Sulhiyesinde (Kurtoğlu, 2018, s. 118-125) ise Hüseyin

⁴ Mısraya müdahale edilmiştir.

Paşa'nın görevlendirmesiyle görüşmeleri yürüten Ramî Paşa'nın barış vesilesiyle savaşı bitirdiği ve halkın asayiş bulduğu ifade edilir:

Sadr-ı 'âlî Hüseyin Paşa çün
 Bast-ı esbâb-ı sulha virdi karâr
 Hâsılı kasd-i sulha oldu vekîl
 Her (...) tîz-fehm reşk-i kibâr
 Şeb-çerâğ-ı berîk-ı ma'den-i 'akl
 Bahr-i fitnatda yeg dür-i şehvâr
 Server-i nükte-perverân-ı zamân
 Hayl-i erbâb-ı dânişe sâlâr
 Hüsrev-i tâcdâr-ı mülk-i suhan
 Reşk-i Hâkânî-i Zahîr-âsâr
 Ya'nî Râmî Efendi 'akd itdi
 Rişte-i sulhı kalmadı peykâr
 Hakka şükr ü sipâs ola dâ'im
 Buldı âsâyişi kibâr u sığar

(Kurtoğlu, 2018, s. 122)

Kasidelerdeki genel övgü tavrının dışında, Ramî Mehmed Paşa, Edirne vakasındaki rolü ve devlet idaresindeki zaafı nedeniyle eleştirilere de maruz kalmıştır. Osmanzade Taib, Ramî'nin devlet adamlığıyla ilgili olarak onu...*hak-nâ-şinâsî ve icrâ-yı resm-i bî-vefâyîde nâdire-i devrân, vezîr-i kesîrî'n-noksân* şeklindeki ifadeleriyle tarif ederken, Ramî'yi devlet işlerinde hak bilmez, vefasız ve yetersiz biri olarak görür. Taib onun hakkında kaleme aldığı kasidede ise Ramî'nin reisülküttap iken akıllı ve yetkin biri olmasına karşın sadrazam olduktan sonra tavırlarının değiştiğini, kötü huylu, sinirli ve delice işler yapan biri olduğu görüşündedir. Taib yine de onu, barışa olan katkısı nedeniyle âleme rahmet biri olarak değerlendirir:

'Akl u rüşd ile re'îs iken 'adîmü'l-misl idi
 'İzz-i teşrîf-i sadâretle olunca kâm-yâb
 Eyleyüp tebdîl-i etv'âr öyle bed-hû oldu kim
 Eylemezdi etdiği evzâ'ı mecnûn irtikâb
 Bûy-ı hûn işmâm iderdi her sözi dîvânda
 Bî-sebeb eylerdi halkı mazhar-ı hışm u 'itâb
 Böyle iken yine merhûmun vücûdı 'âleme
 Mahz-ı lutf idi disem olmaz mahall-i irtiyâb
 Sulh-ı râhat-bahş-ı hayr-encâma oldu vâsıta
 Hayr ile yâd itseler nâmın sezâdır şeyh ü şâb (Arslan, 2013, s. 134)

Aşağıdaki beyitte de Ramî Mehmed Paşa'nın Edirne Vakası'ndaki tavrı yüzünden fitne ve fesadın kaynağı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Beyitte yer alan "râmî" kelimesi tevriyeli kullanılmıştır:

"Mâ hîleti'r-râmî izâ eltekati'l-'adâ

Fe erâde en yermî fenkata'a'l-vitr"

Düşmanlarla karşılaştığı zaman, onlara ok atmak istediğinde yayı kopan birisinin hilesi nedir? (Koçoğlu, 2016, s. 109)

Edebî Kişiliği: Ramî Mehmed Paşa, hüsn-i hat sanatındaki kabiliyeti, ilmî ve edebî yönüyle de öne çıkan bir şahsiyettir. Divançesinin yanı sıra nesir vadisinde *Münşe'at*, *Hülâsa-i İnşâ*, *Karlofça Sulhnamesi* gibi eserler kaleme almıştır (Erkal, 2014). Râmî Mehmed Paşa'nın damadı olan tezkire müellifi Salim'in verdiği bilgiye göre Ramî hem şair hem de devlet adamı olarak çeşitli şiir meclislerinde bulunmuştur. Salim, Ramî'nin; Kamî, Nabî, İshak Hocası Ahmed Efendi, Mühürdar Abdullah Ağa, Rüşdî Efendi, Nailî Çelebi, Arif Efendi, Neşatî ve Musahip Mustafa Paşa ile birlikte şiir ve irfan meclislerinde bulduklarını söyler (İnce 2005, s. 587). Salim onun edebî kişiliği ile ilgili olarak da *eş'ârî şâ'irâne güftâr-ı pâki nazikâne ta'bîr-i belîği bî-bahânedir. Sühan-gûlûkde üstâd ve tabî'at-ı pâkizesi nakkâd zarîf ve fenninde mâhir Fârisî ve Türkî ve 'Ârabî murâd üzre güftâra kâdir bir zât-ı melek-sıfat idi* şeklinde bir değerlendirme yaparak şairliğini över, Arapça ve Farsça şiir söyleyebildiğine dikkat çeker (İnce 2005, s. 314).

Yüzyılın önemli tezkirecilerinden Safayî ise onun hakkında *Hakke'l-insâf şâyeste-i 'izz ü ikbâl olup sebze-zâr-ı inşâsının rûh-ı Nergisî hayrânı ve gülzâr-ı imlâsının revân-ı Veysî-i 'andelib senâ-hânıdır ve cûybâr-ı nazm-ı âbdârı reyân-sâz-ı ravza-i safâ ve yerâ'a-i efâsihü'l-berâ'ası nây-ı ser-bezm-i vefadır...* diyerek şiirindeki fesahate vurgu yapar, nesir alanında Veysî ve Nergisî gibi üstadlardan üstün olduğunu belirtir (Çapa, 2005, s. 222). *Hadîkatü'l-Vüzerâ'* da onun edebî kişiliği anlatılırken şiirdeki kabiliyeti ve özellikle üstadı Nabî'yi bile gölgede bırakacak yeteneği şu şekilde dile getirilmiştir: *...kâbiliyyet-i mâder-zâd ve isti'dâd-ı Hudâ-dâd ile zamân-ı kalîlde hem şâ'ir-i i'câz-tırâz hem kâtib-i inşâ-perdâz olup mısra:*

Kâbil-i şakird olan üstâd olur üstâddan

vefkince Nâbî merhumu sad merhale geçmiş idi

(Arslan, 2013, s. 134)

Hayat mecmuasında Ramî hakkında iki makale kaleme alan (Şenses, 2008, s. 476-480; 486-489) Halit Fahri, *Ma'mafih*, lehteki bu *şehâdetler*, müverrihlerle tezkirecilerin Râmî'yi, Nâbî'nin muakkibi addetmelerine mani' olamamıştır. Bunlara nazaran: "Nâbî'nin yetiştirdiği şuarâ-yı sençen-pîrandan" olan Paşa onun çizdiği hat üzerinde yürümüş, bir sahada dolaşmayı hatırına getirmemiştir. *Filhakîka Nâbî'nin intisâbına seok ve himâye ederek gençliğinde Ramî'nin inkişâfına hizmet ettiği inkâr olunamaz. Şahsiyeti teşekkül ve mane'î hüviyetini takarrur ettikten sonra Râmî, üzerindeki Nâbî nüfûzuna kolaylıkla galebe etmiş, hatta üstâdının tesirinden kurtulmakla kalmayarak ona rakip olacak bir dereceye yükselmiştir* (Şenses, 2008, s. 487) diyerek tıpkı Osmanzade Taib gibi zamanla üstadı Nabî etkisinden kurtularak ona rakip olacak bir seviyeye ulaştığını belirtmektedir. Ramî'nin divançesi üzerine bir inceleme yapan Sadettin Nüzhet ise onu, şiir vadisinde Nabî'nin

tesiriyle şiirler söyleyen bir muakkip olarak değerlendirilmiştir (Ergun, 1933, s. 32) . İsmail Hakkı Uzunçarşılı onun edebî kişiliğini *kuvvetli kalem sahibi, güzel şair...sıfatlarıyla niteler* (Uzunçarşılı, 2011, s. 20). Şiirlerinin muhtevası üzerine yapılan bir değerlendirmede ise onun şiirlerinde aşk temasının ön planda olduğu, hikemi tarz ağırlıklı olarak devrin yozlaşan değerlerini, sosyal ve siyasi çevresini ele aldığı; dil ve ifade bakımından devrinin güçlü şairlerinden biri olduğu, şiirlerinde oldukça renkli ve duygulu bir ruhu, asil ve temiz bir zevki bulunduğu tespit edilmiştir (Erkal, 2014).

Hakkında yazılan övgü nitelikli şiirlerde de Ramî kuvvetli bir şair ve nasir olarak kabul edilmiştir. Vakanüvis Raşid, Ramî'nin İlhanlı döneminin meşhur edip, müverrih ve bürokrati Vassaf'tan (öl. 1329-30) üstün olduğunu belirtir, eserlerindeki nükteli söyleyişe ve belagete dikkat çeker:

Nigâh-ı dîde-i insâf ile seyr eyle âsârın
Ki gâlib varsa Vassâfa yine şek yok o hazretdür (Biltekin, 1993, s. 125)

Dil-i âgâhına geldükce nükte-perdâzî
Sühan âmâde ma'nâ râm hâme vakf-ı hıdmetdür
Zamân-ı devlet-i cûd-ı zamîr-i nükte-dânında
Kabâ-yı şâhid-i endîşe dîbâ-yı belâgatdür (Biltekin, 1993, s. 126)

Ramî vafında kaleme aldığı gazelinde Rasih, aşağıdaki beyitlerde ifade edildiği üzere, onu üstat bilmiştir. Rasih'e göre Ramî, kalem erbabının önde gelenlerinden biridir, Allah onu inşada hünerli kılmış, önceki ustalardan nasiplendirmiştir. Onun şiiri bir akarsu, nesri ise sonsuz bir denizdir. Gönül ehli insanlar onun şiirine değer verir, eserlerini Fahrî, Mani ve Bihzad'ın eserlerinden bile üstün görürler:

Vâdî-i şî're ayak basmak dilersen Râsîhî
Kıl niyâz-ı dest-gîri Râmî-i üstâddan
Server-i ehl-i dil ser-defter-i ehl-i kalem
Behre-yâb itmiş Hudâ inşâdan u üstâddan
Şî'ri bir âb-ı revân inşâsı bahr-i bî-kerân
Hîç dirîg eyler mi feyzin âşnâ vü yâddan
Ehl-i dil müsvedde-i eş'ârını a'lâ tutar
Resm-i Fahrî nakş-ı Mânî sûret-i Bihzâddan (Bulut, 1998, s. 76)

Rüşdî de öncekilerin eserleri ve tarih kitapları dikkate alındığında, daha önce onun gibi bir reisülkütabın gelmediğini belirtir. Nesirlerinin erbabı tarafından çok beğenildiğini söylerken şiirde üslubunun güzelliğine dikkat çeker; onun, Selman ve Selim gibi İranlı şairlerden daha üstün olduğunu ifade eder:

Fahr-i erbâb-ı kalem Râmî Efendi kim anın
Görse âsârını eylerdi 'Utârid ta'zîm

Gelmedi devlete bir böyle re'isü'l-küttâb
 İşte âsâr-ı selef işte tevârîh-i kadîm
 Reşehât-ı kalemi âb-ı hayât u tesnîm
 Safahât-ı keremi nâfe-i hûbân-ı halîm

Nesr-i inşâsı pesendîde-i erbâb-ı kemâl
 Nazm-ı pâkîzesi reşk-âver-i Selmân u Selîm
 Bârekallâh zihî nazm-ı bedüü'l-üslûb
 Oldı her satrı anın rişte-i lü'lû-yı nazîm (Kayhan, 1991, s. 68-69)

Ramî Mehmed Paşa, Edirne'de iken onun vasfında iki kaside kaleme alan Nikatî, Ramî'nin şiir ve nesirdeki kabiliyetiyle ilgili benzer ifadelere başvurur. Nikatî, memduhunu inşadaki yeteneği bakımından tanınmış tarihçi Vassâf'tan; şiirde meşhur İranlı şairler Zahir, Tuğrayî ve Örfî'den; tefekkürde ise İbni Sina'dan üstün görür:

Göreydi nesr-i le'âlî-nisârını Vassâf
 Bilürdi hüsn-i edâda cihân-ârâyı
 İreydi gûşına şi'r-i belâgat-iş'ârı
 İderdi hırz-ı hamâyil Zahîr ü Tuğrâyî
 Göreydi neşve-i şi'rini mest olup 'Örfî
 Olurdı cânıla meftûn-ı sihr-i ra'nâyî
 Rumûz-ı dikkat-i fikriyyesi unutturdu
 Cihânda mertebe-i Bû 'Alî-i Sînâyı (Nikatî, yz. 10^b-11^a)

Kâtibzade Sakıb ise Ramî'nin şiirlerindeki selasete vurgu yapar ve onu meşhur Nizamî ile birlikte anar:

Le'âl-i nazm-ı girân-kadri zîb-i gûş-ı hayâl
 Nizâmî olsa 'aceb midür âferîn-hânı
 Reşâşe-i kalemi feyz-bahş-ı bâg-ı hüner
 Selâset-i suhanı reşk-i âb-ı hayvânî (Kırbıyık, 2017, s. 52)

Bosnalı Asım ise "reisüşşuara" şeklinde nitelediği Ramî'yi Hassan, Sehban, Saib ve Örfî gibi şairlere benzetir:

Sadr-ı Hassân-eserâ âsaf-ı Sehbâb-hünerâ
 Ey vezîr-i şeref-efzây-ı serîr-i ma'nâ
 ...
 Sâ'ib-i tâze-edâ 'Örfî-i mazmûn-pirâ
 Nazm ile şöhre-i âfâk re'isü'ş-şu'arâ (Kurtoğlu, 2018, s. 128)

Dönem şairlerinden Sırrî ile Ramî arasında edebî yönden karşılıklı bir takdir ve etkilenme söz konusudur. Ramî'nin, Sırrî'nin şiirlerinden etkilendiği ve onun "eylemişüz" redifli bir gazelini de tanzir ettiği tespit edilmiştir (Kazan, 2003, s. 53). Ramî vassında üç kasidesi bulunan Sırrî, aşağıdaki beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla, bunlardan birini Ramî'nin gönderdiği bir beytin tezyili şeklinde yazmıştır:

Şehenşâh-ı iklîm-i Sühan Hazret-i Râmî
Gîtî-i beyânun o pesendîde-hısâli
Ser-beytini bu nev-eserüñ eyleyüp ihdâ
Emr itdi ki tezyîl idem ol tâze makâli (Kazan, 2003, s. 248)

Sırrî de Ramî'nin şiirlerindeki selaset, fesahat ve belagati öne çıkarmıştır:

İksârı hıyre-çeşm ider erbâb-ı dânişi
Olsun gerekse her Sühan-ı âbdârı nûr
Tashîf ider fesahati bir nokta 'âkıbet
Olursa dahı şî'r-i belâgat-şî'ârı nûr (Kazan, 2003, s. 242)

Sonuç

Ramî Mehmed Paşa, 17. yüzyıl Osmanlı siyasi ve edebî ortamının tanınmış simalarındandır. Reisülküttaplığı, sadrazamlığı ve Mısır valiliği dolayısıyla yaşadığı dönemde birçok şair ona başta kaside olmak üzere çeşitli nazım biçimlerinde şiirler sunmuşlar, çeşitli faaliyetlerine tarihler düşürmüşlerdir. Bu çalışmada onun hakkında yazıldığı tespit edilen şiirlerin nazım biçimlerine göre tasnifi şu şekildedir: Bir mesnevi, yirmi dokuz kaside, on dokuz kıta, altı gazel, dört rubai, üç müfred ve iki mısra. Divanlarda *be-nâm-ı Râmî* başlığıyla yazılan muammalara da rastlanmakla birlikte bunlar Ramî hakkında herhangi bir değerlendirme içermedikleri için konuya dâhil edilmemişlerdir. Makalede şu sonuçlar elde edilmiştir:

* Bosnalı Sabit, Rüşdî, Mahir, Sırrî, Sakıb, Asım, Nikatî, Feyzî, Subhizade Feyzî, Şefik Mehmed, İshak Hocası Ahmed, Kamî, Cabizade Halil, Şinasî, Adlî, Şehdî, Nabî, Raşid, Rasih, Nazim, Azim, Talib, Taib, Nazif, Nesib, Dürrî ve Faik olmak üzere yirmi yedi şairin Ramî hakkında en az bir şiir kaleme aldıkları tespit edilmiştir.

* Yahya Nazim, beş kıta ve bir kaside; Bursalı Talib ise bir kaside, iki kıta, bir müzeyyel gazel ve iki rubai olmak üzere altışar şiirle Ramî hakkında en fazla şiir yazan şairler olarak öne çıkmışlardır.

* Üsküdarlı Sırrî, Ruznameci Şinasî ve Bosnalı Asım üçer kasideyle Ramî Paşa için en fazla kaside söyleyen şairlerdir. Kasidelerin çoğu Ramî'nin reisülküttap olduğu dönemde yazılmıştır.

* Dönemin en önemli şairlerinden Nabî "oğlum" diye hitap ettiği Ramî hakkında mesnevi, kaside, kıta ve rubai olmak üzere farklı nazım biçimlerinde şiirler yazmıştır. Nabî ayrıca 111 beyitlik kasideyle en hacimli şiir yazan şair olarak öne çıkmaktadır. Mesnevi biçimiyle Ramî hakkında yazılan tek şiirin sahibi de Nabî'dir.

* Ruznameci Şinasî, yazdığı üç müzeyyel gazelle bu nazım biçiminde en çok şiir söyleyen şairdir.

* Kıta nazım biçimiyle yazılan şiirlerin çoğu Ramî Mehmed Paşa'nın 1114/1702-1703 senesinde sadrazam oluşuyla ilgili düşürülen tarih manzumeleridir. Ramî'nin reisülküttap oluşu, dönemindeki faaliyetleri ve aile yakınlarının vefatı tarih manzumelerinin diğer konularındır.

* Medhiyelerde Ramî Mehmed Paşa klasik Türk şiirinin medhiye manzumelerinde kullanılan klişe tabir, mazmun ve benzetmelerle övülmüştür. Karlofça Antlaşması'ndaki başarılı tutumu bazı kasidelerde de işlenmiş, Paşa bu tavrı nedeniyle de methedilmiştir. Hamiliği, devlet idaresindeki başarısı, edebî kudreti medhiyelerde işlenen diğer konulardır. Edebî kişiliği ele alınırken onun özellikle nesirdeki kabiliyetine vurgu yapılması dikkat çekmektedir.

* Hakkında yazılan şiirler genellikle övgü nitelikli olmakla birlikte Osmanzade Taib'in *Hadikatü'l-Vüzera* adlı eserinde yer alan kasidesinde eleştirel beyitlere de tesadüf edilmiştir.

Extended Abstract

The life of Ramî Mehmed Pasha, who lived in the second half of the seventeenth century and the beginning of the eighteenth century, coincided with the reigns of Mehmed IV (1648-1687), Suleiman II (1687-1691), Ahmed II (1691-1695), Mustafa II (1695-1703) and Ahmed III (1703-1730). This period also included the time when grand viziers such as Köprülü Mehmed Pasha (d. 1661), Köprülü Fazıl Ahmed Pasha (d. 1676), Merzifonlu Kara Mustafa Pasha (d. 1683), Köprülü Fazıl Mustafa Pasha (d. 1691), Elmas Mehmed Pasha (1697), Amcazade Hüseyin Pasha (d. 1702), Daltaban Mustafa Pasha (d. 1703), Çorlulu Ali Pasha (d. 1711), Baltacı Mehmed Pasha (d. 1712), Moralı Damat Hasan Pasha (d. 1713), Silahdar Damat Ali Pasha (d. 1711). d. 1716) etc. were influential in Ottoman political and social life. In this period of classical Turkish poetry, in which the tradition of patronage was influential in its existence, it will be seen that the interlocutors (memduh) were mostly these and other statesmen, especially when the works written in the form of qasida verse are analyzed. Ramî Mehmed Pasha, one of the figures who had an important place in the political and social history of the Ottoman Empire with his identity as raisalkuttap, grand vizier and governor of Egypt, can also be included among the influential figures of his period. Ramî Mehmed Pasha, who proved himself in the poetry valley with the poems he wrote in numbers that could constitute a divanche, also made a name for himself as a powerful writer with the prose works he wrote. The sincere closeness he showed to scholars and artists during his duties in the state administration requires him to be commemorated within the framework of the patronage tradition in classical Turkish poetry. These qualities of Ramî Mehmed Pasha made him appear as a praised person who was frequently mentioned in the divans of the period.

In the period divans scanned within the scope of this study, it was determined that one masnavi, twenty-nine odes, nineteen stanzas, six ghazals, four rubais, three mufreds and two verses were written about Ramî. Bosnian Sabit, Rüşdî, Mahir, Sırrî, Sakıb, Asım, Nikaî, Feyzî, Subhizade Feyzî, Şefik Mehmed, İshak Hocası Ahmed,

Kamî, Cabizade Halil, Şinasî, Adlî, Şehdî, Nabî, Rashid, Rasih, Nazim, Azim, Talib, Taib, Nazif, Nesib, Dürrî and Faik wrote at least one poem about Rami. Yahya Nazim and Talib stood out as the poets who wrote the most poems about Rami, with six poems each. Üsküdarlı Sırrî, Ruznameci Şinasî and Bosnalı Asım are the poets who wrote the most ode for Ramî Pasha with three ode each. Most of the eulogies were written during Rami's time as raiselkuttab. Nabî, one of the most important poets of the period, wrote poems to Ramî, whom he addressed as "my son", in different verse forms such as masnavi, qasida, stanza and rubai. Nabî also stands out as the poet who wrote the most voluminous poem with his 111-couplet ode. Nabî is the author of the only poem written about Ramî in masnavi form. Most of the poems written in stanza form are historical poems about Ramî Mehmed Pasha's becoming grand vizier in 1114/1702-1703.

In the eulogies, Ramî Mehmed Pasha was praised with the clichéd expressions and metaphors used in the eulogies of classical Turkish poetry. His successful attitude in the Treaty of Karlowitz was also mentioned in some odes, and Pasha was praised for this attitude. His patronage, his success in state administration, and his literary power are other topics covered in eulogies. While his literary personality is praised, it is noteworthy that his talent in prose is especially emphasized.

Kaynakça

- Ahışhalı, R. (2007). Râmî Mehmed Paşa. *İslam Ansiklopedisi* (C. 34, s. 449-451). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akpınar Cengiz, Ş. (2000). *Rûznâmeci-zâde Şinâsî, hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve divanı'nın tenkitli metni* (Yüksek lisans tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Arslan, M. (2008). *Türk edebiyatında hamseler ve Subhizâde Feyzi'nin hamsesi*. İstanbul: Kitabevi.
- Arslan, M. (2013). *Osmanlı sadrazamları, Hadikatü'l-vüzerâ ve zeylleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Bağrıaçık, M. Z. (1996). *Dürrî ve divanındaki tarih manzumeleri* (Yüksek lisans tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Baltalı, S. (2016). *Mehmed Adli divanı* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Bayındır, Ş. (2008). *Şehdî divanı* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Bilkan, A. F. (2020). *Nâbî dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Biltekin, H. (1993). *Vak'anüvis Râşid Efendi ve divânının tenkitli metni* (Yüksek lisans tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Bulut, A. (1998). *Sofyalı Yusuf Rasih, hayatı, edebi şahsiyeti, divanının tenkitli metni* (Yüksek lisans tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Çakır, M. S. (2018). *Yahyâ Nazîm divanı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Çaldak, S. (2014). *Nâimâ, Mustafa Naima Efendi*.
Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/naima-mustafa-naima-efendi>
- Çapan, P. (2005). *Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-âsâr min fevâ'idi'l-eş'âr), inceleme-metin-indeks*, Ankara: AKM Başkanlığı Yay.
- Darıcık, M. (2006). *Nazîf divanı* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Dönmez, A. (1999). *Azîm divanı* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Erdem, M. (1994). *Bursalı Talib ve divanı, tenkidli metin ve inceleme* (Yüksek lisans tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Ergun, S. N. (1933). *Rami Paşa, hayatı ve eserleri*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- İnce, A. (2005). *Tezkiretü'ş-şuarâ, Sâlim Efendi*, Ankara: AKM Yay.
- Karacan, T. (1991). *Bosnalı Alaeddin Sabit, divan*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.
- Kayhan, H. (1991). *Rüşdi, hayatı, edebi kişiliği ve divanı'nın tenkitli metni* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Kayhan, H. (1999). *Mâhir Abdullâh (hayatı, eseri, edebî kişiliği ve divanı'nın tenkidli metni* (Doktora tezi).
Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Kazan, Ş. (2003). *Üsküdarlı Sırrî, hayatı, eserleri, edebi kişiliği, divanı ve Şerhu medhi'n-nebî* (Doktora tezi).

- Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Kırbiyık, M. (2017). *Kâtib-zâde Sâkıb divanı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56426,katib-zade-sakib-divanipdf.pdf?0> .
- Koçak, F. (2006). *Fâik Mahmûd ve divanı* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Koçoğlu, T. (2016). 18. Asırda yazılmış münşiyâne/üslûb-ı âlî nesir ve mensur muammâ örneği bir eser: Şefîk-nâme. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Prof. Dr. Abdulkirim Abdulkadiroğlu Özel Sayısı, 2(3), 101-112. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265683> .
- Kurtoğlu, O. (2018). *Bosnalı Âsım divanı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208667/bosnali-asim-divani.html> .
- Nesib Yusuf Dede, *Divan*. Milli Kütüphane. Ankara Adnan Ötügen İlhalk Kütüphanesi, 06 Hk 1315/1, 1-74.
- Nikatî, *Divan*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, 894.35-1, 1-53.
- Özcan, A. (2001). Karlofça Antlaşması. *İslam Ansiklopedisi* (C. 24, s. 504-507). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öztürk, M. ve Öntürk, T. (2021). *Vanlı divan şairleri ve Feyzî divançesi*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yay.
- Sarioğlu, L. A. (2014). *Zihni, Berber-zâde Mehmed Zihni*. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zihni-berberzade-mehmed-zihni> .
- Selçuk, B.(2013). *Şehdi Mustafa Efendi*. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sehdi-mustafa-efendi>
- Selçuk, B. ve Algül M. (2015). *Şefik Mehmed'in kasideleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, 25(2), 27-58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157420> .
- Şenses, O. (2008). *Hayat Mecmuası (4,5,6.Cilt ve yeni tertip) – inceleme, tahlilî fihrist, seçme metinler* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Topal, A. (2011). *Ahmedî (İshak Hocası) Vahdetnâme-i âlem-engîz* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Tuğluk, İ. H. (2014). *Pîrî-zâde, Mehmed Sâhib Efendi*. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/pirizade-mehmed-sahib-efendi>.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı tarihi, Karlofça anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar* (4/1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yazıcı, G. E. (1998). *Edirneli Kami ve divanı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> .
- Yörür, A. (2019). Câbîzâde Halîl Fâ'iz Efendi'nin Râmî Mehmed Paşa'ya Sunduğu Bahâriyye'si. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, 5(10), 201-210. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/332765115_CABIZADE_HALIL_FA'IZ_EFENDI'NIN_RAMI_MEHMED_PASA'YA_SUNDUGU_BAHARIYYE'SI

Popüler Roman Odağında Kırgız Yazar Çolponbek Abikeyev'in Brilliant Cılan Romanını Okumak

Reading Kyrgyz Author Cholponbek Abikeyev's Novel Brilliant Cılan through the Lens of Popular Novels

Ayşe ŞENER *

Öz
Edebiyat, müzik, sinema, eğitim, sağlık gibi halkın ihtiyaç duyduğu pek çok alanda kendini gösteren popüler kültür, temelde halkın hızlı tüketimini ifade etmektedir. Popüler kültürün bir ögesi olan popüler edebiyat ise kanonik edebiyatın dışında kalan, insanı gündelik kaygılardan uzaklaştıran, insanın hoşça vakit geçirmesini sağlayan eserleri içermesiyle okur kitlesi ve satış oranı bakımından büyük çoğunluğu oluşturan bir alandır. Bu bakımdan popüler edebiyat kavramı kolayca tüketilebilir, çokça satılabilir ve bunlara bağlı olarak geniş kitlelere ulaşabilir eserleri ifade etmektedir. Kırgız edebiyatı başlangıcından itibaren Sovyet ideolojisinin etkisiyle politik bir çizgide ilerlemesi sebebiyle büyük ölçüde toplumsal meseleleri, siyasi temaları ele almıştır. Şüphesiz bağımsızlıkla birlikte bu ideolojik güdümün zayıflaması, popüler romana yaşam alanı yaratmıştır. Bağımsızlıkla birlikte bu alana yönelen önemli isimlerden biri Çolponbek Abikeyev'dir. Bu makalede, Abikeyev'in yayımlandığı yıldan bugüne kadar pek çok kez basılmış ve yüksek tirajlara ulaşmış Brilliant Cılan romanı, popüler roman odağında belirlenen kriterlere göre incelenmiştir. Neticede romanın adındaki sembolik anlam, dikkat çekici kapağı, dil ve üslubundaki sadelik, olayların fazlalığı ve hızlı biçimde gelişmesi, kişilerin çokluğu ve karakterizasyonun zayıflığı, klişelik, hacimli ve seri halinde yazılması, geleneksel anlatım tekniklerinin öne çıkması, anlatıcının taraflı tutumu, duygusallığı açığa çıkaran teması, yazarının popülist tavrı olmak üzere popüler romanlarla benzer özellikler taşıdığı belirlenmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi,
Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
senerayse13@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1157-4187
Kırklareli / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr.,
Kırklareli University, Department
of Contemporary Turkish
Dialects and Literatures
senerayse13@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1157-4187
Kırklareli / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Popüler Edebiyat, Popüler Roman, Kırgız Edebiyatı, Çolponbek Abikeyev, Brilliant Cılan.

Abstract

Manifesting itself in many fields such as literature, music, cinema, education, and health, popular culture basically expresses the rapid consumption of the people. On the other hand, popular literature, which is an element of popular culture, falls outside of canonical literature. It allows people to have a good time by taking them away from daily worries. For this reason, readers show great interest in popular literature products. Therefore, the concept of popular literature refers to works that can be easily consumed, sold widely and, accordingly, can reach large audiences. Kyrgyz literature has progressed in a political line with the influence of Soviet ideology from the beginning; thus, it has mainly focused on social and political issues. The weakening of this ideological motive due to independence has created a living space for the popular novel. Cholponbek Abikeyev is a prominent figure in this field since independence. This article examines Cholponbek

Başvuru/Submitted: 31/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

Abikeyev's novel *Brilliant Cılan*, which has achieved substantial circulation following multiple re-publications, utilizing the criteria established for the analysis of popular literature. The analysis reveals that the novel shares similarities with popular literature, such as a symbolic title, a noteworthy cover design, the simplicity of its language and style, a profusion of events and rapid pace of action, a diverse cast of characters with limited depth of characterization, utilization of familiar themes and archetypes, a lengthy and serialized structure, the prominence of conventional narrative strategies, a partial and biased narratorial perspective, themes designed to elicit emotional responses, and a populist authorial perspective.

Keywords:

Literature, Popular Novel, Kyrgyz Literature, Cholponbek Abikeyev, *Brilliant Cılan*.

Makale Bilgileri

Atıf: Şener, A. (2024). Popüler Roman Odağında Kırgız Yazar Çolponbek Abikeyev'in *Brilliant Cılan* Romanını Okumak. *Selçuk Türkiyat*, (61): 367-392. Doi: 10.21563/sutad.1474541

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Şener, A. (2024). Popüler Roman Odağında Kırgız Yazar Çolponbek Abikeyev'in *Brilliant Cılan* Romanını Okumak. *Selçuk Türkiyat*, (61): 367-392. Doi: 10.21563/sutad.1474541

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Batı'da "kitle edebiyatı, trivial edebiyat, kitsch sanat" gibi isimlerle karşılanan popüler edebiyat, Batı edebiyatında gün geçtikçe etkisini arttırmaktadır. Çoğunlukla okurun duygularına hitap ederek heyecan uyandırmaya çalışan, çok sayıda okura ulaşan ve estetik gayeyi geri planda bırakan bir tür olarak tanımlanan popüler roman, her ne kadar olumsuz eleştiriler ile değerlendirilse de okur kitlesini kaybetmeyen bir tür olarak edebî gelenek içerisinde varlığını korumaktadır.

Okura güzel vakit geçirtme, okuru hayatın kaygı ve sıkıntılarından uzaklaştırma amacıyla çok sayıda okura ulaşmayı hedefleyen popüler eserler, Kırgız edebiyatında da etkisini göstermektedir. 1936'da ilk roman örneği verilen Kırgız edebiyatında edebî çizgi belirgin olarak politik olduğundan okurdan ziyade büyük ölçüde merkezî otorite odaklı olarak gelişmiş ve şekillenmiştir. Şüphesiz Sovyet dönemi Kırgız edebiyatının büyük ölçüde kanonik bir edebiyat olması gerçeği, popüler edebiyatla ters orantılıdır.¹ Bu sebeple Sovyet dönemi Kırgız edebiyatında popüler romanlardan bahsetmek daha güç gözükür. Ancak bağımsızlık sonrası özgürleşen sanat anlayışı ile popüler edebiyatın varlığını gözlemlemek daha mümkündür. Nitekim bağımsızlık sonrası ortaya çıkan kapitalizm süreci bir yandan yarattığı ekonomik kriz sebebiyle okur oranlarına olumsuz tesir etmiş diğer yandan bu düzen doğrudan tüketimi doğurmuş; amacı kâr olan sanat anlayışının varlığına kolaylık sağlamıştır. Bu süreçten olumlu olarak etkilenen isimlerden biri Kırgız yazar Çolponbek Abıkeyev'dir. Edebî hayatına başlaması bağımsızlık sonrasına tesadüf eden Abıkeyev'in ilk olarak gazetede tefrika ettiği ve sonrasında yayımladığı üç ciltlik *Brilliant Cılan* adlı eseri, popüler roman açısından dikkat çekici özellikler barındırmaktadır. Çalışmada, *Brilliant Cılan* romanı popüler romanın özellikleri ekseninde irdelenmiştir. Buna göre çalışma, söz konusu romanın yapısal ve tematik unsurları, yazarın edebî anlayışı, yazarın esere ilişkin reklam çalışmaları ve verdiği röportajlar, eserin okunma sürecinde gazetenin ve sosyal medyanın etkisi gibi hususlar çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışma, bağımsızlığa kadarki süreçte güdümlü bir anlayışa sahip olan Kırgız edebiyatına başka bir perspektifle yaklaşmaktadır.

Metodoloji

Çalışma, popüler roman kriterleri ışığında Çolponbek Abıkeyev'in *Brilliant Cılan* romanını ele almaktadır. Dolayısıyla çalışmanın kapsamı yazarın 1997 yılında I. cildini, 1998'de II. cildini, 1999'da ise tüm eseri III cilt halinde yayımladığı *Brilliant Cılan* romanından oluşmaktadır. Çalışmada 2011 yılında yayımlanan baskı esas alınmıştır.² Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi ile değerlendirici durum çalışması deseninden faydalanılmıştır. Romanın incelenmesinde yapısal eleştiri ve sanatçıya dönük eleştiri metodu kullanılmıştır. Romanın Türkiye

¹ Edebiyat kanonu ve popüler edebiyat arasındaki ilişki üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bk. (Uğur, 2013).

² Bk. Abıkeyev, Ç. (2011). *Tandalğan Çıkarmaların Üç Tomduk Cıynağı: Brilliant Cılan*. (C.1), Bişkek: Biyiktik. Roman henüz Türkiye Türkçesine aktarılmamıştır. Adı Türkiye Türkçesine "Pırlanta Yılan" olarak aktarılabilir olan eserin çalışma içerisinde orijinal adı kullanılacaktır. Makalede, romandan yapılan alıntılarda romanın adı "BC" şeklinde kısaltılmıştır.

Türkçesine aktarımı bulunmaması sebebiyle romandan yapılan alıntılar tarafımıza aittir.

1. *Brilliant Cılan*'da Popüler Romana Dair Unsurlar

Latince *popularis* kelimesine dayanan *popüler* kavramı, 15.yy'da "halka ait, genel, ortak"; 19.yy'da "genel olarak insanlar tarafından tercih edilen bir sanat dalı" olarak anlam alanı edinmiştir.³ Popüler kültürün, kâr amacı güden ve geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyen bir alanını edebiyat oluşturmaktadır. Dünya edebiyatında, popüler edebiyatın birçok türde örneği bulunmakta ve kitap mağazalarında *best seller* adı altında satılmaktadır. Yüksek kültürün aksine her kesimden insana odaklanan ve kurgusunu büyük ölçüde entelektüel birikim, zevk ve estetik kaygı ön planda olmaksızın şekillendiren popüler edebiyat çoğunlukla siyasi kanonun dışında kalarak okura başka bir dünya sunar. Bu dünya, angaje bir edebiyatın aksine trivial bir dünyadır.

Edebiyat bilimcilerin çalışmalarına bağlı olarak popüler romanlar, "aşk, gotik/korku, polisiye, fantastik, bilim kurgu, hidayet, tarihî vb. türlerden meydana gelen, çoğunlukla kitap olarak yayımlanmadan önce tefrika edilen, merak uyandırıcı, sürükleyici bir özelliği sahip olan, dikkat çekici adları olan, her kesimden okura hitap eden ve ideal okuru talep etmeyen, yazar ve yayınevinin satış ve kâr odaklı olduğu, okuru kaygı ve stresten uzaklaştırarak okurun keyifli vakit geçirmesini sağlayan, çok satılan, çok okunan ve çabuk tüketilen, klişeleşmenin öne çıktığı, edebiyat kanonunun dışında kalan, yazarların tanınırlık kaygısı taşıdığı, yazar ve okur arasında yakın bir iletişimin var olduğu ve buna bağlı olarak eserin devamlılığında okurun talebinin önemli bir ölçüt olduğu" şeklinde çeşitli özelliklere sahip olan bir tür olarak betimlenebilir (Sağlık, 2010, s. 91-211; Uğur, 2013, s. 11-306).

Kırgız edebiyatında yukarıda sıralanan özellikleri barındıran belirgin bir eser Çolponbek Abıkeyev'in *Brilliant Cılan* romanıdır. Bağımsızlık sonrası süreçte popüler nitelikli eserler bilhassa gazete yoluyla yaşam alanı edinmiştir. Bu yöne eğilim gösteren isimlerden birisi Çolponbek Abıkeyev'dir. Zira başlangıç evresinden günümüze kadar belli kriz evrelerinden geçen Kırgız edebiyatı için trivial dünyayı güdümlü edebiyatın etkisinin azaldığı bir dönemden itibaren gözlemlemek daha mümkündür. Bundan hareketle çalışmada *Brilliant Cılan* romanında popüler romanlarda öne çıkan özelliklerin varlığı sorgulanacaktır.

1.1. Yazar ve Eser Hakkında Genel Bilgiler⁴

1.1.1. Çolponbek Abıkeyev kimdir?

Çolponbek Abıkeyev, 16 Ağustos 1957 tarihinde Narın'ın Koçkor ilçesinde yer alan Töö Karın adlı yaylada dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren edebiyata merakı olan yazar, ilkokula kadar Manas Destanı'nı, ilkokuldan itibaren ise Kanıbek'ten başlayarak çeşitli edebî eserleri okur. 9. sınıfa kadar köy kütüphanesinde pek çok eseri okumuştur. Yazar yükseköğrenimini Hukuk Fakültesi'nde tamamlamasını isteyen

³ Popüler kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.etymonline.com/search?q=popular>.

⁴ Burada yer alan bilgiler, yazarın 2011 yılında yayımlanan *Tandalgan Çıgarmalarının Üç Tomduk Cıynağı* kitabının girişine yazdığı biyografiden alınmıştır (bk. Abıkeyev, 2011, s. 7-32).

ailesine rağmen Gazetecilik Fakültesi'ne başlar ve 1978-1983 yılları arasında eğitimini tamamlayıp gazeteci olarak mezun olur. Eğitimini tamamladıktan sonra Talas'ın Manas ilçesine giderek partiye katılır. Yaklaşık altı yıl boyunca çalıştıktan sonra bekâr olarak geldiği Talas'tan evli ve iki çocuklu olarak ayrılır.

Yazarın ilk edebî tecrübelerini arkadaş arasında yazdığı şiir ve mektuplar oluşturur. Sonraki yıllarda *Leninçil Caş*, *Kırgızstan Pioneri* gibi gazetelere haber niteliğinde yazılar, kısa hikâyeler yollamıştır. Yazarın asıl edebî faaliyetleri 1990'lardan sonrasına tesadüf eder. Abıkeyev, 1990 yılında Frunze'ye⁵ gelerek *Frunze Şamı*⁶ gazetesinde çalışmaya başlar. Kısa süreli bir çalışma hayatı geçirir. *Kuruluşçu* adlı Kırgızca bülten ve *Azat* adında Rusça bir gazete çıkarır. 17 Aralık 1990 yılında iznini aldığı ve 1991 yılında bağımsız Kırgızistan'ın ilk özel gazetesi olan *Aalam*'ı çıkarır. *Aalam* gazetesi, kendi ifadesiyle 'edebî hayatının ikinci evresi' niteliği taşır.

Bugüne kadar on iki kitabı yayımlanan yazarın 2011 yılında 3 cilt halinde seçme eserleri yayımlanmıştır. Yayımlanan son eseri 2021 Nisan ayında *Kızıl Köynökçön Kelin* "Kırmızı Elbiseli Gelin" adıyla kısa ve uzun hikâyelerinden oluşan eser seçkisidir. Abıkeyev'in eserleri Ukraynaca, Rusça gibi çeşitli dillere çevrilmiş; Başkurtça, Uygurca gibi çeşitli lehçelere aktarılmıştır. Yazar geçmiş yıllarda Kırgız Yazarlar Birliği Başkanlığı yapmış olup⁷ 1996 yılından beri birliğin aktif üyesidir. Bişkek'e geldiğinden beri gazetecilikle birlikte iş dünyasına da adım atan Abıkeyev, yazarlık yönünün yanı sıra iş dünyası ile yakından ilgilidir. Abıkeyev hâlihazırda Bişkek'te yaşamaktadır. Evli ve beş çocuk babasıdır.

1.1.2. *Brilliant Cılan*'ın yayım serüveni

Çolponbek Abıkeyev, *Brilliant Cılan* romanını ilk olarak *Aalam* gazetesinde tefrika eder. Yazar eseri 1996 yılında yazmaya başlamış ve ilk olarak 1997 yılında yayımlamıştır. Bugüne kadar eser 1998, 1999, 2000, 2003, 2004, 2006, 2011 vd. yıllarında olmak üzere on iki kez basılmış ve 150.000'den fazla baskı yapmıştır.

1.2. Romanın Adı

Popüler romanların kitap kapakları en az ismi kadar dikkat çekicidir (Sağlık, 2010, s. 123). Aşk, macera, korku, polisiye gibi konulara göre verilen dikkat çekici isimler okuru etkilemektedir. Bu yönleri ile roman adları çoğu zaman sembolik mahiyet taşıyabilir. Bu bakımdan *Brilliant Cılan* ismi ilk etapta okurun odağını üzerine çeker.

Brilliant kelimesi, "pırlanta" (Akmataliyev vd., 2015, C. 1, s. 289); cılan ise "yılan" (Akmataliyev vd., 2015, C. 1, s. 560) anlamına gelir. Her iki kelime ayrı anlam alanlarına sahip olmasının yanı sıra bir arada kullanılmasıyla esere farklı bir derinlik katmaktadır. Pırlanta, toplumdaki önemli zenginlik unsurudur. Yılan ise insanı en korkutan hayvanlardan birisi olarak zenginliği sembolize etmektedir.⁸ Bu kullanım ile

⁵ Bağımsızlığa kadar Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in adı olarak kullanılmıştır. Şehir bağımsızlıktan sonra Bişkek adını almıştır.

⁶ Söz konusu gazete bağımsızlık sonrasında *Bişkek Şamı* adıyla çıkmaya başlamıştır.

⁷ Abıkeyev'in Kırgız Yazarlar Birliği Başkanlığı döneminde vermiş olduğu röportaj için (bk. Azap, 2016, s. 94-103).

⁸ Yaratılışa dair mitlerde öne çıkan ve özellikle ölümsüzlüğü ile bilinen yılan, çeşitli mitolojilerde öldürücü, sağaltıcı, korkutucu vb. özelliklere sahip bir hayvandır. Kırgız halk inanışlarında ve modern

romanda yazar, zenginlik, güç ve bilime ilişkin bir algı yaratmayı hedefler. İnsanı yücelten veya alçaltan bu üç unsur toplumdaki en önemli değerlerdendir. Yazar, eseri yayımladığı tarihten itibaren vermiş olduğu röportajlarda veya eser hakkında gerçekleştirdiği söyleşilerde romanın isminin mahiyetini, okura ulaştırmak istediği mesajı açıkça dile getirmekte ve okuru aydınlatmaktadır. Eserin yayımlanmasının üzerinden yirmi yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ güncelliğini koruması bununla ilintilendirilebilir. Nitekim bu açıklamalar, yazarın eserine *açık bir yapıt*⁹ olma imkânı tanımadığını somutlar. Okurun metin üzerinde çok düşünmesine, eserdeki sembollerini anlamlandırmasına gerek yoktur. Kurgunun amacı ve mantığı okura eser tanıtımları ve reklamlar yoluyla iletilmiştir. Söz konusu durum popüler romanlarda görülen önemli bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Yazar Abıkeyev de çoğu popüler roman özelliği taşıyan eserlerde olduğu gibi romanına okurun ilgi ve alakasını çekebilecek, sembolik anlam taşıyan bir ad tercih etmiştir.

1.3. Romanın Kapağı

Popüler romanların kitap kapakları çoğunlukla dikkat çekicidir (Sağlık, 2010, s. 123). Okur ilk olarak kitabın kapağından etkilenir ve içinde merak duygusu oluşur. Okurun içine girdiği beklenti, eserin okurda bırakacağı etkiyi olumlu yönde etkiler. Bu bağlamda, *Brilliant Cılan* romanı da dikkat çekici bir kapağa sahiptir. Kapak içeriği romanın adı ile uyumludur. Kapağın dışında tıslayan bir yılan (Brilliant Cılan), kitabın ve yılanın peşinde olan roman kişileri, karlı dağlar ve evler yer alır. Sarı, kırmızı, beyaz, siyah, yeşil gibi dikkat çekici renkler bulunur. Yılan derisi ise parlak bir görünüme sahiptir. Kapağın üzerinde, dağın önünde Brilliant Cılan'ın sırrının yazılı olduğu kitabı okuyan bir bilge kişi, yaşlı bir aksakal ve dövüş sanatlarına hâkim genç bir adam bulunur. Bu kişiler romanda yer alan roman kişileridir ve eserin konusuyla bütünlük sağlayarak sembolik anlamlar ifade etmektedir. Tüm bunlar okurda merak duygusunu açığa çıkarabilecek niteliktedir. Bu kapağı gören okur, macera, fantastik ve polisiye konulu bir eser okuyacağını tahmin edebilir. Ancak eserin yakın yıllardaki baskısında bordo karton bir kapak kullanıldığı ve resimlere yer verilmediği görülmektedir. Bunun sebebinin eserin son basımının yazarın eserlerini toplu halde yayımladığı bir seride yer almasının olması muhtemeldir.

1.4. Romanın Konusu

Popüler romanlar, sorunsal romanlara nazaran daha önceden belirlenmiş, yazarın ve okurun bildiği bir çizgide ilerler. Okurun beklentileri dikkate alınarak oluşturulurlar (Uğur, 2012, s. 419). Kimi araştırmacı tarafından yığın edebiyatı ürünleri olarak da adlandırılan bu romanların konuları basit öyküler üzerine kuruludur. Zira okur kendini sıkmayan, günlük hayattaki tatsız gerçeklerden uzaklaştıran, politik kaygılara çok değinmeyen eserlere yönelir (Baypınar, 1990, s. 49-54). Popüler romanların angaje anlayışa hizmet eden örnekleri de mevcuttur. Ancak büyük çoğunluğu duygusallığın öne çıktığı eserlerdir. Okuru etkileyen, duygulandıran (ağlatan, heyecandıran, sevindiren, eğlendiren vb.) temaları ele alırlar (Sağlık, 2010,

eserlerinde ise yılanın şifa, zenginlik, delilik, kötülük ve günah, ölüm, şifa ve yaratıcılığın sembolü olarak alımlandığı görülmektedir (Şener, 2022, s. 238-242).

⁹ *Açık yapıt* üzerine ayrıntılı bilgi için bk. (Eco, 2019).

s. 165-166). Kısaca popüler roman, dramın melodrama dönüşmesidir. Başka bir deyişle bu tür eserlerde edebînin popülere dönüşümü söz konusudur.

Bu gözle değerlendirildiğinde *Brilliant Cılan* romanının yukarıda belirtilen hususların öne çıktığı bir roman olduğu görülür. Yazar, popüler roman okurunun en sevdiği konulardan biri olan suçlular dünyasını merkeze alır. Roman, Brilliant Cılan adlı bir yılan ve onun sırrının anlatıldığı kitabın peşindeki pek çok kişinin, kitabı ve sırrı elde etme macerasını ele almaktadır. Yazar, bu macera içinde cinayet, hırsızlık, şiddet, uyuşturucu ticareti gibi çeşitli suçları işleyen kişilerin dünyasını kurguya taşıırken gerek üslubunun basitliği gerekse okurun muhayyilesini harekete geçiren her türlü yöntemi dener. Nitekim Eco'nun da belirttiği gibi popüler romanlar özgün anlatsal durumları yaratmak yerine kendi okur kitlesinin bildiği, benimsediği ve sevdiği kalıp durumlardan bir kurgu ortaya koyar (2017, s. 105). Bu doğrultuda romanda aşk, sevgi ve ilişkilerin işleniş şiddet ve suçun gerisinde kalmış gibi görünse de söz konusu hemen hemen edebî romanda da görülen bu temalar popülerleştirilir. Eserde ön planda Brilliant Cılan'ın sırrı ve onu elde etme serüveni yer almaktadır. Ayrıca roman yalnızca güç, zenginlik gibi değerlerin peşinde koşmanın insan için kötü bir son getirdiği vurgusunu yapar. Buradaki vurguyla yazarın okura vermek istediği fikir fantastik öğelerle kurguda eritilir. Her ne kadar okura bir fikir verme, popüler romanlara ters gibi gözükse de bazı popüler romanların suya sabuna dokunmadan birtakım meseleleri de ele aldığı, yalnızca okuru eğlendirme amacı taşımadığı da bilinmektedir (Sağlık, 2010, s. 166). Kısaca tüm bu yönleri ile romanın okuru sürükleyen bir kurgusu olduğu görülmektedir. Dolayısıyla heyecan, merak duygusu öne çıkmaktadır. Zira tefrika romanı olduğu bilinen metinlerde bu heyecan, gerilim gibi dokuların metnin popüler olduğu fikrini öne çıkardığı açıktır. Ayrıca gizemli olaylar, entrikalar da benzer sebeplerle kurguya dâhil edilir (Gür, 2012, s. 56-57). *Brilliant Cılan*'daki bu sürükleyici kurgunun oluşmasında da benzer etkenin etkili olduğu görülmektedir.

1.5. Romanın Olay Örgüsü

1.5.1. Öykü

Popüler romanların olay örgüsünde, hızlı ve ani değişimler, akıcılık ve sürükleyicilik göze çarpmaktadır. Olay ağırlıklı olan popüler romanlar bu sebeple hacimli eserlerdir. Olayların fazlalığı aynı zamanda kişilerin de çok olmasından kaynaklanır. *Brilliant Cılan* romanı da üç ciltten meydana gelmektedir. Olaylar çoğunlukla derin ve uzun tasvirlerle ele alınmamıştır. Yazar için esas olan birden fazla olayın var olması ve bu olayların hızlıca sonuca kavuşmasıdır. Bu sebeple olay halkaları arasında geçişler düzensiz ve kopuktur. Yazar, Brilliant Cılan'ın ve onun sırrının anlatıldığı kitabın sahipleri ve onların peşinde olanların arasında bir olay örgüsü kurgular. Şüphesiz yazarın bu kaygısı popüler romanın bir özelliğidir.

Brilliant Cılan romanının birinci cildi, yılanın ve yılanın sırrının anlatıldığı kitabın özelliklerinin tasviri ile başlar. Bu sırrın anlatıldığı kitap iki parçadan oluşur. Kitabın iki parçası ve yılan, üç ayrı kişide bulunmaktadır. Kitabın özelliklerinin tasvir edilmesinin ardından bir evde yaşanan hırsızlık ve cinayet gerçekleşir. Bir ailenin şehirde yaşayan oğlu hariç geri kalanı vahşice öldürülür. Evden sadece kıymetli bir

taştan yapılma esrarengiz yılanın çalındığı fark edilir. Bu hırsızlığın dışında diğer yandan Miki adlı bir adam, patronunun kasasını soyar ve on bin dolara yakın bir para çalar. Amacı babası gibi gördüğü Kadir atanın ona anlattığı gizemli kitabın sırrına ulaşmaktır. Birkaç yıl gizlenir ve yeni soygunlar gerçekleştirerek cebini doldurur. O günlerde Azim adlı bir adam bu soygunları ve cinayetleri çözmekle meşgul olur. Herkesin peşinde olduğu yılan Protez adlı bir suçludan Aziyat'a geçer. Aziyat yılanı evinde herkesten gizli kasasında saklar. Bir gün kitabın izini sürmek için Çin'e gittiğinde, karısı Farizat yılanı ve evdeki tüm paraları alarak kaçar. Kitabın bir bölümünün bulunduğu Li ise diğer yarısını aramak için Çin'den Kırgızistan'a gelir. Kitabın yarısı Miki'de olduğu için aslında Aziyat da Li de Miki'nin peşindedir. Aziyat, karısının kaçtığı haberini alınca deliye döner, her yere adamlarını gönderip peşlerine düşer. Çünkü hem yılanını hem de karısını kaybetmiştir. Karısı Farizat ise Aziyat'ın adamı Said'le kaçmış ve başını belaya sokmuştur. O günlerde Miki, Aziyat'la karşılaşır ancak onun kim olduğuna bir anlam veremez. Sonrasında Li'ye ulaşır. Li'nin soyunu ve neslini araştırır. Kitabın onda olduğunu bildiği için yakınlarından birine verdiğini düşünerek yaptığı araştırmalar sonucu Amerika'da bir kızı olduğunu öğrenir ve ondan şüphelenir. Birinci cilt böylelikle sona erer.

Romanın ikinci cildi ise Aziyat'ın Farizat'ın altı aydır izini sürmesinin anlatımı ile başlar. Bu süre içerisinde pişman olan Farizat, yilandan kurtulmaya karar verir ve onu gizlice Dolon'daki bir mağaraya koyar. Said'in onun hakkında çıkardığı düşük kadın dedikodularına tahammül edemeyerek Said'i zehirleyerek kaçar. Bu süre içerisinde de peşinde Aziyat'ın adamları vardır. O yüzden ne yapacağını bilemeden bir Koreli ile Hong Kong'a gitmeye karar verir. Adam onun Said'i öldürdüğünü bilir. Aziyat ise o günlerde Rıcy Bolot adlı bir suçluyu aramaktadır. Miki ise Li ile karşılaştıktan sonra dağlarının arkasındaki bir köyde bir dervişle karşılaşır oraya geldiğinde farklı bir yeteneğe kavuşur. Artık insanların düşüncelerini okumaya başlar ve trans hâline geçer. Eski manastırda Li'nin kızı ile buluşur ve kılıçla dövüşürler. Ancak kız bir anda gözünün önünden kaybolur. Hayretler içerisinde kalan Miki, Moskova'ya dönerken uçakta Farizat'ı görür. Ona doğru çekilir. Ancak sebebini bilemez. Yeteneğinden ötürü onun peşinde kötü adamlar olduğunu anlar ve ona yardım etmek ister. Ancak Farizat ona güvenmeyerek taksiye binip gözden kaybolur. İkinci cilt bu şekilde sona erer.

Romanın üçüncü cildi Farizat'ın Moskova'daki arkadaşının yanına yerleşmesiyle başlar. Fakat olaylar Farizat'ın bildiğinden de karışıktır. Onun peşindeki adamlar yılanın izini sürmektedir. Mirza da bununla görevlendirilenlerden birisidir. Küçük yaştan itibaren yetimhanede büyüyen ve dövüşten para kazanan Mirza, Rusya'ya gelerek Farizat'ın peşine düşer. Kısa sürede yakalanan Farizat'ı Miki kurtartır. Ancak Mirza ile Miki birbirlerini gördüklerinde farklı bir tanışıklık sezerler ve Mirza onların kaçmasına göz yumar. Miki ile Farizat ise sanki yıllardır birbirlerini seven iki âşık gibidir. Hemen Farizat'ın Almatı'ya kaçmasını sağlayan Miki dönüp Mirza'ya yardım eder. Bu süreçte yaralanan Miki sonrasında Mirza'yı alıp Farizat'ın yanına döner. O günlerde Li'nin kızı Amerika'dan tekrar Çin'e dönmüştür ancak babası rüyasında artık Miki'nin -diğer adıyla Şaa'nın- yılanı bulduğunu ve ondan güçlü olduğunu bildirir. Farizat ise Miki'ya yılanın yerini söyler ve oraya gidip yılanı ulaştıklarında Miki

bambaşka duygular içerisine girer. O esnada çıkan rüzgâr, Mıkı'ya sırra yaklaştığını hissettirir. Fakat kitabın diğer yarısı henüz ellerinde değildir. Mıkı'nın aklında türlü sorular belirir. Roman, Farizat ve Şaa'nın Mırza'ya kalan mirasla hazırlattıkları pasaportla Londra'ya doğru yola çıkmaları ve Mıkı'nın aklındaki sorularla sona erer.

Yazar hemen hemen her kişiyle Brilliant Cılan arasında bir ilişki kurgulamaya çalışmıştır. Vaka halkalarında bu ilişkiyi gözlemlemek mümkündür ancak vaka halkaları arasında neden-sonuç ilişkisinin zayıflığı göze çarpmaktadır. Örneğin suç dünyasında ün yapan Kemel'in hikâyesinin yılanla alakası zayıftır. Esasen romandaki tüm vaka halkalarının anlamsal olarak bulunduğu nokta Brilliant Cılan'dır. Bütünsel manada bakıldığında entrik kurgu bağı derin değildir. Bunun muhtemel sebebi yazarın romanı ilk olarak tefrika halinde yayımlaması olmalıdır. Ayrıca romanın ciltli ve hacimli oluşunun bu kopukluğa yol açması da ihtimal dâhilindedir. Olayların çokluğu ve yazarın popüler olma endişesi başka bir etkeni teşkil etmekte ve söz konusu düzensizlik kurguya zarar vermektedir.

Romanda olayların ele alınışında her ne kadar 'gizem' yaratılmış gibi gözükse de esasen bu gizemin güçlü olmadığı görülür. İşlenen cinayetlerin, yapılan hırsızlıkların kim tarafından gerçekleştirildiği okura doğrudan sunulur. Söz gelimi Mıkı'nın yaptığı hırsızlığın ele alındığı bölümde okur, hırsızın Mıkı olduğunu doğrudan anlar ve ardından anlatıcı bu hırsızlığın nasıl yapıldığını özetleyerek anlatır. İkinci cildin başında Said'in ölümüne şahit olan okura kâtile ilişkin bilginin eylemin hemen ardından "...Said'in içkisine habersizce zehir attığında 'benim bu hileli işimi hiç kimse anlamaz' diye düşünürken bundan üç gün geçmeden şaşkın bir Koreli'nin eline düşeceği aklının ucuna gelmemişti" (BC, 2011, s. 215) şeklinde sunulması başka bir örnek olarak gösterilebilir. Romanın ikinci bölümünde dikkat çekici olaylardan biri olan Farizat'ın Aziyat'a karşı yaptıklarından pişman olması, Aziyat'ın ölümünü öğrenmesi ve Moskova'ya gidişinde uçakta Mıkı ile karşılaşması iyi işlenmemiş bir detaydır. Ayrıca yazar olayların hızla gelişmesine odaklı olduğu için okurun sorgulamasına veya bu gizemli kadın kim diye düşünmesine fırsat vermeden kadının kim olduğunu yazar-anlatıcı yoluyla "Bu sırlı, güzel kadın Farizattı" (BC, 2011, s. 333) şeklinde aktarması kurgudaki zayıf noktalardan herhangi birine örnektir. Çünkü burada yazar Farizat ve Mıkı'nın bir araya gelişine odaklıdır. Onların bir araya gelmesi Brilliant Cılan ile onun sırrına ait kitabın buluşması anlamına gelmekte ve olayların sonuca ereceğini imlemektedir. Fakat bu bir araya geliş neden-sonuç ilişkisinden kopuk olarak kurgulanmıştır. Dolayısıyla bu durum kurgudaki merak ve sürükleyiciliğe de gölge düşüren bir ayrıntı olarak değerlendirilmelidir.

Popüler romanların önemli temalarından olan aşk da Brilliant Cılan romanında bulunmaktadır. Yazar, romanda ele aldığı suçluların aşk yaşantılarına da değinir. Ancak bu detaylar olayların aktarımının gerisinde kalır. Örneğin Kemel'in Isık Köl'de yüzerken boğulmaktan kurtardığı Gülsara'ya aşık olması ve zamanla Gülsara'nın Kemel'in bir suçlu olduğunu öğrenmesiyle süregelen bir iletişimi derin bir ruhsal çözümleme ile işlenmemiştir. Kemel'in aşk ile değiştiği, içerisine girdiği duygularla başka birine dönüşmeye başladığı ve suç dünyasından uzaklaşması okura "Kemel için âşık olmak beklenmedik bir şeydi. Aşk Kemel'i suçlular dünyasından çekip aldı. Aşk Asya'nın

ünlü kâtilini merhametli bir adama dönüştürdü.” (BC, 2011, s.147) şeklinde hızlı biçimde aktarılır. Romanda aşkın ele alındığı diğer bir çift Aziyat ve Farizat’tır. Farizat eğitilmiş, entelektüel bir kadındır ancak Aziyat’ın üçüncü eşidir. Aralarındaki iletişim derinlikli biçimde verilmese de anlatıcı Farizat’ın Aziyat’ın üzerindeki tesirini “*Farizat’ı her gördüğünde, onunla her konuştuğunda kendisini dinlenmiş, ruhu, gönlü ferahlamış gibi hissediyordu*” (BC, 2011, s. 162) şeklinde okura sunar. Kendisinden yirmi yaş büyük olan Aziyat ise Farizat’ın karşısına çıkan ilk erkektir. Ancak yılana erişme uğruna Aziyat’ın adamı Said ile kaçan Farizat’ın Aziyat’a karşı hislerinin sahil olmadığı açıkça görülür. Çünkü romanın üçüncü cildinde büyük patronun adamlarına yakalanan Farizat’ı kurtaran Mıkı ve Farizat bir anda birbirlerine âşık olurlar. Farizat’ın bu kısa sürede Mıkı’ya duyduğu hisler tüm gerçekliği ile ele alınmasa da Farizat’ın Mıkı’ya “*Sen gelene kadar nasıl dayanacağım. Özlerim seni, hasretimden ölüp giderim. Ölsem bile senin yanında ölmeliyim*” (BC, 2011, s. 475) demesi bu hisleri gösteren bir örnektir. Farizat’ı trene bindirip Almatı’ya gönderdiğinde anlatıcının Mıkı’nın hislerini “*...arkasından koşup gitmek istedi.*” (BC, 2011, s. 476) şeklinde ifade etmesi, Farizat’ın ise “*Öylece vagonun penceresinden atlayıp Şaa’nın yanına gitmek istemesi, “Almatı’ya geldiğinden beri Şaa’yı aklımdan bir saniye bile çıkarmaması* (BC, 2011, s. 486), yemeden içmeden kesilerek “*Eğer, Şaa beni kandırırsa onu öldürürüm (...)* ...beni bırakıp giderse kendimi öldürürüm” (BC, 2011, s. 487) şeklindeki düşünceleri durumun başka somut örnekleridir. Bununla birlikte popüler romanların özelliklerinden olan ve okur kitlesini harekete geçirmek amacıyla ele alınan erotizm (Uğurlu & Koşan, 2019, s. 692), *Brilliant Cılan* romanında Mıkı ve Farizat üzerinden işlenir. Ancak romanda geniş bir yer tutmamaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde kurguda aşk temasının bir dekor görevi gördüğü ve ruhsal çözümlemelerden, neden-sonuç ilişkisinden kopuk biçimde ele alındığı söylenmelidir.

1.5.2. Anlatıcı ve bakış açısı

Romandaki kişiler arasındaki ilişkiden ortaya çıkan öykü, romanda olup biten her şey, okura belirli bir bakış açısına sahip bir anlatıcı tarafından aktarılır. Popüler romanların anlatıcıları, birinci ya üçüncü şahıs olarak yer alırlar. Ancak bir romanda birden fazla anlatıcı bulunabilir (Sağlık, 2010, s. 49-158).

Brilliant Cılan romanında çoğunlukla üçüncü şahıs anlatıcının ve hâkim bakış açısının kullanıldığı görülmektedir. Romanın kurgusu ve psikolojik alt yapısına bu durum olumsuz tesir etmiştir. Söz gelimi, romanın önemli kişilerinden Mıkı, baba sevgisi görmeyen üvey babasından daima eziyet gören ve bu yüzden baba eksikliği ile yaşamış biridir. İç dünyasındaki baba eksikliğini Kadir ata ile doldurmuştur. Ancak okur, bu eksikliği doğrudan anlatıcıdan öğrenir. Mıkı’nın hisleri dinamik bir gelişimle veya çeşitli çözümlemelerle verilmemektedir. Dolayısıyla duygunun okura geçmesi pek de muhtemel değildir:

Mıkı, ihtiyar Kıtay’a¹⁰ baba demişti ve öylece kaldı. Aslında Mıkı gerçekten onu kendi babası gibi görüyordu. İhtiyar Kıtay da bunun farkındaydı. Bu yüzden baba sevgisini

¹⁰ Bu ifade romanda “Kıtay çal” şeklinde geçmekte olup anlatıcının aktardığına göre kahramanın Ürkün’den ötürü Çin’e gidip orada uzun yıllar yaşaması sonucu verilen bir lakap niteliği taşımaktadır. O zamandan beri insanlar ona “Kadir” adıyla seslenmek yerine “Kıtay Çal” ifadesini kullanmıştır (BC,

bilmeden, babası tarafından şımartılmadan bir çocuğun nasıl büyüyeceğini bildiği için onun yerini az da olsa doldurmaya çalıştı (BC, 2011, s. 75).

Yazar, Mıkı'nın baba eksikliğini kurgunun içinde vermek yerine anlatıcı okura sunar. Başka bir örneği romanın temel mesajının tekrarlanmasında görmek mümkündür. "Suça karışarak para ile kendini bulamazmısın" (BC, 2011, s. 330) "Akılda sınır var mıdır? Zenginliğin sınırı var mıdır? Güçte sınır var mıdır? Ben onun sınırına ulaştım diyen var mıdır? Bu üçü bir araya gelmez. Eğer gelecek olsaydı o zaman insanoğlu cennetteki hayatına geri dönerdi" (BC, 2011, s. 504) gibi ifadelerde yazarın kişisel tutumunun öne çıktığı görülür. Verdiği röportajlar bu fikri somutlamaktadır. Nitekim popüler romanlardaki anlatıcılar genellikle bu örnekte olduğu gibi kendilerini belli ederler ve taraflı bir tutum sergilerler (Sağlık, 2010, s. 158). Verilen alıntılarda Mıkı'nın yalnızlığına üzülen, zenginlik, güç ve bilimin önemini vurgulayan ilâhi anlatıcı bir bakıma yazarın sesidir. Bununla birlikte yazar kahramanları üzerinden "Kırgızlarda yüz yıl kadar önce gerçekten iki üç eşli evlilikler vardı. Ancak şimdilerde böyle bir şey yok. Kanunlar izin vermiyor" (BC, 2011, s. 424), "...para için ölüp gideceksin" (BC, 2011, s. 352) şeklindeki örneklerde görüldüğü gibi kendi fikirlerini de okura sunar.

Bahsedilmesi gereken diğer bir detay ise yazarın anlatıcı aracılığıyla yer yer bilgi vermesidir. Bu tür pasajlar kurgunun noksanlığına işaret etmektedir. Zira olay örgüsünün dışında yer alır. Söz gelimi "Aslında devir eskisi gibi değil, değişti. SSCB zamanındaki gibi değil, herkes kendi bağımsız vatanında kendi yönetim sistemlerini kurdu, ona göre kanunları yürürlüğe koymaya başladı (...)" "Bağımsızlık hastalığı"na yakalananların da devri son bulmasıyla suçluların da nam yaptığı zamanın bittiğini Aziyat bilmez olur mu? Elbette biliyordu" (BC, 2011, s. 257) cümlelerinde yazar-anlatıcının varlığı açıkça görülür. O dönemin değişen sosyo-politik yapısını Aziyat'tan ziyade bilen ilâhi anlatıcıdır. Bazı bölüm girişlerinde ve olay aralarında yazarın bu tavrı takındığı görülür.

1.6. Romanda Kişiler

Roman kişileri, olayı şekillendiren ve romanın ana eksenini oluşturan unsurlardır. Popüler romanlarda çok sayıda kişi bulunur. Bunların bir kısmı başat rolde iken bir kısmı ikinci derecede veya figüran düzeyindedir. Çoğunlukla tek yönlü özellik gösteren bu kişilerin nadiren yuvarlak-çok yönlü kişiler de olabildiği görülmektedir (Sağlık, 2010, s. 159). *Brilliant Cılan* romanı popüler romanlarda olduğu gibi çok sayıda kişiden oluşur. Kemel, Mıkı, Aziyat, Farizat, Mırza, Said, Gülsara, Protez, Rıçy Bolot, Kara Cılan, Sarıgül, Kara Döö, Li, Li'nin kızı, Kempir, Kadır Ata, Salkın, He Çan, Hun Li, İgor, Sayra, Mayram, Azim gibi kişiler ile geniş bir kişiler kadrosuna sahiptir.

Romanda birden fazla önemli kişi bulunur. Bu kişiler Kemel, Mıkı, Aziyat, Farizat'tır. Said, Kara Cılan, Protez, Gülsara, Rıçy Bolot (Sarıgül), Kempir, Li'nin kızı, Li, Mırza ise norm karakterlerken; Salkın, He Çan, Hun Li, İgor, Sayra, Mayram, Azim, İgrok fon karakterlerdir. Diğer kişilerin romandaki varlığı hem kurguyu hem de bu kişileri anlamlandırma görevi görmektedir. Yazar bu kişileri anlatımı desteklemesi ve

2011, s. 73). Dolayısıyla isim görevi gördüğü için aktarımda "Kıtay" ifadesi tercihen aynen bırakılmıştır.

olaya katkı sağlaması amacıyla figüratif olarak yaratmıştır. Forster'a göre¹¹ değerlendirmek gerekirse romandaki tüm kişiler düz-yalınkat özellik gösterir. Derinliksizdir. Ruhsal betimlemelerden, dinamik gelişimden yoksundur. Çünkü yazar, okurun eseri sürükleyici şekilde sıkılmadan okumasını hedeflediği için dikkati olaya çeker. Bu bağlamda, özellikle Kemel, Mıkı, Aziyat ve Farizat'ın merkezde yer aldığı bir kurgu ortaya koysa da başkişi özelliği gösteren Mıkı diğer adıyla Şaa'dır.

Yazar, eserde hayatın gerçekliğini kendine rehber edinir. Kemel, Mıkı, Sarıgül gibi kişileri gerçek hayattan alarak kurgusal düzleme eklemiştir. Örneğin, Sarıgül, yazarın köpekleri çok seven ve evinde köpek besleyen abisinden esinlenerek oluşturduğu bir kişidir.¹² Mıkı'nın karakterizasyonunda müşahede/gözlem yönteminden faydalanan yazar Rusya'da, Avrupa'da, Çin'de yaşayan üç farklı iş insanının kişiliğini Mıkı'da bir araya getirmiştir. Bunlar dışındaki kişiler çoğunlukla fiktif kişilerdir.

Brilliant Cılan romanında karakterizasyon bakımından romana hâkim olan yöntem, geleneksel romanın sıkça kullandığı açıklama yöntemidir. Romanın kişileri ise düz-yalınkat kişiler olmakla birlikte dinamik bir gelişim göstermemektedir. Kişiler ile ilgili bilgiler çoğunlukla okura anlatıcı aracılığıyla doğrudan sunulur. Yazarın Kemel'in veya Aziyat'ın hayatlarında geçirdiği serüveni, fiziki özelliklerini açıklama yoluyla dikkatlere sunması bahsedilen durumun somut örneğidir. Söz gelimi romanda Kemel'in geçmiş yıllarda yaşadığı olumsuz olaylardan, sürgün hayatından ve zengin olup köyüne dönmesinden kısaca bahsedilmiştir. Ancak olaylar, etkin kişiler veya duygular betimlenmemiştir. Fiziki veya ruhsal çözümler yüzeyseldir. Yazar, roman kişilerinin kendilerini duygu ve düşünce bazında ifade etmeleri yoluyla karakterize etmekten ziyade büyük ölçüde klasik yöntemle başvurmuştur. Aziyat'ın karakterizasyonunda da benzer durum söz konusudur. Söz gelimi Aziyat'ın eşi tarafından terk edildikten sonra yaşadığı ruhsal sıkıntılar derin tasvirlerle ortaya konmamıştır. Eserde yazar-anlatıcının varlığı ön plandadır: "*Suçlu yollar ile, para ile kendi değerini elde edemezsin*" (BC, 2011, s. 330) diye okura mesaj veren aslında yazar Abıkeyev'in kendisidir. Yazar, Aziyat'ın suça bulaşmışlığının vicdani muhakemesini derin olarak ortaya koymamıştır. Muhakeme bakımından "*Bu Brilliant Cılan'la karşılaşana kadar hayatın tadını çıkarıyordum, rahattım. Yılan bana geldiğinden beri hepsini yitirdim. Bunu sen anlayamazsın. Kimse anlayamaz.*" (BC, 2011, s. 294) ifadesi dikkat çekicidir. Bu sözler, yılanın hayatına girişi ile hayattan kopan Aziyat'ın içindeki uyanışın bir göstergesidir. Fakat Aziyat'ın iç muhakemesi gelişimsel şekilde ele alınmamıştır. Bu bakımdan yuvarlak-dinamik bir kişi değildir.

Başka bir örnek ise Kemel'in 14 yıl boyunca hapiste kaldığı sürede geçirdiği değişimdir. Kemel hapse girdikten sonra başka bir adama dönüşmüştür. Ancak bu dönüşüm okura neden-sonuç ilişkisi, çeşitli çözümler ve ruh tahlilleri yoluyla verilmemiş, okura doğrudan "*hapishane Kemel'i tamamen değiştirdi, eskisi gibi her şey sessiz kalan, boyun eğen Kemel değildi...*" (BC, 2011, s. 111) şeklinde hâkim bakış açısıyla sunulmuştur. Hapishane hayatı Kemel için bir dönüm noktası olmasına rağmen yaşadığı çıkmazlar/zorluklar karşısındaki hisleri çözümlenmemiştir. Suçlu bir roman

¹¹ Bk. (Forster, 2016, s. 105-124).

¹² Bk. <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-45704409>.

kişisinin yaptığı eylemler sonucunda geçirdiği değişim/dönüşüm muhakkak dikkate değerdir. Fakat yazarın çoğunlukla olayları sıralamak kaygısında olması ve kişilerin yaşadıkları olayların sebep ve sonuçlarını açıklama amacı gütmemesi popülerlik kaygısı ile ilintilidir. Çünkü popüler roman okuru için olayların sürükleyici olması ve dikkat çekici unsurların ele alınması daha mühimdir. Bu bakımdan yazarın bu beklentiye yönelik hareket ettiği açıkça görülmektedir.

Romanda dramatik yöntem, açıklamaya kıyasla daha geri plandadır. Ancak yazar, yer yer dramatik yöntemden de faydalanmıştır. Söz gelimi her ne kadar gerekçeleri sunulmasa da Aziyat'ın mal varlığını ve itibarını alıp götüreren Farizat'ın bu konudaki pişmanlığını betimlemesi önemli bir detaydır. Daha iyi bir örneğe ise Miki'nin karakterizasyonunda rastlanır. Yazar, Kemel'de yaptığının aksine Miki'ya dair fiziki veya ruhsal özellikleri topluca sunmamıştır. Miki'ya dair bilgiler anlatıcının yanı sıra roman kişilerinin bakış açıları ile de verilmiştir. Yazar özellikle ikinci bölümde Miki'nin kişiliğini daha iyi açıklamıştır. Bu sıralanan hususlar onun başkışı olduğunu da somutlamaktadır.

1.7. Romanda Mekân

Brilliant Cılan'da mekân çok önemli bir unsur değildir. Romanda çevresel mekânlara ilişkin detaylı betimlemeler bulunmamaktadır. Olayların geçtiği yerlerden en belirginini Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'tir. Ancak yazar Bişkek'e ilişkin ayrıntılı tasvire yer vermemiştir. Bazı cümlelerde "*Bişkek'in sokaklarında yabancı arabalar görülmeye başlanmış (...)* Sokaktaki insanların aslında Moskova'dakilerden farkı yok" (BC, 2011, s. 142) şeklinde yaşantıya ilişkin betimlemelerde bulunur. Bişkek dışında romanın en önemli diğer bir mekânı Çin ve Moskova'dır. Ancak buralara ilişkin de ayrıntılı betimlemeler yoktur. Yalnızca olayların geçtiği, kişilerin bulunduğu yerler olarak anlam kazanırlar. Bunlara nazaran daha spesifik mekân olarak pazarlar dikkat çeker (Oş ve Dordoy Pazarı). Özellikle Oş Pazarı kurguda önemli bir yer taşır. Dolon geçidi, Tanrı Dağları, Isık Göl, diğer önemli mekânlara örnektir. Buralar dışında Afganistan, Pakistan, Moğolistan ve Sibiryaya özellikle suç dünyasına ilişkin olayların geçtiği mekânlar olarak bahsedilen yerlerdir.

Bunlar dışında ev, otel, tren, uçak, araba gibi farklı mekânlar da kurgu açısından önemli mekânlar olarak sıralanmalıdır. Bu mekânların dışında algısal mekânlar ise daha dikkat çekicidir. Çünkü burada önemli olan mekânın özellikleri vb. değil, mekânın bireye hissettirdikleridir. Bu doğrultuda romanda 'vagon' algısal mekânlardan birini oluşturmaktadır. Kemel'in hapishaneye atıldığında yaşadıklarının anlatıldığı bölümde vagon ve vagondaki mahkumlara mekânın hissettirdikleri okura sunulur:

Bişkek'ten (O zamanlar Frunze diye adlandırılıyordu) Karaganda'ya gelene kadar görmediğini görmüştü. Bir kişilik yere üçten fazla kişinin tıklıldığı yetmiyormuş gibi her istasyonda duruyorlardı. Tekrar tekrar onların vagonuna insanları bırakıp gidiyorlardı. "En değersiz mal bizmişiz ya" diyerek mahkumlar of çektiler. Böylece bir günlük Karaganda yolunu dört günde zar zor gittiler. Kışın en çetin zamanları. Soğuk vagonlara tıklmışlar "soğuk alıp hasta olurlar, sağlıkları bozulur" diyen de yok.

Hapishaneye düşmenin, insanı insan yerine koymamak olduğunu o zaman anlamıştı Kemel (BC, 2011, s. 85).

Burada vagon, mahkumlar için kapalı mekândır. Vagondaki tıkiş tıkiş insanlar, soğuk hava ve kötü muamele, mahkumların ruhunu daraltan bir husus olarak ele alınır. Nitekim anlatıcının iç çözümleme yöntemi ile yaptığı bu mekân tasvirinde Kemel üzerinden ontolojik bir çözümme öne çıkar.

Romanda dikkat çeken başka bir mekân para kasasıdır. Kasa, romanın her cildinde okurun karşısına çıkan önemli bir detaydır. Bu anlamda algısal mekânlardan olan kasalar diğer yandan roman kişilerinin dışarıya açılan bir penceresi niteliğindedir. Çünkü kasaların açılması, içindeki değerli eşya/paranın çalınması kurgunun kilit noktalarını oluşturmaktadır. Söz gelimi romanın başlarında bir tüccarın kasasındaki dolarları çalarak kaçan Miki o dolarlar sayesinde kitaba ilişkin eğitimi alma fırsatı yakalar. Farizat, Aziyat'ın kasasında sakladığı dolarları ve Brilliant Cılan'ı alarak kaçtıktan sonra yaşantısı tamamen değişir. Bu bakımdan para kasaları Farizat ve Miki örneğinde açık mekânı teşkil ederken tüccar ve Aziyat için kapalı mekândır. Nitekim Aziyat'ın çalınan o paralar ve yılanla birlikte yaşantısı bir daha eskisi gibi güzel ve anlamlı olmamış bunun sonucunda da hayatını kaybetmiştir.

Romanın ikinci cildinde Farizat'ın Brilliant Cılan'ı sakladığı mağara da kurguyu etkileyen mekânların başında gelir. Farizat bu mağarayı daha önce rüyasında görmüştür ve Aziyat ona bu mağaranın efsanevi bir mağara olduğundan bahsetmiştir. Tekrar o bölgeye geldiğinde o mağarayı hatırlamak üzere yola çıkan Farizat'ın ulaştığı bu mağarayı anlatıcı şu şekilde tasvir eder:

Dolon'dan geçtikten sonra taa kaç yıl önce gördüğü bu rüyayı "unuttum mu ne yaptım..." diye düşündü. Her şeyi sanki haritadan bulur gibi hatırlayıp, kolundan tutup birisi götürüyor gibi gitti (...) Oraya ulaştığında güneş dağın tepelerine kıpkızıl vuruyordu. Mağaranın ağızına "sonunda geldim" der gibi birden oturuverdi. (...) Mağaranın içi de ağız da dar olduğu için sadece sürünerek yürümek mümkün olabilirdi. (...) Mağaranın dibi taşlı ve içi sanki biri mahsus sıvamış gibi kaygandı. Şiddetli yağmurlarda bazı hayvanlar korunmak için ağızına girmezse dibine hiç kimsenin girmesi mümkün değildi. Başka mağaralar gibi nem kokusu da yoktu (BC, 2011, s. 201-202).

Esasen mekân tasviri yazarın öncülediği bir husus değildir. Zira onun amacı olayın anlatımıdır. Dolayısıyla mekâna ilişkin yoğun tasvirlerin bulunmaması eserin popülerlik kaygısı ile yazıldığını da imleyen bir detaydır.

1.8. Romanda Zaman

Popüler romanlarda zaman, kişilerin üzerinde etkili olan olaylarda uzun bir süreyi kapsar. Ancak bazı popüler romanlarda bu zamanın tüm detayları ile verilmeyeceği görülmektedir. Yazarlar, gereksiz ayrıntıları zaman özetleme ya da zaman atlama tekniklerini kullanarak en aza indirir (Sağlık 2010, s. 56-162). *Brilliant Cılan* romanında da bu teknikleri gözlemlemek mümkündür.

Brilliant Cılan'da olaylar hızlı bir şekilde gelişir ve değişir. Yazar bu noktada zaman atlama ve zaman özetleme tekniklerini kullanır. Olayların hızla değişmesine örnek

olarak, Miki'nin hırsızlık yapıp dolarla ülkesinden ayrıldıktan sonra yazarın başka kişiler üzerinden farklı olayları ele alması verilebilir. Ardından anlatıcı Miki'nin bir anda ortaya çıkışını “*Şaa (Miki) sanki gökyüzünden düşmüş gibi bir anda Bişkek'te ortaya çıktı*” (BC, 2011, s. 139) ifadesiyle ortaya koyar. Aradan geçen zaman ise Miki'nin arkadaşı Salkın'ın “*Salkın dört yılın içinde sanki on yıl yaşlanmış gibi görünüyordu*” (BC, 2011, s. 139) şeklindeki tasvirinde açığa çıkmaktadır. Ancak ne Miki'nin ortaya çıkışı ne de bu dört yıl ayrıntılı olarak betimlenmemiştir. Zaman atlama ve özetlemeye başka örnek olarak Kemel'in 14 yıllık hapis hane hayatı verilebilir. Kemel'in hapis hane de yaşadıkları flashbacklerle okura sunulur ve vaka bir anda onun hapis hane den çıkışıyla devam ettirilir. Romanın yapısında zamana ilişkin en dikkat çeken unsurlardan biri flashbacklerdir. Yazar, hem dar hem yapıcı hem de çözücü flashbacklere¹³ başvurur. Özellikle yapıcı flashback tekniğini kullanmaktadır. Yapıcı flashback tekniğini Farizat üzerinden örneklendirmek mümkündür. Aziyat'la üçüncü eşi olarak evlenmeyi kabul eden fakat sonrasında gerçekten sevmediği ve tanımadığı Said adlı bir adamla kaçarak kendini bambaşka bir maceranın içerisinde bulan ve gerçekliğini sorgulayan Farizat'ın vicdani muhakemesinde çözücü flashback tekniği devreye girer. Farizat'ın geçmişte yaşadığı zulüm ve zorluklar betimlenir ve Aziyat'ın onu kötü insanların elinden kurtardığı anlaşılır. Fakat Farizat'ın içerisinde bulunduğu sevgisizlik, ilgi isteği ve para arzusu onu bu sona itmiştir. Okur, Farizat'ın geçmişte yaşadığı zor günleri çözümlenerek onun bugününe anlam kazandırabilir. Yazar bu şekilde kurmacanın aksiyonel seyrini değiştirir.

Romanda yer alan olayların çokluğu vaka zamanının tespitini zorlaştıran bir unsurdur. Diğer yandan doğrudan bir zaman tespitine mahal veren ifadeler romanda yer almaz. Ancak roman flashbacklerle bağımsızlık öncesine değinmekle beraber bağımsızlık sonrası ele almaktadır. Örneğin “*Bişkek'ten (O zamanlar Frunze diye adlandırılıyordu)*” (BC, 2011, s. 201-202) ifadesi gibi genel bir anlatımla bağımsızlık öncesi tasvir edilirken 1916, 1970 gibi spesifik bir tarih belirterek de bağımsızlık öncesi süreç ele alınmıştır. Aynı şekilde “*...zaman eskisi gibi değil, değişti. SSCB zamanındaki gibi değil, herkes kendi bağımsız vatanında kendi yönetim sistemlerini kurdu, ona göre kanunları yürürlüğe koymaya başladı*” (BC, 2011, s. 257) cümlesinde görüldüğü gibi tarih belirtmeden olaylar doğrultusunda bağımsızlık sonrası tasvir edildiği gibi 1992-1993 yıllarındaki yetimhanelerin durumunu anlatan olaylarda bağımsızlık sonrası belirgin bir zaman aralığı kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ancak anlatıcı romanda daha çok “*...bundan dört gün önce*” (BC, 2011, s. 58), “*aradan iki hafta geçtikten sonra...*” (BC, 2011, s.93), “*altı ay boyu*” (BC, 2011, s.188), “*...beş yıl*” (BC, 2011, s. 111), “*aradan dokuz yıl geçtikten sonra...*” (BC, 2011, s. 233) gibi bir zaman kurgusu kullanır. Bu kaygının sebebi, olayları bir an önce sıralamakla ilintilidir ve olaylardaki fazlalıktır. Yazar, anlatmak istediği, varmak istediği yere bir an önce ulaşmak ister. Nitekim popüler eserlerde sıkça görülen bir özellik olan özetleme Abıkeyev'in de romanında kullandığı bir yöntemdir.

¹³ Flashback tekniği, temelde dar, yapıcı ve çözücü geriye dönüş tekniği olarak üç şekilde ele alınabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gürsel Aytaç'tan aktaran, Tekin, 2016, s. 253-264).

1.9. Romanın Biçimsel Yapısı

1.9.1. Anlatım teknikleri

Yazarlar anlatım tekniği yoluyla anlatımını güçlü kılmayı amaçlar. Nitekim bu teknikler konuya uygun olarak seçilir. Tasvir, anlatma, iç ve dış diyalog, iç ve dış monolog, iç çözümlene, bilinç akışı, montaj vd. şeklinde sıralanabilecek olan tekniklerden bazıları popüler romanlarda daha yaygın biçimde görülmektedir. Zira popüler romanlar anlatım teknikleri bakımından çok zengindir (Sağlık, 2010, s. 170).

Brilliant Cılan romanında yazar Abıkeyev, belirgin olarak anlatma tekniğinden yararlanır. Anlatma tekniğinde okur, olayları anlatıcıdan öğrenir (Tural, 2018, s. 158). Ünal Aytür, böyle bir durumda anlatıcının olayları ve duyguları birinci elden değerlendiren, alımlayan olduğunu ve okurun geri planda kaldığını ifade eder (2009, s. 27). Yazarın anlatma tekniğini kullanışı, yılanın sırrına ve hikâyenin gizemine okuru inandırma arzusundan kaynaklanır: “Üvey babası kolhozun çok eski bir arabasını kullanıyordu. Öfkeli mi sarhoş mu geldiği bilinmez, işten gelir gelmez kolhozun müdürlerine, eski arabasına ağzına geleni söyler, bağırır ve hırçın karısına (Mıkının annesine) olan tüm öfkesini Mıkı’dan çıkarırdı” (BC, 2011, 71) (...) “...dayaktan korkan Mıkı suda çat-pat yüzmesine rağmen o gün suda yüzmeyi bir anda öğreniverdi” (BC, 2011, s. 72) (...) “Üvey babası trafik kazasından hayatını kaybettiğinde Allah’ın varlığına inandı ve mutluluğundan hıçkırığa hıçkırığa ağladı” (BC, 2011, s. 72). Alıntılanan cümlelerde anlatıcının Mıkı’nın başından geçenleri okura hâkim bakış açısı yoluyla sunduğu görülür. “Bir gün çocuklar sofraya oturduğunda ihtiyâr Kıtay Mıkı’yu da çağırdı ve hep birlikte yemek yediler. Mıkı o güne kadar hayatında böyle lezzetli bir yemek yememişti. Kocaman bir tabağa koyulan yemeği nasıl bitirdiğini kendisi de bilmiyordu. Hatta o yemeğin ne olduğunu da bilmiyordu. Lagman olduğunu sonradan öğrendi. Ekmeğin tadı da bir başkaydı.” (BC, 2011, s. 74) cümlesi de anlatma tekniğinin kullanımına başka bir örnektir.

Romanda başlarda daha az kullanılan diyalog tekniği özellikle ikinci ciltten itibaren yaygınlaşır. Buna bir örnek olarak:

- “Yaşamak istiyorsan sesini çıkarma da kasayı aç” dedi sesini bilerek değiştirip hırıltılı ve korkutucu bir şekilde konuşarak. Gözlerinden korktuğu sezilen “müdür” korktuğunu belli ettirmemeye çalışarak:
- “Buradan canlı çıkacağımı mı düşünüyorsun?” dedi cesur bir şekilde. Kara giyimli adam tüfeğinin ağzını yüzüne dayadı.
- “Hoşça kal budala” dedi.
- İşin şaka olmadığını anlayan müdür:
- “Dur, kasayı ben açmasam sen şifresini nereden bileceksin. İstediyini al, geri kalanını sağ bırak” dedi ... (BC, 2011, s. 81).

Alıntılanan diyalogda dikkat çeken anlatıcının varlığı nitekim diyalog yönteminde görülen bir durumdur ancak diyalog tekniğinde aslanan anlatıcının olabildiğince silik olmasıdır (Sazyek, 2015, s. 113). Romanda her iki tür örneğe de rastlamak mümkündür. Bazı diyaloglarda silik bir anlatıcı söz konusu iken bazı diyaloglarda ise yazar-anlatıcının görünür olduğu farkedilmektedir. Zira gösterme tekniğinin bir parçası

olarak da bilinen diyalogların az olması, romanda hâkimiyetin anlatmada olduğunu somutlamaktadır.

Yazar romanda montaj tekniğini de kullanır. Örneğin romanda “gökyüzünden yeryüzüne düşen insanlar” konulu bir efsaneye yer verir. Buna göre “Saçları kızıl, yüzleri sarı, gözleri mavi gökyüzü gibi, bilge, iyi kalpli insanların...” (BC, 2011, s. 115) yeryüzüne gelişlerini Brilliant Cılan ve sırrı ile bağdaştırarak ele alır. Onların tekrar gelişlerini yılanın anahtarı ile bağdaştırır.

Yazar yer yer iç çözümleme tekniğinden de faydalanır. Romanda hem doğrudan hem de dolaylı iç çözümlemelere rastlanır. Romanın ikinci bölümünün başlangıcında, eşi tarafından terkedilen ve elindeki tüm zenginliği kaybolan Aziyat’ın hisleri “Gerçekten tüm kerametimi ‘Brilliant Cılan ile Farizat alıp götürdü mü? Eskiden adımları duyup korkanlar, şimdi aksini yapar oldu. Gözümün içine bakarak konuşamayanlar konuşur oldu (...)' diye üzülürken haber gelir ” (BC, 2011, s. 196) şeklinde aktarılması doğrudan iç çözümlemeye bir örnektir. Farizat’ın aklını karıştıran Koreli ile Hong Kong’a gidip gitmemedeki kararsızlığını ortaya koyan “Koreliyi dikkatli bir şekilde süzen Farizat ne diyeceğini bilemeden öylece kalakaldı. İç sesi ‘dinleme, vedalaş! Bu sümsükten hemen kurtul’ diyordu.” (BC, 2011, s. 221) cümlesi ise dolaylı iç çözümleme için iyi bir örnektir. Özellikle dolaylı iç çözümlemelerle okur roman kişinin iç dünyasını daha yakından tanıma fırsatı bulur. Ancak *Brilliant Cılan*’da olduğu gibi, popüler romanlarda ruhsal çözümlemeler daha azdır ve odak olaydadır.

1.9.2. Romanda dil ve üslup

Popüler romanların geniş bir okur kitlesi vardır. Estetik romanlara kıyasla daha sade ve rahat bir dille yazılırlar. Büyük ölçüde konuşma dilinin kullanıldığı görülmektedir. Sanatkârane bir üslup daha az kullanılır. Çoğu popüler romanda okuru inandırmak ve ikna etmek için gerçek bilgi ve belgelere yer verilir, akıcı bir dil, sürükleyici bir üslup bulunur (Sağlık, 2010, s. 170-171). Çünkü çok okunmayı hedefleyen popüler roman yazarları, halka en rahat ulaşabilecekleri ve onların en rahat anlayabilecekleri bir dili tercih ederler. Benzer biçimde *Brilliant Cılan*’da da betimlemeler daha basit düzeyde ve yüzeyseldir. Özellikle kişi tasvirlerinden ziyade olayların anlatımında tasvir yöntemi öne çıkar: “Dairesine geldikten sonra içeriden kapıyı iyice kilitleyip yatağın altındaki eski cüzdanını çıkardı. Onun içinden bundan dört gün önce koyduğu dolarları aldı. Yeşil dolarları bir kez daha saydı. Yedi bin iki yüz.” (BC, 2011, s. 58) cümlesi bu betimlemelerden birine örnek olarak sunulabilir.

Yazar daha çok günlük konuşma dili ile yazmıştır: “Men tamak apkeleyin/ Ben yemek getireyim” (BC, 2011, s. 354), “Aybança emes, kılmışkerlerçe çaşap kelatkam/Hayvan gibi değil, suçlular gibi yaşıyordum” (BC, 2011, s. 153) cümleleri bu konuşma diline örnek olarak sunulabilir. Amacı halka inmek olan yazar bu sebeple halk deyişlerinden, günlük dilden faydalanmıştır: “...sokur it bok calağıça.../kör köpek bok yalayana kadar” (BC, 2011, s.48, s. 65), “İt körbögön azaptı kör/köpeğin çekmediği azabı çek” (BC, 2011, s. 85, s. 298), “ümütüñdü üzbö degen kep aytilat eken.../ümidini kesme diye bir söz var” (BC, 2011, s. 96), “Kumga siñgen suuday dayınsız/kuma karışan su gibi bihaber” (BC, 2011, s. 99), “Köktön tilegenin cerden bergendey boldu/gökte ararken yerde buldu” (BC, 2011, s. 156), “Ayaldın akılı kırk eşekke cük.../kadının akılı kırk eşek yüküne denk” (BC, 2011, s.

329) buna örnek olarak verilebilir. Bu kullanımlar yazarın rahat okunmayı hedeflediğini gösterir. Yazar belli bir okur kitlesinin beklentilerini karşılama amacı güder.

Dil konusunda romanda dikkat çeken diğer husus yazarın yer yer Rusça kelimeler kullanmasıdır: "...ujas/korku" (BC, 2011, s. 319), "niçego/önemli değil" (BC, 2011, s. 320), "...mejdu proçim.../gerekirse" (BC, 2011, s. 321) gibi Kırgızcada karşılığı bulunan bazı kelimeleri, Rusça olarak kullanmayı tercih etmiştir. Roman kişinin Rusça konuştuğunu ifade ettiği yerlerde metnin dili Kırgızca olduğu için buna bağlı kalmasına rağmen bazı yerlerde kişisel tercihen Rusça kelimeler göze çarpar. Romanda orijinal ifadeler, detaylı benzetmeler bulunmamaktadır. Fakat genel olarak sürükleyici bir üslubu vardır. Sürükleyici oluşu onun popülerliğini besleyen bir özelliktir.

1.9.3. Klişe sözler

Popüler romanlarda klişe söz, kişi ve olayların yer aldığı bilinmektedir. Yazar, roman içerisinde böyle tekrarlara düşebilir. Bu bağlamda *Brilliant Cılan* romanında diğer popüler romanlarda olduğu gibi klişelerin yer aldığı belirlenmiştir. Bu klişelerin çoğu, yazar tarafından bilerek kullanılmıştır. Söz gelimi eserin başından itibaren yer yer "...onlar için gizemli bir sır olarak kaldı" (BC, 2011, s. 43); "...gizemli sır" (BC, 2011, s. 78); "Bu da bilinmeyen bir gizem." (BC, 2011, s. 115); "...gizemli yılan..." (BC, 2011, s. 132), "...bu Tanrı'nın gizemi" (BC, 2011, s. 306) gibi sır ve gizem vurgusunun tekrarlanması ile yazar, *Brilliant Cılan*'ın sırrının açığa kavuşmadığını okura hatırlatarak merak unsuru yaratmaya çalışmıştır. Aynı zamanda bu klişeler leitmotiv özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte yazar, roman içerisinde kullandığı halk deyişlerini, bazı ifadeleri yer yer tekrarlar. Ancak bunlar leitmotiv olmaktan ziyade klişelik taşır. Söz gelimi Şaa'nın Li'nin kızını gördüğünde anlatıcının "Şaa bu zamana kadar böyle güzel kızı görmediği için..." (BC, 2011, s. 281) vurgusunu karşılaştığı yaşlı kadını gördüğünde de tekrarlaması duruma iyi bir örnektir.

Romanda olay halkaları ve kişiler arası geçişler düzenli değildir. Yazar bazen romanın belli kısımlarında kurgunun akışını bozarak romanın ana fikrinin tekrarına başvurmuştur. Bu durum klişeliğe başka bir örnektir. Ancak bu okura 'tezi' tekrar vurgulama kaygısından kaynaklanır. Söz gelimi Kemal'in Gülsara ile tanışmasının anlatıldığı kısımda bir anda Aziyat'ın düşüncesi aracılığıyla *Brilliant Cılan*'a veya onun sırrının anlatıldığı kitaba bir kişinin aynı anda sahip olamaması ve bu sırrı açığa çıkarmaya çalışan kişinin sonunun trajik olduğu ifade edilir (BC, 2011, s. 126-127). Aslında romanın başlangıcından itibaren yer yer hâkim bakış açısıyla, yer yer de kahramanların gözünden vurgulanan bir fikirdir. Burada anlatıcı ve yazar arasındaki kinaye mesafesinin korunmadığı somut olarak görülmektedir.

1.10. Hacimli ve Seri Hâlinde Yazılması

Popüler romanların önemli bir özelliği seri üretim olmaları ve hacimli biçimde yazılmalarıdır. Hatta bu sebeple eleştirilerek dışlandıkları da bilinmektedir (Uğur, 2013, s. 25-26). *Brilliant Cılan*'ın da dikkat çeken bir yönü seri hâlinde yazılması ve üç ciltten meydana gelmesidir. Hızla değişen olaylar ve kişiler, kurgudaki dağınıklık eserinde dikkati çeken hususlardır. Zira bu yönüyle yazarın temel hedefinin okurda merak uyandırma ve okura hoşça vakit geçirtme olduğu açıktır. Bu sebeple yazar seri

halinde yazarak popüler kültüre hitap eder. Bu bağlamda önemli bir diğer husus ise romanın seri üretim biçiminde kaleme alınmasında okurun etkisidir. Zira roman üzerinde sosyal medya platformlarında yaptığımız incelemede okurun yazara romanın dördüncü cildini yazmasına yönelik taleplerini bildirdiği görülmüştür.¹⁴ Bu, popüler romanlara has bir durum olmasının yanı sıra eserde bitmeyen olayların varlığını da öne çıkarmaktadır.

1.11. Siyasi/İdeolojik ve Toplumsal Yansımalar

Popüler romanlar, çoğunlukla siyasi ve edebî kanonun dışında kalan eserler olarak görülmüştür (Uğur, 2013, s. 24-25). Ancak temel amacı siyasi söylemi taşımak olmamakla beraber bazı popüler romanlar yazıldığı devrin siyasi anlayışını ve ideolojik fikirleri yansıtır. Bu bakımdan *Brilliant Cılan* romanında benzer bir durum söz konusudur. Romanda zenginlik, ilim ve gücün insan hayatındaki yerinin sorgulandığı ve bu üç değerın doğru şekilde kullanılması gerektiği fikri ile hareket eden yazar, bu yaptığı betimlemeler ile aslında politik bir söylemi kullandığını somutlamaktadır.

Yazar roman kahramanları üzerinden okura birtakım mesajları ulaştırmayı amaç edinmiştir. Bu amaçla romanda insanî değerlere ilişkin fikirlerinin yanı sıra Ürkün ve birtakım sosyal problemler ile ilgili detaylara yer verir. Roman boyunca olaylar ve kişiler arası geçişlerde buna benzer kısa siyasi-ideolojik değerlendirmelerini satır aralarında işleyen yazar, popüler romanın bilgi verme işlevinden faydalanmıştır. Bu bağlamda yazar-anlatıcının ve bu yolla ironik eleştirinin varlığı dikkat çekmektedir.

Eserde yer alan siyasi değerlendirmeler, eserin ideolojik yapısını ortaya koymasından önemlidir. SSCB'nin katı siyasi anlayışına, bağımsızlık sonrası açığa çıkan kapitalist düzene ve buna bağlı oluşan ekonomik krize dair betimlemeler yer almaktadır. Bununla birlikte rejimin gücünü kişisel çıkarları ve zenginlik sevdası uğruna kötüye kullananlar eleştirilmiştir:

SSCB devrinde, КПСС'de¹⁵ insanı adeta bir avcı gibi ezen, demir gibi katı olan bir anlayışın hâkim olduğu biliniyordu. Aslında bu dışarıdan görünümüydü. Ancak bu disiplin sıradan halk için geçerliydi. Yönetimde yer alan makam sahibi zenginlerin bu disipline uymaması ve çeşitli yanlış işlere kalkışmasıyla toplum içten içe çürümeye başlamıştı. Kansere dönüşen bu toplumsal çürümeyi hiç kimse durduramadı. SSCB ile çatışan kapitalist sisteme sahip ülkeler komünist toplumun içten içe çürüdüğünü görüp daha fazla yardımlaşır, masraf konusunda acımadan çeşitli yollar ile "kansere hücrelerinin" çoğalması için canla başla uğraştılar (...) SSCB dağıldı (...) Bu zamana kadar hiçbir yerde yazılmasa da SSCB'nin dağılmasıyla birlikte o zamana kadar her insanın içinde yaşayan vatanseverlik ve yurttaşlık ruhu öldü ve bunun yerine yalnızca zengin olma arzusuna yönelik dünyaya doymama hastalığı ortaya çıktı (BC, 2011, s. 35-36).

¹⁴ Bu talepler, sosyal medya platformlarında yazara yapılan yorumlar arasında açıkça görülebilir. Örnek yorumlar için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=AFAbhLLuAvc>; <https://www.youtube.com/watch?v=pIDOhmwKh2c>; <https://www.youtube.com/watch?v=Sdfxwq755sc>.

¹⁵ Коммунистическая партия Советского Союза. Sovyetler Birliği Komünist Partisi.

Verilen alıntıda görüldüğü üzere yazar, yaşanan siyasi krizlerin halk için zor bir süreç yarattığını ifade eder. Güç sahibi kişilerin bu zor süreçten az hasarla kurtulduğunu düşünür. Yazarın eleştirisinin en temel odağı zenginlik, güç ve bu değerlere yüklenen yersiz anlamdır. Maddi arzuların insanlar arasındaki doğurduğu kaos ve ülkeler arasında dolar gibi para birimlerinin yarattığı ekonomik dengesizliğin insanoglu üzerinde yarattığı etkileri değerlendirir. Bu bağlamda yazar-anlatıcı: *“insanın kendi fikirlerine sahip olamadığı, devrin talebine çaresizce alışıp kör olduğu zamanları sayısızdır”* (BC, 2011, s. 45) gibi bir ifade ile aslında eserin zeminini ortaya koymaktadır. Yazar-anlatıcının *Aziyat*’ın Brilliant Cılan’la buluştuğunu anlatırken *“Aziyat yılanın altında küçülüp kaldı”* (BC, 2011, s. 47) ifadesi zenginliğin ve gücün karşısında insanın düştüğü durumu gösterme anlamı taşır. Mıkı’ya Kadir atasının *“Aç gözlülük hissi beklenmedik bir anda dünyaya gelen insanın aklını kaybetmesine ve insanlığını yitirmesine sebep olur”* (BC, 2011, s. 48-49) demesi başka bir örneği teşkil etmektedir.

Tarihte 1916 Türkistan İsyanı olarak bilinen ve Kırgız tarihinin en kanlı dönemlerinden biri olarak ifade edilen Ürkün’ü (Abdikulova, 2016: 160) kurgusuna dâhil eden yazar bu konuyu Mıkı’nın yol göstericisi Kadir ata üzerinden ele almıştır. Bunun yanı sıra ülkenin çok daha yakın döneminde yaşanmış toplumsal olayları da göz ardı etmeyen yazar, 1992-93 yılları arasında hükümet desteği kesilen yetimhanelerin kapanması sonucu sokaklarda kimsesiz ve işsiz kalan çocukların Oş Pazarı’nda dövüştürülmesi ve aynı iş için Afganistan’a götürülmesi meselesine de değinmiştir. Yazarın bu olayı eserine konu ettiği kurgunun içine sonradan eklenen bir montaj gibi görünmektedir.

Ayrıca suç merkezli romanın suçlu kahramanlarının hayatlarının sonlarına doğru *“ikinci bir yaşam ümidi”* taşımaları ve bu kirli dünyadan *“uzaklaşma arzusunun”* benimsemeleri de eserde öne çıkan toplumsal hususiyetlerdendir. Söz gelimi Rıçı Bolot, işlediği onca suçun üzerinden yaşadığı çeşitli içsel huzursuzluklar sonucu yüzeysel bir sorgulamaya girer. Şüphesiz bunda ölüme yakın olmasının etkisi vardır: *“...bugünden tezi yok Rusya’ya ya da Kazakistan’a gidin. Diğer söyleyeceğim şey ise, suça bulaşmayın. Yeni bir hayata başlayın”* (BC, 2011, s. 375) diye pasaport ve para vererek adamlarını tembihler. Yazar, suç işleyen kahramanlarını kendi hikâyelerinin sonlarına doğru suçtan el etek çekme, pişman olma, yeni hayat arzusu taşıma gibi yönlerle ele alır. Bu vicdani dönüşüm neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde derin ruhsal çözümlenmelerle işlenmiştir. Yazar, okura *“insanın hata yapabilme ve ikinci bir hayata başlayabilme hakkına sahip olduğu”* fikrini ulaştırmak ister.

2. Çolponbek Abıkeyev’de Popülerliğin İzleri: Okura Dönüklük

2.1. Popüler Roman ve Gazete İlişkisi

Gazeteler günceli temsil eden ve çoğunlukla içerisinde edebî ürünlerin de yer alması ile okurun edebiyata ilgi duymasına yarar sağlayan bir yayın organıdır. Geniş bir kitleye hitap etmesi de önemli bir unsurdur. İlk olarak Batı’da görülen tefrika anlayışı gazete edebiyat ilişkisinde dikkate değer bir yere sahiptir (Çıkla, 2009, s. 35-37). Tefrika, edebiyat ve gazetecilik arasında belli bir fayda anlayışı söz konusudur. Zira tefrika okura edebiyatı daha yakından sunmasının yanı sıra romancı için biraz para kazanabilme imkânı sağlayan bir alandır (Tanpınar, 2011, s. 53). Edebî ürünlerin

neşriyatı ile doğrudan ilişkili olan tefrikalar gazete ve dergilerde parça parça yayımlanan roman ya da farklı türlerdeki yazılar olarak tanımlanır. Zira tefrikanın mahiyeti bilhassa okuru çekme ile ilintilidir (Yücel, 2022, s. 373-375). Bu sebeple popüler romanlar için tefrikalar ayrı bir öneme sahiptir. Türk ve Batı edebiyatlarında olduğu gibi Kırgız edebiyatı için de tefrika, gazete ve edebiyat ilişkisi önemlidir. Bilhassa popüler eserlerin yayımlanmasında gazetelerin rolü büyüktür.

Çolponbek Abıkeyev sosyalizmden kapitalizme geçişte yaşanan ekonomik problemler ve neticede açığa çıkan kitap basımı problemleri gibi hususları göz önünde bulundurarak gazeteciliğe yönelmiş bir şahsiyettir. Bu sayede okura odaklanan, okurun nabzını tutan bir anlayış benimsemiştir. Dolayısıyla gazete, bu noktada okur ve yazar arasında iletişim aracı olmuştur. Yazarın ilk kalem deneyimlerini yayımladığı yer olarak gazetenin bilhassa *Aalam*'ın önemi büyüktür. Söz konusu dönemde gazete çıkarmak ve belli bir okur kitlesine sahip olmak zordur. Fakat yazarın *Aalam* gazetesi 15.000 nüsha ile dönemin en yüksek tirajlı gazetesi hâline gelmiştir. Gazete 1992 yılında 100.000 nüshaya ulaşmıştır. Yazar, Kırgızistan'da sokakta elden gazete satma geleneğine öncülük etmiş ve bu yolla gazetesini diğer ülkelerde tanıtmıştır. *Aalam* gazetesinin yayımlandığı yıllardan "(...) on beş yıl içinde ben *Aalam*'ı, *Aalam* da beni geliştirdi" (Abıkeyev, 2011, s. 31) şeklinde bahseden yazar için gazetenin tirajı bakımından popüler eserler vermenin bir amaç olduğu açıkça görülmektedir. Bu bağlamda ilk eserleri, *Aalam* gazetesi yoluyla tefrika olarak yayımlanmıştır. *Brilliant Cılan* bu eserlerin en popüler ve dikkat çekici olanıdır.

2. 2. Popüler Roman ve Medya İlişkisi

Abıkeyev'in popüler edebiyatın temsilcisi olduğunun somut göstergesi çeşitli basın-yayın organlarına sık sık verdiği röportajlardır.¹⁶ Bununla birlikte Şubat 2020 yılı itibarıyla *Brilliant Cılan* romanının sesli kitap olarak YouTube'a yüklenmiş olması da bu çıkarımı açığa çıkararak etmenlerdendir.¹⁷ Günümüzde önemli bir yere sahip sosyal medya platformlarından birisi olan YouTube'un yazarın okuruna ulaşmada bir araç olması ve arz talep noktasında iletişim kolaylığı sağlaması mühim bir detaydır. Zira sesli kitaplar kültür ekonomisinin temelini oluşturur. Çok satanlar ibaresi ve sesli kitap yayıncılığı kitleleştirilen okur kitlesini etkilemeye yönelik hareketlerdir (Özdemir, 2011, s. 107-109). Kitap, adı geçen platforma üç bölüm halinde yüklenmiş olup burada romanın her cildi için ayrı ayrı yaklaşık 1000'e yakın okur yorumunun yer alması, bu

¹⁶ Yazarın verdiği röportajlardan bazıları için bk. <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-45704409>; <https://www.super.kg/article/show/5781>; <https://aryba.kg/koom/2455-cholponbek-abykeev-brilliant-zhylanymdy-beker-okup-atasyar-ujalbajsyarby.html>. Yazarın verdiği röportajların çoğunluğunda odak noktasının özellikle *Brilliant Cılan* romanı olması dikkat çekicidir. Ayrıca YouTube'da da çeşitli televizyon programlarında yayınlanmış röportajları bulunmaktadır. Bk. <https://www.youtube.com/watch?v=qwN6neyB5qU>.

¹⁷ Romanın YouTube'a yüklenen sesli versiyonuna ulaşmak için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=AFAbhLLuAvC>; <https://www.youtube.com/watch?v=pIDOhmwKh2c>; <https://www.youtube.com/watch?v=Sdfxwq755sc>. Günümüzde sosyal medyanın gücü düşünüldüğünde yazarın okuruna bu şekilde ulaşması önemlidir. Yazar bu yolla yaklaşık 500.000 okura ulaştığını ifade etmekte ve bunun çok önemli olduğunu düşünmektedir.

arz talep ilişkisini somut olarak ortaya koymaktadır.¹⁸ Bu yorumlar seri halinde yazılan romanın nihayetini veya devamlılığını belirleyen önemli göstergeler olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda yazarın satış kaygısını, hitap ettiği kitleyi ve tanınırlığını besleyen bir unsurdur.

Sonuç

Popülizm, halka ait, kolay anlaşılabilir olanı ifade eden bir kavramdır. Popüler edebiyat ise okurun rahatlıkla anlayabildiği, kolay ulaşabildiği ve hızlıca tüketebildiği bir özelliği sahiptir. Bu doğrultuda, bu makalede söylemleri ve eylemleri ile popüler kültüre hizmet eden bir yazar olan Çolponbek Abıkeyev'in *Brilliant Cılan* romanı günümüz Kırgız edebiyatında popüler roman özellikleri bakımından irdelenmiştir.

Brilliant Cılan romanı komünizmden kapitalizme geçiş sürecinde ekonomik krizin edebiyata olumsuz tesirini hafifleten, toplumun her kesimine ulaşmada önemli bir araç olan bir eser olarak değerlendirilebilir. Romanda okura daha az boşluk bırakılmış ve bırakılan boşluklar veya örtük kalan noktalar yazarın verdiği röportajlar ve yaptığı söyleşiler yoluyla doldurulmuştur. Nitekim Abıkeyev'i *Brilliant Cılan* romanını yazmaya iten motivasyon, şüphesiz maddi kaygı, çok sayıda okura ulaşma ve tanınır olma arzusudur. Çok okunması, günümüzde halk tarafından tanınır olması, arzusunun gerçekleştiğinin somut örneğidir. Bu tanınırlığı artırma adına hala vermeye devam ettiği röportajlar, çıktığı televizyon programları, katıldığı kitap fuarları ve imza günleri aynı amaca hizmet etmektedir. Yazarın maddi kaygısı, gazete, okur ve medya ile olan ilişkisi ve zikredilen diğer özellikleri onun popülist tavrını somutlar.

Brilliant Cılan'ın, popüler romanlarda görülen "eser adındaki sembolik anlam, dikkat çekici kapak, dil ve üslubundaki sadelik, olayların fazlalığı ve hızlı biçimde gelişmesi, kişilerin çokluğu ve karakterizasyonun zayıflığı, klişelik, hacimli ve seri halinde yazılması, geleneksel anlatım tekniklerinin öne çıkması, anlatıcının taraflı tutumu, sürükleyici teması, yazarın popüler romandan faydalanarak siyasi-ideolojik hususiyetlere ilişkin eleştirisini ortaya koyması" gibi özelliklerin var olduğu bir roman olduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Bu sıralanan özellikler eserin popüler roman özelliklerini belli ölçüde taşıdığını ortaya koymaktadır.

Extended Abstract

Being a popular field today, popular literature is defined as "mass literature, trivial literature, kitsch art" in the West. The popular novel is defined as a genre that tries to arouse excitement by appealing to the emotions of the reader, reaches many readers and leaves the aesthetic purpose in the background. Although it is exposed to negative criticism, it maintains its existence in the literary tradition as a genre that does not lose its readership. Popular literature aims to reach a large number of readers in order to have a good time and to distract the reader from the worries and troubles of life. Popular literary products constitute a for-profit area of popular culture, and they are

¹⁸ Burada özellikle kitabın film veya dizi olarak çekilmesine, dördüncü cildinin yazılmasına dair talepler; eserin sesli kitap olarak yayımlanmasına yönelik memnuniyet içeren yorumlar yer almaktadır. Ayrıca özellikle COVID-19 pandemisi süresinde insanın sosyal hayattan kopması ve kendi içine yönelmesi sebebiyle, romanın YouTube'da bulunmasının olumlu etkilerine değinmektedirler.

sold as *best sellers* in the world and attract attention. Unlike high culture, popular literature products appeal to people from all walks of life. Popular literature, largely shaped by intellectual accumulation, pleasure, and aesthetic concerns, presents readers with an alternative world, diverging from the canon without prioritizing intellectual or aesthetic considerations. This world is a trivial as opposed to engaged literature. It allows the readers to have a pleasant time and to get away from daily worries. The goal of popular writers is to sell their works and become known. In this regard, financial concerns are also common in most of them. There is open communication between the reader and the writer.

In Kyrgyz literature, where the first example of a novel was provided in 1936, the literary trend is markedly political, resulting in a literary understanding of the era that is largely centered around central authority rather than the reader. Undoubtedly, the fact that Soviet-era Kyrgyz literature is largely canonical is inversely proportional to popular literature. Therefore, discussing popular novels in Soviet-era Kyrgyz literature appears more challenging. However, with the advent of liberated artistic expression following independence, it seems possible to observe the existence of popular literature. The consumerist ethos brought about by capitalist order should indeed be considered as a facilitating factor in revealing the relationship between profit and art. During that period, factors such as authors' personal efforts to publish their works, the decrease in publishers and readership, and economic crises have negatively affected literary productivity. During this crisis period, the personal efforts of some authors stand out. At this point, one of the names that undoubtedly deserves to be mentioned first is Çolponbek Abikeyev.

During the transition from socialism to capitalism in Kyrgyz society, writer Abikeyev, who aimed to eradicate the effects of the economic and political crisis and encourage the populace towards reading and science, initiated his publishing career by founding the *Aalam* newspaper. Recognizing the scarcity of readership amidst the prevailing economic turmoil, the author believed that, considering the crisis in the country, various genres appealing to readers from all walks of life should exist in Kyrgyz literature, much like elsewhere in the world. Initially serialized in the *Aalam* newspaper, the author later published these works in book form. In this regard, mention must be made of the novel *Brilliant Cilan*, which can be considered a significant example of popular literature. The author began writing the work in 1996 and first published it in 1997. Since then, the novel has been reprinted twelve times, in years such as 1998, 1999, 2000, 2003, 2004, 2006, and 2011, with over 150,000 copies printed. The novel depicts the adventure of various individuals pursuing the book and its secret, narrating the story of a snake named *Brilliant Cilan*. Within this adventure, the author delves into the world of individuals committing various crimes such as murder, theft, violence, and drug trafficking.

The novel *Brilliant Cilan* was examined regarding its title, cover design, language and style, plot structure, characters and characterization, use of clichés, serialization, narrative technique, narrator and point of view, theme, political-ideological aspects, author-reader relationship, relationship with the media, and financial considerations.

In conclusion, it is possible to identify *Brilliant Cılan* as a work that mitigates the negative impact of the economic crisis on literature during the transition from communism to capitalism, serving as an important tool to reach all segments of society. The author has ensured minimal gaps for readers in the novel, addressing them through interviews and discussions. Abıkeyev's motivation to write *Brilliant Cılan* undoubtedly includes financial concerns and the desire for widespread recognition and reaching a large readership. The novel's popularity and recognition serve as concrete evidence of this aspiration being realized. Ongoing interviews, television appearances, participation in book fairs, and book signing events further enhance this recognition. The author's financial concerns, relationship with newspapers, readers, and the media, alongside other mentioned characteristics, illustrate his populist stance. Certain features commonly found in popular novels, such as symbolic title meanings, attention-grabbing cover designs, simple language and style, fast-paced plots with numerous characters and weak characterization, clichés, serialization, traditional narrative techniques, biased narration, compelling themes, and the author's critique of political-ideological aspects through popular literature, are somewhat present in *Brilliant Cılan*. Thus, the novel can be considered as falling within the category of popular novels.

Kaynakça

- Abdikulova, R. (2016). 1916 Türkistan isyanı'nın Kırgız edebiyatına yansması: Ürkün. *Bilişim*, 76, 159-177.
- Akmataliyev, A.-Kadırmambetova, A.-Kasımgeldiyeva, M- Semyonova, C.-Cayloobayev, B.-İsabekova, A.-Konurbayeva, R.-Marazıkov, T.- Musayev, S.-Olcobayev, S.-Osmonova C.-Tolubayev, M.-Şatmanov, S. (2015). *Kırgız tilinin sözdüğü*.(C. 1). Bişkek: Avrasiya Press.
- Avtor menen maek, Brilliant Cılandın 4-bölümü kaçan çıgat? (2020, 19 Haziran). *YouTube*. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=qwN6neyB5qU>. Erişim tarihi: 09.06.2021.
- Aytür, Ü. (2009). *Henry James ve roman sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Baypınar, Y. (1990). Türk ve Alman yığın edebiyatı -edebiyat tarihlerine alınmayanlar-, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 33 (1-2), 42-63.
- Brilliant Cılan Çolponbek Abıkeyev 1-bölüm audiokitep (2020, 26 Şubat). Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=AFAbhLLuAvc>. Erişim tarihi: 04. 05. 2021.
- Brilliant Cılan Çolponbek Abıkeyev 2-bölüm audiokitep (2020, 3 Mart). Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=pIDOhmwKh2c> . Erişim tarihi: 04. 05. 2021.
- Brilliant Cılan Çolponbek Abıkeyev 3-bölüm audiokitep. (2020, 11 Mart). Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=Sdfxwq755sc>. Erişim tarihi: 04. 05. 2021.
- Cıydebayeva, N. (2020, 23 Aralık). *Çolponbek Abıkeyev: Brilliant Cılandın özgöçö sırtı bar*. Erişim adresi: <https://www.super.kg/article/show/5781>.
- Çolponbek A. (t.y.). *Brilliant Cılanımdı beker okup catasınar uyalbaysınarbi?* <https://aryba.kg/koom/2455-cholponbek-abykeev-brilliant-zhylyanymdy-beker-okup-atasyar-ujalbajsyarby.html>. Erişim tarihi: 06.06.2021.
- Çıkla, S. (2009). Tanzimat'tan günümüze gazete-edebiyat ilişkisi. *Türkbilig*, 10(18), 34-63. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/989918>.
- Eco, U. (2017). *Popüler roman kahramanları*. (K. Atakay, çev.). İstanbul: Alfa Yay.
- Eco, U. (2019). *Açık yapıt*. İstanbul: Can Yay.
- Forster, E. M. (2016). *Roman sanatı* (Ü. Aytür, çev.). İstanbul: Milenyum Yay.
- Gür, M. (2012). Tarihle popülerliğin birleştiği çizgide bir peyami safa romanı: Atilla. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 53-69. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/nevsosbilen/issue/19733/211108>.
- Kazıyev, A. (2018, 1 Ekim). *Ç. Abıkeyev: "Brilliant Cılan" Kırgız adabiyatın solk ettirip koygon*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-45704409>.
- Online etymology dictionary popular (adj.)* (t.y.). Erişim adresi: <https://www.etymonline.com/search?q=popular>. Erişim tarihi: 07. 10. 2021.
- Özdemir, N. (2011). Edebiyat ve ekonomi kültürel ekonomik bir alan olarak edebiyat. *Millî Folklor*, 23(91), 101-114. Erişim adresi: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=91&Sayfa=98>.
- Sağlık, Ş. (2010). *Popüler roman estetik roman*. Ankara: Akçağ Yay.
- Sazyek, H. (2015). *Roman terimleri sözlüğü*. Ankara: Hece Yay.
- Şener, A. (2022). Edebiyat ve mitoloji ilişkisi bağlamında Kırgız romanında yılan. K. Şahin, S. Kol, A. Kırksekiz, M. T. Yıldırım (Ed.). *20. Uluslararası Türk Dünyası*

Sosyal Bilimler Kongresi 18-22 Ekim 2022 Bişkek/Kırgızistan Bildiri Kitabı içinde. (s. 235- 244).

Tekin, M. (2016). *Roman sanatı*. İstanbul: Ötüken Yay.

Tural, S. (2018). *Modern edebiyatın 100'ü*. İstanbul: Otto Yay.

Uğur, V. (2012). 1980 sonrası Türkiye'de popüler roman. M. Y. Özezen ve H. Sözer (Haz.). *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri* içinde. (s. 418-430). Adana.

Uğur, V. (2013). *1980 sonrası Türkiye'de popüler roman*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yay.

Sınar, U. A. ve Eroğlu, K. Z. (2019). Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının "yazı makinesi" Murat Sertoğlu'nun popüler edebiyattaki yeri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(37), 689-709. doi: <https://doi.org/10.21550/sosbilder.538686>.

Yücel, F. Ö. (2022). Gazetecilik ve edebiyatın gelişmesinde tefrikanın rolü ve işlevi üzerine bir değerlendirme. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 17(2), 370-388, doi: <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.1139284>.

Fantastik Roman ve *Babil Melikesi* Romanında Fantastik Unsurlar

Fantastic Novel and Fantastic Elements in the Babil Melikesi

Hünkar KARACA YALÇIN * Öz

Romanın başlı başına bir tür olarak kabul edilmesi çeşitli aşamalar geçildikten sonra olmuştur. Batı'da romanın, romans ve pikarolardan farklı bir anlatı olduğunu ispat etmek isteyen yazarlar, romanın "gerçeği" anlattığını vurgulamaya ve "fantastik" ürünlerle romanın sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Edebiyatta fantastik, masallardan itibaren vardır ancak masalın sadece hayal ürünü olduğunun ön kabulü fantastik roman ile aralarındaki farkı oluşturmaktadır. Başlangıçta realist romanlar, romantik dilin önüne geçmiş bunu natüralist romanlar izlemiştir. Ancak modernizm ve postmodernizm etkisi ile romanın dili daha da esnek bir hâl alarak "hayal" olana yani fantastik olana daha fazla karşı duramamıştır. Türk edebiyatında da Batı'da olduğu gibi "gerçeği" anlatmak isteyen Tanzimat romancıları fantastiğe karşı durmuşlardır. Gelenekselden beslenen dilin fantastiğe yatkınlığı yazarların ondan beslenmelerini de engelleyememiştir. Böylece Türk edebiyatında ötelenmiş bir tür olan fantastik roman, sessiz bir şekilde ilerleyişini sürdürmüştür. Ahmet Midhat Efendi, Giritli Aziz Efendi, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi yazarlar bu türün ilk örneklerini vermişlerdir. XIX. yüzyılın başında kaleme alınan *Babil Melikesi* romanı da fantastik özellikler bakımından oldukça dikkate değer bir romandır ve ilk fantastik romanlar arasında olması açısından önemlidir. Bu çalışmada Selami İzzet Sedes'in kaleme aldığı *Babil Melikesi* romanında fantastik unsurlar incelenecek ve fantastik romanın Türk edebiyatındaki yeri ele alınacaktır.

* Dr., Atatürk Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
hun.kar2019@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6460-9972
Erzurum / TÜRKİYE

* Dr., Ataturk University
Department of Turkish Language and
Literature
hun.kar2019@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6460-9972
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Roman, gerçeklik, fantastik, Türk romanı, *Babil Melikesi*.

Abstract

The novel was accepted as a genre in its own right after going through several stages. In the West, writers who wanted to distinguish the novel from romances and picaresques tried to emphasize that the novel told the "truth" and tried to define the novel's boundaries with "fantastic" products. The fantastic has existed in literature since fairy tales, but the assumption that the fairy tale is only a product of imagination distinguishes it from fantastic fiction. In the beginning, realist novels overtook romantic language, followed by naturalist novels. However, as modernism and postmodernism influenced the novel's language, it became more flexible and could no longer stand up to the "imaginary," that is, the fantastic. The Tanzimat novelists, who sought to tell the "truth" in Turkish literature as well as in the West, opposed fantasy. However, the susceptibility of traditional language to fantasy did not prevent writers from benefiting from it. As a result, the fantastic novel, a genre that had been delayed in Turkish literature, continued in silence. The first examples of this genre were written by Ahmet

Başvuru/Submitted: 30/01/2023

Kabul/Accepted: 20/03/2024

Mithat Efendi, Giritli Aziz Efendi, and Hüseyin Rahmi Gürpınar. Babil Melikesi, written at the beginning of the 19th century, is also a remarkable novel in terms of its fantastical features and is significant for being one of the first fantasy novels. The fantastic elements in Babil Melikesi, by Selami İzzet Sedes, will be examined in this study, as will the place of the fantastic novel in Turkish literature.

Keywords:

Novel, reality, fantastic novel, Turkish novel, Babil Melikesi.

Makale Bilgileri

Atıf: Karaca Yalçın, H. (2024). Fantastik Roman ve Babil Melikesi Romanında Fantastik Unsurlar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 393-409. Doi: 10.21563/sutad.1474542

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Karaca Yalçın, H. (2024). Fantastik Roman ve Babil Melikesi Romanında Fantastik Unsurlar. *Selçuk Türkiyat*, (61): 393-409. Doi: 10.21563/sutad.1474542

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Roman Türü ve “Gerçeği” Anlatma Kaygısı

Klasik edebî türlerin dünya çapında kabul gördüğü bir dönemde doğan romanın, edebî çevrelerce tanınması, onaylanması kolay olmamış tanımı da tam olarak yapılamamıştır. Ne bir trajedi ne bir drama ne de bir komedi olan roman aynı zamanda bunların hepsi ve hiçbirisidir. “Roman, bir tür olarak çatısı katılmış olmaktan hâlâ uzaktır ve esnek olanaklarının tümünü kestirebilmemiz mümkün değildir” (Bakhtin, 2001, s. 164).

Sınırları keskin bir şekilde çizilemeyen bir tür olsa da romanın *pikaresk* ve *romans*lardan doğduğu genel kabuldür. On altıncı yüzyılda İspanya’da ortaya çıkan pikaresk, adını “pizaro” yani “serseri” kelimesinden almaktadır. Pikaresk, serseri bir yaşantıyı, birbiri ile bağlantılı olmayan macera anlatılarını içerir ve pikaresklerdeki asıl amacın toplumsal yıkımı göz önüne sermek olduğu belirtilir. Toplumun eleştirel yanlarının anlatıldığı bu hikâyeleri okuyan kesimin ise yüksek zümre değil halkın kendisi olduğu bilinmekte ve bunların edebî nitelik bakımından zayıf olduğu kabul edilmektedir. Romans ise İngiltere’de doğmuştur ve olağanüstü olayları kişileri konu etmektedir. Romans da tıpkı pikaresk gibi edebî nitelik arayan çevrelerce kabullenilmemiş, sıradan anlatılar olarak görülmüş ve ciddiye alınmamış bir türdür. “Ayrılık-tehlike-birleşme” (Moran, 2021, s. 28) bölümlerinden oluşan romans, hayale daha yakındır, Türk edebiyatındaki âşık hikâyelerine benzetilmekte ve halkın edebiyatı olarak algılanmaktadır. Bu iki “gerçek ve edebî olmayan” tür daha sonraki yıllarda romanın temelini oluşturacaktır. Bunun ilk örneği ise *Don Kişot*’tur. Jale Parla, *Don Kişot*’un romans ve pikaroların bir parodisi olduğunu söyler. (Parla, 2020, s. 25).

Romanın “gerçek” olanı ele aldığını savunan yazarlar, kendi ürünlerinin gülcük bulunan ve gerçeği yansıtmayan romans ve pikaresklerden farklı ürünler olduğunu savunmuşlardır. Buna ilk örneklerden biri Henry Fielding’in kaleme aldığı Joseph Andrews’dır. “Joseph Andrews’da Fielding yeni bir roman türü yarattığını ileri sürerken, kendi kitabının romanslardan hangi bakımdan ayrıldığını belirtir; romansları doğanın gerçeklerinden uzak, yaşanmamış ve yaşanmasına olanak bulunmayan olayları anlatan kitaplar olarak niteler” (Forster, 2001, s. 12). Bu sebeple “gerçek” olanı konu etmek de bir problem olarak roman ile beraber doğar. Roman eleştirmenlerinin ve okurun anlatıcıya yönelttikleri eleştiriler de romanın gerçekliği üzerinedir, çoğu zaman “Yazarın sesine yöneltilen saldırıların çoğunluğu kitabın ‘gerçek’ görünmesini sağlama adına olmuştur” (Booth, 2012, s. 49).

Romanlardaki “gerçeği anlatma” iddiasına karşın romanın gerçeğin bir yansıması hatta illüzyonu olduğunu düşünenler de bulunmakta romanın gerçeği ustalıklı gizleyerek okuru yapay bir dünyaya hapsedtiği savunulmaktadır. (Bourneur-Quellet, 1989, 1.) Bu yapay dünyayı Şerif Aktaş “itibarî” dünya olarak tanımlamaktadır:

“Hiçbir romanın tarihî ve yaşanmış vakayı olduğu gibi dikkatlere sunduğunu iddia edemeyiz. Gerçek dediğimiz şey, değişikliğe uğrayarak edebî eserin dünyasına girer. Bunun için de hayatın gerçeği ile sanatın gerçeği birbirinden farklıdır” (Aktaş, 2005, s. 15).

Zekiye Antakyalıoğlu ise romanın bir sınıf meselesi olarak doğduğunu belirtirken ilk romancıların "alt sınıfı" temsil eden kişiler olduğuna dikkat çeker. (Antakyalıoğlu, 2013, 28). Toplumun, bireyin hayatını konu edinen edebiyatın, günümüzde de en yaygın türlerinden biri olan romanın, bunalım içindeki sosyal ve bireysel hayattan doğduğu da kabul edilir. "Dünya edebiyatının ilk büyük romanı, Hristiyanlığın Tanrısının dünyayı tümüyle terk etmek üzere olduğu bir çağın başında yazılmıştır" (Lukacs, 2017, s. 107).

Batı'da XVI. yüzyılda Orta Çağ toplumunun yıkımını taşıyan edebiyat, eğlenceli hikâyeler anlatırken *Don Kişot* ile birlikte yeni, canlı bir anlatım ruhuna sahip olur, mekân ve zaman ise dünya kadar genişler. *Don Kişot*, "Başı sonu belirsiz bir zaman içinde geleceğin asla sona ermeyeceği Avrupa'nın ortasında sınır tanımayan bir uzamda bulunmaktadır" (Kundera, 2019, s. 19). Cervantes tarafından *Don Kişot'un* yazılmasıyla büyük ilgi çeken ve yavaş yavaş kabul görmeye başlayan roman türünün günümüze kadar birçok örneği yazılmıştır ve roman türü eleştirmenler ve yazarlar tarafından birçok kez kategorize edilmiştir. Realist roman, romantik roman, tarihî roman, edebî roman, psikolojik roman, bilimkurgu romanı, fantastik roman bu kategorilerden bazılarıdır. Fantastik romana yakın türler ise bilimkurgu, ütöpik, gotik olarak sıralanabilir. Fantastik roman da tıpkı romanın arka planında olan romans ve pikarolar gibi ötelenmiş, gerçeği ele almadığı sadece hayal ürünü olduğu gerekçesi ile edebî sayılmamıştır.

1. Fantastik Anlatı ve Türk Romanındaki Yeri

Türk edebiyatında gerek halk gerek yüksek zümre edebiyatında fantastiğin birçok örneği bulunmaktadır. Bu bölümde Türk edebiyatında fantastik anlatıya yer verilerek fantastiğin edebiyatımızda uyandırdığı yankılara kısaca yer vermek amaçlanmıştır. Fantastik kelimesi, Latince "fantasticum" kelimesinden gelmektedir ve "görünmek" anlamını taşımaktadır. Burada görünmek kelimesinden kastedilenin hayal, hayalet, olağanüstü varlık ve olaylar olduğu belirtilmektedir. "Godefroy tarafından işaret edilen en eski kullanımlarından biri, 'cin tutmuş' anlamını verir. (...) Bir başka sıfat fantasieus, 'kaçık, aldatici' anlamlarına gelir" (Aslan Ayar, 2018, s. 25). Doğu edebiyatında ise efsane, cinperi hikâyesi hurâfe-hurâfât, üstûre-esâtîr fantastik kavramını karşılayan kelimelerdir. Fantastik kelimesi edebiyatın sınırsız bir dünya olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Zaman, mekân, kişiler tamamen anlatıcının dünyasına göre şekillenirken gerçek dünya ile yani yazar ile ne ölçüde bağ kurulacağı fantastiği belirleyen ölçüdür. Fantastik edebiyat kuramcısı olarak bilinen Steinmetz fantastiğin, imgelem ile ilgili olduğunu belirtir. "Her şeyden önce imgelemle ilgili daha doğrusu bu yetinin fazlaca bulunmasıyla ilgili bir varoluş tarzını belirliyor. Fantastik mantığın karşıtıdır. Bu anlamda ve sağduyu göz önünde bulundurularak, hayal, yanılısama hatta delilikten sayılabilir" (Özlük, 2011, s. 19).

*Dede Korkut Hikâyeleri'*nden destanlara kadar günümüze dek gelen birçok masal, efsane fantastikten beslenmiştir. Türk halk edebiyatında olduğu gibi klasik edebiyatta da fantastik unsurlar bulunmaktadır. Örneğin; halk edebiyatında görülen dev motifinin Divan edebiyatındaki yansımaları fantastik öğelerin etki alanının genişliğini yansıtır. Masallarda, destanlarda görülen fantastik kahramanlar böylece

mesnevilerdeki kahramanlar ile ortak birçok özellik sergiler. (Önal Kılıç ve Çelebi 2023, s. 17). Masal ve destanlarda görülen başlıca fantastik unsurların, başından itibaren birer “hayal” ürünü olduğu kabulü onları fantastik türün dışına itmektedir. Özlük’e göre fantastik roman bize ve dünyaya önce modernizmin ve daha sonra da postmodernizmin bir hediyesidir (Özlük, 2011, s.17). Sevim Kantarcıoğlu da postmodern roman ile geleneksel romanı karşılaştırırken postmodern romanın bilinen mantık düzeninden farklı olduğunu, okuru ve okurun yorumunu da romana eklediğini söyler. (Kantarcıoğlu, 2009, s. 278).

Osmanlı Devleti’nin yıkılma sürecinde gösterdiği atılımlar sonucunda Avrupa dillerini bilen Batı edebiyatını yakından takip eden yazarlar, Batı’daki ilerlemenin toplumdan başlayan bir “aydınlanma”dan beslendiğini düşünmüş ve toplumu da edebiyat yolu ile eğitip, bilgilendirmek istemişlerdir. Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Sami Paşazade Sezai gibi birçok Tanzimat yazarı Türk toplumunu edebiyat yoluyla eğitmek, güncel gelişmelerden haberdar etmek için edebiyatı bir araç olarak kabul etmişler, bu amaçta birçok eser vermişler ve “hayal” ürünü olarak kabul edilebilecek eserleri eleştirmiş, bu türde eser vermektan kaçınmışlardır.

Roman türü bilgi vermek, açıklamalar yapmak halkı aydınlatmak için oldukça esnek bir tür olduğu için Tanzimat dönemi romancılarından itibaren Türk edebiyatında gerçekçi eser yazmak önemsenmiş ve masal, efsane, peri hikâyelerini hatırlatan ve daha az estetik kaygı güdülen fantastik tür ötelenmiştir. Tanzimat döneminde roman yazarlarının hedefi akla uygun, bilgi yönü kuvvetli, ahlaka uygun romanlar yazmak olmuştur. “Bu yüzden de fantastik roman türü bu dönemde kendine yer bulamaz. Geleneksel hikâyelerin içerdiği özellikler, dini esaslara göre yaşayan bir toplumun melek, şeytan, cin, cennet, cehennem gibi kavramlara hurafelere ve mucizevi olaylara yatkınlığı altında fantezi için geniş bir beslenme kaynağı teşkil eder” (Aslan Ayar, 2014, s. 42).

Araştırmacıların birçoğu Tanzimat döneminde ve daha sonra yazılan romanların her ne kadar “gerçek”lik iddiası ile kaleme alınmış olsalar da gerçekçilikten uzak romantik eserler olduğunu belirtmektedir. (Aslan Ayar, 2014, s. 43).

Edebiyat yolu ile yeni bir medeniyete ulaşılacağına inanan ve bu amaçla birçok eser veren isimlerden biri Tanzimat edebiyatçılarından İbrahim Şinasi’dir. “Şinasi her haliyle toplumumuzda ‘yeni insan’ın başlangıcıdır.” (Mermutlu, 2003, s. 343). Namık Kemal, Şemsettin Sami gibi önde gelen yazarlar da Avrupa romanını, yüksek medeniyetin ürünü görüp Osmanlı edebiyatını ise geri kalmışlığın nedenlerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Namık Kemal’in “Lisan-ı Osmani’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazât-ı Şâmilidir”, “Celal Mukaddimesi” isimli eserlerinde, Şemsettin Sami’nin “Şiir ve Edebiyattaki Teceddüd-i Ahîrimiz” adlı yazısında dil ve edebiyat sorunları gündeme getirilmiş, anlatımda güçlükler yaratan unsurların Türkçeden sökülüp atılması gerektiği savunulmuş Batı edebiyatı okunduktan sonra Osmanlı edebiyatı, Leylâ Mecnûn hikâyeleri gibi anlamsız, kaba bulunmuştur (Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, 1979, s. 321-323). Namık Kemal’in Divan edebiyatı hakkında söyledikleri adeta korkunç, fantastik bir yaratık hakkında söyledikleri ile eş değer kabul edilebilir. Ona göre bu edebiyat artık insan zihnine “gulyabaniler âlemi” gibi görünmektedir:

“Divoanlarımızdan biri mütâla’â olunurken insan; muhtevi olduğu hayalâtı zihninde tecessüm ettirse etrafını maden elli, deniz gönüllü, ayağını Zuhal’in tepesine basmış, hançerini Merih’in göğsüne yapıştırmış; bağırdıkça arş-ı a’lâ sarsılır; ağladıkça dünya kan tufanlarına gark olur âşıklar, boyu serviden uzun, beli kıldan ince, ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı ma’sukalarla mâl-â-mâl göreceğinden kendini devler, gulyabaniler âleminde zanneder.” (Yetiş, 1996, s. 344).

Berna Moran da bu konuyu ele alırken roman türüne yönelmenin kendi geleneksel anlatılarımızdan uzaklaşmanın bir yolu olduğuna ve romanın adeta “gerçeği” anlatan tek eser olarak görüldüğüne dikkat çeker. “...ilk romancılarımız, Batı’dan aldıkları roman türünü savunurken kendi geleneksel anlatı türlerimizi akıl dışı olaylara yer verdikleri için ilkel ve çocukça bulmuşlar ve yetişkin bir insanın bunlardan zevk alamayacağını iddia etmişlerdir” (Moran, 2021, s. 25).

Tanzimat edebiyatçılarına göre Osmanlı edebiyatı, bulanık bir dile sahiptir ve toplumun zihin dünyasında yer edinmemiştir, bu sebeple onlar daha günlük bir dille eser vermek daha güncel sorunları edebiyatın meselesi etmek istemişler, “hayal” ürünü sayılacak eserlerden kaçınmışlardır. Osmanlı, “İflas etmiş imparatorluk, kurumlarına taze kan bulma umuduyla başvurduğu çatışma alanlarında, yeni estetik eserler arama peşindeydi.(...) Onlarla birlikte çağın öteki sanat türleri, bu arada roman da geldi” (Finn, 1984, s. 9).

Türk edebiyatında romanın gelişimi ile ilgili bir değerlendirmesinde Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk edebiyatında romanın kendiliğinden yavaş yavaş gelişen bir tür olmamasının bir nedeni olarak halk edebiyatında yaygın bir şekilde var olan “fantastik” yatkinliği gösterir, “fantastik” kavramı yerine “harikulade” kelimesini kullanır. “Harikulade, şark hikâyesinin, realiteyi inkâr eden, hatta reel fikrini dağıtan kolaylık mekanizmasıdır” (Tanpınar, 2010, s. 41).

Tanzimat edebiyatından itibaren gerçeği anlatma iddiası peşinde olan yazarların fantastik öğelerden de vazgeçemedikleri açıktır ve birçok yazar bu özelliklerden eserlerinde faydalanmıştır. Modern Türk edebiyatının başlangıç yıllarında fantastik anlatı olarak kabul gören eserler şöyle sıralanabilir: *Muhayyelât*, *Çengi yahut Daniş Çelebi*, *A’-mâk-ı Hayâl*, *Gulyabani*, *Matmazel Noralya’nın Koltuğu*. Giritli Aziz Efendi’nin kaleme aldığı *Muhayyelat*, neredeyse tamamen olağanüstülükler üzerine kurulmuştur ve bu nedenle çok eleştiri almıştır. Ahmet Mithat Efendi de bu nedenle *Muhayyelat’a* parodi olarak *Çengi’yi*, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul’da Neler Olmuş*, *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları’nı* kaleme almıştır. Daha sonraki dönemlerde eser veren Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın, *Gulyabani* isimli romanı ise olağanüstülükten çıkmayı başaran ve Berna Moran’ın tanımıyla “garip” sınıfına giren romanlar olarak nitelendirilir. Yine Moran’a göre *Matmazel Noralya’nın Koltuğu* romanı fantastiğin “olağandışı” türüne uygun başarılı bir fantastik romandır (Moran, 2012, s. 69). Halide Edip Adivar ise fantaziye ufak da olsa kapı aralayarak fantastik öyküler yazmıştır. “... Suat Deroiş, fantastik romanlarıyla görünenin ardının, bilinenin ötesinin olduğunu anlatmış, imkânsız imkânlı olabileceğini göstererek toplumsal bir faydaya hizmet etmeyen fantastik romanlar yazmıştır” (Aslan Ayar, 2014, s. 45). Fantastik ve metafizik arasında süzülen

hikâyeler veren Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Abdullah Efendi'nin Rüyaları'nı* da bu noktada anmak gerekmektedir.

Moran'a göre Türk edebiyatında 1980'lerden bu yana fantastik esere ilgi vardır. Bunun ilk örneği olarak ise Nazlı Eray'ın *Arzu Sapağında İnecek Var* isimli eserini göstermektedir. (Moran, 2012, s. 75) Veli Uğur ise 1980'li yıllardan itibaren Batı edebiyatından yapılan çeviriler ile Türk okuyucusunu fantastik ile bağının yeniden kurulmaya başladığını söyler. (Uğur, 2010, s. 137).

Günümüzde edebiyat uyarlamalarından doğan fantastik sinemanın da etkisiyle bu türe ilginin dünya genelinde artmış olduğu görülmektedir. Türk edebiyatında da geçmişin aksine bu türe ilginin fazla olduğu bilinmektedir, fantastikten izler taşıyan eserler veren yazarlardan bazıları şöyle sıralanabilir: İhsan Oktay Anar, *Puslu Kıtalar Atlası*, *Kitab-ül Hiyel*, *Efrasyab'ın Hikâyeleri*, Nazlı Eray, *Orphe*, *Ay Falcısı*, *Sevgili Arsız Ölüm*, *Uyku İstasyonu*, Latife Tekin, *Sevgili Arsız Ölüm*, Sadık Yemni, *Muska*, Barış Müstecaplıoğlu *Perg Efsaneleri*, Murat Uyrukulak *Har*, Mine Söğüt, *Kırmızı Zaman*.¹

2. Bir Fantastik Roman Olarak *Babil Melikesi (Asrı Roman)* Romanı

Fantastik roman üzerine incelemelerde bulunan Nuran Özlük'e göre iki tür fantastik roman bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde bilinmeyen mekân, kişi ve olaylara yer verilirken ikincisinde bilinen dünyada gizemli bir evren var edilmektedir:

1. *Birinci Tür Fantastik Romanlar: Okuyucuya gerçek olanın, bilinenin dışında coğrafyalar, ırklar, hayatlar vb. sunmayı amaçlayan romanlar.* J. R. R. Tolkien'in *The Lord of the Rings (Yüzüklerin Efendisi)* üçlemesi gibi.
2. *İkinci Tür Fantastik Romanlar: Romanın genelinde gerçek dünyanın içinde gerçeküstü unsurlara yer vererek okuyucuyu şaşırtmayı, tedirgin etmeyi tereddütte bırakmayı, kararsız kılmayı, kafasını karıştırmayı hatta eğlendirmeyi amaçlayan romanlar.* Jean Potoki'nin *Manuscrit Trouve a Saragosse (Saragossa'da Bulunan El Yazmaları)*'sı gibi (Özlük, 2011, s. 28-29).

Selami İzzet Sedes'in kaleme aldığı *Babil Melikesi*² romanı da Nuran Özlük'ün sınıflamasına göre ikinci tür fantastik romandandır. *Babil Melikesi* romanı Türk edebiyatındaki ilk fantastik roman denemelerindendir. Bu romanın birinci bölümü İstanbul'da başlar. Mekân, Doktor İhsan Haluk Bey'in salonudur ve burada büyük bir davet verilmektedir. Konuklar Vahap Efendi, Felekî Bey, Mahmüdül Hanefi Efendi, tarihçi Necdet Bey'dir, metafizikten, mitolojiden, reenkarnasyondan ve Hint felsefesinden konuşurlar. Salona Irak ataşemiliteri olan Muhsinülcivani Bey ile beraber kızı Samra gelince bütün dikkatler bu iki kişi, bilhassa Samra üzerine çekilir. Bu noktada Necdet Bey'in ilgisine vurgu yapılır:

"Muhsinülcivani Bey ömrünü Elcezire'de geçirmiş bir askerdi. O da asarı atıkaya meraklı idi. Henüz Necdet'i tanımamıştı. Doktor İhsan Haluk bu iki tarihi kadim meraklısını tanıştırmak için bir gece ziyafeti vermişti.

¹ Bu bölümde Nuran Özlük'ün *Türk Edebiyatında Fantastik Roman* isimli çalışmasından faydalanılmıştır.

² Romanın ilk baskısı 1927 yılında Teşebbüs Matbaası tarafından yapılmıştır. Daha sonraki baskı Semih Lütfi Kitabevi tarafından yapılmış ancak bu basımda yıl bilgisi verilmemiştir. Bu makalede romanın Semih Lütfi Kitabevi tarafından yayınlanan Latin harfli ikinci baskısı kullanılmıştır.

Doktor Necdet'i ataşeye, diğer arkadaşlarını da, ataşenin kızı 'Samra'ya takdim etti"
(Sedes, s. 6-7).

Roman, başlangıçta Samra ve Necdet'in arkadaşlığı üzerinden devam ettirilirken Samra'nın taktığı yüzüğe dikkatler çekilir ve bu yüzüğün Samra'ya annesinden kaldığı söylenir. Necdet ise bu yüzüğün üstündeki simgeyi, harfleri çözüp okumak istemekte bu onda sabit bir düşünce halini almakta uzun yıllar Semiramis ve Buhtunnasır'ın (Buknasar) yazıları, hiyeroglif hatları üzerine çalışmalar yapmasına rağmen bu işaretleri anlamlandıramamaktadır.

"Gülümseyerek sordu:

"– Yüzüğünüzün taşı ne kadar garip.

'Samra'nın yerine Muhsin Bey cevap verdi?

– Evet, dedi, Asûrîllere ait bir taştır.

– Müsaadenizle yakından görebilir miyim?

(...)

– Evet... Bu Asûrîlerden kalma... Mahaza üzerindeki yazı biraz beni şaşırtıyor. Ben Asur yazılarının yalnız iki cinsini bilmem. Daha doğrusu bir tanesin pek iyi okuyamam. Mesela şu Fransızca (S) şeklindeki yazı hiç de (kuneform) hat değil... Bu harf ne ifade ediyor acaba Muhsin Beyefendi?" (Sedes, s. 8).

Bebekliğinden beri Asûrîlere ait olan bu yüzüğü taşıyan fakat bunun farkında bile olmayan Samra daha sonraki sohbetlerinde Necdet'e kendisini çok eski zamanlarda çok farklı bir yerde yaşamış gibi hissettiğini, bu durumun kendisini hem şaşırttığını hem de bu durumu gülünç bulduğunu söyler. Necdet Bey ise Samra'nın bu yaşadıklarını "reenkarnasyon" ile anlamlandırmaya çalışır ve ona bu konu hakkında bazı açıklamalar yapar:

"– Amma bu çok gülünç bir şey... Hiç kimseye anlatmadım. Bazen içime çok eskiden, çok uzak memleketlerde yaşamışım gibi bir his geliyor. Zihnimde şedit ve seri hatıralar uyanıyor. Fakat bu hissiyatım o kadar manasız ki kendim de gülüyorum. Amma söyleyiniz, böyle bir şey tahayyül etmek gülünç değil midir?"

– Hayır, hiç gülünç değil, geçen gün Doktor İhsan Haluk Bey'deki (Reen Karnasyon) hakkındaki münakaşaları dinlemediniz mi?" (Sedes, s. 13).

Romanın ilerleyen bölümünde ise Samra'nın yaşadıklarını Necdet'e daha detaylı açması ile fantastiğin kapısı artık iyice aralanır. Bir keresinde Samra hayatı boyunca Babil hakkında hiçbir şey bilmemesine rağmen Babil'i rüyasında görür. Bu rüyayı gördüğü günün ertesinde okulda öğretmeninin anlattığı bu meçhul yeri ayrıntılarına kadar hatırlayabilir. Bu noktada yazarın rüyaya vurgu yapması da oldukça önemlidir. Rüya kavramı fantastik edebiyatta sıklıkla başvurulan bir kavramdır ve böylece kahramanın gizemli âlemler ile olan iletişimi sürdürülür. Gönül Yonar, buna gizemli alandaki uyanıklık olarak açıklama getirir:

"Kahramanın yattığı rüya, göreceklerine zemin hazırlarken görülen rüya bir başka gerçeklik âlemindeki uyanıklığa işarettir. (...) Bilinmeyen yerlerden haberlerin ulaşması

her zaman yatılan uykunun içindeki bir rüyada ele geçer. Bu ise metafizik alandaki uyanıklığa işaret olarak yorumlanır” (Yonar, 2011, s. 165).

Yonar, rüya kavramının Batı ve Doğu edebiyatlarındaki yerini de ele alarak Batı’da rüyanın gerçeklik algısından uzaklaşma nedeni olarak düşünüldüğünü Doğu’da ise rüyalara okunması gereken sırlara giden önemli bir ipucu olarak inanıldığını söyler:

“Batı edebiyatına baktığımızda rüya bir gerçeklik alanı olarak görülmez ve çoğu zaman bilincin marazi durumları olarak ya da bilinçaltı algı alanı olarak daha çok ‘incelenmeye muhtaç’ yapısıyla merak uyandırır. Doğu’da ise Dede Korkut hikâyelerinden öncesine kadar dayandırabildiğimiz rüya algısının ‘bilinmeyen büyüdü âlemden gelen işaretler’ olması bakımından rüya hem kutsal, hem gizemli, hem de gerçek dünyayı işaretleri ile yönlendirebilen bir alan olmuştur” (Yonar, 2011, s. 165).

Roman kişilerinden Samra yaşadıklarının rüya mı yoksa gerçek mi olduğunun ayırıcısına varmakta güçlük çeker ve Babil’i hiç bilmemesine rağmen rüyasında en ince ayrıntısına kadar nasıl hatırladığına kendisi de şaşırır. Bu noktada bahsedilen rüya, Samra için gelecekte bir haberci gibidir, böylece Samra daha sonra gideceği Babil’i önce rüyasında keşfedecektir:

“—Ben bir gece rüyamda (Babil)’i gördüm. Hâlbuki henüz o tarihte (Babil)’e gelmemiştik. Buna rağmen ben Babil’i gördüm. Bu İstanbul’dan çok daha büyük, dört etrafı kalın duvarlarla muhat bir şehirdi. Bir tane tunç kapısı vardı. Surların köşelerinde muazzam kuleleri vardı. Havuzları, muazzam heykelleri, asma bahçeleri dünyanın birer harikası idi” (Sedes, s. 16).

Roman, Babil ülkesinin günümüzde de var olup olmadığı konusunda bir belirsizlik ile devam ettirilir. Bu noktada hem okur hem de roman kişileri bunun gerçekliğini sorgulamaya başlarlar ve Todorov’un fantastik kuramında söz ettiği, fantastikte aranması gereken şartlardan ilki yani “kararsızlık” aşaması romanın başlangıcında gerçekleşir. Böylece okur ve Samra Babil’in varlığını ve görülen rüyayı sorgulamaya başlar.

“Anlatılan şeyler, bildiğimiz gerçekliğin yasalarıyla açıklanabilir mi, yoksa büsbütün başka bir gerçeklik alanına mı aittir? Fantastik, bu soruyu cevaplandırmada düşülen kararsızlık kadar sürer. Eğer bu soruya kolayca birinci cevabı verebiliyorsak, okuduğumuz metin başka bir türe, Todorov’un ‘tekinsiz’ olarak adlandırıldığı türe geçmişizdir” (Koçak, 2017, s. 7).

Babil Melikesi romanında anlatım, fantastik romanların “kronolojik” olması gerektiği şartına sadık bir şekilde ilerler. Todorov, fantastik kuramda fantastik metinlerin bir sıralama düzeni ile ilerlediğini savunur, ona göre bir fantastik romanda üçüncü bölümü okumadan dördüncü bölüme geçmek okur için bir problem yaratır. Çünkü “fantastik bir anlatımın sonunu daha baştan öğrenirsek, tüm oyun bozulacaktır çünkü okuyucu özdeşleşme sürecini adım adım izlememiş olacaktır; fantastiğin tür olarak ilk koşulu budur” (Todorov, 2017, s. 91). Fantastik anlatıda roman karakteri ile okurun kişiliklerinin özdeşleşmesi de oldukça önemlidir. “Metin öncelikle okuyucunun, öyküdeki kişilerin dünyasını canlı kişilerin yaşadığı bir dünya olarak görmesini ve anlatılan olaylarla

ilgili doğal bir açıklama ile doğüstü bir açıklama arasında kararsızlık duymasını sağlamalıdır.” (Toyman, 2006, 33).

Selami İzzet Sedes romanda diyaloglar ile Samra’yı konuşurmuş ve okurun Samra ile özdeşleşmesini böylece daha kolay bir hâle sokmuştur. Samra’nın duyduğu şüpheyi duyan okur, onunla birlikte bir maceraya atılmaya hazır hâle gelirken fantastik metinlerde bulunması gereken “ben dili” de böylece yakalanmış olur. Todorov’un fantastiğin oluşması için gerekli gördüğü ikinci koşul da yine sağlanırken dil de romanın “gerçekliğine” uyumlu bir şekilde devam ederek şiirsele yakınlaşmaz. Todorov, fantastiğin oluşması için üç koşul öne sürer. Bunlardan ilki, okurun anlatı kahramanlarının dünyasının canlılığına inanması ve doğa ve doğüstü arasında bir kararsızlık arasında kalmasıdır. Kararsızlık, kavramının da sadece okur ile sınırlı kalmaması ve anlatı kahramanlarının da kararsızlıktan etkilenmesi gerekir böylece okur ile anlatı kişisi özdeşleşir. Bu aşamalar da fantastik türünü oluşturur. Üçüncü aşamada okurun metin ile ilgili artık bir tavrı var olur. (Todorov, 2017, s. 39).

Romanda daha sonra Necdet’in Samra’ya âşık oluşu ve onunla evlenmek istemesi anlatılır ancak Samra henüz kendisinin kim olduğunu bilmediği için evlenmeyi kabul etmez. Necdet de bunun üzerine Babil hakkında araştırmalar yapmaya başlar. Necdet, Doktor Haluk Bey’in Çamlıca’daki dispanserine çekilir. Burada da tesadüf eseri Efraim Levi isimli bir Yahudi ile tanışır. Bu kişi kadim Babil ülkesinin Bağdat’ın altında hâlâ var olduğuna inanmaktadır, bu sebeple çevresi tarafından dışlanmış ve buraya tedavi için getirilmiştir:

“—Her ne ise. Hastam, cüzdanı karakol kumandanına teslim etmemiş, yanında alıkoymuş. Bir müddet sonra kâğıtları okumuş ve bu kâğıtlarda, mühendis, bundan evvel, iki mahzen daha keşfettiğini öğrenmiş ve Bağdat’ın altında, yeni bir tmin mevcut olduğuna kani imiş. Bu şehrin menfezleri de, Musul’un cenubunda imiş” (Sedes, 46).

Necdet, böylece Efraim Levi’den bilgiler ve bazı gizemli evraklar alarak Babil hakkında daha derin araştırmalar yapacaktır. Romanın bilmeceyi oluşturan Nemrud’un kral şehirlerinden olan Babil, Sümerler tarafından inşa edilmiş ve Akadlar tarafından yıkılmış bir şehirdir.³ Babil şehri, Divan edebiyatında da sıklıkla yer verilen şehirlerdendir. Harut ve Marut isimli iki meleğin atıldığına inanılan kuyu, “çah-ı Babil”(Babil kuyusu) olarak Divan şiirlerinde sıklıkla anılmaktadır. (Erdem, 1991, s. 392).

Romanda ise hem okur hem Necdet karakteri için Babil’in varlığı bir büyük bilmece, bir “tekinsizlik” olarak dururken Efraim Levi’ye ait bir sandıkta Samra’nın yüzüğündeki deseni bulan Necdet’in bundan sonraki hedefi yirmi birinci yüzyılda yaşayan Babil’i bulmak olur. “Evvvela altı ay okudu, tedkikatta bulundu. Dicle ile Fırat sahillerinin hâlihazırda ne hâlde olduğunu öğrenmek lazımdı. Elcezireye hangi tarikle gidecekti. Bu hususta acaba hükümetten nakden yardım görebilir mi idi?” (Sedes, 74).

³ “Akkadca ‘tanrının kapısı’ anlamına gelen Bâbil adı (bâb ‘kapı’, ili ‘tanrının’), İbrânîce’de Bâbel/Bâvel, Persçe’de Babiruş ve Grekçe’de Babylon şeklinde kullanılmıştır. Şehrin adına ilk defa milâttan önce III. bin yılın sonlarına ait Akkad vesikalarında rastlanır; ancak kuruluşunun çok daha önce olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü şehrin ilk adı Sümerce Ka-dingir-ra’dır (ka “kapı”, dingir “tanrı”, -ra “-nın”) ve Bâbil’in bu isimden Akkadca’ya yapılmış bir tercüme olduğu açıklıkla anlaşılmaktadır” (Erdem, 1991, s. 392).

Samra hakkındaki gizemleri araştıran Necdet Bey'in dışında Samra'yı hayatının merkezine koyan Muhsinülcivani Bey de büyük bir sır taşımaktadır. Uzun yıllar boyunca öz kızı olarak çevresine tanıttığı ve sevdiği Samra'ya bazı gerçekleri kendisine gelen "gizemli" emir mektupları sonucunda açıklamak zorunda kalır. Samra'ya kendisinin öz kızı olmadığını onun Babil'den kendisine esrarengiz bir şekilde verilen bir "emanet" olduğunu anlatır.

Muhsinülcivani Bey, Samra'yı görev icabı bulunduğu Irak'ta birdenbire bulmuştur. Bu "anidenlik" Muhsin Bey'in normal yaşantısının düzenini bozarken benzer olaylar hakkında Roger Caillois'un *Fantastiğin İçinde* eserinden alıntı yapan Todorov şunları söyler: "Tüm fantastik, bilinen düzenin bozulması, gündeliğin değişmez yasallığı, içinden kabul edilemeyecek olanın fıskırmasıdır" (Todorov, 2017, s. 33). Bu açıklama ile Samra için bazı soru işaretleri cevabını bulur ancak hemen sonra yepyeni soru işaretleri doğar. Romanda Muhsinülcivani Bey, Samra'yı bir grup güvercinin getirip bıraktığını şöyle anlatır:

"—Yirmi beş yaşında iken Arabistan'ın ıssız bir şehrinde, (Hankin)'de idim beş sene 'Kızıl Rubat' ve 'Karatepe'de karakol kumandanlığı yaptım. Beş sene sonra 'Elsanu'ya petrol kuyuları nöbetçiliğine tayin edildim. Bir gün Dicle sahillerinde avlanıyordum. Bir aralık gözüme bir küme güvercin ilişti, hemen hemen yerle beraber uçuyorlardı. Nişan aldım ateş edeceğim, bir de baktım ki, gagalarının ucunda beyaz bir cisim var, bu beyaz cismi sürüklemeye uğraşıyorlar.

Bittabi ateş etmedim. Tüfeği koltuğumun altına sıkıştırdım, güvercinlere doğru yürüyordum. Gagalarındaki beyaz şeyi bıraktıktan sonra, kanat çırparak uçtular. Kumların arasındaki şeye baktım. Bu, beyaz bezler içine sarılmış küçük bir çocuktur. Bir kız çocuğu. Güzel, sevimli bir yavru idi. Bu yavru bugün büyüdü. Bir melek kadar güzelleşti ve işte karşımda duruyor" (Sedes, s. 20).

Samra'yı bir gizem sonucu bulan Muhsinülcivani Bey, bebeğin yanında bir de mektup olduğunu görür. Bu mektupta bu bebeğin hükümdar soyundan geldiği, ona sahip çıkmadığı takdirde Muhsinülcivani Bey'in öldürüleceği ancak sahip çıkarsa büyük bir servet sahibi olacağı, bebeğin boynundaki taş nüshayı da koruması gerektiği, yeni talimatların ise ilerde verileceği yazılıdır. Daha sonra Muhsinülcivani Bey, bebeği alarak Samra kentine gider ve o kentin adını da bebeğe verir.

İstanbul'da yaşayan Samra, on sekiz yaşına gelince baba ve kız yeniden bir mektup alırlar ve bu mektupta Muhsinülcivani Bey'in, kızı Samra'yı artık bilinmez güçlere teslim etmesi gerektiği söylenir. Muhsinülcivani Bey kızını bu gizemli güçlere teslim etme görevini yerine getirmek istemez ancak yaptığı her şeyin gizemli varlık Marduk⁴ tarafından bilindiği yazılan bir tehdit mektubu alınca korkarak kızı ile beraber talimatlara uyarak Marsilya'ya gider.

⁴ "Mezopotamya'nın siyasal hayatında Babil kentinin bir imparatorluk seviyesine yükselişi ile tanrılar panteonundaki önemi daha da artan Marduk, inanışa göre Babil'de kral olacak kişileri belirleyen ve kendisine vekil olarak seçtiği bu kişiye yönetim erkini bahşeden tanrıydı. Babil kentinin bir imparatorluğa dönüşmesi ile imparatorluk topraklarının baş tanrısı pozisyonuna yükselen Marduk, Babil İmparatorluğu'nun en güçlü kralı olan Hammurabi'nin koruyucu tanrılığını üstlenmesinin yanı sıra ülkedeki kanunların yapılması ve yürürlüğe konulmasında da önemli bir yere sahipti. (Pekşen, 2017, s. 104).

Marsilya’da babası ile dolaşırken romanda Babil’in birinci büyücüsü olarak tanıtılan Marduk (Babil’in beli olarak da bilinir) isimli esrarengiz varlık tarafından kaçırılan Samra’ya o güne kadarki geçmişini unutturacak telkinler hipnozlar yapılır ve Samra, bu telkinler aracılığı ile Semiramis’e⁵ dönüştürülür, on üçüncü Samurama olduğuna inandırılır. “*Efsanevi Semiramis, MÖ. 9. yüzyılda (yaşamıştır) Babil’in ilk kurucusu ve Herodot’a göre Nebukadnazar’ın karısıdır*” (Bertman, 2005, s. 208). Romanda büyücü olarak tanıtılan Marduk ise insan suretinde tasvir edilirken onun MÖ VI.-VII. yüzyıllardan XXI. yüzyıla kadar yaşamış olması sıradan bir durum gibi yansıtılır ve bunun “garip”, “acayip” kelimeleri ile olağanüstü bir olduğu durum sezdirilir: “— Garip tavırlı, acayip kıyafetli bir adamdı. İyi göremedim. Amma herhalde böyle bir adamı bugüne kadar hiç görmemiştim” (Sedes, s. 23). Marduk ve Bercir karakterlerinin romanda “büyücü” olarak anılmaları da tesadüf değildir. Yazar, böylece kadim Babil şehrinin sihir ve büyü ile ünlü bir şehir olduğunu da okuruna hatırlatmak ister.

Marduk, Samra’yı yeni adıyla Semiramiş’i Babil’e götürmek için hazırlanır ve ona Babil’in gerçekten var olduğunu söyler. Bu noktada fantastiğin mekân ve zaman kavramlarının esnediği, bilinen dünyaya karşı kurulan “alternatif bir dünya” olduğu kabulü de hatırlanmalıdır. (Moran, 2012, s. 60). Böylece Marduk ile giden Samra sıradan hayatının içine bilinmez bir alan açar, hem zamanın hem de mekânın ötesine geçerek yeni bir “evren”e yolculuk eder.

“— Pek yakın zamanda Babil’i görecek ve onun esrarengiz tarihini öğreneceksiniz. Evet, Babil mevcuttur. Bu maddeten küçük bir şehirdir. Fakat manen dünyanın en büyük beldelerden biridir. Bu belde namına, sizi bir kere daha selamlarım Babil melikesi Samurama!” (Sedes, s. 66).

Samra’nın bu yolculuğu ile beraber fantastik unsurlar romanda iyice belirginleşirken Samra, yirmi birinci yüzyılda yaşayan bir genç kız olmasına rağmen romanda yirmi beş bin yıldır var olduğu söylenen Babil halkı ile de iletişim kurabilmektedir. Bu da dil seviyesinde gerçekleşen bir fantastik dünyayı gösterir. Burada olaylar kronolojik olarak anlatılırken roman kişilerinden özellikle Marduk, Bercir, Samra, Necdet, kısmen de Muhsin Bey için ise mekân ve zaman kavramları esnek bir hâldedir. Babil’den gelen Marduk ve Bercir ise hem zaman kavramını hem de mekân kavramını yerle bir edecek bir çizgide ilerleyerek zaman içinde yolculuk edebilirler. Bu da bir edebî tür olarak fantastiğin gerçekçi romandan koparak, kronolojik akışı, zamanı ve mekânı aştığını gösterir. (Aslan Ayar, 2018, s. 31).

Fantastik metinlerde, zaman ve mekâna müdahale edebilen yazarın dönüştürdüğü bir başka yapı ise “ilk” metinlerdir. Aslan Ayar bunu edebiyatın dönüştürülmesi (Aslan Ayar, 2018, s. 27) olarak açıklarken romanda da sık sık Tevrat’a göndermeler yapılır ve yazar kutsal kabul edilen metinleri “dönüştürür”. (Sedes, s. 30).

Romanda Semiramis hakkında ve onun kökeni ile ilgili de bilgi verilir ve onun Hammurabi’nin kendisi olduğu söylenirken Babil’de bulunan Semiramis’in mumyaları

⁵ Semiramis dünya edebiyatını da etkilemiş bir karakterdir. “*Voltaire, Zadig ve Babil Prensesi* isimli hiciv eserleri için Semiramis’in hayatını arka plan olarak kullanmıştır. *Candide* gibi bu eserde de insanoğlunun zaaflarını birey ve toplumun tuhafliklarını işler” (Bertman, 2005, s. 333).

da Samra'ya gösterilir. Bu noktada yazar hem okuru hem de roman kişisi Samra'yı anlatılanların "gerçekliği" hakkında bilgilendirmek ve inandırmak istemekte bütün bu olanların "hurafe" olmadığını anlatmaktadır.

"— Bunlar bizim Semiramislerimizdir. Daha doğrusu on iki ayrı cismi yaşatmış olan yegâne Semiramislerimizdir. Bu on iki cisimde aynı ruh yaşamıştır. Buna eminiz. Elimizde buna dair delail var. Tereddüt ediyorsunuz, şüphe ediyorsunuz, inanmıyorsunuz, hakkınız var. Çünkü tarih okudunuz. Ama biz tarihin nasıl yazıldığını da biliriz. Tarih Semiramis'i inkâr ediyor, hurafe diyor. Hayır, size anlatayım, tarihlerinizde 'Sinmobali'nin oğlu 'Hammurabi' diye tavsif edilen adam erkek değil, kızdır. Hammurabi, Samurama, Semiramis!.. Üç şekil de aynı isim. İşte burada da, on iki şekilde aynı cisim var" (Sedes, s. 1a33).

Romanda Semiramis ile ilgili ayrıntılı mitik bilgilere de yer verilir. Bu anlatımda dikkat çeken ise masallar, efsaneler ve mitolojiden gelen unsurlardır. Semiramis bir mabudenin kızıdır ve bu mabude kadın başına ve balık vücuduna sahiptir. Semiramis daha doğar doğmaz efsaneye göre güvercinler tarafından büyütülür. Semiramis'in daha sonra Samra olarak yeniden dünyaya geldiğinde de etrafında güvercinlerin olması da romandaki ayrıntılardandır. *"Semiramis' Suriye'de 'Askalden' şehrinde ibadet edilen bir mabudenin kızı idi. Bu mabut, kadın başlı ve balık vücutlu idi."* (Sedes, s. 39).

Roman bu şekilde açıklamalar ile ilerledikten sonra yazar, yeniden olay örgüsünü Samra'nın kaçırılmasına yöneltir. Samra'nın kaçırılmasının ardından Babil'i aramaya koyulan Necdet'in de başından ilginç olaylar geçer. Necdet, Levi'nin çantasından çıkan belgeleri inceler. Levi'nin odasında Samra'nın yüzüğündeki taşın aynısını bulur. Daha sonra Levi ölecektir ve sandık da Necdet'te kalacaktır. *"(...) Bir taş görüyordu. Bir Asûrî taşı! Olur, şey değil! Bu taş 'Samra'nın parmağındaki yüzüğün taşının aynı idi."* (Sedes, s. 48). Efraim Levi'nin bıraktığı belgelerde Babil'in kapısı hakkında şunlar yazmaktadır ve bu noktada yine güvercinlere vurgu yapılmaktadır: *"Semiramis, tahtını oğluna bahsettikten sonra bir taş kovuğa çekildi ve oradan güvercin olup uçtu. Bu taş kovuk Babil'in kapısıdır ve gayet iyi muhafaza edilmektedir"* (Sedes, s. 74).

Yazar, romanda Babil ile ilgili günümüze kadar gelen bilgileri Efraim Levi'nin evrakı üzerinden verir ve okuru ve Necdet'i de bu yolla Babil'in tarihi hakkında aydınlatır. Romanın bu bölümünde Keyhüsrev'in Babil'i alışı, Dersetlerin Babil'de güçlenmesi, Babil kulesinin nitelikleri ve İrani olarak andığı kavmin asriliğe karşı çıkışı, Büyük İskender'in Babil'e verdiği önem ele alınır. (Sedes, s. 52). Babil'in yer üstünde defalarca yıkılışının ele alındığı romanda "Dersetlerin" buna daha fazla razı olmadıkları ve düşmanlarından Babil'i bir şekilde korumak istedikleri için Babil'i yer altına inşa ettikleri bilgisi de yine Efraim Levi'nin evrakından öğrenilir. Yazar böylece Babil'in yirmi birinci yüzyıla kadar nasıl var olduğunu da ispat etmeye ve gerçekliği vurgulamaya çalışır. (Sedes, s. 53).

Samra telkinlerin ardından artık Semiramis olduğuna ikna olmuştur ve Samra'nın kaybolmasının üzerinden bir yıl geçmiştir ve Necdet ise hükümetten de yardım alarak bölgede Samra'yı aramaktadır. Muhsin Bey de Eldir bölgesindedir. Bir gün Muhsin Bey, Marduk'tan bir mektup alır ve Necdet'in bu işin peşini bırakması istenir. Ancak Necdet, yardımcısı Mansur ile çöllere düşer, Bedevilerin saldırılarına uğrar fakat

aşkından ve gerçeği aramaktan vazgeçmez. Vadii Cehis olarak anılan yerde Bercir ile Babil'in kapısını arar: "—*Burası neresi? Arap, tatlı bir şive ile cevap verdi: —Vadii Cehis*" (Sedes, s. 99). Romanın ilerleyen bölümlerinde Necdet aldatılmış ve soyguna uğramıştır. Daha sonra saldırı sabahında gözünü açtığında Arap'a benzeyen bir kişi ile karşılaşır ve bu kişi kendisini Bercir olarak tanıtır. Bu kişi Necdet'e Babil'i arayıp aramadığını sorar. Necdet, Babil'e gitmek istediğini söyleyince romanda Babil'in ikinci büyücüsü olarak anılan Bercir onu Babil'e götürür. Çünkü Bercir ve Marduk arasında bir yarışın olduğu söylenir. Romanda çatışma Marduk ve Bercir karakterleri üzerinden inşa edilir. Bercir "Avrupai" bir yaşam istemekte Marduk ise buna karşı çıkmaktadır. Bu iki gizemli karakterin çağı takip ettiği de görülmektedir. "Evela ortada iki kişi vardı: Marduk ve Bercir. Marduk eski örf ve an'aneye riayetkârdı, Bercir de Avrupa medeniyetini kabul etmek istiyordu. Necdet bittabi Bercirle hemfikirdi." (Sedes, s. 128). Necdet de bu konuda Bercir'e yardım edecektir. Bu ayrıntı yazarın Babil şehri ile ilgili gizemli bir kapı araladığını fakat gerçeklikten de kopmadığını yansıtır.

Bercir, Yavru Memet ile beraber Necdet'i Babil'de en korunaklı yer olan Semiramis'in kütüphanesine götürür. Necdet burada gizlenmeye çalışırken Semiramis ve Marduk onu görür. Marduk, Samra'ya her şeyi unutturduğunu düşünürken o, Necdet'i görünce onu hatırlar. Babil yasalarına göre Marduk, Babil'e gizlice girdiği için suçlu kabul edilen Necdet'in ceza almasını isterken Semiramis bunu engellemek ister. Bu durum Marduk'un hiç hoşuna gitmez ve Bercir ile karşı karşıya gelirler.

Necdet'in öldürülmesini isteyen Marduk'a karşı Semiramis ise bu durumu halka sormak ister, yazar da böylece "demokrasi" vurgusu yapar. Çoğunluk Bercir'i ve Necdet'i destekleyince Marduk öfkeden deliye döner, Semiramis'e yeni telkinler yaparak onu yeniden Samra'ya yani insana dönüştürür. Yavru Memet ise Babil'den kaçmanın yollarını arar ve bulur. Daha sonra Muhsinülcivani Bey'i bulacak olanları anlatacaktır.

Marduk, Necdet ve Samra'nın aşkını kıskanırken halkın da Samra ve Bercir'in yanında olmasına tahammül edemeyerek öfkeden deliye döner. Yirmi beş bin yıllık olan bu ülkeyi yok etmeye karar verir. Necdet ve Samra ise Babil'den kaçmaya çalışırlar, tam kaçıp kurtulacakken bir kasırgaya yakalanarak ölürler. Daha sonra Babil, Marduk'un düzenlediği büyük saldırıda yok olur. Böylece daha önce birçok kez yıkıma uğramış olan Babil bu kez Marduk tarafından yani kendi tanrıları yahut büyücüleri tarafından yeniden yıkılır. *Babil Melikesi* romanında Babil ülkesinin yok oluşu gizemli bir olay sonucu değil büyük bir petrol patlaması ile olacaktır.

Todorov, hem fantastik ile tekinsiz tür arasında hem de fantastik ve olağanüstü arasında bir sınırlama yapar. Bunu da bir diyagram ile açıklar:

Saf tekinsiz	Tekinsiz-fantastik	Olağanüstü-fantastik	Saf olağanüstü
--------------	--------------------	----------------------	----------------

(Todorov, 2017, s. 50).

Babil Melikesi romanında da romanın sonu bir gerçeklik ile bağlanmaya çalışılmaktadır. Yani romanda "büyücü" olarak tanıtılan Marduk, büyü vb. bir yola başvurmada bölgede bulunan petrol kaynaklarını kullanarak intikamını almıştır:

“Marduk, bundan birkaç sene evvel bir petrol membaı keşfetmişti. Bu membaa bir kanal yaptı ve icabında, gazı alevlemek üzere tertibat aldı. İşte bu gaz da bir müddet sonra ateş alacak ve su ile birlikte, şehri baştanbaşa yakacak, harap edecekti. Aleoli bir tufan olacaktı bu. Bütün bunlar şeytanca bir irade ile idare ederdi” (Sedes, s. 173).

Her ne kadar romanda Babil’in yirmi birinci yüzyıla kadar gelebilmesi, Marduk ve Bercir kişilerinin özellikleri, Samra’nın doğumu ve yaşamı hakkındaki gizem giderilmese de şehrin yok oluşunun mantıkla açıklanabilir olması romanı bu aşamada Todorov’un kuramına göre tekinsiz-fantastik türe yaklaştırmaktadır.

Sonuç

Türk edebiyatına Batı’ya kıyasla geç giren roman türünün günümüzde birçok örneği verilirken başlangıç yıllarında “roman” a yakın eserler verilmiş ve bu eserler de adeta “gerçeklik” sansüründen geçirilmiştir. Halkı eğitmeyen, ahlaki değerlere uygun olmayan eserler tartışılmış ve edebî nitelik çoğunlukla ikinci plana itilmiştir. Bu durum bazı yazarlar tarafından aşılmaya başlansa da çoğunlukla fantastik roman, Türk edebiyatının ötekisi olmayı sürdürmüştür.

Selami İzzet Sedes’in kaleme aldığı *Babil Melikesi* romanı da başlangıç döneminde kaleme alınan bir eserdir ve edebî nitelik olarak yüksek seviyede görülmemiştir. Romanın kurgusu, roman tekniği bakımından türe uygunluğu aşikârdır ve Türk edebiyatında “fantastik” romanın ilk örneklerindedir. Teknik olarak da fantastik romanın özelliklerini taşıyan bu roman, tanrı olarak bilinen ve romanda büyücü olarak anılan, yirmi beş bin yaşında olan Marduk ve Bercir arasındaki çatışma ile ele alınmış böylece Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki farklılıklar vurgulanmıştır. Samra ya da efsanevi adıyla Semiramis karakteri ile bir fantastik roman karakteri yaratmaya çalışan Sedes, kadim öğretilere, tarihe ve kutsal anlatılara da sıklıkla göndermelerde bulunmuş, Babil kentinin birçok yönünü birtakım gizemlerle beraber ele almıştır. Bu çalışma ile temelde Todorov’un fantastik kuramı dikkate alınarak daha önce bu yönü ile ele alınmamış olan *Babil Melikesi* romanının fantastik nitelikleri ortaya koyulmuş ve fantastik romanın Türk edebiyatındaki kökenlerine dikkat çekilmek istenmiştir.

Extended Abstract

The supernatural is a concept that has existed since the birth of literature. Literature, which developed through this concept, then proceeded one step further with the concern of narrating the "real", and supernatural elements were almost expelled from literature. This was the emergence of the novel, which reached a new stage with Don Quixote, a parody against romances and picaros in which writers prided themselves on producing works that no longer depicted the supernatural or the entertainment of the lower classes. Thus, the "novel" emerged with the claim that it tells what is real, a genre whose boundaries cannot be drawn. The fantastic novel, which comes from the Latin word "fantasticum", does not reject the supernatural and feeds on it as a source. The fantastic novel, which is a product of the supernatural, has been regarded as a genre far from the "novel" genre, which claims to tell the "real", just like romances and picaros, and it has been marginalized on the grounds that it lacks literary value and appeals to the lower class. Considering world literature, the increasing interest in fantasy with the development of cinematic techniques has also supported this genre in literary terms, and although it was initially marginalized, the genre

of fantasy novels gained strength later. The works recognized among the first fantastic works in world literature are as follows: Lewis Carrol-*Alice in Wonderland*; John Ronald Reuel Tolkien-*The Lord of the Rings, The Hobbit*; Ursula Leguin-*A Wizard of Earthsea*; Joanne Kathleen Rowling-*Harry Potter*.

Turkish literature is also a literature that has been nourished by the fantastic since its inception, and the concepts that meet the fantastic are as follows: fantasticum, hurâfe-hurâfât (rumors and legends), and üstûre-esâfir (legend, myth, fairy tale, imaginary thing). Fantastic elements are so prominent in Turkish literature that folk tales, fairy tales, epics, and even masnavis in Divan literature, which is regarded as upper-class literature in Ottoman literature, were also influenced by the fantastic. Some researchers state that the transition to the novel genre was delayed due to the Turkish novel's close connection with the fantastic, that the language could not easily get rid of these "supernatural" concepts, and that exaggeration could not be avoided in narratives. This is precisely why Namik Kemal, one of the founders of Tanzimat literature, waged a war against the fantastic and preferred to define "old" literature as "the world of ghouls". However, even he could not avoid including fantastic elements in his works. Therefore, traces of the fantastic are visible in the Turkish novel from its inception. The first Turkish fantastic novels can be listed as follows: Aziz Efendi-*Muhayyelât*, Ahmet Midhat Efendi-*Çengi Yahut Daniş Çelebi*, Ahmed Hilmi-*A'mâk-ı Hayâl*, Hüseyin Rahmi Gürpınar *Gulyabani*, Peyami Safa-*Matmazel Noralya'nın Koltuğu*.

One of the most prominent theorists of the fantastic theory, Tzvetan Todorov, has dealt with narrative in his theory of the fantastic by dividing it into templates. The novel *Babil Melikesi* also bears the templates that Tzvetan Todorov states that fantasy novels should contain in their plots. We can list these patterns as follows: The presence of order-balance in the plot at the beginning, i.e., the preservation of the natural, then the emergence of imbalance because of an upsetting event that disrupts the balance - the occurrence of the supernatural - then the re-establishment of balance and the end of the supernatural.

First published in 1927 at the Teşebbüs Printing House, *Babil Melikesi* is also a novel that bears the distinctive qualities that Todorov has outlined in his templates. The novel's protagonist, Semiramis, who is described as an ordinary person at the outset, finds herself in the destroyed city of Babylon alongside the supernatural hero Marduk, who is twenty-five thousand years old and can travel through time, in the later parts of the novel. A web of supernatural elements begins to be established, and the natural order is shaken. Samra, like the reader, also cannot believe what is happening. This appears to be a reference to Todorov's concept of "indecision." She later discovers that she is Semiramis, the Queen of Babylon, and that she has people who live underground. Necdet is the protagonist in the novel who tries to maintain a connection with reality. Necdet brings Samra to the natural, and eventually the supernatural phase comes to an end. Furthermore, the novel includes many references to sacred texts, one of the main sources of fantasy. Selami İzzet Sedes gave one of the first examples of the fantastic novel in Turkish literature with his novel *Babil Melikesi*. The present study analyzed the fantastic novel in Turkish literature and the fantastic elements in the novel *Babil Melikesi*.

Kaynakça

- Aktaş, Ş.(2005). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Antakyalıoğlu, Z. (2013). *Roman kuramına giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayar, A. P. (2014). Osmanlı Türk modernleşmesinin gölgesinde fennî edebiyattan fantastik romana. *Kitaplık*, 172, 42-46.
- Ayar Aslan, P. (2018). *Türkçe edebiyatta varla yok arası bir tür fantastik roman(1876-1960)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnaval dan romana*. (C. Soydemir, çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bertman, S. (2005). *Handbook to life in ancient mesopotamia*, Oxford University Press.
- Booth, W. C. (2012). *Kurmacanın retoriği*. (B.O. Doğan, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bourneur, R. & - Quillet, R. (1989). *Roman dünyası ve incelemesi*, (H. Gümüş, çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdem, S. (1991). Babil. *DİA*, (C. 4, s. 392-395). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Finn, R. P. (1984). *Türk romanı (1982-1900)*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (2009). *Edebiyat akımları Platon'dan Derrida'ya*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Kılıç Önal, S. & Çelebi, M. (2023). Türk halk anlatılarından Ahmedî'nin İskendernâme'sine dev motifi. *Culture and Civilization*, 1 (4), 12-22.
- Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/culture/issue/76874/1233952>.
- Lukacs, G. (2017). *Roman kuramı*. (C. Soydemir, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Mermutlu, B. (2003). *Sosyal düşünce tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Moran, B. (2012). *Türk romanına eleştirel bir bakış III*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moran, B. (2021). *Türk romanına eleştirel bir bakış I*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özlük, N. (2011). *Türk edebiyatında fantastik roman*. İstanbul: Hiperlink.
- Pala, İ. (1993). Çâh-ı bâbil. *DİA*, (C. 8, s. 186). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parla, J. (2020). *Don Kişot'tan günümüze roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pekşen, O. (2017). Babil krallarının siyasal meşrulaştırma aracı: tanrı marduk. *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi*, 14(1) Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksusbd/issue/28910/293043>.
- Sedes, S. İ. *Babil melikesi*, Semih Lütfi Kitabevi, 2.b.
- Spence, L. (2022). *Babil mitolojisi*, (Z. Ş. Suri, çev.) Karakarga Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (2010). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Todorov, T. (2017). *Fantastik*, (N. Öztokat, çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Toyman, Y. Ö. (2006). *Nazlı Eray'ın roman dünyasında düşü ve büyü lü gerçekliğ in kurgusu ile fantastik unsurlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uğur, V. (2010). Türk edebiyatında fantastik roman. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17028/177808>
- Yeni Türk edebiyatı antolojisi*. (1979). (C. III.) M. Kaplan & İ. Enginün & B. Emil & Z. Kerman haz.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yetiş, K. (1996). *Namık Kemal'in Türk dili ve edebiyatı üzerine görüşleri ve yazuları*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yonar, G. (2011). *Türk edebiyatın fantastiğ in kökenleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve

Coffee as A Turkish Image in the 17th- 18th Century European Painting

Bilge ÖZKAYMAK *

Ali BAŞ**

Öz

Çalışmamızın konusunu 17- 18. yüzyılda, Avrupa'daki Türk hayranlığının bir parçası olarak Avrupalıların hayatında kendine yer edinen kahve kavramının Avrupa resim sanatına yansımaları oluşturmaktadır. Türk ve Avrupa toplumları politik, ekonomik, sosyal ilişkilerinden dolayı birbirlerinden etkilenmişler, bu da kaçınılmaz olarak sanatlarına yansımıştır. Bu yansımış, sanatın her alanında kendini gösterdiği gibi görsellikten beslenen resim sanatında da geniş olarak hissedilmiştir. Genel olarak, 18. yüzyıldan sonra Türk sanatında Avrupa etkileri görülmeye başlanmasına rağmen 17. ve 18. yüzyıllarda bu etki, Türk kültürünün Avrupa sanatına etkisi olarak görülmüştür. Çalışmamızda ele aldığımız kahve kavramının kökeninin Türk toprakları olmamasına rağmen Avrupa'ya Türkler aracılığıyla girmesi, kahvenin Avrupalılarca bir Türk imgesi olarak görülmesini sağlamıştır. Bu nedenle, 17- 18. yüzyıl Avrupa resimlerinde de kahve kavramı hep 'Türk' ile ilişkilendirilerek seyirciye sunulmuştur. Resim sanatının kurgusal ifadelerle sahip olduğu gibi gündelik yaşamdaki bazı kesitlerden de ilham aldığı açıktır. Dolayısıyla, Avrupalıların hayatlarına yeni katılan bu kavramı tek başına hayatlarına ve resimlerine aktarmaları imkânsız olup kahve denilince akla gelen her türlü kavramı da kahve ile birlikte kabul ettikleri söylenebilir. Bu da bu dönemde ortaya çıkan Türköri akımının Avrupa'da geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır. Çalışmada ele alınan örnekler, 17- 18. yüzyıl kapsamında Türköri başlığı altında ele alınabilecek örneklerdir. O dönemde pek çok örnekte resimlerin herhangi bir yerine yerleştirilmiş kahve imgesi bulunmasına rağmen çalışmadaki örnekler doğrudan Türk'e gönderme yapan, eserlerin adında Türk ismi geçen ya da eserlerde Türk kıyafeti giyen figürlerin bulunduğu veya figürlerin Türk'ü anımsatan mekânlarda tasvir edildiği örneklerden seçilmişlerdir.

* Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
ozkaymakbilge@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9296-6261
Konya / TÜRKİYE

* Dr., Selçuk University Faculty of Letters, Department of History of Art
ozkaymakbilge@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9296-6261
Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
abas@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4314-0498
Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Selçuk University Faculty of Letters, Department of History of Art
abas@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4314-0498
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türk, Avrupa, Türköri, Kahve, Kültürel Etkileşim.

Abstract

The subject of our study is the reflection of the concept of coffee, which took its place in the lives of Europeans as a part of Turkish admiration in Europe in the 17th-18th centuries, on European painting. Turkish and European societies were influenced by each other due to the political, economic and social relations between them, which inevitably reflected on their arts. This reflection, as it manifests itself in every field of art, was widely felt in the art of painting, fed by visuality. In general, although European influences began to be seen in Turkish art after the 18th century, this influence was seen as the influence of Turkish culture on European art in the 17th and 18th centuries. Despite the fact that the origin of the concept of coffee, which we discussed in our study, was not Turkish lands, its entry into Europe through the Turks enabled the Europeans to see coffee as a Turkish image. For this reason, the concept of coffee in European paintings of the 17th and 18th centuries was always associated with 'Turk' and presented to the audience. It is clear that the art of painting

Başvuru/Submitted: 17/01/2023
Kabul/Accepted: 20/03/2024

was inspired by some segments of daily life as well as having fictional expressions. Therefore, it was impossible for Europeans to transfer this new concept to their lives and paintings alone, and it can be said that they accepted any concepts, that came to mind when they thought of coffee, together with coffee. This enabled the Turquerie movement that emerged in this period to spread to large areas in Europe. The examples discussed in the study are examples that can be discussed under the title of Turquerie within the scope of the 17th-18th centuries. Although in many examples at that time there was a coffee image placed somewhere in the paintings, the examples in the study were selected from those that directly referred to Turks, had Turkish names in the titles of the works, or had figures wearing Turkish clothes in the works, or where the figures were depicted in places reminiscent of Turks.

Keywords:

Turk, Europe, Turquerie, Coffee, Cultural Interaction.

Makale Bilgileri

Atf: Özkaymak, B. & Baş, A. (2024). 17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve. *Selçuk Türkiyat*, (61): 411-437.
Doi: 10.21563/sutad.1474549

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Özkaymak, B. & Baş, A. (2024). 17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve. *Selçuk Türkiyat*, (61): 411-437.
Doi: 10.21563/sutad.1474549

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Çalışma, 17- 18. yüzyıl Avrupa'sındaki Türk hayranlığının doğal bir sonucu olarak kahve kavramının Avrupa'ya girmesi ve bunun resim sanatında kendine ne şekilde yer bulduğu üzerine odaklanmaktadır. Dört bölümden oluşan makalenin genel seyrinin ele alındığı giriş bölümünden sonra 17- 18. yüzyılda Türk ve Batı toplumlarının birbirleri ile tanışmaları ve Avrupalıların Türklere etkilenme basamaklarının anlatıldığı '17- 18. Yüzyıl Avrupa'sının Türklere Bakışı' bölümüne geçilmiştir. Bu bölümde, Avrupalıların Türklere önceden korku ile yaklaşımlarına rağmen sonraları onlara karşı sempati duygusu beslemeye başladıklarına değinilmiş ve bunun Türköri kavramının ortaya çıkmasını tetiklediği üzerinde durulmuştur. Makalenin ana konusunu oluşturan '17- 18. yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve' bölümünde ise, seçilen örnekler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş, resimlerde yer alan bazı yorumla açık bölümler üzerinde farklı görüşlere de değinilerek tartışılmış, çalışma bu bölümde elde edilen bulguların genel bir değerlendirilmesi ile de noktalandırılmıştır.

17- 18. Yüzyıl Avrupa'sının Türklere Bakışı

Toplumlar arası etkileşim, toplumların birbirleriyle olan iletişiminin yoğunluğuna paralel olarak ivmesini arttırır. Türk ve Avrupa kültürleri de ekonomik, siyasi, askeri ve sosyal alanlardaki derin ilişkilerine bağlı olarak birbirlerini büyük oranda etkilemiş, bu etki de resim sanatı ile estetiksel bir anlam kazanmıştır. Türkler, Orta Asya'dan getirdikleri köklü geçmiş ile Avrupa insanını etkileri altına almayı başarmışlardır. Türklerin ve Avrupalıların ilk karşılaşmalarının Kavimler Göçü ile başladığı kabul edilebilir. Bu göç sırasında, Çin'in baskılarından sıkılan Hunlar, MS 350 yıllarında Don- Volga nehirleri arasındaki Hunları daha batıya kaydırarak burada bulunan Vizigot, Ostrogot gibi kavimleri rahatsız etmişler ve onları göçe zorlamışlardır. Buradan hareketle, Türklerin Avrupalılar ile olan ilk temasının pek de olumlu olmadığı anlaşılmaktadır (Gürses, 2012, s. 135-136).

Gürses'in deyiimiyle Kavimler Göçü gibi 'tatsız bir ilk tanışmadan' sonra asıl Türk-Batı tanışması Haçlı seferleriyle gerçekleşmiştir (Gürses, 2012, s. 136)². Başka bir

¹ Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda 2022 yılında Prof. Dr. Ali BAŞ danışmanlığında tamamlanan "17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Görsel temininde yardımlarını bizden esirgemeyen Marseille Musée des Beaux-Arts yönetimine, Schönbrunn Sarayı yönetimine ve Hamburg Kunsthalle Müze yönetimine teşekkürlerimizi sunarız.

² Türklerin Batı ile ilk defa karşılaşmaları ile ilgili öne sürülen farklı görüşler vardır. Gürses'in ilk Türk-Avrupa karşılaşmasını Kavimler Göçü'ne götürüp asıl tanışmanın ise Haçlı seferleri ile gerçekleştiği fikrini savunduğu gibi Yerasimos da bu tanışmanın Haçlı seferleriyle gerçekleştiğini savunmuştur. Ayrıca, Türkiye (Turchia) adının ilk olarak kullanıldığı Latince yapıt, Avusturyalı din adamı ve vakanüvis olan Ansbert'in yazdığı, Friedrich Barbarossa'nın Haçlı seferlerini anlatan *Ansbert Günlüğü*'dür (Güvenç, 1997, s. 292). 'Turchia' adının ilk defa Haçlı seferlerini anlatan bir yapıtta karşımıza çıkması da Türk- Batı tanışmasının Haçlı seferleri ile gerçekleştiği fikrini destekler niteliktedir. Bunun yanında, Özkan ise; Türk- Batı karşılaşmasının Malazgirt Savaşı ile başlatıldığını ama son araştırmalara göre bu tanışmanın Emeviler ve Abbasiler dönemindeki İslam akınlarına kadar götürüldüğünü belirtmektedir (Özkan, 2007, s. 799). Bu akınlardan korunmak için Bizans, bazı Türkmen boylarını (Avar, Hazar, Peçenek, Kuman- Kıpçak) Doğu Anadolu'ya yerleştirmiştir. (Berkli,

deyişle, bu iki toplum arasındaki ilk temasın bir tanışmadan ziyade bir karşılaşma olduğu, buna bağlı olarak da Türklerin ve Avrupalıların tanışmalarının Haçlı seferleri ile gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Haçlılar yaptıkları seferler sırasında Selçuklular ile sık sık karşı karşıya gelmişler, bu da Türkler ile Avrupalılar arasındaki etkileşimin hız kazanmasına neden olmuştur. Selçukluların araladığı, Avrupalılar ile olan bu etkileşim kapısını, Osmanlılar ardına kadar açmış, Türk- Batı etkileşimi³ Osmanlılar döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle İstanbul'un fethi, bu etkileşimi şekillendiren en önemli olay olmuştur. Bu dönemde Avrupa imgeleminde oluşan Türk algısı, Türk korkusunun bir yansıması olarak zihinlerde yer edinmiştir (Eravcı, 2010, s. 74). İstanbul'un fethinden sonra Avrupa algısındaki Türk korkusu yerini yavaş yavaş Türklere karşı duyulan saygıya bırakmış, Avrupalılar artık Türklere hayranlık beslemeye başlamışlardır (İnalçık, 2005, s. 215). Avrupa toplumunda yaygın olarak hissedilen Türk korkusunun Türk hayranlığına dönüşmesi kaçınılmaz olarak sanata yansımış, bu evrilme sanat yapıtları üzerinden somutlaştırılmıştır. Bu bağlamda, Türk korkusunun sanata yansımasını örnekleyen en iyi yapıtlardan biri, sağ alt bölümünde 'Büyük Türk (El Gran Turco)' yazan bir portre çalışmasıdır (Resim 1).

Dönemsel olarak Avrupa'da İstanbul'un fethinin etkisinin sürmesinden ve bu gravürün 'Büyük Türk' olarak isimlendirilmesinden dolayı gravürdeki figürün Türk imparatorunu tasvir ettiği yargısına varılabilir. Ayrıca yapıtın 1470 yılına tarihlendirilmesi de gravürdeki ismin, hükümdarlık süresi 1451- 1481 yıllarını kapsayan II. Mehmet olma olasılığını arttırmaktadır. Türk kavramı ile pek bağdaşmayan ve ilk bakanda korku izlenimi uyandıran bu çalışma, bir anlamda Avrupalılar ile Türklerin daha önceleri başlayan fakat bu dönemde derinleşen ilişkilerinin başlangıcını ifade etmektedir. Dolayısıyla henüz birbirleri ile olan ilişkileri yeni yeni filizlenmiş olan bu iki toplumdan birinin sanatçısı tarafından yapılan bu örneğin hayali, kurgusal göndermeler yapması beklenen bir durumdur.

2007, s. 227; Özkan, 2007, s. 799). Bu da Anadolu'nun Türkleşmesine yardım etmiş ve Türklerin Batı'ya biraz daha yaklaşmalarına sebep olmuştur. Bu konuyla ilgili bkz. Kaya, 2014, s. 211- 232.

³ Bu etkileşim bazı dönemlerde hızını yavaşlatmış, bazı dönemlerde ise hızını arttırmıştır fakat hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, 2010, s. 243- 275; İnalçık, 2017, s. 153- 161.

Resim 1: Anonim, *Büyük Türk (El GranTurco)*, gravür, yak. 1470, © Berlin Eyalet Müzesi (Staatliche Museen zu Berlin), Berlin (Necipoğlu, 2012, s. 18).

Geniş görüşlü bir sultan olan II. Mehmet'in, genellikle resme karşı tereddütle yaklaşan bir dönemde Venedikli ressam Gentile Bellini'yi (1429- 1507) ve Constanzo de Ferrara'yı (1450?- 1524) 1479- 1480 yıllarında İstanbul'a davet ederek onlara kendi portresini yaptırtması (Tez, 2015, s. 215), Avrupa resim sanatında Batı'nın Türkleri yakından tanımaya başlamasını sağlamış ve Avrupa'da Türk imgesinin daha gerçekçi bir hale gelmesi açısından da bir dönüm noktası olmuştur (Resim 2). Bu portre Avrupa'nın o dönemde korktuğu, sonrasında saygı duyduğu ve hayranlık beslediği Türklerin neye benzediklerini görmeleri açısından Avrupalılar için oldukça önemli bir görsel kaynak olmuştur.

Resim 2: Gentile Bellini, *II. Mehmet'in Portresi*, tüybu, 70x 52 cm, 1480, ©, National Gallery, Londra (Refik, 2006, s. 62).

Sultan II. Mehmet'in bu portresi, o dönemin günümüze göre daha sınırlı etkileşim şartlarına sahip olmasından dolayı Avrupa toplumunda, ancak uzun sürede etkisini göstermiştir. Bellini'nin bu tasvirinden yaklaşık on beş yıl sonra Albrecht Dürer'in (1471- 1528) yaptığı 'Türk hükümdar' isimli gravürde (Resim 3), Avrupa'da yaygın olarak yerleşmiş olan korkutucu Türk imgesinin hala hissedilmesi de bunun açık bir kanıtıdır. Bu gravürde, oldukça sert ve ürkütücü bir şekilde betimlenen Türk sultanının sağ elinde kılıç, sol elinde Kutsal Roma- Germen imparatorları gibi tüm dünyaya hâkim olduğunu sembolize eden bir küre tuttuğu görülmektedir (Alarşlan, 2016, s. 142). Dolayısıyla bu gravür, Avrupa imgeleminde Türk kavramının korkutucu bir imajla özdeşleştirildiğini ifade etmesinin yanında Batı'nın Türklere duyacakları hayranlık ve saygının da başladığının bir göstergesidir. Gravürdeki Türk sultanının elinde küre tutması, Türklerin tüm dünyaya hâkim olabilecek bir potansiyele sahip olabilecekleri kanısının yavaş yavaş Avrupa'da yerleşmeye başladığını göstermektedir.

Resim 3: Albrecht Dürer, *Türk hükümdar*, karakalem, 1495- 1496, © National Gallery of Art, Washington (Tez, 2015, s. 40).

Avrupa'da oluşmaya başlayan bu yeni Türk algısı, resim sanatında 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar zaman zaman gerçekçi zaman zaman da kurgusal anlamda boy göstermiştir. Bazı örneklerde Türk kavramı, Avrupalıların zihinlerinde canlandırdıkları gibi egzotik, düşsel Doğu kavramı ile ilintilendirilirken bazı örneklerde de Avrupa'ya giden elçi heyetlerinden ve Türk topraklarına gelen Avrupalılardan edinilen gözlemlerin etkisiyle daha gerçekçi ifade edilmiştir. Avrupa resim sanatındaki böylesi realist öğeleri etkileyen en önemli unsur ise 17- 18. yüzyıllarda Avrupa'da yoğun olarak hissedilen ve Oryantalizm'in bir önceki basamağı olarak değerlendirebileceğimiz Türköri kavramıdır. Türköri, Doğu ve Batı arasındaki

zayıf etkileşimi kuvvetlendirerek Batı'daki kemikleşmiş olan korkutucu Türk algısını yumuşatmıştır.

17- 18. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatında Türk İmgesi Olarak Kahve

Kahve kavramının kökeninin⁴ Türklere dayanmamasına rağmen kahvenin Avrupa'ya girişi, Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, bürokratlar, tüccarlar ve Osmanlı'dan Avrupa'ya giden elçiler sayesinde olduğu için Avrupa'nın kahve ile tanışması Türkler vasıtasıyla gerçekleşmiştir (Ökeli, 2017, s. 52; Kuzucu ve Koz, 2015, s. 101; Germaner ve İnankur, 2002, s. 276; Arda Onar, 2017, s. 217; Crawford, 1852, s. 51). Bu nedenle de kahve Avrupa'da bir Türk içeceği, bir Türk imgesi olarak kabul görmüştür.

Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa'nın kahve ile tanışması sırasında her iki toplumda da kahveye karşı bir önyargı oluşmuştur. Avrupa'da, 'kâfirlerin ve şeytanın içkisi' olarak nitelendirilen bu içkiyi içenin Türkleşmesinden korkulmasına rağmen Türk topraklarında kahveye olan önyargı, Avrupa'dakine göre daha fazla olup bu önyargı beraberinde daha da katı yasaklamalar⁵ getirmiştir (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 115). 16.

⁴ Kahveyi kavurup içen ilk kişinin Süleyman Peygamber olduğu ile ilgili rivayetler bulunmasına rağmen (Ayvazoğlu, 2019, s. 17; Kuzucu ve Koz, 2015, s. 32), kahvenin ortaya çıkışı ile ilgili olan en eski efsane, 1671 yılında Roma'da, Banesius isimli bir filolog tarafından yayımlanan efsanedir (Ökeli, 2017, s. 48). Bu efsaneye göre; kahvenin anavatanı sayılan Etiyopya'da (Habeşistan), Kaudi isimli bir çoban, keçilerini otlatığı sırada keçilerinin oldukça hareketli olduğunu fark etmiş ve yedikleri kahve çekirdeklerinin onları bu hale getirdiğini düşünmüştür (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 28; Ökeli, 2017, s. 48). Çoban Kaudi, bu olayı hemen bölgenin tanınan bilgisi ile paylaşmıştır (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 28). Pek çok kaynağa göre, bu kişi, bölgenin din adamlarındandır (Ökeli, 2017, s. 48). Kuzucu ve Koz, bu kişinin Şazili tarikatı şeyhi olabileceği ile ilgili görüşlerin varlığından bahsederken, Şeyh Şazili'nin kahvenin Etiyopya'dan Yemen'e gitmesinde rolü olabileceğinden ve orada Şazili tarikatı derviş ve müritlerinin gece ibadetlerini uzatmak için muhtemelen kahveden faydalandığından da bahsederler (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 29; Evren, 1996, s. 7). Bu bağlamda o dönem için kahvenin Etiyopya'dan Yemen'e gitmesi ile ilgili oluşan genel kanı da bu yöndedir. Başka bir deyişle, Yemen'e gelen kahve, sufilerin gece ayinlerinde uyanık ve daha aktif kalmalarına yardımcı olduğu için genelde tasavvuf çevrelerinde tüketilmiştir (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 33). 1517 yılında, Mısır ve Yemen Osmanlı yönetimine geçince (Akalin, 2015, s. 2), kahve de doğal olarak Osmanlı topraklarında tanınır hale gelerek, üretilip tüketilmeye başlanmıştır (Ayvazoğlu, 2019, s. 16). Osmanlı topraklarına kahvenin geliş tarihinin Mısır seferi sonrası olduğu görüşü genelde Avrupalı tarihçiler tarafından kabul gören bir görüş olup (Ökeli, 2017, s. 50; Heise, 2001, s. 21) Türk tarihçilerin öne sürdüğü tarihler Avrupalılara göre daha geçtir. Ayvansarayi, kahvenin İstanbul'a geliş tarihi için 1551 ile 1554 arası bir zaman dilimini vermekteyken (Ayvansarayi, 1985, s. 18, 42), Peçevi İbrahim Efendi, 1554 yılını vermekte (Peçevi İbrahim Efendi, 1981, s. 258), Katip Çelebi *Mizanü'l-hakk fi İhtiyari'l-ehakk* adlı eserinde ise, bu tarihi daha erkene çekerek 1543 yılını işaret etmektedir (Katip Çelebi, 2008, s. 45, 173). Osmanlı topraklarına Kabe'ye giden hacılar tarafından getirilme ihtimali yüksek olan kahvenin (Evren, 1996, s.7), Osmanlı İmparatorluğu'na geliş tarihi ve payitahttaki ilk kahvehanenin açılış tarihi ile ilgili farklı görüşler olmasına rağmen, Osmanlı'daki ilk kahvehanenin, Halepli Hakem ve Şamlı Şems isminde iki Arap tarafından 1554 yılında Tahtakale'de açıldığı konusunda çoğunluk hemfikiridir (Peçevi İbrahim Efendi, 1981, s. 258; Kuzucu ve Koz, 2015, s. 109, 133, 134; Ayvazoğlu, 2019, s. 28; Germaner ve İnankur, 2002, s. 281). Ayrıca kahveden sonra tütünün gelişyle, tütüne olan tiryakilik kahveye olan talebi de arttırmıştır (Germaner ve İnankur, 2002, s. 281). İstanbul'daki ilk kahvehanenin açılmasında Araplar etkili olmasına rağmen, Avrupa'da ilk kahvehanelerin açılmasında Türkler önemli bir rol üstlenmişlerdir (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 109).

⁵ Bu yasaklamalar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Evren, 1996, s. 25- 26; Işın, 1994, s. 386.

yüzyıl şairlerinden Belâğî'nin 'cihan fettanı' yakıştırmaları yaptığı kahve, Türk topraklarında şarapla bile kıyaslanmıştır (Aktaran: Kınalızade Hasan Çelebi, 2017, s. 240; Açıkgoz, 1999, s. 45; Mikhail, 2014, s. 165). Bu gibi yakıştırmalara ve yasaklamalara rağmen yine de kahve, Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ikinci yarısında sarayda, 17. yüzyıldan itibaren de halk arasında, konaklarda, evlerde ve kahvehanelerde tüketilir hale gelmiştir (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 40). Kahvenin Osmanlılarda bu kadar yaygın hale gelmesi nedeniyle I. Süleyman (1520- 1566) döneminde 'kahvecibaşılık' adı altında bir makam bile ortaya çıkmış, hatta bu rütbeden sadrazamlık mevkisine yükselenler dahi olmuştur (Ökeli, 2017, s. 51; Toros, 1998, s. 40).

Kahve ismi Avrupa'da ise ilk defa Doğu seferinden dönen seyyahlarca zikredilmiş olup (Germaner ve İnankur, 2002, s. 276) Avrupa'daki ilk kahvehanenin 1630 yılında Venedik'te açıldığı düşünülmektedir (Germaner ve İnankur, 2002, s. 276). Bu tarihten sonra Avrupa'nın pek çok ülkesine yayılan kahveyi özellikle Fransızlar çok sevmişlerdir. Bunda XV. Louis'nin (1715- 1774), ailesinin ve Fransa'nın ileri gelenlerinin kahveyi büyük bir beğeni ile içmelerinin payı büyüktür (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 101, 103; Germaner ve İnankur, 2002, s. 276). Avrupa şehirlerinde, Avrupa'da Türk imgesi olarak kabul edilen kahvenin içildiği pek çok kahvehane açılmış ve buradaki garsonlara da Osmanlı giysileri giydirilmiştir (Heise, 2001, s. 135). Buna verilebilecek en somut örneklerden biri kahveyi bal ile tatlandırarak süt ile servis etme fikrini ortaya atan ve 'Viyanalı Kahve Severlerin Koruyucu Aziz'i' olarak nitelendirilen Georg Franz Joseph Kolschitzky'nin⁶ (Szafranek, 2019, s. 46) sahibi olduğu 'Mavi Şişe' isimli kahvehaneyi (Ashby vd. (ed.), 2015, s. 62) tasvir eden yağlı boya bir çalışmadır (Resim 4).

Kolschitzkygaße Caddesi ile Favoritenstraße Caddesi'nin kesişim noktasında, bir binanın dış cephe birinci katında bulunan, 1885 tarihli, Emanuel Pendl (1845- 1927) imzalı bronz bir anıtta da (Ashby vd., 2015, s. 60, 63; Van Driem, 2019, s. 496) Kolschitzky'nin çakırlı, çarıklı ve yerdeki ucu hilalle tamamlanan mızraklar ile betimlenmesi, kahve kavramının Avrupa'da Türklerle özdeşleştirildiğini desteklemektedir (Resim 5).

⁶ Georg Franz Joseph Kolschitzky (1640- 1694), Polonya Kralı III. Jan Sobieski (1674- 1696) için Osmanlı hatlarına sızarak bilgi aktaran, Türk ordusunda tercümanlık yapmış bir casustur (Tez, 2015, s. 224; Mayer- Hirzberger, 2014, s. 10). II. Viyana Kuşatması kalktığında Osmanlı Devleti'nin geride ganimet olarak bıraktığı kahve çekirdeklerinin nasıl kullanacağını sadece Türkler ile birlikte yaşayan Kolschitzky bildiği için bu kahve çekirdekleri ve Viyana'da ilk kahvehane açma izni kendisine verilmiştir (Tez, 2015, s. 225).

Resim 4: Franz Schams⁷, *İlk (Kolschitzky'nin) Kahve Evi*, tüybu, 63x100 cm, yak. 1863, ©, Özel Koleksiyon (Ökeli, 2017, s.m52).

Resim 5: Emanuel Pendl, Viyana Kolschitzky Caddesindeki Kolschitzky Anıtı, 1885 (B. Özkaymak arşivi).

17- 18. yüzyıllarda Avrupa'da günlük hayatta kahvenin Türk ile ilişkilendirilmesi, resim sanatında da etkisini göstermiştir. Bu bağlamda kahve, özellikle Türk temalı resimlerin vazgeçilmez bir imgesi haline gelmiştir. Bu resimler, bazen Avrupalı ressamların kurguladığı sahneler, bazen de realist öğeler içeren sahneler olarak betimlenmişlerdir. Avrupa'da Türk kavramının yeni yeni hissedilmeye başlaması ile doğru orantılı olarak Türk temalı çalışmalarda, tamamen Türk ile harmanlanan kavramlar bütünü yerine çoğunlukla aralara serpiştirilen tek ya da birkaç imge ile Türk kavramına gönderme yapıldığı görülür. Jean Baptiste van Loo'nun⁸ fizyonomisi ile Avrupalı bir ifadeye sahip olan bir kadın figürü resmettiği çalışması da (Resim 6) seyircide Türk temalı bir resim izlenimi uyandırmasına rağmen eser, ayrıntılı bir şekilde analiz edildiğinde Avrupalı bir sanatçının Türk'ü yorumlaması olarak algılanabilir. Beyaz teni ve mavi gözleri ile seyircide porselen bir biblo izlenimi uyandıran figür, sol elini önündeki beje çalan, açık kahverengi masanın üzerine koymakta, serçe ve yüzük parmaklarını zarif bir şekilde yukarı kaldırdığı sağ eli ile de altın sarısı rengindeki kaşığı havada tutmaktadır. Beyaz üzerine mavi desenleri olan porselen, kulpsuz ve zarfsız bir fincanda duran kahvedeki hafif dalgalanmadan dolayı, figürün kahveyi az önce karıştırdığı söylenebilir.

Figür, üzeri sarı renkli bitkisel işlemlerle bezeli, kollarından içine giydiği gömleğin beyaz renkli tül kolları çıkan, mavi bir elbise giymektedir. Mavi elbisesinin içindeki kırmızı çiçeklerin serpme şeklinde uygulandığı beyaz tül gömleğinin ucu,

⁷ Bu resim, bazı müzayede evi kataloglarında yaklaşık olarak 1990 yılına tarihlendirilerek, 'Mavi Şişeler, Eski Viyana Kahvesi Sahnesi (Zu den Blauen Flaschen, Altwiener Kaffeehausszene)' adı ile anonim bir eser olarak da tanıtılmaktadır.

⁸ Saygı duyulan bir sanat geleneğine sahip olan Van Loo ailesinin fertlerinden olan Jean Baptiste van Loo'nun (1684- 1745) erken dönem eserlerinde ailesinden aldığı etkinin izleri görülmektedir. Aix-en-Provence'de doğan ressam, Toulon başta olmak üzere pek çok Avrupa kentini dolaşmış ve eserlerini buralarda vermiştir. Kendisi gibi oğlu Charles-Amédée-Philippe van Loo (1719- 1795) ve kardeşi Charles André van Loo (1705-1765) da ressam olan Van Loo'nun aklından geçenleri resimlerine aktarmadaki başarısından dolayı sanatçı, 'anamlı ifade etme yöntemlerinin efendisi' olarak nitelendirilmektedir (D'Orazio, vd., 2008, s. 32, 34).

mavi elbisesinin yakasında bir fular şeklinde bağlanarak elbisenin ön ortasına sarkıtılmıştır. Figür, beline, ortasında gümüş renkli süslemelerin olduğu, sarı, metale benzeyen bir kemer takmış, dirseklerinden itibaren kolunun üst kısmını kapatacak şekilde omuzlarına, içi beyaz, dışı kırmızı renkli bir pelerin atmıştır. Başına, Osmanlı sultanlarında görmeye alışık olduğumuz, üzerinde sarı desenleri olan beyaz bir serpuş takmış, bu başlığın ortasına da sorguca benzeyen, ucu tüylü bir mücevher ilişirmiştir. Yaptığı makyajı ve boynundaki iki sıra beyaz inci gerdanlığı ile oldukça bakımlı ve süslü görülmektedir.

Resim 6: Jean Baptiste van Loo, *Türk Kıyafetli Kadın Portresi*, tüyb, 81, 4x 64, 8 cm, 18. yy, © Musée des Beaux-Arts, Marseille, 2019 (Musée des Beaux-Arts yönetiminden⁹).

Figür, sağ tarafından gelen ışıkla bütünsel olarak, orantılı bir şekilde aydınlanmaktadır. Başka bir deyişle, ressam, ışığı belirli bir noktaya göndermek yerine, resim üzerinde dengeli bir şekilde yaymıştır. Gökyüzündeki siyah- beyaz renk geçişleri oldukça keskin olmasına rağmen figürün giysisindeki sıcak- soğuk renk geçişleri zaman zaman keskin, zaman zaman yumuşatılarak verilmiştir. Mavi elbiseden kırmızı pelerine ve sarı kemere geçişte bu keskinlik yoğun olarak hissedilirken, mavi elbise üzerindeki sarı işlemler ve iç gömlekteki kırmızı çiçekler yumuşak geçiş özelliği göstermektedir.

Jean Baptiste van Loo, çalışmalarında çok koyu kahverengiden kahverengiye geçiş uygulamasını, D'Orazio'nun deyişle 'kahverengi gölgelerin kromatik tonlamasını' kullanmayı çok sever (D'Orazio, vd., 2008, s. 34). Sanatçının Barok ışığını en iyi hissettirdiği çalışmalarından olan 'Hz. İsa'nın Kırbaçlanması' tablosu¹⁰, bu uygulamanın en güzel örneklerindedir. Resim 6'daki 'Türk Kıyafetli Kadın' portresinde de çok yoğun olmamakla beraber resmin arka planında, gökyüzündeki renk geçişlerinde bu kullanım yer yer kendini hissettirmektedir.

⁹ Bu resmin temininde bizden yardımlarını esirgemeyen Marseille Musée des Beaux-Arts yönetiminden Luc Georget'e teşekkürlerimizi sunarız.

¹⁰ Bu resim ile ilgili bkz. D'Orazio, vd., 2008, s. 35.

Figürün giysisinin tam olarak bir Türk kıyafeti olup olmadığı konusunda net bir bakış açısı geliştiremesek de tablonun orijinal isminden ve giysideki bazı ayrıntıların Türk giysilerine olan benzerliklerinden yola çıkarak resmin Türk temalı bir karakter özelliği taşıdığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda, figürün kıyafetinin tam olarak Türk kavramı ile birebir örtüşmemesinin bir sonucu olarak resmin kurgusal bir şekilde tasvir edildiği açıktır. Ayrıca, resimde, 'Türk' kavramı ile ilgili realist imgeler bulunmasına rağmen özellikle giysideki hayali Türk imgelerinin varlığı, sanatçının, o dönemdeki diğer aynı konulu eserleri örnek alarak eserini gerçekleştirdiği kanısına varmamıza sebep olmaktadır.

Eserde, Türk imgesi ile ilgili olarak tartışılacak en önemli nokta, figürün önünde duran kahvedir. Günümüzde Türk kahvesi kullanımında kaşık yer almadığı için figürün sağ elinde kaşık tutması seyircide ilk bakışta, fincandakinin kahve olmayabileceği ve dönemi itibari ile sıcak çikolata olabileceği izlenimi uyandırmaktadır. Çünkü Avrupa, çay ve kakao ile kahveden daha önce tanışmıştır¹¹. Bu nedenle, 17. ve 18. yüzyıllarda, Avrupa'da gündelik kullanımda ve resimlerde her görülen fincanda kahve olacağı fikri, doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bununla birlikte, genellikle bu dönemde Avrupa'da çikolata, çay ve kahve ikram edilen fincanların kendilerine ait özellikleri bulunmaktadır. Sıcak çikolata servisi yapılan fincanların boylarının¹² da diğer fincanlara göre daha uzun olduğu bilinmektedir. Bu sebepten dolayı bu resimdeki fincanın kahveye uygun bir fincan olduğu yargısına ulaşılabilir. Fakat yine de sıcak çikolata ikramlarındaki genel kaşık kullanımı, bu resimde seyircinin kafasını karıştırmaktadır.

Bu karışıklığa rağmen, Viyanalıları kahve ile tanıştıran isim olan Kolschitzky'nin (Resim 4) kahveyi bal ile tatlandırma fikrinden sonra Avrupa'da kahveyi karıştırma gereğinin ortaya çıkması (Szafranek, 2019, s. 46) ve Avrupalıların sıcak çikolatadaki kaşık kullanma alışkanlığını kahveye de aktarma eğilimi gibi sebepler bu resimdeki kaşık kullanımını açıklasa da Türklerin o dönemde zaman zaman kahvenin yanında kaşık kullandıkları da bilinmektedir (Resim 7). Türkler, Avrupalıların aksine kahvelerine, kahvelerinin tadını bozacak süt, krema ve şeker eklememişler, kahvelerini şerbet içerek ya da lokum, şekerleme ve birkaç kaşık reçel yiyerek tatlandırmışlardır (D'Ohsson, t.y., s. 59- 61). Kahve içmeden önce yedikleri reçel için de fincanın içine ya da yanına kaşık ilave etmişler, sarayda ve bazı konaklarda da ritüel haline gelen bu kavram için özel olarak görevlendirilmiş uşaklar bulundurmışlardır (Resim 8).

¹¹ Osmanlıların kahveyi Avrupa'ya tanıtırması, 1615 yılına denk gelirken Avrupalıların çay ile tanışmaları 1610 yılına tarihlendirilmiştir. Kakao ise hepsinden önce, 1528 yılında, İspanyollar aracılığı ile Avrupa'ya girmiştir (Ukers, 2009, s. 25- 26).

¹² Jean Etienne Liotard, 'Çikolata Kız' isimli eserinde, çikolata fincanının boyutunu çok net bir şekilde seyirciye sunmuştur. Bu resim için bkz. Lajer- Burcharth, 2018, s. 54.

Resim 7: Mine işlemeli Osmanlı kahve fincanı ve kaşığı, © Ali İstanbulluoğlu Koleksiyonu (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 181).

Resim 8: Anonim, *Kahve İçmeden Önce Yenen Reçelleri Taşıyan Uşak*, oyma baskı, 1791, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, © Ömer M. Koç Koleksiyonu (Kuzucu ve Koz, 2015, s. 142).

Avrupa resimlerinde bu konu ile ilgili dikkati çeken bir diğer nokta da şekerlik kullanımınıdır. Türklerin kahve ikramının yanında şekerlik bulunmamasına rağmen Avrupalı ressamın zihinlerinde kurguladıkları muhtemel Türk kahvesi imajındaki içi küp şeker dolu şekerlik kavramı, bu ressamın eserlerine de yansımıştır. Özellikle Resim 9'da masanın üzerine yerleştirilen ve Resim 10'da Balthasar Denner'in ailesini betimlediği resimde, masanın üzerinde fal için ters çevriler kapatılmış fincanın yanındaki şekerlikler buna verilebilecek güzel örneklerdendir (Resim 9, 10).

Resim 9: Anonim, *Sol elinde kahve fincanı tutan genç Türk hanımı*, suluboya, 38x 29 cm, 18. yüzyılın ikinci yarısı, ©Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H., Schönbrunn Sarayı, Viyana, 2019 (Schönbrunn Sarayı yönetiminden¹³).

Resim 10: Balthasar Denner, *Denner Ailesi*, tüyb, 64,3x 77 cm, yak. 1749, © Kunsthalle Hamburg, 2020 (Hamburg Kunsthalle Müze yönetiminden¹⁴).

Çalışmanın orijinal isminde 'kahve' kelimesinin kullanılmasından dolayı figürün fincanındaki içeceğin kahve olduğu netlik kazanan Jean- Baptiste André Gautier' Agoty¹⁵ imzalı Madam (Kontes) Du Barry'nin¹⁶ tasvir edildiği eser (Resim 11), o dönem Avrupa'sında kahvenin kaşıkla servis edilebilirliğini gösteren bir diğer örnektir.

¹³ Bu resmin temininde bizden yardımlarını esirgemeyen Schönbrunn Sarayı yönetiminden Martin Mutschlechner'e şükranlarımızı sunarız.

¹⁴ Hamburg Kunsthalle Müze yönetiminden Ursula Trieloff'a, bu görselin teminindeki yardımlarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

¹⁵ Sanatçı bir aileden gelen Fransız Jean- Baptiste André Gautier d'Agoty (1740- 1786), portre sanatında oldukça başarılı bir isimdir. Hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız ressam, yaptığı Marie Antoinette portreleriyle adını duyurmuştur (Hind, 1963, s. 309).

¹⁶ XV. Louis'nin Madam Pompadour'dan sonraki, en son gözdesi olarak bilinen Madam (Kontes) Du Barry (Jeanne Bécu) (1743- 1793), saraya girdiğinde, soylu olmayan, halktan bir ailenin kızıdır (Stein, 1996, s. 417). Madam du Barry'nin, Marie Antoinette ve saraydaki diğer kadınlar ile arası oldukça kötü olmasına rağmen sarayda ona destek veren isimler de vardır (Graham, 2016, s. 62). Madam du Barry ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hardy, Siméon- Prosper, 1912, s. 137- 138.

Resim 11: Jean- Baptiste André Gautier d'Agoty, *Peyki Zamor'dan Kahvesini Alan Madame du Barry*, bakır klişe, 40, 3x 31, 5 cm, yak. 1770, ©, National Gallery of Art, Washington D. C (Stein, 1996, s. 420).

Resimde Madam du Barry, üzeri beyaz bir tülle süslenmiş, aynalı makyaj masasının önünde, yeşile çalan koltuğunda otururken tasvir edilmiştir. Kendisine ikram edilen fincanının tabağını sol eliyle, fincanın içindeki kaşığı da sağ eliyle tutmaktadır. Giysisi ile aynı renk ve kumaştan başlığı ve işlemeli kırmızı ceketi ile elindeki siyah tepsideki kahveyi Madam du Barry'e veren, esmer tenli çocuğun adının Zamor¹⁷ olduğu bilinmektedir (Miller, 2008, s. 123). Bu dönem Avrupa resimlerinde, gerçek hayatta fazlaca karşılaşıldığı için siyahi tenli peyk¹⁸ kullanımı oldukça sık karşımıza çıkmaktadır.

Omuzlarındaki gri saçlarını ortadan iki yana ayırarak ören Madam du Barry, üzerine yakası göğsüne kadar açık olan elbisesini kapatan, hâkim yakalı, kolları fırfırlı geceliği anımsatan bir giysi giymiştir. Madam du Barry'nin bedeni, kendisine kahve uzatan Zamor'a dönük olmasına rağmen başı ve gözleri seyirciye doğru bakmaktadır. Arka planda, Madam du Barry'nin odasının beyaz kaplama duvarı ve ucunda püskülü olan, dökümlü, sarı perdesi görülmektedir.

¹⁷ Hindistan'ın Bengal eyaletinde doğan Zamor (1762- 1820), köle tüccarları tarafından satın alınarak, XV. Louis tarafından Madam du Barry'nin hizmetkârı yapılmıştır (Miller, 2008, s. 123; Weber, 2006, s. 60). Resimde sekiz, dokuz yaşlarında olan ve 'egzotik' kostümüyle servis yapan Zamor'un eğitimi ile kendi ilgilenen Madam du Barry, ona genelde abartılı kostümler giydirmiştir. Stein'e göre, bu sayede Zamor, 'harem ağası' edası ile Madam du Barry' e hizmet etmiştir (Stein, 1996, s. 420). Okuma yazmayı seven bir karakter olan Zamor'un monarşiye duyduğu nefret, Madam du Barry'nin karşı- devrimci yanı ile çatışmaktadır. Çakmak'a göre; Madam du Barry, özgür ruhta bir kadın olmasına rağmen karşı devrimci olması, geldiği sınıf ile ilgili değil, geldiği sınıfı inkâr etmesi ile ilgilidir (Çakmak, 2007, s. 738). Monarşistlere para yardımı yaptığından dolayı Zamor, Madam du Barry'i Devrim Mahkemesine şikâyet etmiş ve Madam du Barry idama çarptırılmıştır. "Birkaç dakikacık daha yaşamama izin verin bay cellat" sözleri ile Madam du Barry'nin idamı gerçekleştirilmiştir (Çakmak, 2007, s. 738).

¹⁸ Farsça kökenli olan 'peyk' kelimesi Türkçe sözlükte, 'uydu ve bir başkasına bağımlılığı olan' anlamında kullanılmaktadır (TDK, 1998, s. 1798).

Eser, form olarak kapalı olmasına rağmen, kompozisyon düzeni açısından açıktır. Bu bağlamda, tabloda kahve servisi yapan Zamor figürünün yarıda kesilmesi, seyircide eserin resim dışında da devam ettiği hissini uyandıran en önemli etkidir. Dolayısıyla da seyirci üzerinde bir bitmemişlik hissi oluşturmaktadır. Asimetrik dengeye sahip olan resmin ana figürünün kahveyi alırken hafif şekilde eğilmesi ile oluşan diyagonallık, resmi hareketlendirmektedir. Eserin, iç mekân tasarımı olarak çalışılmasından ve resimde gözüken herhangi bir pencere, kapı gibi doğal ışık sağlayabilecek bir unsurun bulunmamasından dolayı, resim yapay ışık ile aydınlanmaktadır. Figür, sağ tarafından gelen ışık ile aydınlanmakta olup, özellikle arka planda ve Madam du Barry'nin yansımasının görüldüğü makyaj aynasında, bu ışığın sağladığı gölgelendirmeden faydalanılmıştır.

Bilindiği gibi, 18. yy Avrupası önce Barok ve Rokoko ardından onlara tepki olarak doğan Neoklasizm akımlarına tanıklık etmiştir (Gözmen Çetin, 2018, s. 331). Jean-Baptiste André Gautier d'Agoty'nin pek çok eserinde de doğadaki bazı bitkilerden ve deniz kabuklarından esinlenerek şekillenen Rokoko anlayışı hissedilmektedir. Rokoko'nun abartısından Neoklasik anlayışın sadeliğine geçildiği ve Fransız İhtilali'nin eşliğinde bulunduğu bir dönemde d'Agoty'nin, eserinde Rokoko topuzu ve Rokoko şımarıklığını ifade eden lüleler gibi Rokoko etkisi uyandıran imgeler kullanmasının yanında ırksal kimlik kavramına gönderme yaptığı da görülmektedir. Bu da resmi, Rokoko anlayışından Neoklasik anlayışa taşıyan nokta olmuştur. Bu bağlamda, eserde aristokratik bir ortamda, dekoratif bir objeymiş gibi resmin kenarına sıkıştırılan siyahi hizmetkâr, duruşu, itaatkâr bakışları ve kompozisyonun içindeki yerleştirilişi ile alt sınıfı sembolize ederken hizmetkârına doğru bakmayan, saraya sonradan geldiği için doğuştan soylu olamamanın verdiği eziklikle aristokrat bir ortamda yaşamını sürdürmeye çalışan Madam du Barry ise üst sınıfı sembolize etmektedir.

Türk kahvesi kavramının Avrupalılar arasında bir Türk imgesi olarak kullanıldığı bir diğer örnek de Charles André van Loo¹⁹ imzalı, 'Kahve İçen Sultan' tablosudur (Resim 12). Resimde adından da anlaşıldığı üzere sultan gibi giyinen ve Madam de Pompadour²⁰ olduğu bilinen (Geczy, 2013, s. 63) bir figür, sarı yer minderinin üzerinde, sağ ayağını uzatarak, sol ayağını da dizden kıvrıyarak oturmaktadır. Sol eli ile ucu hemen yanındaki sehpanın üzerinde, beyaz mendilin yanında duran tütün çubuğunu²¹, sağ eli ile de kendisine uzatılan kahve fincanını tutmaktadır. Eserde,

¹⁹ Charles André van Loo (1705- 1765), diğer adıyla Carle van Loo, Flaman kökenli sanatçı bir aileden gelmekte olup Nice'te doğmuştur. Roma'daki eğitiminin ardından Paris'e giden sanatçı, XV. Louis'in baş ressamı olmuş ve döneminin ünlü isimlerini resmetmesi ile ünlenmiştir (Rogal, 2002, s. 221).

²⁰ Orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak Paris'te doğan ve Pompadour markizi olmasından dolayı Madam de Pompadour olarak anılan Jeanne- Antoinette Poisson (1721- 1764), XV. Louis'nin en ünlü gözdesi olmuştur (Algrant, 2002, s. 3). 1745 yılından 1764 yılında ölene kadar XV. Louis'ye eşlik eden Pompadour, Fransız Aydınlanması'nın güçlü isimlerindedir (Goodman, 2000, s. 1). Eğitimli bir kadın olarak, politika, moda gibi pek çok alanda söz sahibi olan Pompadour, sanatta Rokoko tarzına olan düşkünlüğü ile bilinmektedir (Boer, 1998, s. 104).

²¹ Tütünün Osmanlı İmparatorluğuna giriş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte tütünü Osmanlılara tanıttıranlar konusunda da fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Emiroğlu'na göre tütün, Osmanlı topraklarına Cenevizliler ile gelmiştir (Emiroğlu, 2020, s. 370). Fakat Osmanlı tarihi kroniklerinden

Madam Pompadour'un sağ çaprazında ise ona kahvesini uzatan esmer tenli, dizlerini hafif kırarak eğilmiş hizmetkârı resmedilmiştir.

Madam Pompadour'un üzerinde kırmızı bir şalvar, bele kadar inen sarı, birit ilikli, V yakasından iç gömleği görünen beyaz bir elbise vardır. Bu elbisenin kollarından figürün beyaz iç gömleği çıkarak volan yapmaktadır. Belinde Liotard resimlerinden görmeye alışık olduğumuz iki yuvarlak tokası olan, altın sarısı bir kemer bulunmaktadır. Beyaz elbisesinin üzerine kısa kollu, resimde kadife gibi duran, mavi bir üstlük giymiştir. Başındaki halayık şeklindeki beyaz serpuşunun üstüne kırmızı bir gül takan figür, boğazındaki gerdanlığı, kulağındaki küpesi ve serpuşunun altından çıkan ve beline kadar uzanan kumral, uzun, dalgalı saçlarına taktığı bir sıra boncuk dizisi ile oldukça sade ve zarif görülmektedir.

Resim 12: Charles André van Loo, *Kahve İçen Sultan*, tüyb, 120x 127 cm, 1755, ©, Hermitage Müzesi, St. Petersburg (Geczy, 2013, s. 64).

edinilen genel bilgilerin ışığında tütünün Osmanlı topraklarına İngilizler tarafından getirildiği ile ilgili bazı görüşler olup, bu konuyla ilgili olarak Peçevi'nin tarih vererek 1600 tarihini belirlemesi (Peçevi, 1981, s. 259) ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhisü'l- Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman adlı eserinde Peçevi'nin verdiği tarihten farklı olarak 1598 yılını işaret etmesi oldukça ilginçtir (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 274- 275). Osmanlı topraklarındaki tütün kullanımı, Avrupa'dan getirilen ve Osmanlı'nın kendi yorumunu katarak üreteceği çok çeşitli ve kaliteli lülelerin kullanılmasını sağlamıştır (Şahin ve İnanan, 2017, s. 35; Fındık, 2016, s. 374). Osmanlı'ya Kuzey Afrika'dan gelmiş olan, Batılıların "chibouk" olarak adlandırdıkları "çubuk", kısa bir lüle çanağı, ağızlık ve çubuktan oluşan ve Türk insanı ile çabucak bütünleşmiş bir kavramdır (Fındık, 2016, s. 374). Batılıların ve Türklerin tütün içiminde birbirlerinden ayrıldıkları en önemli nokta da burada başlamaktadır. Gezginlerin aktardıklarına göre; Türkler tütün içerken lüleyi ağızlarına değdirmez, bunun için bir ağızlık ve çubuk kullanır ve dolayısıyla da birbirleriyle bunu paylaşırlardı. Seyyahlara göre; Türklerin Avrupalılardan farklı olarak tütün içerken bağdaş kurarak oturmaları, ayaktayken tütün içmemeleri de diğer önemli bir farklılıktır (Fellows, 1852, s. 72-73; Fındık, 2016, s. 385- 386). Avrupalılar ile Türkler arasında tütün içimlerinden kaynaklı bu gibi ayrımların olması "çubuk" kavramının Türkler tarafından ortaya çıkmış bir kavram olmamasına rağmen Avrupa'da, bu kavramın Türklerle özdeşleşmesine sebep olmuştur. Bu konu ile ilgili bkz. Khalil, W. Ali and Gusach, R., İrina, 2018, s. 227-266.

Madam Pompadour'un sağ çaprazında duran ve ona kahvesini uzatan hizmetkârı, Avrupa resimlerindeki diğer pek çok esmer tenli peyk örneğinde olduğu gibi kırmızı renkli bir üstlük ile resmedilmiştir. Figür, bunun içine de Madam Pompadour'unkine benzer, kollarından volanlı iç gömleği çıkan, V yakalı, beyaz bir elbise giymiştir. Sağ eliyle gümüş görünümlü kahvedanlığı tutarken, sol eliyle de Madam Pompadour'a kahvesini uzatmaktadır. Başında, Madam Pompadour'un başında da benzeri görülen halayık şeklinde beyaz bir serpuş vardır fakat bu başlıkta Pompadour'un başındaki gibi gül yoktur. Ayrıca taktığı tek dizi inci gerdanlığı ve küpesi Madam Pompadour'un taktıklarına göre biraz daha sıradandır.

Resim, dekorasyonu itibari ile ihtişamlı bir konağın ya da haremın bir odasında geçiyormuş izlenimi vermektedir. Arka plandaki sarı dökümlü perde, bu dönem Avrupa resimlerinin vazgeçilmez unsuru olarak bu resimde de karşımıza çıkmaktadır. Bu perdenin takılı olduğu pencerenin camındaki dört köşesine kareler yerleştirilmiş sekizgen şeklindeki süslemeler, resme görsel olarak estetik bir ifade kazandırmıştır. Ayrıca, pencere pervazında duran cam bir vazanın içine pembe ve beyaz renkli çiçeklerin yerleştirilmesi de odada bir bahar havasının esmesine yol açmıştır. Bu hava, eserde kullanılan pastel renkler sayesinde de perçinlenmektedir. Çalışmada, sıcak renklerin yoğun olarak kullanılması, bu pastel tonlama sayesinde gözü yormamaktadır. Pencereden gelen doğal ışık kaynağı odayı aydınlattığı gibi resme de hâkimdir. Madam Pompadour'un sağından gelen bu ışık, Pompadour'un sağ tarafa doğru dönerek oturmasından dolayı figürün sol profilini de aydınlatmaktadır. Ayrıca, ışığı arkadan alan hizmetkârın gölgesi de bu nedenle Madam Pompadour'un sağ bacağına ve halıya düşmektedir.

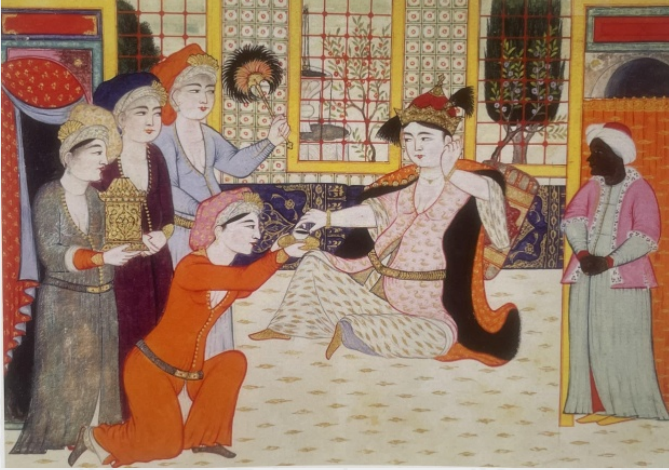
Resim, kapalı kompozisyon düzeni ile yapılmış olup figürlerin dağılımı itibariyle oldukça dengelidir. Yüzeyin çizgisel organizasyonu bağlamında, dikey ve yatay çizgilerin çoğunlukta olduğu bir eserdir. Fakat bu uygulama, resmi hareketsiz kılmamıştır çünkü Madam Pompadour'un elindeki tütün çubuğunun duruşu, perdenin verev olarak katlanarak açılması gibi diyagonallik gösteren öğeler resme yedirilmiş, bu da resmin hareketlenmesine yardımcı olmuştur.

XV. Louis'nin Madam du Barry'den önceki gözdesi olan Madam Pompadour'un Fransa'daki Türköri akımının öncü isimlerinden olması ve kendisini Türk gibi resmettirmesi (Stein, 1997, s. 167), hiç şüphesiz Madam du Barry ve daha sonra gelen pek çok Fransız sultanı üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Madam Pompadour'un kendisinden sonra gelen isimler üzerinde ciddi etkiler bırakmasına rağmen bu kişiler dönemselsel olarak değişikliğe uğramışlardır. Örneğin, Pompadour, Rokoko tarzını benimserken (Boer, 1998, s. 104) onun halefi Madam du Barry, Rokoko'ya göre daha sade hatlara sahip Neoklasik üslubu tercih etmiştir (Stein, 1996, s. 420).

Van Loo'nun Madam Pompadour'u betimlediği pek çok portre çalışması vardır. Fakat bunlardan sadece Madam Pompadour'un Van Loo'ya sipariş verdiği bu eser (Boppe, 1998, s. 102) Türk temalıdır. Madam Pompadour'un Bellevue Şatosu'ndaki yatak odası kapı üstü bezemesi olarak tasarlanan bu tablo, 'çift' olarak yapılmıştır

(Williams, 2015, s. 102). ‘Kahve İçen Sultan’ bezemesinin eşi olan diğer çalışmada²² ise van Loo, nakış gergefinin başında oturan kadınları tasvir etmiş olup bu eserde de aynı teknik ve üslubu kullanmıştır.

Charles André van Loo’nun, Türk kavramına hayali bir bakış açısıyla yaklaşan eserleri bulunduğu gibi Türk kavramını gerçekçi bir şekilde yansıtan eserleri de vardır. Hayatı ile ilgili sınırlı bilgiye sahip olduğumuz sanatçının, Türk topraklarına gelip gelmediği ile ilgili elimizde bir veri bulunmamakta, aynı zamanda Doğu’ya yolculuk yapan Avrupalı ressamın ile ilgili pek çok kaynak²³ arasında da van Loo’nun adına rastlanmamaktadır. Bu nedenle, van Loo’nun yaptığı kurgusal resimler göz önünde bulundurulduğunda sanatçının, Türk kavramı ile ilgili tuvale yansıttıklarını genelde diğer sanatçıların çalışmalarından esinlenerek yapmış olabileceği ihtimali düşünülebilir. Sanatçının bu eserinden yaklaşık otuz beş yıl önce yapılan anonim bir eserde (Resim 13), hizmetkârının elinden kahve alan bir sultanın betimlendiği başka bir çalışmanın mekân kurulumunun ve olay örgüsünün canlandırılış biçiminin Resim 12 ile benzerlik göstermesi de bu ihtimali güçlendirmektedir.

Resim 13: Anonim, *Sultan Hizmetçileriyle Birlikte*, suluboya ve altın boya, yak. 1720, ©, *Costumes turcs de la cour de la ville de Constantinople en 1720. Peints en Turquie par un artiste turc* albümü (Williams, 2015, s. 201).

Ayrıca, o dönemde Türk topraklarına gelen seyyahların yazdığı seyahatnamelerden edinilen bilgiler ışığında resim yapmak, Avrupalı ressamın arasında oldukça popüler olduğu için van Loo’nun da bu seyyahların anlattıklarını diğer ressamın Türk temalı yapıtları ile harmanlayarak eserlerini gerçekleştirdiği yargısına da varılabilir. Özellikle sanatçının, bu dönemde kadın dünyasını bir kadın olarak en iyi anlatan isim olan Leydi Mary Montagu’ nun yazdığı mektuplardan faydalanmış olması oldukça muhtemeldir. Çünkü erkek bir ressamın, o dönemdeki Türk kadın dünyasını böylesi gerçekçi bir ifade ile tuvale taşıması ancak kadınların ortamına girmiş bir kadının anlatımlarına dayanarak gerçekleşebilir. Fakat, tabloda

²² Bu eser için bkz. Stein, Perrin, 1996, s. 426.

²³ Bu konu ile ilgili bkz. Demirarslan ve Savcın, 2017, s. 123- 140; Boppe, 1998; Makzume ve Kocabaşoğlu, 2004, s. 122- 124.

tasvir edilen ana figürün Türk olmamasına ve resmedilen konunun Osmanlı sarayı ya da konakları hayal edilerek yapılmış olmasına rağmen tablonun oldukça gerçekçi unsurlara sahip olması, sanatçının kulaktan dolma bilgilerle eserini yapmak yerine, Madam Pompadour gibi Türk kavramı ile yakın bir ilişki içinde olan markizin Osmanlı topraklarından gelen kıyafet, tütün çubuğu gibi hediyelerle poz vermiş olabileceği fikrini de düşündürmektedir. Bu nedenle, sanatçının hem gerçek öğeleri görerek hem de esinlenme yoluyla bu eserini gerçekleştirdiği söylenebilir.

Harem hayatının rahatlığını gözler önüne seren ve Avrupalılar'ın Osmanlılar ile özdeşleştirdiği tütün çubuğunun (Jirousek, 2019, s. 164) o dönemde bir Avrupa resminde bir Avrupalı kadın ile betimlenmesi, tütünün Avrupa'da ne kadar yaygınlaştığının da bir kanıtıdır. Osmanlılarda özellikle kahvehane kültüründe tütünün kahveye eşlik etmesinin doğal bir sonucu olarak tütün, Avrupalılarca sıklıkla kahve kavramı ile aynı kadrajda yer almıştır. Bu resimdeki tütün çubuğuna benzer bir şekilde, bir kahve ritüelinin canlandırıldığı Étienne Jeaurat'ın²⁴ 'Sarayda Kahve İçen Kadınlar' eserinde (Resim 14), kadınların hemen önünde yerde bir nargilenin bulunduğu görülmektedir. Bu da o dönemde Avrupalı sanatçıların sadece tütün çubukları ile değil nargile kavramı ile de tanıştıklarını göstermektedir.

Resim 14: Étienne Jeaurat, *Sarayda Kahve İçen Kadınlar*, tüyb, 77x 65 cm, 18. yy, © Özel Koleksiyon (Boppe, 1998, s. 83).

²⁴ Fransız ressam ve gravürücü Etienne Jeaurat (1699- 1789), Nicolas Vleughels' in (1668–1737) öğrencisidir. Académie de France'ın yöneticisi olan Vleughels'in, Jeaurat üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur (Liedtke, 1984, s. 35). Jeaurat, edebiyata olan ilgisi sayesinde kentsel yaşam sahnelerini, sokak dramalarını eserlerine taşımış ve tür ressamcılığı ile ünlenmiştir. İşçi sınıfının hayatından, dilinden ve adetlerinden ilham alan bir edebiyat topluluğuna üye olması sebebiyle Jeaurat'ı ünlü oyun yazarı Jean Joseph Vadé ile özdeşleştiren Diderot (1713- 1784), Jeaurat için 'resmin Vadési' yakıştırmasını yapmıştır (Stein ve Holmes, 1999, s. 88). Bu konu ile ilgili bkz. Diderot, 2013, s. 173; Etienne Jeaurat ile ilgili ayrıca bkz. Puychevrier, 2010.

Jeaurat'ın 'Sarayda Kahve İçen Kadınlar' isimli tablosunda (Resim 14), orijinal isminde saray adının geçmesinden dolayı Türk sarayı düşünülerek betimlendiği anlaşılan bir mekânda üç kadın tasvir edilmektedir. Kadınlardan ikisi otururken, diğeri ayakta görülmektedir. Resmin merkezinde, üstüne beyaz koyun postu serili bir minderin üzerinde, bağdaş kurmuş bir şekilde oturan, sol elini bağdaş kurduğu bacaklarının üzerine koyan, sağ eli ile de kahvesini tutan bir kadın figürü bulunmaktadır. Kahverengi pabucunun üzerine giydiği çizgili, gri şalvarının birazı, sarı kısmı renkli, çizgili iç entarisinin altından gözükmekte olan figür, bu elbisenin üzerine, şalvarı ve iç elbisesi ile aynı tarzda çizgileri olan yeşil bir elbise daha giymiştir. Bu üst elbisesinin oyuntulu yakasından içine giydiği elbisesinin bir kısmı gözükmekte, aynı şekilde kollarından da sarı iç elbisesinin kol uçlarının volan yaparak çıktığı görülmektedir. Figürün başında ise, alın ortasına bir mücevher yerleştirilmiş ve siyah bir sorguçla zenginleştirilmiş, sarı renkli bir serpuş bulunmaktadır. Figür hemen sağ tarafında bulunan diğer kadın figüre doğru bakmaktadır. Yerden yükseltilmiş ve üzerine beyaz bir şilte serilmiş bir minder üzerinde oturan bu figür ise, içine giydiği yeşil iç elbisesi, onun üzerindeki kolları volanlı, yakası oyuntulu sarı elbisesi ve kırmızı sorguçlu, arkasına halayık tarzında bağladığı serpuşu ile elindeki mavi renkli gergefi tutmaktadır. Nakış işleyen bu figürün oturduğu yerin hemen sağ tarafında da nakış için gerekli olan rengarenk ipler görülmektedir. Tablonun sağ tarafında, bu figürlere doğru bakan, onlara hizmet eden hizmetkârları bulunmaktadır. Bu figür, elinde ayaklı, küçük bir sunum tabağı içinde, zarfa yerleştirilmiş gibi görünen bir fincan Türk kahvesi tutmaktadır. Figür, çıplak ayaklarının üzerine dökülen mavi şalvarının üzerine kolları volanlı kırmızı bir elbise giymiştir. Bu kırmızı elbisenin içine giydiği iç elbisesinin bir kısmı da kırmızı elbisesinin etek uçlarından çıkmıştır. Figür, başına da beyaz destar sarılı yeşil bir serpuş takmıştır.

Ara ara açık ve koyu mavi renkli karolarla döşenmiş zeminin merkezinde kahverengi bir paspas ve onun üzerinde de kırmızı renkli bir nargile²⁵ bulunmaktadır. Bu paspasın sol çaprazında ise belli bir bölgesi siyah tüylü olan, kırmızı tüylü bir papağanın²⁶ üzerine oturduğu, gövdesinde papağanın durması için yatay çubuklar bulunan, kahverengi, ayaklı bir tünek görülmektedir.

Yer minderlerinin üzerine oturan figürlerin her ikisinin de arkasında kahverengi duvar kaplamalarına yerleştirilen, parmaklıklarla küçük karelere ayrılmış pencereler bulunmaktadır. Seyircinin tam karşısına denk gelen pencereden, beyaz bulutlarla kaplı, mavi gökyüzünün altında tek kubbeli, tek minareli, tek şerefeli bir cami ve hemen solunda da küçük bir ev görülmektedir.

²⁵ Nargile kavramının kökeninin Hindistan olduğu, sonrasında İran ve Arap topraklarına yayılarak buradan 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına, oradan da Batı'ya geçtiği bilinmektedir (Özkan Sarılı, 2019, s. 106). Sanatçının içinde Türk figürlerin bulunduğu Türk dekorlu bir odaya nargile yerleştirmesi, nargile kavramının Batı'ya Osmanlı'dan geçmesinden dolayı muhtemelen sanatçı tarafından bir Türk imgesi olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

²⁶ Sanatçının, resme bir papağan yerleştirmesi, Doğu egzotizmine yapılan bir vurgu olarak kabul edilebilir. Türk topraklarına hiç gelmeyen Jeaurat'ın hayalinde çizdiği Doğu kavramının içinde bu tarz egzotik hayvanların olması, bir anlamda sanatçının kurgusal imgeleminde oluşturduğu senaryodan kaynaklanmaktadır.

Resim teknik açıdan, kapalı kompozisyon düzeninde, hizmetkârın ve tüneğin resme kattığı dikey yönlerin yanında papağanın ve yeşil elbiseli, elinde kahve ile betimlenen figürün duruşu gibi ifadelerin seyircide diyagonallık hissi uyandırdığı, bir iç mekân tasarımıdır. Resim ışık anlayışı bağlamında, insanda ilk bakışta, figürlerin arkasında bulunan pencerelerden dolayı ışık kaynağı olarak doğal bir ışığın tercih edildiği fikrini uyandırsa da resimde sol arka taraftan gelen yapay bir ışık söz konusudur. Bu ışık, resme dengeli bir şekilde dağılarak figürleri doğrudan aydınlatmaktadır. Figürlerin giysilerinde kullanılan sıcak renkler, her figürde yer alan tek bir soğuk renkle dengelenmiş, böylece figürler tekdüzelikten çıkarak daha hareketli, daha vurucu bir hale gelmişlerdir. Bu, elinde kahve tutan kadının yeşil elbisesi, hizmetkârın mavi şalvarı ve en soldaki figürün de açık yeşil iç elbisesi ile gerçekleştirilmiştir.

Jeaurat, Türk topraklarına gelmediği halde Türköri sahneleri yapan bir ressam olarak (Germaner ve İnankur, 2002, s. 18), bu resimde kadınların yer aldığı bir iç mekân çalışması gerçekleştirmiştir. Oldukça gerçeğe yakın bir şekilde tasvir edilen iç dekor, arka plan ve figürler, Türkleri yerinde ziyaret etmemiş, kulaktan dolma bilgiler ışığında ve diğer ressamlardan aldığı ilhamla eserini gerçekleştirmiş erkek bir sanatçı için oldukça başarılıdır. Jeaurat'ın Madame de Pompadour'un resmi ressamı olan François Boucher (1703- 1770) ile çağdaş olmasından dolayı (Goodman- Soellner, 1987, s. 41), Boucher'in yaptığı Madam de Pompadour resimlerinden esinlenerek bu resimde, Türkler ile yakından ilgilenen bir isim olan Madam de Pompadour'u resmetmiş olabileceği düşünülebilir. Goodman- Soellner'den Jeaurat ve Boucher'in tanışıyor olduklarını ve Boucher'in Türk temalı eserlere sahip olan Carle van Loo'nun atölyesinde çalışmış olduğunu öğrenmekteyiz (Goodman- Soellner, 1987, s. 48). Boucher'in van Loo'nun atölyesinde çalışması, Boucher'in van Loo'dan etkilenmiş olabileceği ve bu etkinin de Jeaurat'ın sanat anlayışına yansımış olabileceği ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, van Loo'nun 'Kahve İçen Sultan' eserindeki (Resim 12) Madam de Pompadour tasvirinin Jeaurat'ın kompozisyonu ile gerek kurulum gerekse tarz açısından benzeştiği açıktır.

Sonuç

17- 18. yüzyıl Avrupa resim sanatındaki Türk temalı eserler incelendiğinde, köken olarak Türkler ile ilişkilendirilemeyen bazı kavramların, Avrupa'ya girişlerinin Türkler aracılığıyla olması sebebiyle Avrupalıların bu kavramları Türk ile özdeşleştirerek resim sanatına Türk imgesi olarak yansıttıkları görülmektedir. Bu dönemde, Avrupa'da Türklerle karşı duyulan korku ve endişe dolu yaklaşım, zamanla yerini Türklerle karşı beslenen sempati ve hayranlık hislerine bırakmış ve bu da Türkler ile özdeşleştirilen imgelerin Avrupalılarca hoş birer egzotik kavram olarak algılanmasını sağlamıştır. Bu kavramlardan biri de hiç şüphesiz kahve olmuştur. Her yeni kavrama alışma sürecinde kaçınılmaz olarak yaşanan tereddütler, kahvenin Avrupa'ya gelişinde de, Osmanlı'ya gelişinde olduğu gibi, yaşanmış ve Avrupa'da bu içeceği içenlerin 'Türkleşmesinden' korkulmuştur.

Zaman içinde, kahve kültürüne yavaş yavaş alışan Avrupalılar, kahvehaneler açmaya başlamıştır. 'Viyanalı Kahve Severlerin Koruyucu Aziz'i' olarak nitelendirilen

Georg Franz Joseph Kolschitzky'nin (Szafranek, 2019, s. 46) kahvehanesinden bir kesiti tasvir eden 'İlk Kahve Evi' tablosunda (Resim 4) ve Viyana'da bir binanın dış cephesindeki anıtta, Türk giysileri ve aksesuarları ile kahve servisi yapan Kolschitzky figürü (Resim 5), kahvenin Avrupa'da bir Türk imgesi olarak kabul gördüğünün somut delillerindedir.

O dönemde Avrupa'da bir moda haline gelen kahvenin pek çok resimde görülmesine rağmen çalışmadaki örnekler doğrudan Türk ile ilişkilendirilebilecek örnekler arasından seçilmiştir. Seçilen bazı eserlerin orijinal adlarında Türk ismi geçmekte, diğer eserlerde ya Türk kıyafeti giyen figürlerden faydalanılmakta ya da figürlerin Türk'ü anımsatan mekânlarda tasvir edildiği görülmektedir. Bu çerçevenin biraz dışına çıkan bir örnek olan Jean- Baptiste André Gautier d'Agoty'nin 'Peyki Zamor'dan Kahvesini Alan Madame Du Barry' (Resim 11) isimli eserine çalışmada yer verilme nedeni ise kahvenin kaşık ile birlikte kullanımını örneklemek adına. Bu Avrupai tarzdaki çalışmada bulunan kahveden ve Jean Baptiste van Loo'nun 'Türk Kıyafetli Kadın Portresinde' (Resim 6), Türk giysi geleneğine uydurulmaya çalışılmış bir kıyafet içinde kahvesini içmeye hazırlanan figürden anlaşıldığı üzere Avrupa resminde o dönemde Türk'e dair tam olarak netlik kazanmayan kavramlar bulunmaktadır. Fakat bu tarz seyircide kavram karmaşası yaşatan eserlerin yanında, aynı yüzyılda yapılmış, Türk öğelerini vurgulayıcı ve Türk temasını daha çok ön plana çıkartan başka eserler de göze çarpmaktadır. Bu konuyu en iyi açıklayan örnekler olarak Resim 14'te Türk dekorlu bir mekânda betimlenen 'Sarayda Kahve İçen Kadınlar' isimli tablo ile Charles André van Loo imzalı 'Kahve İçen Sultan' isimli resim (Resim 12) verilebilir.

Resim 14, Türk dekorlu bir mekânda geçmesi ve arka planda bir caminin bulunması gibi resmi bütüncül olarak kaplayan Türk imgeleri ile donatılması açısından Resim 6 ve 11'den ayrılmaktadır. Charles André van Loo imzalı 'Kahve İçen Sultan' isimli eser (Resim 12) ise Resim 14 gibi ayrıntılı bir şekilde Türk dekorlu ve Türk kıyafetleri ile resmedilen kadınların betimlendiği bir sahneye sahip olup bu Türk göndermelerinin yanında bir sultanın elinde tuttuğu Türk kahvesi fincanı üzerinden de Türk kavramına atıfta bulunmaktadır. Resim 12'de tasvir edilen kişinin XV. Louis'nin gözdesi Madam de Pompadour olmasından hareketle, bu figürün elinde Türk kahvesi ile Türk giysileri içinde sultan kılığında, Türk dekorlu bir mekânda resmedilmesi Avrupa'daki en üst düzey mevkidekilerin bile Türklere duydukları hayranlıktan dolayı kendilerini Türk gibi betimlemek istediklerini kanıtlamaktadır. Ayrıca, resimdeki görsel ifade tarzının yerli yerince olması da Avrupa'daki Türk imajının artık daha oturmuş bir hal aldığını ve bu konu ile ilgili daha ustaca eserler yapılmaya başlandığını göstermektedir.

Çalışmamızda üzerinde durulan bir diğer nokta da Avrupa resimlerinde betimlenen kahve örneklerinin genelde kaşık ile seyirciye sunulmasıdır. Bu da fincanların içindeki içeceklerin kahve olup olmadığı ile ilgili tereddütlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, çalışmada fincanların içerisinde sıcak çikolata ya da çay olabileceği fikirleri üzerinde de durulmuş fakat Avrupalıların kahveye krema ve tatlandırıcı ilave etmesi ve Türk topraklarındaki pek çok örnekte, kahvenin

öncülü olarak reçelin yenmesi nedeniyle kahve ikramının yanında kaşığın vazgeçilmez olmasından dolayı Avrupalıların kahve imgesini Türklerden kaşığı ile birlikte almış olabilecekleri yargısına varılmıştır.

Özetle, 17- 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin başarılarının Avrupa'da hala yoğun olarak hissedilmesinden dolayı Avrupalıların Türklere karşı geliştirdikleri hayranlık duygusunun resim sanatına yansması, Avrupalıların Türkleri nasıl gördüklerini somut şekilde gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Buradan hareketle, kökeni Türk topraklarına ait olmasa da Avrupa resim sanatındaki Türk göndermeli örneklerdeki en bilinen imgelerden biri olan kahve de Avrupalıların Türk'e bakışında oldukça büyük bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma ile 17- 18. yüzyıllarda Avrupa resim sanatındaki merkezine kahve kavramını alan ve Türk'e gönderme yapan bazı örnekler üzerinden Avrupalı ressamların kendi imgelemleri ile Türk'ü nasıl gördükleri, Türk toplumuna ve kültürüne karşı nasıl bir yaklaşım içinde oldukları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Extended Abstract

The subject of our study is the reflection of the concept of coffee, which took its place in the lives of Europeans as a part of Turkish admiration in Europe in the 17th-18th centuries, on European painting. Turkish and European societies were influenced by each other due to the political, economic and social relations between them, which inevitably reflected on their arts. This reflection, as it manifests itself in every field of art, was also felt widely in the art of painting, fed by visuality. In general, although European influences began to be seen in Turkish art after the 18th century, this influence was seen as the influence of Turkish culture on European art in the 17th and 18th centuries. Despite the fact that the origin of the concept of coffee, which we discussed in our study, was not Turkish lands, its entry into Europe through the Turks enabled the Europeans to see coffee as a Turkish image. For this reason, the concept of coffee in European paintings of the 17th and 18th centuries was always associated with 'Turk' and presented to the audience like this. It is clear that the art of painting is inspired by some segments of daily life as well as having fictional expressions. Therefore, it was impossible for Europeans to transfer this new concept to their lives and paintings alone and it can be said that they accepted any concepts, that came to mind when they thought of coffee, together with coffee. This enabled the Turquerie movement that emerged in this period to spread to large areas in Europe.

The transfer of the concept of coffee, which the European culture had just met, to their own culture and art, exactly as they saw it from the Turks, caused not only coffee but also many concepts related to coffee to be included in European culture. Concepts associated with coffee, such as serving coffee by people dressed in Turkish, using a coffee pot, or accompanying coffee in Turks, such as tobacco sticks and hookahs, thus took their place in European culture and painting. The fact that many Turkish images found their place in European culture and art triggered the concept of Turquerie, which began to be felt intensely in Europe in the 17th-18th centuries. In Europe, not only was the Turkish reference made over Turkish coffee, but also the Turquerie movement was enriched with different Turkish images. The Turquerie movement is a

movement that forms the basis of the Orientalism that follows it and has a more superficial expression than Orientalism. The fact that Turquerie was a movement that emerged in the process of adaptation to European culture by images that began to enter European culture from the East makes Turquerie more superficial than Orientalism. Due to the fact that the concepts coming from the East were adapted to the European culture with Turquerie for a while, Orientalism used some ready-made, long-used patterns related to the concept of the East, which caused Orientalism to have a more settled, deeper and more detailed expression. In addition, the fact that the elements belonging to another culture that entered the European culture are still in the stage of understanding, caused the concept of Turquerie to have a realistic expression, while Orientalism mostly included fictional and imaginary scenes.

Kaynakça

- Açıkgöz, N. (1999). *Kahvenâme (Klasik Türk edebiyatında kahve)*. (1. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akalın, D. (2015). Yemen’de Şeyh Said adlı arazi çevresinde Osmanlı- Fransız rekabeti (1868-1912). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30 (1), 1- 44.
- Alarслан, B. (2016). Türk imajının görsel yansımaları. Ö. Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk imgesi* içinde (s. 129- 162). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Algrant, P. C. (2002). *Madame de Pompadour mistress of France*. New York: Grove Yayınları.
- Arda Onar, N. (2017). Jean Baptiste Vanmour’un resimlerinde Türk kahvesi. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(6), 214- 227.
- Ashby, C., Gronberg, T. & Shaw- Miller, S. (Ed.). (2015). *The Viennese café and fin-de- siècle culture*. New York: Berghahn Kitapları.
- Ayvansarayı, Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi & Süleyman Besim Efendi (2001). *Hadikatü’l-cevami (İstanbul camileri ve diğer dini- sivil mimari yapılar)*. (1. Baskı). (A. N. Galitekin, haz.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2019). *Kahveniz nasıl olsun? Türk kahvesinin kültür tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Berkli, Y. (2007). Erzurum’da yeni bulunan haç motifli koç heykelinin düşündürdükleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 215- 232.
- Boer, E. I. (1998). Culture as a gendered battleground the patronage of Madame de Pompadour. T. Akkerman & S. Stuurman (Ed.), *Perspectives on feminist political thought in European history from the Middle Ages to the Present* içinde (s. 104- 121). Londra: Routledge.
- Boppe, A. (1998). XVIII. Boğaziçi ressamları. (1. Baskı). (N. Yücel Celbiş, çev.). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
- Crawford, J. (1852). History of coffee. *Journal of the Statistical Society of London*, 15(1), 50- 58.
- Çakmak, D. (2007). Fransız Devrimi’nde kadın: Eksik yurttaş. *Ege Akademik Bakış*, 7(2), 727- 745.
- D’Ohsson, I. M. (t.y.). *18. yüzyıl Türkiyesinde örf ve adetler*. (Z. Yüksel, çev.). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- D’Orazio, M. P., vd. (2008). Jean Baptiste van Loo. E. Montani, E. Pender & D. Scianetti (Ed.), *Flemish masters and other artists: foreign artists from the heritage of the fondo edifici di culto del ministero dell’ interno* içinde (s. 32- 36). Roma: L’erma di Bretschneider.
- Demiraslan, D. & Savcın, E. B. (2017). 17- 20. yüzyıl arası resim sanatı örneklerinde İstanbul tasvirleri ve kentsel bellek. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 2 (1), 2017, 123- 140.
- Diderot, D. (2013). *Paris salon sergileri 1759- 1761- 1763*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2020). *Gündelik hayatımızın tarihi*. (9. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eravcı, H. M. (2010). *Avrupa’da Türk imajı (XVI- XIX. asır İngiltere örneği)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Evren, B. (1996). *Eski İstanbul’da kahvehaneler*. (1. Baskı). İstanbul: Doğan Kitap.
- Fellows, C. (1852). *Travels and researches in Asia Minor: More particularly in the province of Lycia*. Londra: Elibron Klasikleri.
- Fındık, E. F. (2016). Ay ışığında tütün seremonisi- Osmanlı kırsalında tütün kullanımının kalıntıları: Aziz Nikolaos Kilisesi kazıları lüle ve nargile buluntuları. *CEDRUS The Journal of MCRI*, 4, 373- 392.
- Geczy, A. (2013). *Fashion and Orientalism dress, textiles and culture from the 17th to the 21st century*. Londra: Bloomsbury Press.
- Germaner, S. & İnankur, Z. (2002). *Oryantalistlerin İstanbulu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Goodman- Soellner, E. (1987). Boucher's 'Madame de Pompadour at her toilette'. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 17, 41- 58.
- Goodman, E. (2000). *The portraits of Madame de Pompadour celebrating the femme savante*. California: University of California Press.
- Gözmen Çetin, C. (2018). Sanatçı ve siyasetçi: Jacques- Louis David ve 'Marat'ın ölümü'. *Tykhē Sanat ve Tasarım Dergisi*, 3(5), 325- 345.
- Graham, I. (2016). *Scarlet women: The scandalous lives of courtesans, concubines and royal mistresses*. New York: Thomas Dunne Kitapları.
- Gürses, M. (2012). Meşrutiyet dönemi gezginlerinin gözlemleriyle Avrupa'da Türk imgesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(21), 133- 157.
- Güvenç, B. (1997). *Türk kimliği kültür tarihinin kaynakları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hardy, S. P. (1912). *Mes loisirs: Journal d'événements tels qu'ils parviennent à ma connaissance (1764- 1789)*. Paris: Librairie Alphonse Picard & Fils.
- Heise, U. (2001). *Kahve ve kahvehane*. (M. Tüzel, çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhüsü'l- beyan fi kavanın-i al-i Osman*. (S. İlgürel, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hind, M. A. (1963). *A history of engraving & etching from the 15th century to the year 1914 being the third and fully revised edition of 'a short history of engraving and etching'*. New York: Dover Publications, Inc.
- Işın, E. (1994). Kahvehaneler. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (C. 4, s. 386). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (2005). *Doğu batı makaleler I*. (2. Baskı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010). *Osmanlılar fütühat, imparatorluk, Avrupa ile ilişkiler*. (1. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). *Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarihindeki yeri*. (1. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Jirousek, C. & Catterall, S. (2019). *Ottoman dress and design in the west: A visual history of cultural*. Indiana: Indiana Üniversitesi Yayınları.
- Katip Çelebi (2008). *Mizanü'l- hakk fi ihtiyari'l- ehakk*. İstanbul: Kabalcı Basımevi.
- Kaya, A. (2014). Başlangıcından 1071'e kadar Türklerin Anadolu'ya akınları hakkında bir değerlendirme. *Ekev Akademi Dergisi*, 18(59), 211- 232.
- Khalil, W. A. & Gusach, R. I. (2018). The collection of Ottoman tobacco pipes from Azov Museum-Reserve in Russia. *Journal of the General Union of Arab Archaeologists*, 3, 227- 266.
- Kınalızade Hasan Çelebi. (2017). *Tezkiretü'ş- şu'ara*. (A. Sungurhan, haz.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Kuzucu, K. & Koz, M. S. (2015). *Türk Kahvesi*. (1. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lajer- Burcharth, E. (2018). *The Paiteir's touch Boucher, Chardin, Fragonard*. New Jersey: Princeton Üniversitesi Yayınları.
- Liedtke, A. W. (1984). *Flemish paintings in the Metropolitan Museum of art I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Makzume, E. & Kocabaşoğlu, E. (2004). Jean Baptiste Vanmour (1671-1737) Kral'ın Doğu'daki ressamı. *Toplumsal Tarih*, 122, 122- 124.
- Mayer- Hirzberger, A. (2014). Die Türken vor Wien ('The Turks at the gates of Vienna'): Music and drama for the 200th commemoration day of the second Turkish siege of Vienna- between patriotism and entertainment. *Mousikos Logos*, 1, 1- 20.
- Mikhail, A. (2014). The heart's desire: Gender, urban space and the Ottoman coffee house. D. Sajdi (Ed.), *Ottoman tulips, Ottoman coffee leisure and lifestyle in the eighteenth century* içinde (s. 133- 170). Londra: I. B. Tauris & Co. Ltd.

- Miller, L. C. (2008). *The French Atlantic triangle: Literature and culture of the slave trade*. Durham: Duke Üniversitesi Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2012). Visual cosmopolitanism and creative translation: Artistic conversations with Renaissance Italy in Mehmed II's Constantinople. *Muqarnas*, 29, 1- 81.
- Ökeli, H. (Ed.). (2017). Kahvenin tarihi. *Yeni fikirler* (Kahve hakkında her şey özel sayısı), 2, 46-55.
- Özkan Sarılı, S. (2019). Nargile kullanımında riskler, tehditler ve önleyici yaklaşımlar. *Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 105- 114.
- Özkan, A. R. (2007). Avrupa'da Türk imajı. *Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler I (A-J)*, Erzurum, 799-808.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1981). *Peçevi tarihi I*. (1. Baskı). (B. S. Baykal, haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Puychevrier, M. S. (2010). *Le peintre Etienne Jeaurat: Essai historique et biographique sur cet artiste (1862) broché*. Montana: Kessinger Yayıncılık.
- Refik, A. (2006). *Fatih ve Bellini*. (1. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Rogal, J. S. (Ed.). (2002). *The Rushton M. Dorman, esq. library sale catalogue 1886 the study of the dispersal of a nineteenth- century American private library I*. New York: The Edwin Mellen Yayıncılık.
- Stein, P. (1996). Amédée Van Loo's costume Turc: The French sultana. *The Art Bulletin*, 78(3), 417- 438.
- Stein, P. (1997). *Exoticism as metaphor: "Turquerie" in eighteenth century French art*. New York: New York Üniversitesi.
- Stein, P. & Holmes, M. T. (1999). *Eighteenth- century French drawings in New York collections*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Szafranek, M. (2019). About a brave king, a clever soldier and coffee with honey and milk. *Polonika Institute W Kulturę*. (Malgo Dzierugo, çev.). Mayıs (Özel) Sayısı, 44- 48.
- Şahin, D. & İnanan, F. (2017). Arkeopark- Osmanlı lüleleri Osmanlı'da tütün keyfi. *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(32), 33- 54.
- TDK (Türk Dil Kurumu) (1998). *Türkçe sözlük II (K- Z)*. İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, B. Tezcan Aksu, S. Türkmen, Y. Yılmaz (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tez, Z. (2015). *Avrupa'da Türk izi Oryantalizm ve "Turquerie"*. (1. Baskı). İstanbul: Hayykitap.
- Toros, T. (1998). *Kahvenin öyküsü*. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Ukers, H. W. (2009). *All about coffee*. New York: The Tea and Coffee Trade Journal Company.
- Van Driem, L. G. (2019). *The tale of tea: A comprehensive history of tea from prehistoric times to the present day*. Leiden, Boston: Brill.
- Weber, C. (2006). *Queen of fashion what Marie Antoinette wore to the revolution*. New York: Henry Holt and Company.
- Williams, H. (2015). *18. yüzyılda Avrupa'da Türk modası Turquerie*. (N. Elhüseyni, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkeleri

Anatolian Seljuk Coins Found in the Anemurium A I 11 Barrel Vaulted Tomb

Mehmet TEKOCAK *

Mustafa ÇETİNASLAN **

Öz

Antik Dönem'de Dağlık Kilikya Bölgesi'nin liman şehirlerinden birisi olan Anemurium, günümüzde ise Mersin İli, Anamur İlçesi'nde yer almaktadır. Kentte 2022 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında, nekropol alanı içerisinde bulunan ve Roma Dönemi'ne ait A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar yapısında 50 sikkeden oluşan bir buluntu grubu ele geçirilmiştir. Toplu bir şekilde bulunan ve büyük oranda korunmuş durumdaki sikkelerden 37'si Anadolu Selçuklularına ait olup bu makalenin de konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada değerlendirilen Anadolu Selçukluları Dönemi sikkeleri 602/1205-1206 ile 622/1225-1226 yılları arasında tarihlenen gümüş dirhemlerdir. Bahse konu dirhemlerden bir tanesi I. Gıyaseddin Keyhüsrev (601/608), beş tanesi I. İzzeddin Keykavus (607-616) ve 31'i de I. Alaeddin Keykubad (616-634) tarafından bastırılmıştır. Konya, Sivas ve Kayseri'de bastırılan bu dirhemler yazı karakteri, form ve süslemeleri ile dönemin genel karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Günümüz Anamur'unda ve Anemurium antik kentindeki Türk hâkimiyetini belgeleyen maddi kültür varlığı ve bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu yüzden bahse konu sikkeler taşınabilirliği dikkate alınmak koşuluyla, Anadolu Selçukluları tarafından 13. yüzyılın ilk yıllarında bölgede gerçekleştirilen fetih ve hâkimiyet sürecini kanıtlayan çok kıymetli bir belge niteliğindedir. Bu ve benzeri buluntular hem Anemurium antik kenti hem de bölge tarihiyle ilgili daha pek çok yeni bilgilere ulaşılabileceğini göstermesi bakımından büyük bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Anemurium, Anadolu Selçukluları, I. Alâeddin Keykubad, Sikke.

Abstract

Anemurium, one of the harbour cities of the Rough Cilicia Region in the Ancient Period, is located in the Anamur District of Mersin Province. During the archaeological excavations carried out in the city in 2022, a group of 50 coins was recovered from the Roman Roman period Barrel Vaulted Tomb No. A I 11 in the necropolis area. Thirty-seven of the coins, which were found collectively and largely preserved, belong to the Anatolian Seljuks and constitute the subject of this article. The coins of the Anatolian Seljuk period evaluated in this study are silver dirhams dated between 602/1205-1206 and 622/1225-1226. One of them was minted by Gıyaseddin Keyhüsrev I (601/608), five by İzzeddin Keykavus I (607-616) and 31 by Alaeddin Keykubad I (616-634). These dirhams were minted in Konya, Sivas and Kayseri and reflect the general characteristics of the period with their typeface, form and ornamentation. The material culture evidence and sources documenting the Turkish rule in present-day Anamur and the ancient city of Anemurium are quite limited. For this reason, the coins in question,

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
mtekocak@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-6923-4230
Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Selçuk University,
Faculty of Literature
Department of Archaeology,
mtekocak@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-6923-4230
Konya / TÜRKİYE

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
mctinaslan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3095-1494.
Konya / TÜRKİYE

** Prof. Dr., Selçuk University
Faculty of Literature
Department of Art History
mctinaslan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3095-1494.
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 17/05/2023

Kabul/Accepted: 03/10/2023

provided that their portability is taken into account, are a very valuable document proving the conquest and domination process carried out by the Anatolian Seljuks in the region in the early years of the 13th century. These and similar finds are of great importance in terms of showing that many new information can be obtained about both the ancient city of Anemurium and the history of the region.

Keywords:

Anemurium, Anatolian Seljuks, I. Alâeddin Keykubad, Coin.

Makale Bilgileri

Atıf: Tekocak, M. & Çetinaslan, M. (2024). Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkeleri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 439-473. Doi: 10.21563/sutad.1298150

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Tekocak, M. & Çetinaslan, M. (2024). Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkeleri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 439-473. Doi: 10.21563/sutad.1298150

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Anemurium antik kenti; Antik Çağ'da Dağlık Kilikya olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde yer alan önemli liman şehirlerinden birisiydi (Pseudo-Skylaks, 102; Strabon, XIV. 5. 3, XIV. 6. 3; Ptolemaei, 35). Günümüzde ise ülkemizin güneyini kaplayan Akdeniz Bölgesi'ndeki Mersin ili, Anamur ilçesi, Ören/Batıkent Mahallesi sınırları içerisinde kalmaktadır (Harita 1). Kuzeyindeki Anamur kent merkezine yaklaşık 10 km, batısındaki Mersin-Antalya devlet karayoluna ise 2 km uzaklıktadır. Kentin yerleşim gördüğü alanı kuzeyde Sultansuyu Çayı, güneyde Anamur Burnu, doğuda Akdeniz, batıda ise dağlık bir arazi sınırlamaktadır. Bir başka ifadeyle batısı ve güneyi dağlarla, doğusu denizle sınırlandırılmış olan kent sadece kuzey yönde gelişim göstermek zorunda kalmıştır. Bu yüzden kent güney-kuzey yönünde uzanan 6.5 hektarlık bir alana yayılmış durumdadır. Tanımladığımız bu coğrafik alandaki düzlük bölgede kentin kamusal yapıları ve konut alanları, batıdaki dağlık alanın eğimli kesimlerinde nekropolü (mezarlık alanı), güneyindeki Anamur Burnu olarak adlandırılan dağlık topoğrafyada ise erken dönem yerleşimlerinin görüldüğü akropolü bulunmaktadır (Resim 1-2).

Son yıllara gelene dek yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar, kentin MÖ 4. yüzyılın başlarından MS 8. yüzyıla kadar yerleşim gördüğünü ortaya koymuştu. Bilindiği üzere MÖ 323'te Büyük İskender'in ölümüyle başlayan Diadokhlar Dönemi'nde Kilikya Bölgesi'nde, Seleukoslarla Ptolemaiosların mücadeleleri görülmektedir. Özellikle MÖ 197'de, Seleukos kralı Büyük Antiokhos zamanında, Anemurium'un da içinde bulunduğu Dağlık Kilikya'nın el değiştirdiği ve Seleukosların idaresine girdiği bilinmektedir (Livius, XXXIII, XX). MÖ 1. yüzyılın ortalarından sonra ise Dağlık Kilikya'da ve Anemurium'da Romalılaşma sürecinin başladığını düşünüyoruz; ancak bu oldukça yavaş bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu yüzyıllardan sonra Roma idaresi altında bulunan Anemurium, Kıbrıs'a geçişte bir ara istasyon ve bölgedeki doğal kaynakların ihraç edildiği önemli bir ticaret ve liman kenti olmuştur (Russell, 1987, s. 15-16). Roma İmparatoru Caligula zamanında, Anemurium'un da yer aldığı Dağlık Kilikya ile Lykaonia'nın bir bölümünü kapsayan bölge, Kommagene Kralı IV. Antiokhos'a (MS 38-72) verilir (Ramsay, 1960, s. 414) ve böylece kent, Roma'nın izni ile MS 72 yılına kadar IV. Antiokhos'un yönetiminde kalmıştır (Rosenbaum, 1965, s. 25). Pax Romana Barışının etkisiyle IV. Antiokhos zamanında bölge genelinde refah düzeyinde büyük artış yaşandığı görülmektedir. Özellikle Anemurium MS 2. ve 3. yüzyılda en parlak günlerini yaşamıştır. Nitekim bu durumu kentte bulunan yazıtlar, mimari kalıntılar ve kazılarda ortaya çıkarılan buluntular da doğrulamaktadır. Bu yüzyıllar arasında Anemurium çok büyük imar görmüş, özellikle MS 3. yüzyılın ilk yarısında uzun yıllar süren huzur ve istikrarın

¹ Bu çalışma; 30.04.2018 tarihli ve 2018/11704 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Selçuk Üniversitesi adına sürdürülen "Anemurium Antik Kenti Kazısı" kapsamında hazırlanmıştır. Anemurium Kazısı çalışmaları T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmektedir. Söz konusu bu çalışma; Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü 23401057 numaralı "Anemurium 2 Nolu Tonozlu Kompleks Mezar Araştırmaları" adlı proje kapsamında olup ilgili birimce desteklenmiştir.

sonucu olarak en zengin düzeyine ulaşmıştır (Russell, 1987, s. 18). Bu zenginlik ve huzur ortamı, MS 260 yılında I. Şapur komutasındaki Perslerin Dağlık Kilikya'yı işgali ile son bulmuştur (Russell, 1987, s. 19; Pilhofer, 2011, s. 216). Daha sonrasında İmparator Diocletianus (MS 284-305) zamanına kadar olan süreçte yaşanan iç savaş, istikrarsızlık ve ekonominin bozulması gibi etkenlerden diğer Roma kentleri gibi Anemurium'da oldukça fazla etkilemiş olmalıdır. Nitekim bu karışıklık ortamını fırsat bilen Isaurialı isyancılar, kıyı kentlerinde birçok kez istila girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu kargaşa ve karışıklık ortamı MS 382 yılında Matronianus komutasındaki Legio I Armeniaca Pseudocomitatensis lejyonunun kente müdahalesine kadar sürmüştür (Russell, 1987, s. 19). MS 5. ve 6. yüzyılda ise Anemurium'un yeniden parlak günlerine kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bölgenin diğer kentleri gibi Isaurialı Roma İmparatoru Zenon'un (MS 474-491) yardımlarıyla kentte yeniden bir refah ortamı oluşmuş ve bir yüzyıl kadar sürecek imar faaliyetlerine başlanmıştır (Russell, 2002, s. 222). Ancak MS 6. yüzyıl sona ermeden kısa bir süre önce kentin ekonomik refah seviyesinde tekrar bir düşüş başlamıştır. Bu durum, MS 580 yılı civarında bölgede büyük bir yıkıma yol açan şiddetli bir depremle hızlanmış, MS 611-628 yılları arasındaki Pers Savaşları ve Arapların Kıbrıs'a gerçekleştirdiği akınlarla (MS 649-653/654) daha da ilerlemiştir (Russell, 1987, s. 22). MS 660 yılı civarına tarihlenen bir grup sikkelerle buluntuların sona erdiğinin belirtilmiş olması (Russell, 2002, s. 222), özellikle MS 7. yüzyıla doğru azalan beşerî faaliyetlerin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte MS 8. yüzyılın başlarında da bu faaliyetlerin muhtemelen tamamen durduğu düşünülmektedir (Russell, 1987, s. 23; Russell, 2002, s. 222). Ancak son yıllarda yapmış olduğumuz kazılarda, kentteki yerleşimin muhtemelen MS 8. yüzyıldan sonra da devam etmiş olabileceğine yönelik yeni buluntular ele geçmiştir. Söz konusu arkeolojik buluntuların başında da sikkeler gelmekte olup bu çalışmanın konusunu da 2022 yılı kazılarında bulunan Anadolu Selçuklu sikkeleri oluşturmaktadır. Eski kazı ekibi döneminde ise MS 8. yüzyıl ile 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen herhangi bir malzemenin ele geçmediği belirtilmektedir. Bununla birlikte Akropoldeki Orta Çağ Kalesi ve ele geçen 12-14. yüzyıllara ait seramikler bu süreçte yaşamın devam ettiğine işaret etmektedir (Russell, 1987, s. 23).

Anemurium Nekropolü ile ilgili bilimsel araştırmalara ilk kez 1962 yılında başlanmış, aralıklarla olsa da sonraki yıllarda da bu çalışmalara devam edilmiştir (Alföldi-Rosenbaum, 1971). 2016 yılından itibaren kentte tarafımızca yürütülmeye başlanan arkeolojik kazı ve araştırmalarda nekropoldeki mezarlarda da çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Tekocak & Aldemir, 2019, s. 24-29; Tekocak, 2020, s. 198-199; Tekocak & Aldemir, 2021, s. 242; Tekocak & Eliüşük, 2022, s. 139-160; Tekocak, 2022, s. 120-123). Birçok mezar formunu bir arada görebileceğimiz nekropol alanı kentin topoğrafik yapısına uygun şekilde güneyden-kuzeye doğru çok geniş bir alanda yayılım göstermektedir (Resim 1-2). Buna bağlı olarak da çok fazla sayıda, yaklaşık 350'ye yakın mezarı bünyesinde barındırmaktadır. Bu yönüyle de Kilikya Bölgesi'ndeki en büyük nekropol sahası olmasının yanı sıra Anadolu'daki Roma mezarlıkları içerisinde en iyi korunmuş örneklerden birisidir. Anemurium Nekropolü; Beşik Tonoğlu Mezarlar (tek odalı, ön odalı ve kompleks yapılar), Baldaken Tipli Mezarlar, Kesik Koni Tipli Mezarlar, Eksedra-Aedicula Tipli Mezarlar, Kubbeli

Mezarlar ve Yeraltı Oda Mezarları'ndan oluşan oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Bunlar arasında en fazla örneği olan mezar tipi ise "Beşik Tonozlu Mezarlar"dır. Anemurium Nekropolü'ndeki mezarlar; MS 1. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar uzanan süreçte inşa edilmiş ve kullanılmışlardır.

Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da 2022 yılı kazı çalışmalarında 50 adet sikke bulunmuş olup bunlardan 37 adedi Anadolu Selçukluları Dönemi'ne aittir². Anemurium Nekropolü'nün güney ucunda, şehrin ise merkezi bir noktasında konumlandırılan mezar yapısı (Resim 2-4); daha önce de belirtildiği üzere kentte en yoğun görülen beşik tonozlu mezarlar grubunda yer alan tek odalı mezar tipine ait bir örnektir. MS 1. yüzyılda kullanıldıkları düşünülen bu mezarlar kentteki en erken örnekler olarak kabul edilmektedir. Hemen doğusundaki A I 8 Nolu iki katlı beşik tonozlu kompleks mezar yapısı ile bitişik vaziyettedir. Bir podyum üzerine kuzey-güney yönünde inşa edilen mezar; 5.90x3.45 m ölçülerinde, 2.80 m yüksekliktedir (Resim 4-5). 0.22 m yüksekliğindeki podyum ise mezar odasının dört yanında 0.22 m geniş yapılmıştır. Mezar odasına giriş ise kuzey cephedeki 0.55x0.70 m'lik bir açıklıkla sağlanmaktadır. Söz konusu sikkeler de mezar odası girişinin hemen önünde yapılan kazılar sırasında deniz seviyesinden +18.60 m kotunda, bugünkü arazi zemininden ise yaklaşık 0.45 m derinlikte ortaya çıkarılmıştır (Resim 6-7).

Değerlendirme

Bu makalede Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'da ele geçen 37 adet Anadolu Selçukluları Dönemi'ne ait gümüş dirhem değerlendirilmiştir. Genel anlamda sikkeler korozyona uğramadan günümüze ulaşabilmiş, kondisyonları orta ve yüksek durumdadır. Bahse konu gümüş dirhemler; 602/1205-06 ile 622/1225-26 yılları arasındaki 20 yıllık zaman aralığında Konya, Sivas ve Kayseri şehirlerinde bastırılmış örneklerden oluşmaktadır.

Bu dirhemlerden biri I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatında (601/608) 602/1205-06 yılında Kayseri'de; I. İzzeddin Keykavus dönemine (607-616) tarihlenen beş dirhemden biri 614/1217-18 yılında Sivas'ta, dördü ise 615/1218-19 yılında Konya'da bastırılmıştır³. Geriye kalan 31 dirhem I. Alaeddin Keykubad'ın (616-634) saltanatının ilk yıllarına aittir. 11'i Konya, 11'i Sivas ve 9'u Kayseri'de bastırılan bu dirhemlerden üçü 616/1219-20, 17'si 617/1220-21, yedisi 618/1221-22, ikisi 620/1223-24 ve ikisi de 622/1225-26 yılına tarihlenmektedir.

Günümüze ulaşan ve okunabilen sikkelerden Anadolu Selçukluları döneminde 60'a yakın şehirde sikke bastırıldığı bilinmektedir (İzmirlier, 2009, s. 34-35). Ancak başkent Konya ile Kayseri, Sivas, Aksaray, Erzurum, Malatya, Erzincan ve Antalya gibi önemli merkezler daha fazla sikkenin bastırıldığı şehirlerdir. Nitekim incelediğimiz dirhemlerden 15'inin Konya, 12'sinin Sivas ve 10'un da Kayseri darplı olması bu bilgiyi desteklemektedir.

² Kazı çalışmalarında bu sikkelerle birlikte ele geçen 13 adet sikke ise Ermeni Krallığı'na ait olup ayrı bir yayın olarak hazırlanmakta olduğundan bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

³ I. İzzeddin Keykavus dirhemleri Konya, Sivas, Kayseri ve Tokat'ta bastırılmıştır (Teoman, 2018, s. 152).

İncelediğimiz dirhemler içerisinde I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 602 yılında Kayseri'de bastırıldığı dirhem, 2,85 gr ağırlığında ve 23 mm çapındadır. I. İzzeddin Keykavus'un 614 yılında Sivas'ta bastırıldığı dirhem 2,56 gr ağırlığında ve 25 mm çapında; 615 yılında Konya'da bastırıldığı dirhemler ise 2,54 gr ağırlığında ve 23 mm çapındadır. I. Alâeddin Keykubad'ın 616-620 yılları arasında Konya, Sivas ve Kayseri'de bastırıldığı dirhemler ise 2,77-2,92 gr arasında değişen ağırlıklarda ve 22-24 mm arasında değişen çaplardadır. Bu durum Anadolu Selçukluları döneminde asıl tedavül aracı durumundaki gümüş dirhemlerin genellikle 2,52-2,95 gram ağırlığında ve 21-24 mm çapında olduğu yönündeki bilgimizi doğrulamaktadır (Parlar, 2001, s. 113).

Anadolu Selçuklu Devleti'nde bastırılan sikkelerde genellikle dönemin Abbasi halifesinin ismi, sikkeyi bastıran sultanın adı ve unvanları, Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayet ve dualar ile sikkenin basım yeri ve tarihi gibi bilgilere yer verilmektedir.

1196 yılında hükümdarlığı kardeşi II. Süleymanşah'a devreden I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1204 yılında ikinci kez hükümdar olmuş ve ikinci saltanatında bastırıldığı sikkelerde "*el-minnetü'lillah*"⁴ ibaresini kullanmaya başlamıştır (İsmail Galib, 1309, s. 19-21). Nitekim ele geçen dirhemün ön yüzündeki metin bu ifade ile başlamaktadır. Ayrıca ön yüzde "*Bismillah*" ibaresi ve arka yüzde de Tevbe Suresinin 33. ayeti yer almaktadır⁵.

I. İzzeddin Keykavus sikkelerinin tamamında olduğu gibi kazıda ele geçen dirhemlerde de yazılar kare çerçeve içerisine alınmış, kenarlarda Kelime-i Tevhid ile basım yeri ve tarihi bilgileri sıralanmıştır. Ayrıca I. İzzeddin Keykavus'a Abbasi Halifesi tarafından verilen "*es-Sultânü'l-gâlib*" unvanı beş dirhemde de yer almaktadır (Sevim-Merçil, 1995, s. 455; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 86). I. Alâeddin Keykubad dönemi sikkelerinde yaygın olarak görülen "*es-Sultânül-a'zam/es-Sultânü'l-mu'azzam*" unvanı, incelediğimiz I. Alâeddin Keykubad'a ait 31 dirhem ile I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait dirhemde okunmaktadır (Oğuz, 2014, s. 415).

Kazıda ele geçen 37 dirhemün tamamında ön yüzde dönemin Abbasi halifesinin ismi okunmaktadır. Bazen bütünüyle ortada bazen de bir ya da iki kelime çevrede kalacak şekilde "*el-İmâm en-Nâsır li-Dîni'llâh Emîru'l-Mu'minîn*" ibaresi ile 34. Abbasi halifesi Ebû el-Abbâs "Nâsır Dînillâh" Ahmed bin el-Hasan el-Mûstâdhî'nin (1158-1225) ismine yer verilmiştir⁶. 1180 yılından vefat ettiği 1225 yılına kadar halifelik yapan Nâsır Lidînillâh, "*Allah'ın Dininin Muzafferî*" lakabını kullanmıştır.

⁴ "*Minnet Allah'a dır.*" anlamındaki bu dua kalıbı, Anadolu Selçuklularından başka Aydınöğlü, Karamanoğlu ve Hamidoğlu sikkelerinde kullanılmıştır (Sağıt, 2012, s. 132).

⁵ "*Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur; müşrikler hoşlanmasalar da!*" (Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 33. Ayet). Saff Suresi'nin 9 ayeti de bu ayet-i kerime ile aynıdır.

⁶ Nâsır Lidînillâh hem I. İzzeddin Keykavus hem de I. Alâeddin Keykubad'a unvanlar vermiş ve çeşitli hükümdarlık alametleri göndermiştir (Sevim-Merçil, 1995, s. 455, 459).

37 dirhemnin tamamında kenarda inci dizisi şeklinde çerçeve bulunmaktadır⁷. I. İzzeddin Keykavus Dönemi'ne ait beş dirhemde inci dizisinin içinde çizgi şeklinde daire motifine de yer verilmiştir. Benzer uygulama I. Alâeddin Keykubad'ın bazı dirhemlerinde de görülmektedir (Katalog No: 8, 15, 16, 17, 18, 19, 32, 33, 34). I. İzzeddin Keykavus dirhemlerindeki bir diğer özellik de yazıların da inci dizisi ve kareden oluşan bir çerçeve içerisine alınmış olmalarıdır. Söz konusu bu uygulama daha sonraki Selçuklu sikkelerinde de kullanılmıştır (Altıntaş, 2014, s. 391).

İncelenen dirhemlerde yazı ön planda olmakla birlikte çok kollu yıldız, palmet, gonca/tomurcuk ve rumî/kıvrım dallardan oluşan süslemeler de görülmektedir.

I. İzzeddin Keykavus'un dirhemlerinde ortadaki kare inci dizisinin dört köşesinde *çok kollu yıldızlar* bulunmaktadır (Katalog No: 3, 4, 5, 6). I. Alâeddin Keykubad dönemi dirhemlerinin tamamında hem ön hem de arka yüzlerde kelime ve harf aralarında belirli bir düzen gözetilmeden konumlandırılmış çok kollu yıldızlara yer verilmiştir. Bu konudaki farklı bir uygulama ise üç yıldızın yatay bir ekseninde yan yana sıralandığı örneklerdir (Katalog No: 36, 37).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev dirheminde her iki yüzde de dairenin üst kısmında dairenin içine bakar şekilde birer *palmet* bulunmaktadır (Katalog No: 1).

I. Alâeddin Keykubad tarafından bastırılan dirhemlerde uçları *tomurcukla* sonlanan kıvrımdallar görülmektedir (Katalog No: 10, 11, 12, 13, 14, 28, 29, 30, 31, 35). *Kıvrımdallar* ayrıca I. İzzeddin Keykavus'un dirheminde harflerin arasında da yer almaktadır (Katalog No: 2). I. Alâeddin Keykubad dirhemlerinde bazen harflerin aralarında bazen de kelime aralarında yatay olarak gelişen rumî ve kıvrımdallar bulunmaktadır. Çeşitli örneklerde ise kelimelerin arasında farklı şekillerde yapılmış kıvrım dallar metinle kaynaşmış haldedir (Katalog No: 7, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27). İki örnekteki kıvrım dallar, volütleri ile diğer sikkelerden ayrılmaktadır (Katalog No: 33, 34).

Dirhemlerin tamamında dönem sikkelerinde kullanılan sülüs yazı çeşidi görülmektedir. Ancak sikkenin boyutlarına bağlı olarak harflerin ölçülerine sadık kalınmamış, harf ve kelimeler mevcut yere göre istiflenmiştir.

Sonuç

Anadolu Selçuklularının inşa ettikleri kervansaraylar ve fethettikleri limanların yanında pek çok farklı ülkeyle yaptıkları ticari anlaşmalar⁸ ülkenin kısa bir sürede iktisadî yönden zenginleşmesini sağlamıştır (Sevim-Merçil, 1995, s. 518). I. İzzeddin Keykavus 1214 yılında Sinop'u ve 1216 yılında Antalya'yı fethetmiş⁹ ve çevre devletlerle çeşitli anlaşmalar imzalayarak sınır güvenliğini sağlamaya gayret etmiştir (Cahen, 2002, s. 69). I. Alaeddin Keykubad 1223 yılında Kalonoros Kalesi'ni ele

⁷ Anadolu Selçuklu sikkelerinde düz daire bordür, inci dizili daire bordür, yonca, kare (düz çizgili veya inci dizili), altı dilimli gül yaprağı, yıldız, birden fazla daire bordür gibi yazı ve süslemeleri kuşatan çeşitli formlar görülmektedir (Parlar, 2001, s. 114-119).

⁸ Anadolu Selçukluları ile Kıbrıs Krallığı ve Venedikliler arasında ahitname ve ticari anlaşmalar için bk. Turan, 1988, s. 109-146.

⁹ Antalya 1207 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından ele geçirilmiş ancak yerel halkın isyanı ile elden çıkmıştır (Sevim-Merçil, 1995, s. 457).

geçirdikten sonra burada ülkenin en büyük limanı olan Alaiyye Limanı'nı kurmuş ve ticaretin dışa açılmasını sağlamıştır (İbn Bibi, 1996, s. 162-167). Güneyde Anamur ve Silifke kalelerinin alınmasıyla Selçuklular deniz ticaretinde söz sahibi olmuşlardır (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 2).

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da hükümdarlık yetkisinin bir göstergesi olarak tuğ diktirmek, nevbet vurdurmak, hutbe okutmak, sultan mahfili yaptırmak, otağ/saray kurdurmak, tahta çıkmak, taç takmak, çetr kullanmak, tıraz ya da hilat giymek gibi sikke bastırmak da hükümdarlık alametlerinin en önde gelenidir (Merçil, 2007, s. 89-102; Çaycı, 2008, s. 293-296). Bu sebeple devletin kuruluşundan bir süre sonra ilk defa I. Mesud (1116-1155) döneminde başlayan sikke bastırma geleneği III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) zamanına kadar kesintisiz olarak sürdürülmüştür (Parlar, 2001, s. 13-21).

Anemurium kazı çalışmalarında Anadolu Selçuklularına ait sikkelerle birlikte ele geçen Kilikya Ermeni Krallığı'na ait 13 sikke, yörede farklı paraların bir arada kullanıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Anadolu Selçuklularının ilk dönemlerinde Bizans ve çevredeki İslam devletlerinin sikkelerinin yanında ticari faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak solidus, ducato ve florin gibi yabancı ülkelerin paralarının da kullanıldığı bilinmektedir (Teoman, 2018, s. 164).

Anemurium antik kenti 2022 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen sikkelerden Anadolu Selçukluları Dönemi'ne ait olan 37 dirhem 602/1205-06 ile 622/1225-26 yılları arasındaki 20 yıllık zaman aralığını vermeleri, bu tarihlerde yöredeki Türk varlığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde bölge sadece ticari değil aynı zamanda siyasi ve sosyo-kültürel olarak da Selçuklu egemenliğindedir. I. Alâeddin Keykubad'ın kendi bastırıldığı sikkelerin dışında Artukluların ve 1226 yılında Selçuklulara bağlanan Kilikya Ermeni Krallığı'nın da kendi sikkelerinin yanında, üstünlüklerini kabul ettikleri sultanın adını taşıyan sikkeler bastırılmış olmaları bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Koca, 1994, s. 152).

Anemurium'da bugüne kadar yapılan kazı ve araştırmalarda, MS 8-11. yüzyıllar arasındaki yaklaşık 400 yıllık zaman dilimine ait herhangi bir somut arkeolojik veriye rastlanılmamıştır. Bir başka ifadeyle 11. yüzyılın ikinci yarısına gelene dek kentin yerleşim gördüğüne ve burada yaşamın olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Ancak 12-13. yüzyıllarda, kent tekrardan yerleşim görmeye başlamış ve kentteki Roma Dönemi'ne ait pek çok eski yapı yeni yerleşimcilere hizmet vermek üzere, konut, ibadethane veya ahır gibi fonksiyonlar kazandırılarak yeniden düzenlenmiş olmalıdır (Russell, 1987, s. 23). Nitekim Nekropol Kilisesi'nin bema alanındaki zemin mozaiklerinin üzerindeki dolguda ele geçen ve 12-14. yüzyıllara tarihlenen sırlı ve astarlı çanak-çömlek parçaları, 13. yüzyılın başlarına ait mezarlar ile Akropoldeki Orta Çağ yapıları, kentin bu yüzyıllarda yeniden yerleşim gördüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Russell, 2021, s. 38). Tüm bu bulgular, Anemurium'un 12. yüzyılın sonu - 13. yüzyılın başlarında, kısa bir dönem de olsa, Kilikya Ermeni Krallığı'nın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Anemurium antik kentindeki Türk hâkimiyetini belgeleyen maddi kültür varlığı ve bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bilindiği üzere Alanya'nın 1221 yılında Selçuklular

tarafından fethedilmesi ve 1225 yılında bu fetihlerini Alanya'nın doğusundaki kıyı kentlerini de kapsayacak şekilde genişletmeleriyle, Anamur Burnu'nda yer alan Orta Çağ Kalesi Anadolu Selçuklularının kontrolüne geçmiş, böylece Anemurium'daki Ermeni Krallığı'nın hâkimiyeti de son bulmuştur.

Günümüz Anamur'unda yer alan ve mimari özelliklerine göre 14. yüzyıla tarihlenen Akcami üzerindeki bir kitabede Sultan Alâeddin Keykubad'ın adının geçmesinin dışında, bölgede genel olarak 14. yüzyıl Karamanoğulları Beyliği Dönemi'ne tarihlenen mimari eserler söz konusudur¹⁰. Anemurium Antik Kenti 2022 yılı kazılarında ele geçen ve bu çalışmanın konusunu oluşturan Anadolu Selçuklu sikkeleri, taşınabilirliği dikkate alınmak koşuluyla, 13. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşen fetih ve hâkimiyet sürecinin bölgedeki çok önemli bir belgesi olmuştur. Sonuç olarak bu ve benzeri buluntular hem kent hem de bölge tarihiyle ilgili daha pek çok yeni bilgiye ulaşılabileceğini göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

Katalog

Katalog No: 1

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.013

Gümüş (AR), Dirhem, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Kayseri, 602/1205-06, 2,85 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 84-85; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 80).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhem'in içerisinde çizgi şeklinde işlenmiş bir daire yer almaktadır. Her iki yüzde de dairenin üst kısmında dairenin içine bakar şekilde bir palmet bulunmaktadır.

Ön Yüz:

*el-minnetü'lillah
el-İmâm en-Nâsir
li-Dîni'llâh Emîru'
l-Mu'minin*

Ön Yüz Çevre:

*Bismillâh duribe hâze 'd-dirhem
bi-Kayseriye sene isneyni ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânü'l-Mu'azzam
'Gıyâse'd-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keyhusrev
bin Kılıç Arslan*

Arka Yüz Çevre:

*Hüvellezi ersele resulehu bi'l Hüda ve
dini'l-Hakkı li yüzhirahu ale'd-dini küllihi
velev kerihe'l-müşrikun*

¹⁰ Kitabe için bk. Erim, 2014, s. 53. Anadolu'daki pek çok kale gibi antik dönemden itibaren kullanılan Mamure Kalesi son şeklini batı kapısı üzerinde yer alan Şevval 854/1450 tarihli kitabeye göre Karamanoğlu İbrahim Bey Dönemi'nde almıştır. Yöredeki Karamanoğulları Dönemi eserleri için bk. Dülgerler, 2006.

Katalog No: 2**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.015

Gümüş (AR), Dirhem, I. İzzeddin Keykavus, Sivas, 614/1217-18, 2,56 gr, 25 mm (İzmirlier, 2009, s. 104-105).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhem'in ortasındaki yazıları kuşatan kare bir inci dizisi daha yer almaktadır. Hem dış çerçevede hem de ortadaki karede inci dizilerin içerisinde çizgi ile aynı form tekrarlanmıştır. Harflerin arasında küçük kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en
-Nâsır li-Dîni
'llâh Emîru'l-
Mu'minin

Ön Yüz Çevre:

Lâ ilâhe illâ
'llâh
Muhammedu'n Resûlu
'llâh

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-gâlib
İzze'd-Dünyâ ve'd-D
în Keykâvus
bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas sene
rubâ
aşere ve sittemie

Katalog No: 3**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.001

Gümüş (AR), Dirhem, I. İzzeddin Keykavus, Konya, 615/1218-19, 2,54 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 102-103).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhem'in ortasındaki yazıları kuşatan kare bir inci dizisi daha yer almaktadır. Kare inci dizisinin dört köşesinde çok kollu yıldızlar bulunmaktadır. Hem dış çerçevede hem de ortadaki karede inci dizilerin içerisinde çizgi ile aynı form tekrarlanmıştır.

Ön Yüz:

el-İmâm en
-Nâsır li-Dîni
'llâh Emîru'l-
Mu'minin

Ön Yüz Çevre:

Lâ ilâhe illâ
'llâh

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-gâlib
İzze'd-Dünyâ ve'd-D
în Keykâvus
bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem

Muhammedu'n Resûlu
'llâh

bi-Konya sene / hamse aşere ve sittemie

Katalog No: 4

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.014

Gümüş (AR), Dirhem, I. İzzeddin Keykavus, Konya, 615/1218-19, 2,54 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 102-103).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemin ortasındaki yazıları kuşatan kare bir inci dizisi daha yer almaktadır. Hem dış çerçevede hem de ortadaki karede inci dizilerin içerisinde çizgi ile aynı form tekrarlanmıştır. Arka yüzde aşınma fazladır.

Ön Yüz:

el-İmâm en
-Nâsır li-Dîni
'llâh Emîru'l-
Mu'minin

Ön Yüz Çevre:

Lâ ilâhe illâ
'llâh
Muhammedu'n Resûlu
'llâh

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-gâlib
İzze'd-Dünyâ ve'd-D
în Keykâvus
bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya sene / hamse aşere ve sittemie

Katalog No: 5

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.016

Gümüş (AR), Dirhem, I. İzzeddin Keykavus, Konya, 615/1218-19, 2,54 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 102-103).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemin ortasındaki yazıları kuşatan kare bir inci dizisi daha yer almaktadır. Kare inci dizisinin dört köşesinde çok kollu yıldızlar bulunmaktadır. Hem dış çerçevede hem de ortadaki karede inci dizilerin içerisinde çizgi ile aynı form tekrarlanmıştır.

Ön Yüz:

el-İmâm en
-Nâsır li-Dîni
'llâh Emîru'l-
Mu'minin

Ön Yüz Çevre:

Lâ ilâhe illâ
'llâh
Muhammedu'n Resûlu
'llâh

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-gâlib
İzze'd-Dünyâ ve'd-D
în Keykâvus
bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya sene / hamse aşere ve sittemie

Katalog No: 6**Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.017**

Gümüş (AR), Dirhem, I. İzzeddin Keykavus, Konya, 615/1218-19, 2,54 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 102-103).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhem'in ortasındaki yazıları kuşatan kare bir inci dizisi daha yer almaktadır. Kare inci dizisinin dört köşesinde çok kollu yıldızlar bulunmaktadır. Hem dış çerçevede hem de ortadaki karede inci dizilerin içerisinde çizgi ile aynı form tekrarlanmıştır.

Ön Yüz:

el-İmâm en
-Nâsır li-Dîni
'llâh Emîru'l-
Mu'minin

Ön Yüz Çevre:

Lâ ilâhe illâ
'llâh
Muhammedu'n Resûlu
'llâh

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-gâlib
İzze'd-Dünyâ ve'd-D
în Keykâvus
bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya sene / hamse aşere ve sittemie

Katalog No: 7**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.025

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 616/1219-20, 2,92 gr, 22 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 99).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
sitte 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye*

Katalog No: 8**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.030

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 616/1219-20, 2,77 gr, 22 mm.

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhemde ön yüzde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'l-
Mu'minin*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
sitte 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-
Mu'azzam Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 9**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.037

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,92 gr, 23 mm (İzmirlier, 2009, s. 119).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde düzensiz olarak yerleştirilmiş çok kollu yıldızlar yer almaktadır. Ön yüzün orta kısmında aşınma fazladır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minin*

Ön Yüz Çevre:

*seb'a 'aşere
sitte
sene
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya?*

Katalog No: 10**Kazı Envanter No:** ANR22.AI11.CD.003

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 617/1220-21, 2,95 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101; Şahin, 2017, s. 364).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

Katalog No: 11

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.021

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 617/1220-21, 2,95 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101; Şahin, 2017, s. 364).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır. Ön yüzün orta kısmında aşınma fazladır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

Katalog No: 12

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.026

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 617/1220-21, 2,95 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101; Şahin, 2017, s. 364).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas

Katalog No: 13**Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.027**

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 617/1220-21, 2,95 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânû'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas

Katalog No: 14**Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.033**

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 617/1220-21, 2,95 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101; Şahin, 2017, s. 364).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânü'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sioas*

Katalog No: 15

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.004

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,80 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 362).

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhemde ön yüzde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîrû'l-Mu'minîn*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânü'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 16

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.008

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,80 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 362).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön yüzde çeşitli yerlerde çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minîn*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 17

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.012

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,80 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 362).

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhemde ön yüzde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minîn*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 18

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.018

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,80 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 362).

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhemde ön yüzde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir. Ön yüzde aşınma fazladır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minîn*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 19

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.020

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 617/1220-21, 2,80 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 362).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön yüzünde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minîn*

Ön Yüz Çevre:

*Sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 20

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.009

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 22 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânû'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye*

Katalog No: 21

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.010

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 22 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânû'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye*

Katalog No: 22

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.032

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 22 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânû'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye*

Katalog No: 23

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.023

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141)).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Arka Yüz:

*es-Sultânû'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Duñyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev*

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz Çevre:

Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye

Katalog No: 24

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.024

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânû'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye

Katalog No: 25

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.029

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 617/1220-21, 2,90 gr, 23 mm (Artuk-Artuk, 1971, s. 361; Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102; Şahin, 2006, s. 141).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
seb'a 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye

Katalog No: 26

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.028

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 618/1221-22, 2,92 gr, 23 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye

Katalog No: 27

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.031

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Kayseri, 618/1221-22, 2,80 gr, 22 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 101).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Kayseriye*

Katalog No: 28

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.002

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 618/1221-22, 2,89 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

Katalog No: 29

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.006

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 618/1221-22, 2,89 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

Katalog No: 30

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.007

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 618/1221-22, 2,89 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada, uçları tomurcukla sonlanan hilal şeklinde kıvrım yapan iki kıvrımdal yer almaktadır.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîrû*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas

Katalog No: 31

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.011

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 618/1221-22, 2,80 gr, 24 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 102).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön ve arka yüzde çok kollu yıldızlar ile ön yüzde ortada yatay olarak gelişen kıvrım dallara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
semâni 'aşere
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas

Katalog No: 32

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.035

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 618/1221-22, 2,84 gr, 23 mm.

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhemde ön yüzde düzensiz olarak çok kollu yıldızlara yer verilmiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh
Emîru'l-Mu'minin

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Ebu'l-Feth Keykubad
bin Keyhusrev

Ön Yüz Çevre:

*Sene
semani 'aşere
ve sittemie*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 33

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.005

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 620/1223-24, 2,88 gr, 24 mm.

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhem'in ön yüzünde ortada yatay bir düzende gelişen, volütler yapan kıvrım dal ve çevrede yıldızlara yer verilmiştir. Arka yüz de inci dizisi ile çevrelenmiş fakat daireye yer verilmemiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
işrîne
ve sittemie*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Konya*

Katalog No: 34

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.022

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 620/1223-24, 2,88 gr, 24 mm.

İnci dizisi ve bir daire ile çevrelenen dirhem'in ön yüzünde ortada yatay bir düzende gelişen, volütler yapan kıvrım dal ve çevrede yıldızlara yer verilmiştir. Arka yüz de inci dizisi ile çevrelenmiş fakat daireye yer verilmemiştir.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
işrine
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
'Alâ[u]'d-Dünyâ ve'd-Dîn
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe
hâze
'd-dirhem
bi-Konya

Katalog No: 35

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.019

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Konya, 616/1219-20, 2,86 gr, 24 mm.

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde her iki yüzde de ortada çok kollu yıldız ve çevresinde iki yana doğru gelişen ve tomurcuklarla sonlanan ikişer kıvrım dal bulunmaktadır. Ön yüzde aşağıdan yukarıya gelişen kompozisyon arka yüzde yukarıdan aşağıya olacak şekilde yapılmıştır.

Ön Yüz:

el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru

Ön Yüz Çevre:

'l-Mu'minin
sene
sitte 'aare
ve sittemie

Arka Yüz:

es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev

Arka Yüz Çevre:

Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Konya

Katalog No: 36

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.034

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 622/1225-26, 2,87 gr, 23 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 104-105).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön yüzde yatay olarak sıralanmış üç tane çok kollu yıldızla yer verilmiştir. Her iki yüzde de aşınma görülmektedir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
isneyni
ve işrîne
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

Katalog No: 37

Kazı Envanter No: ANR22.AI11.CD.036

Gümüş (AR), Dirhem, I. Alâeddin Keykubad, Sivas, 622/1225-26, 2,87 gr, 23 mm (Erkiletlioğlu-Güler, 1996, s. 104-105).

İnci dizisi ile çevrelenen dirhemde ön yüzde yatay olarak sıralanmış üç tane çok kollu yıldızla yer verilmiştir.

Ön Yüz:

*el-İmâm en-Nâsır
li-Dîni'llâh Emîru'*

Ön Yüz Çevre:

*'l-Mu'minin
sene
isneyni
ve işrîne
ve sittemie*

Arka Yüz:

*es-Sultânu'l-Mu'azzam
Keykubad bin Keyhusrev*

Arka Yüz Çevre:

*Duribe hâze
'd-dirhem
bi-Sivas*

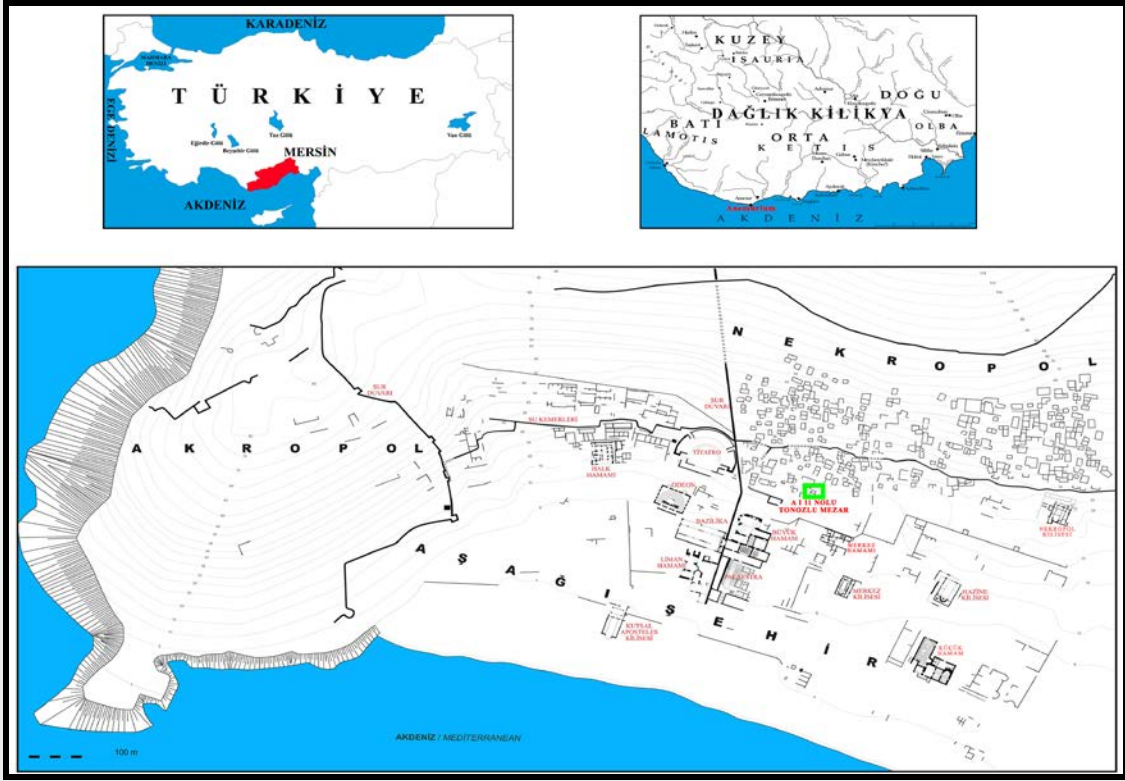

Kaynakça

- Alföldi-Rosenbaum, E. (1971). *Anamur Nekropolü* (The Necropolis of Anemurium). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altıntaş, A. (2014). Selçuklu Türkiye' sinde para. *Türkler*, (C.7, s. 386-392), Ankara.
- Artuk, İ. & Artuk, C. (1971-74). *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki İslami sikkeler kataloğu*. C. I-II, İstanbul.
- Cahen, C. (2002). *Osmanlılardan önce Anadolu*. (E. Üyepazarcı, çev.). İstanbul.
- Claudii Ptolemaei (1845). *Geographia*. (C. F. A. Nobbe, ed.). Lipsiae.
- Çaycı, A. (2008). *Selçuklularda egemenlik sembolleri*. İstanbul.
- Dülgerler, O. N. (2006). *Karamanoğulları dönemi mimarisi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Erim, M. (2014). *Osmanlı belgelerinde İçel sancağı Anamur kazası*. Mersin.
- Erkiletlioğlu, H. & Güler, O. (1996). *Türkiye Selçuklu sultanları ve sikkeleri*. Kayseri.
- İbn Bibi (El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi). (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk name). (M. Öztürk, haz.), Cilt: I, Ankara.
- İsmail Galib (1309). *Takvim-i meskûkat-ı Selçukiyye*. Konstantiniyye.
- İzmirlier, Y. (2009). *Anadolu Selçuklu paraları*. İstanbul.
- Koca, S. (1994). Türkiye Selçuklu devleti hükümdarlarının aldıkları ve kullanılan hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri. III. *Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri* (20-22 Mayıs 1993) içinde (s. 149-161), Konya.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklular'da hükümdarlık alâmetleri*. Ankara.
- Parlar, G. (2001). *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde yazı dışı figüratif ögeler*. Ankara.
- Pilhofer, P. (2011). Anemurion. *Neues aus der welt der frühen Christen*. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament 195, 207-226.
- Pseudo-Skylaks (2016). Seyrüsefer (M. Arslan, çev.). *Libri II*, 246-307.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası I*. (M. Pektaş, çev.). Ankara.
- Rosenbaum, E. (1965). The Necropolis of Anamur. *Bulleten*, XXIX (113), 25-48.
- Russell, J. (1987). *The Mosaic inscriptions of Anemurium*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Russell, J. (2002). Anemourion. *The Economic history of Byzantium: From the seventh through the Fifteenth Century* 39, 221-228.
- Russell, J. (2021). *The Canadian excavations at Anemurium in Cilicia*. Drémil-Lafage.
- Sağıt, B. (2012). *Anadolu Darph İslâmi sikkelerde yazı (1071-1400)* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Sevim, A. & Merçil, E. (1995). *Selçuklu devletleri tarihi (siyaset, teşkilât ve kültür)*, Ankara.
- Strabon (1993). *Geographika. Anadolu Antik Coğrafyası* (Kitap XII, XIII, XIV) (A. Pekman, çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, M. K. (2006). Aydın Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi* XV/1, 125-165.
- Şahin, M. K. (2017). Akhisar Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler. Dr. S. Murat Topçu- Dr. Remzi Aydın (Ed.) *Sanat Tarihi Yazıları –Prof. Dr. Kerim Türkmen Armağanı* içinde (s. 359-384), Konya.

- Tekin, O. (2014). Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar Türk devletlerinin sikkeleri. H. C. Güzel & K. Çiçek & S. Koca (Ed.) *Türkler* (C. 5, s. 413-422), Ankara.
- Tekocak, M. (2020). Anemurium kazı ve restorasyon çalışmaları: 2018. 41. *KST-3*, 197-221.
- Tekocak, M. (2022). Anemurium kazı ve restorasyon çalışmaları. 2019-2020 *Kazı Çalışmaları Cilt 3*, 115-137.
- Tekocak, M. & Aldemir, C. (2019). *Anemurion: Anadolu'nun güneyinde bir liman kenti*. Anemurion Çalışmaları I. Ankara: Sage Yayınevi.
- Tekocak, M. & Aldemir, C. (2021). Anemurium Ancient city in the light of new studies: 2016-2018 (Cilicia, Turkey). *Anodos. Studies of Ancient World* 15/2015, 237-252.
- Tekocak, M. & Eliüşük, M. (2022). Yeni kazılar ve araştırmalar ışığında Anemurium'dan bir mezar örneği: A I 6 Nolu Mezar. *Seleuceia XII*, 139-160.
- Teoman, B. (2018). Konya darphı Anadolu Selçuklu sikkeleri, A. Buluş & C. Arabacı (Ed.), *Konya Kitabı XVI* (Konya Ticaret Tarihi) içinde (s. 147-166), Konya.
- Titus Livius (1828). *History of Rome* (G. Baker, çev.). Vol. IV. New York.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Ankara.

Ekler

Harita 1. Anemurium Antik Kenti'nin Konumu ve Kent Planı

Resim 1. Anemurium Antik Kenti.

Resim 2. Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'ın nekropoldeki konumu.

Resim 3. Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar.

Resim 4. Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'ın ön cephe görünümü.

Resim 5. Anemurium A I 11 Nolu Beşik Tonozlu Mezar'ın içten görünümü.

Resim 6. Anadolu Selçuklu Sikkelerinin bulunma anı.

Resim 7. Anadolu Selçuklu Sikkelerinin bulunma durumu.

Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921**Turkish Prisoners of War in Russia 1914-1921**

Kutlu, Cemil, (2023), Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. ISBN: 978-975-17-5578-0, 1. Baskı, 500 s.

Hasan DEMİRCİ *

Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921 adlı eserin incelemesi ve kritiğine geçmeden önce çalışmanın yazarı hakkında bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Bu konuda *Tarih Nedir?* isimli çalışmasında Edward Hallett Carr, "İlk konferansında şöyle söylemişim. Tarihten önce tarihçiyi inceleyiniz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi incelemeden önce de, onun tarihî ve toplumsal çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür; tarih öğrencisi işte onu bu ikili ışık altında görmeyi öğrenmelidir." (Carr, 2018, s. 97) diyerek tarihi yazanın öz yaşantısının, tarihçinin akademik tarih çalışmalarına doğrudan etki yaparak yön verebileceğini dile getirmiştir. Bu çalışmada tanıtılacak eserin sahibi Cemil Kutlu, Carr'ın bu tanımına uygun düşen tarihçilerdendi. 15 Ocak 2016 tarihinde aramızdan ansızın ayrılmadan önce onu tanıyanlar ile 1997 yılında Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tamamladığı doktora tezinin önsözünü okuma fırsatı bulanlar, Kutlu'nun hayatının büyük bir bölümünü, büyükleri tarafından anlatılan esir hikâyeleri dinleyerek geçirdiğini ve bu hikâyelerin kendisinde ilk vatan kavramının şekillenmesinde yaptığı etkiyi hemen anlayacaklardır. *Horumoğlu Mehmet* ile *Sarıalioğlu Hüseyin* Efendilerin esir hikâyeleri, Kutlu'nun sadece vatan kavramının şekillenmesinde değil sonrasında araştırmalarını Rusya'daki Türk savaş esirleri konusunda yapmasında doğrudan etkili olmuştur. Nitekim Kutlu, çalışmasının ön sözünde kullandığı şu ifadelerle niçin bu konuyu seçtiğini dile getirmişti:

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hasan.demirci.1315@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7801-2963. Erzurum/TÜRKİYE

“Vatan özlemi içinde teverrüm edip Rusya topraklarında makbersiz yatanların hikâyelerini, vatan toprağına yüz sürme şansını yakalayanlardan dinleyebilmek, neden böyle bir konu seçildiğinin birinci derecede gerekçesidir.”.

Kutlu'nun sağlığında, Ruslara esir düşen dedelerinden birinin izini sürdüğünü, hatta en son 1917 yılının Mayıs ayında Rusya'nın Petersburg şehrinde toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'ne katıldığını tespit ettiğini fakat sonrasında izini kaybettiğini büyük bir üzüntüyle anlattığını dün gibi hatırlarım. Derslerinde bazen savaş ve esaret konusu açılığında Kızılay Arşivi'nde tespit ettiği esir mektuplarını okuduğundan bahsederek “İmkânsızlıklardan ötürü müsvedde bulamamış, yaktığı sigaranın kâğıdına yazmış” diyerek esir mektuplarını derin bir hüznün ve üzüntüyle aktarırdı. Kısacası Kutlu, “imparatorluğun son muharip nesli” ile her daim hemhâl, akademik bir hüviyete sahipti.

Çalışma, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri* adlı doktora çalışmasının yıllar sonra gözden geçirilmiş ve kitaplaştırılmış hâlidir. Kutlu, sağlığında doktora çalışmasını, basılması için ATASE'ye göndermişti. Gönderdiği tez çalışmasının çeşitli nedenlerden dolayı adı geçen kurumda bir türlü yayınlanmaması ve sonrasında kısmen aşırılmasından ötürü akademik hayata büyük ölçüde küstü. Bu nedenle tezini, onca tavsiyeye ve teklife rağmen hayattayken bastırmadı. Bununla birlikte vefatından sonra hocanın bu tezini kitaplaştırmak için meslektaşı ile mesai arkadaşı ve bir grup öğrencisi, büyük bir özveriyle yoğun bir şekilde çalıştılar. Başta hocam Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur ile Prof. Dr. Bingür Sönmez, Doç. Dr. Hüseyin Kalemli, Doç. Dr. Firdes Temizgüney, Doç. Dr. Ufuk Erdem ve Dr. Yunus Pustu büyük bir iş başararak hem Kutlu'ya olan vefa borçlarını ödemişler hem de alanı için böylesi güzide bir eseri yayın hayatına kazandırmışlardır.

Eseri; fiziksel/şekilsel, muhteviyat/içerik ve kaynaklar açısından değerlendirmek gerekmektedir. Toplamda 500 sayfadan ibaret olan eser; *sunuş, ön söz, kısaltmalar, giriş, 4 ana bölüm ve sonuç* kısımlarından oluşmaktadır. *Sunuş*, eseri yayım sürecine hazırlayanların başında gelen Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur tarafından yazılmıştır. *Sunuşta*, eser takdim edilmiş, şimdiye kadar niçin basılmadığı aktarılarak eserin yayım sürecinde emeği geçenlere teşekkür edilmiştir. *Ön söz* kısmında ise Cemil Kutlu, güçlü kalemini konuşturarak şimdiye kadar akademik çalışmalarda eşine nadir rastlanır, sonraki akademik çalışmalara örnek teşkil edecek, benzersiz bir takdim yazısı yazmıştır. Kutlu, eseri neden kaleme aldığını, eserin araştırma ve yazma aşamalarında hangi zorluklarla karşılaştığını ve hangi kaynaklara ne şekilde ulaştığını edebî ve akademik bir üslupla ortaya koymuştur. *Ön sözünde* ayrıca çalışmada katkısı olan kişilere teşekkürlerini iletmiştir. Eserin *girişinde*; konuya hazırlayıcı bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda esir kavramının tanımı, uluslararası hukuk bağlamında esir ve esaret kavramları açıklanmış, örnek olarak da Cenevre ve Lahey sözleşmelerinden bahsedilmiştir.

“*I. Dünya Savaşı'nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri ve Rusya'ya Sevikleri*” adlı birinci bölümde; I. Dünya Savaşı'nda Türk-Rus muharebeleri neticesinde kaç Türk askerinin esir düştüğü, Türk esirlerinin hangi şartlar altında Rusya'nın çeşitli

kasabalarına sevk edildikleri anlatılmıştır. Sarıkamış Hamamlı ve Kars Satılmış Gedik karantina merkezlerindeki uygulamalara, Türk esirlerinin esir kamplarına gönderilme tarzlarına ve Rusya'daki Müslümanların Türk esirlerine yardımlarına yer verilmiştir.

“*Esir Kampları ve Türk Esirleri*” başlıklı ikinci bölümde de; Türk esirlerinin Rusya'da götürüldükleri bölgeler ile esir kampları hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde esir kamplarındaki Türk esirlerinin gündelik yaşamları, sağlık durumları, iaşeleri, aileleriyle yaptıkları haberleşmeler, dini ihtiyaçları ve giyim-kuşamları incelenmiştir. Krasnoyarsk ve Vetluga şehirlerindeki esir kamp ve domlarında/evlerinde, Türk esirlerinin kendi aralarında yayımladıkları *Vaveylâ*, *Kurtuluş* ve *Niyet* gibi el yazması gazete ve dergilerle esirlerin kültürel ve sportif faaliyetleri de gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca Türk esirlerine Rus hastanelerinde ve kamplarında yapılan kötü muameleler de bu bölümde işlenmiştir.

“*Rusya'daki Siyasi Gelişmelerin Türk Esirlerine Etkisi ve Esirlerin Durumlarını Düzeltme Faaliyetleri*” adlı üçüncü bölümdeyse; Rusya topraklarında 1917'den sonra ortaya çıkan siyasi ve askeri gelişmelerin Türk esirleri üzerindeki etkileri ve bu etkileri ortadan kaldırmak ve esirlerin maddi ve manevi durumunu iyileştirecek önlemler üzerinde durulmuştur. Türk esirleri arasında Bolşevik İhtilâli'nden sonra yapılan kızıl propagandalara, ihtilâl sonrası kargaşa ortamından canlarını tehlikede görmelerinden ötürü kamplardan firar eden Türk esirlerinin Türkistan ve Kafkasya'daki faaliyetlerine yer verilmiştir. Bundan başka tarafsız devlet elçilikleriyle Kızılhaç teşkilatları vasıtasıyla Türk esirlerine yapılan yardımlardan bahsedilmiştir. İsveç ve Danimarka heyetlerinin esir kamplarındaki faaliyetleri, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Harbiye Nezareti'nin esirlere yönelik yardım çalışmaları ve Rusya'daki Türklerin kurduğu hayır cemiyetlerinin Türk esirlerine yardımları bilimsel açıdan ortaya konulmuştur.

Çalışmanın “*Rusya'daki Türk Savaş Esirlerinin Yurda Döndürülmesine Yönelik Faaliyetler*” başlıklı dördüncü ve son bölümü ise Türk esirlerinin Türkiye'ye hangi yollarla döndüklerine ve sağlıklı bir şekilde dönebilmeleri için Osmanlı ve TBMM Hükümeti'nin ne tür girişimleri olduğuna ayrılmıştır. Firar ederek Türkiye'ye gelen Türk esirlerine yer verildiği gibi çeşitli uluslararası antlaşmalarla ülkeye gelmeleri sağlanan esirlerden bahsedilmiştir. Bu bağlamda Türk esirlerinin yurda dönebilmelerini sağlamak adına 1917'den sonra gerçekleştirilen Kopenhag Konferansı, Petrograd Müzakereleri, Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Trabzon ve Batum Konferansları gibi siyasi toplantılarda esirlere yönelik yapılan sözleşmelere değinildiği gibi 1920'den sonra TBMM Hükümeti'nin Sovyetler ile gerçekleştirdiği Moskova ve Kars Antlaşmaları dışında gerek Sovyet Rusya gerekse Ukrayna ile yaptığı esir mübadele sözleşmelerine de değinilmiştir. Bu bölümde TBMM'nin kendi girişimleriyle Rusya'dan getirttiği Türk savaş esirleri konusu da incelenmiştir. İngilizlerin Türk esirlerini TBMM Hükümeti'ne karşı kullanma girişimleri de ayrıca anlatılmıştır. Rusya'dan geri dönen toplam Türk esir sayısına da ayrı bir başlık açılmıştır. Tablo hâlinde aktarılan rakamlara göre, Rusya'dan Türkiye geri dönebilen Türk esir sayısı, 20.352 olarak verilmiştir.

Sonuç kısmında ise Kutlu, Türk esirlerinin miktarına ve durumlarına yönelik son derece çarpıcı değerlendirmelerde bulunmuştur. Rusya'daki Türk esirlerinin miktarının 65 bin olarak tahmin edildiği ancak kesin sayının, 1917'den sonra Rusya'daki ihtilâl ve iç savaş dolayısıyla bilgi verilememesinden ötürü bilinemediği yorumunu yapmıştır. Rusya'dan dönen Türk esirlerinin kesin sayısının iç savaşın Bolşevikler lehine sonuçlanmaya başlayınca biraz daha netleştiğini ve Harbiye Nezareti'nin verdiği rakamlara göre, 21 bin esirin geri döndüğünü belirtmiştir. Kutlu, Rusya'daki Türk esir miktarıyla geri dönen esirlerin miktarını karşılaştırınca aradaki 40-45 bin kişilik farkın ortaya ürkütücü bir sayı çıkardığını, bunun da her 100 esirden 65'inin öldüğünü ya da Ruslar tarafından öldürüldüğünü gösterdiğini ifade etmiştir. Ruslar ve Ermeniler tarafından Türk esirlere yapılan kötü muamelelerin, tarihe kara bir leke olarak kaydedildiğini de ayrıca dile getirmiştir. Bir zamanların güçlü devleti Osmanlı'nın, zamanında Açe'ye dahi yardım gönderebilirken hemen yanı başındaki Kafkasya'daki Türk esirlerini sahipsiz bırakmasını da bir devletin nasıl aciz bir hâlê düşebildiğini ifade etmiştir. Yine de zoraki olarak bir araya gelen ve yaşamak durumunda kalan toplumların ortak bir değer, yaşam biçimi oluşturabildiklerini de sözlerine eklemiştir. Türk esirlerinin Sovyetler tarafından kızıl propagandaya maruz bırakılmalarına rağmen ülkeye döndükten sonra Milli Mücadele'ye destek vererek yeni devletin kuruluşunda önemli bir paya sahip olduklarını da vurgulamıştır.

Kutlu, çalışmasını hazırlarken özellikle TBMM'nin karşısında bulunan ATASE Arşivi (*Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi*) ile Ankara'da bulunan Kızılay Arşivi'nden fazlasıyla istifade etmiştir. Bu arşivlerden başka eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'yle Hoover İnstitute Arşivi Auch (*Browne's Papers*)'ı da kullanmıştır. Ancak çalışmaları sırasında onu en fazla zorlayan Kızılay Arşivi'nin içinde bulunduğu şartlar olmuştur. Kutlu, araştırmalarını yaptığı sırada bizzat çalıştığı Kızılay Arşivi'nin, henüz modern arşivcilik yöntemleriyle tasnif edilmediğini söyler ayrıca arşivin bulunduğu binanın hiç de hijyenik olmadığından yakınırdı. Tozlu çuvalların içerisindeki yüzlerce belki binlerce belge içerisinde Rusya'daki Türk savaş esirlerine dair belgeleri tespit edip ayıklamakta da bir hayli zorlandığını ifade ederdi. Hoca sağlığında, arşive gerekli özenin gösterilmediğinden de bahsedirdi. Arşive göz kulak olan bir imamın bulunduğunu ve imamlarla kurduğu samimi ilişkiden dolayı çoğu zaman anahtarı kendisine bıraktığını fakat çalışırken arşiv binasının olumsuz sağlık koşullarından dolayı hastalandığını da anlatırdı. Kutlu arşivlerden başka çalışmasını, dönemin esir hatıraları ve süreli yayınlarıyla zenginleştirmiştir. Çalışmadan da anlaşıldığı üzere esir hatıralarını kullanırken bir hataya düşmemek adına resmi belgelerdeki bilgilerle ve diğer esir hatıralarındaki ifadelerle karşılaştırmaya özen göstermiştir. Ayrıca *Vaveylâ*, *Kurtuluş*, *Niyet* ve *Ne Münasebet* gibi Türk esirlerinin çeşitli kamplarda kendi elleriyle hazırladıkları gazeteleri dönem itibarıyla ilk defa eserinde kullanması büyük bir öneme sahiptir.

Kısıtlı imkânlar dolayısıyla az da olsa Rus kaynaklarına (*Dokumentı Vneşney Politiki SSSR'e/ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Dış Politika Belgeleri*'ne) yer vermiştir. Bu açıdan bakıldığında Kutlu'nun bu eseri, çalışıldığı dönem itibarıyla döneminin akademik çalışmalarının oldukça ilerisinde bir çalışmadır. Alanında günümüzde dahi

ilk ve nadir eserlerden birisidir. Kutlu, Rusya'daki Türk esirleri denilince hâlâ aklı gelen isimlerden biridir. Çalışma, sonraki yıllarda esirlerle (özellikle de Rusya'daki Türk savaş esirleriyle) ilgili yapılan birçok çalışmaya rehberlik etmiştir. Çalışmanın bundan sonra yapılacak çalışmalarda da başucu eseri olarak kullanılacağı açıktır.

Kaynakça

Carr, E. H. (2018). *Tarih Nedir?* (M. G. Gürtürk, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Hüseyin Rahmi Gürpınar Külliyyatı ve Gulyabani

Hüseyin Rahmi Gürpınar Collection and the Gulyabani

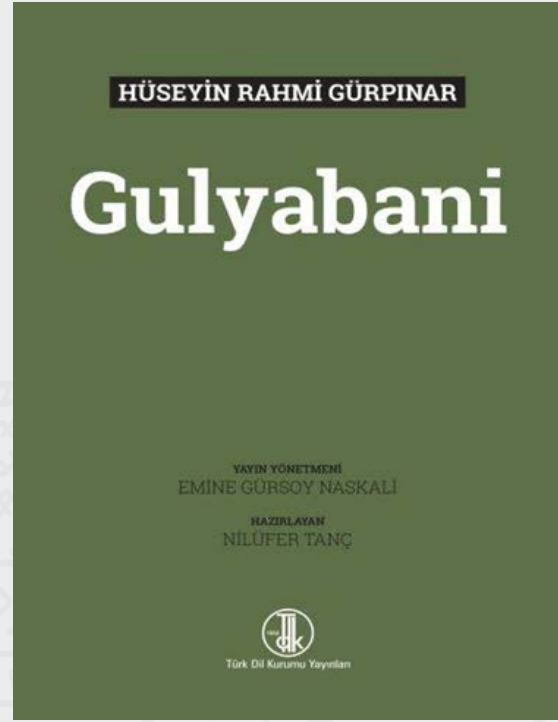
Gürpınar, Hüseyin Rahmi (2021), *Gulyabani*. (N. Taç, haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. ISBN: 978-975-17-4771-6, 188 s.

Süleyman YİĞİT *

Türk edebiyatının en velut isimlerinden biri olan Hüseyin Rahmi Gürpınar, 1864 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiş ve 1944 yılında burada vefat etmiştir. 1884 yılında *Ceride-i Havadis*'teki ilk hikâyeyle yayım hayatına başlayan Gürpınar'ın ilk romanı 1887 yılında tamamlanmıştır. Yazarın oldukça büyük yekûn tutan eserleri pek çok yayınevi tarafından basılırken özellikle 1960 sonrasında roman ve hikâyelerinin sadeleştirilerek yayımlandığı görülmektedir (Gürpınar, 2021, s. 7, 8-11).

Yayın yönetmenliğini Emine Gürsoy Naskali'nin yürüttüğü proje kapsamında yazarın bütün eserleri Türk Dil Kurumu tarafından e-kitap olarak okuyucuyla buluşturulmaktadır. Bu kapsamda her biri çeşitli araştırmacılar tarafından hazırlanan 43 eser okuyucunun hizmetine sunulmuştur.

Ahmet Koçak tarafından *Ben Deli miyim?*; Memduha Bağdaş Küçükkaya tarafından *Billur Kalp*; Zuhâl Kültürâl tarafından *Bir Muadele-i Sevda*; Selma Oğuz tarafından *Cadı*; Hatice Yasemin Yıldırım ve Yasemin Bulut tarafından *Can Pazarı*; Burcu Sıbiç tarafından *Cehennemlik*; Duygu Yılmaz, Belgin Taş, Ümit Topuz, Elif Orhan, Emre Orhan Gökâl, Sinan Düzgün, Mustafa Küçük ve Nurcan Çelebi tarafından *Deli Filozof*; Habibe Demir tarafından *Dirilen İskelet*; Mine Kılıç tarafından *Dünyanın Mihveri Kadını*, *Para mı?*; Aybüke Betül Doğan, Habibe Demir ve Nagehan Uçan Eke tarafından *Edebiyat Eleştirileri*; Bünyamin Tan tarafından *Efsuncu Baba*; Emine Gürsoy Naskali tarafından *Eşkya İnde*; Çiğdem Usta, Emre Türkmen, Aysun Kanmaz tarafından

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, suleymanyigit16@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4302-5200. Muğla / TÜRKİYE

Evlere Şenlik, Kaynanam Nasıl Kudurdu?; Asiye Figen Kalkan tarafından *Gönül Bir Yel Değirmenidir Sevda Öğütür*; Nilüfer Tanç tarafından *Gulyabani*; Duygu Turp Kaya *Hakk'a Sığındık*; İlhan Sadıkoğlu tarafından *Hayattan Sahifeler*; Ahmet İnce, Ahmet Koçak, A. Mevhibe Coşar, Aysel Güneş, Aysun Kanmaz, Ayşe Erbay, Bünyamin Tan, Çiğdem Usta, Deniz Altun, Dilek Koçak, Elvirah Dönmez, Emre Türkmen, Esmâ Baralı Çiçekler, Ezgi Nil Özgören, Ezgi Taylan, Gizem Çolak Çelik, Hakkı Özkaya, Halis Emrah Bingöl, Hilal Oytun Altun, Hüseyin Ayaz, Mediha Sena Özcan, Nagehan Uçan Eke, Nurgül Yıldız, Onur Akçan, Özgür Nömer, Özlem Turan, Rüveyda Temel, Seda Ünlü, Sevda Akyavaş, Sevda Kaman, Sevde Doğan Sebetçi, Sümeyya Sarı, Şenol Korkmaz, Türkan Korkmaz Bulut, Ümit Topuz, Valentina Karpova, Yasemin Bulut, Yunus Sayiner ve Yusuf Açıkgöz tarafından *Hikâyeler*; Gökçe Bulut tarafından *İffet*; Erhan Kıvanç tarafından *İnsan Önce Maymun muydu?*; Erman İmer tarafından *Kaderin Cilvesi*; Emine Gürsoy Naskali tarafından *Kesik Baş Zabıta Romanı*; Hamdi Üngör tarafından *Kokotlar Mektebi*; Arzu Öztürk ve Erhan Kıvanç tarafından *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*; Kadriye Satman Çallı tarafından *Metres*; Kudret Ayşe Yılmaz tarafından *Mezarından Kalkan Şehit*; Sezer Özyaşamış Şakar tarafından *Muhabbet Tilsımı*; Ayşe Şeker tarafından *Mürebbiye*; Ahmet Koçak tarafından *Namuslu Kokotlar*; A. Mevhibe Coşar, Ahmet Akdağ ve Kuban Seçkin tarafından *Nimetşinası*; Aysel Güneş, Dilek Koçak, Zahide Parlar ve Emine Gürsoy Naskali tarafından *Oyunlar*; Şenol Korkmaz tarafından *Ölümler Yaşıyorlar mı?*; Selma Can tarafından *Ölüm Bir Kurtuluş mudur?*; Birsal Oruç Aslan, Celâl Görgeç, Yasemin Gültekin ve Yasemin Bulut tarafından *Sevda Peşinde*; Bihter Gürışık Köksal tarafından *Son Arzu*; Dilek Koçak ve Aysel Güneş tarafından *Şeytan İşi*; Dilek Herkmen tarafından *(Ayna) Şık*; Habibe Demir tarafından *Şipsevidi*; Berkay Toğral tarafından *Tebessüm-i Elem*; Hamdi Üngör tarafından *Tesadüf*; Gülşen Özçamkan Ayaz, Pelin Seçkin ve Seda Uysal Bozaslan tarafından *Toraman*; Pınar Vursun tarafından *Tutuşmuş Gönülleri*; Nagehan Uçan Eke tarafından *Utanmaz Adam* adlı eserler yayıma hazırlanmıştır.

Yazarın en bilinen romanlarından biri olan *Gulyabani*, 1911 yılında tamamlanmış ve ilk kez *Garaip Faturası Külliyyatı-Birinci Hikâye* adı altında Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı'nca 1914 (1330) yılında yayımlanmıştır (Gürpınar, 2021, s. 31). Eser 1914'ten bu yana -tespit edebildiğimiz- 39 yayınevi tarafından basılmıştır. Zaman zaman yazarın diğer eserleriyle de bir arada basılan *Gulyabani*'nin söz konusu yayınevlerinden pek çok tekrar baskısı da yapılmıştır. Ayrıca roman 1976 yılında Ertem Eğilmez yönetmenliğinde *Süt Kardeşler* adıyla sinemaya; 1999 yılında ise Lale Oraloğlu tarafından *Gulyabani* adıyla tiyatroya uyarlanmıştır.

Emine Gürsoy Naskali'nin yayın yönetmenliğini üstlendiği proje kapsamında eser, Nilüfer Tanç tarafından ilk baskı esas alınarak sadeleştirme yoluna gidilmeden, özgün diliyle, yayıma hazırlanmış ve 2021 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları arasında e-kitap olarak okurların hizmetine sunulmuştur. Eserde yer alan, bugünün okurları tarafından az bilinen, kelime ve tamlamaların anlamı dipnot şeklinde verilmiştir. 20 bölüme ayrılan roman 188 sayfadır.

Eserin başında sebep-i telif gibi okunabilecek bir mektuba ve ona yazdığı cevaba yer veren Gürpınar, adı belirtilmeyen bir *Hanumnine*'nin isteği üzerine *Gulyabani*

romanını kaleme aldığını söylemektedir. Gürpınar'ın daha önceki eserlerini okuyan *Hanumnine*, okuma yazma bilmeyen arkadaşlarına okuyabilmek için konusu esrarengiz cin, peri, çarşamba karısı, dev, gulyabani olan bir eser yazmasını ister. Hikâyede özellikle merak unsurunun yüksek olmasını isteyen *Hanumnine*'ye cevaben kaleme aldığı mektupta Gürpınar, "*Hikâyenin sizi lerze-i heyecana düşürecek kadar meraklı olmasını istiyorsunuz. Bazı sahifelerde eğer şiddet-i halecândan tandır mangalını devirmez veyahut bozayı üstünüze dökmezseniz her türlü tekdirinize razıyım...*" (2021, s. 40) şeklinde cevap verir. Bunun üzerine esere başlayan Gürpınar, çocukluğunda Muhsine Hanım adlı yaşlı bir kadından dinlediği hikâyelerden en meşhuru olan "Gulyabani" vakasını anlatacağını söyler.¹ Eserde anlattıklarına gelecek itirazlar için de "*Yani Muhsine Hanım'dan dinlediğimi kendi hikâye lisanımla yazacağım. Bazı cümlelerin raviyenin dehen-i safından suduruna istiğrap edecek karilerimin ihtimal-i itirazlarına karşı bu kayda lüzum gördüm*" (Gürpınar, 2021, s. 46) şeklinde açıklama yapar ve eseri Muhsine Hanım ağzından anlatır. Eser boyunca cin, peri ve gulyabani gibi *muhayyile-i avam mahsulü* olan gariplikler kullanılarak insanların nasıl kandırıldığı konusu işlenmektedir.

Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın bütün eserlerinin yayıma hazırlanması Türk kültür hayatı açısından oldukça önem arz etmektedir. Özellikle eserlerin özgün diliyle yayımlanması Gürpınar'ın dili kullanma meziyetini gösterecek ve yazarın üslubu üzerine yürütülen çalışmalara büyük katkı sağlayacaktır. Eserlerin Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından ücretsiz e-kitap olarak okurların hizmetine sunulması eserlere ulaşımı da kolaylaştırmaktadır. Bu türden projelerin diğer yazarları da kapsayacak şekilde genişletilmesi okur ve araştırmacılar nezdinde büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Gürpınar, H. R. (2021). *Gulyabani*. (N. Tañç, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Sarpkaya, S., Yalıtık M. B., Yazıcı, Ö. F. (2022). *Türk kültüründe Gulyabani*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

¹ Gulyabaninin Türk kültür ve edebiyatındaki yeri hakkında bilgi almak için Seçkin Sarpkaya, Mehmet Berk Yalıtık ve Ömer Faruk Yazıcı tarafından hazırlanan *Türk Kültüründe Gulyabani* (2022) adlı esere bakılabilir. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Gulyabani* ile birlikte *Cadı*, *Mezarından Kalkan Şehit*, *Dirilen İskelet*, *Kesik Baş* vb. romanları da halk muhayyilesindeki anlatıların ve batıl inançların ele alındığı eserlerdir.